ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

БРАНИЧЕВО
У ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП

ПОЖАРЕВАЦ – БЕОГРАД
2008

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

Издавачи ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

За издавача Мр Јасмина Николић
Др Момчило Митровић

Рецензенти Др Коста Николић
Др Софија Божић

Главни и одговорни уредник Др Драган Алексић

Програмски савет Др Софија Божић
Проф. др Синиша Мишић
Мр Димитар Викторов Атанасов, Бугарска
Проф. др Андреј Шемјакин, Руска Федерација
Драгана Милорадовић-Николић, секретар
Мр Алексеј Тимофејев
Др Димитриј Вогиатзис, Грчка
Ференц Полман, Мађарска
Мигел Родригез, Шпанија
Мр Јасмина Николић

Превод на руски: Мр Алексеј Тимофејев
Милена Грбовић, проф.

Превод на енглески: Александар Стојановић
Мирјана Ковачевић,проф.

ISBN 978-86-7005-068-6 INIS
ISBN 86-84969-13-8
978-86-84969-24-0 IAP

Штампа Pekograf, Zemun

Тираж 300

Публиковање ове свеске зборника омогућило је Министарство науке Републике Србије

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
ПОЖАРЕВАЦ

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП

БРАНИЧЕВО У ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

Зборник радова III
Свеска 6

INTERNATIONAL SYMPOSIUM

BRANICEVO IN THE HISTORY OF SERBIA

Collection of Articals III/6

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

БРАНИЧЕВО В ИСТОРИИ СЕРБИИ

Сборник III/6

Пожаревац–Београд
2008.

САДРЖАЈ - CONTENT - СОДЕРЖАНИЕ

Мр Јасмина Николић
Реч приређивача и организатора 11

Editor's & organizer's introduction

I – ДРУШТВО, ПОЛИТИКА И КУЛТУРА У ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

Академик Владимир Стојанчевић
Србијанске избеглице из 1813. године у карантинима и карантинским збеговима Баната и Срема 15

Мр Душан Бајаїић
Историјске димензије развоја округа у Србији као територијално-политичког система управљања (1804–1941)..... 21

Historical dimensions of development of self-government in Serbia

Историческое направление развития самоуправления в Сербии (1804-1941)

Бошко Љубојевић
Пушке „пибодуше" у наоружању српске војске 41

Rifles „Peabody" in the Armament of Serbian Army

Винтовки "пибодуши" в вооружении сербского войска

Доц. др В. Ј. Вишњаков
Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей разития сербского государства в конце XIX – начале XX вв. 51

Војни фактор у политичком животу српске државе на почетку XX в.

Military Factor in Political Life of Serbian State at the Beginning of 20th Century

Мр Димитрис Воїиатзис
Some notes on early Balkan Aviation History (1912-1913) 71

Неке забелешке о историји ране авијације на Балкану (1912-1913)

Заметки об истории ранней авиации

Др Ференц Полман
Šabac, churchyard, 17th of august 1914 (notes to an investigation)..... 91

Шабац 17. август 1914.

Др Душица Бојић
Репресалије као узрок демографског померања српског становништва у Првом светском рату 99

Reprisal as a Cause of Demographic Movement of Serbian Inhabitants in the First World War

Репрессии, как причина демографического перемещения сербского населения в Первой мировой войне

Др Драган Алексић
Основне карактеристике привредног развоја
Краљевине Југославије са освртом на Србију 113

Main characteristics of Kingdom of Yugoslavia economy, with regard to Serbia

Основные характеристики хозяйственного развития Королевства
Югославий и Сербија

Др Александар Александрович Силкин
Внутриполитические предпосылки заключения соглашения Цветкович-
Мачек и формирования Бановины Хорватия (1934-1939 гг.) 131

Краљевина Југославија (1930-те г.): Немоћ режима-криза државе

Kingdom of Yugoslavia (1930's): powerless regime-crises of the state

Мр Драган Драгашевић, проф. др Лазар Петровић
Правци развоја командно-информационих система 145

The Direction of the Development of Commanding-Informative Systems

Направления развития командно-информационных систем

II – БРАНИЧЕВО – НАСЕЉА, КУЛТУРА, СТАНОВНИШТВО

Александар Узелац
Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242) 161

Braničevo and Adjacent Regions Before and After the Mongol Invasion (1241–1242)

Браничево и его соседние страны в течение вторжения монголов (1241-1242)

Проф. др Синиша Мишић
Насељеност Црне Реке и Тимока у XV веку 175

Population of Crna Reka and Timok in 15th century

Населенность Черной реки и Тимока в XV веке

Мр Александар Крстић
Османско освајање и демографске промене у Браничеву (1389-1459) 189

Turkish Break – through and Demographic Changes in Branicevo district (1389–1459)

Оттоманское проникновение и демографические перемены в Браничево (1389-1459)

Доц. др Ема Миљковић
Османска популациона политика на крајишту:
Браничево у другој половини 15. века 203

Turkish Population Politics in Borderland Settlements and Inhabitants
of Branicevo in the Second Half of 15th Century

Оттоманская популяционная политика на Краиште: Селения и население
Браничево во второй половине 15. века

Мр Катарина Митровић
О делатности смедеревско-београдских администратора епископа
Петра Катића (1618-1621), Алберта Ранђића (1625-1629)
и Петра Мазарекија (1631-1634) 215

About efforts of administrative bishops of Smederevo and Belgrade Petar Katić
(1618-1621), Albert Randić (1625-1629) and Petar Mazareki (1631-1634)

О деятельности смедеревско-белградских администраторов епископов Петра
Катича (1618-1621), Алберта Ренджича (1625 - 1629) и Петра Мазареки (1631 - 1634)

Оливера Думић
Османске фортификације – чардаци, куле и оџаци 229
Osmanli Fortifications – Çardaklar, kuleler and Ocaklar –
Фортификацийи у турок-осман
Мр Димитар Викторов Атанасов
Балканско, твърде Балканско! (по следите на Милош Обилич)..... 243
„Балканско, врло балканско! (по траговима Милоша Обилића)"
Regional version of the Kosovo legend-Milos Obilic in the Branicevo area
Региональная версия косовской легенды - Милош Обилич в Браничевской области
Др Гордана Војковић, мр Јелена Срећковић
Становништво Браничева у 19. веку..... 257
The Population of Branicevo District in 19th Century
Население Браничевского округа в XIX веке
Драгош Петровић
Прилози за биографије знаменитих пожаревљана
- Дипломате Браничева у XIX веку..... 273
Diplomats from Branicevo in the XIX century
Дипломаты из Браничева в XIX веке
Драгана Милорадовић-Николић, Јасмина Живковић
Архивски фонд *Начелство среза Звишкоі* као основа проучавања
целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском
округу током XIX века 287
Archive fund of Zvis District in 19th Century
Архивический фундус округа Звис в 19. веке
Проф. др Андреј Шемјакин
Почеци Радикалне партије. Никола Пашић у Пожаревцу (1879-1880) 305
The Beginning of the Radical Party. Nikola Pasic in Pozarevac
У истоков Радикальной партии. Никола Пашич в Пожаревце (1879-1880)
Мр Јасмина Николић
Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота
у периоду између два светска рата 315
Restaurants in Pozarevac as basic of cultural and social life between two world war
Гостиници в Пожаревце -среди общественной и культурной жизни между
двух мировой войни
Слободанка Цветковић
Добротворни фондови и задужбине са простора данашњег
Браничевског округа..... 325
Charity Funds and Legacies in the Area of Nowaday Braničevo District
Благотворительные фонды и учреждения на территории нынешнего
Браничевского округа

Мр Алексеј Тимофејев
Руски антикомунисти и догађаји Другог светског рата
у Источној Србији 1941-1944. 345

Russian Anticommunists and the Events of the Second World War in Eastern Serbia 1941–1944

Јасмина Живковић
Судови општина као административни и управни органи власти
у Пожаревачком округу..... 357

Municipal Courts as Administrative and Managing Authorities in Pozarevac District

Суды общин как административных и исполнительних властей
в Пожаревацком округе

Живислав Антонијевић
Пегави тифус у Пожаревцу и околини 1915. године 377

Typhus in Požarevac County in 1915.

Сыпной тиф в Пожаревце и пригородах в 1915 году.

Јованка Атанацковић
Слово о великану правне мисли у Србији 407

A Couple of Words about the Great Man of Jurisprudence in Serbia

Слово о выдающемся человеке правовой мысли в Сербии

Мр Драгомир Бонцић
Студенти из Пожаревца и околине 1945–1955. 427

The Students from Pozarevac and its Surrounding, 1945–1955

Студенты из Пожареваца и его окрестности 1945-1955

III – ДВА ВЕКА СРПСКО-РУСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА И ВОЈНЕ САРАДЊЕ

Доц. др Михаил Белов
Сербская внешнеполитическая программа в 1809 г.
и русская дипломатия 443

Српски спољнополитички програм 1809. г. и руска дипломатија

Serbian Foreign Political Programme 1809 and Russian Diplomacy

Др Радован Радовановић, мр Небојша Ђокић
Војна помоћ Русије Србији у наоружању од 1804. до 1915. године 461

Russian Military Help in armament to Serbia from 1804 to 1915

Военная помощь России Сербии в вооружении с 1804 - 1915 годы

Љубодраг Поповић
Прилози за историју I устанка и сарадњу Срба и Руса (1807-1811)
-мемоарска грађа- 493

Additions to the History of First Serbian Uprising and cooperation between Serbs and Russians

К вопросу об истории Первого сербского восстания и сербско-русского сотрудничества (1807-1811) -Мемуары как источник-

Доц. др Л. В. Кузмичева
Благими намерениями... (Сербский вопрос на заключительном этапе русско–турецкой войны 1877–1878 г.г.) 509

Руско-српска ратна сарадња у Источној Србији 1876-1878.

Russian-Serbian War Cooperation in Eastern Serbia 1876–1878

Мр Далибор Денда
Руске избеглице у Југословенској војсци 1919–1941.
(прилог проучавању делатности руске емиграције у Југославији) 527

Russian refugees in Yugoslav Armed Forces 1919-1941.

Русские эмигранты в Югославской армии 1919-1941.
(к вопросу о деятельности русской эмиграции в Югославии)

Др Бондарев Никита
Иосип Броз Тито на служби Коминтерна (1935-36 гг.) 545

Josip Broz Tito at the Service of Comitern

Јосип Броз Тито на служби Коминтерни (1935–36. г.)

Мр Иван Мијатовић
Ратна доктрина Совјетског Савеза пред почетак Другог светског рата на страницама југословенске војне штампе 563

War doctrine of Soviet Union in the dawn of World War II on the pages of Yugoslav military press

Военная доктрина Советского Союза перед началом Второй мировой войны на страницах югославской военной печати

Др Драган Петровић
Совјетско–југословенска војна сарадња у североисточној Србији током октобра 1944. године, са посебним освртом на Браничевски крај 577

Soviet–Yugoslav Military Cooperation in Northeast Serbia in October 1944, with a special review on Branicevo District

Советско–югославское Военное сотрудничество в северновосточной Сербии в течение октября 1944. года с специальным взглядом на Браничевский край

Мр Слободан Селинић
Југословенско-совјетски преговори, децембар 1947-фебруар 1948.
Прилог проучавању југословенско-совјетског сукоба 1948. године 587

Yugoslav–Soviet negotiations, December 1947–February 1948. The contribution to the study of Yugoslav (Serbian)–Soviet (Russian) relationship in XX–century

Югославско-советские переговоры, декабрь 1947-февраль 1948. г.
Приложение к изучении югославско (сербско)–советских (русских) отношений в XX веке

Мр Александар Животић
Совјетски војни инструктори и саветници
у Југословенској армији 1944-1948 607

The soviet Military instructors in Yugoslav Army 1944 – 1945

Советские военные инструкторы в Югославской армии 1944-1948 гг.

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА И ОРГАНИЗАТОРА

У организацији Историјског архива Пожаревац и Института за новију историју Србије, уз финансијску подршку Министарства науке Републике Србије и Града Пожаревац, у Пожаревцу је 30. новембра 2007. године одржан међународни научни скуп *Браничево у историји Србије* посвећен обележавању два века српско-руских политичких односа и војне сарадње.

Основни циљ организовања овог научног скупа била је тежња да се прошлост Пожаревца изучи, научно обради и критички валоризује како би опште и појединачно знање из локалне историје било подигнуто на виши ниво, у складу са захтевима савремене историјске науке. Научна историографија 19. и 20. века достигла је известан ниво у обради макротема, али при томе није довољно пажње посветила сагледавању појава и процеса у оквирима мањих појединачних целина какве су регија, град или село. Суочени са том чињеницом, учесници научног скупа нашли су се на трагу „нове“ историје, вративши се на почетак и помним истраживањима на микроплану почели да испитују, допуњују и превазилазе раније достигнута општа знања. Иако мало подстицана и недовољно негована, микроисторија је успела да изабори своје место у научној историографији и стекне право на научни живот.

Захваљујући труду истраживача из ширег круга сарадника Историјског архива Пожаревац, последњих година приступило се, са више амбиција, систематичнијем и организованијем раду, пре свега, кроз научне скупове. Стога, испитивање догађаја везаних за историју Пожаревца и Браничева тражи садржајнији историографски одговор од оног који су нудили досадашњи радови на ову тему.

Свесни те чињенице, препустили смо да учесници сами одаберу теме по свом нахођењу. Искуство модерне историјске науке упућивало је да позовемо на сарадњу научне раднике који се баве микротемама. На позив Историјског архива Пожаревац и Института за новију историју Србије јавило се четрдесеттроје научних радника који новим идејама нуде другачију слику прошлости.

Тако су учесници овог научног скупа својим радовима осветлили многе догађаје, личности, збивања из богате прошлости града и региона и покренули многа питања из периода када је Пожаревац играо важну улогу политичког, привредног, културног и просветног центра Србије, чиме је дат допринос неговању завичајне историје као дела велике светске историјске баштине и подстицај за проучавање историје пожаревачког краја.

Кроз три сесије овог научног скупа - *Друштво, политика, култура у историји Србије, Браничево - насеља, култура, становништво* и *Два века српско-руских политичких односа и војне сарадње* изложено је четрдесет-

три реферата из којих је исијавало убеђење да има места за реваловизацију прошлости јер је то одговорност према држави у којој се живи, али и одговорност да се свету понуди корпус систематизованих и проверених знања.

Велике историје нема без локалне историографије. Тако су разматрана питања монголске инвазије током 13. века која је оставила дубоке трагове на простору Браничева и околних земаља и имала утицаја на потоњу историју овог региона; затим, питање руско-српске ратне сарадње има посебно место у историји ратова за ослобођење – прво искуство такве сарадње повезано је са учешћем руских добровољаца у српско-турском рату 1876, заједничке ратне операције биле су важне за успех не само руских снага већ и за касније одређивање граница Србије; питање демографских кретања у области Браничева од 1834. до почетка 20. века, промене у броју и размештају становништва, динамика и структура варошког и сеоског становништва; затим, боравак Николе Пашића у Пожаревцу 1879-1880. као најважнији догађај у предисторији Народне радикалне партије, разматрана су питања повезана са формирањем и радом организације *Црна рука*, сукоба њених вођа са лидерима Радикалне партије у Србији; организације и рад судова општина као локалних органа државне власти у пожаревачком округу у 19. веку; потом, репресалије које је спроводила агресорска војска над заробљеницима и цивилима у Првом светском рату; живот и рад студената Београдског универзитета из Пожаревца и околине после Другог светског рата под условима идеолошко-политичког притиска владајуће Комунистичке партије; значај информационе сигурности и њеног испољавања у области националне безбедности и као фактора међународних односа.

Организатори су имали племениту намеру да иницирају толерантан дијалог који увек изнова подстиче истраживање, разобличава окоштале тврдње и води проширивању знања.

Дакле, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије као саорганизатор дали су допринос неговању завичајне историје као дела велике светске историјске баштине и подстицај за проучавање пожаревачко-браничевског краја.

Захваљујемо се свима који су помогли реализацију вишегодишњег пројекта Историјског архива Пожаревац *Браничево у историји Србије.*

Посебну захвалност дугујемо Министарству науке Републике Србије без чије финансијске потпоре међународни научни скуп не би био организован нити публикован истоимени *Зборник резимеа* на три језика (српски, енглески и руски) који је представљен културној и научној јавности на дан одржавања научног скупа.

У Пожаревцу,
Септембар 2008. године

Директорка
Историјског архива Пожаревац
мр Јасмина Николић,
етнолог-антрополог

EDITOR'S & ORGANIZER'S INTRODUCTION

Organized under the auspices of Historical Archives of Pozarevac and the Serbian Institute for Recent History, with financial support by the Ministry of Science of Republic of Serbia and the Town of Pozarevac, an international scientific assembly *Branicevo in Serbian history* was held in Pozarevac on 30th of November 2008, devoted to marking two centuries of Serbo-Russian political relations and military cooperation.

The main aim in organizing this scientific assembly was the aspiration to study Pozarevac's past, to have it scientifically and critically evaluated so that the general and particular knowledge of local history can reach a higher level, in compliance with the demands of contemporary science of history. Scientific historiography in XIX and XX century reached a certain level in treating macro-themes, but at the same time did not give sufficient attention in perceiving the phenomena and processes within frames of smaller totalities like the region, town and village. Confronted with that fact, participants of the scientific gathering found themselves on the trail of a "new" history, going back to the beginning and attentively researching on the micro-plan started to study, to supplement and to surpass the earlier scope of general knowledge. Though meagerly stimulated and insufficiently cultivated, micro-history succeeded to find its place in scientific historiography and to acquire its right to scientific life.

Thanks to efforts of a broader circle of associates of the Historical Archives of Pozarevac, last years witness of more ambitious works, as well as of more systematical and more organized efforts, first of all through scientific gatherings. Thus, the study of events concerning history of Pozarevac and Branicevo needs a more substantial historical answer than the one offered by last works on this theme.

Aware of this fact, we gave participants the freedom to chose themes according to their proper discretion. The experience of modern history science suggested that we send invitations for cooperation to scientific researchers who center their works on micro-themes. Forty three scientists positively answered to this joint invitations by the Pozarevac Historical Archives and the Serbian Institute for Recent History; bringing new ideas that offer a different picture of the past.

Thus participants of this scientific gathering brought to light many events, persons, occurrences from the rich past of the town and its region, and likewise rose many questions about the period when Pozarevac played an important role as the political, economic, cultural and educational centre of Serbia, by this contributing in cherishing native history as part of a large and broad world historical heritage, this in turn being also an incentive for studying the history of Pozarevac region.

Through three sessions of this scientific gathering – *Society, politics, culture in Serbian history; Branicevo – settlements, culture, population* and *Two centuries of Serbo-Russian political relations and military cooperation* – forty three scien-

tific reports were presented, all with a common denominator that there is place to reevaluate the past, because this represents a full responsibility towards the state people live in, but also a responsibility to present to the world a corpus of systematized and verified knowledge.

There is no great and sound history without local historiography. With this in mind questions concerning the Mongol invasion during XIII century were examined, as that invasion left deep marks on Branicevo region and the surrounding countries and had an impact on further history of this region; then, the question of Russian-Serbian war collaboration has a specific place in wars for liberation – the first experience of such collaboration is seen in the participation of Russian volunteers in the Serbo-Turkish war of 1876, mutual war operations were important not only for the success of Russian forces but also for the drawing of future borders of Serbia; questions of demographic changes in Branicevo region from 1834 to the beginning of XX century, the changes in the number of the population and its settlements, the dynamism and structure of urban and rural population; then, Nikola Pasic's sojourn in Pozarevac (1879-1880) as the most important event in prehistory of the People's Radical Party; considered were questions dealing with the founding and activities of the *Black Hand* organization, the conflict of its leaders with the leaders of the Radical Party in Serbia; the organization and work of municipal courts as local bodies of state power in Pozarevac region during XIX century; then, reprisal measures practiced by aggressor army towards the prisoners and civilians in World War I; life and work of students from Pozarevac and its region attending Belgrade University after World War II and under ideological-political conditions and pressure by the ruling Communist Party; the importance of informational security and its display in the realm of national security and as a factor in international relations.

Organizers had a noble intention to initiate a tolerant dialogue that anew stimulates research, unmasks old assertions and leads to broadening of the knowledge.

Consequently, Historical Archives of Pozarevac and the Institute for Recent History of Serbia as co-organizer gave a contribution towards cherishing local native history as part of historical heritage and an incentive towards further research of Pozarevac-Branicevo region.

Our gratitude goes to all those who helped in the realization of this lasting Historical Archives of Pozarevac's project *Branicevo in Serbian history.*

We owe special gratitude to the Ministry of Science of Republic of Serbia, because without their financial support this international scientific assembly would not take place nor would it be possible to publish the *Summary Collection* in three languages (Serbian, English and Russian) that was presented to the cultural and scientific public at the day of the scientific gathering.

In Pozarevac,
September 2008.

Director of Historical Archives of Pozarevac
MA Jasmina Nikolic, ethnologist-anthropologist

I
ДРУШТВО, ПОЛИТИКА И КУЛТУРА У ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ

UDK 325.254(497.113)"1813"

Академик Владимир Стојанчевић
Београд

СРБИЈАНСКЕ ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ 1813. ГОДИНЕ У КАРАНТИНИМА И КАРАНТИНСКИМ ЗБЕГОВИМА БАНАТА И СРЕМА[1]

После скоро десет година јуначке борбе с Турцима, Први српски устанак претрпео је пораз. Пред непосредном опасношћу од навале Турака Срби су, нарочито жене и деца, најхитније покушавали да пређу у Аустрију преко Саве и Дунава. Но, препреку није представљала само вода, већ и аустријски кордонски прописи, посебно санитетска уредба од 21. маја 1805. године која је, на основу Терезијанског кривичног закона, предвиђала најстрожије казне за прекршаје карантинских прописа. Аустријски карантини (на граници према Србији) у Митровици, Кленку, Земуну, Панчеву, Белој Цркви и Оршави нису били довољни да приме велику масу српских избеглица који су собом носили и најнужније ствари и водили знатан број ситне и крупне стоке[2]. Стога су граничарске власти образовале тзв. збегове, којих је у Банату било на 22, а у Срему на 16 места.

По службеном извештају од октобра 1813. г. ти збегови су били: Раваљ, Протина Башча, Јарак, Топола, Грабовачка адица, Караула, Широка њива, Брбица, Дебрц, Вукодраж, Купински фок, Камариште и Црни Луг, Дубока и Бечмен. Затим: Прва Река (!) с првим и другим сабирним местом, Селиште, Сушка, Краљевац, Голиберт, Рудимна, Влашка Пожежена, Маневић, Сеоски поток, Чукин поток, Варад, Дивич, Белобрешка, Горњи Сакаловац, Новопаланачки Хутвајд, Дубовица[3]. По овим збеговима било је прихваћено око 85.000 лица, и то: У Срему 11.047 пребеглих фамилија са 61.714 душа (од којих 30.875 мушких и 30.839 женских), а у Банату 4.107 фамилија са 22.040 бегунаца, док је у земунском контумацу било 1.518 избеглица-карантиниста. Интересантно је навести и број пребачене стоке на банатској страни, и то: 2.989 коња, 13.983 волова, 36.071 оваца, 2.741 свиња, 36 кошница и 1 ракијски казан[4]. Земунски карантин био је

1 Одломак из већег дела

2 Видети Милекер С.: *Историја Банатске војничке границе 1764-1873*, Панчево, 1926, 83—84. и Илић Т.: *Грађа из земунских архива за историју првог српског устанка, III*, Београд, 1969, 531:497.

3 Ивић А.: *Између Првог и Другог српског устанка.* Загреб, 1917, 47—48, нап. 4; 48.

4 *Нав. д.*, 11; 50.

највећи, а његов директор тада био је одговорни аустријски службеник Блау. За Карађорђа и за руског изасланика у Србији Недобу аустријске власти биле су одредиле манастир Фенек као место контумацирања, одн. за издржавање карантинског санитарног периода.

Овако велики број избеглица убрзо је нарастао близу сто хиљада лица, тако да су аустријске власти биле планирале да раселе, разместе и населе Србе по различитим жупанијама у Банату, Срему, Славонији и Барањи, и то по издржаном карантину. Тако је Угарско намесништво — надлежно за овај посао — предвиђало да Срби буду распоређени овако: по 15.000 лица у темишварској и торонталској жупанији, 12.000 у крашовској, по 10.000 у сремској и вировитичкој, по 16.000 у бачкој и барањској жупанији и 6.000 у пожешкој, правдајући то разлозима повољнијих здравствених и економских услова[5].

Куге, које су се аустријске власти прибојавале, у српских избеглица уопште није било, али се појавила била једна друга болест: 3. новембра 1813. г. др Хрудимски, градски физик и хирург, обавештава Земунски комунитетски магистрат како се у граду појавила зараза — срдобоља с врућицом која је утолико могла бити опаснија што се у Србији и у Београду убрзо појавила и куга: рђави услови смештаја и исхране србијанских избеглица, по његовом мишљењу, погодовали су ширењу болести срдобоље, па је управним властима предлагао заштитне мере[6].

Извештај др Хрудимског лепо описује здравствени положај избеглица у Земуну, што је уопште могло да важи и за све остале збегове у Срему и Банату. Објављен у целини од проф. Танасија Илића, он у изводу гласи:

„Као што показују месечни болеснички извештаји, срдобоља је већ од пре неког времена забележена овде као заразна болест, а сада је прати и нервна грозница (Nervosenfieber)[7]. — Ова болест је једна врста заразног обољења и ако се не уложе најстроже мере предострожности претвориће се врло брзо у најстрашнију заразну епидемију, са непроцењивим последицама, које ће се исто тако брзо проширити. Та болест се најлакше и најбрже шири због заједничког живота великог броја људи у једно тесној згради где нема довољно чистог ваздуха, а највећи део овдашњих зграда подигнут је по том начину грађења. — Пошто се овде због пренатрпаности разног света од пре извесног времена та болест, а заједно са њом и опасност од заразе, још више проширила, јер већ 16 лица лежи болесно од ње, а на несрећу у пограничним турским провинцијама влада и куга, то

5 *Нав. д.*, 56.

6 Вероватно трбушни тифус.

7 Видети: Гавриловић М.: *Милош Обреновић*, *I*, Београд, 1908, 72—73. — Упоредити и: Костић М.: Куга у Србији 1814 и одбрана Срема. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду, III*. Сремски Карловци, 1930, 410—416. Грађа из земунских архива, 355.

потписани... ради отклањања и спречавања ширења заразе, предлаже да... би се одавде извршило протеривање избеглих и овде настањених Србијанаца који су, услед оскудице у исхрани на овом хладном и влажном времену, као и због њиховог заједничког живота у великом броју по малим кућама, веома подесни да шире ту заразу у толико пре што ти људи далеко заостају по култури и што се не придржавају ни строгих полицијских ни лекарских прописа..."[8]

Како су изгледале материјалне прилике и здравствени услови у избеглица у Банату, лепо се може видети из једног описа из дневника фрањевачког манастира у Панчеву, по коме:

„... Србијанци... почеше 18. (августа) на многобројним чамцима да прелазе на нашу обалу (тј. на банатску)... У несрећи, која је погодила сиромашне им главе, давали су слику за жаљење: матере стигоше са одојчадима, понеки полумртви, а други у најстрашнијој беди; сви би јадно пропали, да наши грађани... нису милостињом притекли невољнима у помоћ. На добро натовареним колима донели су им хлеба и друге животне намирнице. Многи су патили и од мађехинског времена. Поплаве и учестале кише мучили су беднике, који су пуних шест недеља (тј. у трајању контумацког периода), без крова, логоровали на отвореном пољу..."[9].

Како је то изгледало, сећао се и Атанасије Николић који у својој рукописној Биографији бележи:

„Добро памтим, да ме је мати 1813. године, баш у време страдања српског, у Карловце довела, и још се сећам оног јадног изгледа, како множина пребегши пострадавши Срба без крова под зимом стењаше... Ова сиротиња... по свим механама и шупама лежаше..."

По једном другом, нешто каснијем опису, избеглице су имале доста да пропате по збеговима и контумацима:

„Котроманц морали су одлежавати Србљи у простим лађама поред обале савске; но како је било време кишно, лађе су се ове напуњавале воде, тако да су људи стајали до кољена у води, а жене држале на рукама своју децу да се не подаве... Млого је људи и жена, а јошт више деце помрло од ладноће; но и мртво тело нису дали саранити, докле за свако нису платили по 6 форината. По издржавању контроманца, Србима су дозвољавали насељавати се, али само подаље од границе! а млоги немајући станишта, станили су се на сред равни..."[10]

Овако ригорозне мере биле су, углавном, диктоване великим страхом аустријских власти од уношења куге, па је отуда и контумацки период био подигнут на трећи степен, тј. на контумацирање од шест

8 Грађа из земунских архива, 355.

9 Томандл М.: Панчево и Први српски устанак. *Прилози за политичку, културну и привредну историју Војводине, 4,* Нови Сад, 1954, 26

10 Биографија Атанасија Николића. Архив Српске академије наука и уметности у Београду, Инв. бр. 7380/32, стр. 3.

недеља дана, што је морало страховито да погоди несрећне избеглице. Чак и почетком новембра 1813. године, на пример, Скупштина сремске жупаније тражила је од Генералне команде и Угарског намесничког већа да се србијанске избеглице упуте у удаљеније крајеве, јер се, наводно, не би могла сигурно спровести заштита од куге[11].

Судбина избеглица у аустријским контумацима и збеговима у 1813. години, свакако, била је изванредно тешка и трагична за добар део народа. Хладно јесење време, поводањ, изнуреност и оскудица у храни, као и претрпљени страх и психичка пренапрегнутост пред неизвесном будућношћу слабили су отпорну снагу избеглица. Отуда је и смртност била релативно висока. Мислим да се и за ову ситуацију српске бежаније могу применити речи проте Матеје, изречене много касније о сопственом сличном доживљају из дана младости:

„Ја добро памтим, кад су натоварили све на кола, заокупили стоку, па смо онда сви кренули и дођемо у село Скелу према Купинову... Кожа ми се и сада јежи, кад се опоменем онога народњег преселенија, јер се још добро опомињем како је народ пиштао и мучио се. После... очима сам гледао као ђак, где свако јутро по осам и по девет мртви фрајкораца доносе из квартира и стрпају у стражару код школе... пак оданде иза дударе по 12 њи стрпају у једну рупу, и земљом заспу. Затим, да је јошт већа пропаст и жалост, удари некаква болест у сав овостранског народ, те помре... не могу речи да се половина вратила овамо, колико је онамо прешло“[12].

Аустријска санитарна и полицијска (управна) власт водила је детаљну евиденцију о српским избеглицама из 1813. г. По изласку из карантина и збегова људима су биле издаване здравствене потврде — феде — и оне су служиле као доказ о издржаном карантину. У противном примењивале су се строге казнене мере. У нашој науци, осим неких појединачних примера, нису познати извештаји са свим детаљима овакве стручне здравствене евиденције, што би било несумњиво значајно не само за ове догађаје из 1813. године, већ и за боље познавање прошлости нашег народа и његових здравствених прилика.

11 Гавриловић С.: *Грађа о Срему и његовим везама са Србијом 1804—1815*. Сремски Карловци, 1965, 412.

12 Прота Матеја Ненадовић: *Целокупна дела*. Српски писци, Београд, стр. 27.

UDK 35.07/.08(497.11)"1804/1941"

Мр Душан Бајагић
Институт за новију историју Србије
Београд

ИСТОРИЈСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ РАЗВОЈА ОКРУГА У СРБИЈИ КАО ТЕРИТОРИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА УПРАВЉАЊА (1804–1941)

Применом историографске методе истраживан је округ у Србији као територијално–политички систем управљања. Резултати говоре да су органи самоуправних власти имали ограничену слободу управљања, јер је државна власт задржала право надзора и право мешања у све локалне потребе и послове у округу.

Стварање модерне државе засновано је на доктрини о подели власти, чиме је створено организационо начело на коме почивају савремени правни и политички системи власти. Исто тако, појам државне управе заснован је на концепту правне државе, у смислу да је правна држава она у којој је вршење власти регулисано правом. Тако конципирана теоријска поставка утицала је на одређење државне управе као власти, према коме се вршење управних активности своди на вршење државне власти. Као вршиоци управне делатности јављају се органи управе и други државни органи који су овлашћени за вршење управних активности. Један знатан део управних послова модерна држава не врши сама. Њихово вршење она поверава нарочитим јавноправним телима која сама ствара. Та тела имају карактер правних личности, једнако у погледу приватног као и јавног права. Таква тела могу да имају своје посебне органе. У оквиру надлежности које су им препуштене, та тела сама одлучују које ће послове обављати и како. Организација тих тела може да се изведе на персоналној и територијалној основи.

Предмет истраживања, односно питање на које се тражио одговор јесте како је одређиван појам округа у јавном праву Србије током XIX и XX века и после у јавном праву Краљевине СХС/Југославији. Односно, какву је слободу одлучивања имало једно такво тело у избору средстава и метода управљања, као и у одабирању послова које ће вршити. У циљу формулисања одговора на ово питање примењена је историографска метода, прикупљена су најважнија законска акта и релевантна литература које се односе на округ као део административно–територијалне структуре Србије и затим Југославије.

У Првом српском устанку почела је да се изграђује национална држава српског народа. Стварање модерне српске државе подразумевало је њено уздизање на виши степен политичке организације. Држава која се стварала, изграђивала је на својој територији, попут свих осталих, специјалне врсте установа које су располагале влашћу, тј. административном структуром и средствима материјалне (физичке) принуде. Српска држава, као и све остале модерне државе, није директно сама вршила један знатан део управних послова. Њихово вршење она је поверавала посебним јавноправним телима која је сама стварала.

Основа из које је поникла административно–територијална структура српске државе своје корене има у Београдском пашалуку. У оквиру те основе могуће је сагледати природу њених самоуправних организација. Пашалук је у територијалном смислу био подељен на нахије (београдску, ваљевску, шабачку, рудничку, крагујевачку, грочанску, смедеревску, пожаревачку, ћупријску, јагодинску, ужичку и пожешку), кнежине и села, којима су на челу стајали: муселими, оборкнезови (баш-кнезови или вилајетски кнезови) и кнезови (сеоски кнезови). Ова подела је задржана и за време Првог српског устанка, само што су на место муселима и оборкнезова дошле нахијске или кнежинске старешине, које су обично називане војводе „команданти“. Сеоски кнезови прозвани су кметовима. Иста административна подела земље на нахије задржала се на основу одлуке Народне скупштине од 19. децембра 1815. године, с тим што се у свакој нахији постављао по један кнез, а у кнежинама кнежински кнезови. У селима су, поред сеоских кнезова, постојали и сремски кнезови, који су укинути 1821. године.

Стари називи „кнежине“ замењени су „капетанијама“ почетком 1830. године. Одлуком Народне скупштине 1834. године Србија је подељена на велика сердарства (рашко, подунавско, мачванско, тимочко и расинско), којима су на челу стајали велики сердари, а нахије и кнежине преименоване су у окружја и срезове.[1]

Уставом од 1835. године Србија је била подељена „на разна окружја, а окружја на срезове и обштине“.[2] Сретењским уставом општине[3] су први пут поменуте као организоване локалне управне

1 Dragoslav Janković, Ružica Guzina, „Srbija u XIX i početkom XX veka“, *Istorija država i prava jugoslovenskih naroda (Do 1918. godine)*, Beograd, 1962, str. 190, 191, 207, 222.

2 Чл. 2 „Устава Књажества Сербије од 3. фебруара 1835. године“, *Уставови Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903*, (уредник Миодраг Јовичић), Београд, 1988, стр. 46.

3 Општине су од почетка законског устројења територијалне организације Србије одређиване као делови државне власти. И док је њихов значај као органа Централне управе непрекидно растао, дотле је њихова надлежност као самоуправних јединица остала сведена на најужи обим. Законом од 24. марта 1866. године настојало се на успостављању равнотеже између власти државне и власти самоуправне у општини, појачавајући ону која је била слабија – самоуправну – и смањујући ону која је била снажнија – државну. Овим законом биле су постављене основе општинског уређења, који је, иако мењан и допуњаван неколико пута, с кратким прекидима трајао све до Устава од 1903. године. Системом Уства од 1903. године враћен је у живот Закон донет под Уставом од 1901. године, од 21. марта 1902. године, који, пошто је у неколико махова

јединице. Називи и границе округа могли су се изменити само законом.[4] Ту деобу, према устројству Државног савета од 14. фебруара 1835. године, имао је да изврши министар унутрашњих дела. „Устројство округа изведено је и власти окружних начелника установљене су у пропису о дужностима војени команданата, исправничестава и среских старешина од 11. новембра 1836. године."[5]

Према овом пропису од 11. новембра 1836. године, окрузи су имали савим посебно уређење, које се касније изгубило из законодавства. У њима су се налазиле две врсте власти, које су функционисале напоредо, али од којих се свака кретала у одређеном кругу рада; то је била власт грађанска, која се звала „исправничество" и власт војна, коју је представљао „војени командант". Грађанска власт била је колективно образована; то исправништво је било састављено од неколико чланова: један секретар, неколико писара и практиканата. Сви чланови између себе били су једнаки, али у истом чину војни је увек по рангу био старији од грађанског, и одговарали су солидарно за све званичне радње. Сва важнија питања расправљана су на седницама и одлучивало се једногласно. Исправништва су непосредно била потчињена Државном савету, који је преко њих објављивао све своје наредбе и законе. Полицијска, административна и судска власт једног округа налазила се у рукама исправништва. Војни командант био је „началник регуларне и нерегуларне војске" и „главни полицај". Он је био дужан да спроводи контролу у вилајету своје команде, и да о томе подноси извештаје кнезу. Њему су биле потчињене све среске старешине не само у војном, него и као грађанска власт: он је водио надзор над извршавањем законских аката које је издавала централна управа. Присуствовао је заседањима исправништва и контролисао његов рад.[6]

Устав од 1838. године потврдио је да је Србија била састављена из 17 округа, и да „свако Окружје содржава по неколико Срезова, који су опет састављени из више Села и Обшчестава".[7] Истим актом одређени су органи власти у округу: окружни начелник, његов помоћник, један писар, један казначеј, и прописана је њихова надлежност.[8]

До ступања на снагу Устава од 1888. године, окрузи нису били самоуправне јединице, осим државне власти у њима није постојала ни

измењен и допуњен важио све до 6. јануара 1929. године, односно до 14. марта 1933. године. Самоуправну власт представљали су: општински збор и општински одбор, док је општински суд уједно представљао и самоуправну и државну власт. „Закон о општинама од 5. јуна 1903. године", Београд, 1910, стр. 3–106; „Закон од 6. јануара, 1929. године, о измени Закона о општинама и обласним самоуправама", Београд, 1929, стр. 5 и 6; „Zakon o opštinama od 14. marta 1933. godine", Zagreb, 1934, str. 9–66; Слободан Јовановић, Коста Кумануди, *Основи јавнoг права Краљевине Србије: Административно право*, I и II, Београд, 1909, стр. II/251–254, 260.

4 Чл. 2 „Устава Књажества Сербије од 3. фебруара 1835. године", стр. 46.

5 С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 175.

6 С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 182, 190 и 191.

7 Чл. 61 „Устава Књажества Сербије од 12. декембра 1838. године", стр. 78.

8 *Исто*, чл. 61, стр. 78.

једна друга. Држава је била подељена на округе због лакшег управљања из центра. На њиховом су челу увек стајали државни чиновници. Народ није имао никаквог утицаја на ток вођења јавних послова, никаквог учешћа у управи.[9]

Уставом од 1888. године први пут су установљени, поред државних управних власти, и самоуправни органи: окружне скупштине и стални окружни одбори. У Уставу је био прописан само њихов општи задатак „да воде бригу о чувању и унапређењу просветних, привредних, саобраћајних, санитетских и финансијских окружних интереса, као и да врше све послове који би се законом ставили у њихов круг рада".[10] Нарочитим законима обележен је круг њихових атрибуција и одређен је персонал окружног начелства, који су састављали: окружни начелник, секретар сталног окружног одбора, један писар и потребан број практиканата.[11]

Такође, истим актом, уведена је и среска самоуправа у доста ограниченом облику. Државну власт у срезу представљали су срески начелник и срески писари. Самоуправни органи у срезу били су срески одбор и среска скупштина.[12]

Устав од 1888. године одредио је округе као засебне организације, али им није дао никакво нарочито обележје, него је у њима само одређена природа власти, управне (полицијске) и самоуправне (окружне и среске скупштине и окружни одбори), којом су располагали поједини органи у њима.[13]

Укидањем овог Устава престао је важити његов самоуправни систем и на њему изведена основа за уређење округа. – (Када је враћен Устав од 1869. године са законодавством које се примењивало заједно са тим Уставом, онда је ступио на снагу Закон о окружним и среским скупштинама од 9. децембра 1898. године. У том закону, у члану 1, налазила се једна општа одредба, која је такође обележавала само у општим цртама карактер локалних установа: оне су служиле унапређењу и чувању оних интереса који су били специјално окружни и срески, и подмиривању оних потреба које држава није хтела да преузме на себе. У Уставу од 1901. године није било никаквих нарочитих одредаба о окрузима.) – Уставом од 1903. године враћен је у живот систем Уства од 1888. године. Самоуправни систем Устава од 1903. године разликовао се од самоуправног система који је био заснован Уставом од 1888. године. На основама самоуправног система Устава од 1903. године постао је Закон о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године.[14]

9 Лазо М. Костић, *Сабрана дела: Административно право*, II, Београд–Земун, 2000, стр. 54 и 55.

10 Чл. 161 „Устава за Краљевину Србију од 22. децембра 1888. године", стр. 151.

11 С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 245.

12 Чл. 167–170 „Устава за Краљевину Србију од 22. децембра 1888. године", стр. 152; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 247.

13 С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 175 и 176.

14 С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 194.

Окрузи су дефинисани као „поглавито политичке и надзорне административне јединице“[15].

Стварањем Краљевине СХС и ступањем на снагу „Устава од 28. јуна 1921. године“, окрузи (окружја и жупаније) привремено су остали као јединице државне управе. Уставом је било предвиђено да се окрузи укину законом. Ликвидација управе округа требало је да се спроведе у корист области и срезова.[16] Окрузи нису били потпуно укинути ни Уредбом о подели земље на области ни Законом о општој управи. Првом су само поједини стари окрузи претворени у области, а другим су укинута окружна начелства (жупаније), која су постојала у седиштима обласних управа, али на територији старих округа задржани су окружни начелници, као помоћници великих жупана.[17] У пракси, укидање округа није могло да се спроведе све до момента конституисања обласних скупштина и избора обласних одбора. У Србији је већи број округа, Уредбом о подели земље, претворен у области.[18] Окрузи су као јединице државне управе укинути 1925. године, али је у исто време Министарски савет добио овлашћење да по предлогу министра унутрашњих послова одлучи да окружна начелства изузетно остану у појединим местима – где су то захтевале потребе службе.[19] Касније, од 1929. године, у Краљевини Југославији успостављена је локална и регионална самоуправа, општинска и бановинска.[20] Избијањем Другог светског рата и капитулацијом Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године, после чега су чланице Осовине, предвођене нацистичком Немачком, окупирале и разбиле њену територију, у Србији је, под окупацијом, уведен нов систем управљања. Општа управа у Србији вршила се по окрузима, срезовима и општинама. Округ је одређен као управна и самоуправна јединица, чија се самоуправна организација имала да пропише посебном уредбом. Предвиђено је да се установи 14 округа.[21]

На основу анализе историјског развоја округа као територијално–политичког система управљања у старим законским прописима и упоређујући та сазнања са савременим прописима може са видети да

15 Чл. 4 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, Београд 1905, стр. 3.

16 Чл. 135 „Устава од 28. јуна 1921. године“, *Полицијски зборник закона и законских прописа*, Београд, 1924, стр. 7–27.

17 „Уредба о подели земље на области од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник закона и законских прописа*, Београд, 1924, стр. 173–177; „Закон о општој управи од 26. априла 1922. године“, *Полицијски зборник закона и законских прописа*, Београд, 1924, стр. 49–55.

18 Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1924, стр. 391–401.

19 „Закон о буџетским дванаестинама за месеце април–јули 1925. године“, *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 72, Београд, 1925, стр. 1–35.

20 Лазо М. Костић, *наведено дело*, стр. 55.

21 „Уредба о административној подели земље од 18. децембра 1941. године“, *Службене новине*, 136 – А, Београд, 1941, стр. 9–23.

је округ у савременом законодавству дефинисан као „подручни центар државне управе и подручје на којем се обављају послови државне управе“.[22] Министарства и посебне организације имају право да ван својих седишта, у окрузима, уређују послове државне управе из своје надлежности. Они у округу обављају следеће послове државне управе: послове управног надзора; решавање у управним стварима у првом степену; решавање о управним стварима у другом степену, када је органима општина, предузећима, установама и другим организацијама законом поверено, као управно овлашћење, решавање у првом степену; послове надзора над повереним пословима државне управе; послове стручног надзора над радом предузећа, установа и других организација; друге послове из надлежности министарства и посебних организација, осим послова уређивања, студијско-аналитичких и послова програмирања и унапређивања стања у области за коју су министарства и посебне организације образоване.[23]

Државна управна власт

Уставом од 1838. године и на његовом систему донешеном Закону од 12. маја 1839. године у окрузима су били установљени окружни начелници са оганима власти. Целокупно окружно начелство са окружним начелником и свим органима власти било је у управном смислу подчињено Попечитељству/Министарству унутрашњих дела.[24]

Окружни начелници били су органи попечитеља/министра унутрашњих дела. Све акте потписивао је окружни начленик, у његовом одсуству потписивао их је помоћник, а премапотписивао их је писар. Само акта која су била финансијске природе потписивао је казначеј, који је једини био потчињен попечитељу финансија.[25] Окружни начелници били су само извршиоци наредаба „централног Правленија Књажества“.[26] Њихова дужност била је искључиво административне природе и у њеном извршавању управљали су се искључиво и само према наредбама и налозима која су се добијала од попечитеља унутрашњих дела, финансија, правосуђа, просве-

22 Чл. 1 „Уредбе о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта од 29. јануара 1992. године“, *Службени гласник Републике Србије*, 3, Београд 1992, стр. 111. Према наводима Википедие ова Уредба је и данас на снази. Видети: http://sh.wikipedia.org/wiki/Okruzi Srbije.

23 Чл. 1 и 2 „Уредбе о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта од 29. јануара 1992. године“, стр. 111.

24 Чл. 61 „Устава Књажества Сербије од 12. декембра 1838. године“, стр. 78; Чл. 3, 9 и 10 „Устројења окружних началничестава и главне дужности срески началника од 12. маја 1839. године“, *Зборник закона и уредаба и уредбени указа изданих у Књажеству Сербији од времена обнародованог Устава земаљског: 13. фебруара 1839 до априла мес. 1840*, I, Београд 1880, стр. 66–69.

25 Чл. 61 „Устава Књажества Сербије од 12. декембра 1838. године“, стр. 78; Чл. 3, 9 и 10 „Устројења окружних началничестава и главне дужности срески началника од 12. маја 1839. године“, стр. 66–69.

26 Чл. 61 и 62 „Устава Књажества Сербије од 12. декембра 1838. године“, стр. 78.

те и иностраних дела.[27] Једна од најважнијих дужности окружних начелника била је да контролишу рад среских начелника у среским окрузима и да отклањају све пропусте у њиховом раду. Они су били дужни да посебну пажњу поклоне сузбијању лопова и хајдука на територији својих округа.[28]

Овако одређени односи између окружних начелника и попечитеља/министара, као и дужности и обавезе окружних начелника на подручју њихових округа остала су на снази и за све време трајања (и под првом и под другом применом) Устава од 1869. године, у коме се иначе нису налазиле никакве одредбе о окрузима.[29]

Окружни начелник је, по Закону од 1. јула 1890. године, донешеном на основу Устава од 1888. године, одређен као административни чиновник представник државне власти и орган централне управе у округу. Њега је указом постављао краљ, по предлогу министра унутрашњих дела. Лице које је требало да се постави за окружног начелника морало је да има одређене квалификације: да је рођени или прирођени Србин, да је завршио факултет у Србији или у иностранству, да има одређен број година старости (30–35).[30] Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, окружни начелник одређен је као највиши политички представник краљевске владе, који је својим функцијама био везан за административну хијерархију. Приликом његовог постављења било је потребно и мишљење Министарског савета. Условима које имао да испуни окружни начелник придодати су располагање грађанским правима, која су обухватала приватна права (не бити под туторством, старатељством, стечајем), политичка права (бирачка способност) и грађанску част (не бити осуђиван на казне које повлаче губитак грађанске части) и практична спрема, која се доказивала временом проведеним, после завршеног школовања, у служби (осам година).[31]

Функције окружног начелника биле су двоструке:

– управне, које су се односиле само на државну власт и обухватале су спровођење мера централне управе;
– надзорне и извршене према самоуправним органима, то су оне помоћу којих су се одржавале везе између државних власти и локалних самоуправних власти.[32]

27 Чл. 4–9 „Устројења окружних началничестава и главне дужности срески началника од 12. маја 1839. године“, стр. 66–69.

28 Чл. 1 „Наставленија као додатак к досад изданим полицајним уредбама од 8. јулија 1839. године“, *Зборник закона и уредаба и уредбени указа изданих у Књажеству Сербији од времена обнародованог Устава земаљског: 13. фебруара 1839 до априла мес. 1840*, I, Београд 1880, стр. 71.

29 Видети: „Устав за Књажество Србију од 29. јуна 1869. године“, стр. 91–111; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 175.

30 Чл. 9 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, Београд 1890, стр. 3 и 4. С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 179.

31 Чл. 11, 25 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр.6, 7, 12 и 13; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 180 и 181.

32 Чл. 7 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 2 и 3; чл. 6 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 4; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 183.

Управне функције окружног начелника биле су одређене у оквиру граница државне власти. Једне је, као орган ниже власти, вршио на основу иницијативе која је долазила од централне управе. Друге је, као надзорна власт, на основу иницијативе која је потицала од њега самог, вршио самостално над органима нижим од себе.

Окружни начелник је и даље био под непосредним надзором министра унутрашњих дела. Он је и даље стајо у вези са свим осталим министрима. То је значило да је у пракси поступао по наредбама и упуствима које су њему слали министри, а он је њима чинио представке и подносио предлоге.

Самосталне управне функције окружног начелника значиле су да је он сам творац административне акције у границама које су му законом одређене. Надлежност окружног начелника, иако у границама једног округа, почивала је на административној акцији која је могла да обухвати све гране државне управе. Као представник централне управе окружни начелник је одржавао сталну везу између државних власти и локалних самоуправних органа, како би административна акција једних и других била у непосредном додиру.[33]

Окружни начелник је, као виша власт, располагао могућношћу заповедања и правом надзора над органима државне власти у срезовима свог округа. Право надзора имало је свој извор у административној хијерархији; оно му је омогућавало да прегледа, испитује и оцењује сва управна акта која су ти органи доносили у границама својих надлежности. Он је имао право да њихова акта мења, преиначава, обуставља по сопственој иницијативи – дискреционој моћи. Окружни начелник је, исто тако, могао да доноси одлуке о решењима среских управних власти само по жалби приватног или правног лица.

Поред права надзора над решењем државних органа, окружни начелник је подједнако имао право надзора и над одлукама самоуправних власти. Он је суделовао у свим радњама окружних самоуправних власти. Самоуправни органи самостално су предузимали своју административну акцију, државна власт задржавала је право да оцењује законску вредност њихових радњи, како општи интерес не би био повређен у корист локалних интереса.

Надзорне и извршне функције окружног начелника обухватале су одлуке оба самоуправна органа у округу: окружне скупштине и окружног одбора.

Надзорна власт окружног начелника над окружном скупштином и окружним одбором испољавала се у два вида. Прво, у виду односа између окружног начелника као политичког делегата владе и окружне скупштине са окружним одбором као представничког тела. Тада, окружни начелник, у име владе, сазива, отвара и закључује седнице окруж-

33 Чл. 11–14 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 4–6; 6, 11, 12, 13, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 4–8; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 183–186.

не скупштине. Имао је право да присуствује седницама окружне скупштине и окружног одбора, али није имао право гласа на њима. Друго, у смислу права која окружни начелник има као административни орган централне управе према административним одлукама које доносе окружна скупштина и окружни одбор. На основу дискреционог права окружни начелник је могао да обустави од извршења „сваку одлуку, која би била противна Уставу или ком позитивном закону". Он је могао да задржи њихову акцију, али је није могао и уништити.[34]

Извршна власт окружног начелника над одлукама окружне скупштине и окружног одбора, које су постале дефинитивне на основу тога што су законите, подразумевала је његову дужност да се стара о њеном извршењу. Одлуке самоуправних органа он је извршавао онако како су гласиле и није имао право да их промени или да их тумачи по свом схватању.

Окружном начелнику биле су потчињене две групе државних власти у округу. Прву групу сачињавао је „општи персонал за вршење полицијске службе у окружној вароши"; то су били један секретар, потребан број писара, практиканата и других службеника. Њихов број зависио је од државног или окружног буџета. Друга група била је састављена из стручних чиновника, којима су се поверавали специјални послови из разних грана државне управе; они су се називали „референти окружном начелнику"; њих је морало бити најмање два: санитетски и технички, и постављани су краљевим указом, на предлог појединих министара. Сви референти, и једне и друге врсте, образовали су заједно са окружним начелником, једно саветодавно тело, у коме се дискутовало о појединим стручним питањима и давало мишљење, али се нису доносиле никакве одлуке. Ови органи обилазили су срезове у свом округу било по свом нахођењу било по наредби министра.

Државни органи су предузимали два пута годишње инспекције које су округ обухватале и као управну и као самоуправну јединицу. После сваке такве полугодишње ревизије окружни начелник је састављао два извештаја. Један је био општи и односио се и на управне и на самоуправне послове – у који је, као политички део, улазио и реферат о расположењу народа – подносио се министру унутрашњих дела, који га је саопштавао Министарском савету. Други се односио на рад аутономних органа округа, и упућиван је окружном одбору и окружној скупштини. Сав правни значај који су имале ове инспекције долазио је од кривичних и административних санкција, које су стајале са њим у вези. Сврха ових санкција које изрицао окружни начелник у току своје ревизије била је да се одржи унутрашњи ред и обезбеди правилно отправљање послова у управној и самоуправној администрацији.[35]

34 Чл. 7, 13, 14 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године", стр. 2–6; 14, 15, 21, 22, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године", стр. 8–11; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 186–189.

35 Чл. 10–17 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године", стр. 4–8; чл.

Упоређујући функције окружних начелника некад и сад, може се видети да данас начелник округа, поред послова у вези са вршењем послова државне управе, остварује сарадњу са органима општина, градова и аутономних покрајина, стара се о обезбеђењу материјално-финансијских, смештајних и других услова за обављање послова округа, координира рад са министарствима и посебним организацијама чији извршиоци врше послове ван седишта ради њиховог ефикасног вршења.[36]

Органи самоуправне власти

Самоуправни систем створио је органе самоуправне власти у округу: окружну скупштину и окружни одбор. И скупштина и одбор представљали су округ као моралну и правну личност. Самоуправни органи били су представничка тела. Окружне скупштине је састављао сам округ. Из окружних скупштина, опет путем бирања, издвајали су се окружни одбори. Избори за окружне скупштине су се одржавали једног одређеног дана у целој земљи. Број посланика у сваком срезу зависио је од броја пореских глава. Кандидат за окружног посланика, с једне стране није могла да буде особа која је кажњавана по кривичном законику (губитак грађанске части, притвор, полицијски надзор), с друге стране морала је да испуњава услове који су се тражили и од кметова: писменост и одборника: повишен порез, два пута већи од онога, који је потребан да се стекне право бирања окружних посланика. Исто тако, тражила се и неподударност у вези са јавном службом и са сродством. О накнадним изборима за упражњено место посланика одлучивала је сама окружна скупштина у току свог редовног трајања.

У сваком округу била су два изборна тела, а сходно томе примењивана су и два изборна система. Једно изборно тело са једним изборним системом су представљале вароши, у којима се, према Уставу од 1888. године и према Уставу од 1903. године, вршио избор посланика за Народну скупштину. У овим варошима окружни посланици бирани су непосредно.

Друго изборно тело и други изборни систем је представљао сваки срез за себе. По Закону од 1. јула 1890. године, у среском изборном телу избор се вршио у другом степену. „Сресни изборни скуп“ састављали су: председници општина, кметови и одборници свих општина. У изборном телу гласало се јавно, и свако је давао свој глас за све кандидате у исти мах. Да би избор имао важност, морало је бити присутно више од половине целокупног броја општинских часника; као изабрана сматрала су се она лица која добију апсолутну већину гласова. Изборима је руководио бирач-

11–24 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 6–12; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 189–192.

36 Чл. 8 „Уредбе о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта од 29. јануара 1992. године“, стр. 112.

ки одбор, у који су улазили посебно за ту прилику изабрани председник и четири члана; он је одлучивао о томе колико се у ком срезу бирало посланика и издавао је пуномоћство окружним посланицима. Верификација пуномоћства окружних посланика била је дефинитивна уколико није било жалби посланика. Наиме, сваки искључени посланик имао је право жалбе Државном савету, у року од 24 часа. Право жалбе против избора окружних посланика није било признато приватним лицима.

Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, у изборно тело ушао је сам народ, и изборе окружних посланика вршио је непосредно у срезовима. У изборним радњама разликовала су се три момента у вези са гласањем. Пре гласања: основа за бирање окружних посланика биле су кандидатске листе, које је потврђивао првостепени суд. Гласање: важило је начело тајности, гласање се вршило куглицама и, углавном, по истом поступку. После гласања: као изабрани важили су кандидати само оне листе, која је добила највећи број гласова. Преглед пуномоћстава вршио је посебан одбор окружне скупштине састављен од три члана, али о пуномоћствима, на основу његовог извештаја, дефинитивно је решавала сама окружна скупштина. Према томе, вршиле су се две верификације за окружне посланике; једна претходна, коју је вршио Државни савет одмах после избора (жалба се подносила у року од пет дана), и друга накнадна, коју је предузимала окружна скупштина, пошто се састане. Појединци су могли да се жале против свих неправилности учињених пре, у току или после изборне радње Државном савету, који је вршио верификацију мандата. Законом није био ограничен предмет жалбе, и њоме једино није могло да буде обухваћено решење суда о поднетој кандидатској листи, које је увек било извршно.[37]

Конституисање окружне скупштине почињало је са полагањем заклетве на верност краљу и на „савесно заступање интереса округа“ коју су давали окружни посланици. После тога се тајним гласањем приступало избору скупштинског председништва (председник, потпредседник и два, а касније три секретара). Тако конституисану окружну скупштину отварао је окружни начелник.

Окружне скупштине су радиле у редовном и ванредном сазиву. И за један и за други сазив потребан је био краљев указ. На редовном

37 По закону од 1. јула 1890. године, у срезу је на 1.000 пореских глава биран један посланик, а ако је вишак био већи од 500, онда још један. Свака варош која је имала право бирања народних посланика, давала је по једног окружног посланика. Окружни посланик могао је да буде онај српски грађанин који је био сатлно у округу настањен, који је имао 25 година старости. Мандат окружне скупштине је трајао три године. Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, на 1.500 пореских глава бирао један посланик, а кад је број био виши од 1.000, тада се бирао још један. Избор у варошима је остао исти (изузев Београда), док су Ниш и Крагујевац бирали по два посланика. Кандидат за окружног посланика морао је да има 30 година старости. Мандат окружне скупштине је трајао четири године. Чл. 32–37 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 13–15; чл. 55–73 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 25–30; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 193–206.

сазиву решаван је окружни буџет. У ванредном сазиву, претресали су се само унапред одређени предмети.

Пословни ред за окружне скупштине састојао се из ових главних тачака: прегледање пуномоћстава, конституисање, бирање одбора, подношење и претресање предлога и дисциплинска власт.

По Закону од 1. јула 1890. године, седнице окружне скупштине биле су јавне. Међутим, на предлог председника, пет њених чланова, или на захтев окружног начелника претварале су се у тајне; предлог председника и посланика требало је најпре да усвоји сама скупштина, а по захтеву окружног начелника морало се одмах поступити. Право говора на њима имали су поред посланика, још окружни начелник и његови стручни референти, а одлуке су доношене апсолутном већином гласова присутних посланика: гласало се седењем, устајањем и поименично. Радило се у два одбора: одбор буџетско-финансијски и одбор за испитивање свих осталих предлога.

Пријавити се за реч могло је само док је претрес трајао, и о истом предмету се могло да говори само два пута. Изузетак од тог правила учињен је у корист: окружног начелника, одборских известилаца, стручних референата и секретара главног окружног одбора.

Право подношења предлога имали су: окружни начелник, стални окружни одбор и посланици, сваки за себе или више њих заједно. Сваки посланички предлог морао је претходно бити упућен на оцену и на мишљење сталном окружном одбору, а скупштински одбор узимао га је у поступак тек после тога. Предлоге окружног начелника, пре него што их је подносио окружној скупштини, имао је да одобри надлежни министар.

Молбе и жалбе окружној скупштини подношене су само писменим путем, али пред њу жалилац и молилац нису могли да изађу лично. О њима је увек решавао одбор окружне скупштине и давао је своје мишљење о томе је ли окружна скупштина била надлежна да донесе одлуку и каква је она требало да буде.

Дисциплинску власт у окружној скупштини имао је председник; тога ради он је могао да изриче дисциплинске казне: опомена за рад, одузимање речи, одузимање дневнице од једног до пет дана, привременог искључења највише за три седнице, што је повлачило за собом губитак дневнице за исто време.

Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, поред постојећа два одбора окружне скупштине за решавање питања и предмета од већег значаја могли су да се саставе и посебни одбори. Слобода говора на седницма окружних скупштина била је гарантована. У погледу пријављивања за реч, у току трајања претреса, важила су иста правила за све учеснике са правом говора. Све молбе и жалбе окружна скупштина је била дужна да прими без обзира на њихов предмет. У основи, пред окружну скупштину су излазили на решење само оне молбе и жалбе које су стајале у вези са њеним самоуправним функцијама. Систем дисциплинских казни остао је исти. Међутим, пред-

седник окружне скупштине примењивао је опомене на рад и одузимање речи, док је одузимање дневнице од једног до пет дана и привремено искључење највише за три седнице примењивала окружна скупштина на његов предлог.[38]

Функције органа самоуправних власти

Функције окружне скупштине као самоуправног органа биле су одвојене од оних којима је располагао окружни начелник као државни орган. Те функције могле су да се поделе у пет група: саветодавне, уредбодавне, административне, финансијске и приватноправне.

Саветодавне функције (на основу Закона од 1905. године) окружна скупштина је вршила на захтев владе а не по својој иницијативи. У првом реду, та функција се односила на консултовање у вези са законским предлозима који су се тицали округа, али могла је да обухвати и све друге предмете који су излазили из круга његових самоуправних атрибуција.[39]

Уредбодавна функција подразумевала је право окружне скупштине да доноси правила или уредабе. Уредбодавна власт окружне скупштине простирала се само над самоуправним пословима, како би се они у оквиру закона обављали на једној сталној основи. Све врсте уредаба окружна скупштина је прописивала аутономно, и за њих се није тражило одобрење државне власти.

Окружне скупштине, које су се удруживале стално или привремено, могле су, по Закону од 1. јула 1890. године, да вотирају уредбу за свој заједнички пословни ред. Иста таква уредба била је предвиђена и по Закону од 1905. године; она је садржавала специјални пословник, у колико је он, због природе радова, био различит од оних правила, која су била прописана за све окружне скупштине у опште. Поред уредбе овог типа, окружна скупштина је имала право да доноси уредбе којима су се допуњавала и детаљније изводила законска наређења, која су у интересу округа вршили самоуправни органи (окружна скупштина, окружни одбор или самоуправни чиновници) и уредбе којима се утврђивало административно функционисање (надлежност и унутрашња служба) установа, које су биле предвиђене законом или их је створила окружна скупштина.[40]

Административне функције окружне скупштине происходиле су из њеног положаја као хијерархијски више административне власти у односу на окружни одбор и самоуправне јединице нижег реда, срезове и општине. Окружни одбор је, као извршни орган окружне скупштине, био дужан да

38 Чл. 38–53 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 15–18; чл. 74–90 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 30–37; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 206–218.

39 Чл. 95 „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 38; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 218 и 219.

40 Чл. 70 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 23; чл. 93, 94, 100, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 37–39; С. Јовановић, К. Кумануди, наведено дело, стр. 219.

остварује њене одлуке, док је скупштина имала право да мења или да поништива административне одлуке одбора. Самоуправне јединице нижег реда, срезови и општине, сматрани су за делове округа који чине једну целину, и сходно томе округ има власт над атрибуцијама срезова и општина. Окружна скупштина је бирала све самоуправне чиновнике: окружног деловођу, стручне чиновнике и управнике важнијих посебних окружних установа.[41]

Финансијске функције окружне скупштине могле су се поделити на три категорије, према томе да ли су се односиле на вотирање буџета, или на одобравање прореза, или на одобравање завршног рачуна.

Окружни буџет је окружна скупштина вотирала, на основу предлога сталног окружног одбора. Министар финансија имао је право да уноси нове партије и позиције, које нису биле раније предвиђене. Редовни расходи у окружном буџету нису смели ни у ком случају да се покривају сумама добијеним од зајмова. Неупотребљени приходи окружног буџета једне године уносили су се у буџет за наредну годину. У случају када нови буџет није био вотиран продужавао се стари, и без одобрења окружне скупштине и без нарочите одлуке окружног начелника или надзорног министра.

Окружни прирези који су се разрезивали уз непосредну државну порезу спадали су у редовне приходе. За установљење окружног прореза морала је да постоји одлука окружне скупштине. Ванредни прирези су представљали ванредне приходе и разрезивали су се на исти начин као и редовни прирези.[42] Окружни зајмови спадали су ванредне приходе и нису се уносили у предрачун редовних буџетских извора, па су се, према томе, могли само да употребе на ванредне расходе, за које је државна власт задржала себи право најширег надзора.

41 По Закону од 1. јула 1890. године, административне функције окружне скупштине обухватале су мере за унапређење просветних, привредних, саобраћајних, санитетских и финансијских интереса округа. Касније, на основу Закона од 18. марта 1905. године, надзорна власт окружне скупштине над окружним одбором састојала се у годишњем саслушавању и претресању извештаја окружног одбора о радовима, као и у саслушавању и решавању о жалбама и представкама, које су јој против окружног одбора подносила приватна лица. Власт окружне скупштине према самоуправним јединицама нижег реда односила се на распоређивање дужности и обавеза око грађења и одржавања зграда, путева, мостова, скела и других окружних грађевина. Чл. 69 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 22 и 23; чл. 98, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 38 и 39; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 219–221.

42 Право разрешења и потврде о редовним и ванредним окружним прирезима стајало је у вези са истом процентном стопом. Од висине заједничке процентне стопе, као збира свих посебних стопа, зависило је од случаја која је власт била надлежна да одобри окружни буџет. Окружна скупштина одобравала је, по Закону од 1. јула 1890. године, све среске прирезе који су прелазили 10% од суме државног пореза, намењене нарочитим потребама појединих срезова. По закону од 18. марта 1905. године, прирези до 20% државног непосредног пореза имала је право да разреже окружна скупштина сама, без ичијег пристанка; количину њихову изнад 20% државног непосредног пореза одобрава, а употребу његову, ма у ком износу, у свакој години одређивао је један државни орган, као највиша надзорна власт. Чл. 57 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 19 и 20; чл. 131, 137, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 48–51.

Завршни рачун за протеклу годину разматрала је и одобравала је окружна скупштина. Све рачуне у вези са приходима и расходима по окружном буџету прегледала је Главна контрола, која је прописивала и правила о њиховом састављању, обавезна за самоуправне органе.[43]

Приватно-правне функције окружне скупштине обухватале су право аутономног решавања о томе: како је требало употребити покретну и непокретну имовину, под којим условима се могло давати под закуп окружно имање, о начину узимања јемства, о употреби окружног капитала, о примању или одбијању завештања и поклона, и, уопште, о куповини, продаји и размени добара – и те одлуке су постајале извршне само ако нису биле обустављене као противне закону, или ако се није тражио пристанак државне власти.[44]

Стални окружни одбор бирала је окружна скупштина из своје средине. Он се, одмах на првом састанку, делио на два дела: ужи окружни одбор који је стално отправљао све редовне послове и шири окружни одбор у коме су били окупљени само сресни изасланици окружног одбора који су обављали послове сваки у своме срезу. Седнице су стални окружни чланови држали најмање једанпут месечно, а пуну седницу, са сресним изасалницима, свака два месеца. Услови су за све чланове били писменост и неподударност службе и послова.

Мандат сталног окружног одбора, по закону од 1. јула 1890. године, трајао је три године. Шири окружни одбор је организован на следећи начин: окружна скупштина бирала је по једног од својих чланова за сваки срез, као свог изасланика. Ужи окружни одбор су састављали троје људи за цео округ, а једног је сама окружна скупштина одређивала за председника одбора.

Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, мандат сталног окружног одбора тарајао је четири године. Ужи окружни одбор образовала су три члана и два заменика, које је бирала окружна скупштина и одређивала једног међу њима за председника. Избор за шири округ вршио се на исти начин, само што је уз изасланика за сваки срез би-

43 Чл. 54–61 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 19–21; чл. 127–143, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 47–52; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 222–227.

44 Окружна скупштина је, по Закону од 1. јула 1890. године, решавала о куповини, продаји и размени окружног имања, чија вредност није прелазила 20.000 динара; ако је била у питању сума од 20 до 50.000 динара била је потребна краљева потврда, преко 50.000 динара било је потребно још и одобрење Народне скупштине, коме је следовао краљев указ. Потребне предлоге у свим овим случајевима подносио је министар народне привреде. Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, до 20.000 динара окружна скупштина је имала право иницијативе а њено решење је било коначно, али изнад те суме њој је остајало само право иницијативе, јер, осим њене одлуке, до 50.000 динара, морао је министар финансија дати своје одобрење, а преко те суме, по претходном консултовању Државног савета, била је потребна краљева потврда на предлог министра финансија. Чл. 62 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године“, стр. 21; чл. 137, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године“, стр. 50 и 51; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 228 и 229.

ран и његов заменик. Изасланик је морао да буде из самог среза. Он је улазио у састав ширег окружног одбора, који је, заједно с три члана ужег одбора, сачињавао цео окружни одбор. Такође, био је представник окружног одбора у свом срезу, и као његов „сресни изасланик" председавао сресној скупштини, у којој је имао право гласа, и заступао га у сресном одбору.

Функције окружног начелника као делегата централне управе и функције окружног одбора као представника самоуправне власти додиривале су се, често су се и мешале, тако да је било тешко повући тачну границу између једних и других.

Основна функција окружног одбора, по Закону од 1. јула 1890. године, била је да извршава одлуке окружне скупштине. Управљајући пословима округа имао је ове функције: састављао је предлог буџета; правио је разрез пореза; чинио је издатке по буџету; руковао је и управљао непосредно окружном имовином; закључивао је уговоре за поједине набавке; подносио извештаје окружној скупштини о извршеним радовима, о стању окружног имања; водио и сређивао статистичке податке за све гране државне и самоуправне администрације.

Касније, по Закону од 18. марта 1905. године, функције ширег окружног одбора биле су да сресни изасланици окружног одбора поднесу усмени или писмени извештај „о стању окружних и сресних послова и у опште о другим приликама у дотичном срезу". На основу тих посебних података је окружни одбор састављао општи извештај, који се сваке године саопштавао окружној скупштини.

Функције ширег окружног одбора биле су:

– Финансијске; оне су стајале у вези с буџетом и с рачунима. Састављао је и завршни рачун, и подносио га је истовремено кад и буџет, окружној скупштини;

– Приватно-правне; оне су се састојале у вођењу спорова код судова, на основу овлашћења окружне скупштине. Уобличава и даје дефинитивни облик свим предлозима које је примила окружна скупштина у једном сазиву. Врши инспекцију самоуправних послова у округу.

Ужи окружни одбор функционисао је као извршни орган окружне скупштине, чиме је био задужен за извршавање одлука окружне скупштине (руководи самоуправним пословима, управља чиновницима, стара се о имовини, води лицитације итд.).[45]

***

Резултати анализе указују да је основа из које је поникла административно-територијална структура српске државе своје корене има-

45 Чл. 76–101 „Закон о уређењу округа и срезова од 1. јула 1890. године", стр. 24–31; чл. 103–126, „Закона о уређењу округа и срезова од 18. марта 1905. године", стр. 40–47; С. Јовановић, К. Кумануди, *наведено дело*, стр. 232–235.

ла у Београдском пашалуку. Окрузи, срезови и општине настали су развојем те административно–територијалне структуре. Од тренутка свог оснивања окрузи су били делови државне територије, којима је је управљала централна влада. На њиховом челу увек су стајали државни чиновници. Народ није имао никаквог утицаја на ток вођења јавних послова, никаквог учешћа у управи. Уставом од 1888. године први пут су установљени, поред државних управних власти, и самоуправни органи: окружне скупштине и стални окружни одбори.

На основу резултата анализе потврђено је да је окружни начелник од почетка конституисан као представник државне власти и орган централне управе у округу. Он је био административни чиновник, кога је указом постављао краљ, по предлогу министра унутрашњих дела. Временом је постао највиши политички представник краљевске владе. Вршио је управне, надзорне и извршне функције. Управне функције су се односиле само на државну власт и обухватале су спровођење мера централне управе. Надзорне и извршене функције омогућавале су да се одржи веза између државних власти и локалних самоуправних власти.

Према резултатима анализе, стварање окружних скупштина и сталних окружних одбора створило је услове за увођење самоуправе у округ. Увођење неколико чинилаца као што су: непосредни избори и начело тајности у свим изборним телима у округу, право жалбе Државном савету против свих неправилности учињених пре, у току или после изборне радње, слобода говора на седницма окружних скупштина итд, могло је да подстакне успостављање система самоуправе у округу.

Резулатима анализе потврђено је да се самоуправа округа испољавала у уредбодавној и административној власти окружне скупштине. Уредбодавна власт окружне скупштине подразумевала је да су се у оквиру закона на једној сталној основи обављали самоуправни послови: заједнички пословни ред удружених окружних скупштина; допуњавање и детаљније извођење законских наређења која су у интересу округа вршили самоуправни органи и регулисање административног функционисања установа, које су биле предвиђене законом или их је створила окружна скупштина. Административна власт окружне скупштине се односила на: окружни одбор, срезове и општине, и обухватала је спровођење њених одлука и власт над атрибуцијама јединица нижег реда. Насупрот томе, остваривање финансијских и приватно-правних функција одвијало се уз мешање органа централне управе. Нарочито због тога, што је државна власт ставила себе изнад окружне скупштине. Она је за себе задржала не само право надзора него и право мешања у све локалне потребе.

Из резултата анализе се види да су окружне скупштине и окружни одбори, као представничка тела, имали ограничену слободу одлучивања у избору средстава и метода управљања, као и у одабирању самих послова које ће вршити.

У јавном праву Кнежевине и Краљевине Србије округ се развио до нивоа територијално-политичког система управљања, у којем су постајали елементи самоуправе. Каније, у Краљевини СХС/Југославији, напуштен је округ као концепт територијално-политичког система управљања. Данас округ постоји само као подручни центар државне управе и подручје на којем се обављају послови државне управе.

MA Dušan Bajagić

Historical dimensions of development of self-government in Serbia

During the First Serbian uprising a national state of Serbian people began to form. Creation of the modern Serbian state requested its upbringing to the higher level of political organization. State that was in process of forming, was building on its territory, like all other states, special institutions that had power at its disposal, including administrative structure and the forces of repression. Serbian state like all other modern states wasn't directly, and all by herself, executing a large part of administrative tasks. Its execution was transferred to the special public-law institutions, created by the state itself. These institutions have been given status of juristic person, regarding private and public law equally. That kind of organizations had its special outposts, in borders of given responsibility. Serbian state was usually deciding which tasks will execute.

Self-government institutions founded by Serbia on its territory testify of its intention to, from its starts, develop as a country with certain level of decentralization. Building of self-government and development of decentralization were among the most important institutes of democracy in Serbia in 19th century.

Administrative-territorial structure of Serbian state has roots in Belgrade Pashalic. Viewing this as a base, it is possible to see the nature of Serbian self-government institutions. Pashalic (sanjak, pashadom) was territorially divided to districts (nahijas) (Belgrade, Valjevo, Sabac, Rudnik, Kragujevac, Grocan, Smederevo, Pozarevac, Cuprija, Jagodina, Uzice and Pozega district), knezinas (administrative unit consisting from several villages) and villages, which were governed by muselems, oborknezs (princes of vilayet), and knezs. This system was kept during the First Serbian uprising, with only difference that district leaders (usually called voyvoda-commandants) came on place of muselims and oborknezs. Village leaders became known as kmets (village judges, serfs in original meaning). The same administrative classification of country divided to districts (nahijas) was kept based on the decision of People's Assembly from December 19th 1815, with appointment of one prince (knez) in every district, and knezina's prince in every knezina. In villages, beside village princes, also existed area (srez) princes (knez), but they were canceled in 1821.

Old name "knezina" was substituted with new "kapetanija" (captaincy) at the beginning of 1830. By the decision of People's Assembly from 1834 Serbia is divided to large administrative units (serdarstva-five in total), with great serdars on the power, while the district and knezinas change names to counties and areas.

With new Constitution from 1835 (Sretenjski ustav) and the Constitution from 1838, Serbia was divided to areas, counties and municipalities, with this classification lasting until Vidovdan Constitution. In head of the counties were county chiefs, and in head of the areas aerial chiefs, both as an instrument of central government. In head of the municipalities were municipal presidents, which were chosen by the people.

Counties were, till Constitution from 1888, just administrative units, except state government there were non else in them. State was divided to counties because of easier ruling from the center. They were always administrated by state officials. People had no influence on processing of public tasks, and had no part in administration. Constitution from 1888 established counties as self-government organizations. With same act aerial self-government was introduced, with very restricted form. Municipal self-government was established in the Constitution from 1901. With it, the conditions were made for operating of self-government institutions-county councils and county assemblies, aerial councils and aerial assemblies, and the assembly committees. With Vidovdan Constitution one more administrative unit was introduced-region (oblast). Later, based on the law on state administration from 1929 banovinas were made, as a units of regional self-government, while most of the self-government institutions, in size between local and regional, were canceled, truly and formally.

Tendencies of Serbia's law predicted creating of units of higher self-government. In Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians/Yugoslavia tendencies were to provide as efficient operating as possible to self-government, in harmony with historical, economic and political circumstances.

Мр Душан Баягич

Историческое направление развития самоуправления в Сербии (1804-1941)

В Первом сербском восстании начало создаваться национальное государство сербского народа. Создание современного сербского государства подразумевало и его возвышение на более высокую ступень развития политической организации. Государство, которое создавалось, создавало также, как и все остальные, на своей территории, особые типы институтов, которые располагали властью, т.е. административной структурой и средствами материального (физического) принуждения. Сербское государство, также как и все остальные современные государства, прямо не занималось значительной частью административной деятельности. Эту деятельность государство делегировало особым общественно-правовым организмам, которые само и создавало. Этим институтам она давала характер юридических личностей, как в общественном, так и в частном смысле. Эти институты имели особые органы, причем в рамках предоставленных им полномочий сербское государство само решало, какие функции они будет выполнять и каким образом.

Институты самоуправления, которые Сербия организовывала по территориальному принципу, свидетельствуют в пользу того, что уже с первых лет своего существования этого государство стремилось развить определенную степень децентрализации. Учреждение самоуправления и развитие децентрализации было одним из основных проблем укрепления правового поля и распространения, демократических начал в Сербии XIX века.

Основа, из которой развилась административно – территориальная структура сербского государства имеет свои корни в Белградском пашалыке. В рамках этой основы можно рассматривать и саму природу ее самоуправляющихся институтов. Пашалык в территориальном смысле был разделен на нахии (белградскую, валевскую, шабацкую, рудницкую, крагуевацкую, гročанскую, смедеревскую, пожаревацкую, чуприйскую, ягодинскую, ужицкую и пожешскую), „кнежине" и села, во главе которых стояли: муслимы, обер-кнезы (баш-кнезы или вилаетские кнезы) и кнезы (сельские старосты). Это деление сохранилось и во времена Первого сербского восстания, только лишь на место муслимов и обер-кнезов пришли нахийские или кнежинские старейшины, которых обычно называли воеводами "командантами". Сельских кнезов назвали старостами. То же административное деление страны сохранилось и в соответствии с решением Народной скупщины от 19 декабря 1815 года, с тем, что в каждой нахии было по одному кнезу, а в кнежинах – кнежинские кнезы. В селах, кроме сельских кнезов существовали и срезские кнезы, которых отменили в 1821 году.

Старые названия „кнежины" были заменены названием „капетании" в начале 1830 года, а решением Народной скупщины 1834 года Сербия была разделена на большие сердарства (рашское, подунавское, мачванское, тимочское и расинское) во главе которых стояли великие сердары, а нахии и кнежины переименовали в округа и срезы.

Сретенской конституцией 1835 года и Конституцией 1838 года Сербия была разделена на округа, срезы и общины, и это деление сохранилось до Видовданской конституции. Во главе округов стояли окружные, а во главе срезов срезские начальники, причем и те и другие, как орган централизованного управления. Во главе общин стояли председатели общин, которых выбирали местные жители.

UDK 623.4:355(497.11)"18"

Бошко Љубојевић
Историјски музеј Србије, Београд

ПУШКЕ „ПИБОДУШЕ“ У НАОРУЖАЊУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Овај рад прати развој стрељачког оружја- једнометних острагпунећих пушака, које је у своје наоружање (крајем седме деценије XIX века) увела и Кнежевина Србија. Иако је део рада посвећен „гриновачи“- првој острагуши у српској војсци, главна тема је Пибодијева пушка М.1870, калибра 13,9mm (14,9 mm): њене техничке карактеристике, начин конверзије, набавке модела подесних за адаптацију, као и историјске околности које су условиле ту модернизацију стрељачког наоружања српске војске.

Кључне речи: пушке, „пибодуша“, „гриновача“, стрељачко оружје, српска војска, једнометне острагуше, конверзија спредњача, сједињени метак

Пушка система Пибоди (Peabody) Модел 1870 представља прво српско оружје на сједињени метак са металном чауром. Усавршавање каписле је омогућило настанак једнометних пушака острагуша (иглењаче), код којих је фишек замењен чауром. Прва таква пушка (система Драјзе М.1841, калибра 15,43 mm) појавила се у пруској војсци 1841. године; пунила се одостраг комплетним метком са чауром од картона и јајастим зрном, на којој је била папирна кошуљица ради заптивања.[1] Каписла је била смештена у дну картонске подлоге, која је раздвајала зрно од црног барута. Чаура је сагоревала са барутом. У америчком грађанском рату (1861. – 1865.) појавила се бронзана чаура система Мартини са капислом на ивици њеног дна – за ивично паљење. Због слабог заптивања, осетљивости на влагу, деформисања при транспорту, а и због мале брзине гађања, картонска чаура је током седме деценије деветнаестог века замењена металном. То је имало за последицу боље заптивање и увећање брзине ватре. Код једнометних острагуша појављује се сједињени метак, па се и брзина гађања знатно повећала у односу на спредњаче (до 10 метака у минути).[2]

Читаве две деценије трајало је опирање војних врхова великих сила увођењу новог пешадијског наоружања (иглењаче). Један од разлога је и нерешен проблем доброг заптивања цеви (ово се нарочито

1 Д. Алексић, Наоружање српске војске у српско-турском рату 1876. године, *Делиград – од устанка ка независности 1806-1876*, Научни скуп, Београд 2007, стр. 274.
2 *Војна енциклопедија, V*, Београд 1962, стр. 543-544.

испољавало док је била у употреби папирна чаура). Такође су се генерали плашили да ће ново оружје трошити превише муниције и да официри неће моћи да ефикасно управљају његовом ватром. Стога је, прва следећа држава, која је остраг пунећу пушку увела након Пруске, то учинила тек 1854. године (САД). Прекретницу је представљао аустро-пруски рат 1866. који је убедљиво показао супериорност иглењача над спредњачама. Након тог рата, све армије су се убрзано преоријентисале на остраг пунеће стрељачке системе (Француска и Италија 1867., Русија 1868.). Поменимо и то да су се иглењаче, за разлику од спредњача, могле употребљавати и из лежећег и клечећег става, па се стрелац могао боље користити конфигурацијом тла.[3]

Увођење острагуша[4] у српску војску тесно је повезано са идејом о великом националном рату против Турске, који би се успешно реализовао помоћу савеза са балканским државама, као и организовањем устанка у подручјима под турском влашћу. Стога, кнез Михаило Обреновић није дозволио бујање политичких слобода, како никаква опозиција не би подривала ратне припреме, које је сматрао апсолутним приоритетом. Нажалост, све што је чињено у вези побољшања малобројне стајаће војске, није могло резултирати њеним претварањем у делотворно оруђе тако замишљене спољне политике. Зато се 1861. године оснива „Народна војска за одбрану земље и права кнежевства“, према којој су сви Срби од 20. до 50. године (изузев свештеника и инвалида) били у обавези. Њено опремање се, у почетку, споро одвијало; годину дана након оснивања, мање од половине њених припадника је имало функционалне пушке. Од 1863. год. Народна војска добија од државе пушке и муницију (то су биле такозване „руске пушке“ Модел 1845/63, калибра 17,8-18,1 mm; настале су жлебљењем глаткоцевних капислара М.1845, које је Русија у количини од 36 200 испоручила Србији те исте године – 1863. То жлебљење је био први велики подухват крагујевачких мајстора на тек инсталираним машинама за олучење[5]). Егзерцирна правила стајаће војске се уводе 1866. год. и у Народну војску, а у Београду и Крагујевцу се оснивају посебне школе за њене старешине. Исте године у Пожаревцу, организован је маневар са свом народном војском тог округа - 9 батаљона пешадије, 4 ескадрона коњице и сва артиљерија редовне војске.[6]

У амбициозним ослободилачким плановима кнеза Михаила Обреновића, оперативна улога је, наравно, поверена војсци, чије опремање је изискивало велика финансијска напрезања. Главни кре-

3 *Исто, VII,* Београд 1965, стр. 660-661.

4 Острагушама се називају пушке код којих се пуњење не врши преко уста цеви, већ одостраг (то јест преко задњег дела цеви). Напомена аутора.

5 Б. Богдановић, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, стр. 42-43.

6 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, стр. 278-279; 281-283.

атор њеног преображаја – у периоду 1861.-1865. године – био је француски официр Иполит Монден, први министар војни у Кнежевини Србији, који је ту одговорну дужност обављао скоро четири године – све до априла 1865., када га је заменио Миливоје Петровић Блазнавац. Иако је био жртва Светоандрејског преврата, Блазнавац је добио нову шансу постављењем за управника тополивнице у Крагујевцу (1861.), да би се потом нашао у улози десне руке Монденове – у стратешки важном подухвату организовања војске по француском узору. Након Иполитовог повратка у Француску, Миливоје Петровић преузима министарство војно (1865.) и хвата се у коштац са бројним проблемима.[7]

Један од значајнијих (да не кажемо горућих проблема) било је и питање модернизације наоружања, нарочито стрељачког.Посебно га је оптерећивало сазнање о убрзаном преоружавању аустријске и турске пешадије – остраг пунећим системима Венцл, односно Шнајдер. Након неочекиваног пораза у рату са Пруском (1866. године), Беч је за то „окривио“ Лоренцове каписларе, које су се лоше исказале у судару са пруским иглењачама. Иако су имале одлична својства са балистичког становишта, у борби се показала важнијом брзина гађања. Наиме, пруски стрелац је остраг ушом система „Драјзе“ М.1841 могао да за исто време испали 4 пута више метака него његов противник – наоружан Лоренцовом спредњачом М. 1854. Стога је почетком 1867. године Аустрија усвојила једнометну остраг пунећу пушку система Венцл М.1866 (калибра 13,9 mm), којом је до априла следеће године већ било опремљено 300 000 припадника њене армије.[8]

Сличним разлозима се руководила и Порта, када је од Велике Британије наручила једнометну остраг пунећу пушку система Шнајдер М.1866 (калибра 14,7 mm), која је углавном израђивана преправком енглеских перкусионих спредњача Енфилд М.1853.[9] Укљештена између двеју моћних царевина, Кнежевина Србија је морала да стално унапређује своју оружану силу, која је представљала јемца њене аутономије и у коју су полагане велике наде у вези будуће ослободилачке мисије.

Суочен са оскудним стањем државне благајне, Блазнавац се определио за компромис при набавци преко потребног савременог стрељачког оружја. С обзиром да би већу инвестицију захтевала куповина потпуно нових остраг уша, он је одлучио да се преправком спредњача осигура жељени остраг пунећи систем у пешадији. На њега су утицала и искуства неких других земаља, које су желеле да за ту сврху искористе постојеће стокове капислара. Проблем су представљале застареле „Венсенске“ (Модел 1849/56) и „руске“ пушке (М. 1845/63), које је поседовала Кнежевина Србија и које се ни-

7 Д. Вуксановић – Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993, стр. 48-50.

8 Б. Богдановић, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, стр. 64-65.

9 *Исто*, стр. 67.

су могле искористити за конверзију. Једини излаз је била куповина одговарајућих перкусионих пушака – мањег калибра (испод 15 mm), подесних за преправку на остраг пунећи систем. Та набавка ће бити реализована убрзо након завршетка грађанског рата у Америци.[10]

Зворничка криза је повећала очекивања Министарског савета у вези војне спремности за могући рат, па је Блазнавцу наложено да хитно спроведе модернизацију наоружања. Немајући довољно новца а ни времена, Блазнавац се, због прихватљиве цене а и конструкционе упрошћености, одлучио за конверзиони затварач Американца Џејмса Грина (US. patent No 34422 од 18. фебруара 1862.). Тај затварач је био намењен полусједињеном метку са папирном чауром, и у пракси се лоше исказао. Заправо, Гринове патенте су презриво одбиле многе велике силе тог времена (Британија, Русија...).[11]

Фебруара 1867. у Крагујевцу (у „Пушкарници“), прве Лоренцове спредњаче су преиначене на тај нови систем, који је убрзо испољио све своје слабости. Папирну чауру је влага дезинтегрисала; чеп затварача је кидао папир, јер је јако притискао метак; његово лежиште би се запрљало већ после 7 – 8 хитаца. Најзад, рђаво избушене рупице на папиру чауре су онемогућавале паљење барута (то јест преношење пламена). Због свих ових мана, адаптирано је на Гринов систем само 12000 Лоренцових каписларa М.1854 (тај посао је обављен до краја следеће године). Неке процене прерађивачких могућности „Пушкарнице“ истичу број од 4000 пушака годишње, наводећи спорост у раду и дефицит машина као факторе који су на то највише утицали[12].

Форсирано увођење недовољно испитаног система (остраг пунећег) у пешадију, вратило се Кнежевини Србији као бумеранг већ током првог следећег рата са Турском. Наиме, 1876. године „гриновача“ је постала предмет сталних кукања а и узрок многих пораза, јер се „после 7 – 8 испаљених метака, толико у цијеви накупило чађи и ђубрета да војник није био у стању да у цијев утисне нови метак. Не једанпут показало се у рату, да је то био разлог паничног бјежања цијелих батаљона“[13] . Описани застој у раду овог оружја отклањао се једноставном операцијом чишћења лежишта метка од заостале исцепане хартије, али је читав тај поступак деконцентрисао стрелца и одузимао му – у борби увек драгоцено – време, што се негативно одражавало пре свега на брзину и прецизност гађања.

Наконе неуспелог почетка модернизације стрељачког наоружања (спровођеног од 1867. год. фелеричним Гриновим пушкама), Кнежевини

10 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31, Београд 2003, стр. 152-153.

11 *Исто*, стр. 155.

12 С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1933, стр. 284. Ж. Спасић, Крагујевачка војна фабрика 1853-1953, Београд 1973, стр. 68.

13 М. Екмечић, *Српска војска у националним ратовима од 1876. до 187*8, Балканика IX, Београд 1978, стр. 108.

Србији је био неопходан неки други остратгпунећи систем, поузданији и делотворнији од поменутог. Стога је 2 године касније министар војни Јован Бели Марковић прибегао испробавању различитих конверзионих затварача, након што је 14. маја издејствовао кредит – 4 милиона гроша - од Државног Савета. Овим кредитом је требало покрити трошкове предстојеће адаптације пушака, као и куповине одговарајућих машина и уређаја – који би послужили и за израду муниције. У Швајцарску је послан капетан Илија Чолак – Антић да овлада процесом претварања спредњача у остратгуше, а одабрани тим из крагујевачке Пушкарнице је у иностранству обучен за прављење метака с металном чауром.[14]

Подсетимо се да је прва српска остратгуша – пушка Џејмса Грина М.1867 – користила папирне дводелне метке са засебном капислом. Они су и стварали неслућене проблеме јер су се распадали при влажном времену. Дакле, 1867. је уведена остратгпунећа пушка (и то Гринова) у наоружање српске пешадије, која је дотада поседовала искључиво спредпунеће (оне су се пуниле преко уста цеви). Та година ће иначе остати упамћена по одласку турских гарнизона из преосталих градова (Београда, Смедерева, Шапца и Кладова), што се с правом може сматрати највећим успехом Михаилове владавине. За српског кнеза, то је била тек етапа у далекосежним плановима против Турске. Његовим убиством (1868. године), идеја о великом ослободилачком рату је маргинализована, а Балкански савез је остао мртво слово на папиру. Дотадашње ратне припреме су почеле замирати и због негативног става Русије, која није била спремна за активирање тзв. источног питања. Ипак, за време намесништва (1868 – 1872), цела стајаћа војска и прва класа народне војске су наоружане остратгушама, а већи део прве класе је добио униформе од државе[15].

У завршним експериментима са конверзионим затварачима (извођеним у Доњем граду београдске тврђаве), превагу је однео Пибодијев патент над решењем његовог земљака Хенри Мартинија. У јеку грађанског рата Американац Хенри О. Пибоди је 1862. године изумео затварач подесан за трансформацију спредпунећег оружја на остратгпунеће, па је америчка фирма „Провиденс тул компани“ убрзо започела ту конверзију. Ово решење је усвојила и Кнежевина Србија, иако су се неке друге армије (Турске, Румуније ...) определиле за новији Пибодијев патент из 1867. године, који је свакако био скупљи.

На Пибодијев систем преправљана су 2 типа спредњача (перкусионих): саксонске пушке Модел 1850/56, калибра 14,9 mm и аустријске пешадијске пушке система Лоренц Модел 1854, калибра 13,9 mm. Поменуте пушке су јефтино купљене у иностранству, захваљујући томе што је одабран прави моменат. Наиме, након завршетка америчког грађанског рата (1861 – 1865), у европским лукама су се затекли велики стокови пешадијског

14 Ж. Спасић, *Крагујевачка војна фабрика 1853-1953*, Београд 1973, стр. 72-73.
15 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, Београд 1934, стр. 161-162.

наоружања, спремног за прекоокеански транспорт, којих је наручилац хтео да се што пре ослободи. Тако је 1867. године у Хамбургу, захваљујући толерантном ставу председника пруске владе Бизмарка[16], Кнежевина Србија купила 28 000 саксонских капислара М.1850/56, од којих је пет хиљада комада поклоњено Црној Гори. Сем тога, након неколико недеља ратовања са Пруском и дебакла код Садове (1866.године), Аустрија се, потиснута из Немачке, оријентише – више но икад- према Балкану. Сходно томе, Беч је одобрио експорт оружја у Србију и Црну Гору, желећи да поспеши свој утицај у овим кнежевинама. То користи Блазнавац (крајем 1866.) да набави из Аустрије 27 000 спредњача (перкусионих) система Лоренц М.1854.[17]

Српска влада је ангажовала бечког фабриканта Томаса Седерла, који је машине за адаптацију монтирао у старом Арсеналу у београдској тврђави. До 1872. године на Пибодијев систем М.1870 преправљено је 15 000 лоренца (којима је претходно промењен калибар на 14,8 mm) и 23 000 саксонских пушака М.1850/56.[18] Од првобитно планираних 50 000 пушака поменутог система, реализовано је дакле 38 000. То је било испод стварних војних потреба, али с обзиром да је домаћа војна индустрија била још у повоју, сматрамо да је остварен значајан резултат.

Популарне „пибодуше“ означаване су и називом „кашикаре“. Да би стрелцима омогућио ефектније руковање пушком, конструктор је издужио задњи део затварача, који је тако добио форму полуге. Пуњење је убрзано издубљивањем горње стране затварача. Управо је то коритасто удубљење заједно са ручицом затварача личило на кашику, па је и сама пушка прозвана „кашикара“.[19]

До избијања првог српско - турског рата (1876. год.), „пибодушама“ је наоружана целокупна стајаћа војска и први позив Народне војске. У ослободилачким ратовима 1876 -1878, „гриноваче“ су исказале сву своју немоћ, с обзиром на лоша конструкциона решења која нису на време уочена од стране српских стручњака. Стога их Врховна команда 1877. године повлачи из употребе и упућује у крагујевачку Пушкарницу, где су преправљане на Пибодијев систем[20]. На тај начин је трансформисано 6 308 „гриновача“. Подсетимо да су током ратова 1876–1878, из безбедносних разлога, машине за конверзију дислоциране из Београда у Крагујевац, колевку домаће војне индустрије. После ових ратова и све преостале „гриноваче“су адаптиране на супериорнији Пибодијев систем.[21]

16 Ото фон Бизмарк се у то време занимао за српску народну војску; већ следеће-1868. године изнео је свој утисак о тој формацији Јовану Ристићу „да Србију замишља као јежа из кога стрче бајонети“. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, I*, Београд 1923, 119.

17 Б. Богдановић, *Колевка српске индустрије – 150 година фабрике оружја у Крагујевцу*, Крагујевац 2003, стр. 34-35; 38.

18 С. Грујић, *Војна организација Србије*, Крагујевац 1874, 119-120. .

19 Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд 1930, стр. 146. Б. Богдановић,*Пушке...*,стр.59.

20 Ж. Спасић, *Крагујевачка војна фабрика 1853-1953*, Београд 1973, стр. 73;81.

21 Б. Богдановић, *наведено дело*, стр. 61.

Пибодијев затварач је кладасте форме, израђен из једног челичног комада, а отварао се непотпуним обртањем око чепа, постављеног нормално на осу цеви. Задњи крај му је био продужен у виду ручице са повијеним репом, који је стрелац повлачио (прстима десне руке) при отварању затварача, а на који је притискао при затварању. Затварач се, дакле, окреће око хоризонталног чепа у сандуку. Коритасто је издубљен одозго да би се тиме омогућило једноставније стављање метка у цев и избацивање празне чауре. Одоздо је учвршћена права опруга, која држи затварач издигнут. Са десне стране је коси жлеб, у који је смештена ударна игла. Пибодијева пушка опаљује помоћу нарочитог механизма – табана („са једним луком“), при чему ороз удара у иглу, а ова у капислу. Избацач – израђен у облику двокраке полуге – смештен је пред затварачем. Празна чаура напушта цев на следећи начин: Приликом отварања затварача, вертикални крак избацача обујми ободчауре, а на хоризонтални крак удари затварач својим предњим делом. Избацач се обрне око осовине. Окретање избацача око осовине омогућује његовом вертикалном краку да избаци чауру.[22]

Облик Пибодијеве пушке М.1870 је детерминисан моделом перкусионог оружја који је употребљен за адаптацију. „Пибодуша француског модела“ (настала преправком „француске“ то јест саксонске пушке М.1850/56) је калибра 14,9 mm; цев од кованог гвожђа имала је дужину 945 mm и била је изолучена са 4 жлеба дубине 0,2 mm. На предњем крају цеви (на горњој страни) налази се месингана мушица, испод које је (на доњој страни цеви) било смештено четвртасто узвишење („дугме“), намењено фиксирању бајонета. Задњи нишан је, наравно, постављен на задњем крају цеви и његове компоненте су 2 такозвана „крила“. Она су (на том преклапајућем нишану) служила за гађање на растојањима од 400 до 600 корака. Механизам за опаљење барутног пуњења на овој пушки представља такозвани табан са једним луком (то је заправо белгијско-француски тип). Цев је спојена са усадником помоћу 3 прстена (карике), од којих је средњи – „волтижерски“. Са доње стране овог прстена била је фиксирана пређица за каиш.[23]

Пешадијска пушка система Пибоди М.1870 „аустријског модела“ је изгледом одговарала капислари Лоренц М.1854 (штуц и пешадијске пушке- тип I и II). Унутрашњи пречник цеви је износио 13,9 mm. Сама цев је била дугачка 863 милиметра, док је укупна дужина пушке износила 1 430 милиметара. Популарна „кашикара“ је имала тежину од скоро 4,5 килограма. Због нарочите форме Пибодијевог затварача, било је неопходно да се у крагујевачкој лафетарници прераде стари кундаци (поменутих аустријских пушака), како би конверзија била успешно изведена. Пибодуша је могла имати челични или бронзани затварач и кућиште, што је било условљено местом продукције. Почетна брзина зрна је износила 329 метара у секунди.[24]

22 Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд 1930, стр. 146 – 147..

23 Опис пушке и муниције Пибодијевог система и руковање истима, издање Министарства војног, Београд 1878, стр. 10-11; 13-14.

24 Б. Богдановић, *Пушке – два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990,

О ефикасности самог процеса конверзије најбоље говори чињеница да је од свих испробаних пушака свега 6% морало бити упућено на дораду у Арсенал. Поменута адаптација пушака (спредњача перкусионих – Лоренцових М.1854 и саксонских М.1850/56 на остраг пунећи систем Peabody) уједно је била последњи важнији посао крагујевачке „Пушкарнице“ у деветнаестом веку. Она ће се, следећих деценија, углавном бавити оправком и израдом малих серија луксузног оружја (дорада и украшавање стандардних, увозних модела).[25]

Комисија (Артиљеријског комитета) за избор новог пушчаног модела је 21. октобра / 2. новембра 1880. године одабрала за српску војску Маузер – Кокину „једнометну пушку остраг пушу Модела 1880“.[26] Испорука овог оружја (из Немачке у Србију) трајала је 1881. – 1884. године. Управо у овом периоду „кашикаре“ губе на значају, те их добија други и трећи позив Народне војске. То је дефинисано Прописом А/С бр. 2341 од 18. јула 1883. године, који је ове пушке доделио пешадији другог позива, артиљерији, болничарима, возарима и муницијским колонама првог позива. Пибодијев карабин је остао у наоружању коњице оба позива све до 1885. Ти карабини (1 000 комада) су током ослободилачких ратова (тачније 1877. године) купљени у Бечу, код Томаса Седерла, заједно са 6000 стандардних пешадијских пушака М.1870, калибра 14,8mm.[27] Карабини су били нетипични због аустријског калибра 11mm, Минијевог типа задњег нишана и гарнитуре окова попут оне на аустријском карабину Верндл.

Након ослободилачких ратова (1876–78), Пибодијеве пушке су успешно коришћене и у српско – бугарском рату (1885–1886). Популарне „кашикаре“су се дуго одржале у наоружању – све до почетка 20. века (тачније до 1902.год.) користиле су их помоћне трупе. Иако су, по стандардима времена у којем су се појавиле, имале сасвим солидну брзину ватре од 14 хитаца у минути, највећи недостатак њихов био је везан управо за муницију. Тешкоће при избацивању празних чаура представљале су нерешиву енигму за тадашње стручњаке. На крају поменимо да је владина кампања одузимања ових пушака од народа 1883. године била повод избијању чувене Тимочке буне.

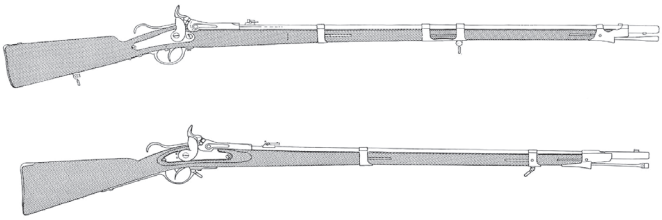

стр. 60-61.

25 Ж. Спасић, *Крагујевачка војна фабрика 1853-1953*, Београд 1973, стр.85.

26 *Службени војни лист, бр. 22,* Београд 1881, стр. 459. Исто, бр. 23, 488-489.

27 Б. Богдановић, Наоружавање српске и црногорске војске од XVIII до XX века, *Зборник Историјског музеја Србије, бр. 31*, Београд 2003, стр.158.

Српска пешадијска пушка 14,9 mm система Пибоди М.1870 „француског модела“ (горе) и пешадијска пушка 13,9 mm система Пибоди М.1870 „аустријског модела“ (доле).

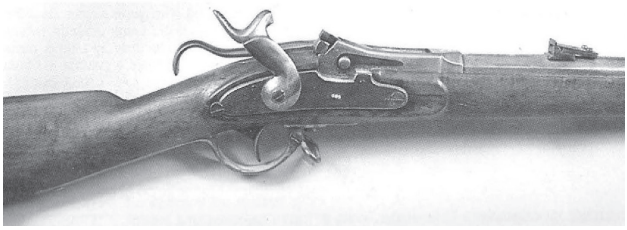

Краћка пушка 14,9 mm система Пибоди М.1870. На оружју је уграђена табанска дашчица и задњи нишан Лоренцове средњаче М.1854/II (израђене 1860. године). Збирка Богдановић.

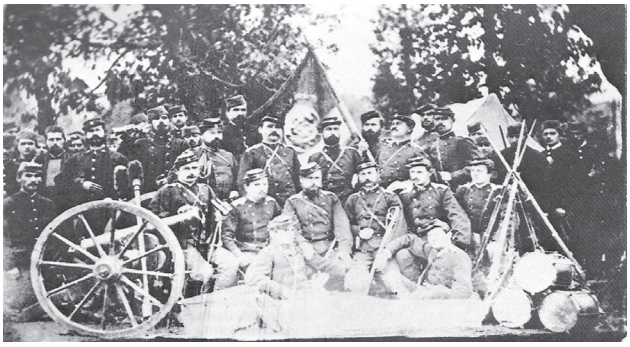

Официри првог батаљона 1. пешадијског пука. Колодијум 1875.

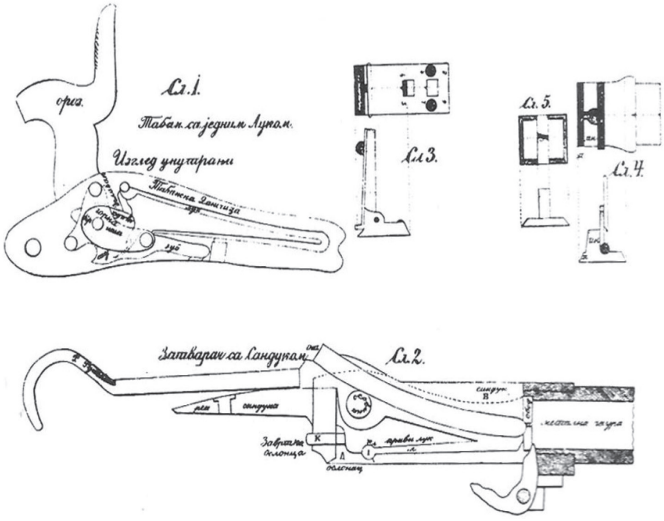

„Остраћуша (Српска) Пибодова.“ „Слике за Артиљерију“

Bosko Ljubojevic

Rifles „Peabody“ in the Armament of Serbian Army

The rifle of „Peabody“ system, model 1870 is the first Serbian arms in wich the bullet was united with metal cartrige case. Thanks to the engagement of factory owner Thomas Sederl from Vienne its production started in Belgrade fortress in 1871 and continued in Kragujevac in 1877. the popular „Peabody“ rifle was introduced in the armament of the principality of Serbia because the first Serbian breech-leading rifle (system Green M. 1867) showed big defect. That's why during Serbian-turkish Wars 1876-1878 „green“ rifles were remodelled getting better breech-loading system of „Peabody“ rifle and that job was finished in the first postwar decade. Shortly before the mentioned broke out, the whole regular army and those who got the order first to report to military service of National Army had this firing arms (it was kept in the armament of Serbian soldiers for a long time up to 1902 it was used by combat support troops). After the Liberation Wars (1876-78) „Peabody“ rifles were used successfully in Serbian-Bulgarian war (1885-1886). Finallly, we have to mention that governments's campaign – taking these rifles away from people in 1883 was a motive for the well-known Timocka uprising.

Бошко Любоевич

Винтовки “пибодуши” в вооружении сербского войска

Винтовка Пибоды (Peabody) модель 1870, первое сербское оружие у которого пуля скреплена с металлической патронной гильзой. Благодаря заинтересованности фабриканта Томаса Седерла , ее продукция начала в 1871. году в белградской крепости, а в 1877. году продолжена в Крагуеваце. Популярную “пибодушу” ввели в вооружение княжества Сербии , потому что первое сербское ружье заряжаемое с казенной части “острагуша” (Грин М. 1876) имело много недостатков. Поэтому уже в течение сербско-турецких воин 1876-1878. г.”гриновачи” переделаны в винтовку системы (Пибоды), которая была совершеннее. Накануне сербско-турецких воин у всей регулярной войски и народной войски уже были эти стрелковые оружия. Они задержались в вооружении сербского войска (все до 1902- польозовались этим оружием вспомогательные труппы). После освободительных воин (1876-1878), винтовки Пибоды удачно пользовались в сербско-болгарской войне (1885-1886). Надо подчеркнуть что кампания правительства отнять эти винтовки от народа в 1883. году, была поводом известного Тимочкого бунта.

UDK 355:323(497.11)"18/19"

Доц. др Я. В. Вишняков
Државни дипломатски универзитет МГИМО, Руска федерација

ИДЕОЛОГИЯ СЕРБСКОЙ ВОЕННОЙ ЭЛИТЫ В КОНТЕКСТЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗИТИЯ СЕРБСКОГО ГОСУДАРСТВА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена исследованию влияния армии на политическую жизнь Сербии. В центре внимания автора являются вопросы связанные с кризисом режима Обреновичей и причинами переворота 29 мая 1903 года. Кроме того, темой исследования стали вопросы связанные с формированием и деятельностью организации „Черная Рука", столковение ее руководителей с лидерами радикальной партии Сербии. Особое внимание в этой связи уделено национальным программам в контексте развития идей „сербизма" и „югославизма".

Немецкий историк и философ Ф. Ратцель еще в середине XIX века отметил: „Быстрый упадок государств уравновешивается прочностью жизни племен. Когда первые распадаются, из прежних племен возникают новые царства. Семья кровных родственников в своем общем длинном доме или деревне представляет в тоже время политическую единицу, которая от времени до времени может соединяться с подобными себе, быть может, связанными с ней отдаленным родством; эта единица может оставаться, однако, в полном спокойствии до тех пор, пока сила, действующая извне, не нарушит этого самодовления".[1] Данное утверждение вполне согласуется с особенностями становления и развития сербского государства.

Известно, что начало возрождения сербской государственности напрямую связано с первым сербским восстанием 1804–1813 гг. Так, например, уже летом 1804 г. карловацкий митрополит Стефан Стратимирович направил российскому императору Александру I соответствующую записку с идеей создания славяно-сербского государства, в которой подразумевалось создание конституционной монархии во главе с одним из представителей династии Романовых. Большую роль в разработке основ будущей сербской государственности сыграли Б. Груйович и М. Ненадович. Именно в эти годы создаются скупщина, правительство (правительствующий сенат); идет постепенное фор-

1 Ратцель Ф. Народоведение // Классика геополитики XIX век. М., 2003. С., 180.

мирование аппарата как гражданской, так и военной власти, а в 1808 г. вождь восставших Карагеоргий был провозглашен верховным наследственным правителем страны, что вполне согласуется с курсом на построение в Сербии полностью суверенного государства.[2] Этот процесс, однако, имел ряд важных особенностей, которые отразились на последующем развитии страны.

Немецкий философ и социолог Н. Элиас (1897–1990) ввел в научный обиход понятие „habitus". Речь идет о неких схожих для людей чертах и особенностях, общем отпечатке, наложенном на них социальными структурами и другими институтами, что влияет на индивидуальные особенности, которую он обозначал как соотношение понятий „Я – Мы".[3] Применительно к Сербии, российские исследователи убедительно доказали, что в процессе возрождения государственности сербские лидеры естественным образом обращались к многовековым народным традициям „задруги" – семьи. „Именно поэтому шумадийский селяк и воспринимал свое нарождающееся государство как многократно увеличенную копию своего же „микромира", отмечает российский исследователь А.Л. Шемякин[4]. „Переход повстанческой Сербии от патриархального уклада жизни турецкой райи к предполагаемой независимости и национальной государственности порождал инверсивные политические конструкции, в которых „старое" иногда декларативно выдавалось за „новое", „традиционное" за „современное", – добавляет в этой связи М.В. Белов[5]. Все это формировало архаичное представление общества о характере центральной власти, когда монарх, в глазах народа был скорее главой семьи, чем неким сакральным правителем. Такое, „семейное", восприятие народом своего монарха являлись естественным выражением отношения традиционного крестьянского общества к собственному государству, когда правитель выдвигался из своей же собственной среды и ей же мифологизировался.[6] Подобное положение вещей не ускользнуло и от внимательного взгляда русских современников. И.С. Аксаков, совершивший в 1860 году путешествие в Сербию, так писал о восприятии сербами к тому времени

2 Проблемы, связанные с формированием основ сербского государства, являются предметом серьезных исследований как российских, так и сербских историков. Среди них особо можно выделить работы В.П. Грачева, И.С. Достян, М.В. Белова, Р. Люшича и др. авторов.

3 Обоснование этой концепции см.: Элиас Н. О процессе цивилизаций. М.–СПб., 2001.

4 Шемякин А.Л. Народ и власть в независимой Сербии. См: Двести лет новой сербской государственности. СПб., 2005. С., 177.

5 Белов М.В. Проблема институализации и легитимации власти в Сербии 1804–1830 гг. См: Человек на Балканах. Государство и его институты. Гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в). СПб., 2006. С., 54.

6 Именно поэтому мы не видим на сербском престоле представителей иностранных династий. См.: Шемякин А.Л. Указ. соч. С., 177. Данная точка зрения также раскрыта в работах М.В. Белова, посвященных изучению источников, идейных основ и особенностей формирования сербской „повстанческой государственности".

уже престарелого князя Милоша Обреновича: „Народ его очень любит, рассказывает про него тысячу анекдотов, сложил тысячу песен; казни его признал справедливыми и восхваляет его доброту и грозное правосудие”[7]. Подобные представления народа о власти налагали отпечаток на формирование всех государственных структур страны.

Казалось бы, необходимость установления в стране европейских политических норм и нового государственного порядка была очевидна, в связи с чем на повестку дня был поставлен вопрос о переустройстве всех общественных отношений, возникла проблема утверждения новых гражданских и политических структур, замены турецкого управленческого аппарата своим собственным. Подобные процессы были свойственны возрождающемуся сербскому государству. В 1830 и 1833 г. в соответствии с адрианопольским мирным договором 1829 г. были подписаны султанские хатт-и-шерифы о предоставлении Сербии автономии. Милош Обренович стал верховным сербским кнезом. В 1838 году был введен так называемый „Турецкий” устав, а в 1869 г. – принята первая национальная конституция страны. Провозглашение в 1878 г. государственного суверенитета Сербии, кроме всего прочего, поставило вопрос о способе включения традиционного сербского общества европейскую модель социально-экономического и политического развития.

С другой стороны, общеизвестно, что современное государство является по сути устойчивой корпорацией, т.е. обладает собственным юридическим лицом, не зависящим от личности правителя; имеет правительственный аппарат, своих собственных подданных, четко определенные границы, а также существует при условии признания его другими государствами. Для Европы конца XIX – начала XX века сербская государственность была скорее номинальным явлением. Несмотря на то, что после 1878 г. в Сербии сложилась собственная бюрократия, хотя весьма слаборазвитая, имелась своя национальная валюта, правда не способная развиться до уровня международно-признанного платежного средства, были приняты символы государственности и конституция 1888 г., (заметим, кстати, одна из самых демократических в Европе), сформировались политические партии и прочие атрибуты государства, но традиции „крестьянской демократии”, когда за монархом, как за главой семьи, по справедливому замечанию А.Л. Шемякина признавалось „лишь первенство, но не превосходство”,[8] привели к тому, что к началу XX в. значительная часть сербского населения оставалось в положении, при котором оно никак не могло влиять на правительство, но, что важнее, не могло им и контролироваться.

Известный русский философ К.Н. Леонтьев отметил в этой связи: „Сербы, нечего и говорить, все демократы; и у них эпическая па-

7 Русские о Сербии и сербах. СПб., 2006. С., 21.
8 Шемякин А.Л. Указ.соч. С., 192.

триархальность как нельзя лучше переходит в самую простую буржуазную утилитарность. У них есть военные и чиновники, сверх докторов и купцов и т.д. Но чиновники и военные нигде не составляют родового сословия, которое воспитывало бы своих членов в определенных впечатлениях; они набираются где попало, и между ними могут быть люди всякого образа мыслей. Вчерашний чиновник или военный завтра свободный гражданин и член оппозиции или даже явный предводитель бунта. Как воспитана вся интеллигенция сербская, так воспитаны и служащие правительству люди. Залогов для неограниченной монархии мы в Сербии не видим".[9] Попытки же центральной власти вовлечь население в более или менее упорядоченную политическую жизнь оканчивались неудачей. Политика в Сербии стала, по выражению политолога Мартина Ван Кревельда „игрой в „музыкальные стулья" между очень небольшими группами людей"[10], что прекрасно иллюстрируется деятельностью трех основных политических партий страны Напредняцкой, Либеральной и Радикальной. Условий для развития парламентаризма западноевропейского образца и культуры политической борьбы на сербской почве просто не могло сложиться, а становление европейских политических норм стало несовместимо с патриархальной моделью развития монархической власти. „Власть, переходя из рук в руки, от одной партии к другой, часто теряет характер государственный. Чего держалась или держится одна партия, то для партии правительственной или министерской считается неудобным, и берется поэтому прямо противоположное. Отсюда – во внутренней жизни государства бесконечные перемены, и целые толпы здоровых и молодых чиновников, получающих пенсии, обирают казну", - писал известный ученый и публицист П.А. Кулаковский[11]. А не менее замечательный русский историк-славист В.И. Ламанский тонко подметил: „Простые умные сербы очень верно отражают эту общественную болезнь Сербии, говоря: „У нас та беда, что каждый серб хочет быть министром, а каждый министр князем".[12] Таким образом, можно резюмировать, что формирование партий и политической элиты в Сербии являлись простым процессом верхушечной трансформации, которому свойственна череда государственных интриг и насильственная смена династий. Свержение Милоша, возведение на престол Александра Карагеоргиевича, а потом опять низвержение последнего в пользу Обреновичей, майский переворот 1903 г. – убийство последнего из Обреновичей - Александра, были обычными чиновничьими „революциями", связанными с перманентной борьбой бюрократи-

9 Леонтьев К.Н. Восток, Россия и Славянство. Философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872-1891). М., 1996. С., 121.

10 Кревельд М. Расцвет и упадок государства М., 2006. С., 375.

11 Русские о Сербии и сербах. С., 275-276.

12 Там же. С., 29.

ческих лидеров за преобладание и власть. Именно поэтому для развития сербской государственности достаточно типичен институт регентства, прошедший через всю историю существования двух сербских династий.[13]

Подобное состояние не могло не отразиться на особенностях формирования сербской государственной идеи, тесно связанной с вопросом о сплочении славян в единое государство. И проблем в этой связи было достаточно. Предстояло не только определить границы будущего государства, но и решить вопросы этнической, культурной, языковой, конфессиональной интеграции.[14] Однако и здесь мифологическая героика, являясь естественной, составной частью сербской культуры, была возведена в ранг национальной идеологии. Сербские лидеры, „сербиянцы"[15], выдвинувшие идею образования будущей нации, не были, да и не могли, вследствие ее отсутствия, быть продуктом всеобщей национальной системы образования. Это были выходцы из патриархального, достаточно компактного и статичного сельского общества, которое не имело ни политического единства, ни собственной „знати", ни продолжительной европейской культурной традиции, тем более, что на территории Сербии достаточно долго доминировал инородный османский правящий класс, т.е. по определению М. Хроха - представители „недоминантной этнической группы"[16]. Именно поэтому еще в годы первого сербского восстания 1804-1813 гг. у лидеров национального движения впервые ярко стало проявляться стремление исследовать языковые особенности, характерные культурные и исторические черты сербского народа и попытаться закрепить их в сознании современников[17]. В то же время, с 30-х г. XIX века, представителями хорватских „иллирийских" кругов и сербскими деятелями культуры, в основном группировавшихся на сербских землях Австрийской монархии, делаются попытки сблизить все в языковом и культурном отношении всех южных славян, что выразилось в признании хорватскими и сербскими филологами единства сербохорватского языка как языка единого народа. Не случайно знаменитый сербский филолог Вук Караджич, проводя реформу сербского литературного языка,

13 Одной из значительных фигур являлся Й. Ристич, бывший регентом при Милане и Александре Обреновичах. А в 1914 году принцем-регентом при своем старом отце стал Александр Карагеоргиевич.

14 См. подробнее: Кузьмичева Л.В. Сербская государственная идея в 60–70 гг. XIX в. Проблема идеологического выбора. См: Двести лет новой сербской государственности. С., 152.

15 Сербиянцами принято называть сербов, живших южнее Дуная. „Сербиянский" политик – это политический деятель Сербии в ее границах до 1914 года.

16 Хрох М. От национальных движений к сформировавшейся нации. Нации и национализм. М., 2002 С., 123.

17 Идея о создании „славяно-сербского" государства стала одной из политических программ Первого сербского восстания 1804–1813 гг. Подобные настроения были свойственны и черногорским митрополитам Петру I и Петру II Негошам. Последний прямо соглашался признать именно Сербию политическим лидером югославянского объединения, видя себя в будущем государстве главой церкви.

взял за основу именно штокавский диалект, на котором говорили сербы и большинство хорватов-католиков. Его языковая реформа была поддержана представителями иллиризма – особенно Л. Гаем, мечтавшим о создании независимого югославянского государства, и заявлявшим в этой связи, что хорваты и сербы не являются двумя разными нациями, говорящими на разных языках.[18]

В 1844 году с помощью лидеров польской эмиграции в Сербии была составлена известная программа „Начертание", содержащая план создания обширного государства – Великая Сербия, основанной на принципе „одна национальность – одна территория – одна нация – одно государство", надолго определившая политические ориентиры княжества и королевства. Однако попытки практического воплощения программы в 60 годы XIX века потерпели неудачу[19]. И дело было не только в том, что конкретные исторические условия не позволили это сделать. Сами понятия „сербство" и „югославизм" были весьма условны и не четко сформулированы и почему не были понятны, а события 1875–1878 гг. вообще вызвали глубокий кризис идей „югославизма", который продолжался до 90–х гг. XIX в.

Таким образом, „революционная", насильственная ломка традиционных элементов, попытки выхода за рамки „промежуточной цивилизации" привели к трагическим последствиям как для династии Обреновичей, так и для всей Сербии. В тоже время стала очевидна невозможность возращения к традиционному обществу, ликвидации современных общественных отношений и подавления всего европейского на бытовом уровне. К.Н. Леонтьев с горечью отмечал: „Сербы не только не могли выработать у себя каких-нибудь новых характерных и особенных культурных признаков славизма (юридических, религиозных, художественных и т.д.), но стали утрачивать в последнее время и те славянские особенности, которые у них существовали издревле. Они до сих пор не только не явились творцами чего-либо новославянского, но были и слабыми хранителями древнесербского, своего. Они не довольствуются в княжестве старой скупщиной в одну палату, а стремятся утвердить у себя две законодательные камеры, по демократическим образцам. Они бросают вовсе свои живописные одежды и пляски; военные одеваются по-австрийски, штатские и женщины по общеевропейским образцам"[20].

18 Сербохорватский язык представляет совокупность трех диалектов: „штокавского", „кайкавского" и „чакавского" (названия диалектов происходят от различного произношения слова „что"). См: Гудков. В.П. Славистика, сербистика сб. статей. М., 1999. Чуркина И.В. Национальное возрождение югославянских народов Габсбургской монархии. См: На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв. М., 1997. С., 19–21.

19 Достаточно вспомнить деятельность Михаила Обреновича по созданию Балканского союза, который так и не был сформирован в том числе и по причине убийства князя весной 1868 г.

20 Леонтьев К.Н. Указ. Соч. С., 117.

С другой стороны, обретение Сербией независимости в 1878 г. естественным образом вызвало новый всплеск идей „неославизма" среди новых политических лидеров страны, а сербское государство, по их мысли, должно было стать своеобразным „Пьемонтом" в деле собирания югославянских земель. Заметим, что основать большое сербское государство предполагалось путем их присоединения к сербскому княжеству. При этом, даже решение конкретных внутриполитических проблем политические лидеры Сербии всегда напрямую увязывали с реализацией внешнеполитической программы, той самой „заветной мысли сербской", что сближало позиции ведущих политических сил страны.

Однако, в конце XIX – начале XX вв. при формировании идеологической доктрины сербского государства, выработке его внутри и внешнеполитического курса тесно связанного с проблемой инкорпорации югославянских народов в сербское государство, среди лидеров страны удивительным образом переплетались две концепции: принцип национальной, территориальной государственности и принцип личной национальности. Первый исходил из того, что территориальное государство естественным образом порождает единый народ, а второй предусматривал то, что народы Балканского полуострова имеют право на создание собственных государств. Для подтверждения нашего тезиса сравним национальные программы трех ведущих сербских политических партий, представив их, для удобства читателя в виде небольшой таблицы:[21]

Из програмы народной радикальной партии	Нашей целью мы считаем: во внутренней политике благосостояние и свободу, а во внешней политике достижение независимости, освобождение и объединение всех частей сербства. <…>Внешняя политика исходит из того, что политические и экономические интересы нашего народа всегда должны быть защищены, и должно быть достигнуто единство со всеми соседними братскими народами, путем борьбы за создание союза балканских народов, и прежде всего заключение союза с Черногорией и Болгарией. Организация культурной поддержки рассеянным и не освобожденным частям Сербства, также как осознание единства с отдаленными сербскими частями, которые покорены инородными элементами.
Из програмы напредняцкой партии	Ощущая международную изоляцию, наша политика состоит в сохранении и укреплении национальной самобытности как Сербии, так и сербов проживающих за границами княжества, а также в укреплении связей как в великой семье славянских народов, так и с соседними народами на основе взаимоуважения и поддержки друг друга, на основе главного принципа: Балканы принадлежат только балканским народам.

21 Крести ћ В. Љушић Р. Програми и статути српских политичких странка до 1918 године. Београд 1991.

Из программы народной либеральной партии	Либеральная партия рассматривает единство сербских земель на балканском полуострове как божью правду, которая должна свершиться как ручательство мира и прогресса на Балканах. В этом смысле внешняя политика либеральной партии уважает законные права соседних народов и государств, но требует защиты прав и своего народа. А в главном, исходя из мирного пути развития восточнославянских и балканских народов, стремится к их сближению, общности интересов за защиту своего государственного и народного существования и самостоятельного развития. Средством к осуществлению этих задач может служить сначала таможенный, а затем и политический союз балканских народов.

С другой стороны, проблема самоидентификации, вопрос „кто мы?", в начале XX в. получил новое преломление, вылился за пределы политических дискуссий, приобрел широкий общественный резонанс как собственно в Сербии, так и за ее пределами. Известная общественная деятельница начала XX в., член ЦК партии кадетов, писательница Ариадна Владимировна Тыркова, подобно многим своим соотечественникам, совершила путешествие на Балканы и в Османскую империю. Вот, что мы читаем в ее дневнике за октябрь 1911 г.: „Славяне - с одной стороны, немцы и мадьяры – с другой. Поезд ехал по югу Венгрии. Пожилой господин, с седыми усами и огромными живыми глазами заговорил со мной по-сербски.

– србиянская речь наилучшая, – с наивной хвастливостью заявил он и сейчас же покорил болгар за грубость речи.

Мы с ним легко понимали друг друга. Он напомнил мне, что молитвы у нас одинаковые, в доказательство стали мы с ним читать „Отче наш".

А в коридоре стояла молодая девушка и все поглядывали в ее сторону. Потом заговорила со мной по-славянски. Оказалась словенка, дочь пастора, пронизанная серьёзным национализмом. Терпеть не может мадьяров, мечтает о возрождении. В Россию смотрит не то с надеждой, не то, как младший на старшего. Понимать друг друга нам было сложновато. Против нас сидел усатый господин. Молчал. Потом вскочил и заговорил по-немецки.

– Ну, конечно, все славяне ругают мадьяров. Притесняем. Ну чем, скажите мне?

– Мы не ругаем, – спокойно ответила она, патриотка. Оставьте нам наш язык.

– Кто его трогает? Сердито сказал господин. Но ведь должен же быть государственный язык. Русины по своему, поляки по своему, сербы, румыны, бог знает что! А что с мадьярами будет?

– Пусть мадьяры остаются мадьярами, – все также невозмутимо возразила молодая девушка. Нельзя маленьких детей заставить учиться на чужом языке.

– Да они не ходят в школы, ваши дети.

– Оттого и не ходят, что вы их не так учите.

Её невозмутимость сердила собеседника. И чем больше он сердился, тем больше мне казалось, что он и сам не мадьяр, а скорее всего еврей. Они очень большие венгерские патриоты".[22]

Вместе с тем, сербские правители прекрасно понимали, что решение данных приоритетных задач напрямую связано с укреплением внутриполитического режима, опорой которого должна была стать современная и хорошо вооруженная армия. Начало ее становления относится ко времени первого сербского восстания 1804–1813 гг., когда воевода Яков Ненадович получил от новосадского митрополита Йовановича первую пушку, впервые примененную в бою при Шабце в июне 1804 г.[23] Курс на создание регулярных вооруженных сил был начат князем Михаилом Обреновичем, и продолжен последующим руководством страны. В 1861 г. был объявлен указ о создании народной армии. Началось формирование собственного офицерского корпуса. Так в 1850 г. под руководством генерала Ф. Заха в Белграде была открыта Артиллерийская школа для всех родов войск. К 1876 г. – времени ее закрытия в связи сербо-турецкой войной, ее закончили около 100 сербских офицеров. В 1861 г. эту школу закончил Савва Груич, ставший в 1887 г. генералом, пять раз занимавший должность председателя сербского правительства, бывший военным министром, председателем государственного совета и три раза – министром иностранных дел. С 1878 г. Артиллерийская школа стала называться Белградской военной академией.

Особое значение имели военные преобразования короля Милана Обреновича, направленные на создание лично ему преданной армии – опоры его власти. Так, например, в 1882 г. в Сербии была введена всеобщая воинская повинность, армия перешла на новую организационно-штатную структуру, появились новые рода войск, в том числе и жандармерия. В 1882 г. сербская армия имела в своем составе 19729 низших чинов и 836 офицеров.[24] В 1884 г. были открыты „Курсы генерального штаба". В 1896 г. был принят закон об устройстве армии, а вернувшийся из Европы Милан[25], стал ее фактическим главнокомандующим. „Странную смесь представляла Сербия как по-

22 ГАРФ. Ф. 629. Оп. 1. Дело 17. Л., 2–3(об)

23 Драгољуб М. Динић. Српска војска у XIX – почетком XX вјека. АСАНУ. бр., 13611 Л., 6.

24 Овсяный Н.Р. Сербия. Исторический очерк, общая статистика, вооруженные силы. СПб., 1883 С.105.

25 В 1889 г. Милан Обренович отрекся от престола в пользу своего 12-летнего сына Александра и покинул страну. При малолетнем монархе был создан регентский совет. 1 апреля 1893 г. Александр Обренович фактически совершил государственный переворот, и, объявив себя совершеннолетним, распустил регентский совет. В январе 1894 г. Милан вернулся в страну.

литический организм. Князь, призванный народом, преданным ему, как сыну народного героя, сподвижники которого еще не сошли в могилу, не верит народу, попирает его права в лице скупщины, и окружив себя бюрократией на австрийской закваске, замыкается в своем конаке (дворце) и остается глух и слеп ко всему, что делается в стране. Все внимание сосредоточено на полиции и войске", – заметил еще в 1868–1869 гг. известный историк-славист П.А. Ровинский во время своего путешествия по Сербии.[26]

И на первых порах армия оправдывала возложенные на нее задачи, примером чего может служить подавление тимокского восстания 1883 г., что было использовано Миланом для удара по оппозиции и, прежде всего по лидерам радикальной партии. Вместе с тем углубление королевского кризиса естественным образом втягивало в него и его главную опору – армию, что поставило существование режима Обреновичей в зависимость от лояльности к нему офицерских кругов. Политическую же оппозицию королю составила Радикальная партия во главе с Николой Пашичем. Развитию властного кризиса способствовали и необдуманные шаги сына Милана – короля Александра, а именно его решение жениться на своей фаворитке Драге – вдове инженера Машина (в девичестве Луневица) и бывшей фрейлине королевы Натальи (жены Милана), женщине значительно его старше, и к тому же имевшей весьма сомнительную репутацию. Этот шаг Александра отвернул от него значительную часть сербского общества, вызвав в 1900 году отставку кабинета Владана Джорждевича. Даже Милан Обренович отказался от собственного сына. Находясь в это время за границей, он после объявления помолвки он порвал с ним, и, отказавшись возвращаться на родину, вскоре умер. Не приняли Александра и в России. Весной 1901 года предполагалось посещение Александром и Драгой С.Петербурга. Однако этот визит неоднократно откладывался, и, в конце концов, сербская королевская чета так и не была принята российским императорским двором, что еще больше уронило авторитет сербского короля в глазах общества и способствовало активизации деятельности заговорщиков – сторонников провозглашения королем Сербии Петра Карагеоргиевича. Да и устаревшая система подготовки армейских кадров вызывала все большее раздражение, особенно у молодых офицеров. Б. Симич, известный под псевдонимом Марко, писал: „Опыт войн 1877–1878 и 1885–1886 гг. не внес ничего нового в нашу армию, хотя все командиры бригад и полков участвовали в тех войнах. Почти до самого переворота 29 мая тактические занятия сводилась к построению прямых и твердых линий, и использования лафетных пушек, стрелявших спереди".[27]

26 Русские о Сербии и сербах. С,76.
27 РГВА (особый архив). Ф.579. Ед. хр. 50. Л., 14–15.

Неизбежность переворота была очевидна, что и произошло 29 мая 1903 г. Почву для свержения Обреновичей подготовили радикалы[28], поддержанные либералами – Д. Генчичем, А. Новаковичем, и напредняком Д. Райовичем. Сам же переворот был с особой жестокостью осуществлен офицерами 6-го пехотного полка[29]. Однако это убийство было не просто следствием политической борьбы и устранением неугодной династии. Молодые сербские офицеры напрямую увязывали эти события с решением национальных задач. Об этом прямо пишет Ч. Попович – полковник, впоследствии вошедший в руководство тайной офицерской организации „Черная Рука": „Главная причина участия молодых офицеров в заговоре 29 мая 1903 г. состояла в ширившемся среди широких слоев населения, а особенно в офицерских кругах, ощущении отсутствия какой- либо национальной работы. Все полагали, что последние Обреновичи занимались исключительно политической борьбой с целью укрепления династии, забыв о национальных акциях. Эту мысль активно пропагандировала оппозиция тогдашнего режима, особенно радикалы. И действительно, после публикации известного документа – текста тайной конвенции между королем Миланом и Австрией, мы видим, что это мнение было оправдано". Он же добавляет в этой связи: „Объединение нашего народа может произойти только революционной работой на еще не освобожденных территориях".[30] И действительно в 1903 г. для организации четничества в Старой Сербии и Македонии, по примеру Болгарии было организовано общество „Народная Оборона", где видную роль играли военные. Уже тогда девизом общества было: „Объединение или смерть".

Однако события 1903 г. не только не сплотили общество, но и внесли полную сумятицу и неразбериху в политическую жизнь страны. Если о существовании заговора против Обреновичей знали многие сербские политики, то его жесткое осуществление стало для них полным шоком. Стоян Протич, ставший после событий 29 мая министром внутренних дел, не веря, что вошел в состав нового кабинета, прямо спрашивал одного из участников заговора - поручика Стояна Нешича об обстоятельствах переворота, а Любу Живковича – нового министра юстиции, вообще пришлось вести в министерское кресло под дулом пистолета! Поверив, однако, что Обреновичей больше нет, он произнес возле белградского театра пламенную, но весьма показа-

28 Лидера радикалов Н. Пашича поставили в известность о готовящемся перевороте за 5 дней до его осуществления по просьбе Генчича, который активно участвовал его подготовке. Пашич предпочел немедленно уехать за границу, откуда и следил за развитием белградских событий. // АСАНУ. Оставштина М. Живановића. Бр.14434/8.

29 См. например: Вишняков Я.В. „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками". Военный переворот 29 мая 1903 года и его последствия для политической жизни Сербии // Военно-исторический журнал. № 3. 2001. С., 68–77.

30 „Нова Европа" 11 јуна 1927 г. РГВА (Особый архив). Ф. 579. Оп.1 Ед. хр. 71. С., 397–398.

тельную речь, где, в частности, отметил: „Друзья! не думайте, что это военный переворот! Армия сделала это чтобы помочь сербскому народу и никогда не сделает ничего без него и против него!”.[31] Народ же встречал новых министров овациями[32].

Таким образом, после воцарения Петра Карагеоргиевича, внутрисербский конфликт только усилился, приобретя, однако, новые формы, что связано с началом с одной стороны открытого противостояния лидеров радикальной партии и офицерским корпусом страны, а с другой вовлекло в бурные обсуждения политической жизни широкие слои сербского общества, прежде всего на страницах сербской прессы. Известный большевистский лидер Л.Д. Троцкий, будучи на Балканах как корреспондент российских газет справедливо заметил: „Революционное офицерство, явившееся инструментом государственного переворота, оказалось, разумеется совершенно неприспособленным к роли руководящей политической силы. Оно вынуждено было посторониться перед штатскими людьми, которые воспользовались плодами военного заговора, чтобы немедленно провозгласить принцип: „Армия должна стоять вне политики”. По самому характеру своему пронунциаменто могло охватывать только небольшое, идейно-аристократическое меньшинство офицерства. Остальные чувствовали себя отстраненными, роптали против преторианцев нового режима и выделили из себя ядро контр-заговорщиков. Это окончательно парализовало армию как политический фактор. Оказавшаяся в этих условиях полной хозяйкой положения радикальная партия, как массовая партия, выросшая из оппозиции и пришедшая к власти через революционно-династический переворот, основала свое господство на парламентских основах”.[33] И он же отмечает: „Прессой руководит молодое поколение, которое не проделало революционной борьбы с Обреновичами, но успело разочароваться в ее результатах. Радикальный режим придал конституционную форму политической власти и установил свободу собраний и печати, но экономическое развитие Сербии, в тисках ее международного положения, шло по прежнему медленным темпом; а во внешней политике, которая стоит здесь неизменно в центре общего внимания, одно разочарование следовало за другим. Создался целый слой городской интеллигенции, которая мало чему училась, не имела за собой никаких идейных заслуг, но проникнута уверенностью, что будущее Сербии принадлежит ей”.[34]

31 АСАНУ. Оставштина М. Живановића. бр. 14434/8. см. также: Васић Д. Деветсто треће. Мајски преврат. Београд., 1925 (2002) С., 109–110.

32 В наспех сформированный кабинет министров, под председательством генерала Йована Аввакумовича, вошли: Стоян Протич, ставший министром внутренних дел, Любомир Калиевич – министр иностранных дел, Георгий Гендич – министр торговли, Любомир Живкович – министр юстиции, Йован Атанацкович – военный министр, Войслав Велькович – министр путей сообщения, Любомир Стоянович – министр просвещения.

33 Русские о Сербии и сербах. С., 527.

34 Там же. С, 523–524.

Развитию кризиса способствовал и раскол в рядах сербской армии. Сами заговорщики, не имея ни лидера, ни политической платформы или какой-либо программы, просто не могли установить режим военной диктатуры, и, получив после переворота влиятельные посты в армии, и стали преториацами уже нового режима[35]. Не случайно депутутаты Скупщины, печать, да и сами военные требовали скорейшего удаления из армии организаторов этого жестокого убийства, ставя им в вину попрание всех моральных норм. Центрами борьбы против заговорщиков стали Ниш и Крагуевац, где оппозиционное движение возглавил капитан Милан Новакович. В 1906 г. Петр Карагеоргиевич вынужден был пойти настречу этим требованиям, подписав долгожданный указ об удалении из армии пяти наиболее одиозных офицеров – участников майского переворота. В отставку были отправлены командир дунайской дивизии полковник Попович, начальник главного генерального штаба полковник Машин[36], подполковник Мишич, командующий белградским гарнизоном подполковник Лазаревич и командир гвардии короля майор Костич.

Вместе с тем, события на Балканах развивались стремительно. Армия показала свою политическую силу в Османской империи, что привело к младотурецкой революции, которая в свою очередь, в немалой степени, вызвала аннексионный кризис 1908–1909 гг. В связи с этими событиями, патриотический подъем охватил все слои сербского общества. Организовывались национальные патриотические союзы. Даже женщины страны не остались в стороне, основав патриотический клуб „Коло Сербских Сестер". Вопрос стоял в том какая политическая сила возглавит это движение, тем более что аннексия в 1908–1909 гг. Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины рассматривалась сербами как национальное унижение, а идея освободительной войны, объединения славян витала в воздухе. Офицеры, участники майского переворота, встав в оппозицию к своим бывшим товарищам, которые искали в перевороте только личных выгод, в 1911 г., создали

35 Российская либеральная газета „Новое Время" весьма показательно охарактеризовала реакцию части офицерского корпуса Сербии на свершившийся переворот: „Покончил, как уверяют, самоубийством подполковник генерального штаба Живанович. В кармане сюртука покойного короля найдено не распечатанное письмо Живановича, отправленное им королю накануне катастрофы вечером и предупреждавшее его о том, что заговорщики намерены убить его ночью. Александр положил письмо в карман, не распечатал его, со словами: „Мне весело, не хочется заниматься делами". Другой офицер застрелился, как говорят, вследствие того, что его не посвятили в заговор, третий впал в умопомешательство". //Новое Время 4 (17) июня 1903 года.

36 „Новое Время" отмечало, что „Машин был одной из наиболее ненавистных населению креатур Милана, с непонятной жестокостью исполняя его сумасбродные приказы и в Цетинье вел себя самым безобразным образом, как сербский посланник за время министерства Владана Георгиевича (Джорждевича – Я.В.), ухаживая за австро-венгерскими агентами, и оскорбляя черногорский двор. Он перешел в оппозицию вместе с Владаном Георгиевичем (Джорджевичем – Я.В.), когда после бракосочетания короля Александра с Драгой, его удалили из дворца и даже из Белграда". // Новое Время. 31 мая 1903 года.

тайную политическую организацию с вполне характерным названием - „Объединение или смерть", более известную как „Черная Рука". Руководители „Черной Руки" – Д. Димитриевич (Апис), В. Танкосич, Ч. Попович, Л. Йованович–Чупа стремились, в противовес Радикальной партии, сплотить вокруг себя общество для реализации этих государственных и внешнеполитических задач.

На создание данной организации повлияли события в других балканских государствах, особенно в Греции, где в 1909 году была создана „Военная лига" во главе с полковником Зорбасом, основные требования которой свелись к следующему:

1. Возвращение к двухлетнему сроку службы
2. Уничтожение штаба главнокомандующего
3. Удаление из действующей армии королевичей
4. Несменяемость морского и военного министров
5. Приглашение иностранных специалистов для стрелковой и кавалерийской школ
6. Пополнение недостающих боевых запасов, при соблюдении в заказах должной экономии.

Правительство Д. Раллиса, который стал премьером незадолго до означенных событий, отказалось вести переговоры и принять делегацию офицеров. В ответ на их прекращение Н. Зорбас отдал приказ всем войскам афинского гарнизона собраться в предместье греческой столицы Гуди. Город фактически оказался под контролем военных. Король вынужден был принять требования офицеров: из армии были удалены члены королевской семьи, Д. Раллис вынужден был уйти в отставку, на службе были восстановлены уволенные ранее офицеры[37]. „16 августа построив в Гуди войска полковник Зорбас объявил об исполнении всех требований „союза офицеров", поздравил с успехом и заявил, что „союз" будет продолжать следить за точным исполнением требований, не позволяя никому безнаказанно дурного управления страной как это было до сих пор; после чего Зорбас провозгласил троекратную здравницу королю, подхваченную войсками", – отмечал В.А. Артамонов, в то время российский военный агент в Греции.[38] Эти события являют собой еще один яркий пример осуществления верхушечного военного переворота, который, также как и переворот 29 мая 1903 г., не затронул основ существующей политической и социально-экономической системы.

Успех „революции Гуди" серьезно отразился на настроениях и программах сербской военной элиты. Объясняя причины создания организации „Черная Рука" то же В.А. Артамонов, в то время уже российский военный агент в Сербии, подчеркивал: „Между тем, хотя ценой займов за последние три года сербская армия снабжена в доста-

37 Улунунян Ар.А. Политическая история современной Греции. (конец XVIII–90–е гг. XX в.) М,1998 с. 90–91.

38 РГВИА ф. 2000 оп. 1 ед.хр. 855 Л.129.

точной мере вооружением, боевыми припасами и прочею материальной частью, но в моральном отношении улучшения отнюдь не последовало. В политической жизни страны тот же разлад, те же раздоры партий. Переносимые на армию, на ее личный состав, на касающиеся ее вопросы… Непрерывно возникали разного рода аферы с поставками для армии, сыпались грязного рода обвинения, по партийным соображениям не выяснявшиеся до конца; подвергалось сомнению качество оружия и боевых припасов, с которым войска пойдут в бой… И все это в целях партийной борьбы, личных счетов и т.д. Недовольные настоящим положением ставят в вину правительству следующее: во внутренней политике – преследование личных целей; во внешней – неопределенность и нерешительность вообще; промедление в осуществлении национальных идеалов; недостаточный интерес к соплеменникам, находящимся под игом Турции и Австрии; излишнее подчинение сербского правительства взглядам доброжелательных Сербии государств.

Из приведенного видно, какое деморализующее влияние приписывается недовольными настоящему правительству. Причин для образования общества или партии, проникнутой национальными стремлениями, как видно, имеется достаточно".[39] А вот что мы читаем в циркуляре „Черной руки": „Внутренняя политика правительства Королевства Сербии – партийна, а внешняя неопределенна и нерешительна в такой степени, что внешние события застанут нас врасплох и неготовыми. Обязанность всякого члена – словом, делом и всякими другими средствами направлять всех и каждого в смысле идей нашей организации. Пусть каждый член будет уверен в том, что наша армия в материальном отношении, принимая во внимание соседей, вполне готова ко всем событиям".[40] К этому же свелись основные положения программы „Черной Руки", заметим, кстати, весьма схожие с требованиями греческих офицеров:

1. Власть Короля, ставшего слишком конституционным, должна быть усилена;
2. Военный Министр назначается Королём и не сменяется при отставке кабинета;
3. Правительство должно строить свою политику главным образом на национальных интересах сербского народа и в связи с политикой России;
4. В случае, если Россия не окажет Сербии поддержки при движении Австрии к Салоникам, общество объединяет всех сербов для борьбы с Австрией во что бы то ни стало во имя принципа, давшего само название обществу: „объединение или смерть".[41]

39 РГВИА. Ф.2000 оп. 1. Ед. хр. 7371 Л., 28 (об).
40 Там же. Л., 42.
41 Там же Л. 49.

Подобные настроения были свойственны и членам российской дипломатической миссии. Н.Г. Гартвиг – российский посланник в Сербии, в январе 1911 г. писал в С. Петербург: „Ведь скоро уже два года, как политические и общественные круги и печать различных направлений широкомасштабно толкуют о Балканской федерации, сближении и единении славянских народностей, а сближение это не сделало ни шагу вперед; ведь, пожалуй, наступит момент, когда и подходить-то будет некуда. Жизнь, политическая жизнь в особенности, не ждет, а развивается с поразительною быстротою: Балканский полуостров, быть может накануне мировых событий, а славянские государства видимо и не пытаются выйти из стадии академических собеседований, рискуя быть захваченными врасплох тем вражеским миром, который не дремлет”.[42]

Данные цитаты ярко иллюстрируют то, что в начале XX века сербская военная элита, в условиях аграрного общества, являлась антагонистом политической и экономической модернизации страны, поскольку видела в ней угрозу потери национальной самобытности, что угрожало разрушению устоявшейся общественной иерархии. А приведенная выше программа „Черной Руки” показывает также невозможность (в контексте модернизации) перехода Сербии от мобилизационного к инновационному пути развития, что и показали последующие события, связанные с началом балканских войн 1912–1913 гг., когда у сербской военной элиты появилась реальная возможность осуществить свои планы по собиранию „еще не освобожденных земель” и по осуществлению курса на создание в стране „националистического режима”. Трудно в этой связи не согласиться Ю.А. Писаревым, отмечавшим: „Засилье военщины явилось признаком слабости сербской монархии”.[43] Не случайно, чувствуя свою силу и влияние, Д. Димитриевич-Апис мог дерзко заявить престолонаследнику Александру, ставшим в 1911 г. главным инспектором сербской армии: „Вы что думаете, что мы рисковали головой, чтобы вы ругались и игрались престолом? Поверьте, мы в состоянии еще раз рискнуть своими головами”.[44]

Сербское общество и армия с нетерпением ждали начала первой балканской войны, рассчитывая взять реванш за 1908 г. Резко возросла боеспособность армии. Побывавший летом 1910 года на смотре войск, российский военный агент В.А. Артамонов отметил, что „многими высказывалось, что они видят в Сербии войска, а не милицию, причем рвение сербов и их успехи приписываются толчку, данному аннексией Боснии и Герцеговины”[45]. И он же, в одном из своих донесений, приво-

42 Там же. Ед. хр. 7366. Л. 113.

43 Писарев Ю.А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. М., 1985. С., 90.

44 АСАНУ. бр. 11451.

45 РГВИА. Ф. 2000. Ед.хр. 7371. Л., 2.

дит слова сербского генерала Ж. Мишича, кстати, также участника переворота 1903 года: „Минута благоприятна; она не повторится и откладывать нельзя: население Старой Сербии не может более переносить уничтожения: оно уже и так потеряло веру, что есть бог на земле; теперь оно вооружено и подготовлено: сыграть отбой невозможно. Да откладывать и бесполезно. Дипломаты никогда не столкуются – в этом году неудобно воевать одной державе, в следующем году - другой...” При этом В.А. Артамонов добавляет: „Я нашел в нем не только солдата, исполняющего данное свыше приказание, но и человека глубоко убежденного, что данную минуту нельзя упускать, что останавливаться поздно и нежелательно”.[46] К 1912 году в составе сербской армии было 2400 офицеров и 30 тыс. человек нижних чинов. „Будущий театр войны хорошо изучен. Географический отдел Генерального штаба издал 16 листов карты Старой Сербии и Новопазарского санджака в масштабе 1:150 000. Тыл хорошо подготовлен. Армия, благодаря большому кадру офицеров и пополнению одной национальностью, сплоченная. Мобилизация совершена в образцовом порядке”.[47] В итоге в первую балканскую войну Сербия выставила 9 пехотных и одну кавалерийскую дивизию, а общая численность армии составила 160 тысяч человек.

Итогом Балканских войн стало включение в состав Сербии значительной части территории Новопазарского санджака, создание общей границы между Сербией и Черногорией. В состав Сербии вошла также Вардарская Македония. Расширилась не только территория королевства, почти в два раза – до 4,5 млн. человек увеличилось и население страны. Казалось бы мечта о новом „Пьемонте” близка к осуществлению. Однако вхождение в состав королевства новых территорий, населенных не сербским населением требовало решить проблему их интеграции в состав Сербии, что только усугубило внутриполитический кризис между правящей радикальной партией и офицерским корпусом. „С окончанием первой войны отношения радикалов и военных вообще стали натянутыми, как из-за вопроса о способе управления новыми краями, так и по поводу сербо-болгарских отношений. Опасаясь возобновления „милановщины”, личного режима, пользовавшегося армией против радикалов, последние стараются держать военных в руках. Некоторые полагают даже, что разлад в офицерском корпусе считается радикалами до известной степени благоприятным явлением, с партийной точки зрения”, – отмечал В.А. Артамонов.[48]

Вопрос об управлении и статусе новых земель вообще занимал ключевое место, а политические лидеры страны оказались не готовы его решить, прежде всего, из-за расплывчатости национальной программы. Не случайно, в конце 1913 года для освобожденных

46 Там же. Ед.хр. 7382 Л., 53 (об) – 54.

47 Малые войны первой половины XX века. Балканы. СПб., 2003., С., 145–146

48 РГВИА. Ф. 2000, ед.хр. 3168 Л, 11–11(об).

краев Радикальной партией было разработано дискриминационное „Положение об общественной безопасности", фактически дискредитировавшее всю систему сербской власти на данных полиэтничных территориях, что усилило проблему межнациональных и межэтнических отношений. Согласно его статьям, „не признающие государственной власти, скрывающиеся от нее, только за это проявление возмущения наказываются до 5 лет каторжных работ. Свидетельством наличия такого уголовного дела является решение полицейских властей, объявленное в общине, откуда родом мятежник (бунтовщик, непокорный). Подобного мятежника имеют право убить все находящиеся на государственной службе, а также и военные лица, если он не сдается им по первому требованию. Если в какой-либо общине произойдет несколько случаев непризнания государственной власти (мятежа) и мятежники в 10-дневный срок не вернутся по требованию полицейских властей по домам, то полицейские власти имеют право расселить их семью, куда будет признано удобным. Точно также могут быть расселены обитатели тех домов, в коих укрывалось оружие или вооруженные люди, или преступники вообще; кроме того, виновные подвергаются еще и наказанию согласно настоящего положения. Решение о расселении выносит начальник округа, в котором находится селение. Решение выполняется немедленно и безаппеляционно. Кто, зная совершителя какого-либо преступления, не пожелает об этом донести, наказуется каторжными работами до 5 лет".[49]

Подобные попытки осуществить на практике расплывчатые национальные идеалы приводили к усилению националистических настроений, как среди сербской военной элиты, так и среди лидеров Радикальной партии, считавших итоги балканских войн первым шагом к освобождению всех сербов. „В Сербии наиболее выдающиеся и образованные люди являются самыми ярыми националистами, настроенными особенно воинственно, – заметил русский военный историк Е.И. Мартынов[50] – свидетель событий балканских войн. А избыток патриотизма, как известно, может привести к войне.

Такие настроения еще больше усиливали внутрисербский конфликт между гражданской властью и военными „политиками". Донесения российского военного агента В.А. Артамонова изобилуют подобными примерами. Вот, например, как он излагает причины отставки военного министра М. Божановича в январе 1914 г.: „Главною, однако, причиной недовольства кабинета генералом М. Божановичем является подозрение, если не убеждение, что генерал действует по указанию „военной партии", основанной для борьбы с радикалами, мешающимся в дела армии, разводящими „аферы" и недостаточно энергично стремящихся

49 РГВИА. Ф. 2000. ед.хр. 3166. Л., 10–11 (об).
50 Русские о Сербии и сербах. С. 564.

к объединению всех сербов в одном государстве".[51] Еще одним предметом разбирательства стала ревизия деятельности Офицерской задруги, прекратившей с января 1911 года выплаты процентов по займу в 4 млн. франков в С.Петербургский народный коммерческий банк. К апрелю 1914 г. задолженность по просроченным векселям составила 2143023,40 франков, а по векселям, срок платежа которых еще не подошел – 1625000 франков[52]. „Оппозиция воспользовалась случаем для нападок на правительство и вступилась за оскорбленный офицерский корпус, обвиняя правительство в дурном управлении новыми краями, в стремлении унизить офицерский корпус, и т.д. Правительство в лице министра внутренних дел старалось обвинить некоторую часть офицерского корпуса (пресловутую „Черную Руку") в стремлении к преторианству, а Задругу в плохом бесконтрольном управлении, неисполнении своих обязательств по отношению к С. Петербургскому банку и расходовании управляющим Задругой чиновником Ч. Йовановичем[53] средств Задруги на посторонние цели (например, на издание газеты „Пьемонт, органа военной партии и т.п.). Вероятно эти вопросы (о старейшинстве властей, об упорядочении дел в Офицерской Задруге) могли бы быть решены и приведены к благоприятному результату без шума и без создания недовольства в известной части офицерского корпуса. Нетактичность, резкость, грубость некоторых членов правительства (С. Протича, В. Янковича) сплотила против правительства офицерский корпус и заставила в лице его делегатов на выборах управления Офицерской Задруги выступить демонстративно против правительства. Остается сожалеть об этом, так как такого рода столкновения подрывают престиж и правительства и офицерского корпуса за границей, а вместе с тем в бесплодных прениях тратится время на заседаниях Скупщины, тогда как спешные заказы вооружения ожидают, когда дойдет до них очередь", – доносил российский военный агент.[54]

Таким образом, после окончания Балканских войн „Черная рука" стала совершенно самостоятельной политической силой, проникнутой серьезной националистической доктриной. „Партия войны" получила свое окончательно оформление. До рокового выстрела в Сараево оставался всего один год.

51 РГВИА ф. 2000. ед.хр. 3168 Л., 11.

52 Международные отношения в эпоху империализма. Серия III., 1914–1917. М,–Л., 1931. С., 131.

53 Ч. Йованович входил в состав организации „Черная Рука". В.А. Артамонов, указывая, что „известные суммы расходовались на „патриотические великосербские цели, на поддержание великосербского журнала „Пьемонт", пишет о причастности к этим делам не только известного сербского генерала Р. Путника („многое очевидно, делалось с молчаливого согласия или попустения воеводы Путника"), но и самого наследника Александра. „Как мне весьма доверительно сообщил посланник, осведомленный Н. Пашичем, – перед ревизией Задруги вексель генерала Путника на 9000 франков, полученных им из Задруги, был погашен королевичем Александром из личных средств". См:РГВИА. Ф.2000 ед.хр. 3168. Л., 18–18(об).

54 Там же. ед.хр. 3168. Л., 15–15(об).

доц. др В. Ј. Вишњаков

Војни фактор у политичком животу српске државе на почетку XX в.

Овај чланак је посвећен истраживању утицаја армије на политички живот Србије. У центра пажње аутора су питања, која су у вези са кризом режима Обреновића и узроцима преврата 29. маја 1903. год. Осим тога тема истраживања постала су питања повезана са формирањем и радом организације „Црна Рука", сукобом њених вођа са лидерима радикалне партије Србије. Посебна пажња у том чланку посвећена је националним програмима у контексту идеја, „српства" и „југословенства".

Dr V. J. Visnjakov

Military Factor in Political Life of Serbian State at the Beginning of 20th Century

This article is devoted to the research of army's influence on political life of Serbia. The questions which are in connection with crisis of Obrenovic's regime and the causes of coup on 29 may 1903 are in the centre of the author's attention. Besides that, the subject of research became the question in connection with the formation and work of the organization „The black hand", the conflicts of their leaders with the leaders of Radical party of Serbia. A special attention in that article is devoted to national programmes in the context of ideas, Srbizam and jugoslovenstvo.

UDK 358.4(497)"1912/1913"

MA Dimitris Vogiatzis,
Greece

SOME NOTES ON EARLY BALKAN AVIATION HISTORY (1912–1913)[1]

Contrary to established opinion the first Air War with opposing Air Arms and their rudimentary staffs and ancillary services was fought not over the Western Front but over the Balkan Peninsula. During the Balkan Wars (1912–1913) all warring countries except Montenegro used aeroplanes in anger. Due to wartime pressure they were compelled to use representative (modern and outdated) examples of the then available aviation technology creating hurriedly from scratch an embryonic infrastructure for their adoption. Why was it that the transformation of the contemporary nebulous air power theory to practice was attempted in a region barely touched by the march of modernity, in lands former or still under the jurisdiction of the Sublime Porte?

This paper attempts to answer that question by focusing mainly on the intermediaries and the overall context and less on the Air War: the public attitude to the aeroplane before its appearance, the institutions that accepted the aeroplane as a weapon of War; the training through which flying and technical skills were acquired; and the materiel itself highlighting the „imported" elements of know-how, people, and machines.

Keywords: Military Technology; Aviation Technology; Technology Transfer; Technology Adaptation; Air Warfare.

The Balkan Peninsula owes it name to the Balkans mountains massif, in today's Bulgaria. There are various definitions[2] of which countries

1 The above paper was researched and written under the auspices of the program Pythagoras II (History of the Engineers in Greece, 19–20 Century) that is jointly co-financed by the EKT (75%) and national funds.

2 In the interwar years Yugoslavia, Greece, Romania, Turkey, Bulgaria and Albania were considered Balkan countries. The Balkan Pact (Athens, February 1934) that was signed by the first four countries invited also Bulgaria and Albania to participate. If one accepts this version like this author, one needs only to substitute for Yugoslavia the successor countries that were formed after the dissolution of Federal Yogoslavia in 1991. However, according to Le Petit Larousse Illustre, 1993, Romania is excluded from the Balkans. The Encyclopedia Brittanica CD, 1998 includes also Moldova, includes Greece in the Balkan Peninsula (but excludes it mysteriously from the Balkan Region), and also excludes Turkey stating that 'Turkey is not a Balkan state'. The Compton's Interactive Encyclopedia CD, 1998 includes also Romania but excludes Moldova. These and other similar differences of opinion are cited in Cioroianu, 'The Impossible Escape', 210–211. For this paper's purposes only Bulgaria, Serbia, Greece, and the Ottoman Empire need to concern us. It is interesting that although modern Turkey was founded in 1923, in most contemporary (1912–13) Greek newspapers the term Turkey is used instead of the technically correct term Ottoman Empire.

belong or do not belong to the Balkans varying mainly on geographical or cultural criteria. Any student of the region's fascinating history is invited to form his own prejudices based on the vast corpus[3] of scholarly literature, travelogues, partisan writings and eventually his own personal experience. The Balkans were conquered by the Ottoman Empire in the 15th Century. The decline of the Ottoman system of governance during the 18th Century gradually eroded the Sultan's rule over its subjects. Major insurrections in the 19th century coupled to the intervention of the so-called Great Powers led to the establishment of nation-states in the form of the kingdoms of Greece, Serbia, and Montenegro, Bulgaria. In the beginning of the 20th century the part of Europe still under Ottoman control was contested by all the above countries.

In March 1912, a secret military pact between Serbia and Bulgaria divided northern Macedonia then under Ottoman rule, between those two countries. Arbitration on disputed territory was entrusted to Imperial Russia.In response Athens signed bilateral pacts with both neighbors. Essentially, the three Balkan powers thus agreed to cooperate militarily against the Ottomans, but they did not agree on the question of how to allocate territory surrendered by the Ottoman Empire.The coalition was joined later and by Montenegro (October, 1912). The so-called Balkan League was a shortlived triumph of Balkan diplomacy, as it was then thought as unlikely that the conflicting interests of the countries concerned could be accommodated within an alliance. Especially Greek and Bulgarian interests collided sharply over Macedonia. The two countries had fought each other by proxy, in a clandestine guerilla campaign in Ottoman-held territory that lasted for five years (1903–1908).

The Balkan powers initiated the First Balkan War[4] after mobilizing approximately 710,000 troops and then declaring war on the Ottoman Empire in the beginning of October 1912. The armies of all four allies fought mainly to gain a favorable position in the postwar arrangement. After an armistice (October,17-January 23) that was not signed by the Greeks, the first Balkan War was concluded wih the May 30, 1913 Treaty of London. The Ottoman Empire ceded all its European possessions to the Balkan allies, with the exception of Thrace and Albania, the latter of which became independent. The second Balkan War broke out in June 13. Bulgaria attacked first Serbia because she had captured most of the Macedonian territory claimed by Bulgaria.A secondary trust was aimed at the Greeks.In the ensuing one-month war Bulgaria was attacked in turn by the Ottoman Empire and Romania. As a result Bulgaria suffered defeat at the hands of her former allies and lost much of what she had been promised in the initial partition scheme. This outcome was codified with the treaty of Bucharest

3 For an introduction to this vast body of literature, see Todorova, '*Imagining the Balkans*' and Goldsworthy, '*Inventing Ruritania.*'

4 For a recent overview of the Balkans Wars 1912–13,see Hall, 'Balkan Wars.'

(August, 1913). The changes made in the map of Europe by the Balkan Wars of 1912–1913, were not merely the occasion but a cause and probably the most potent, of all the causes that eventually led to the World War I.

The conflict was largely fought with large conventional land forces, very similar to those that appeared later in WW I. Neither side had the mass of materiel available to the WW I combatants, and so no stalemate resulted. Warfare was relatively fluid in spite of the appalling state of the roads and the poor railroad network. Military technology used was a curious mixture of antiquated, established, and novel hardware. Aviation belonged to the last category. In fact there were two kinds of aviation technologies available: the older lighter than air machines(Balloons and kites) and the untried motorized aeroplanes. Aviation played no significant part in the conflict although the numbers of aircraft involved were by no means insignificant for the period under study. Totals of aircraft delivered until the cessation of hostilities in July 1913 is: Ottoman Empire 18/290000, Greece 11/110000 (including one civil example impressed by the Army complete with the owner who was offered an Officer's commission), Serbia 10/230000, Bulgaria 29/350000. These numbers can be compared with the inventories available to United Kingdom(29), Italy(26), Japan(14), USA (6) in 1914[5], prior to WW I.

The numbers after the brackets refer to mobilized troops respectively. As David Edgerton has shown[6], pre- 1914 aeroplanes strength should better not be compared in absolute numbers but in terms of the sizes of each army and navy, since aircraft were supposed to provide them with reconnaissance. Although it has been stated that only Greece 'possessed a Navy of any number and strength'[7] the Ottoman Navy was actually larger in tonnage. But only the Greeks enjoyed exclusive use of seaplanes (3 examples) and used them at least once in Wars. They converted also a Farman VII to a seaplane before the Wars, replacing the wheels with locally designed floats. It is reported[8] that they held with it the World seaplane speed record for two months.

The nascent Balkan Air Arms were generally provisional and amateurish organizations and few resources were devoted to them. However, in spite of these retarding factors, under wartime pressure the Balkan aviators invented most tactical elements of later day Air Warfare. The Bulgarians contemplated even Air-to Air combat[9], although no contemporary aeroplane was designed for that role. Thus, those responsible for aviation not only succeeded in introducing a new technology, but also transformed for the first time in history, aeroplanes to usable instruments of War.

5 Numbers quoted in Holley, 'Ideas and Weapons', 29.
6 Edgerton, 'England', 10.
7 Hall, Balkan Wars, 17.
8 HAFGS, Istoria tis E.P.A,45.
9 Nedialkov, 'Air Power', 49.

The complex relationship between the Military and Technology has been the subject of many studies especially from an American perspective.[10] For linguistic reasons the mainly Anglo-Saxon literature[11] is more accessible to a European than works on the same subject, written in the lesser known European languages. European developments are being addressed gradually but as for the Balkans region, a thorough historical study of military technology is still in its infancy.

Bulgaria, Greece and Turkey have published official histories[12] on the formative years of their Air Forces. Aviation technology is obliquely referred to in the official histories, participant's memoirs and rarely in non-aviation related histories. Secondary literature with a historical slant towards aviation tends to be written by retired military personnel or journalists but contains useful information buried under the layers of the usual sensationalist/nationalist descriptions.

The Military was in that region in the past the sole user, consumer and beneficiary of certain technologies. It was also the main force behind their adoption, as local industry didn't have the required capital nor the resources or simply was not interested in them. The last point is valid not only for dual use technologies. Aviation technology is one of the many modern technologies introduced in the Balkans by the Armed Forces. Examples in Greece[13] include steamships (1827), wireless (1907), lorries (1900–1912), narrow gauge railways (1916–1918), radar (1940) and mainframe computers(1961), to mention only dual use technologies. In all the above cases, the agent for their introduction, utilization and in most cases eventual dissemination to the civil sector was some branch of the Armed Forces. The large number of conscripts and Non Commissioned Officers that were trained in their handling transferred upon completion of military duty their specialized skills to the work market.

Aviation is a typical case. The Greek Faliron Aircraft Factory(1925) was founded initially by the military Ministry of Navy with technical assistance from the British firm Blackburn. In 1938 it was nationalized and became one of the larger(with more than 1000 employees) and most up to date factories in Greece. The establishment of a Air Ministry in 1929 (with a civilian minister) was also dictated by military priorities: the need to found a third institution responsible for a unified Air Force. Neither the Army nor the Navy under their respective War and Navy ministries wanted to part with their respective Air Arms. Another role for the Air Ministry was to bring in being an umbrella organization responsible for both

10 The standard texts remain Smith, '*Military Enterprise*' and McNeill, '*The Pursuit of Power*'.

11 For a review see Roland, 'Technology and War' 'The Historiographical Revolution of the 1980' and Hacker, 'New History of Military Technology'. For a recent update see Hacker, 'The Machines of War'.

12 BDF, 'voenata aviatsia', HAFGS, Istoria tis E.P.A, and Kansu et al, 'Havatsilik'. All the texts in Balkan languages, both official and inofficial, are of inconsistent quality. One of the best is Vujovich's semi-official 'Srpska Aviatika'. This publication is, to the author's best knowledge, the only edited volume on aviation history, ever written in a Balkan language.

13 Vogiatzis, '*War material*',15–19.

Military and Civil aviation, as the former management of Civil Aviation by the Ministry of Communications was considered inefficient. The Ministry's contribution in fostering Civil Aviation in Greece was crucial. A government-owned civil airline was set up, staffed by ex-military pilots and mechanics. Until at least WW II, all aviation personnel involved in technical trades were either in the Military or were former military trainees.

Consequently, the technological history of pre-war Aviation in Greece is part and parcel of Service history. But the history of all Balkan Air Forces well into the 20th Century is criss-crossed by violent changes caused by political upheavals, coups d'etat, civil wars and foreign invasion. Purges that led to involuntary postings or premature retirement of personnel were common. In this very turbulent context, technological developments, however noteworthy, fade into apparent insignificance. In an attempt to understand how the archetypical of the technologies of modernism became entangled in this very idiosyncratic setting it is necessary to look for first beginnings.

Airmindness is a pre-1914 phenomenon. It was nurtured by a widespread body of predictive literature, both fiction and predictive theory, established in the 19th Century. Air Leagues, Aero Clubs and organized lobbies promoted public awareness, opened subscriptions and generally pressured recalcitrant government and military authorities to further the cause of Aviation. Good treatises on Britain, Germany and France endow the relevant literature on airmindness in Western Europe.[14]

The official attitude to the aeroplane in the West has been hotly debated ever since[15]. Barring oversimplifications, there is a consensus that the most timid military staffs can be blamed for many things but for technological conservatism. They financed projects that proved technological dead ends like the Langley Aerodrome (USA), Ader's Eole (France), the Airship 'Mayfly'(Great Britain) or the French armoured aeroplanes of early WW I. Given the very limited capabilities of airships and aeroplanes before 1914, the question that still begs an answer is how to explain the considerable interest shown in the various national contexts. Contrary to the popular legend circulated by aviation propagandists to pressure their respective governments,the military authorities were interested in the new technology. They had a hard time in assessing the various offers put forward by individual 'inventors' who usually demanded a fortune for their products.

Looking at the Balkans, one is immediately struck by the fact that large segments of the urban populations were thoroughly accustomed to flying machines thanks to the services of itinerant pilots-enterpreneurs. These pilots-cum-showmen performed flying maneuvers before ticket paying crowds who flocked to see them fly. Aeroplanes and balloons were considered then a curiosity. The names of Utoskin (Athens, 1909, aeroplane) Simon, Maslenikov,

14 Paris, '*Winged Warfare'*; Fritzsche, *'German Aviation'*; Wohl, '*A Passion for Wings'*.
15 Kennet, 'Air War',1–22; Edgerton, '*England*',1–17; Morrow, 'Great War' 1–57.

Cermak, Vidmer (Belgrade, 1910/1911, aeroplane), Godard (Plovdiv, 1898, balloon), Maslenikov (Sofia, 1910, aeroplane), Barbotte (Istanbul, 1909, balloon), de Caters, Bleriot[16] (Istanbul, 1909, aeroplane), Jones (Istanbul, 1912, aeroplane), all of them Slav and Anglo-French pioneer aviators, are known . Additionally, a small cadre of local pilots both officers and private individuals performed regularly in similar Air Shows for the public's sake. The funerals of two of the latter, victims of flying accidents were declared days of national mourning in Serbia (Januar,1911) and Greece (August,1912).

The first volume of the Greek Official Military Aviation history coins the term 'Year of Aviation' for 1912 noting[17] the widespread pro-aviation agitation of the Athenian Press. A look at other Balkan papers conveys a similar impression. An appeal to the 'responsible officials' to train pilots in time as 'they can't be created overnight nor can be ordered by some factory' appears in the major Belgrade newspaper as early as November 1910[18] pointing to the fact that in wartime without prior training, not enough pilots will be available. The Bulgarian paper "Rets", reportedly reflecting the views of the High Command, writes: 'Aeroplanes are of the greatest value for the Army especially at wartime. With their help it would be possible without other means to destroy transportation nodes, especially bridges'.[19]

Most known newspaper references from all Balkan papers are strikingly similar in their bellicose language. One is hard pressed to find a statement exhorting the technological virtues of aircraft or evoking modernist visions.

There is some evidence of Royal Patronage towards Aviation. This royal support for Aviation persisted well into the thirties. The Serb King Peter I overruled[20] in a crucial cabinet meeting General Stepan Stepanovich (Commander in Chief of the Serbian 2nd Army during the Balkan Wars), who disagreed to the proposed foreign Aviation training of officers. Both the Bulgarian Czar Ferdinand I and the two Princes Boris and Cyril took rides in aircraft in 1910 and the same did (Ottoman) Prince Celalledin in 1913. The PR value of aircraft was then lost on the Royal House of Greece but not on Greek Premier Eleftherios Venizelos, who preceded Churchill's similar exploits by a year, flying as a passenger in February,1912. His speech delivered after that flight is one of the earliest statements concerning the use of Military Air Power ever made by any Statesman:

„The aeroplane is suitable as a weapon of the weak. The audacious and daring nature of the Greek will transform it to a splendid weapon of War capable of rendering great services."[21]

16 For an excellent description of the experiences of one of these foreign aviators during the visits in the Balkan cities, see the article about Bleriot's flying display in Instabul, see Leiser, '**Dawn of Aviation.**'

17 HAFGS, Istoria tis E.P.A,32.

18 Beograd, *Politika* , 30 December 1910.

19 Sofia, *Rets*, 15 September 1912.

20 Janic, 'Nastanak',16.

21 HAFGS, Istoria tis E.P.A, 22.

The Balkan Air Leagues and their subscription campaigns merit a monograph on their own. They were established earlier than similar British organizations[22] and covered the cost for the majority of aeroplanes (at least in Greece and the Ottoman Empire). The Donanma Cemiyeti (Fleet Society) modelled after the German Flottenverein to support the sharp Greek-Ottoman Naval Race embraced Aviation too: An Ottoman Lady named Belkis Sevket, incidentally cofounder of the Organization of Defending the Women Rights, (a pioneering Muslim feminist organization) is noted throwing leaflets over Istanbul from of a Deperdussin in support of the Fleet Society's campaign[23] in 1913. She was perhaps the first woman-passenger of Balkan provenance. The most successful fund-raising campaign, by any standards, was waged by a Greek man of letters, who allegedly raised single-handedly money from patriotic Greek-Americans, for a Stettin-built 680 ton destroyer, an artillery battery and three aeroplanes[24].

The prevalent attitude to the aeroplane is best summed up in the motives behind the first locally produced aircraft in the Balkans: it was ordered not by the Army but by prospective volunteers who want to fight side by side with the regular Army. It was built in the workshop of a Serb aviation pioneer, and it was destined for irregular warfare, to support guerilla bands fighting in 'unliberated Serbian lands'[25]. It was delivered in May 1912 to its owners but damaged due to inept handling, without harming anybody, much less the enemy. As a matter of fact irregular formations formed of civilians with or without official sanction, fought alongside all armies, later in the Wars.

On the eve of the Wars, all Balkan armies shared many similarities. They were organized according to the European General Staff model (except Montenegro). They all followed European models for training, logistics communications and sanitation[26]. They relied on conscript armies of mainly illiterate peasants but equipped with state of the art European weapons. Foreign training was not only a privilege of the higher Officer Corps. Middle or low rank officers, mainly specialists, were sent to training courses abroad. Members of foreign military missions were given great latitude to do their work, inflated local military ranks (in Greece and the Ottoman Empire) and a place in the Official Officer's Rank List that is used to regulate promotions (at least in Greece). From articles in the official military magazines, it is evident that world developments in tactics and weaponry were followed closely. The enthusiastic and simultaneous use of wireless, torpedo boats, machine guns, submarines, sea mines by some or all the combatants during the Wars, reveals a military culture very open to innovation. The existence of such a military culture was conductive to the

22 aris, 'First Air Wars' ,104.
23 Diven, *'Guide Book'*, 18.
24 Rouskas, 'Spyros Matsoukas', 144.
25 Janic, 'Nastanak',15.
26 Hall, 15.

adoption of promising by most contemporary western accounts new weapons such as aeroplanes and airships. Another contributing factor was the minuscule cost of Aviation material compared to the heavy burden of the Greek or Ottoman Naval Estimates and the overall cost of the Balkan arms race.Experimentation with tactics and equipment was practiced in maneuvers. Relevant here is the opinion of Vice-Admiral Mark Kerr, Head of the British Naval Mission in Greece (1913–15):

'Within one year of our arrival and before the Great War commenced, the Greek Navy was the only maritime Service in the World who was practicing in maneuvers the hunting of submarines by seaplanes and destroyers in combination and was making arrangements for catching underwater pests [submarines, author's note] in steel nets.'[27]

Kerr was typical of the air-minded middle-aged officers like the British Trenchard and the Austrian Uzelac, who taught themselves to fly in order to command the first military aviation units. During WW I he became one of the early proponents of Strategic Air Warfare, and played no small part in the establishment of the first independent Air Force, the Royal Air Force.

The formal institution of the respective Balkan Air Arms is not given the attention it deserves in the available accounts. According to the first volume of the Greek Official History, the establishment of an Aviation Section (under the Corps of Engineers) was based on a recommendation by the French Military Mission that was received with 'alacrity'[28] by the War Ministry. The Mission led by General Joseph Eydoux arrived in Athens in January, 1911 and was assigned the task of radical reorganization of the Greek Army.The members of the Mission were not mere advisors, they were given Greek military ranks and actually commanded military units during multiple and very intense exercises held before the Wars. (However, they were forbidden to take an active part in the Wars). Unfortunately, the author of the above recommendation is unknown, as the two Engineer Officers included in the Mission's complement were assigned not to aviation related work but to traditional Corps of Engineers tasks[29]. Similarly the Ottoman Aviation Section was placed under the General Inspectorate of Technical Troops and Fortified Places and its inception (July, 1911) credited to the initiative of Ottoman War Minister Mahmut Sevket Pasa[30] (1856–1913). Both the Bulgarian and the Serbian Aviation sections were formed formally after War broke out in September, 1912, the first under the Corps of Engineers, the second directly at the disposal of the High Command[31]. Both armies operated balloons from 1906 and 1909 respectively, and aeroplanes were received and used before the formal establishments of

27 Kerr, *'Reminiscences,'*181.
28 HAFGS, Istoria tis E.P.A, p. 26.
29 Laroche, 'Mission Militaire', 179.
30 Diven, 'Guide Book', 23.
31 Janic, 'Nastanak', 22.

Aviation Sections. The attachment of these sections to the Engineers reflects the French practice of the time. In the Greek case, it was a rather nominal subordination. Only the name of the Engineer Officer in charge is known who subsequently disappears from all accounts. The fragmentary archival sources unearthed in the Hellenic Army historical archives bear the signatures of Premier/War Minister Venizelos and Navy Minister Stratos and some concern very mundane matters. On the other hand they suggest that in the Greek case at least, aviation was considered important enough to trouble heads of Government and cabinet members. This lack of data regarding the proper chain of command above the Aviation Section level (it was a company level formation-a battalion consists of three companies), does not allow us to place the Greek Aviation Section in its proper military context. The subordination of a military unit reveals a lot about its function and its relative significance. For example the Bulgarian chain of command is given[32] as follows: Army General Staff>Engineering Troops>Railway Regiment>Aeroplane Parc (a support unit that collected all airplanes)>aeroplane (4) or balloon detachment (2).

It is a pity that so few original accounts of flying pre-1912 airplanes have survived. Aeroplanes between 1909–1912 were really a generation apart from early WW I examples, as they had much more demanding flying characteristics. The flying characteristics of these aircraft cannot be compared in a meaningful way, even with interwar aeroplanes, not to speak of today's light propeller aeroplanes. The physical effort to stay aloft in such a machine is today underrated while their potential is usually overrated. The main points of contention were power and control. Almost all were notoriously underpowered, the average output being 50 hp and thus very prone to the ravages of weather. Also in those days every manufacturer used his own unique system of flight controls. Wing warping as pioneered by the Wrights was one of the many possible configurations with many permutations. The situation was further exacerbated by different cockpit controls[33]. (Control over flight controls used in production aeroplanes was the point behind the Wrights yearlong litigations over patents with Curtiss and others). This profusion of control systems meant that when somebody learnt to fly on a type of aircraft, he was not automatically capable to fly on another type[34] as it

32 Nedialkov, '*Air Power*', 36.

33 For a very informed discussion on flight controls of three different early aircraft see Taylor, 'Pioneer Aeroplanes', 137–158.

34 A surviving telegram sent from the Greek Premier Minister to Commander in Chief of the Army testifies to this. Venizelos complains to Crown Prince Constantine about a hired Italian Aviator who is incapable to fly in the Greek Farman biplanes and demands more practice. As this all happens at an advanced landing ground in the battlefield of Epirus, he recommends upon the suggestion of a Greek officer pilot that the Italian be barred from further flights. Telegram from Minister Venizelos, Athens to the Crown Prince, CinC, Vodena, 4 Nov 1912, File 1602/A/36, Hellenic Army General Staff Historical Service Archive, Athens. The hapless Italian who learned to fly in monoplanes,is not mentioned in the Official History volume. It is amazing that Prime

happens today with light aeroplanes. This factor undermined the value of any accomplished flying training. Flying early aircraft demanded constant attention from the pilot and proved very tiring as noted both by contemporary reports[35] and modern recreators[36].

The accident rate was high, a fact well known to a Serb Officer who disobeyed orders to report for Air Training when his superiors declined him the life insurance he requested[37]. All the latter Balkan accounts written more than 50 years later treat training as the routine affair it became only after WW II. They generally mention the names of the officers who completed successfully the courses abroad: 4 Greeks, 13[38] Bulgarians, 6 Serbs (including three Non Commissioned Officers), 8 Ottomans (two as civilians at their own expenses). The Greeks decided not to train more officers abroad than the first four, because they wanted to transfer flight training in Greece.The majority studied in the private flight schools of the manufacturers Farman and Bleriot in Etampes, both near Paris. Most of the international pupils preferred the Farman school which offered tuition in double-control two seaters, but according to the experience of the Serbs who sent trainees to both, those sent to the Bleriot school were better trained[39]. This was attributed to the exclusive users of one-seaters in training, a remarkable statement in view of later practices (during WW I, the British practice of using double-control two seaters for training was widely adopted and it is still in use). Two Bulgarian students demonstrated a method of landing with a dead engine that was subsequently incorporated in the Bleriot's school curriculum[40] proving that the learning process benefited both sides.

It is unclear whether the Balkan trainees benefited from the reorganization of the French training syllabus undertaken in 1911. Individual exploits that impressed the public were less important for the military than the abilities to follow orders, to fly in weather that civilians would not risk and to function as a team under a single command. The first aviators were required to posess civil flying certificates (Brevet civil) that were awarded after exams by the Aero Clubs and endorsed by FAI. (The Federation Aeronautique Internationale is a Swiss based, civil and sports aviation international organization that still supervises the national Aero-Clubs). Civil training offerered by the Aero Clubs was deemed unsufficient for military pilots and accordingly, a new military diploma (Brevet Superieure Militaire) was introduced that initially was passed by only 31 French pilots[41]. The

Ministers and prospective Kings delve on matters that in the next War will be handled by lowly officers and office orderlies.

35 aris, „First Air Wars", 106.

36 Taylor, 'Pioneer Aircraft', 156.

37 Janic, 'Nastanak', 16.

38 Nedialkov, 'Air Power',13.

39 Janic, 'Nastanak', 25.

40 Borislavov-Kirilov, '*Samoletite*' , 12.

41 Morrow, Great War...p. 15.

Greek trainees were required to pass both the civil and the military Brevet according to the official version of events. But in a report that predates the Official History, based on oral interviews from participants, the training given is described „as being out of military context" and the technical training as 'negligible'[42]. All known Brevet awards bear civil FAI numbers: Fesa Bey 780, Yusuf Kenan 797, Mihail Petrovic 979, something that means perhaps that mostly civil training was accomplished. The inadequate training from a military point of view is reflected by the appeal of the Serb trainees to their Ministry of War to allow them to perform flights beyond 1000 m attitude to practice spiral descents with dead engines, as this was thought as a suitable method for an emergency landing in small fields[43].

The request was denied due to the worsening situation in the Balkans that led to the recalling of all trainees from France, irrespective of nationality. Training was continued at home with the help of the foreign volunteers who were willing to oblige(they were hired to act as pilots not trainers), as well as with irregular practice in military exercises. Both Greeks and Bulgarians are known to have imitated the French manoeuvres of Picardy, September 1910, (where dirigibles and aeroplanes first made their appearance) during the Attica (May, 1912) and Sumen (September, 1912) manoeuvres. Incidentally present, as an observer in the Picardy manoeuvres was Mustafa Kemal Pasha, the founder of modern Turkey, then a junior officer. He was prevented by a companion to undertake a familiarization flight in an aircraft that subsequently crashed.

Reflecting the western trend, the surviving accounts about the early aviators are mainly hairaising stories about pilots' stunts. They form in fact the traditional flying personnel's lore, recounted in squadron messes since the beginnings of military aviation, but because they are sensationalistic, some of them get collected and printed. On the contrary, relatively little has survived in written form about the mundane aspects of maintenance, servicing, and support infrastructure. We can extrapolate only backwards from WW I experience about the exact nature of the work performed by the „57 soldiers, 1 Naval Non Commissioned Officer, 1 French Mechanic"[44] who accompanied the three aeroplanes (one of them was captured as a war booty from the Ottomans) and two pilots sent by the Greeks to the Epirus Front. The corresponding Bulgarian support element for an Detachment (Otdelenje) of three aircraft is given as „62 men, 31 horses, 12 carts"[45]. The Greek Section was moved about preferably by sea, while the Bulgarians depending on internal lines of communications were more mobile. They es-

42 'Report concerning the Action of the Hellenic Air Force(sic) in the Balkan War 1912–3', Section 060/51–A,File 5222/A,Hellenic Air Force Historical Service, Athens,on page 2.

43 Janic, 'Nastanak',18.

44 Telegram from Prime Minister Venizelos, Athens, to Commander Epirus Army, Arta, 18 November 1912, File 1626/A/4, Hellenic Army General Staff Historical Service Archive, Athens.

45 Nedialkov, Air Power...p. 15.

tablished base, forward, reserve landing grounds and dispersed POL (Petrol, Oil, Lubricants) facilities as well. Balloons present in almost all inventories needed hydrogen bottles that had to be imported and were cumbersome to transport. Only the Serbs produced hydrogen in a permanent filling station completed after long delays with imported Swiss machinery in Nish during the first months of 1913[46].

It would be misleading to treat the numerous foreign 'volunteers' hired by the Balkan governments in the 1912–13 as a body of aeronautical experts. The only thing they had in common was some form of flying training and/or proficiency as mechanics. In some cases they outnumbered the local aviation trained personnel by a wide margin. Also, if the Serbian example is typical, pilots were paid per day a Serb Non Commissioned Officer's monthly salary[47]. Numbers given in the table below are by no means definite:

	Bulgaria	Serbia	Ottoman Empire	Greece
Russia	4	1		1
France	2	3	2 (given Ottoman Army commissions)	2 (1 regular French Army officer, possibly, member of the Mission)
Germany–Austria	4		2	
USA	1		1	
Romania	1			
Switzerland	1			
Italy	1			1
Bulgaria	1	4		
United Kingdom	1			

Out of these pilots, some who served with the Bulgarians were technical representatives of aircraft manufacturing companies Sommer (Ernest Burie – France), Albatross Werke (Albert Rupp – Germany) and Bristol (Snowden-Hedley – UK). They did not necessary take part in operations (Burie did), but their presence attests to the seriousness of the Bulgarian effort, which was the most thorough of all combatants. Also an unknown number of Austrian[48] and Russian mechanics assisted the Bulgarians. French aircraft mechanics were present in all countries. Some of the foreign pilots were dismissed after short service due to their incompetence(including all the pilots from western countries in Greece,1 Russian in Serbia, 1 German in the Ottoman Empire). At least one of the foreign pilots (from the USA) changed sides and deserted from the Ottomans to the Bulgarians. Also of interest is that that Serbians employed 4 'Bulgarian'[49] pilots, and the Bulgarians one

46 Janic, 'Nastanak', 35.

47 According to a Belgrade newspaper, foreign pilots were paid 100 to 200 dinars per diem while a NCO's monthly wage was less than 100 dinars. Foreign mechanics had to be content with 800 dinars per month. Beograd, *Vetserne Novosti,* 23 Jan. 1913.

48 The names of three mechanics from Vienna are mentioned in Avdis, 'Protoporoi', 117.

49 Janic, 'Nastanak', 24.

'Romanian' pilot (with a very Greek- sounding name) although their respective countries were enemies in the Wars.

Thus, the pursue of the very nationalistic war objectives of the Balkan combatants was observed by a decidedly cosmopolitan assembly of fliers and mechanics. Apart from their war service (as they were more experienced, they flew the more demanding missions) more relevant here is their performance as tutors. The first Aviation School in the Balkans opened in the first half of 1912[50] in Yesilkoy airfield in Istanbul and operated under German direction. The Frenchman Jules Vendrine(holder of the World speed record since September 1912) proposed to the establishment of a similar school in Nish, Serbia and trained local pilots himself. Others were less proficient. German Mario Scherff was sent home from Yesilkoy because he was not 'a successful teacher'[51]. The Greeks set up a technical school under the direction of a French mechanic[52] (Mr.Chaveux) but the planned establishment of a Flying School was not accomplished until the end of the Wars. The Bulgarians acquired unexpected technical advice on photography by the local British war correspondents[53]. Thus they were able to mount cameras on their aircraft, and perform regular photo-reconnaisance missions.

All Greek sources agree that the flying skills of the foreign pilots were worse than those of their own inexperienced pilots. In the Greek Official History volume, only one foreign pilot is mentioned (in fact there were at least three) who is subsequently dismissed, some time after quarrelling with a Greek Officer over the choice of a landing ground[54]. He was the future Aviation Chief[55] of the French High Command (1915–1917), then Captain Bares. In Bare's 1994 biography it is stated[56] that Crown Prince Constantine did not approve of Bare's flying missions on behalf of the Greek Army, because he(Constantine) was pro-German[57].

Summing up, the Balkan countries benefited more from technical support and advice than from advice on flying proficiency. All countries relied heavily on the services of foreign mechanics that usually were hired in pairs with the corresponding pilot to service his aeroplane. Relatively

50 Nicolle, 'Ertugrul', 47.
51 Diven, 'Guide Book', 12.
52 Athens, Estia, 26 May 1912.
53 Nedialkov, 'Air Power', 28.
54 HAFGS, Istoria tis E.P.A., 45.
55 Morrow, 'Great War', 63.
56 Castex *et al*, 'General Bares', p.57.
57 This statement reflects perhaps WW I developments. King Constantine's position regarding Germany is a very important matter in Greek historiography. It is considered that his pro-German stance during the beginning of WW I did not allow Greece to join the Entente powers against Germany. He disagreed on this matter with Premier Venizelos and the ensuing dispute led to the great National Schism (Dichasmos) that polarized Greek political life throughout the whole interwar period. Kerr, who as the head of the British Naval Mission in Greece and Costantine's Naval advisor had many reasons to know Constantine's position, insists vehemently that he was not a Germanophile. Kerr, *'Reminiscences',* 191–192.

few local mechanics were trained abroad, the most numerous group comprising of a dozen Greeks[58] that were sent to France like six Bulgarian colleagues. The Serbs didn't train mechanics abroad for reasons of economy. Mechanics were responsible for tending the temperamental, predominantly Gnome-Rhone rotaries that needed service after a few hours and their services were deemed invaluable. However, the very inconsistent quality of the foreign 'volunteers' due to the mercenary nature of their employment destroyed any semblance to a structured training program.

Lighter than Air machines were much in evidence in the inventories of the Balkan armies (except Greece), one year before the Wars: 1 spherical observation balloon, 1 captive Parzeval kite (Serbia), 2 Godard type balloons (one of them locally made from imported Russian materials), 1 unspecified type (Bulgaria), 1 Parzeval kite, one kite balloon (Ottoman Empire).

Captive balloons were permanently tethered to the earth to be used as observatories, and by 1912 these were mostly kite balloons (developments of the original 19th Century spherical balloons with a more refined aerodynamical shape). Dirigibles were essentially motorized kites that could travel on their own power. Since the second half of the 19th Century, the utility of balloons in War was taken for granted, an opinion shared also by the armies of Europe. They were used for observation, communication (during the siege of Paris in 1870–1), even as unmanned bomb carriers during the siege of Venice in 1841. In fact, during WW I lighter than air machines used, as captives were more important to the military effort as artillery observatories, than the better-known dirigibles used for bombing and long range reconnaissance. This cornucopia of today-defunct military aviation technology is a classic example of a technology that disappeared because a competing technology with similar purposes (military aeroplanes) finally prevailed.

Balkan use was constrained by the availability of hydrogen that was difficult to procure and transport and the scarcity of trained personnel (1 Serb and 2 Bulgarians officers were trained as balloonists in Russia before the Wars). Balloons and kites were supplanted, not replaced in use by aeroplanes, when they became available

However, during the Wars it was ascertained that aeroplanes were more useful from a military point of view than lighter-than air machines.

The use of aircraft was greatly constrained due to lack of spares and the high attrition caused by accidents. Accidents that led to total write-offs of aircraft were very common. Fatalities due to flying accidents, not enemy action were surprisingly low, totalling 4 for all countries including one civilian passenger. The victorious Balkans powers which were in the offensive, had the oportunity to supplant their aircraft strengths with captured

58 They were low-ranking Army Non Commissioned Officers with technical specializations. Details about this little known foreign assignment are known only from contemporary newspapers, Athens, Akropolis, 22 March 1912.

Ottoman examples that were then re-used: 2 each were taken in charge by the Greeks and the Bulgarians, 1 captured during rail transit by the Serbs. Even with this unexpected addition, the end of the Wars reduced total aircraft strength to a third. The Bulgarians who had 29 aircraft, were left with 8 servicable aircraft by the time the second Balkan War started. Instructive is the fate of the 7 French R.E.P. aircraft used by the Ottomans as described in a report by Captain Mehmet Cemal[59]:

'The 1st REP. It is a two-seater school plane. It cannot climb to more than 200 meters.

The 2nd REP. It is a single-seat trainer. Its cylinders cracked during trials and spares replaced them.

The 3rd REP. It is a ground rolling plane deployed for teaching cadets how to maneouver them on ground.

The 4th REP. It is a war plane. It was flown to Saloniki by Nuri and it was left there during the Balkan War.[It was captured by the Greeks and sent by boat to the Epirus front, author's note]

The 5th REP. It was used by me. While flying over Ayastefanos (Yesilkoy) its engine stopped. Necessary care for reconstruction was not taken.

The 6th REP. It was commanded by Nuri. It has no military significance since it cannot lift more than a single man.

The 7th REP. It was a war plane but it was confiscated by the Serbians.'

The aircraft referred to, as 'warplanes' are those that were powered with higher power engines and were capable of lifting two-men crews. According to a recent study concerning Turkish military aircraft, of the 6 REP aircraft 4 were withdrawn from use because of unrepairable engines, or other mechanical defects.[60]

With the exception of dirigibles, Aviation material represented a fair range of the then available aviation technology ranging from the outmoded Slavic spherical balloons to the Ottoman DFW Mars biplanes, the most up to date aeroplane used by any combatant. The most numerous type used was the one seat Farman VII biplane. It appears both in the original French built version and the deficient in workmanship Russian-built version utilised by the Bulgarians. The type used by all sides was the Bleriot monoplane in its one seat 'Militaire' and two seat 'Artillerie' variants, one of the first aeroplanes with military designations given by the constructor. In all inventories the 50 hp Farmans and other aircraft with a similar power range were replaced wherever possible with higher-powered aircraft capable of transporting a second crewmember as an observer. It became apparent to all, at an early stage, that the single pilot that most early aeroplanes were capable to lift. had a doubtful military value. As reconnaissance was then the major mis-

59 Sevel, Haluk, M., 'REP Pre WWI Period TUAF Aircraft', October 2005, http:www.tayyareci.com/digerucallar/turkiye/preww1/rep.asp

60 Nikolajsen, 'Turkish Aircraft', 7–8.

sion of aircraft, the need for a second crewmember trained for observation become urgent. Relevant here is an excerpt from the combat report of Greek Engineer 1st Lieutenant Moutoussis, who flew a combined reconnaissance/bombing, raid over the Ottoman Fleet anchorage in January, 1913:

'Specialized observers should be trained for observation from aeroplanes as it is difficult if not impossible for the pilot to perform observation duties as well. Another[he flew before on behalf of the Army, author's note] reconnaissance I accomplished in Naval Service gave far better results than the expected, because I had with me a special observer, an Naval Officer. That Officer[Ensign Moraitinis ,author's note] managed to identify by name the position of the enemy's ships.'[61]

The effect of this first known attack by aeroplanes against ships is described in the Turkish Official History volume, as a '15 cm crater in a field'[62] a typical result for bombing missions in the Balkan Wars. Due to the low weight of the projectiles, 'bombs' were in fact glorified handgrenades.

Bombing was performed as a matter of routine by all combatants except the Serbs. The Greeks fitted wooden bomb releasing boxes for 4 x 0,5 Kg bombs to their early one seat Farmans[63]. The bombs are interesting, as they had cruciform tails to improve ballistics. Mention is also made[64] of Greek use of crude petrol bombs. The Bulgarians enhanced the capabilities of aeroplanes of various types with locally manufactured Velicko (light) and Gelgar (heavy) bombs, bomb releasing mechanisms and bombsights. Another experimental bomb type devised by one Lieutenant Petrov fitted with a surface action fuze, was reportedly[65] copied by the Central Powers during WW I. It became known as the 'Chataldza bomb'alluring to the name of one of the battlefields in the Bulgarian-Ottoman front. Its cratering effects revealed during tests are described as 4-5 m in diameter and more than 1 m in depth, a very reasonable performance, for the period under study. From the many improvised inventions devised during the Wars it is the only one known to remain in use after their end. It is noteworthy, that standardization and production status was achieved outside its place of invention.

It seems that all modifications on the imported equipment were initiated by service personnel pressured by wartime exigencies. That meant that it was at their Commanding Officers discretion to allow or disallow the experimentations. Testing was done by trial and error and every device was accepted on its utility value alone. Science and Industry are noticeably absent. The only person with formal scientific training, who is known

61 'Aviator's Moutousis Report on Action in Epirus', File 1622/A/6, Hellenic Army General Staff Historical Service Archive, Athens, on pp. 6–7. The emphasis given to the significance of two-men crews is evident and in the Ottoman report mentioned before.

62 Kansu *et al*, '*Havatsilik*' p. 138.

63 'Report concerning the Action of the Hellenic Air Force(sic) in the Balkan War 1912–3', Section 060/51–A,File 5222/A, Hellenic Air Force Historical Service, Athens,on p. 3.

64 Avdis, *'Protoporoi,'* 109.

65 Borislavov – Kirilov, 'Samoletite', 36.

to have some connection with the Balkan modifications, did so reportedly because he was a friend of the pilot and because of his 'love of aviation'[66] not because of his qualifications. As there was no modus operandi to perform proper tests, write manuals and perhaps start industrial production, even the most useful from a military point of view device, was doomed to oblivion after initial use. Manufacture of bombs, bombsights, bomb releasing mechanisms, floats etc. was really a manual labour process. In fact, in the available accounts little information is provided on where and how they were manufactured. Even if they were produced in small batches like the Greek bombs made in the Athens Maltsiniotis powder factory 'under the supervision'[67] of a officer, they remained prototypes. The factory is used as a convenient place of manufacture, undertaken under the watchful eyes of the 'officer-inventor'. He could as well go to a foundry, or use the services of his military workshop if their facilities could be adapted for rapid manufacture. The development and innovation stages were never reached due to the lack of testing and approving agencies and anything resembling a defence industry. The last deficiency was not important at the time, as pre-1914 aeroplanes were the products of workshops not factories. Aviation could be hardly termed then an industrial enterprise.

The introduction of military aviation technology in the Balkan region in 1912–1913 was not subject to the more formal service and scientific tests usually associated with military hardware in the West. Also, there were no interservice rivalries, no discussion about the relative merits of aeroplanes and dirigibles amidst decision makers. No comparison can be made with the protracted and convoluted process noted in the Western armies between 1909–1912. The adoption of military aircraft was rapid, numbers rising from nil in early 1912 to 60 in one and a half years. This can be explained by the willingness of the Balkan armies to experiment with any military technology that could give a competitive edge over the neighboring countries, including aeroplanes. This is reflected in the overwhelming positive public reception, the aeroplane being hailed from the beginning as a weapon of War and an instrument for the liberation of oppressed brothers. Another contributing and perhaps crucial factor, can be found in the aircraft's structure. Pre-1914 aeroplanes were the products of workshops not factories. Extensive industrial infrastructure was not a prerequisite for building aircraft, not to speak of maintaining them. Aviation could be hardly described as an industrial enterprise in 1912–13, and thus it was suitable for the underdeveloped Balkan countries.

Flying skills were acquired through eager but inadequately prepared local trainees. Further tutelage was provided by foreign pilots who doubled also as combatants, with mixed results. The transfer of technical know-how, also ac-

66 He was Dimitrios Hondros an Athens Physics University proffesor who helped with the pre-war Greek seaplane conversion. Kartalamakis, 'Ellinika Ftera' 38 and 46.

67 HAFGS, Istoria tis E.P.A..., p. 36.

complished largely by foreigners sometimes by unorthdox means, was more successful. Spurred by the exigencies of War, imported equipment was improved or tailored to use, by sometimes very creative local add-ons. However, local inventions failed to get wider acceptance due to them being introduced strictly within a military framework. The Military's role was twofold: it facilitated through investments in training, infrastructure and material the introduction of a then very new technology and encouraged local modifications. However, it was unable to assess and standardize the latter. It also failed to develop a deeper understanding of the new technology due to a lack of suitable military departments, scientific institutions and industrial support. Later, these failings will be addressed by the creation of appropriate organizations which even today are directly or indirectly under military control. During WW I all Balkan Air Arms were reformed as clones of their respective Great Power Allies Air Arms, adopting their equipment, organizational structure and tactics. The very original experience of the proto-Aviation Sections of the Balkan Wars era was labeled then as backward or primitive, relegated to the scrapyard of History and thus largely forgotten.

This early 20th Century Balkan exercise in mastering a new technology offers perhaps a framework for understanding better, more recent developments. The coming of age of new nation-states in the postcolonial era coupled to the disappearance of restraints imposed formerly by the Cold War balances, have fuelled regional arms races in many less developed parts of the World. The new military technologies may be different, the problems associated with infrastructure, training, technical support remain the same. On both sides of disputed borders even the official rhetoric is strikingly similar to that used in the Balkans before the 1912–13 Wars.

References

- Avdis, Alexandros. Oi Protoporoi [The Pioneers]. Athens: privately published, 1972.
- Borislavov, Ivan and Rumen Kirilov, Samoletite na Bulgaria, Tsast prva od blerio do mesersmit [Aircraft in Bulgaria, Part one from Bleriot to Messerschmitt].Sofia: Litera Prima,1996.
- Bulgarian Ministry of Defence. Историа на воената авиатсиа на Булгариа, [History of Military Aviation in Bulgaria]. Софиа: Институт за Военна Историа, 1988.
- Castex Jean, Louis Laspalles and Jose Bares.General Bares, 'Createur et inspirateur de l' Aviation. Paris: Nouvelles Editions Latines, 1994.
- Cioroianu, Adrian. 'The Impossible Escape: Romanians and the Balkans.' In Balkan as Metaphor, edited by Dusan I. Bjelic and Obrad Savic. Cambridge: The MIT Press 2002, 209–233.
- Diven, Isik, Colonel. First Original Guide Book of Turkish Aviation Museum. Yesilyurt, Istanbul: Turkish Aviation Museum, 1987.
- Edgerton, David. England and the Aeroplane, An Essay on a Militant and Technological Nation. London: Macmillan, 1991.
- Fritzsche, Peter. A Nation of Fliers, German Aviation and the popular imagination. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Goldsworthy, Vesna. Inventing Ruritania: The Imperialism of Imagination. New Haven: Yale University Press,1998.
- Hacker, Barton C., „Military Institutions, Weapons, and Social Change: Towards a New History of Military Technology" Technology and Culture 35(1994): 768–834.
- 'The Machines of War: Western Military Technology 1850–2000'. History and Technology 21(2005): 255–300.

- Hall, Richard C.The Balkan Wars 1912–1913, Prelude to the First World War. London: Routledge, 2000.
- Hellenic Air Force General Staff. Istoria tis Ellinikis Polemikis Aeroporias 1908–1918, Tomos 1 [History of the Hellenic Air Force, Volume 1]. Athinai: Dieuthinsi Istorias Aeroporias: 1980
- Holley, Irving B., Ideas and Weapons, New York: Yale University Press: 1953.
- Janic, Cedomir, Professor. 'Nastanak, razvoj I dejstva srpske aviatike u periodu 1912–1916' [Institution, development and service of the Serb Aviation in the period 1912–1916] in Srpska Aviatika 1912–1918, edited by Vojislav Vujovich. Beograd: Muzej Jugoslovenskog Vazduhoplovstva, 1993.
- Jarrett, Phillip ed. Pioneer Aircraft, Early Aviation before 1914. London: Putnam Aeronautical Books, 2002.
- Kansu, Yavuz, Sermet Sensez and Yilmaz Eztuna. Havatsilik Tarihinde Tirkler [Turks in the history of aviation], Tsilt 1. Etimesgut: Hava Kuvvetleri Basim ve Nesriyat Midirligu, 1971.
- Kartalamakis Ilias, Ellinika Ftera [Hellenic Wings]. Athens: privately published, 1983.
- Kennett, Lee B. The First Air War, 1914–1918. New York: Free Press, 1991.
- Kerr, Mark. Land Sea and Air, Reminiscences of Mark Kerr. London: Longmans, Green and Co. Ltd., 1927.
- Laroche, Serge, Colonel. 'La Mission Militaire Francaise en Grece de 1911 a 1913'. In International Commission of Military History, Hellenic Commitee of Military History. Acta, International Symposium of Military History "Moudros '92" – Pavlos Melas '92" for the 80 Years since the Balkan War of 1912, Greece: 1992, 178–182.
- Leiser, Gary.The Dawn of Aviation in the Middle East. The First Flying Machines over Instabul, Air Power History 52(2005): 26–42.
- McNeill, William H., The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
- Morrow, John H. The Great War in the Air: Military Aviation from 1909 to 1921. Washington: Smithsonian Institution Press, 1993.
- Nicolle, David. 'Ertugrul The Bleriot and Osmanli The Deperdussin. Fledgling Turkish Military Aviation', Air Enthusiast 96 (2001):46–55 on p. 47.
- Nikolajsen, Ole. Turkish Military Aircraft since 1912. No place of publishing given: Dutch Aviation Society, 2005.
- Nedialkov, Dimitar. Air Power of the Kingdom of Bulgaria, Part 1. Sofia: Fark, 2001.
- Paris, Michael. Winged Warfare, The literature and theory of aerial warfare in Britain, 1859–1917. Manchester: Manchester University Press, 1992.
- „The First Air Wars-North Africa and the Balkans 1911–13" Journal of Contemporary History 26 (1991): 96–109 on p. 104.
- Roland, Alex 'Technology and War: The Historiographical Revolution of the 1980's' Technology and Culture 34 (1993): 117–134.
- Rouskas, Ioannis, Captain. 'Spyros Matsoukas and the Contribution of the Greek Immigrants to the National Effort 1912–13' in International Commission of Military History, Hellenic Commitee of Military History. Acta, International Symposium of Military History "Moudros '92" – Pavlos Melas '92" for the 80 Years since the Balkan War of 1912, Greece: 1992: 142–144.
- Sevel, Haluk, M., 'REP Pre WWI Period TUAF Aircraft', October 2005, http:www.tayyareci.com/digerucallar/turkiye/preww1/rep.asp
- Smith, Merrit R. ed. Military Enterprise and Technological Change, Perspectives of the American Experience. Cambridge: The MIT Press, 1985.
- Taylor Dan, 'Flying Pioneer Aeroplanes'. In Pioneer Aircraft, Early Aviation before 1914 edited by Phillip Jarrett. London: Putnam Aeronautical Books, 2002,137–158.
- Todorova, Maria. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press, 1997.
- Vogiatzis, Dimitri.War material supplies of the Hellenic Army and the Greek Defence Industry 1935–1940, M.A. thesis, University of Athens, 1997.
- Vujovich, Vojislav ed. Srpska Aviatika 1912–1918. Beograd: Muzej Jugoslovenskog Vazduhoplovstva, 1993.
- Wohl, Robert. A Passion for Wings, Aviation and the Western Imagination 1908–1918. New Haven: Yale University Press.

Мр Димитрис Вогиатзис
Војни ваздухопловни музеј, Атина

Неке забелешке о историји ране авијације на Балкану (1912-1913)

Супротно утврђеном мишљењу први ваздушни рат супростављајући ваздушно наоружање и своје основне штабове и помоћне службе није се водио на западном фронту већ на Балканском полуострву. У току Балканских ратова (1912-1914) све земље у рату осим Црне Горе користиле су авионе у бесу. Због ратног притиска били су принуђени да користе репрезентативне (савремене и застареле) примере, тада на располагању, авио технологије стварајући на брзину ни из чега ембрионску инфраструктуру за своје усвајање. Због чега је трансформација савремене, нејасне теорије ваздушних снага у пракси била покушана у региону кога је ход савремености једва додирнуо, у бившим земљама или још увек под јурисдикцијом Врховне Порте? Ова студија покушава да одговори на то питање фокусирајући се углавном на посреднике и свеобухватан контекст а мање на ваздушни рат: јавни став према авионима пре његове појаве, институција које су прихватиле авион као оруђе рата обуку којом летење и техничке вештине се стичу; и само оруђе које високо расветљава „увежене" елементе, практичан начин употребе, људе и машине.

Мр Димитрис Вогиатзис

Заметки об истории ранней авиации на Балканах (1912–1913)

Несмотря на устоявшееся мнение первая война в воздухе с противостоянием воздушного вооружения, контролем со стороны генеральных штабов и с опорой на вспомогательные службы состоялась не на западном фронте, а на Балканском полуострове. В ходе Балканских войн (1912–1913) все страны, вовлеченные в конфликт, (кроме Черногории) использовали самолеты в войне. Из-за обстоятельств военного времени они были вынуждены использовать все имевшиеся у них тогда в наличии (современные и устаревшие) образцы авиатехники, создавая ускоренными темпами на пустом месте эмбриональную инфраструктуру для их использования.

Из-за чего в регионе, лишь поверхностно затронутом током модернизации, в бывших или еще находившихся в составе Османской империи землях была предпринята попытка осуществления современной и еще не разработанной теории воздухоплавания на практике? Это исследование и пытается ответить на этот вопрос, фокусируясь в основном на проводников этой идеи, на общий контекст и лишь в меньшей мере на саму воздушную войну. Рассматриваются: общественное мнение о самолетах, до их появления на сцене войны; институты, которые продвигали самолёты, как оружие войны; способы подготовки, благодаря которым пилоты получали навыки полета и технические знания; саму использовавшуюся благодаря всем этим элементам технику; практический способ использования людей и машин.

UDK 343.322(497.11 Šabac)"1914.08.17"

Ph. d. Ferenc Pollmann
Hungary

ŠABAC, CHURCHYARD, 17TH OF AUGUST 1914 (Notes to an investigation)

From the second half of the 19th century the international community made serious efforts to formulate the modern rules of warfare and to get them accepted in the widest possible range of the countries. In 1914, however, it turned out that most parts of The Hague conventions remained merely a dead letter: the belligerent actors applied the prohibited means and methods en masse. For the international public opinion the atrocities committed against Serbs by the Austro-Hungarian army became known in a much wider scope than similar offences of the other party. This can be mainly attributed to certain foreign observers, coming mostly from neutral states. The Swiss professor, R. A. Reiss, the excellent jurist and criminologist wrote several publications of wide publicity about his experiences of the Serbian war theatre, which he disclosed in a well-documented form. One of the cases caused the most stir was the manslaughter of ca. 120 interned civilians in Sabac, in the local churchyard. After the World War One a special inquiry committee of the Austrian Parliament, which was entitled to clear out cases of breaches of duty by officers, tried to find out who the responsible commander was who gave the order to shoot on the 17th August 1914. The charges against General Horstein, the then commander of the 9th Austro-Hungarian army corps were not proved, and the inquiry closed without success. Other documents, however, which seems to have been unknown to the inquiring committee, give us further interesting pieces of information, drawing attention to a possible witness of the massacre, Lieut. Moritz Count Esterházy, prime minister of Hungary in 1917, who served as an adjutant in the Austro-Hungarian army at that time.

After the collapse of the Austro-Hungarian Empire the government of the newborn successor state, German-Austria, tried to make political capital out of the extremely wide-spreading antimilitarism. A legally authorized *Commission of Inquiry* had been established in order to investigate cases, in which military (practically: high-ranking army officers) were suspected of injuring laws of war during the Great War. Regarding the obviously huge amount of such cases to be taken into consideration, the initiators of the whole action reckoned with many instances appropriate to charge officers of the late army for committing war crimes and, thus, to discredit the *ancien régime*. The Commission, actuated by the desire for maxi-

mizing the quantity of available grounds for suspicion, had many thousand questionnaires dispatched to the survivors of the war, and researched the printed media (mostly the newspapers) thoroughly in searching for new evidences. Despite the large-scale campaign, however, a relatively few utilizable facts have become known, and only a small part of the investigations ended with raising a judicial accusation.[1]

The massacre of Šabac, committed on the 17th of august, 1914, had been coming into the scope of the Commission in another way. In summer 1919, in the curse of a criminal procedure against Kasimir Lütgendorf[2] (commander of the 7th infantry division during the first Austro-Hungarian offensive on the Serbian soil in 1914), the investigating judge had been informed from a testimony about shooting down ca. 150[3] Serbian POWs in Šabac on the 16th or 17th of august 1914. This happened allegedly by the order of infantry general Lothar Hortstein, commander of the 9th Austro-Hungarian army corps, who decided to withdraw his H.Q. to the Northern bank of the Save River, and did not want to have the prisoners either transported or released. On this basis, the investigating judge felt himself obliged to institute a legal proceedings against Gen. Hortstein. The case had been registered under Nr. B/209/19.

The Commission set to work systematically, and made considerable efforts to reveal the circumstances of this horrifying event. It must be stressed, however, that the main (in fact the only) purpose of the investigation was Inf. Gen. Hortstein's charging for or clearing from the suspicion of having had committed mass murder. In other words, the Commission was interested in identifying the responsible person only in so far as Hortstein might be concerned. Since the investigators, having proved to be unable to gain clear and unambiguous evidences against him, concluded the proceedings without accusation, hereinafter nothing could be done to find out who the real guilty might be. (Apart from this, the Commission could have, of course, obtained knowledge about this person, so to say 'incidentally'. If so, another branch of the original case would have to be established.)

That the massacre was really accomplished, it might seem to be beyond all doubt for the members of the Commission. This case was given, by all means, the most publicity among such war crimes committed by Austro-Hungarian troops during the WWI. The Swiss criminalist and jurist, R. A. Reiss, the then correspondent of the *Gazette de Lausanne* in Serbia during the war, did not keep on hesitating to proclaim from the housetops all inferi-

1 Wolfgang Doppelbauer, Zum Elend noch die Schande. Das altösterreichische Offizierskorps am Beginn der Republik. Wien, 1988.

2 Haus-, Hof- und Staatsarchiv/Kriegsarchiv Wien , Feldakten, Armeeoberkommando, Kommission zur Erhebung militärischer Pflichtverletzungen B/107/19

3 Archduke Josef, the then commander of an Austro-Hungarian infantry division, also mentioned it in his war memoires with rather naturalistic details. József főherceg, A világháború amilyennek én láttam. Vol. I., Budapest, 1926., p. 36. Archduke Josef gave the number of the death toll in 53.

ority Austro-Hungarian armies had made against Serbia and the Serbian people. The mass media of the entente and neutral states took over Reiss' reports. Therefore, western people were very well aware of the bestiality of the Austro-Hungarian military. The Swiss professor let the audience know about what he learned and heard of the massacre in Šabac many times.[4]

Whether its members informally knew about the massacre or not, the Commission needed official evidences. For that reason, all the institutions were questioned which might preserve documents relating to such a case. Curiously enough, the answers coming from the Austrian military archives (the *Kriegsarchiv*), the Ministry of Foreign Affairs (Ministerium des Äussen) in Liquidation, the former Supreme Command of the Army (AOK), or the new Ministry of Foreign Affairs were equally negative.[5] It does not mean, naturally, that any files of the kind would not have existed at all. During the WWI, the *Ballhausplatz* felt itself at least two times to defend against Reiss' accusations. Not denying the fact of killing Serbian peoples in the churchyard, the official explanation given by the Ministry of Foreign Affairs tried to claim the Austro-Hungarian soldiers' behaviour as justifiable, for the civilians attacked the invaders clandestinely. The official standpoint was based on investigations previously ordered by the Ministry. Unfortunately, the files of these investigations remained unknown to the Commission.

Among the negative responses the Commission having received, the one coming from the military archives contained a rather detailed expertise about the possibility of Inf. Gen. Hortstein's guiltiness in the case in question. This document, while surveying the corps commander's activity on the critical day, precluded the possibility of his giving such an order on the understanding that there was not any withdrawal of the Austro-Hungarian troops from Šabac to the other bank of the River Save, therefore Hortstein could not even have taken into consideration the shooting down of the prisoners. The experts of the archives, however, obviously misunderstood the suspicion on the corps commander: he really had his H.Q. transported to the other bank because of the increasing Serbian attacks and must have as well calculated with the evacuation of the town.

The Commission tried to determine the circle of witnesses who might have got reliable information about Hortstein's movement on that day in question. For understandable reason, this circle was identified with the staff of the 9th army corps command. The investigators assumed if anybody had heard Hortstein give the ominous order that must have been close to him. The Commission managed to collect testimonies of almost all persons from the former staff, although Colonel Martinek, the chief-of-staff had died in the

4 Report upon the atrocities committed by the Austro-Hungarian Army during the first invasion of Serbia. London, 1916.; How Austria-Hungary waged war in Serbia: Personal investigations of a neutral. 1916.

5 B 209/19/ 7, 13, 45, and 56 resp.

meantime. The written statements, however, not only failed to provide any damning evidence or even indication against Hortstein, but some of them definitely denied his liability. Thus, the Commission could not see the sense of further investigations and closed the case as mentioned above.

However the Commission of Inquiry had been left empty-handed by the offices while requesting documents, the Austrian Military Archives (the *Kriegsarchiv*) still preserves at least one interesting file concerning the massacre of Šabac. In fact, this dossier[6] contains the papers of the case of Count Zedtwitz, discharged commander of the 29th Infantry division in August 1914. Among these documents there are two testimonies, in which the massacre of Šabac was mentioned. Unfortunately, neither of them was written by eyewitness, and both mentioned the same source of information: Moritz Count Esterházy, adjutant to the commander of the 7th infantry division, Kasimir Lütgendorf. Of the two testimonies the first was made by the adjutant Lieut. i. R. Johann von Wettstein. Its main passages are as follows:

„At the command of the administrative department I report my observations about the conduct of His Excellency Infantry General Hortstein, commander of the 9th army corps, in Šabac und Klenak on the 17th of August, as well as by special order of army chef-of-staff, Major General Mecenseffy, about the verbal information concerning the case I was given by Lieut. i. R. Moritz Count Esterházy.

[...]

In the churchyard I saw a huge pile of dead bodies, ca. 80 corpses. To answer my question („what is this?"), Lieut. Count Esterházy told me these were captured civilians who had been shot down that day in the morning (before noon). He happened to arrive there, when at about 11 a.m. the troops standing outside the church opened a wild fire on these prisoners. He ordered „cease fire!" immediately, and called to account an infantry cadet, a passive onlooker of the whole action. As an excuse, the cadet said just before a general unknown to him, in passing by car, had given the order that from the prisoners (since they grew excited because of the news about Serbians coming and bombarding the town) the Bulgarians had to be separated and the rest killed. The troops had heard that and started to fire. The intervention of Lieut. Count Esterházy came too late; all the prisoners were lying dead or deadly injured in a huge pile. I saw this hecatomb at about 6 p.m.; the corpses were unburied in the sunshine."

The other's author is Karl Glöckner, Lieut. Colonel of the general staff. He wrote among others:

„(…) on the occasion of leaving Šabac, he [Inf. Gen. Hortstein] ordered – without any ground or right – to shoot down the local inhabitants (among them also Serbian POWs) interned in the churchyard. Herewith he did not only offend the international law but – by the effect of acting in public – significantly contribute to a general stir.

6 AOK 516 Res. See: Rudolf Jeřabek, Potiorek. General im Schatten von Sarajevo. Graz-Wien-Köln, 1991., p. 164.

Personally, I have not heard His Excellency [Inf. Gen. Hortstein] would have given such an order: I was said this by the adjutant Lieut. Moritz Count Esterházy. This statement may be reinforced by the fact that the commander of the firing squad must have executed a higher order. I know, however, very well that apart from the corps command there were not any higher command at that time around."

Both testimonies were dated 14th of September 1914. It means that the 2nd army command as early as several weeks after the massacre investigated the case, and had got documents concerning it. It deserves attention that according to Glöckner he was informed about Hortstein's guilty directly from Esterházy, while Wettstein did not mention such piece of information. The latter's testimony, however, shows interesting concordances with the statement of Lütgendorf, which was made to the Commission of Inquiry on 10th of December 1919 in the case of Hortstein[7]:

„[15th of august 1914] In the church I found ca. 120 Serbians locked up, mostly old men, women, and children. The sight of these in a huddle standing, starving and thirsting people was deeply moving. My first concern – to mitigate this misery – was in allowing the people to be in the churchyard enclosed by an iron railing, as well as in supplying them with food and water.

During my entering the church I was accompanied by Captain Schäffer from the general staff section and an another man.

I could not look after the prisoners further, because I had to give orders for the next day's (16.8) advance toward Mišar, and Lieut. Gen. Hortstein as commander-in-chief was coming to Šabac.

[...]

17th of August stand my troops on the SO outskirts of Šabac; soon they were to go into action against the advancing Serbians. The enemy artillery fire was extremely effective and stretched over the town and the war bridge. There were reports arrived saying the situation to be critical on the outskirts.

Here I follow my succinct notices written in my diary of that time:

„I go down (from my field office in the building of the post) to show calmness to the troops and to get information *about the situation. Then there came infantry fire. There were ca. 120 men locked up in the churchyard shooting dead.*

I consider this action *of the 9th Army Corps Command as bestial.*

Then there *was a panic, the supply cars could hardly be stopped at all."*

So my diary!

In explanation I must add to my succinct notices that, having heard the shots in the building of the post, I hurried together with my chef-of-staff Maj. Branco Staić (currently in Yugoslavian service), a 2nd general staff of-

7 B 209/19/24.

ficer and if I am not mistaken, my adjutant Moriz Count Esterházy to the street, for there cries of fear could be heard: „The Serbians have broken in at the church; komitadjis are here!"

Immediately we could see supply cars in panic chasing away. Their crew could be brought to senses only by men standing in the middle of the road and raising weapons. Then we hurried to the church.

Having reached the railing of the churchyard, the situation became clear.

At the railing there stand a sergeant with a platoon ready to fire. I shouted to him:

„Cease fire!"

Unfortunately, it was too late, the massacre was already done.

Thereupon I barked at him: „Why have you shot at defenceless prisoners? Who commanded to do that?"

In answer the sergeant said (I think he had white facings) that „immediately before that the 9th Army Corps Command ordered the Serbians – the interned Bulgarians excepted – to be shot."

[...]

FML Hortstein and his chief-of-staff Colonel Martinek must have been aware if or by whom the order to shoot down the defenceless prisoners had been given, and why this happened."

As can be seen, in Lütgendorf's report he himself played the role of Esterházy, the cadet became sergeant, and in place of the unknown general the 9th corps command was named as the source of the order to shoot. One curious detail, however, remained unchanged: the excepting (or separating) of the Bulgarians. One can ponder over the question, how could have been the Bulgarians mixed with local Serbians among the prisoners. It is, however, more interesting that the commander who gave the order must have been aware of the fact there were Bulgarians in the churchyard. And the instruction that the Bulgarians' lives are to be spared does not sound *hurry-scurry* at all.

Whose version would be the authentic: Lütgendorf's or Esterházy's? Which of the two was the real protagonist and which of the two tried to 'steal the show'?

Considering the fact that Esterházy's story was evidenced no more than several weeks after the events, whereas Lütgendorf's testimony was made some 5 years later, one could lean toward the opinion that it was probably the Hungarian count who had tried to prevent the soldiers from shooting down the prisoners. Consequently, Lütgendorf must have been failed by his memory. The episode of the intervention at the churchyard cannot have been recorded in his diary; otherwise he would have referred to it between quotation marks.

Notwithstanding, thanks to Lütgendorf's testimony Count Esterházy was practically avoided the attention of the Commission in 1919. Curiously, the Hungarian aristocrat must have been unquestioned in 1914 too: accord-

ing to a note dated 17 September 1914 „Lieutenant in Reserve Moriz Count Esterházy is being ill in Semmering. Therefore his statement could not be obtained."[8] In the file there is nothing about a further attempt or its results (if any). The late Hungarian prime minister may have preserved what he had seen in Šabac on that fatal day.

Др Ференц Полман

Шабац 17. август 1914.

Од друге половине 19-ог века међународна заједница правила је озбиљне напоре да формулише модерна правила ратовања и да их учини прихватљивим у најширем могућем опсегу земаља. У 1914-ој, међутим, показало се да је већина делова хашке конвенције остала само мртво слово: зарађени актери применили су забрањена средства и методе на масе. Грозоте извршене над Србима од стране Аустро-Угарске армије постале су познате међународном јавном мњењу у много ширем обиму него сличне повреде друге стране. Ово се углавном може приписати извесним страним посматрачима који су већином долазили из неутралних држава. Швајцарски професор Р. А. Рајс, изванредан правник и криминолог написао је неолико публикација широког публицитета о својим искуствима са српског ратног попришта, што је изнео у добро документованој форми. Један од случајева који је проузроковао највише узрујаности било је убиство 120 интернираних цивила у Шапцу, у месној цркви. После Другог Светског рата један посебан комитет Аустријског парламента за истраживање, који је био именован да разјасни случајеве прекршаја дужности од стране официра, покушао је да пронађе ко је био одговорни командант који је дао наредбу за стрељање 17-ог августа 1914-е. Оптужбе против генерала Хорстеина, тада команданта 9-ог Аустро-Угарског армијског корпуса нису биле доказане а истраживање се завршило без успеха. Друга документа, међутим, која су изгледа била непозната истражном комитету, даље нам дају интересантне информације, привлачећи пажњу на могућег сведока масакра, поручника Мориц Конт Естерхазија, председника владе у Мађарској 1917, који је служио као ађутант у Аустро-Угарској влади у то време.

8 AOK 516. Res.

Др Ференц Полман

Шабац, 17 августа 1914.

Со второй половины XIX века международное сообщество прилагало серьезные усилия, чтобы сформулировать современные правила ведения войны, и чтобы сделать их приемлемыми для возможно большего числа стран.

Тем не менее, в 1914. оказалось, что большинство статей Гаагской конвенции осталось невыполненными: конфликтующие стороны массово использовали запрещенные средства и методы. Ужасные преступления, совершенные над сербами австро-венгерской армией, стали куда более известны мировому общественному мнению, чем подобные нарушения противоположной стороны. Это в основном стоит приписать иностранным наблюдателям, которые в большинстве своем прибывали из нейтральных стран.

Швейцарский профессор Р. А. Рајс, высокопрофессиональный юрист и криминалист написал в добротном и документированном виде несколько получивших широкую огласку публикаций о своих впечатлениях от сербского театра военных действий. Один из таких случаев, вызвавших больше всего волнений, было убийство 120 интернированных гражданских лиц в Шабце, в местной церкви. После окончания Второй мировой войны особый следственный комитет Австрийского парламента, который был создан для рассмотрения случаев о превышении офицерами полномочий, попытался найти ответственного командира, приказавшего выполнить расстрел 17. августа 1914 года. Обвинения против генерала Хорштайна, в то время командовавшего 9. Австро-Венгерским корпусом не были доказаны, а следствие было прекращено без достижения результата.

Документы, которые похоже не были известны членам исследовательского комитета, дают другие важные данные, и опираются на воспоминания возможного свидетеля этого массового преступления – лейтенанта графа Морица Эстергази, председателя правительства Венгрии в 1917 году, служившего во время описываемых событий адъютантом Австро-венгерского правительства.

UDK 343.4/.7(497.11)"1914/1918"
314(=163.41)"1914/1918"

Др Душица Бојић
Историјски музеј Србије,
Београд

РЕПРЕСАЛИЈЕ КАО УЗРОК ДЕМОГРАФСКОГ ПОМЕРАЊА СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Репресалије су последња инстанца у ратном сукобу, који по правилу спроводи агресорска војска над заробљеницима и цивилима. У овом раду репресалије ће бити сагледане кроз призму емоција, које код појединца у руководећем и владајућем врху Аустрије, Немачке и Бугарске, према Србији у Првом светском рату, представљају један од најбруталнијих фактора у току ратовања.

Кључне речи: Страдање српског становништва, репресалија, демографска померања, заштита цивила у рату...

Репресалије, у истраживању ратних околности представљају једну од основних последица негативних емоција код државника и војске који желе да освоје унапред задати простор. Емоционалне реакције, које се развијају пред и у току ратног сукоба, утичу на ток и карактер ратних прилика. Ратне претензије, планови и циљеви ратовања, конструишу се у свести људи који су на челу супериорних држава, њихова тежња је проширење територијалног простора и доминација у свету. Људска свест прожета емоцијама а поспешена јаким постотком адреналина, доводи до ратних сукоба из којих произлазе репресалије.

Рат је био правно дозвољено средство за остварење политичких циљева моћних земаља и представљао је најгрубљи облик наметања политичке воље надмоћнијег. Како би се спречиле злоупотребе у рату, још почетком XVII века, родоначелник међународног права Хуго Гроцијус (Grotius Hugo, 1583–1645) написао је своје чувено дело *О праву рата и мира*. Уочио је да је насиље било средство, којим су се остваривали ратни циљеви. Насиље се користило без икаквих прописаних правила а сила се примењивала како према непријатељској војсци тако и према становништву непријатељских земаља.

Пред Први светски рат Србија је већ 36 година била самостална, демократска држава, законодавно уређена по највишим стандардима, па је тиме улазила и у оквире европског законодавства. Била је потписница свих Женевских конвенција (1864.) још од 1876, а уче-

ствовала је и на Хашким конференцијама 1899. и 1907. године када је прихватила најважније одредбе из донетих декларација. Прихватила је и Женевске конвенције из 1906. године. Као и многе друге државе, Србија је донела своја ратна правила – упутства војсци још 1877. године, за време српско-турског рата, кроз које се огледало њено схватање међународног обичајног права у овој области.[1]

После Балканских ратова 1912. и 1913. Србија је још више ојачала и увећела своју територију, ширила свој политички утицај и постала упориште свих националних покрета Срба и Југословена у Аустроугарској. Увиђајући потенцијалну опасност требало је уклонити ослонац националног процеса на овом делу Балкана који је претио да изнутра сруши вишенационалну Хабзбуршку монархију. То је била прилика да се Царевина, после неуспеха у Немачкој и Италији, покаже као велика сила. Србију је требало дипломатско-пропагандним обманама омаловажити и изоловати. Ови успеси су, с једне стране, изазвали одушевљење свих југословенских народа и појачали тежње за ослобођењем и уједињењем. Са друге стране, изазвана је криза у односима са двојном монархијом којој је нарочито сметало проширење Србије на југ у вардарској долини и стварање заједничке границе са Црном Гором.

Немачки империјализам, претендујући на превласт у свету, све више се развијао под паролом *Drang nach Osten* плана, преко Аустро-Угарске, Чешке и Словачке. Преко Балканског полуострва требало је да се прошири према Малој Азији, Персијском заливу и Индији. Тај план је директно погађао Србију, пошто је, преко њене територије моравско-вардарском долином, водио главни природни правац према Солуну, Цариграду и Малој Азији. Србија је као централна земља на Балкану тај пут затварала. Претензије према српском територијалном простору увиђале су се код начелника аустроугарског Генералштаба Конрада фон Хецендорфа (Conrad von Hötenzdorf, 1852–1925). Он је у размаку од само неколико година тражио 24 пута да се Србији објави рат. У меморандуму бечком Министру спољних послова, још 2. јула 1909. године истицано је да најближи природни развој Аустро-Угарску монархију упућује на Балкан. Тиме би узела превласт на Јадранском мору и присајединила Србију и Црну Гору.[2] Овај план је, као не много реалан, отпао па је с тога требало тражити нова решења, која су касније довела до Првог светског рата и његових несагледивих и тешко разумљивих последица.

Само прихватање рата као законодавног средства у међународним односима повлачило је постојање одређених правила а то би зна-

1 Момир Милојевић, *Повреде женевских и хашких конвенција у Србији*, Историјски институт, Зборник радова, Србија 1917, Београд 1988, 24–25. (У даљем тексту *Повреда женевских и хашких конвенција.*) Велику улогу у разумевању Међународног права у Србији имао је стручњак за међународно право у Србији крајем XIX и почетком XX века Глигорије Гершић.

Србија и Црна Гора 1914–1918, 19

2 *Србија и Црна Гора 1914–1918*, 19.

чило и ограничавање слобода понашања у рату. Међутим, у периоду 1914. до 1918. над територијом и народом Краљевине Србије извршене су репресалије у најтежем могућем облику од стране чак три државе: Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске. Агресија и основно непоштовање међународних закона наметали су се као израз агресивне политике држава Централних сила. Оне су имале јасне претензије више година пре рата на српски територијални простор. Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска, свака из свог угла заинтересованости за територију Србије, спроводиле су добро осмишљен систематски терор. Он је требало да буде дугорочног карактера, а заснован је на вишедеценијском активном политичком и агентском праћењу ситуације на Балкану.

Може се нагласити да су злочини чињени против српског народа током Првог светског рата добро смишљени и испланирани. Поред постигнутих успеха у рату, ове државе своју надмоћ темељиле су на вршењу насиља, злостављању и одмазди над цивилним српским становништвом. Сви почињени злочини су ишли у правцу уништења појединца или већих група становништва па потом уништења или присвајања њихове покретне и непокретне имовине. Ови злочини се односе и на саму државу – Краљевину Србију. Наравно, под утицајем ове врсте репресалија српско становништво се територијално померало како би избегло даља страдања.

Аустро-Угарска је имала за циљ, како смо раније нагласили, још много пре почетка Првог светског рата да економски исцрпи Србију, али потпуну економску експлоатацију почела је да врши посебно после прве окупације 1914. године. Због лоше процењених прилика Аустријанцима су почеле нестајати ратне резерве, а после добро пруженог отпора српске војске, схаватили су да рат неће трајати само три месеца како је њихов војни врх испланирао, него знатно дуже.

Покушавајући да политички унизи и војно порази Србију, аустроугарска војска је у том циљу чинила све да поред војних сукоба и масовно истреби српско цивилно становништво. То је за последицу имало крупна материјална разарања и тешке политичке, социјалне али и трајне демографске промене.

Како би најједноставније објаснила своме народу и војсци шта јој је непосредни циљ Аустро-Угарска је искористила ***мржњу*** као облик јаке емоције, која је већ од раније постојала према Србима. *Мржња* као посебно осећање кулминирала је у Хабзбуршкој монархији непосредно по Сарајевском атентату. Аустро-Угарска је за тај чин свалила кривицу на Србију па је тиме пренела и на целокупан српски народ. Срби су доживљени као ***зли***, *а њихова* ***злоба*** *је аутоматски угрожавала одређене вредности Монархије*. Да би смо појаснили тврдње да се *мржња* увукла у велики број народа Хабзбуршког царства навешћемо три услова који чине структуру мржње:

1) да субјект, у овом случају *српски народ*, битно угрожава неку високу вредност (Аустро-Угарске, убија им престолонаследника)

2) да то чини без одговарајућег повода или оправдања и

3) да то чини свесно и намерно.

Ове три процене су нужне за осећање *мржње* и због тога су скупно назване *когнитивна тријада мржње.*

У овом случају руководећи врх Аустро-Угарске свесно шаље престолонаследника Франца Фердинанда у Босну, без обзира на претходна сазнања да он тамо може доживети несрећу, због његових јасних тврдих ставова према овој покрајини. Хабзбуршка монархија утиче на своје јавно мњење да *мржњу,* после атентата као основно осећање, емитује према свим представницаима српске националности. Овим ставом царевина је утицала на мишљење своје средине које се убрзо претворило у ***страст*** која је изазвала ***фанатичну мржњу*** из које су проистекле репресалије. Тада се код појединих припадника, нарочито у аустроугарској администрацији, посебно код припадника франкове странке у Хрватској и Босни и Херцеговини јавила ***осветничка деструкција***.[3] Сматрали су да ће тако агресивним ставом заштитити своја државна намештења и добити још веће привелигеје у оквиру Хабзбуршке монархије. Из ове деструкције су проистекли сви први почињени злочини у јуну 1914. године над Србима, који су и били највећи узрочник демографских померања према Краљевини Србији.

Можемо оправдано тврдити да је Аустро-Угарска, подстакнута Немачком, искористила повољан тренутак када је њена нација била у ***афекту*** због изгубљеног престолонаследника за даље акције против Краљевине Србије. Оне су се огледале у постављању ултиматума, који ни једна самостална држава Европе тога доба не би прихватила, то јест њиховој жељи да овладају српским територијалним простором.

Како би оправдала своју тежњу ка рату, Царевина се послужила ***деструктивношћу*** којом је желела да натера становништво Србије да пати, да се мучи и испашта. Овакво понашање руководства и војске се огледало посебно кроз рад Девете корпусне команде која је израдила „Директиве за држање према становништву у Србији". У командама је нагласила да их рат води у једну непријатељску земљу, која је насељена становништвом испуњеним фанатичном мржњом према Аустро-Угарима. У распиривању мржње према Србима нарочито су потенциране конфесионалне, етничке, и културне разлике, а посебно различити политички циљеви. Антисрпско расположење код аустроугрских трупа развијало се кроз обуку и васпитање које су вршили виши и нижи официри.

Тиме се створио привид да Срби мрзе Аустријанце, Мађаре, Хрвате и друге, па ови као контратежу треба да мрзе њих. Овакво понашање Команде аустроугарске војске имало је за последицу ***други*** и ***трећи*** степен ***деструктивног понашања***. То је рушење и паљење материјалних добара, која припадају омрзнутој страни то јест Србима.

3 Др Зоран Миливојевић, *Емоције, Психотерапија и разумевање емоција*, Нови Сад 2004, 392–393. (у даљем тексту *Емоције*)

Ове одмазде иду до помора цивилног становништва још код првих сукоба у августу 1914. године.

Из бројне документације дознајемо да је аустроугарског војника одликовала деструктивност проистекла из ***мржње*** а као њена посебана одлика јавила се ***свирепост*** и ***бруталност***. Чинили су масовне злочине над недужним женама, децом и старцима, који су остали на ратом захваћеном простору у сопственим домовима. Убрзо по првом пруженом отпору и првим српским победама, код официра и војника Аустро-Угарске јавља се ***фрустрација*** због почетних војних неуспеха. Њихова видна фрустрација је такође иницирала нове злочине. Тако да се њихово понашање може окарактерисати и као ***освета*** војске која наилази на бројне препреке приликом освајања унапред зацртане територије. Понашање царске војске било је мимо свих међународних норми и одредаба Хашких конвенција. Уништавана су материјална и културна добра, за само 12 дана током августа 1914. године у Мачви убијено је око 3.000 људи.[4] Злочини су настављени и за време ратних операција 1915. и после повлачења српске војске крајем те године. Из бројних извештаја о аустријским злочинима дознајемо да је цивлно становништво страдало на читавом српском простору у зависности где су се водиле борбе и то за све време рата.[5]

На заузетим територијама од стране непријатеља, остало је становништво у сразмерно малом броју. Највећи део цивила је још пре сукоба у масама одступио са војном позадином. Окупатор је, под изговором да становништво пружа отпор, притварао и стрељао веће групе Срба не гледајући на старосну границу. Међу ликвидиранима су били цивили који се нису повукли у позадину, како је раније већ наглашено, углавном жене, деца, старци а један број становништва је одмах одведен у логоре.[6] У току аустромађарске и бугарске окупације за Аустрију је депортовано преко 150.000 цивила, од којих је због изузетно лоших здравствених и санитарних прилика у логорима до 1917. године умрло преко две трећине. Истовремено, од 30.000 српских заробљеника многи су копали ровове на линији према италијанском фронту, у животу је остало свега око 5.000 лица.[7]

Ова свирепост се лако може објаснити у колико се подсетимо да аустроугарски војник доживљава Србина, у овом случају не само војника него и цивила, ***злим***, па оно што другима изгледа ***свирепо,*** царској восци изгледа само као казна коју Срби својим претходним поступцима свакако заслужују.[8] То би могло да се потврди тиме да ***деструктивност*** која долази из осећања ***мржње*** увек значи ***осве-***

4 С. Бојковић, М. Першић, *Страдање српског народа у Србији 1914–1918*, Београд 2000, 10–17. (у даљем тексту *Страдање српског народа*)

5 *Исто*, 65–93.

6 Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984, 116–117.

7 С. Бојковић, М. Першић, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914–1918*, Београд 1997, 21 (у даљем тексту *О Злочинима*)

8 *Емоције*, 395.

ту. У овом случају то се констатује кроз дела која су починили аустроугрски војници. Управо сазнања о масовним ликвидацијама Срба нагонила су многе представнике српске националности, са простора Хабзбуршке монархије, који су били регрутовани у јединицама аустроугарске војске, да дезертирају или дозволе да буду одведени у логоре како не би учествовали у крвавој одмазди свога народа.

О злочинима огромних размера, прва истраживања после битки извршио је Павле Јуришић – Штурм за потребе Врховне команде. Потом је наређено свим командама и јединицама да се о овим догађајима прикупе тачни подаци. На места злочина одмах су упућени страни репортери, а страдања на релацији Брезјак – Завлака констатовала је и забележила једна посебна међународна комисија. У циљу даљих истраживања почињених погрома над српским становништвом, у фебруару 1915. године формирано је посебно тело од стране Министарског савета Србије. То је био Главни истражни одбор за испитивање и утврђивање зверстава и штета извршених од стране аустријске војске. У њега су ушли Сима Лозанић, др Лазар Марковић, Јован Жујовић и Милан Грол.[9]

Сви напори српске владе и Врховне команде да упозна европску јавност са аустоугарским зверствима, извршеним мимо свих међународних норми, нису имали већи одјек чак ни код савезничких а такође ни код неутралних земаља. Ове земље су показивале нескривену уздржаност према подацима који су долазили из Србије. Као основни узрок за овакво стање мора се узети чињеница да је несумњиво постојала информативна блокада од страна Аустро-Угарске, која је постојала још пре почетка Првог светског рата.

Као посебна карактеристика аустроугарских, немачких и бугарских војника и официра истиче се потреба да забележе тренутак ликвидације својих жртава. То се догађа током читавог рата на просторима Србије који су били под њиховом влашћу. Овакво понашање можемо довести у везу са појачаним ***садизмом*** окупаторских војника који нису само убијали цивиле него су тежили да тај тренутак фотографски забележе (овековече). Ова сазнања поткрепљујемо бројним серијама фотографија и колекцијама разгледница са најбруталнијим злочинима. Посебно ***брутални*** су разгледнице на којима се виде бројне српске жртве вешане о дрвеће или за те прилике направљена вешала, а у првом плану стоје аустријски официри. У још теже облике поремећене психичке свести могу се довести бележења на фотографијама и разгледницама злочина почињених над децом и старцима. Ови комплети средстава за брзо информисање јавности преко поште имали су и текст написан на немачком језику. У тексту се назначује место почињеног злочина и над каквом групом цивила је то урађено, што је водило у још већу *брималност*. Да би било још јасније шта се овим

9 *Страдање српског народа*, 11.

хтело рећи мора се навести да су ове разгледнице током читавог рата упућиване са простора Србије како би се показала војна надмоћ. Таквим пропагандним материјалом је требало заплашити становнике Србије како би живели у покорности.[10]

Због немогућности да више ишта учини, Српска влада је позвала угледног стручњака за криминалистику из Швајцарске, Арчибалда Рајса, у Србију. Он је обишао пострадала подручја и непосредно на терену истражио и објективно установио стварно стање. Арчибалд Рајс се баш у то време бавио одређеном врстом истраживања која су била приближно сличана овим у Србији, па су се конкретно могла сматрати његовом основном специјалношћу.

Започео је рад под утицајем антисрпске пропангаде, али је убрзо имао прилике да се на лицу места увери у истинитост навода Српске владе. Био је изненађен размерама злочина почињених над српским народом у Мачви и Подрињу. Током првих истраживања обишао је Београд, Шабац, Липолист, Петковицу, Рибаре, Чокешину, Прњавор, Ново Село, Лешницу, Доњи Добрић, Јадарску Лешницу, Лозницу, Брезјак, Јаребице, Завлаку, Ликодру, Крупањ, Белу Цркву, Јовановац, Видојевицу, Пецку... Ту је на лицу места извршио испитавања, којима је обезбедио веродостојност доказа о злочинима аустроугарске војске над цивилним српским становништвом. Рајс је тада на лицу места отварао гробове, ексхумирао лешеве, прегледао рањенике, улазио у куће, вршио разна друга техничка испитивања, али и вршио анализу докумената која је добио на увид од српских војних и локалних власти. Утврдио је приближно тачне цифре убијених у Мачви и Поцерини, а испитивања су трајала од септембра до новембра 1914. године.[11]

Страдање српског цивилног становништа изазвано је и масовним болестима, на пример, пегавим тифусом, који су у Србију пренели аустроугарски војници, заостали после српских победа и повратка територија у касну јесен 1914. године. У току рата број српских жртава изазваних овим болестима износио је око 260.000 лица.

Подносећи свој извештај Рајс је злочине над српским становништвом сврстао у неколико категорија:

1. употреба експлозивних и дум-дум метака[12]
2. бомбардовање отворених градова и уништење грађана
3. масакри српских заробљеника и рањеника
4. масакри цивила
5. пљачкање и уништење имовине

10 Историјски музеј Србије, Збирка фотографија и разгледница, 1914–1918. (Немачки снимци са Балкана).

11 *О злочинима*, 22–29.

12 Овај облик распрскавајућег оружја најстроже је забрањен још Декларацијом Женевске конвенције из 1899. године, а ратификована је 9. октобра 1909. године што је и објављено у Српским новинама, 1909, бр. 64. Др Рајс је ова зрна и читаве шаржере које је користила Аустро-Угарска војска, нашао у великим количинама у околини Црне Баре и Парашнице 1914. године. Сви његови налази су документовани фотографијма.

У Рајсовим истраживањима констатовано је да су аустроугарски војници убили или масакрирали своје жртве на преко 20 различитих начина.

Категорије аустроугарских злостављања према српским цивилима[13]

Бр.	Убиства починили	Врсте злочина
1.	аустроугарски војници	стрељање
2.	аустроугарски војници	убијање бајонетом
3.	аустроугарски војници	убијање ножевима
4.	аустроугарски војници	вешање
5.	аустроугарски војници	убијање кундацима или штаповима
6.	аустроугарски војници	вадили утробе убијенима
7.	аустроугарски војници	спаљивали
8.	аустроугарски војници	везивали и пљачкали
9.	аустроугарски војници	ломили руке и ноге
10.	аустроугарски војници	одсецали руке
11.	аустроугарски војници	одсецали ноге
12.	аустроугарски војници	одсецали носеве
13.	аустроугарски војници	одсецали уши
14.	аустроугарски војници	одсецали гениталне органе
15.	аустроугарски војници	копали очи
16.	аустроугарски војници	резали кожу на каишеве
17.	аустроугарски војници	одсецали делове лица
18.	аустроугарски војници	каменовали
19.	аустроугарски војници	женама секли дојке
20.	аустроугарски војници	жртве секли на комаде
21.	аустроугарски војници	одсецали главе
22.	аустроугарски војници	једна девојка масакрирана, па потом бачена свињама
23.	аустроугарски војници	масовна силовања

Рајс је по завршеним истраживањима објављивао резултате у чланцима тиражних европских листова у Лозани, Паризу и Амстердаму, који су успели да пробију информативну блокаду Србије. Оваквим информисањем јавности продубио је оптужбе Српске владе о начину на који је Аустро-Угарска водила рат против Србије. По њему ови методи су превазилазили све војно-политичке циљеве формулисане у аустроугрском Ултиматуму упућеном Србији.

Са друге стране Рајс је био очевидац понашања српске Врховне комнаде према аустроугрским заробљеницима. На лицу места је по-

13 *Страдање српског народа*, 69. У извештају С. Левајић, начелнику среза рачанског-Начелнику округа ужичког од 14. маја 1914. дознајемо да је у селу Бачевац поред 27 људи који су убијени, од стране Мађара спаљено 30 кућа и све водинице. Тада су силоване „све женскиње, које су се затекле у селу од 15 те па до 70 те године. Силоване су од стране аустријских војника и официра по више пута. Млађи женски свет водили су у логор и са истим су на најдрастичнији начин поступали."

сматрао како се са њима поступа и уверио се да се према окупаторским војницима у Србији не врше репресалије као одмазда за оно што је учињено српском цивилном живљу. Информације које су почеле стизати из Србије од неколицине страних новинара утицале су на другачији однос светске јавности према Србији. Поред тога ове информације су биле иницијатива за бројне стране медицинске екипе, финансијске и друге покрете који су се потом јавили у Србији.

***

Поред Аустро-Угарских злочина, у Србији су извршени најстравичнији Бугарски злочини који су се касније у усменим предањима памтили деценијама. После пораза у Другом балканском рату, Бугарска није могла да се одрекне идеје о проширењу својих граница на територију југоисточне Србије и Македоније. Врло брзо јој се указала прилика за реваншом. Већ у јесен 1915. године придружила се Аустро-Угарској и Немачкој у решавању прилика на Балкану. Тим чином добила је могућност да одмах у јесен 1915. године учествује у нападу на Србију. Потпуно усамљена и са три стране нападнута Србија је била изложена још већем страдању него до тада. Српска војска заједно са огромном масом народа морала је да крене у повлачење из земље. Након тога Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска су окупирале читаву њену територију и завеле терор над цивилним српским становништвом.

Одмах по окупацији, Бугари су наредбама укинули право српског народа на језик и националну индивидуалност. Бугарска је и ако је то по међународним правним регулативама било недопустиво, прогласила припајање окупираних територија својој држави, након чега је проширила своју мрежу државних законодавних, просветних и верских установа. Увела је нове облике власти које су карактерисали беспоштедна пљачка природних и привредних богатстава Србије. У исто време је вршен плански геноцид над читавим српким народом. У бугарске логоре одведено је преко 100.000 Срба, од чега је једна половина умрла од тешког рада у рудницима, због нехигијене, заразних болести и глади.

Може се рећи да су Бугари у Србији имали ***деструктивне*** акције које су биле резултат снажног ***афекта*** и ***импулсивности*** из кога је произилазило и ***убиство на мах***. Међутим карактеристично је да се велики број деструктивних акција хладнокрвно и промишљено планирао. На то нам указују и бројна војна извршења која су била поткрепљена директним командама официра.

Поред свега Бугарске окупационе власти у Србији су се најсуровије обрачунавале са српском црквом и њеним свештенством. Супротно принципима хришћанства, бугарски свештеници су уништавали српску цркву и спалили велики број важних црквених књига. Иницирали су убијање српског свештенства, чак су ишли дотле да из српских средњовеновних цркава и манстара који су се налазили на тлу

Јужне Србије уклањају натписе и ликове српских владара и светаца па их потом замењују бугарским.

Такође злочине које су починили Бугари на делу окупиране територије забележио је Арчибалд Рајс. Поред њега формирана је и Међусавезничка комисија са циљем да испита повреде Хашких конвенција и општег међународног права од стране Бугара у периоду 1915–1918. године. Истражујући на лицу места Рајс је примењивао егзактне научне методе које је користио и раније. На основу његових истраживања може се направити разлика између аустроугарских и бугарских злочина. Бугари су посебну пажњу посвећивали прво мучењу српског становништва пре убијања. Они су то изводили на најразличитије начине. Што би значило да жртву нису одмах ликвидирали него су је остављали по више сати или дана у тешким мукама до смрти.

Категорије злостављања Бугара према српским цивилима

Бр.	Ко је вршио репресалије	Врсте мучења пре убиства	Последице
1.	Бугарски војници, официри, комите, свештеници и органи окупационе власти	комадања жртви	убиства
2.	Исто	унакаживање	убиства
3.	Исто	одсецали им делове лица	убиства
4.	Исто	женама одсцали дојке	убиства
5.	Исто	вешали их	убиства
6.	Исто	батинали	убиства
7.	Исто	драли им кожу	убиства
8.	Исто	живе спаљивали	убиства
9.	Исто	мучили децу	убиства
10.	Исто	мучили старце	убиства
11.	Исто	мучили жене	убиства
12.	Исто	силовали жене	убиства
13.	Исто	убијање талаца без разлога	убиства
14.	Исто	злостављали заробљенике	често губљење живота
15.	Исто	терали на физички рад	често губљење живота
16.	Исто	изводили на линију фронта због радова	често губљење живота

Бр.	Ко је вршио репресалије	Врсте мучења пре убиства	Последице
17.	Исто	насилно регрутовање српских војника	насилно увођење у борбу
18.	Исто	злостављали из користољубља	пљачка
19.	Исто	отимали материјална добра	пљачка
20.	Исто	спаљивали читаве архиве	губитак српске документације
21.	Исто	спаљивали библиотеке	затирање језика и културе
22.	Исто	вршили депресијацију новца	уништење капитала
23.	Исто	наметали ратне порезе	осиромашење становништва
24.	Исто	пљачкали цркве	скрнављење вере
25.	Исто	злостављање свештенства и одвођење у логор у Бугарској	затирање вере и нације
26.	Исто	убијање свештенста	затирање вере

Арчибалд Рајс се после истраживања аустроугарских злочина, на молбу српске владе, посветио само бугарским злочинима. После пробоја Солунског фронта кретао се заједно са Моравском дивизијом тако да је имао прилике да непосредно истражи злочине Бугара у Алексинцу, Горњем Павловцу, Нерадовцу, Лесковцу, Власотинцу, Прокупљу, Горњој Коњуши, Врању, Ћуприји, Ражњу, Сурдулици, Владичином Хану, Нишу као и селима пожаревачког округа, и многим селима јужне и источне Србије.[14]

Након завршених испитивања Рајс и међусавезничка комисија су утврдили да није постајала ни једна одредба Хашких конвенција, нити начело међународног права које Бугари на окупираној српској територији нису прекршили.

Када се удубимо у генезу репресалија или злочина почињених над српским становништвом у Првом светском рату можемо констатовати да сва људска осећања могу бити адекватна у одговарајућем контексту. Али одмах се морамо запитати који је то одговарајући контекст у коме би мржња била адекватна. Једини контекст који налазимао су екстремне ситуације: рат, погром, геноцид...[15] У овим релацијама Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска морале су наметнути осећање

14 *О злочинима*, 243–247.
15 *Емоције*, 397.

мржње својим војницима како би дошле до основног циља: убити противика коме треба отети територију и кога треба склонити са пута свог државотворно зацртаног напретка. Једина психолошка предност окупатора, то јест Централних сила у Првом светском рату, коју доноси МРЖЊА, јесте ослобођење окупатора од осећања кривице!

После рата су у свим савезничким земљама образоване комисије са задатком да прикупе и систематизују све податке о нанетој штети у окупираним земљама. Таква комисија је установљена и у Краљевини СХС. У њен састав су улазили Британац Мејн, Француз Бонасије и Швајцарац Рајс. Комисија се ослањала углавном на Рајсова истраживања. Они су у више томова побележили злочине Аустро-Угара, Немаца и Бугара, а сачинили су и табеларни приказ свих повреда Женевских и Хашких конвенција. Констатовано је да су Аустријанци и Немци извршили 21 повреду а Бугари 11 повреда међународног права. Међутим и Аустријанци и Мађари и Немци и Бугари оптужени су за исте злочине. Бугари су посебно оптужени за мучење, терање на кулук, пљевине, денационализацију и повреду српске државе. Мађари, Аустријанци и Немци су оптужени за повреде части породица, а Бугари за силовање. Из описа злочина се види да се ради о потпуно истим злочинима, масовна силовања вршили су и једни и други. Списак буграских злочина је краћи, али је зато масовнији, а број жртава далеко већи, па је тиме израженија суровост.[16]

Наведене разлике у почињеним злочинима не утичу на степен одговорности. Ни једна држава која их је починила никада није одговарала за своја дела. Та недела су једноствно само евидентирана и забележена.

Dr Dusica Bojic

Reprisal as a Cause of Demographic Movement of Serbian Inhabitants in the First World War

Reprisal are the last instance in war conflict, as a rule, done by aggresors over prisoners and civilians. This study deals with reprisal observed through the prisn of emotions, which some individuals leading and ruling circles of Austro-Hungary, Germany and Bulgaria showed towards Serbia in the First World War presenting one of the most brotal factors during the war.

The emotional reaction which develop before and during the war have influence on the course and character of wartime conditions. War claims, plans and aims are made up in the consiousness of the people at the head of superior territories and to be dominant in the world.Human consioushess imbued with emotions and ugred with strong persentage of adrenaline leads to war conflicts and represals result from them.

16 *Повреда женевских и хашких конвенција*, 32–34.

To get the idea about the war there must be a significant interest of those who wont to use this law-regulated means. The nation of the state which declares war will be prepared in an adequate way that it is necessary for the further development of their territorial and political aims.

As many years before 1914 Austro-Hungary had had some aspiration when Serbian territories were in question, we supreme commanding military staff, on German initiative used assassination in Sarajevo as a motive to develop hatred as a strong emotion, among their soldiers and the masses in Austro-Hungary, towards the Serbs.

The blame was put on the Serbs and they were considered to be evil. Their malice was experienced as a cause which imperiled certain values of the Monarchy, so it was easy to have people wish to go to war. This attitude of empire created the opinion of the masses, which turned into a passion, which caused fanatic hatred from which war conflicts resulted as were as reprisals

The research of reprisals on the territory of Serbia in the First World War by the Central Powers, to which Bulgaria joined, pointed to destruction which caused the sufferings and martyrdom of Serbian people. Confessional, ethnic and cultural differences were emphasized in order to inflame hatred.

After the war, in all allied countries, commissions were formed with the task to collect and systematize all data about the damage in occupied countries. Such a commission was established in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians and their members were main from Britain, Banansie from France and Raiss from Switzerland.

The commission relyed mainly on Rais's research. They wrote down the crimes of Austro-Hungarians, Germans and Bulgarian in many volumes and made the reviews in tables of all violations of Geneve and the Hague convenctions. It is concluded that the Austrians and Germans did 21 violations, and Bulgarians 11 violations of International Law.

However the Austrians, Hungarians, the Germans and the Bulgarians were accused of the same crimes. The list of Bulgarian crimes is shorter but with more victims and the brutality is more emphasized.

The mentioned distinctions in crimes do not have influence on the degree of responsibility, but none of the states which made them in the First World War were accused of those crimes, were only noted and recorded.

Др Душица Бойич

Репрессии, как причина демографического перемещения сербского населения в Первой мировой войне

Репрессии являются последней инстанцией в военном сталкновении, которое, как правило проводится агрессорской армией над пленными и гражданскими лицами. Б этом труде репрессии рассмотрены через призму эмоций, которые у отдельного человека в руководящем и владеющем верхе Австро-Венгрии, Германии и Болгарии, к Сербии в Первой мировой войне представляют один из самых грубых факторов в течение ведения войны.

Эмоциональные реакции, развивающиеся до и в течение военного столкновения влияют на течение и характер военных обстоятельств. Военные претензии, планы и цели ведения войны, конструируются в сознании людей находящихся во главе превосходящих государств, 'можно предполагать что их стремление расширение территориального пространства!., и доминирующая позиция в мире. Человеческое сознание проникнуто эмоциями, и ускоренр сильным процентом адреналина приводит к военным столкновениям, из которых происходят репрессии.

Чтобы вообще поднялся вопрос о ведении войны в сознании тех, которые хотят употребить это, вообще говоря, юридически урегулированное средство, должен существовать значительный *интерес*. Этим подходящим образом подготовилась бы нация государства, объявляющего войну на то, что этот шаг нужен, просто необходим за дальнейшее развитие' своих территориальных и политических целей.

Так как много раньше, до 1914 года существовали австро-венгерские претензии к сербскому территориальному пространству, руководящий венный верх по инициативе Германии пользуется Сараевским покушением как поводом, чтобы у войска и у широких масс в Двойной монархии развить *ненависть* как сильную эмоцию к сербам. Таким образом свалили вину на Сербию, а сербы приняты *злыми*. Их *злобность* принята как причина, угрожающая определенные ценности Монархии, и легко было в народе поднять желание к войне. Этой позицией Империя влияла на мнение своей среды, превратившееся вскоре *страсть*, вызвавшую фанатическую ненависть из которой произошли военные столкновения, а как последствие – репрессии.

Исследования репрессий на почее Сербии в Первой мировой войне со стороны Центральных держав, к котоым присоединилась и Болгария указывают на *деструктивность*, которая довела население Сербии в состояние страдания, мучиться, нести наказание. В разжигании ненависти к сербам особенно подчеркивались конфессиональные, этнические и культурные различия. После войны во всех союзнических странах образованы комиссии, с задачей собрать и системативмзировать все данные о нанесенной ущерби в оккупированных странах. Такая комиссия основана и в Королевстве СХС в ее состав входили британец *Мейн*, француз *Бонасье* и швейцарец *Райс*. Они в несколько томов записали преступления австро-венгров, немцев и болгар, и составили и табельный показ всех нарушений Женевских и Гаагских конвенций. Утверждено что австрийцы и немцы совершили 21 нарушение международного права. Между тем, и австрийцы, и венгры, и немцы, и болгары обвинены за одни и те же преступления. Перечень болгарских преступлений короче, но он более массовый, а число жертв гораздо больше, и этим более выразительна суровость.

Приведенные разницы в совершенных преступлениях не влияют на степень ответственности, с тем что ни одно государство, совершившее их в Первой мировой войне, никагда не отвечало за свои уголовные преступления, эти преступления просто только зарегистрированы и записаны.

UDK 338.1(497.1)"1918/1941"

Др Драган Алексић,
Институт за новију историју Србије,
Београд

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ СА ОСВРТОМ НА СРБИЈУ

Привреда представља најважнији подсистем сложеног друштвеног система и задире у све његове сфере, али је, будући, изложена утицају бројних економских и неекономских чинилаца, како унутрашњих тако и спољних, а као динамичан процес, подложна развоју или опадању. Зато се њено функционисање не може проучавати независно од промена које се збивају у друштву а које су изазване економским утицајима на политичке токове или неекономским факторима који делују на привреду. Свако кретање у привреди, било да се ради о порасту или смањењу производње и националног доходка, доводи, неминовно, до промена у привредној структури. На развој националне привреде делује велики број чинилаца са различитом снагом и у различитом временском трајању. Зато, сагледавање привредног развоја Југославије између два светска рата подразумева систематско разматрање бројних фактора који својим деловањем утичу на економски систем, његов састав и функционисање, и одређују да ли ће се привреда развијати на узлазној развојној линији. Од мноштва фактора који се морају имати у виду, када је реч о утицају на привредни развој, издвојили смо оне чије је деловање имало највише утицаја на привредне токове. Определили смо се да у овом прилогу изложимо стварање привредних институција у новоствореној држави и прикажемо у ком правцу су се кретали основни привредни токови у првој деценији њеног постојања.

Истраживање је смештено у временски период уоквирен конкретним међашима – почиње формирањем Краљевине СХС 1918. године, а завршава се првим годинама Велике економске кризе, која је овај простор захватила почетком тридесетих година. Разлог за ово хронолошко и тематско ограничавање је што би детаљно излагање деловања мноштва фактора на југословенску привреду, за све време постојања прве југословенске државе, у периоду дужем од две деценије, захтевало читаву студију, која би по обиму и карактеру морала знатно да изађе из оквира овог прилога. Зато је било неопходно да овај рад редукујемо и тематски и хронолошки како бисмо одређене чиниоце, кључне за одвијање привредних токова у разматраном периоду, дубље

сагледали. Други разлог је што ово раздобље у историји југословенске краљевине има своје политичке и економске особености тако да се може посматрати као јасно испрофилисана тематска целина. Истовремено са сагледавањем привредних токова у Краљевини Југославији, учињен је покушај да се прикажу особености привреде у Србији у мери колико ова врста истраживања то дозвољава.

Основни приступ истраживању је да се, најпре, фактографском анализом сагледа структура југословенске привреде и деловање привредних субјеката како би се могле оценити могућности њеног развитка у новој држави и у новим економским условима послератне Европе.

Привредна структура новостворене краљевине

Стварање Краљевине Срба Хрвата и Словенаца одредило је битно различите услове за привредни развитак свих покрајина које су ушле у њен састав. Новоформирана краљевина је у својим границама објединила историјске области које су имале различиту историјску прошлост и неуједначен темпо привредног развитка. Новоформирана држава Јужних Словена интегрисала је у својим политичким границама историјска подручја која су се пре Првог светског рата налазила у саставу четири државе и развијала под утицајем привредних политика и прилика из седам различитих политичких центара.[1] Зато, иако политички интегрисан, простор нове државе је имао неуједначену привредну структуру. Постојале су знатне разлике у економској развијености појединих подручја новоформиране краљевине, посебно између крајева који су се налазили у саставу Аустро-Угарске и Турске. У новој политичкој, друштвеној и економској констелацији те разлике нису могле ни брзо ни лако да се превазиђу тако да је југословенска привреда у читавом међуратном периоду имала шаролик и нехомоген карактер. Стога су готово до краја постојања прве југословенске државе различите области имале препознатљиве особености држава у чијем су се саставу предходно налазиле.[2] Интегрисана подручја, су постала део јединственог правног система задржала и значајне социјалне и економске и културне особености. Оне су се огледале у наслеђеној инфраструктури, техничкој опремљености и различитој привредној структури становништва, писмености.

1 Dr Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije*, *Rast struktura i funkcionisanje*, knjiga prva, Beograd 1979, str.19

2 Архив Југославије (АЈ) Централа индустријских корпорација (ЦИК) 76–52–85, *Општи реферат о домаћој индустрији*. Реферат садржи анализу југословенске индустрије од 1919 до 1932. године.

Индекси привредног стања покрајина Краљевине Југославије 1930. године[3]

ПОКАЗНИ БРОЈЕВИ - ИНДЕКСИ
ПРИВРЕДНОГ СТАЊА ПОЈЕДИНИХ ПОКРАЈИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

	Словенија	Хрватска	Војводина	Босна и Х.	Далмација	Црна Гора	Ј.Србија	Сев.Србија	За целу земљу
1. Густина становништва	135.0	129.4	145.1	76.4	101.0	42.9	67.1	110.1	100.
2. Писменост становништва	187.9	139.8	158.2	40.0	104.1	68.2	33.3	71.2	100.
3. Однос обрађ. површ. према укуп	112.2	129.2	185.6	91.5	146.4	39.4	48.8	82.1	100.
4. Однос интерз.култ. према обрађ. површ-	214.2	124.4	67.8	68.8	233.0	95.1	63.2	99.1	100.
5. Мртви инвентар	287.4	112.2	127.2	33.7	85.3	34.4	45.2	91.6	100.
6. Икоришћење живог инвент.	84.0	113.8	189.4	96.4	49.3	48.2	54.2	85.8	100
7. Жетв.принос по ху пшенице	84.0	105.6	119.8	84.7	80.9	68.3	76.8	69.1	100.
8. Жетв.принос по ху кукуруза	105.9	114.4	131.9	68.1	54.8	87.2	70.8	69.1	100.
9. Број говеда на 100 ха обрађ. земље	147.4	100.6	46.5	114.4	29.6	142.5	137.8	109.7	100.
10. Број свиња на 100 ха обрађ. земље	142.7	124.3	135.1	52.6	31.8	46.0	59.2	119.2	100.
11. Однос крава музара према јаловима	119.3	113.3	103.4	112.2	102.1	116.6	95.6	61.4	100.
12. Индустријско становништво	201.9	124.4	120.9	103.3	75.3	45.9	52.6	103.6	100.
13. Железница на 100 км^2	167.6	141.8	213.1	83.2	52.8	7.8	57.4	83.2	100.
14. Сувоземних путова на 100 км^2	193.2	122.6	96.9	86.6	90.3	58.0	55.7	108.8	100.
15. Стање улога на 1 станов.	306.1	177.4	94.2	22.9	38.3	43.1	43.1	43.1	100.
16. Стање кредита на 1 станов.	254.4	170.0	91.8	39.5	64.5	61.5	61.5	61.5	100.
Индекс привредног стања	171.5	127.7	126.7	73.4	86.2	62.8	63.8	86.1	100.

Прва заједничка држава Јужних Словена је за све време свог постојања била једна од најаграрнијих земаља Европе.[4] У првом попису становништва, спроведеном 1921. године, у земљи је од пољопривреде, шумарства и риболова живело 75,93% породица. Међутим, у овим гранама привреде је било запослено 79,83% становништва, јер су на сеоским газдинствима као радна снага радиле и жене и одрасла деца.[5] Истовремено у индустрији и занатству било је запослено 9,8% радно активног становништва. Сходно економској структури земље остваривaн је и национални доходак. Удео пољопривреде у укупном националном производу износио је, средином двадесетих година, преко 50%. У

3 АЈ, 335, В.Ј.Марамбо, ф.26. табела и графички приказ су преузети из обимног елабората о оздрављењу привреде под називом *Нацрт привредног плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије*, који је предложан Министарству трговине и индустрије 1931. године.

4 Аграрне су оне земље у чијој привредној структури преовлађује аграрно становништво, односно уколико део њених припадника који се искључиво или у највећој мери баве пољопривредом прелази 2/3 укупног радно способног становништва.

5 У званичној статистици број људи запослених у пољопривреди се утврђује тако што се као радна снага пописују и жене и одрасла деца, чланови сеоског домаћинства, који су ангажовани на пољопривредним пословима, док се у осталим гранама привреде пописују само стално запослени. Зато је проценат људи који живи од пољопривреде у укупном броју радно активног становништва у процентима већи него што је проценат сеоских породица према осталим занимањима. Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, str. 303–304.

ГРАФИЧКИ ПРИКАЗ ПРИВРЕДНОГ СТАЊА ПОЈЕДИНИХ ПОКРАЈИНА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

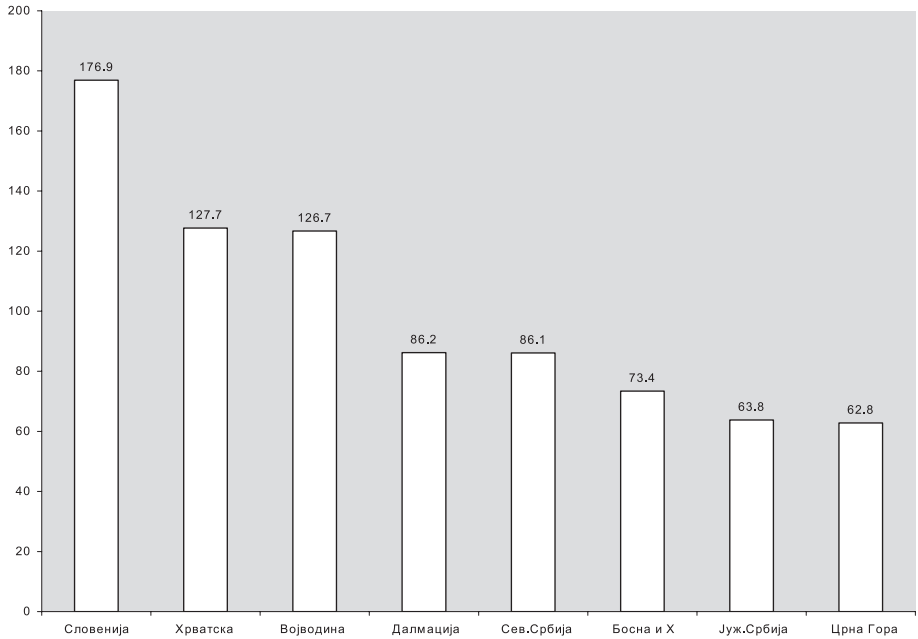

наредној деценији, индустријализација земље као потенцијални генератор привредног развоја, текла је спорорије од пораста становништва, не успевајући да апсорбује огромне вишкове радне снаге са села. Како иста количина рада у пољопривреди ствара вишеструко мању тржишну вредност него у осталим привредним гранама, удео аграрне производње и у наредној деценији износио је преко 50% бруто националног дохотка.[6] У таквим условима у земљи је задржана слична привредна структура.[7]

Једно од најзначајнијих обележја пољопривредне структуре у Србији, после уједињења, била је аграрна пренасељеност,ситан сељачки посед и недостатак радне стоке. У поседовној структури обрадивог земљишта у Србији је 1931. било 2,5% газдинстава са поседом већим од 20 хектара. На Косову и Метохији тај проценат је износио 1,7% а у Војводини 6,5% од укупног броја газдинстава.[8] Уситњавање сеоских имања није настало као резултат аграрне реформе, које у овој покра-

6 Ivo Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohodka u Jugoslaviji 1938. godine*, Zagreb 1970, str.153.

7 Према попису од 31. јануара 1921. године, број становника Краљевине СХС износио је 11.742.717. На 1.741.042 сеоска домаћинства живело је 9.215.514 житеља, власника земље и чланова њихових породица. Према другом попису, из 1931. године, становништво се увећало на 13.934.038, а број сеоских газдинстава на 1.963.403 са 10.565.000 житеља. „Статистички годишњак” 1929, књ. 1, Београд 1932. стр. 86–89 и књ. 7, Београд 1937, стр. 32–35; Никола Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1929–1934*, Београд 1968, стр 58; од истог аутора: *Привредна историја Југославије*, Београд 1962, стр. 4.

8 *Производне снаге НР Србије,* Београд 1953, стр55–56.

јини није ни било, већ као последица деобе земље услед пораста становништва на селу.[9] Установа „породичног добра" које је обезбеђивало доњу границу величине сеоског имања које није могло да се дели, ишчезла је приликом кодификације српског грађанског закона 1844. године. Како држава није ограничавала деобу сеоског поседа, имовина је постала преносива и дељива. Због тога је почела да се губи основа институције „минимум егзистенције" која би обезбедила рентабилну обраду земље, што је убрзало деобу поседа и појачало сиромашење и пауперизацију села.[10]

Други проблем пољопривреде у Србији био је недостатак радне стоке. По броју коња, основне погонске снаге у пољопривреди у одсуству механизације, Србија је после Бугарске била најсиромашнија земља у Европи. Почетком века у Србији је долазило 3,8 а у Војводини 14,4 коња на 100 хектара обрадиве површине. Због губитака у Првом светском рату број коња је пао на 1/3 а бројно стање из 1900. постигнуто је тек 1931. године.[11]

Карактер националне привреде најбоље се може сагледати кроз структуру спољнотрговинске размене. Главне позиције у извозној трговини Краљевине Југославије, у читавом међуратном периоду, заузимали су артикли из примарне производње: предмети за исхрану, пиће и дуван – 53,3%; сировине – 13,7%: полупрерађевине – 25,8%, док су готови производи чинили само 7,2% укупног извоза. У петогодишњем периоду 1926–1930. удео примарне производње у извозу износио је просечно 78,35%. Главни извозни артикли били су: житарице – 28,5% извоза, стока и сточни производи 29,4% дрво за прераду 18,22% укупног извоза.[12]

Прве мере за консолидацију привреде

Стварање новог, националног, привредног организма подразумевало је неодложно решавање низа проблема међу којима су: уједначавање монетарног и пореског система, формирање финансијске структуре неопходне за фискализацију, уравнотежење спољнотрговинског биланса, регулисање спољне трговине, прилагођавање саобраћајне мреже, стварање јединственог привредног законодавства.[13]

Решавање валутног проблема

Новоформирана краљевина почела је свој економски живот у монетарном хаосу који је настао као последица обједињавања подручја са

9 Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, стр.169.

10 Živojin Perić, *Ustanova naglavice kod diobe u srpskom agrarnom pravu*, „Ekonomist" br.7, Zagreb 1937, str. 304–305.

11 Производне снаге НР Србије...стр. 56.

12 АЈ, ЦИК, 76–47–75, Експозе о подизању силоса у Југославији; *Развој народне привреде у Југославији*, извештај гувернера Народне Банке, Београд 1940, стр.38; Jakob Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934–1941, Rijeka 1968, str.124.

13 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, prva knjiga, Nolit, Beograd (без године издања) str.52–53; Мари–Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–19141*, Београд 2004, стр.200.

различитом валутом. У западним деловима земље важила је аустроугарска круна као новчана јединица а крунска новчаница као законито средство плаћања. У покрајинама које пре рата нису биле у саставу Аустро-Угарске важиле су новчане јединице динар и перпер, али су за време окупације као законско средство плаћања служили паралелно и аустроугарска круна и бугарски лев. Паритет ових валута није био законом регулисан тако да се њихов курс формирао слободно на тржишту праћен свим негативним последицама оваквог стања.[14]

За време окупације у Србији су као законито средство плаћања важили упоредо аустроугарска круна и српски динар чији је службени паритет био 1:2, иако је теоријски однос био 1:1. Овај нереалан однос је почео да се мења одмах после ослобођења на штету круне тако да је убрзо успостављен паритет 4:1, односно да је круна изгубила 800% своје вредности у односу на динар. Круна је наставила да губи вредност јер су аустријска и мађарска банка наставиле да штампају новчанице за своје финансијске потребе јер су власти биле немоћне да реше редовне државне приходе услед исцрпљености земље ратом и огромних потреба становништва. Једини могући излаз из кризе, иако привремен и неприродан, било је штампање новца што је изазвало инфлацију на читавом подручју на коме је била у оптицају круна. Прилив круне непрестано је обарао њену куповну моћ. То је, у условима паралелног важења новчаница и великих политичких и економских поремећаја у све интензивнијој унутрашњој трговини, изазвало валутну кризу и отворило неодложно питање унификације новца. Решење валутног питања спроведено је тако што је најпре извршено маркирање крунских новчаница уз задржавање 20% вредности, а затим повлачења из оптицаја и крунских и динарских новчаница које су замењене новчаницама Народне Банке Краљевине Срба Хрвата и Словенаца.[15]

Укупан износ динара пре унификације износио је 770 милоина а круна око 5 милијарди. Унификацијом је новчана маса сведена на 2 милијарде динара. Како је истовремено отклоњена могућност прилива страних крунских новчаница курс домаће валуте је стабилизован а њена вредност, због овог дефлационог потеза, ојачала.

Организација финансијских власти и финансијска политика

Једна од првих мера које је држава предузела на пољу консолидације привреде било је сређивање јавних финансија, јер „без до-

14 О овој појави Велимир Бајкић је писао „Вековно искуство је показало да нема веће опасности по једну народну привреду од паралелног важење. Никаква власт није у стању да васпостави стабилан однос вредности између двеју валута. Исто тако је вековно искуство показало да је лабилан однос између двеју новчаних јединица неодуљин мамац за шпекулације" Др. Велимир Бајкић, *Новчарство,* Јубиларни зборник живота и рада СХС.....стр.522.

15 Унификација новца спроведена је на основу решења Министарског савета од 15. јануара 1920. године, исто, стр.526.

брих јавних финансија нема снажне домаће привреде."[16] У првој влади Краљевине СХС, коју је формирао радикалски првак Стојан Протић, формираној 20. децембра 1918. године основано је Министарство финансија. Први корак који је новоформирана држава предузела у обезбеђивању довољних количина новца за попуну буџета, била је изградња финансијског апарата. Основне потешкоће које је требало савладати биле су: усклађивање различитих финансијских установа које су наслеђене од претходних држава и изналажење општеприхватљивог модела који би помирио ове различитости; недостатак довољног броја стручног особља, нарочито на подручју Србије, које или било мобилисано или изгинуло у рату.[17] До успостављања јединствене организације Министарства финансија на терену Уредбом о уређењу провизорних повереништава Министарства финансија, од 16. фебруара 1919. године, основано је пет повереништава, која су се налазила у Љубљани – за Словенију и Истру, Задру – за Далмацију, Загребу – за Хрватску, Славонију и Међумурје, Сарајеву – за Босну и Херцеговину, Сомбору – за Банат, Бачку и Барању.[18] Држава је од самог почетка наишла на низ потреба које је морала да покрива. Под притиском повећаних државних расхода и пред општим порастом цена услед инфлације, финансијска средства за подмирење својих потреба држава је обезбеђивала на све начине које је у датом моменту могла да искористи. Осим редовних буџетских прихода, прибегавало се интензивном задужинању код Народне Банке; унутрашњим зајмовима и кредитима из иностранства, средствима добијеним од репарација али и неизвршавањем дела својих обавеза чиме је створен велики државни дуг.[19]

Фискална политика

Одмах после уједињења фискалну политику и скоро све послове Министарства финансија вршило је Главно Државно Рачуноводство, установа створена још у Краљевини Србији.[20] У областима бивше Аустро-

16 Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда – фактори – стање – унапређење*, Београд 1929, стр.12.

17 АЈ, Министраство финансија, 70–4–13, Решење министра финансија Војислава Вељковића од 5. новембра 1919. године о размештају чиновника.

18 Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Beograd 2003, str.25–26.

19 Краљевина СХС је до 1. септембра 1928. године примила на име репарација само од Немачке 488.533.395 златних марака у натури и 13.500.00 златних марака у ефективи. Такође је приликом ликвидације златне подлоге Аустро-Угарске Банке и поделе њене металне подлоге на земље наследнице, добијено око 350.000.000 динара. Од ових средстава један део је прикључен обртном капиталу државе. Исто стр. 21.

20 Основа за формирање Главног државног рачуноводства у Краљевини Србији постављена је Законом о државном рачуноводству од 6. марта 1910. године, који је донет у склопу мера за сређивање финансијске администрације у земљи. Ова установа коначно је формирана Законом о уређењу Главног Државног Рачуноводства и осталих финансијских управа од 5. маја 1911. За време окупације Србије, 1915–1918, ова установа је, када су се сва одељења Управе Министарства финансија угасила, наставила са радом примивши на себе целокупно вођење послова Министарства финансија. Др Мика Јивановић, Генерални Директор Државног Рачуноводства, *Наше јавне финансије*, „Јубиларни зборник живота и рада СХС..."стр.477.

Угарске наставиле су да функционишу нижестепене финансијске управне власти – финансијска равнатељства и порески уреди.[21] Изједначавање појединих финансијских власти у заједничкој држави текло је споро тако да је затечено стање трајало још читаву деценију. Јединствено организовање финансијских управних власти постигнуто је тек после доношења Уредбе о организацији финансијске струке и службе, 9. октобра 1928. године. Уредбом о организацији Министарства Финансија, која је ступила на снагу 8. марта 1919. године, Главно Државно Рачуноводство подигнуто је на степен дирекције и добило назив Генерална дирекција Државног Рачуноводства, са широким овлашћењима у области фискалне политике али и у другим областима. Основна улога ове установе била је да врши надзор над свим књиговодствима и благајнама које за рачун државе прикупљају приходе и врше расходе. Осим ових имала је још низ дужности: да саставља по упутству Министра финансија пројекат специјалног буџета Министарства финансија; пројекат финансијског закона, пројекте закона о накнадним и ванредним кредитима као и општи завршни државни рачун за Народну скупштину. За министарства и државна надлештва вршила је тумачење примене закона који се односе на извршење буџета и државно књиговодство.[22]

Иако су у кратком периоду успостављене институције државне управе а убрзо донет и нови устав, није успостављен трајан стабилан економски поредак. У првој послератној деценији није унифицирано законодавство тако да је у појединим областима функционисало седам различитих правних система. Власти нису усвојиле нови економски програм иако су услови за привреду, како унутрашњи тако и спољни, били битно различити од предратних.

Може се закључити да се држава са таквим финансијским стањем, оптерећена проблемима обезбеђивања буџета, руководила првенствено фискалним интересима. Ни у једном тренутку се није размишљало о стварању подстицајних фондова, нити о предузимању других мера којима би се подстакло јачање домаће привреде.

Услови за привредни развој у новонасталим условима

Природни услови

Новоформирана Краљевина СХС имала је знатне могућности за привредни развој. Поседовала је вредно шумско и рудно богатство, посебно обојених и необојених метала, чије су резерве по становнику биле изнад светског просека. У централним и југоисточним деловима земље постојала су налазишта готово свих минерала од којих су неки били веома ретки на Европском континенту.[23] Као медитеранска

21 *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1938*, Београд 1938, стр.2.
22 Исто.
23 Стеван Куколеча, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941, стр.51.

и континентална земља богата рекама имала је повољне географске и климатске услове за развој пољопривреде. Ови чиниоци су уз обиље радне снаге и домаће тржиште, које је било довољно за многе гране индустријске делатности у земљи, представљали повољне услове за развој прерађивачке индустрије.

Последице рата

Новонастала држава јужних Словена отпочела је свој привредни живот у веома неповољним приликама за обнављање производње у готово свим гранама привреде. Један од најважнијих задатака био је превализилажење последица ратних разарарања која су парализисала привреду, а које су се у највећој мери осећале у Србији. Наиме, Србија је од избијања балканских ратова 1912. године била готово непрекидно у рату више од шест година.[24] За време окупације 1915–1918. индустријска производња у Србији је готово замрла, осим експлоатације рудних богатстава и лаке прерађивачке индустрије, првенствено за војне потребе.[25] Приликом повлачења окупатор, како с Аустро-Угарског тако и са Бугарског окупационог подручја, уништио не само постојећа индустријска предузећа већ и највећи део комуникација.[26]

Период конјунктуре

Власти новоформиране краљевине одмах су приступиле обнови привреде у земљи и нормализацији друштвеног живота што је, у највећој мери, спроведено до 1923. године. За санирање ратом разорене привреде држава је донела три пакета мера: административним мерама фаворизован је увоз а ограничаван извоз; реституцијом а доцније и репарацијама од бивших непријатељских земаља, на основу уговора о миру, обновљен је највећи део производних средстава и инвентара уништеног за време рата; закључењем унутрашњег зајма у вредности од 500 милиона динара, који је требало да се искористи за срећивање саобраћајних прилика у земљи.[27]

24 Мари–Жанин Чалић, *Социјална историја Србије...* стр.202–203.

25 После окупације Србије 1915. године окупационе власти су настојале да обнове привредни живот на подручју Војног генералног гувернемана Привредна питања била су у надлежности Привредне секције Војног генералног гувернемана. Учињени су извесни успешни покушаји на оживљавању пољопривреде и истраживању шумског богатства у циљу обезбеђивања сировина за текстилну индустрију у Аустро-Угарској. Посебну пажњу окупатор је посветио експлоатацији рудног богатства, посебно обојених метала и угља. За време рата радио је мали број индустријских предузећа, првенствено пивара, млинова и фебрике цигарета. На свом окупационом подручју Бугари су вршили реквизицију како робе тако и индустријских машина и пољопривредног инвентара. Smiljana Đurović, *Industrija Srbije na početku privrednog zivota Kraljevine Srba, Hrvata I Slovenaca*, Istorija XX veka, Zbornik radova br. X, Beograd 1969, str.178/180.

26 Исто.

27 АЈ, ЦИК, 76–47–75, *Развитак наше привреде после рата*, реферат из 1926. године. Мере које је влада предузела у области спољне трговине биле су ограничавање извоза под видовима: било потпуне забране увоза или само забране извоза појединих производа, ограничење извоза у виду контигентирања, завођењем високих извозних царина, увођењем пореза на приходе од извоза и до 50% од стопе извозних царина.

Одређене погодности ишле су на руку да се пољопривреда, као најзначајнија привредна делатност, брзо обнављала. Иако је пољопривредна производња у првим послератним годинама због последица рата[28] била мања од предратне, због високе цене пољопривредних производа пољопривредна делатност је била рентабилнија. Истовремено пореско оптерећење сељака је знатно смањено, јер је порез разрезиван по старом закону, када се његов износ није усклађивао с вредношћу динара који је у међувремену много изгубио на вредности. Осим тога наплата ратне штете, коју су сељаци добијали у стоци или обвезницама, и додељивање пензија ратним инвалидима подигли су платежну моћ сељака тако да је сеоска производња убрзо обновљена а приноси пољопривреде су већ 1923. године достигли предратни ниво.[29]

Индустријализација

Краљевину СХС, чија привреда није превасходно зависила од индустријске производње, није захватила општа послератна депресија изазвана демобилизацијом великог броја радника који су тешко долазили до посла, а која је захватила индустријски развијене земље.[30]

Држава и привреда

У траганју за привредним моделом

Власти Краљевине СХС нису имале изграђен економски модел за будућност иако су све развијене европске земље привредне токове већ за време рата ставиле под надзор државе. Видовданским уставом је био предвиђен широк делокруг деловања државе на привреду, односно да држава кроз министарства спроводи званичну привредну политику и ствара погодније услове за развијање привредне активности у земљи.Деловање државе у области привреде било је предвиђено одељком III Устава под називом „Социјалне и економске одредбе", чл.22–44. Уставом је гарантована слободна иницијатива привредника „у колико се не противи друштвеним интересима", али је предвиђена и интервенција државе у привреди. Према одредби члана 26. Устава „Држава има, у интересу целине а на основу закона, право и дужност да интервенише у привредним односима грађана, у духу правде и отклањања друштвених супротности". За доношење привредног законодавства предвиђен је Привредни Савет, који, међутим,

28 Последице ратних напора одразиле су се на пад пољопривредне производње до 1923. године. Недостатак пољопривредне опреме, смањење сточног фонда, посебно радне стоке, смањење плодности земљишта због запуштености за време рата, смањење мушке радне снаге услед великих губитака у ратовима, довели су до смањења приноса у пољопривреди. Јеленко Петровић, *Окуђје и пољопривредни кредити пре и после уједињења.*, „Економист", 11–12, 1929, стр.632–633.

29 Исто.

30 *Godišnji izveštaj Britanskog poslanstva u Beogradu za 1921. godinu*. Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930*, knj I, Zagreb 1986, str. 73

није установљен до краја двадесетих година.[31] Званични фактори, међутим, нису посветили потребну пажњу привредним питањима.[32] Томе су у великој мери допринеле бројне политичке кризе које су потресале јавну сцену Краљевине. „Хук нашег јавног политичког живота поново је бацио у засенак животне земаљске привредне проблеме"[33] Стога се привредни развој новонастале краљевине у првој деценији њеног постојања одвијао без значајних подстицаја од стране економске политике и државне интервенције. Кључни доносиоци одлука у систему управљања – владар, влада и скупштина – нису имали у пракси изграђен однос према економским збивањима већ је управљање привредом било препуштено привредним субјектима, односно привредној елити. Поједини захтеви левице у Скупштини нису имали утицаја на извршну власт, али нам скупштинске белешке дочаравају ову ситуацију. „Казали смо да не очекујемо од ове владе социјалистичке, економске и социјалне политике. Али ипак могли би очекивати од буржоаске владе да има бар свој израђен привредни и финансијски програм, по коме свесно ради на установљавању и усавршавању модерне капиталистичке привреде и на сређивању политичких, економских и социјалних прилика у земљи, без чега, по нашем мишљењу, мора наша земља ићи у правцу ропства страног капитала" У наставку дискусије се каже „Привредни живот у нашој држави од 1918. године ишао је својим путем следујући законима развоја, а ми видимо да су наше владе ишле опет својим путем. Ти путеви често нису ишли паралелно, већ су се обично размимоилазили....Ако ипак можемо констатовати да смо постигли нешто у економском погледу од године 1918, можемо да констатујемо само то да оно што смо постигли, постигли смо благодарећи привредним круговима у земљи...да смо само због тих фактора без сарадње владе и чак упркос слабом раду владе дошли до извесног напредка"[34] Основне законске мере државе у области привреде, које су преузете из Краљевине Србије, усмеравале су економску политику у правцу индустријализације земље.[35]

31 *Уставе и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије 1835–1941*, Београд1988, стр. 212–215.

32 Државну привредну политику спороводила су министарства: министарство финансија, министарство пољопривреде и вода, министарство трговине и индустрије, министарство шума и руда, министарство саобраћаја и министарство грађевина. У тесној вези с решавањем привредних питања били су и министарство социјалне политике и министарство аграрне реформе ... ; Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори . стање . унапређење,* Београд 1929, стр. 7.

33 Исто, стр.4.

34 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС.* Дискусија Др Милана Коруна на 43. редовном заседању Скупштине од 10 јула 1922. године.

35 АЈ, ЦИК, 76–52–85, *Општи реферат о домаћој индустрији*. Развој индустрије у Србији подстакнут је доношењем Закона о потпомагању домаће индустрије, 1873. и 1898. године а нарочито доношењем Опште царинске тарифе 1904. године.

Превазилажење унутрашњих привредних проблема

Инфлација

Новчани систем у првим годинама после уједињења имао је два јасно разграничена периода: први, период инфлације, до краја 1922. године и друго, период дефлације од почетка 1923. године.

Период инфлације отпочео је доношењењем Закона о Народној Банци, јануара 1920. године, када је створена могућност повећавања новчаног оптицаја услед задуживања државе код емисионе установе. Највећи удар на динар нанет је овим законом када је, због веома тешке финансијске ситуације, одобрено Народној Банци да кредитира државу са преко 3 милијарде динара. Ова монетарно-политичка одлука стабилизовала је донекле финансијско стање, али је довела до повећања новчане масе, која је крајем 1921. години достигла износ од 4 милијарде 860 милиона динара а годину дана касније 5 милијарди педесет милиона динара. Када се у новчани оптицај урачунају и све дневне обавезе из платног промета Народне Банке, онда је он износио, 1921. године 5 милијарди 400 милиона а 1922. године 6 милијарди 300 милиона, што је био тежак удар на динар који је нагло почео да губи своју вредност а његова куповна снага у земљи да опада.[36]

Кретање курса динара у односу на швајцарски франак[37]

1. јул	1919. године	100 динара==50.25 шв. франка
1. јануар	1920.	23,36
1. јул	1920	35,72
1. јануар	1921.	17,09
1. јул	1921	15,63
1. јануар	1922.	7,49
1. јул	1922	6,71
1. јануар	1923	5,65
1. јул	1923	6,17
1. јануар	1924	6,45
1. јул	1924	6,55
1. јануар	1925	7,93
1. јул	1925.	9,02
Просечно	1926	9,13
Просечно	1927	9,13
Просечно	1928	9,13

36 В. Бајкић, Новчарство...стр. 530–531.

37 Табела је преузета из: Н.Поповић, Д, Мишић, Наша домаћа привреда...стр.31; Упоредити са: Goran Nikolić, *Kurs dinara i devizna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2003, str.74.

Период дефлације отпочео је фебруара 1923. године, када је динар пао најниже у својој дотадашњој историји, и трајао до августа 1925. Раст динара био је резултат релативно срећених економских прилика у земљи, уравнотеженог буџета, рестриктивне монетарне политике, побољшаног стања у платном билансу и одлучних мера носилаца девизне политике.

Када су 1921. године укинута сва ограничења на промет девизама, динар је почео нагло да слаби, што је погодило увозну трговину.[38] Истовремено, предузећа из Србије била су изложена оштрој конкуренцији суседних земаља с обезвређеном валутом, у првом реду Аустрије.

Трговинска политика

Један од најзначајнијих пропуста је што није направљен дисконтинуитет с предратном либералном економском политиком. Непосредно после рата, у условима несташице робе у земљи, држава која је у тим условима имала улогу социјалног регулатора, није предузела одлучне мере у погледу унутрашње трговинске политике.[39]

Почетком 1923. године када је почела да се осећа конкуренција опорављене европске индустрије у Југославији, једина мера економске политике која је примењивана да би се заштитила домаћа производња од иностране конкуренције, била је царинска заштита. Царинска политика после рата у готово свим земљама била је[40] инспирисана углавном привредно-политичким тенденцијама и спровођена с циљем да се заштити домаћа индустрија. На другој страни, она је нанела велику штету пољопривреди као главној грани националног како произвођачког тако и потрошачког подручја. Њени негативни ефекти додатно су појачани дејством аграрне кризе од 1926. године, што је изазвало пад цена аграрних производа у свету и истовремено снажење динара, које је умањило конкурентност ових главних југословенских извозних производа на светком тржишту.[41] Међутим, највећи ударац извозу пољопривредних производа из Југославије задао је аграрни протекционизам индустријских земаља, крајем дваде-

38 У извештају Британског посланства у Београду за 1921. годину о трговинској ситуацији у Краљевини СХС се наводи: „Трговци који су наручили робу из Велике Британије и других земаља са здравом валутом, нашли су се у веома тешком положају. Роба наручена када је курс био 125 динара за фунту обично је стизала тек када би његова вредност опала за приближно 100%.” Živko Avramovski, n.d. str. 73.

39 О трговинској политици непосредно после рата пише наш највећи оновремени економиста Велимир Бајкић: „Наша држава није умела да се снађе после рата у својој трговинској политици. Без икаква погледа на будуће развиће светске и домаће привреде с једне стране и под штетним утицајима разних обогаћених и бескрупулозних спекуланата с друге, држава се стално колебала између начела слободне трговине и праксе везане трговине. У често излишном страху, или сугерираном од стране спекуланата, да ће нас иностранство оставити гладне и жедне, измишљале су владе најразноврснија средства за везивање трговине” Др В. Бајкић, *Наша трговина*, Јубиларни зборник живота и рада СХС, 1.XII 1918–1928, Издање Матице живих и мртвих СХС 1928, Београд 1929, стр.557.

40 Заштитна царина на пољопривредне машине кретала се од 30–70% а домаћа производња није могла да задовољи потребе аграра. Крунислав Јанковић, „Трговачке новине” бр.13, 1929.

41 В. Миленковић, *Аграрна криза*, „Економист”, 11–12, 1929, стр.617–618.

сетих година. Он се јавља у виду социјално-економске тежње у циљу заштите пољопривреде а у основи има политичку позадину. У многим европским земљама после рата сељаштво се укључује у сталешко-политичке организације које теже да задобију што већи утицај на привредну политику земље. Додатна околност која им је ишла у прилог били су послератни раднички револуционарни покрети, са револуционарним програмима, тако да су грађанске партије на власти потражиле савезништво у конзервативном сељаштву. Као накнада за ову подршку сељаштву уведен је аграрни протекционизам. Ова заштитна мера аграра у индустријским земљама средње Европе, на чије тршиште су углавном били усмерени аграрни производи, представљала је значајну сметњу југословенској извозној трговини.[42] Примарно дејство ове царинске политике на пољопривреду имало је за последицу опадање куповне моћи пољопривредника и успоравања процеса техничког осавремењавања. Стога је напредак пољопривреде био успорен а у време аграрне кризе чак потпуно обустављен.

Јединствена југословенска царинска тарифа, која је ступила на снагу 20. јуна 1925. године, донела је индустрији врло ефикасну заштиту помоћу високих царинских ставова а у појединим областима њено дејство је деловала је готово прохибитивно.[43]

Обезбеђена од стране конкуренције царинском заштитом и неспутана правним оквирима, привредна елита је имала одрешене руке да искористи све погодности послератне привредне конјунктуре у Европи. Носиоци привредне политике развијали су производњу у зависности од потражње на тржишту, руководећи се искључиво интересом да остваре што веће зараде. Оваква једнострана политика фаворизовања индустрије и остваривање огромних профита довели су до потпуног занемаривања пољопривреде. На другој страни индустријски развијена подручја била су у повлашћеном положају на штету привредно заосталих крајева. Ово стање додатно карактерише све веће раслојавање одређених подручја земље у формирању капитала. Док се индустријски капитал стварао у западним деловима земље, у Србији и југоисточним привредно заосталим деловима земље долази до релативног осиромашења пољопривреде. Оскудица капитала представљала је перманентну појаву у Србији у читавом међуратном периоду.

До прве аграрне кризе 1926. године Србија је ипак могла да оствари извесну акумулацију, захваљујући високој цени аграрних производа на светском тржишту. На то је додатно утицао и социјални фактор одређен самом структуром земље. Наиме, због ниске куповне моћи становништва у земљи, постојали су знатни вишкови пољопривредних

42 Извоз пољопривредних производа на тржишта индустријских земаља Средње и Западне Европе није био потпуно онемогућен већ је пласирање било отежано због високих заштитних царина, тако да су били конкурентни само производи из земаља с високим степеном аграрне технике, због ниске цене производње. В. Миленковић, *Аграрна криза*...619.

43 АЈ, ЦИК –76–52–85, *Општи реферат о домаћој индустрији.*

производа који су били упућени на извоз, јер домаће тржиште није могло да их конзумира. Колика је на тај начин била зависност Југославије од страних тржишта и како се то одражавало на социјално стање у земљи истакао је начелник трговине у Министарству Трговине и индустрије, Миливоје Пиља, у елаборату под насловом Привредна зависност Југославије: „Да нема извоза наших пољопривредних вишкова, или да је он по вредности и количини мањи, стање наше пољопривреде би се катастрофално погоршало. Цене у земљи би сасвим пале, сељак би изгубио сваки доходак, престао би да ишта купује. Промет градске привреде би следствено пао, а државни приходи би се даље смањивали"[44]

Светска економска криза, која је почетком тридесетих година погодила Југославију, није имала неповољан утицај на њену индустрију у мери у којој је то имала у развијеним европским земљама. То се објашњава чињеницом да је домаћа индустрија имала пласман својих производа у властитој земљи и поред смањене куповне моћи становништва, јер њени купци никада нису прелазили обим минималних потреба земље. Аграрна криза, међутим, која је наступила истовремено с индустријском, неупоредиво снажније је погодила пољопривредна подручја Југославије. Како су готово све индустријске земље увеле аграрни протекционизам, како би заштитиле своје пољопривредне произвођаче, пала је и потражња пољопривредних производа на светском тржишту а с њом и цене. Док је у земљи 1928. године произведено 5,6 милиона тона житарица вредело 15 милијарди динара, жетва од 6,9 милиона тона 1931, вредела је само 10 милијарди, због пада цена житарица. Пад цена пољоприврених производа, тада је највише погодио Србију и Војводину. Покушај државе да интервенише на одржавању цена је пропао због шпекулација трговаца. Наиме, вредност откупљених пољопривредних производа у земљи, почетком тридесетих година износио је око 2,5 милијарде динара. Од тога на марже трговаца одлазила је једна милијарда, на превоз и остале трошкове још 500 милиона, тако да је сељацима остајала једна милијарда, што је износило око 1000 динара по сеоском домаћинству.

Други део међуратног периода у Југославији карактеришу: већи спољнополитички утицај на унутрашње привредне токове и веће присуство државе у креирању привредних токова. То је, иако је у питању кратак период, довело до видних промена у привредној структури земље.

Уколико би се направио сумарни преглед привредне политике и развоја привреде Краљевине Југославије у општим цртама могло би се уочити:

У економској политици шири план развоја привреде или појединих њених грана није постојао. У условима када су се кључне полуге власти у доношењу политичких одлука налазиле у рукама Срба, они нису имали готово никаквог утицаја на привредне токове, због

44 АЈ, ЦИК, 76–52–85.

напред наведеног система. Привредне токове у земљи, фактички су одређивали власници моћнијег капитала из Словеније и Хрватске.

Што се тиче привредног развоја може се закључити да је српска привреда у међуратном раздобљу имала два повољна конјунктурна циклуса: први до 1925. године када је, као пољопривредно подручје, због високих цена пољопривредних производа у Европи, могла да оствари значајније профите; други, када је због интервенционистичке политике Милана Стојадиновића постала центар прераде обојених метала, чија је потражња на светком тржишту порасла због примене у ратној индустрији. Истовремено, због снажне државне интервенције у привреди, могао је да се профилише препознатљив, ефикаснији економски модел са алокацијом ресурса и бољим избором приоритета, у коме је српска привреда добијала све запаженије место.

Значајнијих резултата ових позитивних токова у социјалној сфери, нажалост није било, или су они имали ограничен ефекат јер је то стање кратко трајало тако да је његова рецепција у друштву остала готово занемарљива.

Привредна политика и њено деловање на развој Србије

После уједињења Србија је прекинула самосталан економски и политички развој и наставила свој заједнички живот са осталим подручјима нове државе. На основу статистичких података о развоју индустрије као најрепрезентативније гране за развој читаве привреде може се направити анализа привредног положаја Србије у новој држави. Сукоб који се води око избора приоритета у националној привреди почетком двадесетих година: да ли да земља крене путем индустријализације или очувања приоритета пољопривредне производње, окончао се победом индустријалаца. Ово се показало као добар избор или као срећан избор јер, када је прва аграрна криза погодила земље с преовлађујућом пољопривредном структуром, приходи од извоза аграрних производа су се знатно смањили. Како се домаћа привредна елита недвосмислено определила да привредни развој усмери у правцу индустријализације земље, Србија се до краја разматраног периода нашла у неравноправном положају у односу на западне покрајине. Индустрија, која се развијала у неразвијеним подручјима морала је да ради у сенци већ створене индустрије у истој земљи и поред тога што је користила одређени степен заштите. Једанпут стечену предност у индустријализацији западне покрајине у односу на Србију не само да су задржале већ су је и повећале. Развијенија индустрија Словеније и Хрватске формирала је већи капитал, којим је финансирала сопствено проширење. Формирању индустријског капитала у овим деловима Југославије умногоме је допринела царинска заштита за производе домаће индустрије, што је имало за последицу и високе цене производа прерађивачке индустрије, повећавајући профит у подручјима где је концентрација индустрије била највећа. Док су

се цене индустријских производа формирале под утицајем царинске заштите, цене пољопривредних производа, доминантних извозних артикала из Србије, образовале су се на ниском нивоу под утицајем ниских цена на светском тржишту. Тако створене маказе цена на штету пољопривредних производа све више су се отварале до краја разматраног периода, повећавајући разлике у степену развијености између Србије, на једној, и Словеније и Хрватске, на другој страни.

Dr Dragan Aleksic

Main characteristics of Kingdom of Yugoslavia economy, with regard to Serbia

Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians has united areas with different political past and unequal economy structures. There were large gaps in economical development level of some areas of newly formed kingdom, especially between the parts of the country that were parts of Austro-Hungary and Ottoman Empire. Although the institutions of national administration were established shortly, and the new constitution was made, no stable economy order was established. In the first post-war decade legislation hasn't been unified, so there were, in some areas, seven different law-systems in function. The authorities haven't adopted new economy program, although the conditions for economy, both domestic and international, were very different from the pre-war ones. One of the most important mistakes was that no discontinuity was made with pre-war liberal economy politic, although all developed European countries put important economy flows under the administration of state. Key decision makers in ruling system-ruler, government, assembly- didn't have relations to economy events built in praxis, so the control of the economy was given to subjects of economy-in this case, economy elite. Protected from foreign concurrency by custom duty, and un-sustained by laws, economy elite was free to use all advantages of post-war economical conjuncture in Europe. Largest economy subjects were developing productions in dependence of market requests, led only by interests of making a larger profit. Some wider plan for development of economy, or even some of its parts, has not existed. Situation was that, although Serbs had most of political importance in state, they have next to nothing of influence on economy flow. Directions of economy were decided by owners of large capital, mostly Croats and Slovenians.

Serbian economy had, in period between two world wars, two good conjunctures cycles: first, up to 1925, when Serbia, as agricultural area, could make large profits, because of high prices of agricultural products in Europe, and second, when Milan Stojadinovic's policy of state intervention made Serbia a center of processing of colored metals, that were on high price because of its use in war industry. At the same time, because of strong policy of state intervention, a new economy profile came, recognizable and more efficient, with better allocation of resources and choice of priorities, made Serbian economy more important.

Др Драган Алексич

Основные характеристики хозяйственного развития Королевства Югославии и Сербии

Королевство Сербов, Хорватов и Словенцев объединило исторические области с различным политическим прошлым и неравномерной хозяйственной структурой. Существовали значительные различия в экономическом развитии отдельных территорий новорожденного королевства, особенно между землями входившими в состав Австро-Венгрии и Турции. Несмотря на то, что сравнительно быстро были созданы учреждения государственного управления, и что вскоре приняли и новую конституцию, так и не был учрежден постоянный и стабильный экономический порядок. В первое послевоенное десятилетие не было унифицировано законодательство, из-за чего в отдельных краях функционировало семь различных юридических систем. Власти не приняли ни новую экономическую программу, хотя условия хозяйствования, как внутренние, так и внешние, значительно различались от довоенных. Одна из наиболее тяжелых ошибок была допущена в том, что не была прекращена довоенная либеральная экономическая политика, хотя все развитые европейские страны поставили хозяйственные системы под надзор государства. Ключевые фигуры, принимавшие решения в системе управления, – король, правительство и парламент, – не имели действенных и детальных взглядов на экономические события, а само управление экономикой было предоставлено хозяйственным субъектам, т.е. экономической элите. Защищенная от конкуренции таможенным законодательством и свободная от правовых рамок экономическая элита имело полную свободу использовать все плюсы послевоенной хозяйственной коньюнктуры в Европе. Носители экономической политики развивали производство в зависимости от спроса на рынке, руководствуясь исключительно своим стремлением к получению прибыли. Более широкий план развития экономики или ее отраслей не существовал. В условиях, когда ключевые рычаги власти в принятии политических решений находились в руках сербов, они почти не имели никакого влияния на экономические события из-за вышеописанной ситуации. Ход развития экономики в стране фактически определяли хозяева более крупного капитала из Словении и Хорватии.

Сербская экономика в межвоенное время имела два удачных экономических цикла. Первый до 1925 года, когда, как сельскохозяйственная область, из-за высоких цен на сельскохозяйственные товары в Европе могли принести значительную прибыль. Второй, цикл осуществился благодаря усилению Миланом Стояниновичем роли государства, из-за чего сербская экономика стала центром переработки цветных металлов, которые пользовались повышенным спросом мирового рынка из-за использования в военной индустрии. В то же время, из-за сильного государственного вмешательства в экономику была профилирована узнаваемая и эффективная экономическая модель, базировавшаяся на учете ресурсной базы и на более удачном выборе приоритетов, благодаря чему сербская экономика смогла получить более заметное место.

UDK 323(497.1)"1934/1939"

Др А. А. Силкин
Кандидат исторических наук
Институт славяноведения
Российской академии наук

ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ЗАКЛЮЧЕНИЯ СОГЛАШЕНИЯ ЦВЕТКОВИЧ-МАЧЕК И ФОРМИРОВАНИЯ БАНОВИНЫ ХОРВАТИЯ (1934-1939 ГГ.)

Известен тезис о неуместности сослагательного наклонения в истории. В то же время прошлое предоставляет массу поводов для гипотез в духе: «Если рассуждать логически, можно себе представить следующий ход событий...». Судьба Королевства Югославия после заключения соглашения Цветкович-Мачек в августе 1939 г. – один из излюбленных предметов подобных размышлений. Многим историкам видится развитие югославского государства в направлении его федерализации: «Сразу после образования Бановины Хорватия стало ясно, что в государственно-правовом смысле новая территориальная единица представляет собой только фрагмент будущего государственного устройства… Переустройство государства свидетельствовало об окончательном отказе от концепции централистско-унитаристского устройства страны и победе принципа федерализма». Мы не возьмемся категорично утверждать, что данное предположение ошибочно. Позволим себе лишь оценить его достоверность, взглянув на него через призму изменения политики правящего режима королевства на протяжении 1930-х гг.

Мнение, будто князь-регент Павел сделал осознанный выбор в пользу федерализма и признания национальной индивидуальности сербов, хорватов и словенцев, основывается на том представлении, что, отрекаясь от централизма и национального унитаризма, он руководствовался не сиюминутными соображениями, а собственным видением стратегии развития страны. С этой точки зрения подписание соглашения с Мачеком предстает контрреформой, призванной осуществить ревизию избранного королем Александром государственного курса. За признак соразмерности решений, разделенных десятилетием, можно принять аналогичный характер заявлений, прояснявших мотивы двора. В обоих случаях речь шла об отказе от проведения антинародной и антигосударственной политики прежнего руководства.

«Политические страсти настолько злоупотребляли парламентской системой, что она стала препятствием всякой полезной национальной деятельности. Согласие и даже обычные отношения между партиями… стали совершено невозможными. Вместо развития и воплощения идеи народного единства парламентские вожди начали провоцировать народную разобщенность… Мы должны искать новые методы работы и прокладывать новые пути»[1]; следует «положить конец шовинистическим настроениям отдельных областей, которые продолжали… приносить огромный ущерб народному и государственному единству… Я мог или отсоединить Хорватию, или упразднить Видовданскую конституцию и ввести режим 6 января»[2], - пояснял король Александр причины совершенного им переворота.

Десять лет спустя декларация кабинета Драгиши Цветковича провозглашала своей миссией «нормализацию внутренней ситуации… консолидацию всех народных сил, которые до сих пор бесцельно истощались в междоусобной борьбе…». «Достижение согласия с хорватами… должно быть ясной целью нашей политики… Для этого необходимо решительно отказаться от всех политических методов прошлого, отдалявших важнейшую внутреннюю государственную проблему… от ее подлинного решения», - продолжал премьер-министр[3].

И все-таки, вышеописанное риторическое сходство не делало принятые князем-регентом решения сопоставимыми по масштабу замысла с так называемой «шестоянварской диктатурой». Режим личной власти короля Александра Карагеоргиевича претендовал на воплощение в жизнь универсальной идеологии, подразумевавшей преображение всех сторон государственной и общественной жизни в масштабе целой страны. При этом, начиная свои реформы, монарх апеллировал ко всем подданным, безотносительно к их «племенной» и географической принадлежности. Соответственно, результаты преобразований в одинаковой мере затронули большинство жителей Югославии. Немаловажно и то, что присоединиться к королю в его начинаниях имели возможность представители всех прежних политических партий, готовые, хотя бы на словах, признать догматы «интегрального югославизма».

Намерения князя-регента, реализуемые премьером Цветковичем, принципиально отличались. Их суть критически оценивала белградская Объединенная оппозиция (ОО) в заявлении от апреля 1939 г.: «В переговорах с доктором Мачеком председатель правительства стремится вычленить хорватский вопрос из комплексной проблемы формирования здравого государственного устройства для всей страны, а также отстранить представителей сербского народа от уча-

1 Архив Југославије (Далее - АЈ), ф. 335, фасцикла 18, «Краљевска диктатура у Југославији».

2 Мемоари патријарха Српског Гаврила. Београд, 1990. С. 57.

3 АЈ, ф. 38, фасцикла 95.

стия в принятии решения»[4]. Соглашение Цветкович-Мачек изменило статус только двух бановин из девяти - Савской и Приморской. Вне новосозданной Хорватии режим стремился к сохранению «шестоянварской» политической системы и ее правовых рамок[5]. Если король Александра в 1929 г. проводил подчеркнуто «надплеменную» политику, то Павел создавал преференции для одной лишь Хорватской крестьянской партии (ХКП). Сербиянская ОО была лишена возможности влиять на процесс «достижения согласия с хорватами».

Таким образом, в условиях государственного кризиса, постигшего королевство в конце 20-х и 30-х гг., Александр и Павел Карагеоргиевичи сделали разный выбор. Первый – в пользу всеобъемлющей реформы. Второй предпочел территориально и политически ограниченные изменения. Данное различие во многом объясняет, почему установление диктатуры, по сравнению с политикой регентства, поначалу пользовалось гораздо более широкой поддержкой. И это при том, что в 1929 г. большая часть югославян едва ли верила в собственное народное единство, а в 1939 г. необходимость отказа от политики «интегрального югославизма» была очевидна каждому. Вероятно, наличие у Александра собственного представления о стратегии развития государства импонировало многим его подданным. В свою очередь всеобщее недовольство решениями князя Павла было вызвано их односторонним и сугубо тактическим характером. Очевидны чувства требовавших равноправия сербов. Ситуация усугублялась и тем, что сами хорваты считали недостаточными полученные территории и властные полномочия. Аппетиты Загреба распространялись на Боснию и Воеводину, что ставило по сомнение перспективы дальнейшего передела страны в интересах Белграда.

Итак, можно сделать два промежуточных вывода. Во-первых, неправомерно говорить о равнозначности событий 6 января 1929 г. и 26 августа 1939 г. Во-вторых, их истинная взаимосвязь раскрывается не в противопоставлении, а в выявлении преемственности политики князя Павла в отношении курса его покойного кузена.

* * *

Начать следует с того, что политика регентства была во многом предопределена кризисом королевской диктатуры, неизбежность которого стала очевидной еще при жизни Александра Карагеоргиевича. Его причины хорошо известны. Последствия мировых экономических потрясений сократили имевшийся после 6 января ресурс популярности власти и вызвали активное отторжение значительной частью населения навязываемой идеологии. Как писал руководству Foreign Office британский по-

4 Цит. по: Boban, Ljubo. Maček i politika Hrvatske Seljačke Stranke 1928-1941. II. Zagreb, 1974. S. 46

5 Конституция, октроированная Александром в 1931 г., продолжала действовать под тем предлогом, что ее нельзя было менять до совершеннолетия короля Петра II.

сол в Белграде, «в 1931-32 гг. ситуация в Югославии развивалась… от плохого к худшему… Экономический кризис стал одной из причин широко распространенного политического недовольства, особенно в Хорватии… Вина за все недуги... возлагается на режим короля Александра…»[6].

Достоверным признаком безуспешности политики двора стало поведение самих носителей режима, демонстрировавших неуверенность в собственных силах, сомнения в общественной поддержке проводимого курса. Уже в апреле 1929 г. премьер-министр Петр Живкович вынужден был констатировать: «Вера чиновников в стабильность нынешнего правительства уменьшается... Разные интриги и сплетни, запускаемые в народ, имеют целью представить правящий режим как временный... Даже чиновники на действительной службе сплетничают, будто скоро радичевцы войдут в правительство, а Маринкович пишет конституцию и так далее…»[7].

Самим министрам аналогичные претензии П. Живковичу пришлось высказывать в мае 1929 г.: «Разные слухи ходят о правительстве и его работе… Виноваты и сами члены кабинета... Поддерживаются отношения с бывшими политиками… что порождает разговоры о временности режима. Необходимо, чтобы все члены правительства продемонстрировали, что не смотрят ни налево, ни направо, а вместе блюдут верность манифесту Его Величества…».

Данное пожелание осталось невыполненным. Почти полтора года спустя – осенью 1930 г. – премьер горько упрекал своих подчиненных: «Моя цель была получить заявления членов правительства, что они больше не состоят в прежних партиях… Кто из вас выступил с таким заявлением?»; «Результатов нет, так как все остались при своих партиях, которые до сих пор действуют организованно, только лишь благодаря тому, что ни один министр не сделал ничего для их упразднения…»[8].

Нежелание/неспособность номенклатуры последовательно воплощать догматы официальной идеологии следует добавить в перечень главных причин неудач политики Александра Карагеоргиевича. Нехватка лояльных и идейно стойких государственных служащих, равно как и живучесть «старых» партий, которым хранили верность даже члены кабинета, были проявлением узости социальной базы власти. «Нам приходится рассчитывать на сегодняшнее поколение. Генерацию наших сторонников еще предстоит создать… Тяжелее всего… убедить народ поверить нам и присоединиться к нашему начинанию…», - сетовал Воислав Маринкович. Попыткой вернуть народ-

6 Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938. Knj.2. Zagreb, 1986. S. 79.

7 Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931. Београд, 2002. С. 63.

8 Записници… С. 68, 206, 208.

ное доверие стала реставрация в 1931 г. формально демократических институтов и создание партии власти - Югославянской радикально-крестьянской демократии (ЮРКД)[9]. Последней следовало заменить «посредников между королем и народом» - запрещенные партии, - в былые годы своей вертикальной структурой обеспечивавшие правящей элите общественную легитимацию. «Надо найти людей, на которых мы сможем опереться, которые будут нести режим, а не наоборот…»[10], - описывал сановник суть непростой задачи.

Увы, ЮРКД не выполнила своего предназначения. С первых дней своего существования партия власти служила ретранслятором не верноподданнических чувств, а социальных и межэтнических противоречий, общественного неприятия официальной идеологии. Показательно, что партия, решение о создании которой было принято еще осенью 1930 г., не появилась на свет накануне ноябрьских выборов 1931 г., которые стали бы ее политическим крещением. Двор, не веря в электоральный триумф ЮРКД, предпочел выставить на выборы не организацию с сомнительной репутацией, а список кандидатов, отобранных в соответствии с высочайшим критерием – доверием короля Александра. Следует отметить, что ЮНП как парламентская партия не посмела напрямую участвовать и в следующих выборах в скупщину. В 1935 г. новый правительственный, а не партийный, список возглавил тогдашний премьер Боголюб Евтич, выступивший в роли самопровозглашенного хранителя завещания покойного монарха.

Таким образом, сбылось сделанное Антоном Корошецем в 1930 г. проницательное предостережение: «Не лучше ли оставить все как есть и считать, что все вокруг поддерживают режим. Все равно, никому не дозволено высказываться против. Ведь создавая партию сторонников режима, мы автоматически вычленяем его противников. Это может привести к констатации того, что режим находится в меньшинстве»[11].

Осенью 1930 г., следуя принципу «вовремя предать, это не предать, а предвидеть», словенский политик предусмотрительно покинул тонущий корабль, подав в отставку с поста министра лесов и недр. В 1932 г. в своем послании Александру Корошец объяснял свою позицию, а также призывал монарха признать провал прежней политики: «Сегодня можно спокойно констатировать, что диктатура терпит поражения на всех фронтах… Настал последний момент, чтобы предложить руководителям старых партий сформировать правительство…»[12].

Следует отметить, что неуверенность в конечном успехе шестоянварского почина с первых дней диктатуры побуждали Александра

9 20 июля 1933 г. партия была переименована в Югославянскую национальную партию (ЮНП).

10 Записници… С. 200-202.

11 Записници… С. LXI.

12 Цит. по: Stojkov T. Opozicija u vreme šestojanuarske diktature. Beograd, 1969. S. 191.

прибегать к услугам старой партийной элиты. Пытаясь привлечь на свою сторону население отдельных национально-исторических областей и их традиционных политических представителей, король пользовался испытанным методом кнута и пряника. Многозначительные кадровые решения – правительственные назначения или отставки, соблазнение постами и даже подвергание несуровым репрессиям - должны были дать понять оппонентам режима, что тот не стремится сжигать мосты в отношениях с ними.

Особое значение король придавал тому, как воспринимались его действия в пречанских регионах. Так после 6 января знаками расположения, демонстрируемого югославянам-католикам, стали сохранение чиновниками – членами ХКП своих постов в местных районных администрациях, включение в состав первого правительства словенца А. Корошеца (единственного из лидеров старых партий), а также значительного числа хорватов. «Хорваты получили пять министерств. Значит, эта часть народа не будет чувствовать себя угнетенной или оставленной без внимания», - так оценивал желательные последствия данного шага король в интервью французской газете[13].

Поначалу подобные решения не входили в явное противоречие с официальным шестоянварским курсом. Однако с течением времени, - по мере того как становилась очевидной невозможность его реализации, – попытки короля заигрывать с формально запрещенными партиями становились все более откровенными, нарушающими надплеменной догматический принцип «несть ни эллина, ни иудея…». Широкий резонанс в 1930 г. получило неожиданное вхождение в состав правительства четырех бывших членов руководства ХКП, служившее с точки зрения официального Белграда свидетельством отказа хорватов от оппозиционности. Kölnische Zeitung писала: «Если раньше всегда подчеркивалось, что правительство диктатуры абсолютно неполитическое и не признает принесшие столько вреда политические партии, а только стремится своей добросовестностью привлечь население, то теперь в Белград приглашаются личности с ярко выраженной политической ориентацией… бывшие члены презренной Хорватской крестьянской партии... Речь идет о политике в худшем смысле этого слова. Остается подождать и посмотреть, какие плоды она принесет»[14].

Главным «плодом» стало осознание обществом непоследовательности власти, ее готовности поступиться основными политическими принципами ради расширения круга сторонников. Сложилась ситуация, описанная современным отечественным исследователем: «Даже когда подобные (авторитарные – А.С.) политические структуры формируются при общественной поддержке, обусловленной разочаро-

13 Цит. по: Dobrivojević I. Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra 1929-1935. Beograd, 2006. S. 48.

14Цит. по: Boban, Ljubo. Op.cit. I. S. 51.

ванием общества в некомпетентных и коррумпированных политиках, пришедших к власти на основе демократических процедур, со временем они начинают восприниматься обществом как нелегитимные…»[15].

В результате, с одной стороны, режим терял доверие сербов, которым было непросто объяснить, во имя каких высших целей и интересов им пришлось отказаться от собственной национальной индивидуальности, государственной традиции и территориальной целостности. С другой, вышеописанные проявления слабости предопределили характер отношений официального Белграда с главной оппозиционной силой – Хорватской крестьянской партией, чьей приязни король добивался с 1930 г. до последних дней жизни. Все попытки Александра Карагеогиевича убедить председателя ХКП перейти на его сторону остались безуспешными. Упрямство Мачека происходило из понимания того, что чем дольше он отвергает поступающие из Белграда предложения, тем более выгодными будут результаты неотвратимого кризиса диктатуры и конечное решение хорватского вопроса. Предпочтительность выжидательной позиции объяснял Анте Трумбич: «Не нужно себя обманывать, будто можно добиться чего-то серьезного (приняв предложения короля – А.С.). А даже если бы мы добились хотя бы 50% того, что хотим, и на что имеем право, где гарантии, что эти договоренности будут соблюдаться? Ведь физическая сила на той стороне… Из рук не выпускают реальную эффективную власть… А когда под давлением обстоятельств… они будут готовы уступить нам эти 50%, это будет подтверждением того, что вода подступила к их порогу. И мы сможем взять в свои руки все 100%»[16].

В этой ситуации единственным фактором устойчивости режима оставался личный авторитет короля-освободителя, позволявший ему до конца выступать в роли автократа, а также с позиции силы вести диалог со старыми «племенными» партиями. Как и в случае со Степаном Радичем в 20-е гг., В. Мачеку, а позднее и А. Корошецу предложения о вступлении в правительство монарх делал, предварительно подвергнув их «интернированию». Понимая невозможность продолжения проводимого с 1929 г. государственного курса, Александр, тем не менее, стремился самостоятельно определять размер уступок, на которые ему приходилось идти.

В отличие от Александра Павел не располагал ресурсом популярности. Как говорил сам князь, «диктатура была возможна при короле, но губительна и нереализуема при регентстве»[17]. Справедливость данных слов нашла подтверждение в скором падении кабинета Б. Евтича (июнь 1935 г.), пытавшегося последовательно следовать централистско-унитаристскому «завещанию» Александра. Как напи-

15 Гайдар Е.Т. Гибель империи. Уроки для современной России. М., 2006. С. 68.
16 Цит. по: Stojkov T. Op. cit. S. 195.
17 Цит. по: Boban, Ljubo. Op.cit. I. S. 175.

сал в своем дневнике осведомленный современник: «Евтича убрали, чтобы избежать гражданской войны с хорватами»[18].

Регентству единственным способом выживания виделся полюбовный раздел влияния в пречанских областях с тамошними партиями, в первую очередь с ХКП. То, как желаемое «решение хорватского вопроса» виделось двору, описывал Милан Стоядинович в своих воспоминаниях о визите к Мачеку: «Поздравив его с тем, что ему удалось собрать вокруг себя весь хорватский народ, я сказал: «Такая кристаллизация настроений масс в соответствии с национальной принадлежностью будет здоровой основой для решения всех наших внутренних проблем. Мне бы хотелось продолжить там, с чего начали Пашич и Радич в 1925 г., когда им помешали добиться окончательного сербско-хорватского согласия»[19].

Инициатива Стоядиновича была отвергнута, ибо воспринималась как обещание все тех же 50% от требуемого. Знаком того, что «вода скоро подступит к порогу» сербиянцев, было то, что в прошлый раз аналогичное предложение Мачек выслушивал в тюрьме, а теперь глава правительства навещает его в загородной резиденции. Неудивительно, что, по словам того же Стоядиновича, «политику умиротворения, которую проводило правительство, хорваты считали не проявлением доброй воли и демократизации, а признаком слабости»[20].

Несговорчивость Мачека сделала актуальным осуществление вынашиваемой еще покойным королем идеи «окружения Хорватии» силами сербов, словенцев и мусульман. Правительственная коалиция Стоядинович-Корошец-Спахо должна была стать, по словам первого, «трехногим стулом», удерживающим правящую верхушку от падения[21]. Ценой лояльности Югославянской мусульманской организации и Словенской народной партии, согласившихся вступить в Югославянское радикальное объединение, стал переход под их контроль администрации в Боснии и Словении (Дравской бановине).

Впрочем, созданная летом 1935 г. национально-партийная конструкция не была в состоянии надолго обеспечить стабильное положение власти. Во-первых, небескорыстной поддержки мусульман и словенцев априори не хватало для нейтрализации хорватского сепаратизма, представлявшего все большую опасность в связи с усугубляющимся кризисом Версальской системы. «В областях по ту сторону Савы полный разброд. Государственная власть в Хорватии агонизирует. Белград похож на человека, у которого болят ампутированные конечности», - констатировал в 1936 г. проправительственный журналист Милан Йованович Стоимирович[22].

18 Јовановић Стоимировић, Милан. Дневник. 1936-1941. Нови Сад, 2000. С.
19 Stojadinović M. Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata. Rijeka, 1970. S. 467.
20 Ibid. S. 342.
21 Цит. по: Stojkov T. Vlada Milana Stojadinovića (1935-1937). Beograd, 1985. S. 58.
22 Јовановић Стоимировић, Милан. Указ.соч. С. 35-36.

Во-вторых, как продемонстрировали выборы 1935 и 1938 гг., возглавляемые Б. Евтичем, а потом М. Стояниновичем продинастические группы бывших радикалов, демократов и т.п. оказались не в состоянии добиться решающего преимущества в борьбе с Объединенной оппозицией и заручиться симпатиями широких масс сербов. Именно в правление Павла кризис легитимности авторитарной власти проявился со всей очевидностью. Показателен пример неспособности Регентства пойти наперекор общественным настроениям в Сербии и добиться ратификации подписанного еще при короле конкордата с Ватиканом. «Личный режим был возможен раньше, так как его поддерживал король Александр. Теперь, когда его нет, встает вопрос, кто бы смог стать носителем этого личного режима… Авторитаризм сейчас нужнее, чем когда либо… Однако, неизвестно, откуда этому авторитету взяться», - справедливо отмечал процитированный выше автор.

В этих условиях двор не имел ни желания, ни, по-видимому, возможности осуществлять какие-либо реформы, а тем более решать «комплексную проблему формирования здравого государственного устройства для всей страны». Как выразился князь Павел в разговоре с В. Мачеком, он «хотел бы как можно быстрее нормализировать обстановку и как можно дольше придерживаться действующей конституции»[23]. Следовало безотлагательно найти какое-нибудь «решение хорватского вопроса», а также компенсировать утрату общественной поддержки в Сербии, что не получилось у стояниновичевской «треноги».

* * *

Заключенное в августе 1939 г. соглашение с хорватами смогло решить обе эти проблемы. Помимо умиротворяющего воздействия на ХКП, оно лишило важного козыря внутренних и внешних врагов Югославии, заинтересованных в усилении сепаратистских тенденций. Не менее существенным было и то, что союз с ХКП обеспечил двору победу в противостоянии с сербиянской оппозицией. Согласие Мачека сотрудничать с князем Павлом подтвердило его статус «законного представителя сербского народа». Столь весомым содействие председателя ХКП делало то, что в отличие от ослабленных междоусобицей сербиянских политических групп, возглавляемая им организация имела полное, подтвержденное триумфальным участием в шести парламентских избирательных кампаниях[24] право именоваться «народным движением» или «хорватским народным представительством».

Чем больше представители Сербии дискредитировали друг друга, тем сильней была их заинтересованность в альянсе, подтверждавшем обоснованность претензий на политическое лидерство. В этом плане не-

23 Цит. по: Boban, Ljubo. Op.cit. I. S. 175.
24 1920, 1923, 1925, 1927, 1935, 1938 гг.

заменимость Мачека иллюстрирует то, что среди тех, кто во второй половине 30-х гг. обращался нему за протекцией, были не только традиционные белградские оппозиционеры, но и подвергнутые князем Павлом опале соратники короля Александра: многолетний министр периода диктатуры Б. Максимович, премьеры П. Живкович и Б. Евтич и др.

По мере того как увеличивалось значение позиции хорватского руководства для внутрисербского противоборства, рос и масштаб уступок, в обмен на которые ХКП была готова сотрудничать. В середине 1920-х гг. авторитет короля Александра и премьер-министра Николы Пашича был достаточно высок, чтобы Степан Радич удовольствовался (правда, совсем не на долго) участием в правительстве и приостановлением реализации централистской Видовданской конституции. В конце 30-х гг. князю Павлу пришлось удовлетворить все 100% требований радичевских наследников. Справедливо итальянский посол в Югославии Марио Инделли назвал Соглашение «безоговорочной капитуляцией» Белграда. Точно так же воспринимал произошедшее и Мачек, немного подсластивший Павлу пилюлю в панегирике, произнесенном во время визита княжеской четы в Загреб в 1940 г.: «Человек, который понял, что существование Югославии зависит от того, захотят этого хорваты или нет… А чтобы Югославия была нужна хорватам, надо, чтобы они в ней были довольны… Человек, который обнаружил достаточно храбрости, чтобы воспротивиться всем темным силам, правившим в Белграде, и одним взмахом пера решить спор в пользу хорватов…»[25].

В тексте соглашения ХКП и двора упоминалась возможность как изменения границ административно-территориальных единиц Королевства (в том числе и только что образованной), так и наделения оставшихся бановин теми правами, которые получила Бановина Хорватия. Это обстоятельство, по-видимому, и служит единственным основанием для утверждений, будто Югославию ожидал светлый путь в федерализм. Однако реалии конца 30-х – начала 40-х гг. давали больше поводов для пессимистического прогноза сосуществования югославянских народов. Обоснованная убежденность хорватского руководства в собственной победе над сербами служила источником экспансионистских намерений в отношении Воеводины и Боснии. В этой связи продолжение территориального наступления Хорватии на восток выглядит ничуть не менее вероятным по сравнению с образованием «Бановины Сербия». По этому вопросу показательна британская оценка соотношения сил сербского и хорватского истеблишмента: «По любой проблеме, по которой сербские интересы не совпадают с хорватскими, хорваты, по-видимому, одержат победу»[26].

25 Цит. по: Boban, Ljubo. Op.cit. II. S. 153, 158.
26 Цит. по: Boban, Ljubo. Op.cit. II. S. 162.

Нападение Германии в апреле 1941 г. не дало реализоваться ни одному из возможных сценариев развития Югославии. Строя гипотезы на этот счет, не стоит забывать о том, что современный югославский кризис продемонстрировал, к чему может привести сербско-хорватское столкновение по поводу территорий, считающихся «безусловно» сербскими/хорватскими. Кстати, ситуацию начала 90-х гг. объединяло с концом 30-х гг. то, что в обоих случаях Загребу удавалось объединить и обособить области, на которые распространялось «хорватское историческое право», а перед Белградом стояла задача запоздалой реализации права сербского народа на подлинное национальное, а не формальное государственно-территориальное объединение.

Др Александар Александрович Силкин
Институт за славистику Руске академије наука

Краљевина Југославије (1930-те г.): Немоћ режима - криза државе

За савремену отаџбинску до- и пост-југословенску историографију прва Југославиа која је постојала двадесетих и тридесетих година XX-ог века до данас у великој мери „terra incognita", имала је у плану проналазење узрока кључних догађаја и мотива у раду политичара. То се односи на 30-те године, на увођење завршетка диктатуре краља Александра Карађорђевића на унутрашњу политику режима намесништва, који је правно успостављен диктатуром, на заоштравање хрватског питања и његовог „решавања", а као резултат образовање бановине Хрватске.

Неки историчари диктатуру Александра виде као неуспешан југословенски централистички експеримент заснован на тези о постојању југословенске нације, експеримент који није наишао на одобрење. Године 1934. пред смрт краљ признаје своју грешку о чему сведоче савременици, али смрт му не дозвољава да спроведе неопходне реформе национално-територијалног уређења земље. Одговорност у вези са спровођењем реформи пада на плећа кнеза Павла – човека либералног, човека који није оптерећен лажном идеологијом и репутацијом Александра „великосрбина". Године 1939. Павле остварује прву етапу закаснеле реформе и потписује с лидером ХСП (хрватске сељачке партије) В. Мачеком споразум о стварању бановине Хрватске, тиме скида са дневног реда тзв. хрватско питање – Дамокловим мачем, који је висио над државом. Логички наставак реформи, тј. стварање српске и словенске територијалне јединице није било суђено да буде остварено. Рат је прекинуо перспективу мирољубиве коегзистенције Срба, Хрвата и Словенаца који би користили одређена овлашћења у јасно ограниченим територијалним оквирима. Тако су у две речи неки историчари представили суштину онога што се дешавало са Југославијом 30-тих година.

Ми се не слажемо сасвим са таквом логиком. Руководећи се њоме тешко је објаснити зашто је Павле трбало да чека читаве четири године (скоро толико је трајала и сама диктатура Александра) да почне са реформама.

Дозволићемо другу расправу. Њен почетак се састоји у томе да званични Београд у току две деценије, осим акта о стварању Југославије (01. 12. 1918) и шестојануарског преврата 1929. године, уопште није доносио одлуке чији би циљ био или одређивање стратегије развоја земље за једну деценију или одлука о горућим питањима која су била пред друштвом (национално питање, избори и корист демократије или ауторитаризам итд.). Режим који је био на власти тридесетих година био је узнемирен због једног јединственог питања – преживљавања у условима тешких државних проблема, смањивања социјалне основе режима. Управо кроз ту призму треба разматрати и закључивање споразума са Храватима 1939. године. Слаби, немоћни режим принца Павла - као што и сам каже најнепопуларнијег човека у Србији – није био и стању да спроводи реформе, да доноси непопуларне мере у условима када га је друштво прихватило као нелегитимног. Како би осигурао свој опстанак режим је био спреман да иде на уступке. Почетна слабост и крхкост ауторитативног режима у Југославији је била очигледна. Објективан показатељ је чињеница да се парламентарна демократија са свим њеним негативним појавама одржала у Југославији десет година а краљевска диктатура свега пет година. Основа релативне стабилности система Краљевине СХС је била ротација на власти партија које су једна другој конкурисале да би добиле поверење маса и у скалду са способношћу те масе да лиши партију права да управља земљом.

У Краљевини Југославији једини сауговарач друштва био је краљ Александар. Крајем 1930. године пријатељ Александра, британски амбасадор Н. Хендерсон, писао је да је „главни недостатак диктатуре сама чињеница што краљ преузима на себе сву одговорност за управљање земљом". Узалудна тежња да подели са неким терет ове одговорности прати самога краља. Отуда доношење Устава 1931. године и прелазак на квази парламентарно уређење а такође покушај да се кроз оснивање нове партије консолидују присталице режима, на које може да се пребаци део тешког терета. У септембру 1930. године В. Маринковић је говорио: „Ми треба да нађемо људе на које ћемо моћи да се ослонимо и који ће подржавати режим („носити режим"), а не обрнуто".

То како је власт оцењивала резултате сопствених напора види се из тога да ни 1931. ни 1935. године провладина партија није учествовала на избирима као самостална снага, као „носилац режима". Званични Београд је више волео да учествује на изборима са „владиним списком". Карактеристично је то да се тридесетих година после три изборне кампање три пута мењао премијер-министар П. Живковић, Б. Јевтић и М. Стојадиновић. Александар је увидјао слабост сопственог положаја. Слабост се огледала у томе што је неколико пута покушавао да уђе у владу а то је требало да оствари преко најгорег непријатеља режима В. Мачека, лидера формално забрањене ХСП (хрватске сељачке партије). Узроци непопуларности диктатуре су познати: економска криза у чијој су позадини осуђивани било какви напори економске интеграције и националне унификације

земље. Што је било најгоре, диктатура, која није умела да привуче на своју страну Хрвате, губила је поверење главног савезника – српског становништва. Србима је било немогуће објаснити у име каквих интереса се требало одрећи националног идентитета, државне традиције, територијалног интегритета итд. Али ако је Александар као краљ-победник сачувао социјалну подршку, то је режим намесништва био тога сасвим лишен. У условима више него сумњивог легитимитета у очима становништва принц Павле и његово окружење, сукобивши се са проблемом хрватског сепаратизма, нелојалности Словенаца и Муслимана, нису могли да прибегну државном насиљу - главном инструменту ауторитативног режима. Владати као раније није било могуће. М. Јовановић-Стојимировић је писао у дневнику 1936. године: „Ауторитативна влада је сада потребнија него било кад. То осећају сви, али нико не зна од кога да узму тај ауторитет. Државна власт у Хрватској је у агонији. Београд личи на човека кога боле ампутирани удови".

Једини начин преживљавања били су уступци које су давале забрањене национално и религиозно оријентисане партије. Као што је говорио Стојадиновић „либерална примена конзервативних закона је боља него обрнуто." Лојалност ХСП (хрватске сељачке партије) је и сувише скупа. Трумбић је говорио да не треба прихватати уступке Београда. Зашто прихватати 50% када се може дочекати смрт Југославије и добити свих 100%. Јефтиније је прошао режим Корошца и Спахо. Стварање ЈРЗ је фактички уступак власти у Босни ЈМО, а у Словенији – СНП. Стојадиновић: „Боље би било седети на столици са четири ноге, али и тронога столица може да стоји".

У Србији је режим водио огорчену борбу са српском опозицијом. Резултат борбе је био да ниједна од страна није могла претендовати на легитимно представништво српских интереса. За разлику од ХСП (хрватске сељачке партије) која није признавала законитости државе, она је од 1920. године учествовала на изборима и формирала је такозвану „хрватско народно представништво" које је признато како у Београду тако и у Европи. ХСП (хрватска сељачка партија) постаје једина организација у земљи која има прави легитимитет, који је потврђен на двадесет година. Само би савез са том силом био сопособан да гарантује стабилност Павловој власти и стабилност било код другог политичара. Радићеву подршку је тражила и опозиција и некадашњи фаворити краља Александра: министар Б. Максимовић, премијери Живковић и Јевтић. Стојадиновић који је седео на троногој столици са Муслиманима и Словенцима није могао да се приближи Радићу и био је протеран са политичког Олимпа.

Унутрашњу политичку ситуацију верно приказују два цитата, први који је панегирик Мачека принцу Павлу, а други мишљење британског дипломате о перспективи односа Београда и бановине Хрватске у вези са питањем унутрашњих граница: Човек који је имао довољно храбрости да се супростави свим мрачнима силама у Београду и једним потезом пера да реши спор у корист Хрвата. Ако Хрвати не буду желели Југославију она ће нестати, а да би то хтели треба да буду задовољни својим полозајем." „У вези са било којим питањем у коме се српски интереси не подударају са хрватским Хрвати ће победити."

Dr Aleksandar Aleksandrovich Silkin

Kingdom of Yugoslavia (1930's): powerless regime-crises of the state

For modern homeland until- and post-Yugoslav historiography, the first Yugoslavia, that existed in 20's and 30's of 20th century, is up to today, mostly "terra incognita", had a plan to find a cause for key events and motives in politicians work. This refer to 30's, to introduction of the end of king Aleksandar Karadjordjevic's dictatorship, to internal politics of the regime of regency, which was legally re-established with dictatorship, to culmination of Croatian question and its "solution", that resulted in forming of banovina Croatia.

Some historians see Aleksandar's dictatorship as unsuccessful Yugoslav centralization experiment, planned on thesis about existence of Yugoslav nation, experiment which wasn't approved. In 1934, before his death, king confesses his mistake, which is certified by his contemporaries, but he didn't lived long enough to carry out necessary reforms of national and territorial organization of the state. That responsibility was transmitted to Knez Pavle – liberally man, man who wasn't burdened with false ideology and reputation of Aleksandar "Serbian chauvinist". In 1939 Pavle accomplished first stage of late reform and signed agreement about creating banovina Croatia with V. Macek, leader of HSP (Croatian peasant party), and with that he resolves Croatian question – with Damocles's sword, which hanged over the state. Logical continuation of reforms, creation of Serbian and Slovenian territorial units wasn't destined to be materialized. War interrupted perspective of peaceful coexistence of Serbs, Croats and Slovenians, that would use certain authorities in clearly territorial borders. That is how, in two words, some historians presented the essence of what happened with Yugoslavia in 30's of 20th century.

We do not agree completely with that logic. With that logic is hard to explain why Pavle needed to wait whole four years (almost as long as Aleksandar's dictatorship) to begin with reforms. We will allow another discussion. At the beginning we have that official Belgrade in two decades, beside act of creation of Yugoslavia (01. 12. 1918) and introduction of dictatorship on January 6th 1929, wasn't at all making decisions about strategy of development of the state for one decade or decision about important issues of the society (national question, elections for democracy or autoritarism etc.). Regime which ruled 30's was alarmed because of one question – surviving in the conditions of difficult state problems, reduction of social foundation of regime. That is how we have to look on signing agreement with Croatians in 1939. Weak, powerless regime of prince Pavle – as he said himself the most unpopular man in Serbia – wasn't in position to carry out reforms, to take unpopular measures in conditions when society did not consider him legitimate. Regime was ready to make acceptations to secure its existence. Initial weakness and fragileness of the authoritative regime in Yugoslavia was obvious. Objective index is the fact that the parliamentary democracy with all its negative characteristics sustained in Yugoslavia for ten years and royal dictatorship sustained only for five years. Foundation of relative stability of the system of Kingdom SHS was rotation of government parties which competed to get trust of mass which had capability to deprive them right to govern the state.

UDK 355.4

Мр Драган Драгашевић,
ВП, Београд
проф. др Лазар Петровић,
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ПРАВЦИ РАЗВОЈА КОМАНДНО-ИНФОРМАЦИОНИХ СИСТЕМА

Командно-информациони и аутоматизовани информациони системи су уопште врло сложени системи који захтевају тачно дефинисану структуру, савремену технологију и добро обучене кадрове. Међутим, зависност од информатичке технологије може бити и опасно, јер то повлачи и низ проблема (необученост људства, технолошки застарео телекомуникациони систем, ненавикнутост команди да располажу великим бројем релевантних информација, кашњење битних обавештајних информација, и др.), које потенцијални непријатељ може успешно да искористи. Зато је у пројектовању и увођењу командно-информационих и аутоматизованих информационих система потребан етапни развој где пројектовани и задејствовани систем, увођењем нових компоненти, прераста у квалитетнији и ефикаснији информациони систем.

Данас је очигледно да командно-информациони системи представљају један од кључних фактора ефикасног вођења оружане борбе. Недовољно познавање сопствених могућности, непознавање намера, снага и средстава противника, неправовремено предузимање неопходних мера и доношење одлука о употреби снага и средстава и неефикасно коришћење расположивих борбених система су карактеристике неуспешног руковођења и командовања војском, што неизбежно доводи до пораза. Није тешко приметити да у основи свих ових активности битну улогу има информациони аспект и да његова аутоматизација представља основу модернизације система руковођења и командовања.

У раду се анализира условљеност модернизације система командовања кроз примену рачунарско-телекомуникационе технологије и њихов међусобни однос и утицај на развој и употребу оружаних снага као и на будуће дигитализовано бојиште, односно на простор где ће се изводити борбена дејства (у стручној литератури познат назив „борбени простор”).

Систем командовања се ставља у корелацију са развојем рачунарско - телекомуникационе технологије и применом командно-информационих система у процесу одлучивања, управљања и командовања. Такође се указује на све већу зависност савременог командовања од примене информатичко-телекомуникационе технологије и потребу интегрисања дигиталних система и особља које ће на тим системима радити.

Крај двадесетог века, а посебно његова последња деценија, биће у аналима војних доктрина и стратегија, забележен као век највећих продора и иновација у систему командовања, карактера и форми ратовања.

Сва сазнања о увођењу и примени информационе технологије у савременим армијама света указују на све већу зависност система командовања од средстава командно-информационих (КИС) и аутоматизованих информационих система (АИС). Чињеница да су информације и њихова дистрибуција основ сваког ефикасног процеса командовања и управљања те да се информациони системи не могу посматрати изоловано нити као системи који су сами себи циљ. Најновија борбена дејства („Пустињска олуја", рат на просторима бивше СФРЈ и агресија НАТО на СРЈ), показују знатно повећање ефикасности система командовања и управљања борбеним системима, где значајно место заузима количина, правовременост и тачност информација. Због све бржег увођења командно-информационих система у армијама развијених земаља типа C*I*, наша земља не сме да западнемо у кризу „информационих разлика" и да тако наш систем командовања буде доведен у неравноправан положај у односу на системе командовања земаља у окружењу.

Термин командно-информациони систем означава аутоматизовани информациони систем намењен за подршку командовању у борбеним дејствима као и подршку командовању у обезбеђењу борбених дејстава. Постоје више дефиниција појма командно-информационих система од којих се код нас најчешће користе следеће:

а) Да је то скуп техничких средстава и програмских решења организован и намењен да у простору контроле неке јединице, односно команде, у реалном времену обезбеди интегрално, аутоматизовано извиђање, комуницирање, управљање и командовање[1].

б) Да је то аутоматизовани подсистем командовања намењен за прикупљање, обраду, пренос и коришћење информација потребних за употребу и дејство оружаних снага[2].

У техничко-технолошком смислу сваки командно-информациони систем представља сензорско – рачунарско – комуникациону мрежу која омогућава аутоматизацију процеса извиђања, комуницирања, управљања и командовања у свим јединицама и командама армије неке земље. У западној литератури командно-информациони системи носе назив: „Command, Control, Communications and Inteligence systems" или скраћено C3I системи, мада се и тамо све чешће употребљава термин CIS (Command – Information Systems). Примена наведених система у командама омогућава да се прими и обради повећани обим

1 Стандард народне одбране за координатни систем командно-информационих система (СНО 8393/93), Биро за стандардизацију и метрологију, Београд, 1993. године.

2 С. Максимовић „Концепција истраживања и развоја КИС у ВЈ", Институт за ратну вештину – Одељење за борбене КИС, Београд, 1993. године

информација, да се боље и ажурније прате сопствене и противничке снаге, да се правовремено донесу квалитетне одлуке за дејство и боље контролише ток извођења борбених дејстава. У јединицама оружаних снага примена командно-информационих система омогућава скраћивање времена реаговања, побољшање ефикасности и рационалности сопствених дејстава, повећање могућности садејства и умањивање ефеката противдејстава противника. Услед тога у развијеним земљама света наведени системи се третирају као умноживачи ударне моћи (strike power multiplier) сопстених оружаних снага, па се зато развоју и увођењу тих система посвећује посебна пажња. Резултат таквог схватања и приступа је да су командно-информациони системи већ развијени и уведени у опрему армија не само великих западних земаља (САД, Енглеска, Француска и Немачка) већ и читавог низа малих земаља (Шведска, Норвешка, Холандија, Израел и др.). Разлози што такве системе развијају и уводе у наоружање и мале земље, поред напред изнетих предности, налазе се и у чињеници да они представљају технолошку основу која омогућава смањивање бројног стања и професионализацију војске, уз истовремено одржавање или чак повећање њених борбених могућности.

Уопште о командно-информационим системима

По дефиницији командно-информациони системи треба да обезбеде интегрално аутоматизовано извиђање, комуницирање, управљање и командовање, чиме је предодређена и област коју ти системи покривају. Наиме, извиђање, комуницирање и управљање, а поготову командовање карактерисани су својом организацијом, функцијама, правилима и техничким средствима, а такође и подацима о снагама и о простору, па су ти објекти уједно и предмети делатности у области командно-информационих система.

Делатност у области командно-информационих система у основи обухвата следеће активности:

– анализа организације система командовања, управљања, комуницирања и извиђања,
– истраживање информационих токова и процеса функција командовања, управљања, комуницирања и извиђања и конципирање алгоритама за њихову аутоматизацију,
– истраживање технолошких и функционалних могућности постојећих средстава ратне технике и конципирање и развој интерфејса за њихово повезивање и укључивање у командно-информационе системе,
– пројектовање и развој логичких и физичких модела података за функције командовања, управљања и извиђања и развој апликативног софтвера за подршку техничких функција,
– пројектовање и развој апликативног софтвера за надзор и управљање протоком података у командно-информационим системима,

– пројектовање и развој апликативног софтвера за подршку интерфејса између командно-информационих система и средстава ратне технике,
– анализа и математичка интерпретација средстава ратне технике и тактичких поступака и конципирање и развој симулационих модела за подршку управљању борбеним дејствима,
– истраживање геокодираних база података и конципирање и развој електронских радних карата и софтвера за анализу и приказ простора,
– анализа правила и процедура командовања и конципирање и развој база знања и експертских модела за подршку планирању и одлучивању у командно-информационим системима,
– анализа база података о снагама и конципирање и развој софтвера за процену и праћење снага, и
– анализа и давање оцена о подобности средстава ратне технике која се уводе у опрему, а улазе у састав или размењују податке са командно-информационим системима.

На основу свега изложеног може се закључити да делатност командно-информационих система представља посебну мултидисциплинарну научну област чији се резултати материјализују у овим системима, као продукти техничко-технолошког карактера. Због своје мултидисциплинарности, област командно-информационих система је повезана са многим другим научним областима, а највише са областима ратне вештине, ратне технике и информатике. Услед тога за потпуно разумевање командно-информационих система потребно је размотрити њихов однос према ратној вештини и средствима наоружања и војне опреме као и према информационим системима.

Командно-информациони системи се могу третирати као хардверска (техничка) и софтверска (програмска) материјализација достигнућа из области ратне вештине. Међутим, тај однос није једностран, јер појава командно-информационих система повратно утиче и диктира потребу битних измена и у области ратне вештине, а посебно у области тактике.

Командно-информациони системи по својој природи представљају техничке системе засноване на коришћењу средстава наоружања и војне опреме (НВО).

Међутим, са аспекта намене, функција и простора, постоје битне разлике између командно-информационих система и средстава и система наоружања и војне опреме. Наиме, средства и системи НВО намењени су за извођење или обезбеђење извођења борбених дејстава, док су командно-информациони системи намењени за обезбеђење командовања, управљања, комуницирања и извиђања у борбеним дејствима. Поред тога, свако средство или систем НВО лоцирано је на једном месту и дејствује углавном независно, док се елементи КИС распоређују у простору и сви они дејствују усклађено као јединствена целина.

На бази достигнућа у области КИС, средства НВО распоређена на неком простору повезују се међусобно и функционишу усклађено сходно потребама система командовања. Услед тога, командно-информациони системи могу се третирати као мисаона (информатичка) надградња над средствима наоружања и војне опреме.

Командно-информациони системи пружају могућност да се симулациони модели нових, односно усавршених средстава НВО инплементирају у постојећи софтвер КИС и у том склопу проучи њихова функција и испитају ефекти дејстава. На бази тога, са много већом реалношћу него до сада могуће је проценити да ли је оправдано или не приступити реализацији неког средства наоружања и војне опреме.

Трећи облик односа КИС и НВО представља могућност реалнијег сагледавања сразмера између појединих средстава наоружања и војне опреме.

Командно-информациони системи као посебна категорија војних система појавили су се почетком осамдесетих година као резултат обједињавања и надградње над системима за управљање ватром и системима за информатичку подршку команди. Тако настали СЗІ системи код нас су добили назив командно-информациони, иако су се са већом основаношћу могли назвати и командно-управљачки системи.

На основу свега изложеног види се да командно-информациони системи захватају и користе достигнућа из области пословних информационих система, али се са њима не могу идентификовати јер покривају много ширу област, користе већи број врста средстава НВО, софтверских пакета и функционишу у реалном времену.

Основна намена командно-информационих система је да пруже подршку командовању у борбеним дејствима, као и подршку командовању у обезбеђењу борбених дејстава. Ту подршку треба да пруже у савременим борбеним условима када потенцијални агресор такође располаже командно-информационим системима, што му омогућује:

– откривање намера противника на бази извиђања и анализе његових активних сензора и средстава везе,
– осматрање и откривање циљева на целој дубини одбране противника и прецизно дејство по свим откривеним циљевима, и
– нарушавање или уништавање система командовања противника применом борбених и електронских дејстава.

Да би у наведеним условима могли да пруже ефикасну подршку командовању, управљању, комуницирању и извиђању, командно-информациони системи треба да задовоље неке опште захтеве, тј. да буду изграђени уз поштовање одређених принципа. Ради дефинисања тих принципа треба поћи од оних особина које у највећој мери карактеришу савремена борбена дејства потенцијалних агресора.

Једна од тих особина представља могућност даљинског извиђања. Наиме, развој науке и технике пружио је технолошку основу за реализацију великог броја различитих средстава и система за даљинско осматрање и извиђање, као што су авионски радари са бочним осматрањем, беспилотне летилице са инфрацрвеним (ИЦ) и ТВ сензорима и сателити са радарским, ТВ и ИЦ сензорима. Такви системи имају могућности да сваку концетрацију војске, возила и других борбених средстава откривају на врло великим растојањима, чак и онда када та средства нису у оперативном раду. На основу података добијених наведеним извиђањем по концетрисано распоређеним јединицама може се дејствовати дистанционим убојним средствима (тј. средствима великог домета) као што су ласерски, радарски, ТВ или ИЦ самовођене ракете, крстареће ракете и авионске бомбе. Поред тога, заузимањем просторног распореда избегава се могућност да се дејством савремених убојних средстава једновремено неутралише или уништи комплетна јединица (већ само поједини елементи борбеног поретка), чиме се доприноси умањењу ефекта дејства наведених средстава. Међутим, прелазак на просторни распоред елемената борбеног поретка диктира потребну да и командно-информациони системи буду просторног типа, а такође утиче и на начин повезивања КИС са сензорима и оруђима, на начин преноса и обраде података, на начин распоређивања елемената КИС, као и на начин припреме тих елемената и провере функционисања комплетног КИС.

Друга карактеристична особина савремених ратних дејстава јесте масовна примена електронских ометања. Наиме, савремени развој електронике а посебно рачунарске технике пружио је основу за релаизацију веома ефикасних ометачких средстава и система (радио и радарски ометачи, извиђачко-ометачки системи, самозаштитни ометачки системи и др.), којима се могу успешно ометати сви постојећи аутономни моносензорски системи. Услед тога, са моносензорских система и аутономног начина рада мора се прећи на мултисензорске системе и на „директно садејство", где се под директним садејством подразумева режим рада у коме борбена средства једног система могу ефикасно дејствовати на основу података другог (суседног) система и обрнуто. Такав режим рада даје основу да свака јединица у највећој мери очува своје борбене могућности и када су ван употребе сензори којима располаже (блокирани интензивним ометањима, уништени борбеним дејствима, у квару и сл.).

Трећа карактеристика савремених борбених дејстава јесте велика динамичност и просторна условљеност њиховог извођења. Наиме, у условима савременог рата користи се велики број веома брзих средстава која своје борбене, извиђачко-ометачке и друге задатке извршавају дејством у, однсоно из ваздушног простора.

На основу свега изложеног произилази да за примену у савременим ратним условима командно-информациони системи морају испу-

њавати бројне захтеве, што значи да се приликом њиховог конципирања и реализације морају поштовати одређени принципи.

Основни принципи којих се треба придржавати су следећи:

– Командно-информациони системи треба да буду просторног типа, тј. њихови елементи (сензори, оруђа, рачунари, средство везе и др.) морају имати могућност да се поставе на повећаним међусобним растојањима, али тако да то не утиче битно на ефикасност рада ни тих елемената нити комплетног командно-информационог система.
– Два или више суседних командно-информационих система морају имати могућности „директног" садејства, тј. борбена средства једног система морају ефикасно дејствовати, односно функционисати по подацима сензора другог система и обрнуто.
– У командно-информационом систему сваки значајнији сензор који служи за откривање циљева треба да има могућност да податке о откривеним циљевима шаље околним (суседним) борбеним средствима и јединицама који самостално дејствују, при чему сензор може бити на површини земље или мора или у ваздушном простору, у стању мировања или у покрету.
– Свако од значајнијих борбених средстава укључено у командно-информациони систем мора имати могућност пријема и коришћења података са више сензора из своје околине, при чему борбено средство може бити на површини земље или мора или у ваздушном простору, у стању мировања или у покрету.
– Избацивање из функције (услед ометања, уништења, квара и сл.) било ког елемента командно-информационог система не сме довести до блокирања рада комплетног система.
– Сваки командно-информациони систем треба да има могућности да у свој састав укључи и привремено користи елементе суседних командно-информационих система у случајевима када су ти системи избачени из функције (електронским или борбеним дејствима, због квара и др).

Командно-информациони системи који су реализовани уз поштовање наведених принципа биће отпорни на савремена борбена и електронска дејства и биће способни да и у тим условима пруже континуалну подршку командовању.

Инфраструктура командно-информационих система

Увиђајући велики значај и улогу командно-информационих система у великом броју технички развијених земаља створена је и одговарајућа инфраструктура, коју чине управне, развојне, образовне и друге институције неопходне за подршку истраживању, развоју, производњи, примени и експлоатацији тих система.

Од управних институција прво је у Енглеској 1985. године основана Управа за C3I системе (Directorate for Command, Control, Communication and Inteligence Systems), а затим се сличне институције оснивају и у

другим великим западним земљама. Године 1988. у САД именован је помоћник министра одбране за СЗІ системе, који је по рангу једнак начелницима генералштабова видова армије САД. У приближно истом периоду у Сенату САД основан је сенатски одбор за праћење и контролу стања у развоју, увођењу и примени СЗІ система. Ови примери јасно показују какви су ставови поменутих држава о командно-информационим системима.

Слична ситуација је и у области реализације, с обзиром да у развоју и опремању оружаних снага свих великих западних држава командно-информациони системи имају приоритет. Тај приоритет је првенствено изражен преко одговарајућих финансијских средстава, захваљујући чему су на реализацији командно-информационих система ангажоване бројне научно-истраживачке и развојне установе.

Поред развојних у поменутим земљама постоје и посебне институције за испитивање и увођење КИС у наоружање.

На основу свега што је напред изложено може се закључити да област командно-информационих система данас представља посебну научну дисциплину са својим принципима, законима и методама верификације. Та област највише додирних тачака има са областима технике, ратне вештине и пословних и географских информационих система, што је омогућило да се кроз реализацију командно-информационих система материјализују и у војсци добију пуну употребну вредност и смисао и достигнућа из поменутих области. Због свега наведеног у земљама које су већ реализовале КИС та област је добила третман посебне области, важне за развој оружаних снага и за националну безбедност.

Командно-информациони системи

На слици 1 дат је шематски приказ класификације КИС-а добијене на бази декомпозиције претходно дефинисаних информационих процеса:

– КИС обавештајног обезбеђења (КИС ООб);
– КИС непосредне подршке рада команде – штаба (КИС РиК),
– КИС непосредне позадинског обезбеђења (КИС ПоОб),
– КИС извршног командовања (КИС ИК),

Саставним елементима свих ових КИС треба придружити и систем веза као инфраструктруру њиховог развоја и функционисања без које они не могу постојати, као и систем противелектронске борбе.

КИС обавештајног обезбеђења или КИС извиђања, како се често наизива, један је од најсложенијих и најважнијих информационих система у оружаним снагама. Његова сложеност произилази, пре свега из чињенице, да су услови његовог функционисања изузетно тешки. Извиђање и прикупљање обавештајних података се налазе први на листи приоритетних активности које непријатељ жели да спречи.

Са техничко-технолошког становишта ови системи такође спадају међу најсложеније. У техничком смислу обухватају најсавременију информациону и другу опрему. У технолошком смислу морају решити

Слика 1: Шематски приказ командно-информационих система

врло сложен проблем фузије података пристиглих од различитих извора о једном истом објекту, или догађају, анализирати их, систематизовати и класификовати, а затим дистрибуирати различитим корисницима у формализованом облику. Тај се проблем вишеструко увећава захтевом да се команде подрже актуелном информацијом у реалном времену која би била огледало динамике борбене ситуације.

Другу групу КИС чине системи за непосредну информациону подршку рада органа команде – штаба. Ради једноставнијег комуницирања може се, до проналажења адекватнијег термина, условно назвати КИС за РиК, мада је јасно да и остали КИС у ширем смислу спадају у систем руковођења и командовања.

Командно-информациони систем за РиК покрива оперативну функцију рада команде у ширем смислу, односно штабну функцију. Његова намена је обезбеђење оперативно-тактичких информација на бази којих се може стећи слика борбене ситуације, проценити ситуација и квалификовано одлучити о употреби јединица.

Овај систем карактерише неопходност обраде великог обима података о сопственим снагама, противнику, простору и времену, на основу чега се ствара информациони модел оружане борбе. Посматрано са инфор-

мационог становишта то резултује у велике базе података и информација на рачунару о различитим информационим објектима и догађајима које су доступне органима штаба у сваком тренутку и могу се пренети тренутно у мрежи рачунара и терминала до непосредних корисника.

Трећу групу КИС чине системи за информациону подршку команди у процесу ПоОб. Командно-информациони системи ПоОб спадају у исту категорију КИС као КИС РиК, али је њихова намена аутоматизација информационе подршке за оперативно-позадинску функцију. То подразумева оперативно-позадински карактер садржаја података који се обрађују у оквиру КИС ПоОб и формирање инфорамционог модела позадинског обезбеђења јединице о чијој се употреби одлучује.

Четврту групу КИС чине системи извршног командовања у чијој је надлежности непосредно извршавање борбених задатака употребом сложених борбених средстава и војне опреме. То су КИС извршног командовања. Често се називају процесним борбеним системима, пошто је за њих карактеристична и аутоматизација не само информационих већ и борбених процеса, при чему је објекат управљања борбено средство. За њих је карактеристичан и рад „у реалном времену".

За све четири групе КИС карактеристична је велика динамика размене података како унутар појединих КИС тако и између њих. Та карактеристика је израженија у условима извођења савремених борбених дејстава где се обим, квалитет и брзина преноса података стављају у први план. То указује на изразито велики инфраструктурни значај који има систем веза за појединачно и укупно функционисање КИС а самим тим и система РиК у целини.

ЗАКЉУЧАК

Данас је очигледно да командно-информациони системи представљају један од кључних фактора ефикасног вођења оружане борбе. Недовољно познавање сопствених могућности, непознавање намера, снага и средстава непријатеља, неправовремено предузимање неопходних мера и доношење одлука о употреби снага и средстава и неефикасно коришћење расположивих борбених система су карактеристике неуспешног руковођења и командовања војском што неизбежно доводи до пораза. Очигледно је да у основи свих ових активности битну улогу има информациони аспект и да његова аутоматизација представља основу модернизације система руковођења и командовања.

Термин командно-информациони системи (скраћени назив КИС) у Војсци Југославије користи се као општи назив за специјалну класу информационих система који су намењени да у зони (рејону) одговорности неке јединице, односно команде, обезбеде интегрално аутоматизовано извиђање, комуницирање, управљање и командовање.

У развијеним западним земљама за ту сврху користи се термин ЦЗИ системи (скраћеница од Command, Control, Communication and

Inteligence Systems) мада се и код њих све више користи термин ЦИС (Command Information Systems). У технолошком смислу командно-информациони системи представљају рачунарско-комуникационо-сензорске мреже које, примењене у командама, омогућују:

– повећање капацитета пријема и обраде информација,
– повећање способности анализе потенцијалних могућности сопствених и противничких снага,
– побољшање квалитета одлука за дејства и побољшање контроле извођења борбених дејстава.

Примењене у јединицама оружаних снага, те мреже омогућавају:

– скраћивање времена реаговања,
– побољшање ефикасности и рационалности сопствених дејстава,
– повећање могућности садејства, и
– умањење ефеката противдејстава противника.

Због наведених особина многе земље у свету КИС третирају као умноживаче ударне моћи (Стрике Пољер Мултиплиер) сопствених снага, па се зато развоју и увођењу тих система посвећује посебна пажња. Резултат таквог схватања јесте да су КИС развијени и уведени у опрему армија, не само великих западних земаља (САД, Енглеска, Француска, Немачка) већ и читав низ малих земаља (Шведска, Норвешка, Холандија, Израел и др.).

Сва сазнања о увођењу и примени информационе технологије у савременим армијама света указују на све већу зависност система командовања од средстава командно-информационих и аутматизованих информационих система. Чињеница је да су информације и њихова дистрибуција основ сваког ефикасног прецеса командовања и да се информациони системи не могу посматрати изоловано нити као системи који су сами себи циљ.

Командно-информациони и аутоматизовани информациони системи уопште су врло сложени системи који захтевају на бази дефинисаних информационих потреба, тачно дефинисану структуру, савремену технологију и добро обучено људство. Међутим, зависност од информатичке технологије може бити и опасно, јер повлачи и низ проблема (необученост људства, технолошки застарео телекомуникациони систем, ненавикнутост команди да располажу великим бројем релевантних информација, кашњење битних обавештајних информација и др.) које потенцијални непријатељ може успешно да искористи. Зато је у пројектовању и увођењу КИС и АИС потребан етапни развој, где пројектовани и задејствовани систем увођењем нових компоненти прераста у квалитетнији и ефикаснији информациони систем.

У ВЈ ће се приступити озбиљној реорганизацији, пројектовању и увођењу савремених информационих система. Информациони системи морају се прилагодити могућностима које пружа савремена рачунарско-телекомуникациона технологија и потребама командних и борбених система. Све то има за циљ:

– адекватну рационалну и надасве ефикасну организацијско-формацијску структуру,
– промену метода и ефикасности рада на појединим формацијским местима,
– већу информисаност старешинског кадра,
– радионалније коришћење информатичких ресурса и добијених података,
– рационалније коришћење система у комуницирању и добијању информација,
– ефикаснију подршку у планирању и извођењу борбених дејстава,
– ефикаснију и рационалнију ватрену подршку, и др.

При томе се не сме заборавити да могућности система и њихова ефикасна употреба зависе пре свега, од добро обучених манипуланата, што ће захтевати организацију и извођење обуке са свим потенцијалним корисницима. Међутим, не сме се испустити из вида тренутна финансијска могућност ВЈ, ниво техничког образовања највећег дела будућих корисника и потреба да се максимално рационално искористе сви постојећи ресурси које имамо у информатичкој технологији.

Литература

- Максимовић С.: Концепција истраживања и развоја КИС у ВЈ, Институт за ратну вештину ЦВШ, поднесак 173-2, 1993. год.
- Максимовић С.: Праћење ситуације у бригади у реалном времену, студија, ЦБ КИД Сектора за ВИЕД, поднесак бр. 114-1, 1994. год.
- Информатичка подршка у ОС СФРЈ, (Пројекат ИНПОС), тим помоћника ССНО за НИР, 1989. год.
- Концепција истраживања и развоја КИС у ВЈ, Управа за информатику, одобрио НГШ ВЈ актом бр. 753-2/1993. год.
- Петковић М.: Информације и информациона технологија у савременом командно-информационом систему, часопис, Војно дело бр. 6/96
- Љубомир Анђелковић ген. мај.: Развој информационих система ВЈ, часопис, Нови Гласник бр. 6/97
- Слободан Максимовић пук.: Проблеми командовања у КоВ на тактичком нивоу, 5/98
- Љубомир Анђелковић ген. мај.: Командно-информациони системи у дејству специјалних снага, часопис, Нови Гласник бр. 3–4/99МА

MA Dragan Dragasevic, prof. Dr Lazar Petrovic

The Direction of the Development of Commanding-Informative Systems

Today it is obvious that commanding-informative systems present one of the key factors of effective armed combats. The lack of knowledge of own possibilities, ignorance of intentions, power and the means of opponents. The undertaking of necessary measures in the wrong time and decision-making about the use of forces and means and ineffective use of avaible combat systems are the characteristics of un-

successful direction and commanding of the army, which cause defeat inevitably. It can be easily noticed that in the base of all these activities the essential part has informative aspect and that its automatisation represents the base of modernization of the system of direction and command.

Commanding-informative and automatic informative systems, generally speaking, are very complex systems which demand accurately defined structure, modern technology and well-trained staff. However, dependence on informative technology can be dangerous, because it causes a series of problems (untrained staff, technologically out-of date telecommunication system, unaccustomed commands to manage a great number of relevant information, too late essential information etc.) which potential enemy can use successfully. That's why in projecting and in introduction of commanding-informative and automatic informative systems the development by stages is necessary where the projected and operating system, by introduction of new components, develops into high-quality and more effective informative system.

The study deals with analysis of conditionality of modernization of commanding system applying computer-telecommunication technology and their interrelation and influence on development and use of armed forces as well as on future digital battlefield, that is, on space where combat operations will be performed (in professional literature known as „combat area")

The system of commanding is put in correlation with the development of computer-telecommunication technology and appliance of commanding-informative system in the process of decision-making, managing and commanding. It is pointed to higher dependence of modern commanding on the appliance of informative-telecommunication technology and need for integration of digital systems and staff who will worn on those systems.

Commanding-informative systems can be treated as hardware (technical) and software (program) material achievements in the field of war skill. However, it is not one way relation, because the appearance of commanding-informative systems has recurrent influence and dictate essential changes in the field of war skills, especially tactics.

Мр Драган Драгашевич, проф. др Лазар Петрович

Направления развития командно-информационных систем

В сегодняшнее время очевидно, что командно-информационная система представляет существующие факторы еффективного ведения вооружоной борьбы. Характеристики неудачного руководства и командирования армией; незнание собственных возможностей, незнание намерений сил и средств противника, несвоевременно предпринимание неопходимых мер, принятие решений о употреблении сил и средств неэффективное пользование распоряженной боевой системой, что неизбежно приводит к поражению. Нетрудно заме-

тит, что в основе всего приведенного важную роль имеет информационный аспект и что его автоматизация представляет основу модернизации системы руководства и командирования.

Командно-информационные и автоматизированные нформационные системы очень сложные системы требующие точно определенной структуры, современой технологии и очень обученых кадров. Однако, зависимость от информационной технологии может быть опасной, могут паоявиться проблемы (необразованность людей, технологически устаревшая телекомуникационная система, непривычка команды располагать большим числом важных информаций, опаздивание важных осведомительных информаций и др.), что потециальный враг может использовать. Поэтому в проектировании и введении командно-информационных и автоматизиорованых информационных систем нужно этапное развитие в котором проектированная система, введением новых компонентов перерастает в эффективную информационную систему.

В работе анализируется обусловленость модернизации системы командирования применение расчетно-телекомуникационной технологии , их взаимоотношение и влияние на развитие и употребление вооруженных сил, как и дигитализированное боевое пространство, пространство на котором будут вести боевые действия (в специальной литературе название “боевое пространство”).

Система командирования в корреляции и с развитием расчетно-телекомуникационной технологии и применением командно-информационных систем в процессе принятия решения, руководства и командирования. Здесь тоже указывается на зависимость современного командирования от применения информационно-телекомуникационной технологии и необходимости интеграции (соединения) дигитальной системы и персонала работающего на этой системе.

Командно инфрмационные системы это хардверская (техническая) и софтверская достижения из области военного искуства. Однако, это отношение не односторонно, потому что появление командно-информационной системы возвратно влияет на необходимость важных изменений в области военного искусства а особенно в области техники.

II
БРАНИЧЕВО
– НАСЕЉА, КУЛТУРА, СТАНОВНИШТВО

UDK 355.355(=512.3):94(497.11)"12"
94(4-12)"12"

Мр Александар Узелац,
Филозофски факултет, Београд

БРАНИЧЕВО И ОКОЛНЕ ЗЕМЉЕ ПРЕ И ПОСЛЕ МОНГОЛСКЕ ИНВАЗИЈЕ (1241–1242)

Historians dislike nomads. This feeling is perhaps understandable, since our sedentary habits keep us from a full comprehension of people whose prosperity depended so much on continual movement and opportunistic raiding.

Rudi Paul Lindner[1]

Монголски продор на запад 1241–1242. године представљао је један од најтежих удараца које је стари континент искусио у својој вишемиленијумској историји. Незаустављива коњаничка хорда Монгола или, како су их на западу називали „Тартара", под командом Чингис-кановог унука Батуа прегазила је Угарску, пољске земље и југоисточну Европу остављајући неизбрисиви траг уништавања, пустошења и разарања иза себе.[2] Уз то, она је изазвала и велика померања номадских популација, пре свега Кумана, из јужноруских степа на запад које су захватиле подунавске крајеве и средњовековни Балкан. Њихове миграције имале су значајне последице на историју како браничевског подручја, тако и околних области, што представља и основну тему овог текста. Уз то, начињен је покушај да се осветли још један необичан догађај који је стајао у вези са овим збивањима – позадина монголског појављивања под средњовековним Београдом и утврђивање времена и околности тог чина. На тај начин, уз разматрање и анализу фрагментарних и раштрканих обавештења из извора, углавном непознатих у српској медиевистици, у чланку је настојано да се

1 R. P. Lindner, „What was a Nomadic Tribe?", *Comparative Studies in Society and History* 24 (1982) 689.

2 G. Strakosch-Grassman, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893 (= Strakosch-Grassmann, *Einfall*); G. Labuda, „Wojna z Tatarami w roku 1241", *Przeglad Historyczny* 1–2 (1959) 189–224; В. Пашуто, „Монгольский поход в глубь Европи", *Татаро-Монголы в Азии и Европе (сборник статей)*, Москва 1977², 210–227; П. Павлов – Г. Атанасов, „Преминаването на татарската армия през България (1241–1242 г.)", *Военноисторически сборник* 1 (1994) 5–20; J. Ross-Sweeney, *'Spurred on by the Fear of Death': Refugees and Displaced Populations During the Mongol Invasion of Hungary*, Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic, Toronto 1994, 34–62; Ş. Papacostea, *Between the Crusade and the Mongol Empire – Romanians in the 13th Century*, trans. L. Bleoca, Cluj-Napoca 1998, 146–162; D. Sinor, „The Mongols in the West", *Journal of Asian History* 33 (1999) 1–44.

представи значај монголског продора у Европу и куманских миграција за историју овог региона током XIII века.

Етнолингвистички гледано, Кумани представљају номадски народ турске (туркичке) групе. Муслимани су их звали *Кипчаци*, код Руса су били познати као *Половци*, на западу углавном као *Comani* или *Cuni*, док су у немачким земљама називани *Valwen*. Етимологија њиховог имена је извесна и значи „бледи" или „плави", по изгледу и пути њиховог тена.[3] Од краја XI века и у наредна два столећа они се срећу јужно од Дунава где представљају незобилазни војни чинилац. Како примећује мађарски историчар И. Вашари, „њихова свеприсутност у ратовима и биткама на Балканском полуострву била је добро позната савременицима који су били свесни да без куманске помоћи ниједна од зарађених страна није у стању да оствари победу над противником".[4] Значај Кумана у југоисточној Европи током прве половине XIII века тешко је сажети у неколико реченица. Ради илустрације на овом месту поменућемо само наводе византијског историчара Георгија Акрополита. Према њему, бугарски цар Калојан (1197–1207) је, освајајући заједно са Куманима и пошто је био са њима у родбинским везама, усвојио њихову зверску природу и зато је налазио особито задовољство у убијању *Ромеја*. После његове смрти, наставља Акрополит, завладао је син његове сестре Борил (1207–1218) који је био ожењен Калојановом удовицом Куманком, док је његов наследник Јован Асен II (1218–1241) још у младости тајно био одведен међу Кумане где је и одрастао.[5] Њихова улога у стварању *Другої бугарскої царства* тема је бројних радова и истраживања, чији је општи закључак да се ова државна творевина у многим својим елементима може посматрати као бугарско-куманска.[6]

На простору Браничева и суседних области дошло је до интензивних додира степских и седелачких елемената, њиховог мешања, асимилације и акултурације номадских дошљака. Историја овог региона током већег дела XIII века могла би се представити као динамична хронологија борби за преузимање ранијих византијских тековина на овом

3 P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux Xie et XIIe siècles*, București 1978, 9–13 (= Diaconu, Coumans); N. Berend, *At the Gate of Christendom – Jews, Muslims and „Pagans" in Medieval Hungary c.1000-c.1300*, Cambridge 2001, 68–73 (= Berend, *Gate of Christendom*); В. Стоянов, *Куманолоґия – опити за реконструкция*, София 2006, 33–62. За другачије мишљење cf. Е. Скржинская, „Половцы, опыт исторического истолкования етникона", *Византийский Временник* 46 (1986) 255–276.

4 I. Vasary, *Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365*, Cambridge 2005, 54. (= Vasary, *Cumans and Tatars*)

5 *Georgii Axcropolitae Opera*, I, ed. A. Heisenberg, Stutgart 1903, 23–24. (= Acropolites)

6 Cf. A. Nikolov, „*Cumani bellatores* in the Second Bulgarian State (1186–1396)", *Annual of Medieval Studies at CEU 11* (2005) 223–229; С. Младеновъ, „Печенези и узикумани в българската история", *Бълґарска историческа библиотека* 1 (1931) 125–130; П. Павлов, „Средновековна България и куманите – военнополитически отношения (1186–1241 г.)", *Трудове на Великотърновския университет 'Св. Св. Кирил и Методий' – Исторически факултет* 27–3 (1989) 7–59. (= Павлов, *Куманите*); V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, trans. D. Badulescu, Cluj-Napoca 2003, 272–280 (= Spinei, *Great Migrations*); Diaconu, *Coumans*, 114–119; Vasary, *Cumans and Tatars*, 22–42, 54–56.

простору између угарских и бугарских владара, напада, противнапада, привременог запоседања и повлачења. Бугарски цар Калојан је око 1203. године однео уз помоћ Кумана превагу над Мађарима и загосподарио Браничевом и Београдом, а том приликом помогао и Стефану Немањићу у борби са његовим братом Вуканом око српског престола.[7] После Калојанове смрти 1207. године, бугарски утицај је био потиснут из овог дела Подунавља и замењен угарским. У исто време, приметни су рани трагови политичког сепаратизма оличеног у појави неког бугарског бољара Белоте који је покушао да води самосталну политику у односу на царство у Трнову и побуни четворице куманских вођа у околини Видина против Борила.[8] Почетком владавине Јована Асена II дошло је до обнове централне власти Царства на овом подручју. Бугарски владар је задржао угарског краља Андрију II (1205–1235) на повратку из крсташког похода, све док му овај није дао своју ћерку за жену и Београд и Браничево у мираз.[9] Крајеви су се тако нашли у саставу Бугарског царства, а били су под његовом доминацијом и 1230. године када је исти владар дао Дубровчанима трговачке повластице у земљама и градовима под својом влашћу, између осталих и у Београду и Браничеву.[10] Овакво стање ипак није успело да се дуже одржи и већ 1231. епископија Браничево (*Brandusium*) помиње се као потчињена римокатоличком прелату Сирмијума, што посредно сведочи о обнови угарске управе. Она је очигледно стајала у вези са једним походом који су Мађари тада предузели јужно од Дунава, када су дошли све до Видина.[11] Ипак, не само Браничево, већ и области даље на западу, како ће се касније видети, још увек су се у свести савременика сматрале за бугарске земље, када су номадски покрети крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIII века из темеља уздрмали Балканско полуострво.

Последњи велики талас куманских сеоба био је масовнији од претходних налета. Током 1237. године Монголи су ударили на разједињене племенске савезе Половаца у Поволжју сламајући их један

7 A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma 1859, 29–30, 33; (= Theiner, *VMHH*); В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, III, София 1940, 149–150 (= Златарски, *История*); К. Иречек, *Историја Срба*, I, прев. Ј. Радонић, Београд 1952, 164–165; Diaconu, *Coumans*, 131.

8 Златарски, *История*, III, 160–161, н. 1, 304–306; П. Никовъ, „Судбата на северозападните български земи презъ средните векове", *Българска историческа библиотека* 3 (1930) 126–127 (= Ников, *Судбата*); Г. Николов, „Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в", *България и Сръбия в контекста на византийската цивилизация*, София 2003, 102; Павлов, *Куманите*, 39.

9 Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. F. Rački, Zagreb 1894, 92 (= Thomas, *Historia*); Златарски, *История*, III, 325–328; J. Fine, *The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1997, 129. (= Fine, *Balkans*)

10 Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I/2, Београд – Сремски Карловци 1934, 205.

11 Theiner, VMHH, I, 103–104; П. Никовъ, *История на Видинското княжество до 1323. година*, София 1922, 10 (= Ников, *Видинското кньажество*); Ников, *Судбата*, 129–130; V. Achim, „Structuri ecleziastice și politici confesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII – lea", *Studii și Materiale de Istorie Medie* 20 (2002) 125.

по један.[12] Многи припадници овог народа нису били спремни да служе новим господарима и потражили су сигурност и уточиште у удаљеним земљама које су лежале ван домашаја нападача из дубина Азије. Недуго затим, током наредне године, велика група Кумана је следећи пут својих саплеменика из претходних времена прешла Дунав, пљачкајући и уништавајући насеља уз пут. Њихов налет је према Георгију Акрополиту био толико силовит да Јован Асен II није био у стању да их умири и једино што је могао да учини било је да им омогући пролаз до Тракије, све до Хадријанопоља и Дидимотике, где је земља, како тврди византијски писац, била претворена у „скитску пустињу".[13] Друга верзија приче о њиховој сеоби сачувала се код арапског писца из XV века Ибн Тагри-Бирда (*Ibn Taghri Bird*): „када су Татари решили да нападну земље *Кипчака* и ови сазнали за то, ступили су у преписку са господарем *Влаха*, *Унус-ханом* [Јован Асен II], да би прешли преко мора *Судак* [Црно море] и сакрили се код њега. Он се са тим сагласио и дао им да живе у једној долини, између две планине. Но, када су се они мирно населили тамо, он је нарушио своје обећање које им је дао, напао их, поразио и многе од њих узео у плен."[14]

Даља судбина водила је преостале источњаке у службу Латинског царства где су они били одушевљено дочекани. Јован де Жоанвил (*Jehan de Joinville*), биограф француског краља Луја IX Светог (1226–1270), преноси опис Филипа де Тусија (*Phillipe de Toucy*), једног од франачких барона у Константинопољу, о церемонији која је пратила склапање савеза Кумана и западњака. Да би се обезбедило да обе стране помажу једна другу, млади латински цар Балдуин II (1227–1261) и племићи у његовој пратњи дозволили су да им пусте крв у велики сребрни пехар. Неименовани вођа Кумана и његови људи су учинили исто и помешали своју крв са њима. У пехар је потом сипана вода и вино, а након тога су сви присутни пили из њега и постали браћа по крви. На крају је између њих пуштен да протрчи један пас, кога су сви заједно изударали и искасапили мачевима, у исто време се заклињући да ће ко год прекрши новонастали савез завршити на исти начин.[15]

12 Cf. Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, ed. and. trans. J. A. Boyle, Manchester 1998², 269, 553–554 (= Juvaini, *World Conqeror*); E. Bretschneider, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, New York 1967, 311–312 (= Bretschneider, *Researches*); P. Pelliot, „À propos des Comans", *Journal Asiatique* (s. XI) 15 (1920), 165–168; С. Плетнева, *Половцы*, Москва 1990, 176–178 (= Плетнева, *Половцы*); Г. Федоров-Давыдов, *Кочевники восточной Европи под властью золотоордынских ханов*, Москва 1966, 231–232.

13 Acropolites, I, 53–54; cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 63–64.

14 В. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. I: Извлечения из арабских источников. Санкт-Петербург 1884, 542; cf. Плетнева, *Половцы*, 182; Павлов, *Куманите*, 44; П. Павлов, „По въпроса на заселванията на Кумани в България п рез XIII в.", *II международен конгрес по балгаристика – Доклади* 6 (1987) 631–632. (= Павлов, *По въпроса*)

15 Jean de Joinville, *L'Histoire de Saint Louis*, ed. N. De Wailly, Paris 1867, 328–331. (=Joinville, *L'Histoire*); cf. P. Golden, „Wolwes, Dogs and Qipchaq Religion", *Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1997) 95–96.

Вође Кумана су уживале велики углед у Константинопољу што сазнајемо из још једног добро обавештеног западног извора – *Хронике монаха Алберика*. Ћерке њихових првака Саронија (*Saronius*) и Јоне (*Iona*), како стоји у овом тексту, удале су се за угледне великаше латинског царства. Принцезе су том приликом биле неоспорно покрштене, а барем један од двојице куманских вођа, Јона, такође је примио крштење. Међутим, када је он 1241. године умро, био је сахрањен по степском обичају под високом хумком испред цариградских зидина, док је церемонију пратило добровољно жртвовање осморице његових људи, као и двадесет шест коња.[16] Жоанвилу је, по свему судећи, такође био познат његов погреб. Француз наиме преноси како је неки виђенији кумански првак (коме такође не спомиње име) био сахрањен заједно са по једним живим човеком и коњем. Његовом пратиоцу који је својевољно пошао у смрт други Кумани су давали много злата и сребра уз речи: „када ја дођем на онај свет, вратићеш ми оно што сам ти поверио на чување". Човек би одговарао: „учинићу то драге воље".[17]

За то време, даље на северу одвијао се још један талас куманских сеоба. Како нас обавештава Руђеро уз Варадина, савременик монголског продора и један од најважнијих извора за бурна збивања током 1241–1242. године, наводно чак 40.000 куманских породица на челу са каном Котијаном (*Cuthen*), нашло је 1239. године уточиште у Угарској.[18] Ова импозантна бројка тешко би се дословно могла прихватити и много убедљивије делује податак из писма Хенрика Тириншког војводи Брабанта из 1242. где се говори о свега 20.000 придошлих Кумана.[19] Угарски краљ Бела IV (1235–1270) настојао је да уз њихову помоћ ојача свој положај у непрекидној борби са непокорним магнатима краљевине. Но, владарев покушај био је од самог почетка осуђен на неуспех услед непремостивих разлика између дошљака и староседелаца. Иако је Котијан пристао да се покрсти и краљ био његов кум, Кумани су били и остали пагани и номади у једној хришћанској и седелачкој земљи.[20] Одијум према дошљацима који је сво време тињао, букнуо је свом снагом почетком 1241. године. Котијана је разуздана маса подстакнута сплеткарењем магната убила у Пешти, што је изазвало природну реакцију његових сународника. Гнев Кумана је, како се испоставило, избио на површину у најнеповољнијем могућем тренутку, управо у време када се оче-

16 *Albrici monachi Triumfontium Chronicon*, ed. P. Scheffer-Boichorst, MGH SS XXIII, Hannover 1874, 950 (= Alberic, *Triumfontium Chronicon*); cf. Павлов, *Куманиș*, 45; Spinei, *Great Migrations*, 302–303.

17 Joinville, *L'Histoire*, 330–333.

18 *Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta*, ed. L. de Heinemann, MGH SS XXIX, Hannover 1892, 550 (= Rogerius, *Carmen Miserabile*)

19 *Matthaei Parisiensis Chronica Majora*, VI, ed. H. Louard, London 1872, 77.

20 Rogerius, *Carmen Miserabile*, 551–553; cf. Berend, *Gate of Christendom*, 70–72. A. Pálótzi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians – Steppe Peoples in Medieval Hungary*, Budapest 1989, 60–62. (= Pálótzi-Horváth, Pechenegs)

кивао монголски напад. Марта 1241. године, они су почели да пустоше средишње области угарске краљевине, ширећи страховити ужас и панику. Према Руђеровим речима, сваког човека кога би се дочепали, они би убијали уз речи „овај ти ударац наносимо за Котијана". Не задржавајући се дуже на овом простору, номади су се спустили на југ и прешли на леву обалу Дунава. Затим су опленили делове Срема (*Marchia*), где су похарали места Франкавила (*Franka villa*, данашњи Манђелос) и Свети Мартин (*Sanctus Martinus*, данашњи Мартинци) напљачкавши се обиља новца, коња и стоке. Одатле су, пребродивши по свему судећи Саву, прешли, како тврди Руђеро, у „Бугарску".[21] Тиме се казивање о судбини Кумана у делу варадинског каноника завршава. Праве размере њиховог покрета могу се наслутити тек на основу навода једног списа посвећеног животима раних доминиканаца из пера њиховог сабрата Жерара Фрашеа (*Geraldus de Fracheto*), писаног почетком друге половине XIII века. У овом тексту се спомиње да су напори мисионара који су радили на покрштавању Кумана у Угарској били осујећени због монголског напада, а међу земљама по којима су се источњаци раштркали бежећи из Панонијe набрајају се поименце Бугарска, Грчка и Србија.[22]

Док су Кумани пустошили подунавске крајеве, монголски нападачи отпочели су своје брзо напредовање преко карпатских превоја. Подељена на три колоне, главнина Батуове армије разрушила је током марта месеца низ насеља у Трансилванији, потом се сјединила и спремно дочекала угарске снаге. На Мухијском пољу крај обала реке Шајо, притоке Тисе, 11. априла 1241. године Монголи су однели величанствену победу над снагама Беле IV. За то време, операције нападачких одреда даље на југу остале су ван интересовања запрепашћених и застрашених савременика. Један од ретких спомена монголских дејстава на јужним ободима Панонске низије потиче од Виљема Рубрука (*Guillelmus de Rubruc*), фламанског фрањевца који је као изасланик француског краља Луја IX Светог (1226–1270) путовао 1253–1255. године у Монголију. Он је имао прилике да широм централне Азије и у монголском седишту Каракоруму сретне многе заробљенике доведене из Угарске. Међу њима је било саксонских рудара из Трансилваније, Руса, чак и један Енглез,[23]

21 Rogerius, *Carmen Miserabile*, 556–557; cf. Vasary, *Cumans and Tatars*, 65.

22 *„Tunc intermissa est predicacio dictorum paganorum, donec ipsi Cumani post predictam Tartarorum persecucionem de diversis Grecie, Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi"*. Једино критичко издање овог текста: G. De Frachet, *Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum*, ed. B. Reichert, Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica, I, Leiden 1896. није ми доступно. Овде се позивам на монографију Александра Николова, *Куманското заселване в Унгария и България (XII–XIII в.): паралели и различия*, тренутно у штампи, при чему изражавам дубоку захвалност аутору који ми је уступио текст на коришћење. Електронско издање енглеског превода Фрашеовог дела: Gerald de Frachet, O.P., *Lives of the Brothers (Vitae fratrum)*, trans. J. Kenny, ch. 6.1 (< http://www.diafrica.org/kenny/VF6.htm > – датум приступа 28. II 2008.).

23 „Itinerarium Willelmi de Rubruk", *Recueil de voyages et de memoires*, IV, Paris 1839, 280, 337–338. (= Rubruk, *Itinerarium*)

а личност која је највише привукла ауторову пажњу био је француски умешни златар Гијом Букје. Спријатељивши се са њим током свог боравка у монголској престоници, ако се град под шаторима великог кана Менгкеа (1251–1259) могао подичити таквим епитетом, Фламанац је, остављајући многобројне податке о овом човеку, забележио да га је један од Менгкеове браће по оцу заробио у граду Београду (*Belegrave*), заједно са нећаком локалног епископа Нормана из Белвила. Како му је Букје том приликом испричао, Менгкеов полубрат га је потом дао својој мајци, а после њене смрти прешао је у власништво њеног сина, такође кановог полубрата, Арик-Буке.[24] Р. Радић и Д. Кораћ, представљајући Фламанчеве податке и обавештења о француском мајстору који је пленио својом вештином, указали су на значај овог податка за историју Београда постављајући питање: „да ли се ово обавештење из путописа Виљема Рубрука може протумачити као назнака да су Монголи заузели Београд? Или је можда град одолео захваљујући јаким бедемима, а као што то обично бива у сличним муњевитим нападима – ухваћени они који су се затекли ван зидина, на отвореном."[25] Што се тиче судбине града на ушћу Саве у Дунав, тешко је рећи нешто више о томе. Треба приметити да је мало вероватно да су они имали нарочитог интереса да заузимају место које се налазило на одлично одабраном природном стратешком положају. Рубрук ипак сведочи да су француски златар и епископов нећак заробљени у самом граду, а извори пружају многе примере монголске употребе опсадног оружја и технике током њихове инвазије на Европу. У бици на Мухију они су користили катапулте да туку угарске положаје, а приликом напада на духовно седиште угарске краљевине Острогон и друге опсадне справе.[26] Исто тако, током 1241. године многи утврђени градови у источним крајевима Угарске били су освојени, међу њима Херманштат (Сибињ), Родна, па и само Руђерово пребивалиште Варадин – неки од њих на силу, а други захваљујући лукавству и довитљивости монголских вођа.[27] Наравно, испољена умешност у опсадном ратовању почивала је на коришћењу људства са Далеког истока, као и занатлија заробљених током напада на Угарску. Управо из тог разлога ови вешти људи нарочито су били на мети Монгола.

Иако нисмо у могућности да у потпуности докучимо каква је била судбина Београда, можемо се позабавити позадином овако дубоког упада монголског одреда на југ и приближније одредити време када је до напада дошло. Путоказ у том смеру представља утврђивање, само на први поглед, загонетне личности Менгкеовог полубрата који се обрео

24 Rubruk, *Itinerarium*, 350; О Гијому Букјеу cf. A. Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Cenury – Encountering the Other*, Helsinki 2001, 123–128; Р. Радић – Д. Кораћ, „Београдски парижанин на двору монголског кана", *Словенско средњовековно наслеђе*, Београд 2002, 493–503. (= Радић – Кораћ, *Беоīрадски īарижанин*)

25 Радић – Кораћ, *Беоīрадски īарижанин*, 500–501.

26 Thomas, *Historia*, 161.

27 Rogerius, *Carmen miserabile*, 565.

на овом месту и чије име Рубрук не спомиње. Но, други извори о монголском продору у Европу много су речитији. Персијски писац Алаудин Ата-Малик Џувејни (*Ala'uddin Ata-Malik Juvayni*, 1226–1283), званични дворски историчар *Ил-канида* (монголских владара у Персији) писао је о овим догађајима на основу сведочанства учесника и очевидаца са нападачке стране. Он је забележио све монголске вође који су узели учешћа у походу на Европу. Међу њима се заиста налазио и један полубрат потоњег великог кана Менгкеа – принц по имену Бучек.[28] Његово присуство (под именом *Bugiec*) у овим догађајима потврђује и један западни оновремени текст, настао на основу извештаја путовања Рубруковог претходника, фрањевца Јована Плано Карпинија.[29] О Бучековим активностима током инвазије на Угарску, сведочи други оријентални извор, Џувејнијев млађи савременик Рашид ал-Дин Хамадани (*Rashid al-Din Fadhlullah Hamadani*, 1247–1318). Попут свог претходника, али и независно од њега, он се у опису ових догађаја такође ослањао на усмена обавештења самих Монгола. Док су крила и центар Батуове армије у рано пролеће 1241. године продрли у источну Угарску, Бучек је „прошао кроз земљу *Караулаї* [„Црна Влашка", Молдавија] и тамошње горе где је победио племена Влаха, отуда кроз шуму и планину *Бајак – Бук* [Карпати] дошао је у пределе *Мишлава* [влашки војвода Сенеслав?] и разбио непријатеље који су тамо стајали спремни да се сукобе са њим".[30]

Иако сам Рашид ал-Дин, чије познавање европске географије је далеко од савршеног, не говори о Бучековим дејствима јужно од Дунава у пролеће 1241, то посредно потврђују наводи неких западних савременика. Старофранцуска хроника из пера епископа Турнеа, Филипа Муска (*Philippe Mousket*), писана у стиховима, говори о борби коју је неименовани „краљ земље Влаха", водио са Монголима.[31] Нема сумње да се под овим епитетом мислило на неког бугарског владара, али је остало спорно ко је у питању. Епизода се обично датује у 1242. годину током потоњег проласка Монгола преко Балкана, при чему се претпостављало да је личност поменута у овом тексту Калиман Асен (1241–1246).[32] Опет, није вероватно да

28 Rogerius, *Carmen miserabile*, 561–564; *Annales Frisacenses*, ed. L. Weiland, MGH SS XXIV, Hannover 1879, 65; *De invasione Tartarorum fragmentum*, ed. O. Holder-Egger, MGH SS XXIX, Hannover 1892, 599–600; cf. Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 150–157.

29 Juvaini, *World Conqueror*, 269; Монголске вође који су учествовали у продору у централну Европу поименце, на основу Џувејнијевог дела набраја и Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, II, ed. Ю. П. Верховский, Е. И. Панкратов, И. П. Петрушевский, Москва-Ленинград 1960, 37 (= Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*)

30 *Hystoria Tartarorum C. de Bridia monachi*, ed. A. Önnerfors, Berlin 1967, 18.

31 Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, II, 45; cf. A. Decei, „L'invasion des Tatars de 1241–1242 dans nos régions de selon la Djamiot Tevarikh de Fazl ol-lah Rashid od-Din", *Revue Roumaine d'Histoire* 12 (1973) 101–121. Није јасно да ли се под називом Мишлава крије лично име или етноним, али се Дечејева претпоставка о идентификацији са влашким војводом Сенеславом у новије време оспорава, cf. A. Madgearu, „Voievodul Litovoi și prima acțiune de unificare a statului muntean", *Revista de Istorie Militară* 3 (2002) 43–44; Spinei, *Great Migrations*, 431.

32 *„Des Tartars revint noviele / Ki par tot le monde fut biele / Que li rois de de la tiere as Blas / Les ot descomfis a un pas", Ex Philippi Mousket Historia Regum Francorum*, ed. A.

је овај малолетни владар био у стању да се супротстави Монголима, још мање да однесе некакву победу над њима о којој сведочи валонски епископ. Стога, неки истраживачи претпостављају да је овај аутор описао неки, из других извора непознати сукоб, његовог претходника Јована Асена II са номадским нападачима, што би подразумевало да се он морао одиграти пре краја јуна 1241. године када је бугарски цар преминуо.[33] Исто тако, индикативно је да се у једном савременом западном тексту спомиње да су Монголи опустошили Пољску и Бугарску пре напада на угарске земље.[34] Бучеков одред, који се за разлику од других монголских групација кретао заобилазним и дужим путем, по свему судећи није стигао да узме учешћа у одсудној бици на Мухију 11. априла. У овом окршају који је замало скршио вишевековну краљевину Светог Стефана извори га уопште не спомињу.[35]

Да би се разјаснило шта је узроковало овако дубок продор на југ монголског одреда требало би се вратити на збивања у источној Европи 1237–1240. После покоравања западног дела евроазијске степе монголско вођство је поставило као свој примарни циљ враћање и покоравање куманских бегунаца. Доминиканац Јулијан, угарски мисионар који је боравио на истоку у то време, донео је по свом повратку 1239. писмо које је Бату-кан „гласник Вечног неба" доставио Бели IV. У њему је монголски главар напао угарског краља због пружања уточишта његовим непријатељима Куманима и због тога најављивао страховиту освету: „... Сазнао сам да држиш под својим покровитељством моје робове Кумане. Наређујем да их не држиш више, зато да ме не би начинио непријатељем. Њима је лакше да побегну него теби, пошто немају куће и скитају у шаторима, те можда и могу побећи. А ти, који живиш у кућама и имаш замкове и градове, како можеш избећи моју руку!?"[36] Сакривање избеглица није морало бити само повод, већ и један од истинских узрока монголске инвазије. Недавна истраживања показала су да је тежња за потчињавањем Кумана представљала снажан покретачки чинилац у монголској спољној политици, што се испоставило не само приликом кампање у Угарској, већ и раније – пре и током борби у руским земљама и црноморским степама

Tobler, MGH SS XXVI, Hannover 1882, 819:

33 Cf. Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 169; V. Spinei, *Moldavia in the 11th – 14th Centuries*, Bucharest 1986, 114–115.

34 Cf. G. Cankova-Petkova, „Griechich-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235. und 1246", Byzantinobulgarica 3 (1969) 62–64. О датуму смрти Јована Асена II, cf. Alberic, *Triumfontium Chronicon*, 950.

35 *„...Venerunt quippe per Bulcariam et Poloniam et per alias plures orientis regiones, universa queque inveniebant vastantes et perimentes et omnes quos inveniebant sine misericordia interficiebant;... Intrantes denique regnum Hungariae, ut breviter dicam, ita illud depopulati sunt, ut nec civitas vel vicus vel munitio aliqua, homo vel mulier vel demum aliquot pecus salvum remaneret", Richeri Gesta Senoniensis Ecclesiae*, ed. G. Waitz, MGH SS XXV, Hannover 1880, 310.

36 Rogerius, *Carmen miserabile*, 558–560; Thomas, *Historia*, 160–163; Juvaini, World Conqueror, 270–271; Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, II, 37; Bretschneider, *Researches*, I, 331–332; cf. Strakosch-Grassmann, *Einfall*, 77–89.

(1237–1240).[37] Приликом монголског продора преко југоисточне Европе 1242. године када су пострадали и српски крајеви и градови Котор, Свач и Дриваст,[38] нападачи су, како извештавају три аутријске хронике писане на основу истог предлошка, „упали у Грчку и целу ову земљу опустошили изузев тврђава и добро утврђених градова. Краљ Константинопоља по имену Балдуин сукобио се са њима, победио их у првом окршају, а у другом је био побеђен."[39] Неки савремени историчари повезују овај подухват против земаља Латинског царства са чињеницом да су Кумани ту пронашли своје уточиште.[40] Да ли је онда и потера за избеглим Куманима чија се једна група већ тада, сетимо се Руђерових речи, налазила на простору „Бугарске", могла нагнати Монголе да у пролеће 1241. године пређу Дунав? Или је можда продор све до капија Београда био последица тешко докучивих монголских стратешких планова који и данас збуњују и одушевљавају војне историчаре? Коначан одговор је тешко дати и у недостатку других података изнета објашњења остају само претпоставке.

Многи Кумани који су избегли из Панонније нису се дуже задржали на простору јужно од Дунава. Политичка нестабилност у Бугарској после смрти Калимана Асена, као и апели Беле IV, учинили су да се они врате и овај пут трајно населе у Панонији. После монголског повлачења у лето 1242. године, Угарска је претрпела тежак демографски ударац. Становништво је страдало услед монголских дејстава и страховите гледи која је потом завладала. Бела IV је предузео бројне мере да обнови одбрамбену моћ земље у случају новог напада са истока и у том циљу је настојао да поново обезбеди услуге Кумана. Да би их чвршће привезао уз себе, он је 1247. године оженио свог сина и наследника Стефана једном куманском принцезом, вероватно ћерком њиховог главара Сејхана (*Zeyhan*) која је прешла у католичанство и добила име Јелисавета.[41] Ова чињеница, како

37 *„...Intellexi insuper, quod Cumanos, servos meos, sub sua protectione detineas. Unde mando tibi, ne eos ed cetero apud te non teneas et me adversarium tibi non habeas propter ipsos. Facilius est enim eis evadere, quam tibi, quia illi, sine domibus in tentoriis ambulantes possunt forsitan evadere, tu autem in domibus habitans, habens castra et civitates, qualiter effugies manus meas?"*, С. Аннинский, „Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о Татарах и восточной Европе", *Исторический архив*, III, Москва – Ленинград 1940, 107; D. Sinor, „Un voyageur du treizieme siecle: le Dominicain Julien de Hongrie", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952) 589–602.

38 C. Halperin, „Kipchak connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut", *Bulletin of the School of Oriental and African studies* 63 (2000) 229–245.

39 Thomas, *Historia*, 177.

40 „[Tartari] *qui intrantes Greciam totam terram illam depopulabant exceptis castellis et civitatibus valde munitis. Rex vero Constantinopolitanus nomine Waldwinus congressus est cum eis; a quo primo victi, in secunda congressione victus est ab eis", Continuatio Sancrucensis II*, ed. W. Wattenbach, MGH SS IX, Hannover 1851, 641; Још две аустријске хронике, *Chronicon Leobiense* и *Chronicon Austriacum*, дају потпуно идентични извештај, cf. J. von Hamme r-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest 1840, 126; Vasary, *Cumans and Tatars*, 70.

41 P. Jackson, *The Mongols and the West (1221–1410)*, Harlow 2005, 65; Cf. J. Richard, „À propos de la mission de Baudouin de Hainaut: l'empire latin de Constantinople et les Mongols" *Journal des Savants* (1992) 117–118.

примећује историчар П. Рокај, сведочи о паду угледа угарске круне чији су се пређашњи владари женили принцезама из најугледнијих западних земаља и Византије,[42] али је новоуспостављеним савезом, учвршћеним брачном везом, измучена Угарска добила нову снагу. Гласине које су се касније показале лажним, да је монголски велики кан Гујук (1246–1248) по свом устоличењу прогласио покретање новог похода против западних земаља пресудно су утицале да се Бела IV одлучи на овај корак, а кумански представници су се на свадбеној свечаности заклели да ће као краљеви људи чувати угарску земљу од *Тартара* и других варварских народа.[43]

Део номадских дошљака који су припадали овом, другом, таласу сеобе, ипак се није вратио на север, већ је остао на Балканском полуострву, а њихова судбина нераскидиво је уткана у његову историју. Котијан и његови саплеменици припадали су угледном клану Тертероба.[44] Из њихових редова поникле су многе вође куманских племенских савеза током XI–XIII века, али и бугарска царска породица Тертера (1280–1323), чији родоначелник Георгије I Тертер је 1280. године засео на престо у Трнову. Престиж који је овај карактеристични представник бољарског слоја *Другої бугарскої царства* имао, вероватно указује на високо порекло у оквиру самог клана, иако је његов евентуални степен сродства са Котијаном немогуће утврдити.[45] Куманска аристократска крв, према не нужно клана Тертероба, била је сједињена и са владарским лозама у две суседне државе – породицама Арпада и преко брака Стефана Драгутина и Јелисаветине ћерке Каталине – Немањића.

Бугарски владар је био само један од многих потомака куманских избеглица који су избили на балканску политичку арену у деценијама после монголске инвазије. У последњој четвртини XIII века у Браничеву и Видину поново се манифестовао снажан локални покрет који је тежио осамостаљењу. Он није био толико национално и верски детерминисан, колико се у њему осликавао природни процес изграђивања једног граничног друштва које је стајало на ободима степског и седелачког, па чак и хришћанског и паганског окружења. У другој половини XIII века, два некада моћна суседа, Угарска и Бугарска, наставили су борбу за власт над Подунављем која је са прекидима потрајала две деценије (1257–1277) и исцрпла обе земље.[46] Користећи политички вакуум настао услед њиховог тадашњег слабљења, у Видину се, после краће власти бољара Јакова Светослава, устоличио Шишман, великаш куманског порекла,[47] а у Браничеву и оближњем Кучеву, Дрман и Куделин.

42 Pálótzi-Horváth, Pechenegs, 77–78; A. Pálótzi-Horváth, „L'immigration et l'etablissement des Comans en Hongrie", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1975) 315sq.

43 П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 84–85.

44 D. Sinor, „John of Plano-Carpini's Return from the Mongols: New Light from a Luxembourg Manuscript", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1957) 202–205.

45 O. Pritsak, „Polovcians and Rus", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982) 338.

46 Cf. Павлов, *По въпроса*, 633–634; Vasary, *Cumans and Tatars*, 65–66.

47 П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г.*, София 1920, 57–81; Ников, *Судбата*, 131–134; Fine, *Balkans*, 170–174.

Њихов излазак на историјску позорницу уследио је после краха ефемерне кучевско – браничевске бановине, угарског источног мостобрана на левој обали Дунава после 1273. године.[48]

Личности двојице господара Браничева слабо су познате. Тек узгредни подаци српског архипеископа Данила II, биографа краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) помажу нам да, посредно, наслутимо из ког окружења су потекли. „Не дајући никоме да има власти око њихових предела", они су се утврдили у тврђави Ждрело у Горњачкој клисури.[49] Одатле су контролисали не само Браничево у ужем смислу, већ, како се претпоставља и средњовековно Кучево, односно крајеве које су лежали западно од долине Велике Мораве и простирали се све до обронака Космаја.[50] Природно ненаклоњен њима, Данило на једном месту узгредно наводи да је браничевска земља ипак била њихово наследство (*достојаније*),[51] чиме се наслућује да су они полагали одређена права на ову област. Српски архиепископ додаје да су они потицали од исте мајке, односно да су фактички били полубраћа.[52] Дуална власт посведочена код Данила међу њима представљала је један од обичаја раширених међу Куманима. Пример Саронија и Јоне, куманских главара који су ступили у службу Латинског царства поткрепљује наведену тврдњу. Алберик ову двојицу титулише као краљеве (*reges*), при чему наглашава да је Јона био по положају старији од Саронија.[53] Сличну паралелу као да показује и случај господара у Браничеву, где се може наслутити да је Дрман имао првенство над својим полубратом. Наиме, када је 1284. године угарски краљ Ладислав IV (1272–1290) покренуо против њих поход који се на крају неуспешно завршио, у једној његовој повељи изричито је речено да је он вођен „против Дрмана".[54] И само његово име, посведочено у краљевој повељи издатој у спомен на тај поход, као *Dorman*(*us*), несумњиво је куманског порекла, са значењем „снажан, упоран".[55] За

48 Cf. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I, ed. L. Schopen, Bonnae 1828, 175; Ников, *Видинското кньжество*, 43–44; В. Стоянов, *История на изучаването на Codex Cumanicus, Кумано-печенежки антропоними в България през XV век*, София 2000, 196–197. (= Стоянов, *Антропоними*)

49 П. Никовъ, „Българо-унгарски отношения отъ 1257. до 1277. година", *Сборник на Българска академия на науките* 11 (1920) 179–180; Динић, *Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије)*, Београд 1978, 95–96. (=Динић, *Српске земље*)

50 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, ed. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 114–115 (= Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 86–87 (= Данило/Мирковић)

51 С. Мишић, „Територијална организација Браничева (XII–XV век)", *Браничево кроз војну и културну историју Србије*, I/3, Пожаревац 2006, 14. О положају средњовековног Кучева, А. Крстић, „Кучево и Железник у светлу османских дефтера", *Историјски часопис* 49 (2003) 139–162.

52 Данило/Даничић, 116; Данило/Мирковић, 88.

53 Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

54 *„…regis Ione qui videbatur esse maior in regibus Cumanorum…"*, Alberic, *Triumfontium chronicon*, 950.

55 *Documente privind istoria României, seria C: Transilvania*, vol. II, edd. M. Roller et alii, București 1952, 272; Vasary, *Cumans and Tatars*, 105–107.

име другог брата – Куделин, узима се да је словенског корена, изведено од речи „кудеља".[56] Њихова куманско-словенска имена, како примећује И. Вашари, јасно указују на социјалну и културну основицу бугарских земаља у *Другом бугарском царству.* Они су, сматра исти аутор, били само једни од бројних припадника бугарске елите куманског порекла – кумански ратници у бугарској служби или бугарски бољари куманског порекла.[57] За образовање и ширење власти двојице браће у Браничеву ипак није био пресудан бугарски, већ кумански и татарски елемент. Из редова номада, господари Браничева црпли су своју снагу и ослањали се на њих у походима вођеним против суседа.[58]

Браничево, посматрано у контексту целог Подунавља, није представљало јединствени случај по питању куманског присуства и њиховог утицаја током XIII века. Ова област је била на дохвату номада насељених у влашкој низији од којих ју је делила широка, али не и непремостива река Дунав. Специфичан политички положај регије, око које су током овог времена борбу водили бугарски, угарски, а затим и српски владари који су се, уосталом, сви ослањали на услуге и војничке квалитете источњака, био је још један разлог њиховог останка на овом подручју. Услед честих војних дејстава, крајеви Поморавља су током XI–XIII века важили за пусту и ретко насељену земљу, што је номадима погодовало.[59] Браничево је, иако не равничарско већ брдовито подручје, својим пашњацима и рељефом који је одговарао пасторалном начину живота пружало добар предуслов за егзистенцију номада – пре свега довољно испаше за издржавање њихових коња. Пређашње спорадично куманско присуство у Браничеву било је ојачано приливом њихових сународника 1241. године, а у наредним деценијама одигравала се њихова седентаризација и акултурација у словенско и православно окружење. До почетка последње деценије XIII века, када је област ушла у састав средњовековних српских земаља овај процес вероватно је већ био поодмакао.

Почев од краја XIII века, нема нових података о куманском присуству на овом и околним подручјима. Иза њих су остали трагови само у топономастици. Село *Куманија* у Мачви, траг њихове сеобе из угарских крајева у освит монголског продора пролећа 1241, забележено је у *Раваничкој повељи* кнеза Лазара Хребељановића из 1381. године. У истом документу среће се и село *Кумани* на простору Браничева.[60] Интригантан топоним, *Дрмно* код Костолца, назван је свакако по господару ове обла-

56 L. Rásonyi, „Les anthroponymes Comans de Hongrie", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1967) 140; Стоянов, *Антропоними*, 194–196.

57 М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986, 109.

58 Vasary, *Cumans and Tatars*, 104–105.

59 Данило/Даничић, 115; Данило/Мирковић, 87.

60 Cf. М. Антоновић, „Етничка кретања у Поморављу од XI до XIII века", *Моравска Србија – историја, књижевност, уметност,* Крушевац 2007. (тренутно у штампи)

сти Дрману.[61] Идентичног порекла је име села *Дърманци* које се налази у северозападној Бугарској, у општини Мездра, као и насеља *Куделин* на простору општине Брегово, надомак данашње српско-бугарске границе.

MA Aleksandar Uzelac

Braničevo and Adjacent Regions Before and After the Mongol Invasion (1241–1242)

Mongol invasion in the years of 1241–1242. was an event of outstanding importance in the history of Central and Southeastern Europe. Not only it caused great havoc and destruction in the region, but was also main factor that stood behind massive migration of Cumans from Black Sea steppes to the Balkans. Cuman movements and subsequent operations of Mongol armies took place alongside the Danube and in the Branichevo and adjacent lands as well. This paper deals with one problem in particular, already known in historiography – whether Mongol conquest of Belgrade happened or not and under which circumstances. Having compared and analyzed extant fragmentary data from highly trustworthy sources – Flemish Franciscan William of Rubruck and Persian historians Juvaini and Rashid al-Din, it may be concluded that these events took place during the spring of 1241. Detachment of Mongol army who forced their way to Belgrade belonged to prince Buchek, one of the most prominent Mongol commanders. It is not clear what laid behind their campaigns south of Danube, but it is possible that Mongol leadership took this step in order to subjugate fugitive Cumans. Consequently, in this article we tried to shed some light on Cuman settlement in Braničevo and to show continuity of their presence in the region before and after the Mongol invasion, on the basis of narratives, documentary sources, and toponymic traces. All this, regarding geographical and political peculiarities of medieval Braničevo, and in order to show importance of the events and their significance for subsequent history of the region – particularly time of supremacy of Cuman or half-Cuman brothers, nobles Drman and Kudelin, at the end of the Thirteenth century.

Мр Александр Узелац

Браничево и его соседние страны в течение вторжения монголов (1241–1242)

Вторжение монголов в течение 1241–1242. г. имело глубокие следствия в центральной и юговосточной Европе. Действия войск монголов происходили во всем дунайском краю и в соседних странах. В этой статье рассматриваются два вапроса, которые уже знает историография.

Во-первых это судьба Белграда в течение вторжения монголов, а во-вторых это переселение жителей Кумана южно от Дуная, под давлением монголов и их возможное населивание в Браничево.

В этой статье автор попытался реконструировать события в течение этих двух лет и рассмотреть географические и политические специфики Браничево, выделить их значение за историю этого района.

61 F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusii*, Wien 1858, 199.

UDK 911.37(497.11 Timočka krajina)"14"

Проф. др Синиша Мишић,
Филозофски факултет
Београд

НАСЕЉЕНОСТ ЦРНЕ РЕКЕ И ТИМОКА У XV ВЕКУ

Црна река и Тимок, простор данашње Тимочке крајине, био је настањен од праисторије. Материјални остаци градова, црква и манастира посредно сведоче о континуитету насељености у средњем веку. У 15. веку, на основу два турска пописа, из 1455. и 1466. године може се закључити да је област слабо насељена 1455, али да до 1466. долази до знатног пораста становништва. У попису 1455. пописано је 8.612 душа са статусом раје, а 1466. године 9.455 људи у истом статусу. Међутим у овом попису је пописано и 6.955 становника под бератом који уживају посебне статусе (мартолоси и соколари), што чини укупно 16.270 пописаних становника.

Простор који се данас у географији назива Тимочком крајиному 15. веку су обухватале две турске нахије: Црна река и Тимок. То је територија коју обухватају сливови Белог Тимока, Црне реке (Тимока) и Тимока. Ова територија је потпала под турску власт 1396, када је престало да постоји бугарско Видинско царство. Тимочка крајина је постала саставни део Видинског санџака. Нахијска организација овог санџака током целог 15. века трпи знатне промене, па се на овом простору јављају од 1 до 4 нахије: Црна река, Тимок, Винишница и Кливје. [1] Како није могуће убицирати сва насеља наведена у пописима, не може се говорити о границама појединих нахија, а у првом попису (1454/55) села често нису ни навођена по нахијској припадности. Зато проблем насељености морамо посматрати у целини за Тимочку крајину, а не према нахијској организацији.

Густина насељености једног простора, као и ритам демографских кретања, видљиви су у пописним књигама. Нажалост, балканске земље такве књиге нису водиле све до доласка Турака. Због природе историјских извора, историјском демографијом истраживачи се баве, углавном, од времена појаве првих дефтера, а то је половина 15. века. Изворна грађа из ранијих времена даје веома оскудне податке о демографији, тако да је истраживач принуђен да прати процесе као што су појава и нестанак села, настанак заселака, појава крчевина, градова, подграђа и рудника. Све ове појаве сведоче о одређеним

1 У попису 1454/55. све ове нахије су припадале нахији Видин, а у санџак су улазиле још нахије Белград, Сврљиг и Бања. Види детаљно Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна Река у време турске владавине (XV–XVIII век)*, Гласник ЕМ 42, Београд 1978, 24.

демографским процесима и о порасту или паду броја становника. [2] Средњовековна дипломатска грађа садржи низ података погодних за демографска истраживања, пре појаве првих дефтера.

Тимочка крајина је подручје које у овом погледу није захвално за истраживања. Из периода бугарске власти, у 13. и 14. веку, није сачувана ни једна повеља, а друге врсте података су узгредне и сасвим фрагментарне. Претходни период византијске власти је такође слабо документован, а сувише је хронолошки удаљен да би подаци били релевантни за 15. век. Принуђени смо да се обратимо остацима материјалне културе као сведоцима физичког и културног трајања становништва на овом простору.

Остаци материјалне културе су присутни на тлу Тимочке крајине од праисторије до времена које се овде разматра. Поред остатака градова у долини Сврљишког, Трговишког и Белог Тимока (Сврљиг, Соколница, Равни и Кожељ), важни су и остаци сакралних објеката (цркве и манастири). Цркве сведоче о континуитету насеља, као и о културним и верским обележијима становништва. У 14. и 15. веку срећемо се са остацима већег броја црквa и манастира у Тимочкој крајини. На брду Зањевцу у близини села Звездан налазе се остаци цркве, вероватно посвећене Светом Николи. Њене фреске потичу из 14. века, а традиција је приписује влашком војводи Радулу.[3] Близина позноантичке Felix Romuliane говори у прилог чињеници да је простор долине доњег тока Црне реке био добро насељен од позне антике до позног средњег века. То је иначе плодна долина, подесна за земљорадњу, што је од прворазредног значаја. Периоду средњег века припадају и недовољно испитани манастири у селу Грлишту и манастир Суводол у близини села Селачка.

Близу ушћа Трговишког Тимока налазе се села Доња и Горња Каменица, која својим црквама и манастирима сведоче о трајању становништва овог краја у средњем веку и турском периоду. У Доњој Каменици се налази црква, вероватно посвећена Богородици, чији је ктитор непознати властелин из 14. века. У владарској композицији је приказан деспот Михаило, син Михаила цара.[4] Фреске потичу из половине – до краја 14. века, изглед и украси на ношњи такође упућују на половину 14. века. На основу владарских инсигнија деспота Михаила може се закључити да се ради о бугарском деспоту.[5] То би значило да је црква

2 Детаљније са релевантном литературом види С. Мишић, *Насељеност Полимља у средњем веку,* Милешевски записи 6, Пријепоље 2006, 63–78.

3 Ђ. Стричевић – Г. Суботић, *Истраживање Зањевачке цркве,* Старинар 9–10 (1958/1959) 307–315; А. Лаловић, *Праисторија, антички период и средњи век,* Гласник ЕМ 42, Београд 1978, 13–22.

4 У српској и бугарској историографији настао је низ расправа око личности деспота Михаила. Предлагана су различита решења од којих нека имају озбиљних недостатака, посебно оно које предлаже Михаила Анђеловића. Види М. Ћоровић-Љубинковић – Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици,* Старинар 1 (1950) 53–86; Д. Фрфулановић, *Портети ктитора у цркви у Доњој Каменици,* ВГ 33, Врање 2005, 135–157 са свом старијом литературом.

5 М. Ћоровић-Љубинковић – Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици,* 69, 70; М.

свакако настала до половине 14. века. Археолошка истраживања цркве и њене околине показала су остатке римске и византијске опеке, а у самом поду цркве пронађена је праисторијска керамика.[6] Ови налази показују континуитет насељености Доње Каменице од праисторије до турских времена. У непосредној близини, у Горњој Каменици, 1457. цркву је подигао деспот Лазар Ђурђевић (Бранковић), као сведочанство скромних могућности и ктитора и мајстора.[7] Оба насеља су наведена и у попису из 1455. године, у истом тимару. Горња Каменица је имала 16 домова и 6 неожењених, а Доња 6 домова, 3 неожењена и две удовице.[8] Континуитет хришћанског становништва се овде наставио и под влашћу Турака.

Један број манастира се наводи као активан и у турским пописима, што посредно сведочи о насељености тих крајева становништвом које је хришћанске вере. У попису из 1455. наведени су у Црној реци манастири Виреле и Лукова уз село Луково, са по 4 духовника.[9] Затим Лозица са 2 духовника, која се налазила вероватно југоисточно од Кривовира, као и манастир Лопузна (Лопушња), такође са два духовника.[10] Ови манастири су се налазили на простору данашњих села Крививир и Луково, а у пописима 1531–1535. помиње се и манастир Крепичевац, у близини *Латинскої їрада*, у клисури Радовањске реке, у атару села Јабланица.[11] Као покретач градње ових храмова наводи се поп Никодим, који је овде дошао око 1375. године, а помагао му је влашки војвода Радул I (1377–1385). Влашке војводе су наставиле да помажу подизање храмова у Црној реци, па се тако подизање Лопушње код Лукова везује за Радула Великог (1395–1508).[12] У горњем току Црне реке је почетком 16. века било пет активних манастира што сведочи о слабој насељености јер се манастири нису подизали у густо настањеним подручјима. У пописима овде се наводе само два села.

Велики број локалитета и остатака световне и сакралне материјалне културе сведоче о континуитету насељености Тимочке крајине у епохама пре доласка Турака. Нажалост, већина локалитета није истражена и не постоји тачан преглед локалитета, посебно да ли на некима од њих има трагова непрекидног трајања од антике до доласка Турака.

Ђоровић-Љубинковић, *Налаз из Маркове вароши код Прилеп*а, Музеји 2, Београд 1949, 102–113.

6 С. Јовановић, *Доња Каменица код Књажевца,* Археолошки преглед 22, Београд 1981, 159–160; 161–162.

7 ИСН 2, Београд 1982, 191 (Г. Бабић-Ђорђевић – В. Ј. Ђурић).

8 Д. Бојанич-Лукач, *Видин и видинскиям санџак їрез 15–16 век. Документи оїт архивиїе на Цариїрад и Анкара,* София 1975, 73. Још увек представља загонетку чињеница да српски деспот подиже цркву практично на територији једног турског тимара и на територији која није под његовом влашћу.

9 *Исїо*, 68.

10 *Исїо*, 83.

11 С. Вељковић, *Бољевац и околина од їрвих їраїова до друїої свеїскої раїа*, Бољевац 1986, 41–42.

12 *Исїо*, 40. О црквеним приликама на ширем подручју Источне Србије види М. Антоновић, *Црквене їрилике у Исїочној Србији у средњем веку*, БГ 3–4, Пожаревац 2006, 7–28.

У том погледу су посебно занимљиви Равно и Кожељ, који су до 1455. од градова постали сеоска насеља. На више места, на пример код села Штрпци, нађени су остаци цркава из византијског времена.[13]

О етничкој припадности становништва има мало података. Турски пописи 15. века не доносе имена домаћина, већ само број кућа. Топонимија (називи река, потока, потеса, насеља) не може пуно помоћи без систематског проучавања. На простору Тимочке крајине су присутни топоними илирског, келтског, романског и словенског порекла. Писани споменици би били од веће помоћи, али су они изузетно ретки. Сврљишко јеванђеље из 1279. године писано је српском рецензијом. Такође, надгробни споменик код грлишког манастира, из времена Јована Страцимира, такође је писан српском рецензијом.[14] На основу овога може се закључити да је на овом простору живело српско становништво. Такође, свакако је било и Бугара, бар у појединим крајевима. То се види из записа монаха Симона из манастира Врело, који је преписао један пролог у ***љута и скрбна времена*** (око 1560). Он се жали и уједно моли за опрост ако је грешио у преписивању јер каже ***Писах из извода стара буГарски заношено***.[15] Видимо да је манастир Врело у 16. веку поседовао црквену књигу писану бугарском рецензијом. То сведочи о присуству обе рецензије – српске и бугарске у Црној реци и Тимоку, као и становништва оба народа.

Податке које нам пружају турски дефтери обрадили смо и саопштили у две упоредне табеле делећи простор на Црну реку и Тимок.[16]

Табела 1: Насеља и становништво нахије Тимок по попису 1454/5. и 1466.

		Попис 1454/5.				*Попис 1466.*			
Село	**Убикација**	**Број кућа**	**Неож.**	**Удов.**	**Бр. стан.**	**Бр. кућа**	**Неож.**	**Удов.**	**Бр. стан.**
Балборовце	Балборовска падина сев. од Дебелице	18	3	1	95,5				
Бели Поток	Исто	54	3	4	283				
Белобрадице	Махала села Ошљане	13	/	/	65				
Биче/Бучје /Буджа	Исто	34	10	2	190	35	4	/	179
Божиновци	Исто	14	/	/	70				

13 М. Станојевић, *Тимок*, Насеља и порекло становништва 29, Београд 1940, 413, 417, 419, 421, 445, 453, 457, 474–475, 481; Исти, *ЗаГлавак*, Насеља српских земаља 9, Београд 1913, 113, 124, 141–143, 151, 157, 183; С. Мачај, *Црноречки округ*, Гласник СУД 73 (1892) 1–186; Исти, *Грађа за топоГрафију округа књажевачкоГ са картом*, Гласник СУД 19 (1866) 285–345; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 2005, 833–834, 875, 880.

14 С. Вељковић, *Нав. дело*, 38 са литературом.

15 *Подаци из фрушкоГорских манастира 1*, Споменик СКА 19 (1892) 44.

16 Подаци су узети из пописа 1455. и 1466. Види Д. Бојанич-Лукач, *Видин и видинскиот санџак през 15–16 век*; Д. Бојанић, *ФраГменти збирноГ пописа видинскоГ санџака из 1466. Године*, Мешовита грађа (Miscellanea) 2, Београд 1973, 5–78.

Село	Убикација	Број кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Боиновце	Топоним Бојановица у атару села Дрвник	15	1	2	81				
Бојковце	Непознато	14	/	/	70				
Бошева/Поша Ва	Река Бошава код Г. Зунича	18	1	2	96	20	4	/	104
Брусник	Изчезло	1	/	1	7,5	2	/	/	10
Бучачин	Непознато	7	/	/	35	10	/	/	50
Бричевце	Причевци у Заглавку	7	/	/	35	10	3	/	53
Везиче	Вежински поток, прито-ка Шашке реке	3	/	1	17,5				
Витонце	Витон и Витоња, топоними у Заглавку	8	/	/	40	9	2	/	47
Врба	Топоним у атару Мањинца	40	8	1	210,5				
Врбица	Исто	10	/	3	57,5	33	5	/	170
Горња Гразна	Грезна	27	3	/	88				
Горња Глоговица	Глоговац	6	/	3	37,5	8	/	1	42,5
Горњи Долче Камен	Топоним Тлчи Камен у Минићеву	18	1	1	93,5				
Горња Дренова	Мали Дреновац	12	/	2	65	20	4	3	111,5
Горње Зорановце	Зоруновац	17	1	/	86	40	5	1	207,5
Горња Каменица	Исто	16	6	/	86				
Горња Лепена	Лепена	5	/	/	25				
Горњи Петрус	Петруш	12	2	1	64,5	30	4	/	154
Грбовци	Топоним Грбовац код Кожеља	8	/	1	42,5				
Гургусовац	Књажевац	10	2	/	52				
Грджиловце	Река Грбуловац и махала у селу Јаковци	7	/	/	35				
Дабковце	Непознато	5	3	1	30,5				
Дебелица	Исто	11	2	1	59,5	24	3	1	125,5
Дејановци/Ра Девци	Исто	7	1	1	38,5	4	/	/	20
Доња Лепена	Лепена	4	/	1	22,5				
Доња Дренова	Дреновац	3	/	1	17,5	8	/	/	40
Доње Каличине	Каличина	7	/	/	35	9	/	/	45
Доња Каменица	Исто	6	3	2	38				

Село	Убикација	Број кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Доња Лешница	Непознато 1483. празна	1	/	/	5				
Долне Ујно	1483.припада Винишници	5	/	2	30				
Драјчиновце	Топоним Дречиновци и Дречиновачка река у атару села Видовци	20	1	1	103,5				
Дреновац	Исто	22	4	1	116,5				
Дрмник	Дрвник	8	/	/	40	15	2	/	77
Дубока	Топоним Дубоко у атару Штипине	15	1	1	78,5				
Жилна	Жлне	13	1	1	68,5	22	5	/	115
Жуковце	Жуковац	7	/	/	35				
Зимјан	Махала Змијанац у Вратарници	9	/	/	45				
Зориновце	Зоруновац	20	1	/	101				
Зубановце	Зубанов поток у селу Равна	11	/	/	55	12	/	/	60
Зубатинце	Зубетинци	15	2	/	77				
Зуник	Зуниче	29	5	3	157,5				
Иврaжогрнце	Вражогрнац	6	/	/	30				
Вратарница	Исто	4	/	/	20				
Извор	Велики Извор	25	7	3	139,5	45	3	/	228
Иновце	Непознато	4	/	/	20				
Истанислав	Станиславовце код села Штрпци	9	/	/	45				
Истолужнице	Непознато	6	/	1	32,5				
Иштипине	Штипина	10	3	1	55,5				
Иштитар	Штитарци у Заглавку	10	/	/	50	15	2	/	77
Каличина	Исто	9	/	/	45				
Кандалица	Исто	10	1	1	53,5				
Кожел	Кожељ	25	5	1	132,5				
Корито	Старо Корито	5	/	/	25	4	/	1	22,5
Кубратовце	Непознато	2	/	1	12,5				
Куршат	Непознато	6	/	1	32,5				
Лачеслади	Непознато	9	/	/	45				
Лашва	Ласово	12	3	1	65,5				
Лужани	Непознато	8	1	3	48,5				
Манастирица	Непознато	9	2	4	57	30	3	/	153
Махинце	Мањинци	29	1	3	153,5				
Ненадовце	Махала Ненадица у Малом Извору	11	/	3	62,5	18	4	/	94
Николинце	Непознато	6	/	/	30				

Село	Убикација	Број кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Орашице	Орашац	12	2	/	62				
Ошљане	Исто	10	/	2	55	20	2	1	104,5
Берчиновци	Исто	9	/	1	47,5	13	3	1	70,5
Петруша	Исто	12	2	2	67				
Поповдол	Попов Дел у Врбници	4	/	/	20	7	/	/	35
Поредник	Истоимена махала у Мањинцима	10	3	1	55,5				
Проданковце	Непознато	14	1	/	71	15	2	1	79,5
Равна	Исто	41	4	1	211,5	50	13	/	263
Ражанце/ Заринце	Непознато	15	/	/	75	18	3	1	95,5
Раховице	Топоним Реовица у Н. Кориту	36	4	2	189				
Рајловце	Непознато	12	/	/	60				
Сираковце	Непознато	5	/	1	27,5				
Слатина	Исто	28	3	1	145,5				
Сајовце	Сајовски поток код Ласова	1	/	/	5				
Соколовце	Горња Соколовица	12	/	/	60				
Средња Каменица	Горња и Доња Каменица	5	/	/	27,5				
Сумаран	Непознато	2	/	/	10				
Суходол	Суводол селиште и манастир	33	7	5	184,5	56	5	3	292,5
Топли	Шуман Топола	20	4	1	106,5				
Треснице	Тршинска река између Булиновца и Балановца	4	/	/	20				
Туринчовце Торничовце	Непознато	8	/	/	40	13	/	/	65
Устобол	Махала Стубол у селу Мариновац	20	2	1	104,5	43	4	1	221,5
Халдинце	Алдинци	4	/	/	20				
Хрковце	Кркјевац топоним у атару Боровца	1	/	/	5	2	/	/	10
Цар Кладенац	Топоним Царевац и извор у Селачкој	Долазе из суседних села				22	4	2	119
Церовце	Пасиште Церовац у атару Орешца	20	1	/	101				
Црвење	Исто	9	/	/	45	15	4	/	79
Јелашница	Исто					48	9	/	249
Дајковце	Непознато					10	/	/	50
Вина	Исто					30	3	/	153
Крчиловце	Непознато					14	/	/	70

Село	Убикација	Број кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Стругаровце	Стогазовци					40	4	4	214
Отиховце	Непознато					13	/	1	67,5
Хамјане	Умни Дол у атару Видовца					4	/	1	22,5
Бана	Можда Бањица					20	2	/	102
Ракитница	Непознато					3	/	/	15
Будомировце	Будимирово седло северно од Бучија					25	3	1	130,5
Виновце	Непознато					28	3	/	143
Косево	Непознато					10	3	1	55,5
Кошчел	Непознато, 1483. само 1 кућа					99	/	/	495
Буниловце	Булиновац					1	/	/	5
Потркање	Исто					20	5	/	105
109		**1174**	**121**	**82**	**6196**	**1062**	**125**	**25**	**5498**
	Број села	**93**				**50**			
	Просек	13				**21**			

Табела 2: Насеља и становништво нахије Црна Река (Кливје и Винишница) по попису 1454/5. и 1466.године.

		Попис 1454/5.				*Попис 1466.*			
Село	**Убикација**	**Бр. кућа**	**Неож.**	**Удов.**	**Бр. стан.**	**Бр. кућа**	**Неож.**	**Удов.**	**Бр. стан.**
Баралево 1466. Кливју	Река Паралево источно од Боговине	19	2	1	99,5	30	5	/	155
Барова	Непознато	4	/	/	20				
Бела Река	Доња и Горња Бела Река	5	/	/	25				
Боговина	Исто	30	3	2	158				
Боловце	Бољевац	10	1	/	51				
Брезовце и Манојловце	Топоним Велика и Мала Брезовица	37	8	2	198				
Будаковце	Непознато	6	/	/	30				
Бугарин	Река Бугарин у атару Брестовца	6	/	/	30				
Винешница 1466. посебна нахија	Непознато	7	/	/	35	18	4	/	94
Виновце	Топоним Виновац код М. Извора	7	1	/	36				
Врбовац	Исто	8	/	1	42,5				
Гагуче 1466. под Кливје	Непознато	7	1	1	38,5				
Горње Брестово и село Хутово	Непознато	14	2	/	72				

Село	Убикација	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Кузмино	Непознато	2	/	/	10	12	/	/	60
Горње Мирево	Мирово	14	3	3	80,5	48	2	1	245,5
Горња Планиница	Планиница	5	1	1	28,5	13	2	/	77
Горња Јабланица	Јабланица	15	2	2	82	26	5	/	135
Грнци	Грнчарски поток северно од Бољевца	11	1	/	56				
Добрујовце	Добрујевац	13	1	/	66	16	/	1	82,5
Доње Кузмино	Непознато	1	/	3	12,5				
Доње Мирево	Мирово	14	/	3	77,5				
Доња Планиница	Планиница	9	/	1	47,5				
Дренова	Махала у Кривељу, али и адреновачки поток притока Арнауте	5	/	/	25	2 + 13	/ 2	/	10 + 67
Дрглатин	Топоним Драганиј с/з од Брестовца	10	1	/	51				
Дрмник	Непознато	8	/	/	40	15	2	/	77
Заграђе	Исто	6	/	/	30				
Застине	Непознато	5	/	/	25				
Звездан	Исто	1	/	/	5				
Иржана	Ружено брдо, део Бора	7	/	/	35				
Ислатина	Слатина	2	/	/	10	23	4	/	119
Иснатина/ Снетина	Непознато	7	/	/	35	9	2	/	47
Исфинар	Свињарски поток ј/и од Илина	11	/	/	55	20	2		102
Кобила	Топоним Кобиље у атару Злота	2	/	/	10				
Крелуште	Можда Грлиште	2	/	/	10				
Лукова	Луково	16	/	/	80				
Марино-вац	Исто	18	2	1	94,5				
Нечешлај	Непознато	3	/	/	15	15	/	2	80
Ораховица	Можда поток Орашак код Вратарн-ице	15	2	2	82	32	4	1	166,5
Сас/Сас-лар	Непознато	23	/	1	117,5				
Сездинци/ Велеш-ница	Непознато	2	/	1	12,5				
Сремлан	Река Сремљана у атару Сумрак-овца	8	2	2	47	24	3	/	123
Тулице/ Тугинце	Непознато	18	3	1	95,5				

Село	Убикација	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Хрелова	Рељево брдо ј/з од села Лесковац	2	/	/	10				
Хлапина	Поток Лапин код Вражогрнаца	7	/	/	35	35	4	/	179
Хумјане	Умачки поток улива се у Злотску реку	4	/	/	20				
НАХИЈА ВИНИШИЦА									
Врбица	Поток Врбица улива се у Суву реку					12	2	/	62
Братинце	Братински поток					16	3	/	83
Влчак	Поток Вучак улива се у Тимок					10	/	/	50
Долна Бланинца	Планиница					25	4	/	129
Јелашница	Исто					6	1	/	31
Баница	Банчин поток или Гамзиградска бања					17	3	/	88
Горња Убна	Непознато					15	4	/	79
Димитровце	Непознато					35	3	1	180,5
Хрватиновце	Непознато					6	/	/	30
Вратарница	Исто					12	1	/	61
НАХИЈА КЛИВЈЕ									
Уленковце	Непознато					6	2	/	32
Илино	Исто					10	1	1	53,5
Котар	Котарски поток у атару села Мирово					10	1	/	51
Сенце	Непознато					10	2	2	57
Николинце	Непознато					8	2	/	42
Бурдим	Непознато					2	/	/	10
Јаблановик	Непознато					6	1	/	31
Устобања	Горња и Доња Стопања у Злоту					20	6	/	106
Чичиковце	Топоним у атару села Мариновац					4	/	/	20
Крнинци	Крњинац је део Злота					35	4	/	179
НАХИЈА ЦРНА РЕКА									
Горња Грабовица	Грабовачки поток код Кривог Вира					13	2	/	67
Баница	Део села Кривељ, Оштрељ или Бучје					5	/	/	25
Церовица	Церова део Кривеља					20	1	/	101
Каладник/ Каленик	Калиначки поток у атару Слатине					7	1	/	36
Нерезиште	Нерезински поток код Мирова					17	2	/	87

Село	Убикација	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.	Бр. кућа	Неож.	Удов.	Бр. стан.
Отрешнице	Непознато					8	/	/	40
Злаће	Део Злота					6	/	/	30
Доње Мишленце	Можда топоним Мишљеновац код Николичева					10	1	1	53,5
Зајечар	Исто					8	2	/	42
Бучје	Исто					15	3	/	78
Црнодол	Непознато					2	/	/	10
Потпегалце	Непознато					6	2	/	32
Баница	Део Кривеља, Оштреља					18	3	/	93
Црквиште	Непознато					13	4	/	69
80		**426**	**36**	**28**	**2236**	**764**	**102**	**10**	**3947**
	Број села	**45**				**51**			
	Просек	**9**				**15**			
	Укупно у обе нахије	**636**	**157**	**110**	**8612**	**1826**	**227**	**35**	**9445**

На основу приказаних података могуће је извући више закључака. Пре тога морамо напоменути да пред собом имамо попис раје која дугује харач турској држави. Сви они који су из неког разлога ослобођени пореза нису се нашли у овом попису. Из овог разлога могуће је говорити о приближном броју пописаног, а не целокупног становништва.[17] У попису из 1455. пописано је у Тимочкој крајини 138 села, у 1636 потпуних домаћинстава и 110 удовичких, као и 157 неожењених. То заједно даје број од **8. 612** становника.[18] Највећи број села спада у категорију малих насеља (од 6 до 20 кућа) њих 85, у средња (21 до 40) 17, а у патуљаста (1 до 5) чак 34 села, док само два имају преко 40 кућа (види Табелу 1 и 2). Велики је број насеља која дају минималне дажбине (50, 60 аспри по домаћинству) чиме се стимулише колонизација. На основу пописа се види да је ово регија у фази насељавања.[19] Према попису из 1466. године у Тимочкој крајини (у питању су 4 нахије) пописано је 101 сеоско насеље са 1862 потпуна домаћинства и 35 удовичких, као и 227 неожењених. Што заједно чини **9. 445** становника. И даље је највише малих села, њих има 59, средњих 22, патуљастих свега 12, а великих 8. Из овога се види да је дошло до смањења броја насеља, али до повећања броја кућа и становника. Свако село које се помиње у оба пописа бележи пораст броја кућа и становника. Тешко је рећи који проценат тог пораста долази од природног прираштаја, а који на досељавање из других регија или других насеља. Очигледно је из пописа да се један број патуљастих села утопио у већа, суседна насеља. Такође је

17 Куће су множене коефицјентом 5, а удовичке са 2,5.

18 Уп. Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна река у време турске владавине (XV–XVIII век),* Гласник ЕМ 42, Београд 1978, 23–78, дошла је до нешто другачијих цифара. Уп. N. Todorov – A. Velkov, *Situation demographique de la Peninsule balkanique (fin du XV s. – debut du XVI s.),* Sofia 1988, 23.

19 *Исто*, 29.

1455. приметан знатно већи број удовица (110) у односу на 1466. (35), што говори о томе да је половином 15. века део мушког, виталног становништва у статусу раје, на неки начин страдао.

На жалост за 1455. немамо никаквих података о становништву са специјалним статусом (мартолоси, соколари, дербенџије), кога је било у знатном броју, што се види из пописа из 1466. године. По попису соколара Румелије у Видинском санџаку било их је 34, а од тога у Црној реци 26, са статусом бератлија. Ове породице живе у селима: Сумраковац (1), Бела Река (2), Ржана (2), Стопања (2), Голашинац (2), Грабовница (3), Крнинац (4), Драмлак (5) и Јаблановик (5).[20] Дакле, у 26 соколарских породица живело је 130 душа. У истом попису су побројени и мартолоси (сељаци-војници), такође бератлије. У попису се наводи 166 војничких *копаља* у Црној реци и 29 у Тимоку, укупно на простору Тимочке крајине 195 војничких *копаља*.[21] Свако *копље* је сачињавало седам војника што нам даје 1. 365 војника, а они заједно са породицама чине **6. 825** душа. Дакле, 1466. у Црној реци и Тимоку под бератом живи **6. 955** становника, насупрот **9. 445** са статусом раје, што чини укупно **16. 270** душа. На овом примеру види се колико је неоправдано говорити о укупном становништву смо на основу пописа раје, ако се немају подаци о повлашћеним категоријама. У овом случају, повлашћене категорије под бератом, чине чак 42% укупно пописаног становништва, а и даље то није сво постојеће становништво. Ту свакако треба додати непознат број муслимана. Попис из 1455. даје само податке о раји па га није могуће у потпуности поредити са пописом из 1466. године. Али у том делу је видљив пораст становништва.

Тимочка крајина даје велики број војника, што није чудно, јер се налази на граници према Угарској и српској Деспотовини. То су лаки оклопници и коњаници са резервом и подмлатком.[22] Ова организација је била посебно бројна у Црној реци. Такође се из пописа види да је било и хришћана међу тимарницима, али са малим тимарима. Они нису аутохтони феудалци већ дошљаци из Угарске и Влашке, а касније и из Деспотовине. Становништво Браничева је половином 15. века бежало не само у Угарску, већ и у Тимочку крајину, где је ступало у турску службу. Када се овај простор упореди са просторима српских земаља (Косово и Метохија, Полимље, Хум, Браничево) може се рећи да је био ређе насељен од њих, посебно 1455. године. Узроке овог стања можемо тражити у ратовима, болестима, али и извесној привредној запуштености, непостојању градских центара[23] и донекле оштријим климатским условима које диктирају планине које окружују Тимочку крајину.

20 *Извори за българската история 10*, София 1964, 94–95, 164–165; Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна река у време турске владавине*, 32.

21 Д. Бојанић, *Фрагменти збирног пописа видинског санџака*, 42.

22 Д. Бојанић-Лукач, *Зајечар и Црна река у време турске владавине*, 35.

23 Види Н. Тодоров, *Балканският град XV – XIX век*, София 1972, 50 – 53, 63. Осим Видина у овом санџаку нема значајних градских насеља.

Prof. dr Sinisa Misic

Population of Crna Reka and Timok in 15th century

Historical demography of the times before introduction of first, even incomplete, registers can only research inhabitation of one area, by investigating the network of settlements. In this period, it is mostly about the continuity and discontinuity of certain settlement's (towns, villages, fairs) lasting. It is not possible to discuss growth or decline of population before introduction of the first Ottoman defters, and even with them, we must do that with caution, because we are dealing with non-perfect registers. In times before the introduction of registers, some intermediary indexes of influence on growth or decline of population can be researched. Those are cleared lands and growth of economy, war devastation and epidemics, especially plague. All this factors influence demographical changes in population.

In Timocka Krajina, which consisted in 15th century from districts of Timok and Crna Reka, at least in the register from 1454/5 (while later in register from 1466 it also includes districts of Klivija and Vinishnica), we can discuss population, and only because of that registers. The fact that we have two registers made in 11 years period is a privilege, while there is also a limitation-these are house registers, not population, and only registers of raya, and not the whole population.

This territory is somewhat unique, compared to Branicevo and other Serbian territories, because it was part of Bulgarian state (Vidin Empire), before establishment of Ottoman rule in these lands. Furthermore, in the time of genesis of the first register we are considering (1454), this territory was more than five decades under the Ottoman rule, which caused lightening of tensions and forced movement of population. It is interesting, that the migrations between Branicevo and Timocka Krajina were intensive in period 16–19th century, so we can assume that there were some migrations too in 15th century, especially during the fights between Hungary and Ottoman Empire, when population of Branicevo suffered heavily. Population of Homolj and Pek was moving to the east, away from the roads and armies, and founding sanctuary in Timok and Crna Reka lands.

It is not possible to determine precise ethnic belonging of population in whole area. However, it is without doubt, certain that this population is Christian, Slavic population, which is confirmed by material remains of many churches and monasteries in areas of Timok and Crna Reka. The registers themselves shows active monasteries in this area. Because of great similarity of personal and geographical names, it is not possible to divide Serbian and Bulgarian ethnic component in Timocka Krajina of 15th century. Preserved writings from this time, and there are few of them, were written in Serbian version of Slavic language, which may point to domination of Serbian ethnic element.

In first register from 1454/5 several settlements were enlisted, but with large percentage of those were tiny villages, consisting only form 5 households or less. In register from 1466 there are only few settlements of that type, and much larger ones, which is leading to conclusion that some neighbor villages have merged. In all located villages found in both registers, there were growth of population in those 11–12 years, and some villages even doubled its population. Characteristic of firs registers is large number of widows. However, we can conclude that, in period between 1454 and 1466 demographic growth occurred, but, given the nature of registers that are un-perfect, we can't discuss precise level of natural population growth.

Проф. др Синиша Мишич

Населенность Черной реки и Тимока в XV веке

Историческая наука о населении (демография, гр.) это эпоха до появления первой неполной переписы населения. Она может заниматься только изучением населенности одной области (одного края), исследуя селения. В этом периоде говорится о непрерывности (континуитет, лат.) и перерывности (дисконтинуит, лат.) определенных селений (городов, площадей, сел). О увеличении или уменшении числа жителей нельзя говорится до появления первых оттоманских книг счетов (тефтер, тур.), но и тогда надо быть осторожным, потому что перепись населения еще не окончена. В периоде до переписи населения надо испытать что влияло на рост или опадание населения. Это увеличение хозяйства, военные разрушения, эпидемия особенно чумы. Все эти факторы влияют на движение населения.

В XV веке, в 1454/5. г. Тимочка Краина состоялась из двух областей (нахия, тур.) – Тимок и Черная река. В переписи населения из 1466. г. появляются области (нахия, тур.) – Кливье и Винишница. Теперь вполне можно говорить о населенности территории и о том что в 11-ти летнем интервале совершились две переписи населения. Но надо подчеркнут, то что это была перепись домов не жителей, и перепис райи не совокупного населения. Так можно говорить о переписании жителей, но не о совокупном населении. Специфика этой территории проявляется в факте что здесь до приезда турок существоваволо болгарское государство олицетворенно в Видинском царстве. Когда выполнили первую перепись (1454. г.) показалось что эта территоия больше чем пяти десятилетий находилась под турецком властью, что влияло на смирение ситуации и принудительного движения населения. Надо сказать что миграция между Браничево и Тимочкой краиной в новом веке была интенсивной и можно претположиться что миграций было в XV веке особенно во время страдания жителей Браничево в боях между турками и венграми. Жители Хомоля и Пека убежали на восток далеко от дорог и войск, склоняясь на просторы Тимока и Черной реки.

Этническую принадлежность нельзя точно утвердить на всей территории. Несомненно что говорится о християнском словянском населении, что утверждают и материальные остатки огромного числа церквей и монастирей на просторах Черной реки и Тимока. И в переписи населения виделяются действующие монастыри на этих просторах. Из-за сходства в личных именах и топонимах нельзя разделить сербский и болгарский этнические субстраты в Тимочкой краине XV века. Немного рукописей из этого периода они написаны сербской редакцией.

В первой переписи населения из 1454/5. г. переписано больше селений, но переписано большое число этих сел с 5 домами. В переписи населения из 1466. таких селений немного, существуют большие селения о чем говорят объединеные соседние села. Рост населения увеличивается в некоторых селах даже и удваивается. В первой переписи населения появляется большое число вдов.

Можно заключучить что в периоде между 1454–1466. произашел демографический рост населения в Тимочкой краине.

UDK 94(497.11 Braničevo)"1389/1459"

Мр Александар Крстић,
Историјски институт
Београд

ОСМАНСКО ПРОДИРАЊЕ И ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ У БРАНИЧЕВУ (1389–1459)

Разарања која су пратила османски продор у српске земље изазивала су крупне демографске промене, али је тешко прецизно утврдити њихов обим, јер у изворима не постоје подаци о броју становника или домаћинстава у појединим насељима или ширим областима. У раду је зато учињен покушај да се посредно осветли проблем депопулације у овом периоду на примеру Браничева, поређењем податка о насељима из времена кнеза Лазара и деспота са онима из првих османских пописних дефтера из друге половине 15. века. На тај начин, може се утврдити да је половина познатих средњовековних браничевских насеља потпуно остала без својих житеља током османског покоравања Србије. Укрштајући тако добијене резултате са другим изворима, првенствено оним који говоре о ратним операцијама на територији Браничева у проматраном раздобљу, назначене су и поједине етапе у процесу демографских промена у времену од Косовске битке (1389) до пада Смедерева 1459. године.

Продор Турака Османлија у југоисточну Европу и успостављање вишевековне владавине Османског царства над земљама и народима овог региона суштински је одредило њихову даљу историју. Није непознато да је једна од најдраматичнијих етапа у том дугом раздобљу прошлости Срба и околних народа била управо она обележена процесом османског освајања. Више деценија пре коначног покоравања, земље на мети османске државе, систематски су изнуриване тешким материјалним вазалним обавезама, сталним пљачкашким нападима акинџија, као и повременим великим пустошећим походима султана или његових војсковођа. Ратна разарања, убијања и робљења, те несигурност, глад и болести које су пратиле ратове, изазивали су масовне миграције становништва. Демографски пад, економско пропадање и психолошка деморалисаност слабили су одбрамбену моћ нападнутих, па је у крајњем исходу овакво разарање друштвене структуре једне земље сигурно водило њеном преласку под султанову власт. Након тога, нови господари улагали су напоре да задобијену, мање или више опустошену територију поново насеље и економски обнове, како би од ње могли имати користи.[1]

1 О османском освајању српских земаља и његовим последицама постоји бројна научна литература. Међу најзначајнијим синтезама су: К. Јиречек, *Историја Срба I,*

Тај општи образац османске освајачке политике је, дакле, добро познат и уочен на примеру многих покорених држава, али је, бар када су српске земље у питању, тешко конкретно и прецизно утврдити обим депопулације и демографских промена у преломном раздобљу од краја 14. до почетка друге половине 15. века. Немогућност извођења поузданих демографских процена произлази из природе сачуваних историјских извора, у којима не постоје подаци о броју становника или домаћинстава у појединачним насељеним местима или ширим областима. Зато смо се определили да покушамо, барем посредно, да осветлимо проблем демографских промена у овом периоду на примеру Браничева, поредећи податке о насељима из времена кнеза Лазара и деспота са онима из првих османских пописних дефтера из друге половине 15. века.[2] Укрштајући тако добијене резултате са другим изворима, првенствено оним који говоре о ратним операцијама на територији Браничева у посматраном раздобљу, настојали смо и да утврдимо поједине етапе у процесу демографских промена у времену од Косовске битке (1389) до пада Смедерева 1459. године.

Предели северне Србије били су од времена краља Драгутина изложени спонтаним колонизационим токовима српског становништва из централних и јужних делова српске државе. Док су европски путници и крсташи у 11. и 12. веку простор између градова Браничева и Равног описивали као непрегледну шуму или пустош, из времена кнеза Лазара на том подручју поименично је познато око 160 насеља. Стварни број насеља био је свакако већи. Ове миграције, које би се могле подвести под добро познати појам „унутрашње колонизације", од последњих деценија

Београд 1988, 311–434; *Историја српског народа (=ИСН) II,* Београд 1981, 36–99, 195–329, 373–490 (текстови Р. Михаљчића, С. Ћирковића, Ј. Калић, М. Спремића, И. Божића); *ИСН III–1,* 1993, 117–157 (Р. Самарџић); С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у 14. и 15. веку,* Сеобе српског народа од 14. до 20. века, Зборник радова посвећен тристагодишњици сеобе Срба, Београд 1990, 37–46; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба,* Београд 1994; Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку,* Београд 2001; М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја српске државности I,* Нови Сад 2000, 254–319.

Турска историографија заступа тезу да се *„османска освајања нису водила силом него су се махом остваривала склапањем договора и мирољубивом политиком"*, али ни она не може пренебрећи да у нападнутим крајевима, који су због неприхватања позива на потчињеност *„постали изложени првим снажним и оштрим упадима османских крајишких бејова или честим ударима акинџија, становништво се раздвајало и повлачило у планине"*, да би се након завођења османске власти често враћало на своју земљу: *Historija Osmanske države i civilizacije,* ed. E. İhsanoğlu, Sarajevo 2004, 15–16 (F. Emecen).

2 Користећи овакав приступ, мађарски историчар Пал Енгел испитивао је утицај османских пустошења на демографске промене у западном Срему (Вуковској жупанији) од краја 14. до првих деценија 16. века. Он је, поредећи податке угарских повеља са сремским дефтером из 1566/9. године, установио да је у јужном (посавском) делу некадашње Вуковске жупаније чак 70% средњовековних села било у другој половини 16. века ненасељено, а бар 80% старог становништва нестало. У северном делу жупаније страдало је око 74% села: P. Engel, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példáya,* Századok 134/2 (2000) 267–321.

14. века добијају на интензитету и у великој мери мењају своју суштину, будући да су знатним делом изазване турским продором у јужне делове српске државе после бојева на Марици и Косову, а затим и премештањем државног средишта прво у Београд, а потом у Смедерево.[3]

Кнез Лазар је након победе над Растислалићима и запоседања Браничева око 1379. године[4] новоосвојене поседе искористио да богато дарује Цркву, а сигурно и себи одану властелу. Својој главној задужбини, манастиру Раваници, кнез је поклонио огромно властелинство. Раваничка повеља из 1381. године бележи укупно 146 села, 2 засеока, 3 цркве, 5 панађура и три брода широм кнежеве државе, као и 150 литара сребра новобрдске царине. Од тога, у околини манастира Раванице, на површини од око 540 км^2 налазио се заокружени комплекс са 62 манастирска села. У жупи Браничево, на простору између Дунава, Млаве, Мораве и данашњег Пожаревца, било је девет Раваничиних села, у жупи Пек, у долини доњег тока истоимене реке, 12 села, док је у Звижду овај манастир поседовао три насеља. У повељи су поред дарованих, забележена и њима суседна села: пет у жупи Браничево и 12 села у жупи Пек. На побрђу између Мораве, доњег тока Ресаве и средњег тока Млаве, Раваници су припадала још четири села, а недалеко од њих, и село Ливадица на Морави са половином брода преко реке.[5]

Манастир Ждрело, данашњи Горњак, кнез Лазар је основао око 1379. године као боравиште старца Григорија Синаита Млађег. Српски владар је и овај манастир обдарио поседима у Браничеву, али је препис кнежеве повеље, настао вероватно у 18. веку, у великој мери непоуздан, па је изазивао бројне расправе о аутентичности тог документа.[6] Постоји могућност и да је повеља приликом преписивања била интерполирана, што све отежава тумачење њених података о манастирском властелинству. Према нашим истраживањима, један број топонима из преписа даровне повеље не представља имена манастирских села, како се то раније мислило, већ граничне микротопониме, наведене при

3 *ИСН II,* 314–318 (С. Ћирковић); Ј. Калић, *Срби,* 40–41; М. Антоновић, *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку,* Браничевски гласник (=БГ) 3–4 (2006) 9–13.

4 М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања Српског царства,* Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 139–144; исти, *Браничево у средњем веку,* Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 98–99; С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12–15. век),* Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 15–16.

5 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци,* Београд 2003, 52–55, 91–95, 109–114. Изгледа да комплекс поседа у широј околини манастира Раванице није припадао средњовековној *земљи* Браничево, већ Петрушком крајишту, али је укључен у Браничевски субашилук, па ће бити обухваћен овим разматрањем: А. Крстић, *Први османски дефтери као извор за историјску географију средњовековног Браничева,* БГ 3–4, 107–108; С. Мишић, *Територијална организација,* 12–13.

6 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 28–33, где су наведена и ранија издања. Преглед свих мишљења и литературе о повељама манастира Ждрела доносе: Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник Филозофског факултета 12–1 (1974) 358–362; А. Младеновић, *исто,* 23–27.

описивању сеоских међа. Тако би властелинство манастира Ждрело обухватало шест села у долини реке Млаве, близу самог манастира, пет у близини или на обали Дунава, два села у Звижду и три у Хомољу.[7]

Кнез Лазар је током девете деценије 14. века влашким манастирима Тисмени и Водици у два наврата поклањао поседе у Браничеву. Једном повељом приложио им је трг Кисељево на обали Дунава и четири оближња села, а другом приликом поклонио им је још десет насеља у долини Пека.[8]

Монах Доротеј, још увек загонетна личност из круга блиских сарадника кнеза Лазара, вероватно је своје поседе у Браничеву добио од овог владара. Доротеј је са сином, потоњим српским патријархом Данилом III, својој задужбини манастиру Дренчи (недалеко од Александровца) 1382. године приложио, између осталог, у Браничеву трг Кулу на реци Витовници и тринаест села. Дренчин браничевски посед протезао се са подрђа на левој обали Млаве, преко долине реке Витовнице до долине Пека.[9]

После Косовске битке северна Србија, укључујући и Браничево, постала је поприште борбе Османског царства и Угарске за превласт у Подунављу. Османлије су, под недовољно познатим околностима, вероватно 1390. године, заузеле угарски Голубац, а српски одреди придружили су се турским у нападима на угарску територију. Као одговор на ове акције, угарска војска прешла је Дунав 1390. године, ушла у Браничево и стигла све до града Витовнице,[10] а две године касније, краљ Жигмунд је током свог једномесечног похода „in Rascia districtu Brancho" пустошећи продро до града Ждрела. Највероватније за ову краљеву кампању треба везати и његову безуспешну опседу Голупца.[11] Сукоби у Подунављу настављени су и наредних година, а османско војно упориште у Голупцу свакако није повољно утицало на живот у околним сеоским насељима.

7 А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара,* Историјски часопис (=ИЧ) 53 (2006) 131–144.

8 Кнежеве даровнице нису сачуване. О даривању Кисељева и четири села обавештавају нас повеље које су Тисмени и Водици издали угарски краљ Жигмунд 1428. и Јован Хуњади 1444. године, а поклањање других 10 насеља потврдио је деспот Стефан Лазаревић 1406. године: P. Panaitescu – D. Mioc, *Documenta Romaniae Historica, B. Tara Românaescă I (1247–1500),* Bucureşti 1966, 67–68, 119–120, 169; А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана: текст, коментари, снимци,* Београд 2007, 352–353; М. Динић, *Браничево*, 88, 104; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку,* Историјски гласник (=ИГ) 1–2 (1987) 50.

9 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181–182; А Крстић, *Поседи,* 124–131.

10 L. Thallóczy – A. **Áldásy,** *Magyarország melléktartományainak oklevértára II, A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526,* Budapest 1907 (=*MMO*) 26–28; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 101; М. Динић, *Браничево,* 99; Ј. Калић, *Срби,* 67.

11 Краљеву опсаду Голупца помиње једна његова повеља из 1399. године: L. Thallóczy – A. Áldásy, *MMO,* 32–33, 39–40, 99; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби*, 111–112, 119; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 10–11.

Након битке код Ангоре (1402) Османско царство је ушло у период кризе, а деспот Стефан Лазаревић се крајем 1403. или почетком 1404. године измирио са краљем Жигмундом и постао његов вазал. Поред Мачве и Београда, које је добио од краља, под деспотову власт доспео је тих година и Голубац, што је било од великог значаја не само за Браничево, него и за Србију у целини. Консолидовање српске власти у Подунављу било је важно и за Угарску и безбедност њених јужних граница.[12]

О страдању становништва и насеља подунавског дела Браничева у борбама током последње деценије 14. века, речито нас обавештава повеља деспота Стефана манастирима Тисмени и Водици из 1405/6. године. Из овог документа се види да су метоси које је влашким манастирима даровао кнез Лазар запустели. Деспот је обновио ту метохију, која је обухватала девет села и један засеок у Пеку: Триброди, Хановци, Дражевци, Крушевица са Духовцима, Изворац, Барич, Бикињ, Пониква и Попорате, и поново је приложио Тисмени и Водици. Он је обећао да ће манастирски људи, који су живели у наведеним селима пре запустења, где код да се нађу, *„или у земљи царства ми, или на Угрех"*, моћи слободно да се врате у своје место и да нико од деспотове властеле не сме да им прави сметње или им што задржи, те да су слободни од глобара и од сваке „најезде" властеоске. Осим тога, ако неки деспотов човек, или неког властелина, из његове државе побегне у Угарску земљу или у Бугарску, и проведе тамо једну до три године, а потом одлучи да се врати, слободан је да дође у речена манастирска села. Та дозвола се, међутим, није односила на починиоце кривичних дела.[13]

Из наведеног се може закључити да су житељи Браничева одлазили и на угарску, али и на османску територију. Видна је жеља манастирских братстава да населе своје поседе, и деспотова воља да им у томе изађе у сусрет. Ипак, питање је у коликој мери је то насељавање успело, будући да чак четири манастирска села или 40% укупног броја (Дражевци, Хановци, Духовци и Попорате) нису убележена у турским пописима из друге половине 15. столећа, нити смо успели да пронађемо њихов траг на терену. Село Бикињ је у другој половини 15. века имало статус мезре (селишта, односно сејалишта), али је касније насељено, тако да постоји и данас. Преостала насеља овог некадашњег манастирског поседа (Триброди, Крушевица, Изворац, Барич, Поникве) била су 1467. године села, и бројала су од две (Изворац) до 36 кућа (Триброди). Осим Изворца, остала насеља постоје и данас.[14]

12 С. Ћирковић, *Голубац*, 11; Ј. Калић – Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 83–84; *ИСН II*, 71–74 (Ј. Калић); иста, *Срби*, 79–82; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 114–115; М. Благојевић – Д. Медаковић, *Историја*, 265–267.

13 А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 352–353.

14 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, Beograd 1987, 57–58, 185–186, 200–201, 207–209. Деценију касније, у овим насељима је порастао броја домаћинстава, осим у селу Поникве, које се са 8 смањило на 6 кућа. Ипак, Изворац је остао најмање село са 4 куће, а Триброди највеће са 64 домаћинства: Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti

Слична ситуација била је и са браничевским метохом манастира Дренче. Села Дражање, Жрновница, Алтоманце, Бунеи и Лачни нису убележена у дефтерима из 1467. и 1476. године ни као насеља, ни као напуштене мезре. Ни од ових села, која чине 36% укупног броја насеља браничевског поседа манастира Дренче, није се више сачувао никакав траг на терену, на основу кога би могао да буде одређен њихов некадашњи положај. Села Гарове, данашње Гарево јужно од Великог Градишта, и „Хмељаци двоји" (сада потеси Мељак и Мељачко поље) између Божевца, Куле и Кобиља, у дефтеру из 1467. године убележени су као ненасељене мезре које се сеју извана. До поновног насељавања ових селишта доћи ће током следеће деценије. Трг Кула и остала Дренчина насеља (Бегуновци, Кобиље, Длбоки, тј. Дубока, Драгољевац, Буковач/Буковче) постојала су као села и у другој половини 15. века.[15]

Судбина поседа манастира Раванице била је доста различита у зависности од њиховог географског положаја. Седам од девет села (77.8%) овог некадашњег властелинства у жупи Браничево било је насељено и током седме и осме деценије 15. столећа,[16] док су Вучидол и Дабар у то време били без становника, па су у дефтерима уписани као празне мезре.[17] У Пеку је, међутим, од 12 пређашњих Раваничиних села опстало њих седам (58.3%),[18] с тим да село Рвеница није било пописано 1467. године, али је деценију касније имало 11 кућа. Три села (25%) су до почетка последње трећине 15. века постала ненастањене мезре, а два (16.7%), Крушевац и Војинци, нису ни унета у дефтере.[19] Од три се-

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (= BBA), *Tapu tahrir defteri* (= TTD), 16 (1476). Изворац се налазио поред Изварачке реке, у близни села Барич, западно од Голупца.

15 Хмељаци су вероватно идентични са мезром, потом селом Смиљак из османских дефтера. Име села Буковче М. Стојаковић чита Покојце: *Braničevski tefter*, 108, 116–117, 123–124, 210–211, 222–223, 246, 266–267, 287–288; BBA TTD 16 (1476); А Крстић, *Поседи,* 124–131, где су дате и убикације насеља.

16 Суботица, Г. и Д. Живица, Јабљани, Рукомије, Маоковци, Летниковци: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 93; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 72–74, 106–107, 135–136, 158–159, 163; BBA TTD 16 (1476).

17 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 75; мезра Дабар јавља се у попису из 1476. године: BBA TTD 16 (1476).

18 Љубиње, Камијево, Кумани, Смркове, Рвеница, Житковица и Поточац. Ово последње је непознато, налазило се суседству Бреснице (данашња села Велика и Мала Бресница), југозападно од Голупца. Смркове и Рвеница били су на Дунаву, западно од Великог Градишта, а остала села постоје и данас: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53–54, 93–94; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 71–72, 142, 148–149, 182, 202, 207; BBA TTD 16 (1476).

19 Вишњица је вероватно уписана у дефтере као мезра Виташница. Српци (сада Српце) убележени су као мезра Српчић, док се Гудречи (данашњи Кудреш) крију под именом мезре Гудур(н) иче: M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 205, 211, 216; BBA TTD 16 (1476). Село Крушевац манастира Раванице, које се према опису међа налазило негде поред села Житковице и Кудреша југозападно од Голупца, није идентично са селом Крушевица у поседу Тисмене и Водице, данашњом Доњом Крушевицом северозападно од Голупца, како то сматрају Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 94, и А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 79. Село Војинци било је такође у близини села Житковице, Кудреша и Војилова: А. Младеновић, *исто,* 54, 79, 93–94.

ла Лазареве задужбине у Звижду, у другој половини 15. века постојало је само село Крушевица, данашње Кучево, а Каони и Посучац нису убележени у пописима. У дефтеру из 1467. године изричито се наглашава да је свих шест звишких села до тада било непописано, и да су *„недавно настањена власима"*, а до 1476. године на исти начин настаће (или ће бити обновљена) још три села у тој нахији. Једно од њих је и Волуја, забележено у повељи манастира Ждрела.[20]

Велики комплекс Раваничиних поседа у широј околини манастира претрпео је такође велика разарања у периоду од краја 14. до друге половине 15. века. Од 62 села која су раније припадала главној задужбини кнеза Лазара, 1467. године било је насељено само њих 16 или 25.8%.[21] Тринаест средњовековних села (21%) уписано је са статусом ненастањене мезре, али су четири од њих током наредне деценије насељене власима.[22] Истим становништвом обновљено је до 1476. године још 12 некадашњих села, од којих ниједно није било унето у претходни дефтер.[23] У пописним дефтерима из друге половине 15. столећа није убележено 18 пређашњих Раваничиних села (29%).[24]

Као што је речено, подаци повеље манастира Ждрела (Горњака) морају се користити уз опрез. Ипак, може се констатовати да се већина

20 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 86–88; BBA TTD 16 (1476). О насељавању становништва са влашким статусом у Смедеревски санџак и Браничевски субашилук у другој половини 15. века: Д. Бојанић – Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 255–268; B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha – stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini 15. vijeka*, Godišnjak društva istoričara BIH 35 (1984) 9–34; Е. Миљковић – Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 229–233; иста, *Прилог проучавању миграција влашког становништва на српском етничком простору у 15. веку: пример влаха нахије Кукањ,* БГ 3/4 (2006) 85–93.

21 Г. и Д. Сена, Ђерлевци, С(вил)енокапе, Свињари, Шумице, Миросава, Д. Окованица, Јеоховац, Жировница, Равни, Д. Субска, Моштаница, Обрасци, Јаковић, Дреновац: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, 92; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 42–43, 94 (чита Обрешица место Обрасци и Јагодић место Јаковић), 95, 164 (чита Стопања место Сенокапа), 167–168, 175, 211 (Околница место Окованица), 238, 248 (Костајница место Моштаница), 249–250, 265; BBA TTD 16 (1476). Уп. Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку. Историјско-географска студија,* Пожаревац 2007, 170–190.

22 Буљани, Смиловци, Бестребац, Храњани, Јарун, Крајићи, Г. Супска, Кокољевац, Гудељево, Стањевци, Дражмировци, Чимари, Д. Окопац. Власима су 1476. године били насељени Бестребац, Храњани, Гудељево и Доњи Окопац: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, 92; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 95, 97, 128, 131 (Срањанце место Храњани), 164 (Слемиловац место Смиловац), 168, 176, 224 (Бистрица место Бестребац), 238, 249 (Кимана? место Чимари); BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић – А. Крстић, *исто*.

23 Г. и Д. Велухке, (Доња) Буковица, Г. Окованица, Бигреница, Жидиље, Медаре, Војинци, Мућава, Исаково, Батићи, Г. Окопац: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, 92; BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић – А. Крстић, *исто*.

24 Брајаковци, Неори, Максиновци, Пахљани, Седоње, Метили, Добротеси, Шувајинци, Мутуловци, Некрштени, Церова, Црначскаја, Окопац на Морави, Кладеље, Буковач, Трстеник, Данаковци и Рибник: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52, 92. Рибник је 1536. године био у Петрушкој нахији, па вероватно ни у другој половини 15. века није припадао Браничевском субашилуку и нахији Раваница. С обзиром да су уместо ранијих Г. и Д. Кокољевца, Г. и Д. Бестребца и Г. и Д. Медаревца у дефтерима уписани само по један Кокољевац, Бестребац и Медар, може се рачунати и да неубележених села има 21 (33.9%), а не 18.

топонима недвосмислено идентификованих као села јавља и у првим османским дефтерима. Од насеља око средњег тока Млаве, у широј околини манастира, само село Ставинци (Стамница) није убележено у попису из 1467. године, али је насељено власима током наредне деценије. Хлахоли, данашње Велико и Мало Лаоле, убележени у дефтерима и са другим именом Влахово, били су ненастањена мезра у време првог пописа, али су до 1476. године обновљени као село. О претходном запустењу села Новаци сведочи то што је 1467. године било једно од села *„изван дефтера, касније насељено власима"*. Бистрица, Коварне и Вошановац *у Венчаници* били су настањени и током друге половине 15. столећа.[25] Села у Звижду, Крушевица и Волуја, такође су била насељена власима 1467. односно 1476. године, а од три насеобине у Хомољу: Осанице, Доњег Адујева и Кисељева, само је прво убележено у пописима из тог периода.[26] Са друге стране, сва насеља манастира Ждрела у Подунављу: Костолац, Маролевци, Бискупље и Трстеник егзистирала су и столеће доцније.[27]

Једини већи сада познати феудални посед у Браничеву из прве половине 15. века, и то у рукама световног великаша, био је онај великог челника Радича. Његовом пространом властелинству, насталом у време деспота Стефана, а потврђеном од Ђурђа Бранковића 1428/9. године, у Браничеву је припадало 11 села, углавном у крају између Дунава и доњих токова Млаве и Пека: Тополовник, Пешчаница, Друга (Горња) Пешчаница, Купљеново, Оклопци, Курјаче, Душник, Репехе, Раоница, Тупшинци и, јужније, Кладоруб (данашње Кладурово).[28] Од ових села, у другој половини 15. столећа није постојала само Друга (Горња) Пешчаница, коју је 1430. године велики челник приложио светогорском манастиру Светог Павла. Могуће је и да се село спојило са (Доњом) Пешчаницом. Два некадашња Радичева села, Раоница и Тупшинци била су 1467. и 1476. године ненасељене мезре, док је осталих осам села (72.7%) било настањено и током друге половине 15. века.[29] Село Тупшинци је

25 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 28–32; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 92–93, 115, 191, 229; BBA TTD 16 (1476); А. Крстић, *Поседи,* 131–144; исти, *Читлук Алибеґа Михалоґлуа у Ждрелу,* БГ 1 (2002) 39–54, где је омашком наведено да Хлахоли нису убележени у првим дефтерима.

26 А. Младеновић, *исто*; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 47, 87, 270; BBA TTD 16 (1476). Сумњиво је што се Крушевица и Вошановац наводе и као села манастира Раванице, и као поседи манастира Ждрело: А. Крстић, *Поседи*, 140.

27 А. Младеновић, *исто*; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 81–82, 134, 143, 180–181; BBA TTD 16 (1476).

28 Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биоґрафије, летописи, типици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3–4; Г. Шкриванић, *Властелинство великоґ челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.

29 С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњеґа века*, Београд 1912, 531–532; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 79, 136–137, 146–148 (чита Кобиљево место Купљево и Рајинци место Раоница), 174, 192, 220–221, 247 (Бубушница место Тупушница, тј. Тупшинци); BBA TTD 16 (1476). Занимљиво је да су четири некадашња Радичева поседа: Купље(но)во, Кладуровац, Оклопци и Раоница чинили тимар извесног Чешнегир Илијаса 1467–1476. године. Уп. Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, 130–132.

1457. године дато у пронију ризничару Радославу, па се може закључити да је остало без становника у наредне две године, у време пропасти српске државе, или можда и нешто касније.[30]

Како за властелинства Дренче, Ждрела и Раванице немамо изворе из 15. века, не можемо, као у случају поседа Тисмене и Водице, да закључујемо о времену и околностима расељавања појединих насеља. Зна се, међутим, да је манастир Раваница страдао од Турака 1398. године. Угрожен је био и у јесен 1427. године, када су угарске трупе одбиле Османалије од Раванице. Ипак, изгледа највеће страдање манастир је доживео 1438. године, када га османска војска *„разби и развали и цркву пожеже"*.[31] Разложно је претпоставити да су приликом ратних сукоба и разарања страдала и околна насеља.

Сразмерно велики број Раваничиних и Радичевих села која су се налазила у жупи Браничево, потоњој османској нахији Лучица, опстао је након доласка Османлија (77.8%, односно 72.7%). Треба имати у виду и да су сва насеља Тисмене и Водице на том простору, забележена у Жигмундовој и Хуђадијевој повељи: трг Кисељево и села Поповци, Марјани, Кличевац и Дрмни била насељена 1467. и 1476. године.[32] Исти је случај и са подунавским селима манастира Ждрело. Са друге стране, околност да око 40% негдашњих насеља и Раванице и Тисмене и Водице у Пеку није постојало током седме и осме деценије 15. века, може се довести у везу не само са поменутим сукобима око Голупца крајем 14. столећа, већ и са оним из 1427–1428. године, када су и Османлије и Угри пустошили широки простор око овог града, све до манастира Дајше у Звижду.[33] Од тог времена Голубац је поново био у турским рукама, а Браничево је страдало и за време угарског продора до Крушевца 1437. године, када је северински бан Франко Таловац пустошио голубачки крај.[34]

И за следећу 1438. годину постоје изричита сведочанства да су Османлије пленили и палили по Кучеву и Браничеву.[35] Према неким

30 M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6 (1935–1936) 183–184.

31 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд – Ср. Карловци 1927, 219–220, 231, 289; L. Thallóczy – A. Áldásy, MMO, 73–74; С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, 70–71; ИСН II, 220, 245–246 (М. Спремић); исти, *Деспот Ђурађ*, 93–94, 212; Ј. Калић, *Срби*, 123, 139, 160.

32 P. Panaitescu – D. Mioc, *Documenta*, 119–120, 169; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 76, 83–84, 130, 162–163, 180; BBA TTD 16 (1476).

33 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 228–229, 291; исти, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 78–84; L. Thallóczy – A. Áldásy, *MMO*, 78, 111–113; М. Динић, *Браничево*, 100; С. Ћирковић, *Голубац*, 13–17; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 110–112; *ИСН II*, 220–221 (М. Спремић); исти, *Деспот Ђурађ*, 99–104.

34 L. Thallóczy – A. Áldásy, MMO, 119–120; E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925. usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 143; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 362; С. Ћирковић, *Голубац*, 17–18; *ИСН II*, 244 (М. Спремић); исти, *Деспот Ђурађ*, 206–208.

35 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 231; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 362; ИСН II, 244–246 (М. Спремић); исти, *Деспот Ђурађ*, 212; А. Веселиновић, *Држава*, 139–140.

тадашњим проценама, из Србије је 1438. године у ропство одвучено више од 60.000 становника.[36] Иако се ове цифре данашњим истраживачима чине претераним, јасно је да је у питању био врло велики број заробљених. Османско освајање деспотове државе наредне 1439. године такође је праћено масовним убијањем и одвођењем у ропство,[37] а мноштво избеглица побегло је преко Саве и Дунава. Међу њима, али и међу српским пребезима на територију данашњег Баната и других крајева јужне Угарске ранијих година и деценија, били су свакако и бројни житељи Браничева. На то указује и деспотова повеља Тисмени и Водици.[38]

Током Хуњадијевог похода против Турака из 1448. године, који се завршио катастрофом на Косову пољу, угарска војска је пљачкала и харала Моравском долином. Велика разарања пратила су и напад султана Мехмеда II на Србију 1454. године, када су, према сведочанствима савременика, освајачи убијали мушкарце старије од четрнаест година, а жене и децу одводили у робље. Нарочито су страдали крајеви поред Саве и Дунава, а Сеченички летопис посебно истиче како цар *„плени до Смедерева и збеī омољски"*.[39] Неки извори бележе да је 1454. године одведено и у околину Цариграда насељено око 50.000 становника Србије, а велика ратна разарања пратила је глад и епидемија куге.[40] Ратне операције у Подунављу наредних година: опсаде Београда и Смедерева (1456) и коначни пад највећег дела северне Србије, укључујући и Браничево, под османску власт 1458. године такође су доносили велике недаће становништву.[41]

36 С. Ћирковић, *Сеобе*, 38.

37 Велика понуда робља обарала је његову цену. Ашикпашазаде је 9 робова које је добио у походу 1439. године продавао у Једрену за 200–300 акчи по глави, док је уобичајена цена роба износила 900 акчи. Петорицу Срба које је сам заробио продао је у Скопљу за укупно 900 акчи: Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Браство 26 (1932) 67–69; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 362; *ИСН II*, 246 (М. Спремић); исти, *Деспот Ђурађ*, 213–215, 273; Ј. Калић, *Срби*, 160–162. У зиму 1440. године у Србији је од 7000 заробљених, 3000 страдало од студени и напада дивљих звери: С. Ћирковић, *Сеобе*, 38.

38 Тако су, на пример, као места у којима „јеретици и шизматици" бораве у великом броју 1433. године наведени и Ковин и Х(а)рам у јужном Банату: E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 139–140; *ИСН II*, 319 (С. Ћирковић).

39 Љ. Стојановић, Родослови и летописи, 237; L. Thallóczy – A. Áldásy, *ММО*, 185–186; *ИСН II*, 296 (М. Спремић – Ј. Калић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 419–420. Освајање Хомоља (Omul) бележе и османски извори: C. Imber, *The Ottoman Empire (1300–1481)*, Istambul 1990, 163.

40 Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 94; *ИСН II*, 249 (М. Спремић). Према савременику Дурсун-бегу, у походу на Србију наредне 1455. године узето је толико девојака и младића, *„да се избројати није моīло"*: Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, 96.

41 К. Јиречек, *Историја Срба I*, 382–389; *ИСН II*, 300–313 (Ј. Калић, М. Спремић); Ј. Калић – Мијушковић, Београд, 143–171; иста, *Срби*, 172–182; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 477–485; 521–533.

Дакле, од 163 посведочена средњовековна сеоска насеља,[42] позната из наведених повеља и других извора,[43] свега 82 су у попису из 1467. године убележена са статусом села, а 23 као мезре, док 58 није уопште унето у дефтер. То значи да је 50.3% познатих средњовековних насеља у Браничеву наставило да живи и после османског освајања 1458/9. године, да је 14.1% напуштено, али се очувао траг њиховог постојања, а да је нешто више од 35.6% насеља нестало.[44] **Половина браничевских села је, дакле, потпуно остала без својих житеља током османског покоравања Србије.** То је огроман број, а може се само нагађати до каквих је промена дошло у оним насељима која су успела да преживе долазак Турака.

Треба рећи да су узроци напуштања насеља могли бити различити, и не нужно повезани са ратним разарањима. Глад и епидемије су у условима екстензивне пољопривреде и лоших хигијенских услова били скоро стални пратиоци средњовековних људи,[45] а локалне прилике (поплаве, пожари, недовољно плодно земљиште, оскудица пијаће воде, и слично) или друштвене околности (злоупотребе феудалних господара) такође су могли утицати на пресељавање становништва, нестанак

42 Овај број се не мора узети као апсолутно тачан, не само због проблема које доноси коришћење лошег преписа Горњачке повеље, већ и због тога што није увек најјасније да ли се топоними у Раваничкој повељи односе на неко насеље или не. На пример, Дубравичка хумка, Петчаски и Шуваински виногради или Кленовачка вршина неспорно сведоче о постојању села Дубравице, Петке, Шуваића или Клења, али је без турских дефтера било немогуће закључити да Храковачки кладенац припада ишчезлом селу Хранковце у Пеку, а Новачки газ селу Новац на Млави у нахији Лучица: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 52–54, 92–94; M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 151, 258, 288; BBA TTD 16 (1476). Уп. А. Крстић, *Поседи*, 131–142; исти, *Проблеми убикације средњовековних насеља у Браничеву*, Браничево кроз војну и културну историју Србије II–4, Пожаревац 2007, 63–64.

43 Нека насеља су позната из дубровачке архивске грађе, као трг Шетоње или Суботица у Ресави: Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I–1*, Београд–Ср. Карловци 1929, 188–190; М. Динић, *Браничево*, 86, 111–112; И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд 1952, 152.

44 Општи пописни дефтери не морају нужно да обухвате сва насеља и становништво на пописаној територији, јер су постојале и разне категорије становништва са посебним положајем и дужностима, које је османска администрација бележила у друге дефтере. Међутим, како дефтер из 1467. године поред пописа царског и санџакбеговог хаса и тимара браничевских спахија, садржи и попис војнука, влаха, стражара, дербенџија, соколара, јастребара и других специфичних група, може се сматрати да он укључује сва сеоска насеља у Браничеву и њихову популацију у то време.

Са друге стране, није искључено да се имена појединих средњовековних села још увек крију иза нетачно транскрибованих назива неких мезри у првим дефтерима. Тај проблем, проистекао из специфичности ортографије арапског писма османског турског језика, већ је више пута илустрован у овом раду. У том случају, наведени бројеви претрпели би мање корекције. За примере различитог читања топонима у односу на издање М. Стојаковића уп. Е. Миљковић – А. Крстић, *Браничево у 15. веку*.

45 У Поморављу, због многих мртваја и баруштина и саобраћаја који се одвијао Цариградским друмом, маларија и куга су се издвајале као нарочито опасне међу бројним другим заразним болестима. Уп. Р. Катић, *Појава и сузбијање заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Београд 1965.

једних и настајање других села.[46] Ипак, у бурним раздобљима војевања, као што је овде посматрано време између 1389–1459. године, главни разлог депопулације и миграција био је свакако ратно пустошење, о чему, уосталом, изричито сведоче и бројни историјски извори. У најмању руку, ратне недаће су додатно погоршавале друге неповољне услове живота, рушећи крхку равнотежу између производних могућности средњовековног човека, његовог често суровог природног окружења и обавеза и оптерећења установљених у феудалном друштву.[47]

Наведени податаци о средњовековним сеоским насељима Браничева у првим османским пописним књигама из 15. века могу навести на претпоставку да су села неубележена у ове дефтере, престала да постоје давно пре него што су ти пописи извршени. Наиме, селиште је не само напуштено, бивше село, већ и потенцијално будуће насеље. Оно има свој атар и своје правине, и у погодном тренутку, доласком новог становништа, често бива обновљено.[48] Она села која су запустела и тако на дужи рок или трајно постала селишта, уписивана су у дефтерима као мезре.[49] Некадашња села која нису ни као мезре унета у османске пописе из друге половине 15. века, вероватно у то време више нису била ни селишта са својим утврђеним атарима. То би значило да су ова насеља до наведеног периода већ дуже била напуштена, а њихова подручја прикључена атарима суседних села. За разлику од њих, средњовековна села која су седамдесетих година 15. столећа имала статус мезри, запустела су вероватно касније, можда у време коначног османског освајања Србије 1458/9. године, или нешто пре тога. Ипак, пример властелинства манастира Раванице показује да многа стара насеља којих нема у попису из 1467. године бивају обновљена деценију касније, док друга која нису убележена у дефтерима из друге половине 15. века постоје у 17. и 18. веку.[50] Све то указује да су питања

46 С. Новаковић, *Село*, Народ и земља у старој српској држави, прир. С. Ћирковић, Београд 2002, 92–102; Р. Михаљчић, *Селишта. Прилоі історији насеља у средњовековној српској држави*, Зборник Филозофског факултета IX–1 (1967) 186–202.

47 Услед појачаног османског притиска, у периоду након Косовске битке знатно су повећане новчане дажбине (увођењем „летњих и зимских унчи") и раборе у корист државе (војна служба, „градозиданије", и друге): *ИСН II*, 122–123 (М. Благојевић).

48 Српске средњовековне повеље праве извесну разлику између „пустих селишта" и „селишта". Пуста селишта се никада не помињу са воденицама, виноградима и другим правинама, које би указивале на недавно напуштено насеље: С. Новаковић, *Село*, 92–102; Р. Михаљчић, *Селишта*, 203–212.

49 Иако су појмови селиште и мезра у значајној мери подударни, они се ипак не могу потпуно изједначавати. Мезра у оквиру османских односа на земљи представља површину обрадиве земље која је остала изван сеоских атара, и која се сеје извана, углавном од стране житеља околних села. Она је могла настати и крчењем новог обрадивог земљишта: Е. Миљковић – Бојанић, *Смедеревски санџак*, 180.

50 Села Максиновци, Пахљани, Шуваинци, Церова, Кладеље и Трстеник нису уписана 1467. и 1476. године, а јављају се у харачком списку из 1684. године и попису из 1741. године: Р. Тричковић, *Ћуприја и Средње Поморавље до Првоі српскоі устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 98–106. Без увида у попис влаха из 1476. године, Р. Тричковић је сматрала да је број таквих насеља знатно већи, због

времена запустења средњовековних села, трајања појединих селишта, те критеријума њиховог уписивања у дефтере и околности обнове ишчезлих насеља сложенија него што би се у први мах дало закључити.

MA Aleksandar Krstic
Institute of History, Belgrade

Ottoman Invasion and Demographic Changes in Branicevo Province (1389–1459)

Ottoman invasion in Serbian teritories and following devastations caused big demographic changes, but it is difficult to establish their scope because of the nature of saved historical sources, in which there are no data about the number of inhabitants or households in particular settlements or wider regions. The study is an attempt to enlighten indirectly the problem of depopulation in this period on the example of Branicevo, comparing the data about settlements from the period of prince Lazar and despots with those ones from the first Ottoman census books (second half of 15th century). In that way, it is possible to conclude that as much as one half of the Branicevo villages lost their entire populations during the Ottoman conquering of Serbia. Comparing these results with other sources, primarily with those about war operations on Branicevo teritory (1390–1392, 1427–1428, 1437–1439, 1448, 1454–1459), the main stages in the process of demographic changes in the period from the Kosovo battle (1389) till the fall of Smederevo in 1459. are pointed out.

Мр Александр Крстич

Оттоманское проникновение и демографические перемены в Браничево (1389–1459)

Оттоманский прорыв в сербские страны и разрушения, которые сопровождали их, вызывали огромные демографические перемены, но трудно точно определить их объем из-за природы сохранившихся исторических источников, в которых не существуют данные о числе населения или домашних хозяйств в отдельных населенных пунктах или областях шире взятых. В труде поэтому сделана попытка посредственно осветить проблему депопулации в этом периоде на примере Браничево, сравнением данных о населенных пунктах из времени князя Лазара и деспота с данными из первых оттоманских переписных приходо-расходных книг (тефтер) из второй половины 15 века. Таким образом можно уточнить что одна треть известных средневековых населенных пунктов Браничево совсем остались без

чега је, по нама неосновано, изразила сумњу у веродостојност преписа Раваничке повеље. Уп. А. Крстић, *Први османски дефтери*, 110; исти, *Проблеми убикације*, 62.

своих жителей в течение оттоманского порабощения Сербии. Скрещивая так полученные результаты с другими источниками, прежде всего с теми, которые говорят о военных операциях на территории Браничево в рассмотренном периоде, назначены и отдельные этапы в процессе демографических перемен во времени от Косовской битвы (1389) до падения Смедерево в 1459 году.

UDK 94(497.11 Braničevski okrug):314”14”

Доц. др Ема Миљковић,
Филозофски факултет, Ниш

ОСМАНСКА ПОПУЛАЦИОНА ПОЛИТИКА НА КРАЈИШТУ: БРАНИЧЕВО У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 15. ВЕКА

Коначан пад престонице српске Деспотовине, Смедерева, под османску власт 20. јуна 1459. године представља један од оних историјских догађаја који се могу сматрати вододелницом две епохе. У српским областима које тада постају саставни део Османског царства, уведен је нови административи, управни и војни поредак, у складу са основним принципима на којима су Османлије градиле своју државу од почетка 14. века. Османско уређење било је ограничено двема основним поставкама, војном и конфесионалном (исламском) компонентом, сједињујући у себи туркменско, византијско и абасидско државотворно наслеђе. Ипак, у циљу што лакшег успостављања и стабилизације власти, Османлије преузимају у свој државни и друштвени систем и поједине српске средњовековне институције; сем тога, у граничним областима као што је то било Браничево током друге половине 15. века, османски владари настоје да укључе знатан број домаћег становништва у војну и полувојну службу, обезбеђујући на тај начин не само неопходан број војника, већ и довољан број људи за одржавање стања насељености појединих подручја.

Територија северне Србије током читаве друге половине 15. века представља поприште сталних османско-угарских сукоба, што је у великој мери утицало, како на стање насељености и демографска кретања, тако и на мере које су предузимане да се спречи велики одлив становништва. Основни циљ османске популационе политике у том периоду, био је сачувати што већи број становника, јер би пуста земља само штетила државним интересима, а истовремено и привући на своју страну оно становништво које се склонило на угарску територију, путем његовог укључивања у османску службу и одобравања пореских олакшица.

Конкретни подаци о миграционим и демографским кретањима у Браничеву постоје за другу половину 15. столећа, за који период су сачувана два османска пописна дефтера из 1467. и 1476. године.

Године 1476, када је угарска војска оперисала по северној Србији и опседала Смедерево, пописивачи код неких кучевских и браничевских села (Селце, Гложани) бележе да су *„неверници побегли на другу обалу (или страну)"*, односно, да су побегли у Угарску.[1]

Са друге стране, одвијале су се сеобе и у супротном правцу, из Угарске у Османско царство, односно Смедеревски санџак. Не рачунајући оне принудне, било је прелазака углавном у војну службу са угарске на османску страну. Тако је у дефтеру из 1467. године за тројицу Срба из Тополовника, од којих је један био и свештеник, наведено да су *муселеми* (ослобођени дажбина) који су под условом да не дају рајинске дажбине дошли из Угарске и ступили у службу. У истом попису, за 30 Срба мартолоса наведено је да су странци који су племићког порекла или су дошли под заклетвом, те да обављају службу као и други хришћани спахије. И девет година касније, у попису се изричито каже: *„Мартолоси Браничева нису никоме раја. Већина је дошла позивом са друге стране. Зато што чувају обалу и врше мартолоску службу, не дају харач, испенцу и рајинске ресуме, међутим ако сеју тимарникову земљу дају ушур"*.[2]

У Браничевском субашилуку се у року од десетак година (1467–1476) број домаћинстава повећао у великој већини насеља, али је релативно мали број њихових старешина остао исти. Нестајала су једна, а јављала су се нова домаћинства. У селу Божевац у нахији Лучица, на пример, број кућа у истом периоду повећао се са 42 на 53, али је истих старешина домова било свега 15, односно 21%.[3] Уз нека села у дефтеру из 1476. године напоменуто је да се *„раја разбегла"* или да *„живи расуто"* – у питању су била унутрашње сеобе, будући да је половину ушура од ове раје узимао њихов тимарник, а другу половину „господар земље" на којој су се настанили и коју су обрађивали. Код села Горња Липовица у нахији Островица записано је да је *„раја устала са својих станишта и живи у браничевском крају"*. Исти је случај био и са становницима села Жабаре код Тополе, које је држало пазар и панађур. Његови становници населили су се *„у границе села Станчани близу Мораве у Браничеву"*.[4]

Да би попуниле територију која се празнила, османске власти су током друге половине 15. и првих деценија 16. века Смедеревски и део Крушевачког санџака колонизовале влашким, сточарским становништвом. Влаха је на територији Браничева било местимично и у средњем веку, о чему сведочи топонимија: два браничевска Влашка Дола, један

1 BBA TTD 16 (1476); А. Крстић, *Кучево и Железник,* 152–153; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 176.

2 M. Stojaković, *Braničevski defter,* 79, 259; BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 217–218, 251.

3 M. Stojaković, *Braničevski defter,* 133–134, погрешно га чита као Пожаревац, који је у ствари уписан на стр. 70; BBA TTD 16 (1476).

4 BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 97, 218.

у Пеку и један у Лучици забележени су 1467. године. Исте године у нахији Лучица постојало је и село Влашинци и мезра Влашица.[5] Власи сточари су, будући покретни и добрим делом ван домашаја феудалног система који се учврстио у ратарским пределима, још у средњовековној Србији имали знатне повластице и своју самоуправну организацију на челу са кнезовима и примићурима.[6]

Ступивши колективно у турски феудални систем и укључивши се у његову војну организацију, власи су задржали своју самоуправу, што је био подстицај да прихвате османску колонизациону политику. У првој фази овог процеса, која је трајала током шездесетих и седамдесетих година 15. века, њих су насељавали погранични турски господари у напуштена насеља на својим територијама. Тако је браничевски субаша Али-бег Михалоглу до 1467. године влахе населио у 5 села свога хаса у Звижду, једном у Ресави и у 6 села свога читлука у Ждрелу.[7]

Ускоро је, међутим, дошло до промене у колонизационој политици. Већ у време следећег пописа, 1476. године, власи су насељавани на царском хасу, па су и дажбине које су давали припадале султану. То указује да је насељавање опустошених области постало један од приоритета државне политике, и да су правци сеоба влаха били дефинисани превасходно војним циљевима.[8] Седамдесетих година 15. века велике влашке групе селиле су се и унутар граница Смедеревског санџака, из области Лепенице, изложене угарским упадима са севера у област Браничева, која је иако гранична, ипак делом била изван главних путева којима су се кретале угарска и турска војска. Уз попис влаха области Лепенице 1476. године, убележено је: *„Већина влаха ове нахије дигли су се са својих места и настанили се у Браничеву, по равници, зато што су били изложени гажењу од непријатеља”*.[9] Власи зато тада нису колонизовали пограничне, подунавске делове Браничева: насељени су претежно у Звижду (8 села), Хомољу (10 села), Ждрелу (25 села), Ресави (32

5 M. Stojaković, *Braničevski defter,* 137, 163, 203, 217, 243.

6 С. Новаковић, *Село,* Београд 1965, 29–53, 192; К. Јиречек, *Историја Срба II,* 96–8; 165; Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави,* Београд 1996, 108–14; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина,* Српске земље, 305–330; М. Филиповић, *Структура и организација средњовековних катуна,* Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево 1963, 45–112; Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима,* Симпозијум, 121–39; М. Благојевић, *Закон светога Симеона и светога Саве,* Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Београд 1979; 144–57; *ИСН I,* 381–3 (М. Благојевић); *Лексикон српског средњег века,* s. v. *Власи* (Д. Динић–Кнежевић).

7 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 46–47, 86–93; Д. Бојанић–Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануни*, ИЧ 18 (1971) 256; B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha – stočara u sjevernu Srbiju u drugoj polovini 15. vijeka*, Godišnjak društva istoričara BIH 35 (1984) 18–19, 22; А. Крстић, *Читлук,* 41. Влахе су на своје поседе насељавали и беглербег Румелије, те заими Лепенице, Левча и Маглича: BBA TTD 16 (1476).

8 BBA TTD 16 (1476); B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha,* 24–25; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 216, 229.

9 BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 229.

села) и Раваници (6 села), док су у нахији Лучица уписани само у три села. У нахији Пек влаха у ово време уопште није ни било.[10]

Власи се у Смедеревски санџак досељавају из области Сјенице, Требиња, Никшића, али су се главне влашке масе у ратарске области санџака населиле из његових планинских предела – Старог Влаха и Подриња.[11] Последња четвртина 15. века је још увек време пуне покретљивости влаха. Османске власти, судећи према упутству за попис влаха из 1489–91. године, покушавају да их организују по територијалном принципу. Влашка организација није у себе укључивала само влахе досељене из њихових матичних области, већ и сво оно становништво које се насељавало под једним кнезом или примићуром. Тако влашка организација постепено обухвата село и трансформише се временом у кнежинску самоуправу раје у Смедеревском санџаку.[12]

Сасвим је извесно да су услови живота у Смедеревском санџаку били много повољнији за становништво које је уживало влашки статус. У Смедеревском санџаку нису постојала зимска и летња станишта, као што је то био случај у Херцеговачком санџаку одакле су поједине групе дошле, већ су власи живели у селима као и земљорадници, а разлика између њих је била у начину привређивања и плаћању дажбина. Ипак, та промена у начину живота влаха условљена различитим типовима насеља у којима су живели у Херцеговачком санџаку и оних у којима су насељени у Смедеревском санџаку суштински није била тако велика, јер су и зимовишта која су насељавали на простору старе Херцеговине, како је утврдио С. Мишић, била стална насеља, смештена у жупским пределима, са тачно утврђеним положајима и сталним границама. Према истраживању овог аутора, и летња испасишта катуна била су прецизно одређена, а може се претпоставити и да је власима била одређена и путања којом су се кретали од зимских ка летњим испашама. Прихвативши ове аргументоване закључке, мора се напустити раније устаљено мишљење о полуномадском сточарењу влаха.[13]

Процес славизације и србизације Влаха који је текао током средњег века претворио је ову староседелачку етничку групу у социјалну

10 BBA TTD 16 (1476).

11 BBA TTD 16 (1476); *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије,* приредио А. Аличић, књ. I, Чачак 1985, 184–6; B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha,* 26–9; *ИСН III–1,* 87–8 (Р. Самарџић); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 229. Са друге стране, Д. Бојанић се противи тези о масовном досељавању влаха из наведених крајева и сматра да су власи из бивше области Николе Алтомановића организовани као крајиште у Србији у време деспота Стефана, да су га потом преузели Турци, те да њихови кануни за смедеревске влахе представљају рецепцију и редакцију деспотовог закона: *Turski zakoni i zakonski propisi za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 140; уп. и *Vlasi u 15. i 16. vijeku,* Referati, saopštenja i diskusije sa simpozijuma održanog u Sarajevu od 13.–16. 11. 1973, Radovi ANUBIH 73, Sarajevo 1983, 156–157.

12 D. Bojanić, *Turski zakoni,* 93–96; B. Đurđev, *O naseljavanju Vlaha,* 13, 29–31.

13 С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 185.

категорију још у време немањићке државе.[14] Велики број имена влаха која се срећу у пописима и која су готово искључиво словенска, односно српска (хришћанских имена има око 18%, а јављају се у својим српским облицима) потврђују ову чињеницу. Да је основни језик влаха у Смедеревском санџаку и Браничевском вилајету био српски, види се не само на основу ових имена, већ и на основу разгранатих словенских суфикса и префикса за њихово грађење.[15]

Насељавањем влаха у северном делу Смедеревског санџака у последњој четвртини 15. столећа нису, међутим, окончана миграциона кретања на том простору. Речено је већ да је у време краља Матије Корвина у Угарској вођена планска популациона политика, која је подразумевала пустошење непријатељских, и насељавање својих територија. Према краљевој процени, током похода 1480–1481. године из северне Србије преведено је у угарске крајеве око 100 000 људи – читавих породица са стоком и покретном имовином. Бројке су највероватније претеране, али се свакако радило о великом броју пресељеника. Кратка летописна белешка о томе како је 1481. године деспот Вук пленио Браничево указује да је сеобом била захваћена и ова област.[16] Овако велика планска пресељења нису више понављана, али је мањих акције те врсте било и касније, на пример 1494. или 1502. године. Појединачне сеобе, са друге стране, никада нису ни престајале током друге половине 15. и првих деценија 16. века.

У том смислу, илустративан је пример Пожаревца и његове околине. За време своје управе Смедеревским санџаком од краја 1521. до краја 1523. године, Бали-бег Јахјапашић добио је мулк (добро у пуној приватној својини) који је обухватао влашко село Пожаревац и мезре Кленовник, Кочић, Ђуриковац и Брежане. Мулк је био додељен Бали-бегу да би могао да насели тај простор, а његови приходи били су намењени издржавању бегових задужбина.[17] Напредак Пожаревца, који је седамдесетих и осамдесетих година 15. века припадао санџакбеговом хасу, био је знатан: док је 1467. године у њему било 48 кућа и 1 удовица, већ 1476. године имао је 103 куће и 20 удовица. Село је, међутим, крајем 15. или почетком 16. столећа престало да постоји, па је све до новог насељавања 1521–23. године било *„изван дефтера”*. Мезре Кочић, Кленовник и Ђуриковац су исти статус имале

14 М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије,* ЗИМС 20 (1983) 94; *ИСН 1,* 381–2 (М. Благојевић); *Лексикон српског средњег века,* s. v. *Власи* (Д. Динић–Кнежевић).

15 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 46–7, 86–93; BBA TTD 16 (1476); BBA TTD 1007 (1516); Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. I, св. 1, Турски катастарски пописи Београда и околине*, Београд 1964, 33–112; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 213–215, где се детаљно разматрају методолошки проблеми коришћења антропонимије за етничке анализе.

16 V. Frankói, *Matyás király levelei II*, 76–80; 190, 195–197; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи,* 253, 296; С. Ћирковић, *Сеобе,* 44–45.

17 Д. Бојанић, *Пожаревац у 16. веку и Бали-бег Јахјапашић, ИЧ 32 (1985),* 49–50.

и 1476. године, али је зато мезра Брежани у то време била село, додуше у опадању: са 20 кућа 1467. године њихов број смањио се 1476. године на седам.[18] Случај напуштеног Пожаревца се ипак не сме генерализовати, јер су у њиховој близини 1516. године постојала и нека прилично велика села, као на пример Дубравица, близу ушћа Мораве у Дунав, са 137 кућа, или Лучица, нахијско средиште, са 62 куће и 22 неожењана.[19]

Демографске процене за средњовековни период није могуће правити, јер у изворима не постоје подаци о броју становника или домаћинстава. Османски пописни дефтери, са друге стране, пружају могућности за истраживања ове врсте, али уз ипак велика ограничења. Врло је тешко проценити број становника по селима. У историјској демографији постоје различита схватања о величини домаћинстава у средњем веку: док неки истраживачи рачунају да је породица просечно имала 3,5 чланова,[20] други сматрају да је тај број износио око 5 глава по кући.[21] Постоје мишљења да је у нашим крајевима под османском влашћу овај број већи, чак и двоструко. Тако, на пример, Д. Бојанић множи потпуна домаћинства са 8, удовичка са 4, и њиховом збиру додаје број неожењених.[22] Чини се да је коефицијент 5 ипак реалнији и прихватљивији за наше прилике, док би за удовичке куће он износио 2,5.[23]

Удовичка домаћинства пописивана су посебно из фискалних разлога, пошто је породица на чијем се челу налазио мушкарац плаћала 25 акчи харача, а удовичка кућа свега 6 акчи. Таквих домаћинстава је у Браничевском субашилуку 1467. било 0,42%, а 1476. године 2,7%. Највећи број удовичких домаћинстава у Браничеву седамдесетих година 15. века уписан је у два села нахије Лучица. У Салаковцу их је 1476. године било 13 (према 82 породице са мушким старешинама), а у селу Маоковци, које се налазило се северно од Пожаревца, између Ћириковца и Петке, њих 10 (поред 39 потпуних домаћинстава). Пораст броја удовица за више од шест пута између два пописа треба, по свему судећи, везати за угарско ратовање у северној Србији те 1476. године. Такође се уочава да удовица готово и да нема у областима Хомоља и Звижда, које се налазе у унутрашњости Браничева, те нису биле изложене удару сукобљених војски.[24]

18 M. Stojaković, *Braničevski tefter,* 70–71, 125, 245; BBA TTD 16 (1476); Д. Бојанић, *Пожаревац,* 49.

19 TTD 1007 (1516); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак,* 162–165.

20 J. C Rassel, *Population in Europe 500–1500,* The Fontana Economic History of Europe, vol. 1, sec. 1, London 1969.

21 T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York 1969, 326–327.

22 *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 108 (Д. Бојанић); M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 12.

23 О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник 23 (1983) 215; М. Васић–О. Зиројевић, А. Стојановски, *Попис Нишкої кадилука из 1498. године*, Споменик 131, Београд 1992, 98; М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године, Београд 2001, 425–430, залаже се за коефицијенте 4.4 за потпуна и 2.5 за удовичка домаћинства.

24 M. Stojaković, *Braničevski tefter*; BBA TTD 16 (1476); Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 202.

Број удовица које се јављају у раним османским пописима српских области релативно је низак, и сасвим је извесно да је њихов стварни број морао бити виши. Оне су вероватно живеле у оквиру проширених породица, те се у пописима не јављају самостално. Такође се може претпоставити да су тешки услови живота утицали да удовице склопају и други брак. Више је него очигледно, на основу пописних података, да је жена сама веома тешко и вероватно нерадо опстајала на челу породице.[25]

Још теже и несигурније је процењивати укупан број становника неке области, не само зато што не постоје прецизни критеријуми за одређивање просечне величине породице, него и зато што се у дефтерима, и у случајевима да су у целини сачувани, често не уписује сво становништво. То важи првенствено за разне повлашћене групе исламског, али и хришћанског становништва, јер су дефтери превасходно израђивани у фискалне сврхе. Приближни бројеви житеља одређених области које доносе поједини аутори морају се зато узети са великом резервом, али они ипак омогућавају да се уоче неке тенденције кретања величине становништва. По М. Стојаковићу, у Браничевском субашилуку је 1467. године било између 37–42.000 житеља, од тога у нахији Лучица 15–17.000, у нахији Пек 6–7000 људи, у нахији Ждрело 8–9000, у нахији Ресава 3700–4200, у Хомољу између 2200–2500, у Раваници између 1400–1600 и у најмањој, нахији Звижд, између 550–650 становника.[26] Процењује се да је у читавом Смедеревском санџаку 1476. године живело између 180.000 и 220.000 становника, од тога 80.000 до 100.000 са влашким статусом.[27]

Изучавање етничких и демографских кретања становништва у области Браничева, као уосталом, и на целини српског етничког простора, додатно је отежано услед немогућности да се тачно процени број муслиманског становништва. С обзиром да су муслимани били ослобођени највећег дела пореских дажбина, пописима није обухваћена њихова укупна популација. Ипак, због специфичног процеса исламизације, у сеоским насељима поименично су убележене муслиманске старешине домаћинстава, који су по правилу конвертити.

У времену о коме говоримо тешко да би се исламизација могла посматрати као значајнија друштвена појава. Попис из 1467. године не бележи ни једног новог муслимана (тур. *musliman-i nev*), већ су исламске вероисповести само дошљаци из других делова Османског царства – спахије и посада у тврђавама.[28]

25 Тенденција склапања другог брака код удовица у периоду средњег века на Западу била је веома изражена, па је чак сениор имао право да удовици одабере другог мужа. Georges Duby, Robert Mandrou, *Histoire de la civilisation francaise, Moyen age XVIe siecle*, Paris 1958, 133.

26 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 12.

27 Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 196.

28 M. Stojaković, *Braničevski tefter*, 1–307.

Ситуација је нешто другачија по попису из 1476. године. Овај попис региструје и два џемата муслимана у Тополовнику (18 кућа) и Ждрелу (42 куће). И Тополовник и Ждрело су били пазарна места. Приход Тополовника био је 5.308 акчи (120 дуката), а Ждрела 3.938 акчи (90 дуката), што показује да први муслимански џемати настају у већим пазарима и трговинским центрима. У осталим насељима убележена су 33 преверника – мухтедија. На процењених 43.000–58.000 хиљада становника, овај број преверника се заиста може сматрати занемарљивим, јер износи мање од 1 промила. Сви преверници имали су статус бенака, тј. плаћали су *bennak resmi* – даждбину коју су сељаци муслимани, уписани као раја у дефтерима, директно плаћали тимарнику. У овом периоду та даждбина је износила девет акчи по глави. Преверници су забележени у 19 села, и то од једног до три у селу, а највише преверника – седам – уписано је у селу Орашју, које се налазило у близини тврђаве Ресава. Село постоји и данас под истим именом. Ово село је 1467. имало 24 куће и приход од 2.700 акчи (60 дуката), а 1476. године 65 кућа и приход од 5.427 акчи (120 дуката). Село је држало пазар и панађур.[29]

У складу са већ истакнутим методама и циљевима османске популационе политике, српско становништво Браничева било је укључено у мартолоску, војнучку и дербенџијску службу, као и у стражарску службу, на местима где је то било неопходно. У Браничевској области у другој половини 15. и првој половини 16. века, локално становништво већег броја насеља на обали Дунава, на граници према Угарској, било је задужено да чува обалу и бродове, тамо где су постојали. По подацима пописа из 1467/68. године, ту службу су вршили становници тврђаве Голубац, те села Устја, Кисељева, Храма и Пожежене. Грађани тврђаве Голубац, њих 76, на основу заповести султана, чували су „*шехер и бродове*", а били су ослобођени плаћања харача, испенџе, ушура и авариза.[30]

Становници села Устје (35 кућа), Храма (56 кућа, од којих је двадесет „неверника" имало стражарску обавезу) и Пожежене (50 кућа), која су била део хаса Али-бега Михалоглуа, ондашњег видинског санџак-бега, имала су задатак да чувају стражу на обали Дунава. Сва насеља су била ослобођења плаћања харача и испенџе. Становници села Устје су били дужни да плаћају ушуре, становници Пожежене су давали ушуре или на десет кућа лукно пшенице и десетину од уловљене рибе, док су становници Храма били потпуно ослобођени ушура. Становници села Кисељева (80 кућа) били су задужени за „*бродску службу*", што највероватније значи да су имали обавезу чувања бродова, били су ослобођени плаћања харача и испенџе, а плаћали су ушуре.

29 BBA, TTD 16 (1476).
30 M.Stojaković, *Braničevski tefter*, 252–253.

Десет година касније, становници тих насеља вршили су стражарску службу, и даље су били ослобођени плаћања испенце, али су, на основу наредбе султана, били дужни да плаћају харач. Поред тога, становници Храма имали су обавезу да дају од сваке куће по пола лукна пшенице и пола лукна јечма, становници Устја и Кисељева су и даље плаћали десетак као и раније, а становници Пожежене су давали санџакбегу од сваке куће по једно лукно пшенице и ушур на уловљену рибу.[31]

Што се тиче грађана Голупца (95 кућа), њихове повластице су убележене и у попис из 1476. године, у коме је дато и шире објашњење њихове службе и олакшица. Они су били дужни да врше службу *„које год врсте буде потребна поменутој тврђави и бродовима. Дању и ноћу нека издвајају десет људи да чувају бродове. А када се догоди помешња, као што је била, нека обављају сваковрсну службу тврђави и свим бродовима"*[32]. Заузврат, они су поседовали султански берат, у коме се наводи: *„Виноградe, баште и њиве које имају у рукама нека притежавају, а нека од харача, давања испенце и ушура, од сараора, салгуна и уопште од свих диванских намета и терета буду опрошћени и ослобођени. Нека буду безбедни. Нека се не посеже на њихове синове, кћери и иметак. И силом нека се ништа њихово не узима. Нека их се не наони да чувају мартолоске заробљенике"*. У берату се још наглашава *„колико год неверника, неуписаних под харач, доведу са ове или оне обале, нека и они буду као што су ови. Нека се ништа не посеже на њих"*.[33]

У периоду 1476–1516. године, из које је следећи сачувани попис ове области, број становника Голупца који врше стражарску службу се осетно смањио, па је он 1516. године износио свега 40 кућа. Међутим, пре пописа ових кућа у тврђави Голубац, убележен је извод из султанског берата, чије су одредбе једнаке са онима из 1476. године.

Поред ових војних редова пореске олакшице је уживало и хришћанско становништво које је обављало бројне војне и занатске делатности у тврђавама, као што су топџије, туфекџије (пушкари), зенберекџије (самострелари), дрводеље, зидари, ковачи, стрелари, лукари, штитари, катранџије, зифтчије и калафтачије, клесари, соколари и јастребари.[34]

* * *

На самом крају, треба нагласити да се захваљујући поменутим изворима османске провенијенције, у првом реду пописним дефтерима, након укршатања њихових података са подацима из оскудних српских извора из прве половине 15. века, може стећи увид у историјско-демографску слику Браничева током читавог 15. века, што наглашава њихов значај и намеће потребу систематичнијег истраживања пописних књига насталих у првим деценијама на-

31 BBA, TTD 16 (1476).
32 *Нав. извор.*
33 *Нав. извор.*
34 M. Stojaković, *Braničevski tefter,* 252-257., BBA, TTD 16 (1476).

кон пада српских земаља под османску власт. Оне по својој суштини представљају изворе за расветљавање друштвене историје српског народа у две епохе, и од виталног су значаја не само за османисте већ и за медиевисте.

Docent Dr Ema Miljkovic

Turkish Population Politics in Borderland Settlements and Inhabitants of Branicevo in the Second Half of 15th Century

During the whole 15th century Branicevo district was the battlefield of constant war conflicts between Hungary and Turkish Empire who were fighting for dominance south of the Danube. The period of calm life, but within the borders of Turkish empire, Branicevo had after the peace treaty between two rival states in 1503, when alive economy, in the first place trade activity started along the border which followed the course of the Danube.

War devastation, willing and plunder, insecurity, famine and diseases which followed almost continuous war operations in Branicevo borderland caused mass migration. The strategy of devastation of enemy lands applied by Turks and then Hungary had an essential influence on the life and destiny of the whole population. Namely, as the basic aim of both Turkish and Hungarian population politics was to settle the conquered regions densely, as much as possible in order to establish its authorities, it was regular and natural to take away the population form these areas. Although the migration was partially with the free will of population, it can be said that this period is characterised with violent movements caused by fear from reprisals by invading armies, Turks in the first place. During Turkish invasions of Serbia, one third of the villages in Branicevo was deserted, depopulated . in the 70s of 15th century, in order to settle the devastated regions, Turkish authorities colonized the Vlaches, a cattle-breeding population from western regions of Serbian ethnic areas to Branicevo District. This also gave tax reductions, although to a small number of Serbian population who decided to move from Hungarian to Turkish territories.

доцент др Ема Милкович

Оттоманская популяционная политика на Краиште: Селения и население Браничево во второй половине 15. века

Особенность Браничево в течение всего 15. века выделяется фактом, что эта область в том периоде непрестанно была поле боя военных столкновений Венгрии и Оттоманского царства в борьбе за преимущество южно от Дуная. Период мирной (спокойной) жизни в границах Оттоманского царства,

Браничево почуствовало только после заключения мира между двумя государствами в 1503. году. С тех пор начинает оживлённая экономическая деятельность вдоль пограничной линии, вдоль Дуная.

Военны действия в пограничной области Браничево сопровождали военные опустошения, грабления, голод, болезни. Стратегия опустошения враждебных стран, применяемая оттоманской а потом и венгерской странами битно влияла на жизнь и судьбу всей популяции. Основная цель и венгерской и оттоманской популяционной политики была лучше и чаще населить занятые области, ради укрепления власти. Хотя часть миграции происходил, потому что так желали некоторые жители, но можно сказать, что для этого периода характерны принудительные переселения, как и переселения вызваные страхам репрессий, завоевательных войск, во – первых турецкой. В течение оттоманского завоевания Сербии, даже треть браничевских сёл остались без своих жителей. С целью населяния разрушенных областей оттоманские власти семидесятых лет 15. века прибегают массовой колонизации валашского населения, занимающегося скотоводством, из западных краёв сербского этнического простора на территорию Браничево. Небольшой части сербского населения, которое решалось перейти с венгерской на оттоманскую территорию давались определённые налоговые облегчения.

UDK 272(497.11)"16"

Мр Катарина Митровић,
Филозофски факултет у Београду

О ДЕЛАТНОСТИ СМЕДЕРЕВСКО-БЕОГРАДСКИХ АДМИНИСТРАТОРА ЕПИСКОПА ПЕТРА КАТИЋА (1618–1621), АЛБЕРТА РЕНЂИЋА (1625–1629) И ПЕТРА МАЗАРЕКИЈА (1631–1634)

У тексту се говори о положају католичке цркве у Смедереву, Београду и Срему након пада Београда под турску власт. У новонасталим приликама Света столица и Конгрегација за пропаганду вере настојале су да успоставе контролу над тамошњим католицима, који су махом били трговци пореклом из Дубровника и Босне. Упркос подршци Рима, епископи Петар Катић, Алберт Ренђић и Петар Мазареки суочавали су се отпором фрањеваца из провинције Босне Сребрне, који су у међувремену успели да преузму душебрижничку службу у Смедереву, једној капели у Београду и већем броју парохија у Срему. Претензије босанских минорита подупирали су њихови провинцијали и апостолски администратори босанске епископије, због чега су Света столица и Конгрегација биле принуђене да у више наврата реагују.

Пад Београда под власт Османлија 1521. године означио је прекид у постојању католичке епископије, док се православна митрополија по свој прилици одржала, о чему сведочи помен београдског митрополита Романа у саборским актима Охридске архиепископије од 13. марта 1532. године.[1] У османским дефтерима који се односе на подручје Смедеревског санџака ретки су помени католичког становништва. У попису из 1516. у Смедереву је забележено постојање *цемата Франака из Дубровника*, тј. дубровачке колоније која је бројила 23 житеља. Двадесетак година касније (1535) поменут је капелан дубровачке колоније у овом граду.[2] Седиште католичког епископа из Београда је у непознато време, свакако после 1521. године, и под недовољно јасним околностима пренето у Смедерево. Први помен смедервског епископа у папским регистрима забележен је 4. јула 1544. године. У питању је био фрањевац Власије Фабрицијe из Крешева (*Blasius Fabricius de Cresseno*) за кога се наводи да је на тај положај ступио *certo modo*. Листа смедеревских епископа постоји до почетка 17. века. После смрти

1 П. Костић, *Документи о буни смедеревскої епископа Павла против потчињавања Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик СКА 56 (1922) 37.

2 Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља-насеља-становништво*, Историјски институт САНУ. Посебна издања књ. 46, Београд 2004, 270.

Власија Фабрицијa нови епископ постао је 27. априла 1551. Корнелије *Scozonolbus*. Између њега и Николе Угриновића, који је за смедеревског епископа именован 26. октобра 1565, поменут је извесни Тома.[3] Почетком 17. века смедеревски епископ био је Стефан Чеки (*Cecchius*), на том положају први пут поменут 6. новембра 1605. године.[4] Оно што је заједничко свим смедеревским епископима била је њихова припадност миноритском реду, што није необично ако се има у виду да су фрањевци чак и у веома тешким околностима преузимали душебрижничку службу у областима под турском влашћу. Данас је немогуће рећи ишта поуздано о подручју под јурисдикцијом смедеревског епископа у другој половини 16. и почетком 17. столећа, али се са много оправданих разлога може претпоставити да се она протезала искључиво на мале оазе католичког живља настањеног у Смедереву и Београду. Осим тога, није познато да ли су смедеревски епископи били само титуларни или су заиста боравили у својој дијецези. Према извештају барског архиепископа Петра Мазарекија упућеног 1632. године Конгрегацији за пропаганду вере, у смедеревској тврђави није било много становника, док је *borgo* обухватао 600 кућа *турских јаничара и њихових синова*. У граду је тада живело 16 католичких породица трговаца пореклом из Дубровника и Босне. Њихов душебрижник био је неки босански фрањевац. У Смедереву је обитавао и већи број Срба, док су *монаси св. Василија* имали свој манастир удаљен од града једну миљу.[5]

Света столица је за администратора смедеревско-београдске епископије 1618. године поставила призренског епископа Петра Катића, пореклом Шибенчанина. Папским бревеом одређено је да се његова јурисдикција протеже у међуречју Саве, Драве, Дунава и Тисе, тако да је епископ Катић у годинама 1618–1620. вршио канонске визитације католичких парохија на подручју Срема, Подравине и источне Славоније (Валповштина) у пратњи апостолског изасланика Бартола Кашића. Том приликом епископ Катић посетио је села Моровић, Илачу, Маринце, Нијемце, Илок, Љубу, Крижевце, Кузминце, Маријанце, Гргуревце, али и Подравину са Осијеком и Брод и Градишку у околини Пожеге. Према сведочењу Бартола Кашића католички живаљ је радосно дочекивао епи-

3 J. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1970, 60–61, 63 (= Buturac, *Katolička crkva*) наводи да су Турци епископа Угриновића бацили у тамницу у Ливну одакле су га након извесног времена откупили фрањевци, те да је после 1588. године наставио да обавља дужност дувањског епископа. Cfr. E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica (925–1752)*, Zagrabiae 1892, 340 где се овај прелат 15. децембра 1587. помиње у својству *episcopi Samandriensis*.

4 C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii et Recentioris aevi (seculum XVI ab anno 1503 complecentes)*, Monasterii 1923², 297; C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii et Recentioris aevi IV (1592–1667)*, Monasterii 1935², 303.

5 *Đakovačka i Srijemska biskupija. Arhiv Kongregacije za širenje vjere 17–18. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 6), priredio A. Dević, Zagreb 2005, 264, 266 (n. 99 I), 283 (n. 99 V) (= *MCV pos. izd. 6*).

скопа, који је у запустелим црквама служио свете мисе, држао проповеди, доносио пресуде у случајевима који би у нормалним околностима спадали у домен црквеног права и судова, крштавао некрштене, венчавао невенчане и делио кризму. Осим тога, Петар Катић се код кадије у Валпову заложио да донесе пресуду којом би калвинисти били натерани да католицима поврате цркве које су им својевремено одузели, у чему је постигао делимичан успех. У самом Београду Петар Катић сукобио се са фрањевцима пореклом из Босне, који су подржавали босанског администратора Фрању Баличевића и његовог помоћника скрадинског епископа Антонија Матића, који је приликом канонских визитација у Славонији походио и град *Ossiech in Sirmio*. Фрањевци су епископа Катића оптужили да је узурпирао њихову капелу св. Петра у Београду, у којој *служе већ стотину година*.[6] Био је то почетак дуготрајних сукоба између босанских фрањеваца и смедеревско-београдских епископа.[7]

Бригу о областима под турском влашћу у Подунављу и Посавини убрзо по свом оснивању преузела је Конгрегација за пропаганду вере, која је декретом од 14. децембра 1624. године Светој столици препоручила да Дубровчанина Алберта Ренђића, фрањевца опсерванта, именује за епископа *над свим верницима настањеним у местима између река Драве, Саве, Дунава и Тисе*, као и за администратора и апостолског делегата над свима онима *in partibus infidelium* који немају свога епископа или је он нерезиденцијалан. Конгрегација је том приликом саветовала да се епископско седиште пренесе у *Taurunus, vulgo Belgrado nuncupatus*. Алберт Ренђић је за издржавање и боравак у дијецези *juxta formam concilii Tridentini* од Конгрегације требало да добије провизију у висини од 200 шкуда.[8] У складу са овом препоруком Света столица је 7. јануара 1625. године започела уобичајени истражни поступак током кога је утврђено да фра Алберт Ренђић, некадашњи лектор и пенитенцијар при базилици св. Јована Латеранског у Риму, испуњава све услове да буде именован на положај смедеревско-београдског епископа.[9] Вредно пажње је сведочење Дубровчанина Марина Наталиса, сина пок. Бенедикта, о приликама међу смедеревским католицима. Према изјави овог сведока, који је лично обишао Смедерево, у том граду на обали Дунава и Језаве било је око 14 *хришћанских* кућа, док су преостали житељи били *Турци и шизматици*. Тамошњи католици немају катедралу, већ само цркву св. Архангела Михаила која се налази изван града, опскрбљену предметима неопходним за свакодневно богослужење, али не и за целебрирање

6 *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici*, ed. E. Fermendžin, starine JAZU 22 (1890) 31 (= *Chronicon observantis*).

7 Buturac, *Katolička crkva*, 69–71.

8 *Đakovačka i Srijemska biskupija. Biskupski procesi i izvještaji 17–18. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 2), priredili A. Dević i I. Martinović, Zagreb 1999, 29–30 (n. 1) (= *MCV pos. izd. 2*).

9 *Ibid.*, 30–36, 38 (n. 1).

понтификалних миса. Црква, око које се налази ограђено гробље, нема ни звоника ни звона, ни реликвија, чак ни крстионицу коју је приликом сваког крштења неопходно импровизовати. При цркви не постоји капитол. У њој служи само један фрањевац опсервант који не ужива никакве приходе од пребенди, већ се издржава од милостиње *господе Дубровчана*. У граду не постоје семениште, манастири, нити лаичке братовштине. Напослетку, Марин Наталис вели да је после турског освајања, упркос чињеници да је Смедерево имало свога епископа, тамошња црква била препуштена призренском епископу који је столовао у Београду.[10] Ова изјава се можда може условно прихватити као тачна, тим пре што се Алберт Ренђић у том тренутку већ налазио на положају призренског епископа. Након обављеног истражног поступка, Света столица је 12. јуна 1625. године за новог смедеревско-београдског епископа и апостолског делегата *di Belgrado, e de Popoli d'Ungaria sotto il Turco* именовала Алберта Ренђића.[11]

За разлику од Смедерева, у Београду је у то време било доста католика, према сазнањима Курије око 1.500 душа.[12] Највећи проценат чинили су пословни људи пореклом из Дубровника, који су били стално настањени у Београду или су се у граду задржавали краће или дуже време, развијајући своје послове још од 1521. године, када су од султана Сулејмана добили хоћум који је за њих на повољан начин регулисао плаћање царина. Дубровачка колонија у Београду налазила се недалеко од великог безистана и главне чаршије, у делу града који се спуштао према дунавској обали. Капелан дубровачких трговаца у Београду први пут се у изворима помиње 1532. године. Поред духовне службе, он је обављао и послове нотара будући да је присуствовао заседањима *скупа* и водио тзв. *libar od kolone*.[13] Црква дубровачких трговаца у Београду први пут је поменута 1433. године.[14] Верници Дубровчани одржавали су добре односе епископом Ренђићем који је био њихов земљак. С друге стране, у Београду је постојала и релативно бројна колонија трговаца пореклом из Босне. Они су махом долазили из Сарајева, које је као трговачки центар процветало после 1592. године. Наиме, Млечани су те године отворили луку Сплит с намером да се њихови пословни људи што боље укључе у трговачке токове у европском делу Турске.[15] У капели босанских католика у Београду служили су искључиво фрањевци

10 *Ibid.*, 36–37 (n. 1).

11 **Buturac**, *Katolička crkva*, 74.

12 *Ibid.*, 74.

13 О деловању и положају дубровачких трговаца у Београду у 16. и 17. веку v. Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Београду под Турцима 1521–1551. године*, Годишњак града Београда 13 (1966) 29–47; Р. Самарџић, *Дубровчани у Београду у XVI и XVII веку*, Историја Београда 1, Просвета, Београд 1974, 423–462 (= Самарџић, *Дубровчани*).

14 Ј. **Калић–Мијушковић,** *Београд у средњем веку*, СКЗ, Београд 1967, 93.

15 **Самарџић,** *Дубровчани*, 444–445.

из провинције Босне Сребрне. Између католичких верника пореклом из Дубровника и Босне постојала је одређена напетост, коју су фрањевачки проповедници стално потпиривали.[16]

Иако је био фрањевац, Алберт Ренђић није могао да нађе заједнички језик са босанским фратрима који су деловали у Београду. Већ 1625. године епископ се суочио са њиховим отпором будући да су му забранили да чинодејствује у фрањевачкој капели.[17] У таквим настојањима посебно су се истакли Андрија из Каменграда и Јован Печујац. У писму Конгрегацији од 10. фебруара 1627. године епископ Ренђић жалио се на поступке фра Андрије из Каменграда и његових приврженика *durae cervicis et incircumcisis cordibus et auribus*, који су међу *две нацује* – Дубровчане и Босанце – *посејали такво семе* [раздора] да то *људски разум ни на који начин не може исправити*.[18] Осим тога, Андрија из Каменграда и Јован Печујац су мало пре тога, у децембру 1626. године, по свој прилици боравили у Риму *са новим измишљотинама и лажима* упереним против епископа Ренђића. Јован Печујац је обављао службу капелана у поменутој фрањевачкој капели, али га је са те дужности Алберт Ренђић сменио због његове намере да босанске трговце побуни против смедеревског епископа.[19] Нови капелан постао је фра Јероним Богославић. Јован Печујац се потом средином марта 1627. године писмом на народном језику писаним *illyrico caractere* обратио Стефану и другим београдским фрањевцима и од њих тражио да, *уколико су хришћани и заиста припадају фрањевачком реду*, сазову све београдске католике и саопште им да је он, Јован Печујац, лишен капеланства, те да Алберту Ренђићу кажу да га не признају за свога епископа. Писмо је преведено на италијански како би било упућено Конгрегацији, а аутентичност превода потврдили су нови капелан Јероним Богославић и трговци Гргур Добросављић и Фрањо Влатков.[20]

Подстакнути од стране фрањеваца, београдски католици *Bosnesi, Ungari, Bulgari, Albanesi* и *други из краљевина и провинција под турском влашћу* у писму Конгрегацији за пропаганду вере од 16. марта 1627. године нагласили су да у Београду поседују своју капелу *у кући коју су добили на дар од једног доброг хришћанина Босанца из Пожега*, те да у у њој служе фрањевци опсерванти из провинције Босне Сребрне. У настојању да *арогантно присвоје оно што им не припада*, Дубровчани су се обратили властима у Цариграду *са хиљаду лажи*. Тако су њихове *неправед-*

16 Buturac, *Katolička crkva*, 74–75.

17 *Ibid.*, 74. У поменутој фрањевачкој хроници под годином 1627. стоји забележено да је Алберт Ренђић запосео цркву св. Петра у Београду где су богослужење обављали босански фрањевци, *Chronicon observantis*, 33.

18 *Đakovačka i Srijemska biskupija. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere 17. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 3), priredio A. Dević, Zagreb 2000, 35–36 (n. 11) (dalje: *MCV pos. izd. 3*).

19 *Ibid.*, 34 (n. 10).

20 *Ibid.*, 40–41 (n. 14).

не претензије проузроковале разлаз између њих и нас. Босански трговци истичу да није тачно оно што Дубровчани говоре о њима да су *незналице и простаци, будући да је Босна краљевство, док је РаГуза мала и сиромашна република*. Оно *мало Дубровчана жели да влада над мноштвом* у Београду, тј. настоје да *постану Газде у туђој кући*. Стога се они надају да ће Конгрегација имати више слуха *за 200 породица стално настањених неГо за 30 трГовачких радњи*. Дубровчани су означени као *mercantucci passavolanti* (трговчине у пролазу). Писмо је саставио Петар у име свога оца Лаврентија Марковог из Боровца, старешине заједнице *delli Kristiani Bosnesi*. Као потписник наведен је и Гаврило Томашев, *oficial della Comunità*.[21] Нешто касније исте године босански трговци обавестили су Конгрегацију да је њихово одвајање од дубровачке заједнице потврђено папским привилегијама, те да *више нема никакве наде да се можемо ујединити*. Стога је босанска заједница одлучила да начини сопствени печат, различит од дубровачког на коме се налазила представа св. Лазара. Босански трговци су предложили да на њиховом печату буде лик светог папе Стефана са тијаром на глави, крстом у левој руци и десницом која подељује благослов, те са натписом *Sigilum Comunitatis Bosnensium Albae Graecae comorantium concedente Urbano 8. pontifice maximo*.[22]

Осим тога, епископ Алберт Ренђић морао је да пред Конгрегацијом за пропаганду вере брани своја духовна и управна права над Сремом и деловима Славоније од насртаја скрадинског епископа и босанског администратора Томе Ивковића.[23] Одлуком Свете столице Алберт Ренђић је имао под својом јурисдикцијом делове Славоније и јужне Угарске између четири реке – Саве, Драве, Дунава и Тисе.[24] Против ове одлуке били су босански фрањевци, који су подстакли администратора Тому Ивковића да се у марту 1626. године обрати Конгрегацији за пропаганду вере с тврдњом да се подручје између Пожеге и Ђакова увек налазило под јурисдикцијом босанских епископа, који су својевремено столовали у самом Ђакову.[25] Осим тога, то

21 *Ibid.*, 37–39 (n. 13)

22 *Ibid.*, 41 (n. 15)

23 О Томи Ивковићу кога је Света столица 1625. године именовала на положај скрадинског епископа и администратора Босне v. Buturac, *Katolička crkva*, 73. У то време нерезиденцијални босански епископ, кога је поставио бечки двор, био је Јован Телегди.

24 *MCV pos. izd. 2*, 29 (n. 1).

25 **Из места Брдо у жупи Врхбосни седиште босанске епископије је већ 1244.** године премештено у Ђаково у Вуковској жупанији. О разлозима измештања седишта босанске епископије и специфичностима организације и положаја католичке цркве у средњовековној Босни v. J. Мргић–Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 136–140 са детаљним прегледом извора и литературе о том питању. Турци су катедралну цркву св. Петра у Ђакову порушили, док су другу католичку цркву претворили у џамију. У време турске власти Ђаково је било седиште кадилука и трговиште насељено претежно муслиманском популацијом.

подручје је од Београда удаљено 8–10 дана, а од Босне само 24. миље. Одлуком Конгрегације од 31. марта 1626. године католичке парохије на потезу Ђаково – Пожега одузете су епископу Ренђићу и предате босанском администратору Ивковићу *ratione vicinitatis*.[26]

Премда је Алберт Ренђић испрва прихватио одлуку Конгрегације, Тома Ивковић се тиме није задовољио, већ је у два наврата, писмима од 14. августа и 4. октобра 1626. године, захтевао да му се препусти и подручје између Саве, Драве и Босута, све до Осијека и Товарника, јер оно природно гравитира ка Ђакову, древном седишту босанских епископа.[27] Настојања Томе Ивковића подржали су писмом Конгрегацији од 27. септембра 1626. трговци и Пожеге, који су истакли да су они под душебрижништвом *пречасних отаца фрањеваца опсерваната из Босне на наше највеће земаљско и духовно благостање*.[28] Допис сличне садржине упутили су 2. октобра исте године и бањалучки трговци, који су, поред осталог, нагласили да смедеревски епископ *сада настоји да зађе између четири реке, што је не само немогуће већ и скандалозно*.[29] Алберт Ренђић је на нападе Томе Ивковића одговорио писмом упућеним Франћеску Инголију, секретару Конгрегације за пропаганду вере, писаним у Београду 20. децембра 1626. године. Том приликом нагласио је да се на подручју Пожеге и Ђакова налази укупно 42 парохије печујске епископије, које су под његовим душебрижништвом, мада је свестан тога да ће *границе његове јурисдикције бити успостављене тамо где се буде зауставила воља Томе Ивковића, за кога он добро зна да је незасит*. Осим тога, епископ је нагласио да су га *пред Господом, ауторитетима Свете цркве и верницима* двојица фрањеваца, које је послао Тома Ивковић, представили као *лажног епископа, шпијуна и издајника*.[30] Епископ Ренђић настојао је да успостави везу са самим Ивковићем. У том смислу он се писмом од 4. марта 1627. године обратио неком фрањевцу, кога је још раније контактирао преко свог синовца Јована Славацатија. У том писму епископ Ренђић се мирио са неумитним током догађаја, истаквши да *ако пресветла господа из Рима тако одлуче, он ће кроз дотичне крајеве пролазити као странац а не као господар, будући да је ношен мишљу о спасењу властите душе а не светских монархија*.[31]

Алберт Ренђић је у пролеће 1627. године ишао у визитацију крајева у Срему и Славонији који су припадали печујској епископији, о чему је известио Конгрегацију писмом од 26. априла исте године. Према Ренђићевим речима, све је протекло мирно осим у Пожеги и

26 Buturac, *Katolička crkva*, 75.
27 *MCV pos. izd. 3*, 28–29 (n. 6), 31–32 (n. 9).
28 *Ibid.*, 29–30 (n. 7).
29 *Ibid.*, 30–31 (n. 8).
30 *Ibid.*, 33–35 (n. 10).
31 *Ibid.*, 36–37 (n. 12).

Ђакову, где је скрадински епископ *ставио на знање појединим мојим паросима да ми више нису потчињени, будући да се према његовој космографији Босна протеже до оних места, тј. Осијека, Босута и Товарника*.[32] Месец дана касније епископ Ренђић се у извештају Конгрегацији о мисији у Карашеву наново жалио на деловање Андрије из Каменграда, који је *Босанско краљевство протегнуо готово до капија Београда*. Осим тога, Алберт Ренђић је том приликом нагласио да би он, када би имао само десети део средства којима располаже скрадински епископ, испословао да се *Босна протеже све до царградских капија*, чиме је алудирао на подмитљивост турских судова и недозвољена средства којима је прибегавао Тома Ивковић у обрачуну са њим.[33] Током наредне 1628. године сукоб између смедеревског епископа и босанског администратора се наставио. Босанска страна је пред Конгрегацијом истицала да је Алберт Ренђић главни непријатељ Босанаца, посебно минорита опсерваната из провинције Босне Сребрне.[34] У писму упућеном Конгрегацији из Фојнице 15. фебруара 1628. године епископ Ивковић је нагласио да Босанци у Београду много више страдају од Дубровчана него од Турака.[35] Континуирани и синхронизовани наступи Томе Ивковића, босанских фрањеваца и трговаца из Београда, Славоније и Босне имали су одређених резултата који су обесхрабрили смедеревског епископа. Уморан и болестан Алберт Ренђић се у септембру 1629. повукао из Београда. Умро је у Бечу између јануара и априла наредне 1630. године.[36]

Конгрегација за пропаганду вере више пута је била у искушењу да прихвати аргументе босанске стране. Године 1627. поновљена је одредба према којој је граница између јурисдикције смедеревског и босанског епископа ишла Дравом и Босутом, тако што су Товарник и Осијек припали босанском епископу.[37] Фра Лука Сољанин је 1629. године излаз из напете ситуације видео у именовању посебног епископа за Славонију са седиштем у Пожеги или Ђакову.[38] Није јасно шта би се у том случају догодило са Сремом. Напослетку, Конгрегација је 21. новембра 1630. године закључила да босанском администратору припадне Славонија, док би територија старе сремске епископије остала под јурисдикцијом смедеревског, односно београдског епископа, о чему је требало донети накнадно решење.[39] Макар и провизорна ова одлука је имала великог значаја. У њеном доношењу посредно је учествовао и барски архиепи-

32 *Ibid.*, 42–43 (n. 16).
33 *Ibid.*, 43–44 (n. 17).
34 *Ibid.*, 45–46 (n. 19).
35 *Ibid.*, 46–47 (n. 20).
36 *Chronicon observantis*, 33. Cfr. Buturac, *Katolička crkva*, 74–77.
37 *Ibid.*, 44–45 (n. 18).
38 Buturac, *Katolička crkva*, 77.
39 *Ibid.*, 76.

скоп Петар Мазареки, који се писмом састављеним у Новом Брду 20. септембра 1630. године обратио Конгрегацији са предлогом да се подручје Срема *до Драве и Подравине* препусти смедеревском епископу, док би крајеви преко Драве остали у саставу печујске епископије. Области између Драве и Саве са Ђаковом, Пожегом и угледним фрањевачким манастирима у Нашицама и Великој припале би босанском администратору, чиме би се избегле неприлике, све док *Бої, носилац свакої добра, не одлучи да ову владавину замени неком срећнијом*.[40]

Света столица је 12. априла 1631. на положај апостолског администратора у Срему, Београду, Смедереву и јужној Угарској довела бившег апостолског визитатора и барског архиепископа Петра Мазарекија.[41] Његов викар у Срему постао је Симеон Матковић, дијецезански свештеник пореклом из Босне, који је још 1622. био мисионар у Славонији и Бачкој, што значи да је био добро упућен у прилике на том подручју. Он се исте 1631. године обраћао Конгрегацији са молбом да му пошаље два свештеника примерне учености и живота, једног који зна мађарски и другог вичног словенском језику, у циљу преобраћања јеретика (калвиниста).[42]

Петар Мазареки је већ у јесен 1631. и пролеће 1632. обишао Смедерево, Београд, Срем, Подравину, Барању, Печуј, Бачку и Темишвар, о чему је саставио већ поменути исцрпни извештај који је Конгрегација за пропаганду вере примила 11. јуна 1632. године. У горњем Срему било је укупно десет католичких парохија – Љуба, Новак, Ердевик, Лаз, Товарник, Моровић, Илача, Нијемци, Оток, Церна и Иванково. Парохије Љуба и Новак првобитно су имале заједничког душебрижника, али су због великог броја верника, укупно 6.000 душа, доведена двојица свештеника, Јован Хрват и Блажо из Ђакова. У Ердевику, који је запосео босански администратор Ивковић, живело је 2.000 душа о којима се старао млади фрањевац *di poca scienza*. Парохија Лаз протезала се све до Вуковара и била је са својих 3.000 верника такође окупирана од стране реченог епископа. У Товарнику живи око 30 *шизматичких и турских породица*. Како се ово насеље налази на главном путу који од Будима води према Цариграду у њему постоји гостионица у којој одседају путници. Босански фрањевци су код Конгрегације створили представу да се границе ђаковачке епископије пружају управо до Товарника, што је неистина, будући *да је Ђаково под Пожеґом и да никада није било епископија, док се Товарник налази усред Срема*. Моровић је тврђава на реци Босуту у којој живе Турци и нешто хришћана у подграђу. На миљу удаљености налази се 15 села у којима живи око 4.000 католика на челу са парохом Николом Иванковићем. У Илачи живи 2.000 душа, а њихов душебрижник је из-

40 *MCV pos. izd. 3*, 53–54 (n. 26).
41 Buturac, *Katolička crkva*, 78.
42 *MCV pos. izd. 3*, 63 (n. 34).

весни Михаило Хрват. У Нијемцима, тврђави на Босуту, налазило се седиште алајбега. У самом насељу живело је много муслимана и око 30 католичких породица, док је по селима у околини живело око 4.000 католика. У том тренутку у Нијемцима је боравио Петар Сабатини, мисионар Конгрегације за пропаганду вере. У парохији Оток живи 2.000 католика на челу са парохом фрањевцем. Церна се налази на Босуту и у њој обитава око 3.000 душа. Архиепископ Мазареки нагласио је да су се верници у Отоку и Церни противили увођењу новог календара. Парохија Иванково као и читав *сремски крај* између Босута и Вуке налази се под утицајем скрадинског епископа и душебрижништвом фрањеваца. Напослетку, Мазареки је похвалио посвећеност верника католичкој вери и њихову ревност у присуствовању богослужењима. Преко реке Вуке почиње Подравина и Пожешки санџак.[43]

Закључак који је Мазареки послао у Рим састојао се у следећем: у Срему служе дијецезански свештеници и фратри којих је више, и једни и други су слабо учени, али је приметно да су цркве о којима се старају свештеници покривене и уређене, док су храмови поверени фрањевцима без кровова и препуштени пропадању; Срем би требало да добије четири места у Илирском колегију у Лорету; администратору Босне треба забранити вршење пастирске службе у Иванкову, Лазу, Ердевику и другим сремским парохијама *che ha occupate con dar false informationi alla Sacra Congregazione*; стога је потребно што пре именовати новог смедеревског епископа коме би у својству администратора биле поверене све католичке парохије у Срему, Крижевци, Кузминци, Валпово и Свети Криж у Подравини и околина Осијека, јер то подручје *никада није спадало под босанску епископију*, а у њему живи *преко 60.000 католика*; седиште смедеревског епископа требало би пренети на сремску територију, тј. у Нијемце; нови смедеревски епископ могао би кроз годину-две постати Петар Сабатини, пореклом Задранин, учени мисионар Конгрегације за пропаганду вере, који се у том тренутку налазио баш у Нијемцима; смедеревском епископу треба слати *примерне, понизне и мирне фрањевце, а никако оне скандалозне и горде који су били узрок многих свађа и невоља*.[44] У писму Конгрегацији од 15. фебруара 1632, написаном нешто пре поменутог извештаја, Петар Мазареки је дао своје виђење историјских прилика у Славонији и Срему, које не одговара стању какво је на том подручју постојало пре турских освајања. Наиме, он истиче да је јурисдикција босанског епископа досезала само до Саве, печујском епископу припадали су крајеви северено од Драве, док се подручје између Саве, Драве и Дунава налазило у оквирима загребачке и сремске епископије. Према Мазарекију, подручје древне сремске епископије протезало се до брда Ораховица недалеко од Пожеге, док

43 *MCV pos. izd. 6*, 267–268 (n. 99).
44 *Ibid.*, 270–273, 280–282 (n. 99).

су се резиденције сремских епископа налазиле у Баноштору и Илоку.[45] Напослетку, барски архиепископ је нагласио да су га босански фрањевци оклеветали код будимског паше како је римски ухода који је дошао да побуни народе у Угарској, због чега му је запретила смртна опасност.[46]

Захваљујући дипломатским и пастирским напорима Петра Мазарекија Конгрегација за пропаганду вере је 11. маја 1633. године донела одлуку према којој је граница између апостолског администратора босанске епископије и смедеревско-београдског епископа успостављена на реци Драви код Осијека, тако да је цео Срем остао под јурисдикцијом Петра Мазарекија. У Риму је закључено да ће дотична одредба остати на снази докле год се Славонија и јужна Угарска буду налазиле под турском влашћу.[47] Упркос ставу Конгрегације, ситуација на терену била је веома сложена, због чега се архиепископ Мазареки 20. марта 1634. године обратио фра Мартину Бргуљанину, провинцијалу Босне Сребрне. У том писму Петар Мазареки описује, између осталог, непријатности које је доживео од фра Михе када је у парохији Лаз желео да постави новог пароха, те се пита докле ће црквени прелати страдати од *невасп̄ит̄аних и слабо учених фрат̄ара без икаквог̄ ст̄ида и ст̄раха Божијег̄*. У својој *изоп̄ачености* фра Михо је архиепископа Мазарекија тужио санџакбегу, кадији, а напослетку и самом везиру.[48] Под утицајем фрањеваца католици из Илока, Гибараца, Сотина, Пакледина, Бачинаца, Беркасова, Калотинаца, Љубе, Лаза и других места жалили су се Конгрегацији на дијецезанске свештенике које је постављао Петар Мазареки и тражили да им за душебрижнике буду додељени фрањевци.[49]

У једном писму из 1632. године, без ознаке датума и места у коме је писано, Петар Мазареки је објаснио суштину сукоба између дубровачких и босанских трговаца у Београду. Наиме, спор је избио око неке капеле у којој су служили фрањевци, а Дубровчани тврдили да она припада њима. Како фрањевци нису имали на располагању никакве исправе којима би могли доказати да им је тај сакрални објекат својевремено заиста даровао извесни Пожежанин Ђурђевић, султан је пресудио у корист дубровачке заједнице. У дотичној цркви служили су исусовци, док су фрањевци основали своју капелу у једној приватној кући. Исусовци су мало пре тога под притиском фрањеваца напустили Београд.[50] Деловање Петра Мазарекија ипак није успело да допринесе превазилажењу неспо-

45 *Ibid.*, 276 (n. 99). У средњем веку подручје западног Срема, источна и средња Славонија налазили су се у саставу печујске епископије.

46 *Ibid.*, 271 (n. 99).

47 „Ut confinia inter praefatos episcopos sint et esse debeant flumen Dravi et oppidum Ossiech, ita ut totum Sirmium sub episcopo Samandriensi remaneat", *MCV pos. izd. 3*, 70–71 (n. 42).

48 *Ibid.*, 78–82 (n. 48).

49 *Ibid.*, 84–87 (n. 50), 88 (n. 51); *Chronicon observantis*, 35.

50 *Ibid.*, 285–286 (n. 99).

разума између дубровачких трговаца и босанских фрањеваца. Трговци пореклом из Босне чак су 1632. године тражили да буду изузети од власти смедеревског епископа и подвргнути босанском администратору Томи Ивковићу. Конгрегација је одговорила да није прикладно да скрадински епископ буде надлежан за вернике под јурисдикцијом смедеревског епископа.[51] Петар Мазареки је убрзо сишао са историјске сцене. Умро је у Скопљу 27. новембра 1634. године.[52]

Намера Свете столице и Конгрегације за пропаганду вере била је да се јурисдикција католичког прелата са седиштем у Смедереву, односно Београду протегне на све вернике који су живели у крајевима између Саве, Драве и Дунава и били поданици султанови. Овакво схватање одговарало је у потпуности реалним околностима, будући да су смедеревско-београдски епископи били у прилици да стварно обављају пастирску службу међу католичким верницима у Срему, источној Славонији и другим деловима јужне Угарске. Међутим, таквом решењу супротставили су се фрањевци из Босне Сребрне, који у остварењу својих намера нису презали од слања кривотворених извештаја Конгрегацији за пропаданду вере, отвореног наговарања католика у Срему и Београду да се побуне против надлежног епископа и подношења жалби турским властима, чиме је безбедност смедеревско-београдских епископа и апостолских изасланика била доведена у питање. Иако је Петар Мазареки за тренутак успео да од Конгрегације за пропаганду вере испослује одговарајуће решење, сукоб између ђаковачког и београдског епископа око јурисдикције над подручјем Срема није окончан ни до наших дана.

M.A Katarina Mitrović

About efforts of administrative bishops of Smerevo and Belgrade Petar Katić (1618–1621), Albert Ranđić (1625–1629) and Petar Mazareki (1631–1634)

The fall of Budim under Osman authority 1541 large parts of medieval kingdom of Hungary ended as domains of Turkey, which, in between, resulted in change of religious affairs. During numerous wars and border shifting, which lasted more than a century, old ecclesiastic organization was almost completely destroyed. In attempt to retain even nominal supremacy over Catholics under Turkish authority, court of Vienna nominated titular bishops of Pecuj and Bosnia. Rome assumed that catholic flock, particularly those from Srem and Salvonia, were jeopardized by acts of Turkish authorities, and with growing presence of orthodox Christians and

51 Buturac, *Katolička crkva*, 82.
52 *Ibid.*, 83.

Calvinists. Thereupon, Holy See nominated administrative bishops whose assignment was to reside and act in domains under Turkish command. In first decades of seventeenth century position of bishops of Smederevo-Belgrade gained relevance, having in mind quest to gather catholic people under Ottoman rule.

Holy See nominated for administrator of Smederevo-Belgrade episcopate 1618, bishop of Prizren, Petar Katić, originating from Šibenik. Pope's bill assigned him jurisdiction between rivers Sava, Drava, Danube and Tisa, so bishop Katić 1618–1620. Performed cannonic visitations through catholic dioeceses in areas of Srem, Podravina and east Slavonia (Valovština) in company of apostolic emissary Jesuit Bartol Kašić from Dubrovnik. In the Belgrade bishop Kašić cofronted Bosninan Francisceans, who bolstered administrator of Bosnia Franja Baličević and his assistant bishop of Skradin Anton Matić. Franciscans accused Petar Katić of usurpation of their chapel of Saint Peter in Belgrade, in which they served almost hundred years. It was a beginning of long-term clash between Bosnian Franciscans and bishops of Smederevo-Belgrade. Holy See appointed new bishop and apostolic delegate, Franciscan from Dubrovnik, Alberta Ranđića, for administrator of Smederevo-Belgrade. During his presidency seating of bishop moved from Smederevo to Belgrade, at last. In spite of a fact that he was a Franciscan, Albert Ranđić could not find common language with Bosnian Franciscans that operated in Belgrade. Besides that, bishop Ranđić had to defend his spiritual beliefs and right of despondency over Srem and parts of Slavonia from attacks of Bosnian administrator Toma Ivković, in front of Congregation. Sick and tired, Alber Ranđić backed from Belgrade during 1629. He died in Vienna following year of 1630. Holy See brought ex-apostolic visitor and archbishop of Bar, Petar Mazareki, 12th of April 1631, to the position of bishop of Srem, Belgrade, Smederevo and southern Hungary. Due to his diplomatic and shepherd efforts, Congregation for faith propaganda decided that the border between apostolic vicar of Bosnia and bishop of Belgrade-Smederevo should be river of Drava, near Osjek, leaving Srem completely under jurisdiction of Petar Mazare ki. Rome concluded that respective decision should remain in force until Slavonia and southern Hungary remain under Turkish rule. Influence of Petar Mazareki nevertheless could not reconcile misunderstanding between merchants of Dubrovnik and Franciscans of Bosnian Belgrade.

Мр Катарина Митрович

О деятельности смедеревско-белградских администраторов епископов Петра Катича (1618–1621), Алберта Ренджича (1625–1629) и Петра Мазареки (1631–1634)

Падением г. Буда под турецкую власть в 1541 году большие части, средневекового Венгерского королевства оказались в составе оттоманского государства, что между прочем,влияло и на изменение церковных обстоятельств. В течение многочисленных войн, перемещений границ, продолжавшихся больше одного столетия, старая церковная организация почти совсем уничтожена. В стремле-

нии сохранить, хотя бы номинальное лидерство среди католиков под турецкой властью, венский двор в течение 16 и 17 столетий назначил титулярным, епископами печуйского и боснийского епископа. Б Риме считали что католические верующие, особенно те,жившие на территории Срема и Славонии, находились под угрозой от действий турецких властей, но и все большим присутствием православных сербов и калвинистов. Потому Святой престолн назначил епископов администраторов, чьей задачей было проживать и действовать в краях под турецкой властью. В первых десятилетиях 17 века положение смедеревско-белградского епископа имеет значение, будучи ему доверено задание собирать католиков поданных оттоманской власти.

Святой престол администратором смедеревско-белградской епархии в 1618 году назначил призренского епископа Петра Катича, по происхождению из Шибеника. Папским бревэ определено, чтобы его юрисдикция распрос-тронялась в междуречье Савы, Дравы и Тисы, так что епископ Катич с 1618–1620. и совершал канонические визитации католических церковных приходов на территории Срема, Подравины и Восточной Славонии (Валповштина) в сопровождении апостольского эмссара исусовца дубровчанина Бартола Катича. В самом Белграде епископ Катич столкнулся с францисканцами, по происхождению из Боснии, поддерживавших боснийского администратора Франьо Баличевича и его помощника скрадинского епископа Антона Матича. Францисканцы обвиняли епископа Катича в том, что он узурпировал их часовню Святого Петра в Белграде, в которой они несли службу уже сто лет. Это было началом длительного столкновения между боснийскими францисканцами и смедеревско-белградскими епископами. Святой престол в день 12 июня 1625 года назначил новым смедеревско-белградским епископом и апостольским делегатом дубровницкого францисканца Алберта Ренджича. В его время резиденция епархии наканец из Смедерево перевешена в Белград. Несмотря на то, что он был францисканцем, Алберт Ренджич не мог найти общего языка с боснийскими францисканцами, которые действовали в Белграде. Кроме того епископ Ренджич должен был перед Конгрегацией пропаганды веры защищать свои духовные и управляющие права над Сремом и частями Славонии от нападений боснийского администратора Томы Ивковича. Усталый и больной Алберт Ренджич в 1629 году ушел из Белграда. Он умер во Вене в следующем 1630 году. Святой престол 12 апреля 1631 г.епископский пост в Среме, Белграде, Смедерево и южной Венгрии довела бывшего апостольского визитатора и барского архиепископа Петра Мазареки. Благодаря его дипломатическим и пастырьским усилиям Конгрегация пропаганды веры 11 мая 1633 года приняла решение, сходно которому граница между апостольским викарем боснийской епархии и смедеревско-белградского епископа востановлена на реке Драве у Осиека, так что весь Срем остался под юрисдикцией Петра Мазареки. В Риме сделан вывод, что упомянутое распоряжение останется в силе, пока вся Славония и южная Венгрия будут находиться под турецкой властью. Деятельность Петра Мазареки всетаки не успела; помочь превзойти недоразумения между дубровницкими купцами и боснийскими францисканцами в Белграде.

UDK 725.182(497.11)"16/18"

Оливера Думић,
Београд

ОСМАНСКЕ ФОРТИФИКАЦИЈЕ – ЧАРДАЦИ, КУЛЕ И ОЏАЦИ –

Ратници и номади, Турци Османлије све до доласка у Малу Азију где су се коначно населили и скрасили нису ни имали потребу за насеобинама трајног типа или фортификацијским објектима. Тек са почетком својих освајачких похода и захваљујући контактима са другим народима и културама почели су да граде фортификације различитих димензија, намене и трајности. Користили су шанчеве као привремене а чардаке, куле, оџаке и паланке као полусталне фортификацијске објекте. Хисари и кале су, међутим, били утврђења од тврдог материјала – фортификацијски објекти сталног карактера.

Као типична племена ратника и номада, етнички Турци су се на свом дугом, вишевековном путу све од прапостојбине на Далеком Истоку па до Мале Азије ретко када уопште и заустављали. Јездећи на својим хитрим и окретним малим коњима, врсни и неуморни коњаници, били су у стању да данима не сјашу нити стану на чврсто тло. На атовима су се рађали, живели и умирали, па им фортификације и насеобине трајног типа нису ни биле потребне, сем у заиста ретким случајевима – када су застајали ради дужег одмора или приликом опседања градова и тврђава на које су током својих ратних и пљачкашких похода наилазили. Такав начин живота водили су и Турци Османлије све до приспећа у Малу Азију и до самих граница Европе – када су схватили да су дошли до своје „обећане земље" у којој би напокон могли да се скрасе, узгред постепено мењајући и свој дотадашњи начин живота.

Пре свега, Османлије су у својој новој домовини затекле мноштво мање–више очуваних насеља и фортификацијских објеката зиданих вековима, од очуваних античких грађевина па до наслеђа Турака Селџука, и убрзо су схватили њихову употребну вредност и корист коју од таквих грађевина могу и сами да имају. Стога су, упоредо са претварањем племенских савеза у државну творевину у правом смислу те речи, почели и са изградњом како цивилних и сакралних објеката тако и објеката војне намене, а њихов број је растао управо оним темпом којим је јачала и ширила се држава Османовића, најпре израстајући из савеза племена у бејлук а потом, током векова, и империју светских размера која је обухватала територије од преко 3 милиона квадратних километара на чак три континента, од Дунава до Еуфрата и од Атласа

до Кавказа, простор на коме је живело двадесетак народа, исповедајући петнаестак религија.[1] Управо су због тог етничког и верског шаренила Османлије биле принуђене да своју власт над тим непрегледним простором заснују и одржавају на својеврсној космополитској култури која је укључивала арапске, персијске, турске, византијске и европске елементе.[2] А како је Османско Царство обухватало велики део Балкана и скоро у потпуности подручје данашње Србије, то су Османови потомци по тој вековима окупираној територији ширили, између осталог, грађевинарство Истока и урбану културу Ислама. Затечени градови које су освајачи наследили од својих претходника временом су, мало помало, попримали источњачки карактер, а потпуно нова насеља која су оснивали у потпуности су одражавала нови балкански архитектонски и урбанистички стил.

У доба освајања територија у Румелији, грађевинарство Османлија – као одраз њиховог друштвеног уређења и турске архитектонске школе, али и израза једне далеко шире и општије, муслиманске лозе – било је већ потпуно пречишћено, како у погледу своје идејности, тако и са аспекта конструктивности програма и стила. Управо стога Османовићи и јесу били способни да освојеним насељима наметну свој животни стил и да их, добрим делом и захваљујући свом грађевинарству, преобразе у себи својственом духу. Нажалост, улога и карактеристике османског грађевинарства, монументалних архитектонских споменика и фолклорних елемената остали су код нас у великој мери неистражени, а ширим круговима углавном и непознати.[3] Сем тога, у нашим научним круговима је данас уобичајено да се османска архитектура истражује и проучава превасходно на нивоу верских објеката и споменика као и цивилне, градске и сеоске архитектуре. Они ретки покушаји да се понешто каже и о објектима војног карактера и намене углавном представљају тек изузетке који потврђују правило, премда је османско војно уређење већ самим својим карактером било такво да је изискивало екстензивну мрежу утврђења на државним границама, дуж важнијих комуникацијских праваца и у свим значајнијим лукама и пристаништима; самим тим, османски фортификацијски објекти су вероватно и значајнији за српску историју тог периода од грађевина цивилне намене.

***

По Клаузевицу, основни и најприроднији задатак утврђења јесте заштита насељених места од нападача, али су фортификацијски објекти још у праисторији добили и неке далеко сложеније задатке. Везе које је утврђено насеље имало са целом земљом и са сопственом

1 Benoist–Méchin, *La Turquie se dévoile*, Paris, 1980, str.73–77.

2 Ајра М. Лапилус, „*Султанати и барутна царства*" у: ОКСФОРДСКА ИСТОРИЈА ИСЛАМА, Београд 2002, 403.

3 Никола Добровић, „*Урбанизам кроз векове*", I, Београд 1950, 45.

војском спонтано су му доделиле и већу важност, значај који је искорачио и изван његових бедема и знатно доприносио како освајању тако и одбрани територије. Тако су тврђаве добиле свој оперативни и стратешки значај јер се на њих гледало као на посредну заштиту земље – а недуго потом су се појавиле и тврђаве без насеља и становника, предвиђене само за војну посаду и искључиво војне намене.[4]

Дејство неке тврђаве у суштини чине два различита елемента, активни и пасивни. Првим се штити место, а другим врши одређени утицај и на околину. Активни елемент, дакле, пре свега сачињавају напади које посада предузима против сваког оног непријатеља који се приближи до извесне тачке са које угрожава безбедност утврђења и његове посаде. Природно, уколико је тврђава већа а њена посада бројнија и јача, утолико је већи и круг активног дејства. Активни елемент такође сачињавају и војне јединице које не припадају самој тврђави и њеној посади, али ипак стоје са њом у одређеној вези.

Код избора места за грађење утврђења, пресудан значај има геостратешки положај и значај локације, а то је нешто што се углавном није мењало кроз векове, све од праисторије па до Првог светског рата – престони градови, места значајна за економски потенцијал земље (што у средњем веку превасходно представају рудници и тргови) и, најпосле, оне географске тачке које представљају природну препреку непријатељској агресији на сопствену територију или омогућавају инвазију на непријатељско подручје – дакле, тачке које контролишу правце комуникације, при чему је посебно значајно да то буде на стратешким комуникацијским правцима, и то у непосредној вези са географским препрекама кроз које или преко којих ти правци пролазе (ушћа великих река...).[5] Наравно, сви наведени елементи утичу и на величину фортификације и материјал који ће бити употребљен за њену изградњу, али и на бројност посаде и њену опрему и наоружање.

***

Очигледно све то ваља имати у виду и приликом изучавања османских фортификацијских објеката на подручју Србије. Наиме, у Османском царству су, поред царске ордије и спахијске коњице, посебно значајно место у систему одбране и обезбеђења земље имале и тврђаве са својим посадама – али је њихов број, по правилу, увек био знатно мањи од оног који су Османлије затекле приликом освајања територије. Управо тај, за оно доба неуобичајено мали број тврђава, готово по правилу је изазивао пажњу и чуђење европских путника који су пролазили овим крајевима и који су ту појаву тумачили шкртошћу Османлија и њиховим настојањем да избегну трошкове

4 Клаузевиц, *О рату*, Београд 1951, 332–333; Жомини, *Стратегија*, Београд 1952, 160.

5 Детаљније видети у: М. М. Магдаленић, *Одбрана држава и фортификација на крају XIX века*, Београд 1896, 47–54.

око скупог издржавања гарнизона. И заиста, Османлије су, освојивши неку територију, задржавале и надаље користиле само најзначајнија и за њихове потребе најприкладнија утврђења, док су сва остала рушили како би онемогућили да се, евентуално, касније неко други служи њима – и то управо против њихових снага.[6] Заправо, османски систем одбране територија је био постављен на веома широку основу и укључивао је у себе и бројно домаће становништво, како муслиманско тако и хришћанско, чиме су трошкови одбране били знатно смањени.

Тврђава је највише било у пограничном подручју, док је у унутрашњости земље њихов број био сведен на минимум. Међутим, вечито немирне границе и пораст хајдучије и разбојништава су, у одређеном тренутку, принудили Османлије да прибегну још једном типу фортификација – економичним и јефтиним пољским утврђењима од слабог материјала. Из већ наведених разлога, та врста утврђења је подизана на помно одабраним местима, па их управо стога у Румелији, током XVI и XVII века, углавном срећемо на територији данашње Мађарске, Румуније, Војводине, Србије, Украјине и Молдавије, а особито су била бројна дуж Цариградског друма, на потезу Будим–Пирот.[7]

Истини за вољу, ова пољска утврђења од слабог материјала нису била нешто револуционарно ново и до тада непознато јер су фортификацијски објекти од дрвета и плетера или од ћерпича постојали одвајкада, а особито су чести били у римском систему лимеса. Османлије су, међутим, усавршиле тај тип утврђења и још увеле и неке нове типове пољских фортификација, вероватно инспирисани неким утврђењима и осматрачницама са којима су се сретали у разним земљама кроз које су пролазили на свом вишевековном путу до Мале Азије и капија Европе.

Из неког необјашњивог разлога, српски историчари помињу и проучавају само три типа османских фортификацијских објеката – паланке грађене од слабог материјала те хисаре и кале начињене од тврдог материјала – а занемарују или прећуткују све остале типове утврђења и осматрачница (мањих димензија и углавном од слабог материјала) који су, међутим, били далеко најбројнији – а често и важнији од већих утврђења која тешко да би могла да функционишу на оптималан начин без њихове помоћи и подршке.

***

Шанчеви су, условно речено, били привремени фортификацијски објекти које су Османлије користиле како за одбрану тако и током опсада. Међутим, најмањи а свакако најчешће коришћени фортификацијски објекти код Османлија били су *чардаци* који се особито често јављају на границама. Основно значење тог термина означава „зграду на четири стуба", а те дрвене кућице постављене на три или чети-

6 Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 105.
7 *Исто*, 107.

ри стуба биле су мали али значајни осматрачки објекти постављани у виду густе мреже дуж граница и путева, на растојању довољно малом да један другом буду на пушкомет или на доглед, а прилаз им је био могућ само уз помоћ лествица. Испрва чисто војни термин чардак је касније добио и нека нова значења па је коришћен и за извесне профане објекте, а осматрачнице сличне чардацима и са истим називом користили су на војној граници и Аустријанци.

Куле су биле фортификацијски објекти по намени веома слични чардацима али прављени, сходно потребама и могућностима, од тврђег материјала – каткад и од дрвета али углавном од камена или цигле и најчешће четвороугаоног облика, а обично су имале и пушкарнице урезане у зид са којих су чланови посаде могли да се бране од нападача. Јављале су се и као самостални осматрачки објекти и као саставни делови неког већег фортификацијског објекта.

У периоду од XVII до XIX века, особито током немирних времена и учесталих народних побуна током XIX века, у Босни су на имањима ага и бегова подизани чардаци за осматрање, куле за осматрање и одбрану и *оџаци.* У кулу је могао да се смести релативно мали број војника, због чега су непосредно уз куле подизане зграде познате под именом оџаци, намењене за становање али не и за одбрану.

Паланке[8] су економична и јефтина пољска утврђења подизана на пажљиво изабраним местима, па их зато у XVI и XVII веку углавном срећемо на територији данашње Мађарске, Румуније, Војводине, Србије, Украјине и Молдавије, а особито много их је било дуж Цариградског друма, на потезу Будим–Пирот.[9] Истини за вољу, ова врста фортификацијских објеката ни у ком случају није искључиво изум османског архитектонског и фортификацијског генија, јер су слична утврђења од слабог материјала постојала одвајкада. Међутим, османско утврђење типа паланке води порекло од још једноставнијих пољских утврђења насталих у најранијем периоду државе Османовића, иначе познатих као *„хавале”* (havale),[10] која су се углавном користила током дужих опсада утврђених градова; како наводи османски историчар Ашикпашазаде,[11] утврђења типа хавале су први пут коришћена приликом опсаде Бурсе. Премда тачне карактеристике хавале још увек нису довољно истражене и познате, изгледа да су биле довољно јаке да

8 Palanka – (мађ.) паланка, утврђење од слабог материјала – дрвета, земље или ћерпича; редут (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 709; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 915).

9 Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683,* Београд 1974, 107.

10 Burcu Özgüven, „The Palanka: A characteristic Building Type of the Ottoman Fortification Network in Hungary” у: *Proseedings of the 11th International Congress of the Turkish Art № 34*, Utrecht 2001, 1–5.

11 „…gördü ki bu hisar [Bursa] savaşla alýnmaz. Buna sabýr gerek. Hisara havaleler yapmaya koyuldu. Kaplýca tarafýna bir hisar yaptý. Bir havale de sağ tarafýna yaptý. Bu hisarý bir yýlda yaptý. Hisardan [Bursa] diþarý bir kafir parmağýný bile çýkartmaz oldu.” Цитирано по наведеном раду B. Özgüven-а, 2.

пруже заклон и уточиште гарнизону, а неки османски извори чак тврде да су постојале и монтажне, полуготове конструкције које су посебни радници који су увек пратили војску приликом похода на лицу места без по муке, брзо спајали и усправљали, правећи тако утврђење које је, по потреби, могло да има и угаоне „куле", неретко испуњене каменом ради веће стабилности и чврстине. У сваком случају, османске паланке су биле утврђења која су се релативно лако, брзо и јефтино подизала а, у случају потребе, без претераног жаљења напуштала. Њихов најозбиљнији недостатак је био тај што их је ваљало поправљати или потпуно обнављати сваких 10–15 година.

Утврђења по својим карактеристикама веома блиска паланкама а позната под називом *паркан* јављају се, како наводе турски (а и мађарски) аутори,[12] углавном у пограничним зонама, а у Мађарској се за њих користи израз „паркањ".[13] Премда је ова врста утврђења била ретка и још увек је неистражена и мало позната, највероватније је реч о паланкама које су, из одређених разлога, унеколико ојачане – јер никако не може да буде пука случајност то што се у области Поморавља и Браничева, бар колико је мени познато, јављају само две фортификације тог типа, Гроцка и Кучајна,[14] и у оба случаја је реч о комбинацији класичне форме паланке са мањим утврђењем од тврдог материјала – камена.

Прављени од слабијег материјала, чардаци, куле и паланке су били полусталн (полутрајни) фортификацијски објекти омиљени међу Османлијама управо стога што су се правили брзо и лако, уз минималне трошкове, што нимало не умањују њихов значај јер без њихове подршке ни хисари ни кале не би били у стању да функционишу и да на оптималан начин извршавају своје функције.

Хисар[15] је, како су својевремено наводили неки наши аутори,[16] утврђење саграђено од тврдог материјала, камена и цигле, са једном или

12 B. Özgüven, *н. ч*, 1–12; L(ajos) FEKETE, „Osmanisch Parkan", у: *Körösi Csoma Archivum*, vol. l, Budapest (1921–25), 384–388.; M. SÁNDOR, „Balkanische Elemente in der türkischen Militararchitektur in Ungarn im 16–17. Jahrhundert" у: *Proceedeings of 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht, August 23–28 1999*, N° 37, 1–6; M. WHITTOW, "Rural fortifications in Western Europe and Byzantum, Tenth to Twelth Century" у: *Byzantinische Forschungen v. 21*, 1995. На ову тему постоји још доста радова, а овде наведени су они који се сматрају најважнијим.

13 Срђан Катић, не наводећи изворе, тврди да су Турци термин паркањ преузели од Мађара. Срђан Катић, *Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријскої освајања 1718. године*, Историјски часопис Књ. XLVIII (2001), 138. и нап. 5. Катић термине паланка и паркањ третира као синониме, премда управо његов текст даје аргументе за супротан закључак.

14 О Кучајни детаљно видети у: Срђан Катић, *Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријскої освајања 1718. године*, Историјски часопис Књ. XLVIII (2001), 137–144.

15 Hisâr – утврђење од тврдог материјала (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 409).

16 О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 107; Х. Шабановић у: Evlija Čelebi, *PUTOPIS*, Sarajevo 1979, 626; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560, земља – насеља – становништво,* Београд 2004, 120.

без иједне куле али, свакако, без зидина (?).[17] Страна (па и турска)[18] стручна литература, међутим, даје потпуно другачију дефиницију ове врсте фортификацијског објекта – дефиницију коју, уосталом, потврђују и примери са нашег подручја. Као пример може да нам послужи Крушевац који је у то доба носио назив *Алаџа Хисар* (Alaca Hisar – „Шарена тврђава") и има и до данас сачуван далеко већи број кула него што то уопште помињу ови аутори – а он нипошто није усамљен и јединствен случај.[19] Дакле, хисар представља тврђаву у правом смислу те речи, саграђену од тврдог материјала (камена или цигле) и ојачану кулама.

Кале[20] или „кала" како је неки наши аутори називају (највероватније због арапског изговора *kal'a* који се донекле разликује од османско–турског) такође представља тврђаву, обично стратегијског и оперативног значаја, саграђену од тврдог материјала (камена или цигле) и ојачану кулама. Тврђава овог типа највише је било у пограничном подручју, док је у унутрашњости земље њихов број био сведен на минимум.

Као утврђења начињена од тврдог материјала, хисари и кале су били стални (трајни) фортификацијски објекти, веома значајни за одбрану територија – због чега их је највише било на државним границама. Међутим, њихова изградња је трајала дуго и представљала велико оптерећење за државну благајну (премда су пословично практични Османови потомци веома често користили оваква утврђења која су постојала одранije и која су затекли на новоосвојеним територијама, па их само прилагодили себи и својим потребама), а и само њихово одржавање је потом изискивало знатна материјална средства и бројно људство.

Међу наведеним типовима фортификацијских објеката постоји једна суштинска разлика коју су наши аутори до сада, из неког разлога, најчешће превиђали или занемаривали. Наиме, за разлику од осталих врста фортификација које су биле под директном командом надлежног санџак-бега, тврђаве су представљале неку врсту „екстериторијалне зоне" у искључивој надлежности самог султана. Имајући у виду апсолутистички карактер султанове власти и његову неограничену моћ, власт и контролу над свим сегментима друштва, не треба да нас чуди чињеница да су све тврђаве у земљи припадале султану који је лич-

17 Није баш сасвим јасно какве су то утврде без зидина, када се зна да је управо њихово постојање једна од основних карактеристика. Узгред буде речено, зидине између кула се не зову бедеми већ куртине, док бедем означава истовремено и куртину и куле које ова повезује.

18 Ferit Devellioğlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 44.

19 О крушевачкој тврђави, нажалост, није много писано и још увек се референтним сматрају следећи радови: М. Ковачевић, „Профана архитектура средњовековног Крушевца – Резултати досадашњих истраживања" у: *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд 1980, 13–28 и М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Београд 1089, 71–87.

20 kal'a, kale – Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 580. Занимљиво је да у османској војној терминологији ова реч има још једно значење, односно, може да значи исто што и уобичајени војни термин „кара" за борбени поредак пешадије.

но постављао њихове заповеднике – диздаре – као представнике своје политичке и војне власти, док санџак-бег није над њима имао никакве компетенције; заправо, он није имао право нити овлашћење чак ни да уђе у тврђаву без изричите дозволе диздара који је, иначе, поседовао тимар са економским имунитетом ("serbestiyet"), а сваки од њих и свога ћехају (помоћника, заменика). Међу посадом тврђава и паланки је било коњаника-мустахфиза који су уместо плата уживали тимарске приходе, али и топџија и других војника који су уживали исте приходе. Међутим, у тврђавама су биле и јаничарске јединице које су представљале њихову најуђојитију силу а наређења примале искључиво од султана, али су посаду сачињавали и други плаћеници попут мартолоса. Азапи су били лака пешадија, а од локалног становништва је у пограничним тврђавама створена и лака коњица плаћана из средстава ејалета. Било је ту, наравно, и бројних занатлија потребних за одржавање и наоружавање тврђаве – зидара, ковача, резача камене ђулади, пушкара... од којих су неки примали плату, а други били ослобађани дажбина и пореза. Већина тих војних и полувојних редова у посадама имала је своје непосредне старешине са титулом аге – ага топџија, ага азапа...

***

Премда најмањи, вероватно најчешће коришћени фортификацијски објекти код Османлија били су ***чардаци***.[21] Изведен од персијске речи „чар",[22] овај термин превасходно означава „зграду на четири стуба". Те дрвене кућице налик сојеницама, постављене на три или четири стуба, биле су мали али значајни осматрачки објекти постављани у виду густе мреже дуж граница и комуникација, на растојању довољно малом да један другом буду на пушкомет или на доглед (посаде су обично уз чардак држале и веће количине дрвета или сламе да би и у ноћним условима могле ватром да дају сигнале суседном чардаку), а прилаз им је био могућ само уз помоћ лествица.[23]

21 Çardak, çartak – (османски, персијски и казански турски) чардак, сојеница, осматрачница, тераса, вењак. (*Türkçe*-Rusça *Sözlük,* Moskova 1977, 170; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 241).

22 Çâr – (п) – четири (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 169; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 240; Ferit Develliodlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 185).

23 Детаљније о чардацима и њиховој генези видети у: T. Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, prvi dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat za oslobođenje, Djela JAZU knj. XI, Zagreb 1891, 40; L. Jeli, *Lički sandžakat i postojanje Mletačke krajine početkom kandijskog rata 1645–1648*, Narodni kalendar za prostu 1898, Zadara 1898, 98; Петко Луковић, *Напади устаника на турска утврђења у Босни 1875–1876*, Весник војног музеја бр. 15, 119; Небојша Ђокић, *Добровољци на Дрини 1875. године*, Зборник за историју Босне и Херцегоцине 4, САНУ, Београд 2004, 237–238 и Небојша Ђокић, *Продор Јована Панића на Маејвицу септембра 1875. године*, Српска вила бр. 14, Бијељина 2001, 43. Илустрације чардака из периода пред сам крај турске владавине видети у: M. B. Zimmermann, *Illustrierte Geschicte des orientalishen Krieges von 1876–1878*, Wien-Pest, Leipzig 1878, 308.

У османским изворима се, по подацима Глише Елезовића,[24] чардак први пут помиње у извештаја великог везира Пири Мехмед-паше о учешћу Чобан Мустафа-паше (другог везира и стручњака за војну проблематику) у походу Сулејмана Законодавца на Угарску 1521. године.[25] У запису великог везира стоји, између осталог, да је 18. августа, приликом опсаде Београда, један аскер из Мустафа пашине војске запалио некакву осматрачницу (чардак) у граду. Према подацима из дневника о истом походу који се налази у зборнику Феридун бега, исти се догађај догодио 16. августа,[26] док је по Хамеру то било 19. августа.[27] У зборнику Феридун бега стоји: „16, понедељак. На тврђави у сектору Мустафа-паше био је један чардак. Он је неверницима служио као метерис.[28] Данас после ићиндије[29] један газија[30] је кумбаром[31] тај чардак запалио."[32]

Осматрачнице сличне чардацима и са истим називом користили су на војној граници и Аустријанци који су, на пример, у XVIII веку, као допуну свом фортификацијском систему, продужили већ постојећи систем чардака дуж границе установљене на Сави и Дунаву. Тако је саграђено на десетине чардака, међу којима су најпознатији били Бољевци, Јаково, Купиново, Црвенка, Нова и Стара Борча, Овчански чардак...

Можда најбољи пример међу овим чардацима био је онај у Новој Борчи који је постојао и пре формирања Војне границе 1742. године, као замена некадашњем утврђењу. Предео око чардака је био мочваран, опкољен трском. Телеки Доминик је 1794. године записао: „На

24 Г. Елезовић, *ТУРСКИ СПОМЕНИЦИ*, књ. I, св. 1, Београд 1940, 661, 662. Наша истраживања у домаћој и страној литератури су показала да је ово заиста прво помињање чардака у османским изворима.

25 У недостатку више поузданих података, знамо само толико да су поменути објекат Османлије сматрале чардаком, али не знамо ни како су га Угри називали нити како је, заправо, изгледао и у којој је мери личио на касније чардаке.

26 Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *КАКО СУ ТУРЦИ ПОСЛЕ ВИШЕ ОПСАДА ЗАУЗЕЛИ БЕОГРАД*, Београд 1956, 61.

27 Исто.

28 Метерис – (п.) meteris, metris – заклон у најширем смислу те речи (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 622; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 766; Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 756).

29 Ићиндија – (т) ikindi – трећа (поподневна) молитва, време поподневне молитве, поподне (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 439; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,*Istanbul 1981, 525).

30 Газија – (а.) gazî –ратник који се бори за Бога и веру, борац који учествује у гази, ратник који се победоносно враћа из борбе жив и здрав; ратни ветеран (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 318; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 389; Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 337); газа – (а.) gazâ' – рат за Бога и веру, свети рат (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 317; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 389; Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 337).

31 Кумбара – (п.) humbara, (т.) kumbara – бомба, ручна или топовска граната; заправо, то је шупља кугла напуњена експлозивом, за разлику од обичне пуне ђулади (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 572; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 685; Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenişehir – Ankara 1982, 455).

32 Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *КАКО СУ ТУРЦИ ПОСЛЕ ВИШЕ ОПСАДА ЗАУЗЕЛИ БЕОГРАД*, Београд 1956, 61.

угарској страни се виде тек на одмереним растојањима у непрегледној трстици стражарске кућице, где чувају стражари, а које у овој земљи зову чардацима". Новоборчанска кордонска станица је била најближи пункт према османском (а касније српском) Београду. Служила је, као и остали чардаци, за спречавање илегалног преласка границе, сузбијање преношења куге са османске територије, за осматрање Београда и преношење поште, а посада чардака се смењивала, обично, једном недељно. Сам чардак је приказан на једној гравури из 1789. године као четвороугаоно утврђење у коме су се налазиле две куће. На челу станице се у прво време налазио наредник, а касније официр који је располагао сопственом речном патролом за хватање свих оних који илегално прелазе границу.

Испрва чисто војни термин чардак је касније добио и нека нова значења, па је коришћен и за извесне профане објекте. Као практични а јефтини објекти за осматрање, чардаци су временом добили вишеструку примену, па су постављани и на њивама, у воћњацима, повртњацима и виноградима како би стражар у њима могао да спречи крађу, али и у баштама ага и бегова, надомак кућа, да би још издалека могао да се уочи сваки звани и незвани гост и упозоре укућани. Међутим, у турском језику се израз „чардак" користи и за терасу, вењак или видиковац, што често збуњује истраживаче приликом читања старих докумената. Тако је, рецимо, Катарино Зено, пролазећи 1550. године кроз Сарајево, записао да је стамбени део града (махала) изузетно леп и украшен, да свака кућа има свој врт и чардак, а да су вртови лепи попут оних у Падови. Очигледно, израз чардак у овом случају нипошто не може да се односи на било какав фортификацијски објекат.

Како су пролазиле године и векови, под овим изразом се подразумевао све већи број различитих објеката; понајчешће су се чардацима називали и домови угледних домаћина и великаша који ни издалека нису наликовали првобитним чардацима за осматрање. О томе сведочи и предање о угледној породици Шеховића која је у Сутивану саградила и чардак из кога су руководили својим поседом а који је имао чак пет бојева (спратова) – и још подрум у коме је била смештена тамница за непослушне. Остали спратови су били намењени породици и помоћном особљу, док је на највишем боју била смештена управа бега Шеховића. Чардак је ту стајао све до пада Турске 1912. године када су га срушили Црногорци, протеравши бројне потомке бега Шеховића у Турску и неке друге крајеве.[33] Типичан пример беговских чардака који је припадао породици Хасанбеговића је, по неким изворима, трајао све до седамдесетих година прошлог века када су га срушили „да не би подсећао на турска времена и беговски начин живљења".[34]

33 Hakija AVDIĆ, *PAŠE I BEGOVI BIHORA* u: http://www.bosnjaci.net (09. 15. 2003.)
34 Hakija AVDIĆ, *PAŠE I BEGOVI BIHORA* u: http://www.bosnjaci.net (09. 15. 2003.)

Прављени од слабог материјала (дрвета), чардаци су морали да се поправљају и обнављају на сваких 10–15 година, а једном напуштени су брзо пропадали тако да им се након извесног времена потпуно губио сваки траг. Данас практично ни нема сачуваних чардака са војном наменом, па је утолико значајније откриће остатака једног чардака приликом археолошког рекогносцирања локалитета Градиште у селу Прасковча, на самом северном крају Алексиначке котлине.[35] Најпре је утврђено да је реч о насељу из старијег гвозденог доба, али су каснија сондажна археолошка ископавања на овом локалитету показала да је ово градинско утврђење настало много раније, још у периоду енеолита – што значи да је то једно од првих таквих утврђења у овом крају. Потом су даља истраживања (али и неки случајни налази и налази колекционара) показала да на том положају има и трагова из новијег времена, тачније, да се на истом месту и много касније, вероватно почетком XVIII века, такође налазило насеље. Временски период је оквирно одређен захваљујући налазима керамике типичне управо за то доба као и пет сребрних новчића, док налаз остатака дрвених греда у распадајућем стању и већег броја великих ексера какви се обично користе у грађевинарству сведочи да на овом локалитету јесте било насеље. Ипак, посебно је занимљива чињеница да је на истом месту пронађен и готово цео комплет коњаничке опреме – узенгије, две мамузе, део коњских жвала, гвоздене потпетице чизама, гвоздени оквир чешагије за тимарење коња, два копља, врх стреле и један ножић, као и део главе гвозденог жарача који делује као да је служио за жигосање (а на радном делу има флорални мотив) и луксузна појасна гарнитура од бронзе са украшеном „S" копчом.

Сви ови налази нас наводе на закључак да је ту била стационирана нека коњичка јединица, што је и сасвим логично када се узме у обзир тактички значај поменутог положаја; са купастог врха Градишта је могућа суверена контрола магистралне комуникације која пролази долином Јужне Мораве, али и северозападног излаза из Алексиначке котлине, у правцу према Крушевачкој котлини и Западном Поморављу. Стамбени објекат (са највећом концентрацијом налаза) је смештен у малој ували, праисторијском одбрамбеном рову у коме је војна посада била заклоњена иза врха Градишта – стационирана у подножју, са североисточне стране брда. На терену на коме су пронађени ексери и остаци дрвене грађе није било остатака темеља, што наводи на закључак да је тај дрвени објекат био подигнут попут сојенице, тачније, да је реч о осматрачници типа чардака.

Након Пожаревачког мира, Аустријанци (који су, заправо, диктирали услове мировног споразума) су заузели Србију све до леве

35 Локалитет Градиште у селу Прасковча истраживао је Душан Рашковић, историчар и археолог из музеја у Крушевцу, коме овом приликом захваљујем на уступљеним подацима, као и на стручним објашњењима и коментарима налаза.

обале Западне Мораве. По Епшелвицовој карти, граница је пратила Западну Мораву до висине манастира Св. Богородице у Мрзеници где се одвајала од реке. Према истој карти, граница није досезала до Св. Романа и Градишта у Прасковчи, али остаци чардака на Градишту указују на вероватноћу да је граница ипак досезала неколико километара јужније,[36] без обзира на то да ли је у питању аустријски или османски чардак. Уз све ограде, на основу поменутих налаза сматрам да је реч о аустријском чардаку који је припадао Сталаћком или Параћинском капетанату који су двадесетих година XVIII века формирани са седиштем у Сталаћу и Параћину.[37]

Колико су чардаци (како војни тако и они цивилне намене) били распрострањени у нашим крајевима најбоље говори чињеница да су ушли и у народне песме, приповетке и бајке, а израз „чардак ни на небу ни на земљи" се и данас често може да чује.

***

Куле[38] за осматрање и одбрану биле су фортификацијски објекти по намени веома слични чардацима. Прављене су, сходно потребама и могућностима, од различитог материјала, обично оног који је био најдоступнији на одређеном локалитету, каткад од дрвених балвана али, кад год је то било могуће, и од тврђег материјала – углавном од камена или цигле и најчешће четвороугаоног облика, а обично су имале и пушкарнице урезане у зид са којих су чланови посаде могли да се бране од нападача.[39] Куле су, иначе, обично имале и наткривене веранде за осматрање, а јављале су се и као самостални осматрачки објекти и као саставни делови неке веће фортификације.

Слично чардацима, и израз „кула" је током дугог времена попримио и нека нова, профана значења, па су се кулама називале и куће беговских и великашких породица, обично зидане на више бојева и од тврдог материјала, углавном камена, или у комбинацији камена и дрвета. Неке од тих кула су сачуване у мање-више добром стању и до наших дана, особито у Босни и Санџаку.

***

У периоду од XVII до XIX века, пнарочито током смутних времена и учесталих народних побуна током XIX века, у Босни су на имањима ага и бегова подизани чардаци за осматрање, куле за осматрање

36 Реч је о 3–4 км ваздушном линијом, што се може сматрати занемарљивим ако се има у виду степен прецизности оновремених мапа.

37 А. Ц. Јовановић, *Рашковићи стара српска властела,* Коло књ.IV, св. 8, Београд 1902, 443; Д. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718–1739)*, Београд 1950, 80; Р. А. Веселиновић, *Војна крајина у Србији 1718–1739*, Зборник историјског музеја Србије 21, Београд 1984, 16.

38 Kule, kulle – (a.) кула (*Türkçe-Rusça Sözlük,* Moskova 1977, 571; *REDHOUSE Türkçe-ingilizce sözlük,* Istanbul 1981, 683; Ferit Devellioðlu, *Osmanlýca – Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Yenisehir – Ankara 1982, 630).

39 „Застава" 108, 108, 13/25. VII, Нови Сад 1875, 1.

и одбрану и ***оџаци***. Наиме, у куле је могао да се смести релативно мали број војника, због чега су непосредно уз њих подизане зграде познате под именом оџаци, намењене за становање али не и за одбрану (премда су биле у довољној мери ојачане да би могле да пруже заштиту људима који су се у њих склањали у тренуцима опасности).[40] Овај термин је такође, током времена, добио и нешто шире значење па се користио и за извесне цивилне објекте.

Према неким изворима, оџаци су били објекти већих димензија, седишта богатих и угледних породица (обично двоспратне куће грађене делом од камена а делом од дрвета) са чијих кровова су се уздизали својеврсни, необични димњаци високи око метар и по по којима су ове грађевине највероватније и добиле име. Сваки од ових димњака је на себи, као кућни знак или својеврстан породични амблем, носио кулу од резбареног дрвета или од посребреног или позлаћеног метала звану „јабука". Тај знак је, заправо, био обавештење да у тој кући путник-намерник може да нађе преноћиште и храну, а за смештај тих гостију су коришћене посебне собе зване ахари, мусафирхане, коначници или башкалуци.[41]

Olivera Dumic

Osmanli Fortifications
– Çardaklar, kuleler and Ocaklar –

As warriors and nomadic people, the Osmanli (Ottoman) Turks felt no need for any kind of durable settlements or fortifications just untill they arrived to Asia Minor where they finally settled down for good. It is only when the Osmanlis engaged themselves into conquesting campaigns (and thanks to the contacts with other peoples and cultures) that they started to build fortifications of various dimensions, aims and permanency. They used the *siperler* (*hendekler*, sort of trench with inside soil dike) as temporary and the *çardaklar, kuleler*, *ocaklar* (*ocak*, chimney) and *palankalar* (*palanka*, closed fortification of earth works or lumber) as semipermanent fortifications. But the *hisarlar* and *kaleler* (*kale, kal'a*, fortress) were made of solid materials – permanent kind of fortifications.

The smallest but certainly the most frequently occuring osmanly fortification was the ***çardak*** (*çardak*, *çartak*, sort of lookout resembling a pile dwelling), specially on the frontiers. As a derivate from the persian word *çar* (four), this expression mainly designated a "building on four pillars". These small wooden fortifications raised on three or four pillars were a kind of observation posts forming a sol-

40 Hamdija Kreševljaković, *Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine, sv. II, Sarajevo 1954, 71. H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1954, 23, 32.

41 Smail Balić, *Kultura Bošnjaka*, Tuzla 1994.

id network along the frontiers and communications, placed from each other at the distance of rifle range or eyeshot (the crew usually had wood or straw supplies so they could give fire signals to nearest fortifications at night), and one could approach them only using the scales. During the centuries, this exclusively military expression got some new meanings, being used for some profane buildings.

The ***kule*** (*kule, kulle*, tower) was a small fortification which purpose was similar to this of the *çardak*, only made (according to the needs and possibilities) of more solid materials – sometimes of lumber, but mostly of stone or bricks and usually in the form of a quadrangle, having loopholes in the walls enabling the crew to defend itself from the invaders. Towers usually had a porch with eaves using for observation, and they appeared as independent observation posts as well as a part of some larger fortifications.

From the XVIIth till the XIXth century, and specially during the troubled times and frequent popular revolts, the Bosnian landlords and members of the upper class used to build on their lands çardaklar for observation and kuleler for observation and defence, but also the ***ocak*** (*ocak*, chimney). The towers could give shelter to a relatively small number of soldiers, so the landlords often built nearby the buildings known as "ocaklar" and used as residences but not for defence, although made from solid materials and fortified enough to protect the people inside in the case of danger. According to some sources, these were larger buildings of solid materials and with unusual, very high chimnies (and that's how they got the name), residences of the upper-class families; some of them had also a special sign (the so-called "apple") meaning thet they are also used as overnight stays for travelers.

UDK 398.22:94(497.115)"1389"

Мр Димитър В. Атанасов,
София, Буїарска

БАЛКАНСКО, ТВЪРДЕ БАЛКАНСКО! (По следите на Милош Обилич)

Независимо от факта, че изследванията (а и „изследванията") на тема „история на Косово" напоследък се роят като гъби след дъжд, все още възможностите да бъдат поставяни сериозни проблеми в тази сфера не са изчерпани, напротив. Многобройни знайни и незнайни учени (а и „учени"), разпънати между бляскавите аналитични опити на безспорните ерудити и разкъсващите напъни на далеч не дотам презицните в научните си дела, продължават да следват най-вече твърде комерсиалната линия на етническо противопоставяне между сръби и албанци. Смея да заявя – похват доста изтъркан, за да успее да задържи вниманието на уважаемата академична публика за петнадесетте минути, в които се ограничава авторско изложение на конференция, камо ли – да легитимира появата на цели книги, пардон – на цели купчини хартиена маса. Още един довод напук на доскоро радвалото се на статус на азбучна истина схващане, че количествените натрупвания водят до положителни качествени изменения.

В скромната ми библиографска експертиза засега зее хиатос по въпроса за историята на Косовското предание. Да, няма да скрия, че задача като изследването на появата на устната версия на песните от Косовския цикъл, чийто скелет по всяка вероятност се формира още в първото столетие след битката на Косово поле (15/28 юни 1389г.) – липсата на смелост, а и на възможност за аргументация ex auctoritate тук ме кара да бъда по-предпазлив, задавайки широката рамка на цяло столетие[1]; развитието на възможните локални традиции, възпяващи извършеното убийство на турския владетел от (не?)знайния юнак-християнин плюс всички паралелни – същностни и маргинални – сюжетни нишки; локалните развития на тези словесни потоци, които видимо протичат в сходни посоки, без да съвпадат напълно почти в нито един момент; до тяхното кодифициране и превръщане в „косовска норма" от хора като Петар Петрович Нйегош и Вук Караджич; което на свой ред води до изобретяване на една традиция, този път дър-

1 По същество – няма съмнение, че сводът, който наричаме „Косовски цикъл", започва да се формира още в годините, следващи непосредствено битката на Косово поле – за това има сведения, които, макар и косвени спрямо устната традиция, представляват достатъчно основание да се предполага, че първият един век е именно времето, след чието протичане основните сюжети, образи и техните знаци в Косовския мит са вече факт.

жавно поддържана и разпространявана като единствена, чийто резултати са видими чак днес; та такава една цел на изследване безспорно не е никак лека, ако се стремим към пълна резлизация, към цялостно изпълнение, грабейки с пълни шепи тактически указания от метода на буквата-пирон, в която заключението не само завършва труда на учения, но изявява и високата претенция да заключи темата, изчерпвайки интерпретативния й заряд.

Но, по същество. Настоящият текст представлява поредното парче от пъзела, който се опитвам от известно време насам да конструирам и да сглобя, наречен „история на Косовското предание" и е посветена на характерен аспект от историята на манастира Туман, който се явява в пряка връзка със лица и събития около сблъсъка на Косово поле, състоял се в горещия, летен ден на 15/28 юни 1389 г.

Преди да начена самото изложение, държа да благодаря на моя приятел и колега-историк, магистър Небойша Джокич, който великодушно ми предостави основните податки по темата, до които аз сам не бих намерил начин да достигна. Изключително ценните текстове, съдържащи основните данни, на които се позовавам в своето представяне, са извлечени почти изцяло от специализирани в националната и регионалната история издания, излезли преди столетие и повече; също както и от теренна работа – все неща, за които, ако не беше господин Джокич, аз нямаше дори да подозирам, че съществуват. Благодаря ти, Небойша!

Накратко за местоположението на самия манастир – той се намира при Голубац (от който го делят 8-9 км) на разстояние около 6-8 часа пеши ход на изток от града Пожаревац, което иде да рече – на около 35 км. от града. Храмовата църква е посветена на свети Архангел Михаил.

За неговото основаване исторически извори напълно липсват, но за наше щастие местното предание далеч не е толкова мълчаливо по въпроса. За първи път неговия глас е засвидетелстван в текст от Йоаким Вуич[2], носещ сигурната дата 1826г. Да му дадем думата:

„Стари људи доказују да је овоī манастира фундатор био Милош Обилић, зет и војвода кнеза Лазара, који када је био зидао овај манастир, сваīда је код њеīа бивао и īледао īосленике како ра-

2 Вж. Миљанић, Жељко, „Задужбина Милоша Обилића", у: Православље. Новине Српске Патријаршије, бр. 927. Статията е достъпна на уеб-сайта на изданието: http://www.pravoslavlje.org.yu/broj/927/tekst/zaduzbina-milosa-obilica/

Авторът отбелязва сякаш мимоходом, че за първи път съществуването на манастира е регистрирано през първата половина на XVIII век от митрополита на Белград Максим Раткович, но липсата на библиографско позоваване прави начинанието по използване и проверка на достоверността на източника невъзможно начинание. Остава съмнението дали непрецизността на автора не изпуска инак важното споменаване на монах Исая – единственият обитаващ манастира и представил го на събора в Сремски Карловци през 1733г. – вж. Руварац, Димитрије, Митрополија Београдска око 1735. године, У: Споменик СКА, XII, разред II, Београд, 1905.

*де. И тек да сверши манастир, ал ето ти пише му кнез Лазар, пак му у писму говори: „**Ту мани, него брже дођи к мени, зашто Турци прекрилише Косово поље, пак хоћеду на нас да ударе**." Зато од ове две речи Ту мани произишло је наименованије манастира: Туман. – У цркви све по уставу христољубиве цркве у порјатку стоји, и у њој леже мошти свјатитеља Зосима Синаита, који је овде како пустињак живио и умрео."*[3]

Имайки пред вид факта, че отец Симеон Николич – монах и настоятел на манастира Витовница през 40-те години на XIX век, роден около 1800г. в недалекото село Войлово[4]. Той убедено е показвал основите на къща, за която е твърдял, че е в нея се е родил и живял същият герой от Косовския епос, не е никак непонятна нито връзката между него и основаването на светата обител, нито въвличането в тази локална легенда на други фигури от същия фолклорен цикъл. Ненапразно това е точно личността на княз Лазар – трудно е да не се повярва на текст, в който реална личност от такъв огромен мащаб е главно действащо лице не само в конкретното сюжетно действие, но и неговите думи, съдържателно ангажирани в условното „тук и сега" на княжеското писмо. Окръжният лекар в Пожаревац Ачим Медович е друг източник, фиксирал същото твърдение[5], но казано от стареца Винул, родом от съседното село Малешево (познато в Късното Средновековие като Малошевци).

Същото сведение даа и Йосиф Веселич, който през 1861г. предприел пътуване из региона с цел именно събиране и изследване на неговото минало и културното му наследство[6].

Тези няколко изречения, казани от двама – по всяка вероятност независими един от друг извори, и повторени от още мнозина, се превръщат в част от текстуалното тяло на локалната традиция, която е била жива поне до началото на XIX век – факт, който по никой начин не й гарантира статут на директна историческа рефлексия, надниква-ща направо в Късното Средновековие. С което ни най-малко не заявявам, че тази легенда не почива върху някаква форма на историческа истина, макар и силно метаморфирала през вековете.

Откриват се основания именно в тази посока – да бъде считано, че макар във вид на монашеско общежитие, мястото, върху което възниква манастирът, би могло да се отнесе към времето на османско завоевание. Известен е фактът, че след завладяването на Източните Балкани и подането на Света гора под властта на османците, голям брой монаси от

3 По въпроса виж М. Милићевић, „Манастири у Србији", у: *Гласник Српског ученог друштва*, IV, 1967, с. 60. Поради разбираемостта на изворния фрагмент не считам за нужно той да бъде превеждан на български език. Този подход ще бъде следван навсякъде, където придържането към оригинала не е в очевиден ущърб на достъпността.

4 Вж. *Браничевска епархија у првој половини XIX века*. Приредили Небојша Ђокић и Љубодраг Поповић, Пожаревац, 2005, с. 110–111.

5 Медовић, Аћим, „Окружије пожаревачко", у: *Гласник ДСС*, Београд, 1852.

6 Мирковић, Предраг, *Светиње Браничева*, Београд, 2005, с. 149.

пострадалите райони бягат там, където все още има местна политическа власт, търсейки закрила – обстоятелство, което води до появата на нови монашески средища, от едно от които има вероятност да е израстнал видяният от пътешественици и учени през XIX век манастир Туман.

Единадесет години след Вуич имаме и становища на цяла една окръжна комисия, получила назначение лично от сръбския княз. В скоба – подобни държавно назначени експертизи се случват без изключение във всички нововъзстановени балкански държави, изправени пред най-тежко решения аспект на проблема, задаващ границата между съществуването в рамките на Османската империя и самостоятелното политическо битие – намирането на официална идентичност. Становището на въпросната комисия гласи следното:

„да је црква по казивању старих људи из околних села у време кнеза Лазара од Милоша Обилића созидана", али „тек што је био завршио цркву дође Милошу глас из Крушевца од цара Лазара који каже: Ту мани задуждбину, ево Турака на Косову, него похитај земљу да бранимо"[7]

Податка, която по съдържание се припокрива с по-горе цитираната, давайки един нюанс, който все пак може да бъде отгатнат и без директното заявление на изворния текст – този за ролята на издигания манастир, а именно – задуждбина на героя, който – нека бъде ясно – все още не е станал такъв. Казаното от крушевачкия господар чрез писмо е първата предпоставка за превръщането му в такъв. Видимо Милош Обилич е имал право на подобен акт на владетелско достойнство, макар неговият суверенитет да бил е ограничен – според традицията той е бил войвода в двора на княз Лазар.

По думите на Предраг Миркович[8] в областта по всяка вероятност е имало две или три воеводства, давани лично от княза на негови приближени. Самият Миркович не оставя съмнение в това твърдение, продължавайки с думите, че Милош със сигурност е бил значим местен феодал[9], но историята не го е съхранила във функцията му на представител на властта.

Отговор на това питане се опитва да даде следващото споменаване на манастира в автентично сведение от очевидец, чул и записал думите на възрастни хора може би в периода 1842–1844г. Става дума за Тодор Влаич, учител в Голубац[10], според когото мнастирът е построен от

7 Вж. *Браничевска епархија у првој половини XIX века*. Приредили Небојша Ђокић и Љубодраг Поповић, Пожаревац, 2005, с. 110.

8 Мирковић, Предраг, *Светиње Браничева*, Београд, 2005, с. 149.

9 Употребата на неадекватна спрямо балканските условия реалия следва да бъде отдадена на терминологична инерция от неотдавното минало, в което историографията беше идеологизирана и боравеше задължително с подобни нелепи клишета – вж. пак там.

10 А не в Туман, какво твърди Миркович. В периода 1835 – 1845г. там не е функционирало училище, поради което даскалуването му е било невъзможно – вж. *Браничевска епархија у првој половини XIX века*, с. 110, бел. 294. Вж. също така оригиналния текст на Влаич – Влаић, Тодор, *Српскиј венац*, Београд, 1850.

Милош Обилич поради сторен грях. По време на лов стрелата на косовския герой е пронзала и убила стареца-пустинник Зосим Синаит, който, поради движението си из горските шубраци, бил препознат като дивеч. Неговите мощи мощи са положени в манастира след неговото съгражданe[11], където лежат и до днес. Ето защо появата на светата обител трябва да бъде мислена като следствие от сакрална вина, която следва да бъде изкупена с велико благодеяние както е според народното поверие.

Според една от двете версии на преданието[12] Милош се оказва принуден да напусне все още недостроения монументален и богоугоден градеж. Въпросът отново се отнася до причината – все пак, няма спор, лесно е да се предположи, че издиганото в полза на Господа е трябвало поне да бъде видяно от своя ктитор-съградител.

Скъсването на логиката е достатъчно очевидно – от една страна градежът е за опрощение на тежък грях, от друга – грешникът, макар и почти довел до край делото на своето покаяние, побързва да замине, без да види с очите си през величието на построеното с негови средства в името на могъществото и благодатта на Господа. Сякаш не остава съмнение, че Милош Обилич е намерил по-пряк път към спасението на душата си. Ето защо неговото категорично решение е да иде и да се срещне очи в очи със завоевателя, с онзи, който застрашава Своето, опитвайки се да го направи негово Свое, което е равносилно на разрушение.

Друг вариант на легендата твърди, че тъкмо завършил строежа на светата сграда, героят е трябвало да напусне воеводството си, за да докаже предаността си към княза и Сърбия[13], взимайки участие в готвения отпор срещу османския завоевател. Което той направил, и още как!

По всяка вероятност този епизод – без да бъде фокусиран върху сюжета за завършването или не на манастира – би могъл да се тълкува като затъмнена от времето и препредаването от уста на уста препратка към събития от края на XIV век, смислово премодулирани, за да се превърнат в пълнозначна част от действителността на традицията, уловена повече от пет столетия по-късно[14]. Дешифрирането на хипертекстовата връзка е следното: избягалите от погромите на военните действия в Източните и Южни Балкани носят със себе си спомена за неотдавна преживяната трагедия, която за тях в качеството им на книжни хора, едни от най-знаещите в епохата на Късното Средновековие, изпълва не само мащаба на личната, автобиографична трагедия, но нещо повече – през собственото преживяване те прочитат болезнено ярко апокалипсисът на християнството, на цивили-

11 Вж. Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 151; също и *Браничевска епархија у првој половини XIX* века, с. 110–111.

12 Вж. Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 146. Тази версия докладва и д-р Ачим Медович.

13 И двата варианта на преданието са кодифицирани както в ранните източници, така в по-късните, аналитични опити за проникване в тъкъна на фолклорния текст, поради което е трудно да се настоява за „автентичност" на единия или на другия.

14 Вж. Миљанић, Жељко, *op. cit.*

зацията. Ето защо тук Милош Обилич няма начин да го няма – той е актуален, по същия начин, по който сетивно осезаем е сблъсъкът, причинил смърт и привел в хаоса на Брауново движение толкова лични житейски траектории, колкото дори образованият, който знае всичко, що е Господ низпослал относно границата между живота и смъртта, не може да изтърпи. Прагът на поносимост към смъртта в ежедневието отпраща към идеята за последната жизнена инициация, изпълваща цикъла на пребиваване в мира сего. За разлика от съвремието, когато личната гибел е трагедия, а масовата – статистика, през Средните векове, в епохата на „безпросветната тъма", смъртта на мнозина ражда – в този конкретен случай – мисълта за също така масова и мигновена трансценденция към Спасението, главна роля в което трябва да изиграе героят, убил турския султан и загинал подобно на Христос, превръщайки се в обект на религиозна почит от христоподобен калибър.

В лингвистиката този похват е известен под името attractio modi, материализиран тук в директното всмукване на етическата парадигма на Косовския епос в предание с безсъмнително местен произход.

Нерешен остава въпросът имала ли е хипотетичната реконструкция за начало регионална легенда, която времето на османското нашествие е обработило и преакцентирало във вид, който е записан в текст повече от пет века по-късно или традицията се е появила, донесена (което не означава, че тя не е измислена, сиреч – сбор от субективно изкривени отражения) от монасите-бегълци след завладяването на Атон, без това твърдение да задава падането на Света гора като непременна причина за възникването на Туман като средище на религиозен живот.

Същата убийствено отекваща тишина следва поставянето на питането относно битието и видоизменянето на преданието във вековете преди повторното основаване на Княжество Сърбия, с чиито начални години са свързани първите сигурни записи, описващи Милош Обилич като преплел съдбата си с региона на Пожаревац. Вън от съмнение е, че от позицията на определено смислово вчитане на преданието в него може да се търси с успех редакция, дала насоки на неговата концептуална схема, така характерни за деветнадесети век и по-специално – за държавната косовска традиция.

В годината на първото му споменаване неколкотомният сборник с народни песни на Вук Караджич, в това число – и тези от Косовския цикъл, е бил вече излязъл от печат и достатъчно познат[15]. С оглед на това – и достатъчен повод за издирване на следи от миналото, колкото по-героични, токова по-добре! Битката на Косово поле събужда ураган от патриотични емоции, с което се явява особено подходящо предизвикателство за подобни дирения. Не на последно място – и попълването на „белите петна" в преда-

15 Колекцията на Караджич излиза за първи път през 1824г. – по-малко от десетилетие след възобновяването на сръбската държавна традиция, а първият запис на преданието за Милош Обилич и манастира Туман датира от 1826г.

нието – процес, който, макар да не може да бъде фиксиран в достатъчност на детайла, все пак оставя за изследователя следи, които биха могли да бъдат тълкувани като знаци за актуално протичащ процес на изтъкаване на Косовска традиция. Рационалната работа с историческата картина, влязла в тъкънта на преданието, е вън от съмнение по същия начин, по който елементите на изгражданата последователност са аналитично зададени, което иде да рече, че биха могли да бъдат ситуирани в различен хронологически контекст – факт, от който започ ват и различни интерпретации.

Ето защо академичната коректност изисква да бъде направен поне още един опит за прецизиране на не съвсем прозрачните текстуални топоси. Връзката между османския марш по Балканите и формирането на общност от монаси на място, което е вън от селищната и пътна мрежа в региона, там, където – както свидетелства една по-късно записана подробност – е имало само гора[16] и никакво човешко присъствие с изключение на това на светия старец-пустинник Зосим Синаит, изглежда верифицируема, но не непременно вярна. Достатъчно е да бъде припомнен механизмът на възникване на Атонските манастири и други големи монашески общности, за да стане ясно, че пространствената отделеност от врявата на деня, трудната достъпност и святата девственост на мястото са сред задължителните условия, на които локацията на Туман отговаря напълно[17]. Макар че – нека бъде ясно – тези съждения не са нищо повече от умопостижимо предположение, а не претенция за непрекършваема логичност и истинност.

Фигурата на отреклия се от светския живот Зосим Синаит от една страна перфектно пасва в парадигмата на ортодоксията – той се явява родоначалникът на общността, първият, чието биографично преплитане с местността я прави различна, сакрална, а с това – годна за монашеско обживяване. Почти излишно е да се споменава, че старецът-отшелник не отнема непокътнатостта на мястото, а напротив – неговото лишено от плътски страсти сиятелство прави възможно разпознаването на топоса като достатъчен за по-нататъшни святи усилия.

Логично изглежда да се счита, че в началото на XIX век със сигурност има функционираща традиция, довод в полза на което е и наличието на показваното с непоколебима убеденост място, където са лежали основите на двореца на Милош Обилич – село Малешево. В поредната скоба следва да се отбележи, че според друг източник късносредновековният герой обитавал в село Дворище[18], чието име подозрително влиза в етимологичното поле на думата „дворец", какъвто героят в качеството си на местен владетел нямало начин да не притежава.

В Браничевския дефтер от 1467г. данни за манастир обаче няма – нито в землището на Малешево, нито в това на някое от околните села.

16 Вж. Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 148.

17 По този въпрос вж. Божилов,Иван, „Основаване на светата атонска българска обите Зограф. Легенди и факти", в: *Светоїорска обител Зоїраф*, т. 1, с. 13– 22.

18 http://sr.wikipedia.org/wiki/Манастир_Туман

Предраг Миркович[19] обяснява това отсъствие с факта, че през XV век монасите вероятно или са потърсили убежище зад стените на близките крепости (Голубац), или са избягали през Дунав на по-сигурно място. Известно е, че напредването на османците дава тласъкът, с който православните средища отвъд Дунав влизат в исторически оборот. И не само това – превръщат се в желано място за знайни и не дотам знайни книжовници, намиращи се под властта на империя, в която те са маргинализирани като носители и крепители на вяра, която е различна от тази на господстващите.

В османски дефтер от 1572/3г. попада информация за два манастира на името на св. Архангел Михаил, поне за един от които има вероятност да е Туман[20], макар той да не може да бъде разпознат с точност. Манастирът може да бъде прецизно посочен в следващия дефтер, издаден по времето на султан Мурат III (1574–1595г.) – той се намира в околностите на село Туман, има доход от 1512 акчета и двама монаси. Днес обаче, както отбелязва П. Миркович, на терена няма никакви белези за локализирането на въпросното село[21], което изправя нов проблем – имаме ли право да говорим за приемственост на друго, освен на името на манастира, след като ориентира, според който той е разпознаван, по-голямата точка на картата в близост до него, не може да бъде установена по никакъв начин?

Обителта се споменава и във връзка с плана за сръбско въстание през 1689г., когато през пролетта на същата година със сигурност граф Джордже Бранкович е бил негов гост. Предполага се, че небезизвестната среща между него и патриарх Арсение Царноевич се е състояла именно в манастира, който традицията отдава лично на Милош Обилич – както предполага Йован Томич[22]. Основание за това се явява фактът, че сръбският патриарх по същото време се е намирал в Пожаревац. Дали знаковата среща се е състояла наистина в Туман или тази подробност е по-късна добавка с цел християнската свещеност на манастира да бъде допълнена от освещаване посредством националната кауза – е въпрос, до чийто отговор учените едва ли ще се домогнат.

Още едно напомняне – годината, за която става дума, е 1689, а всички знаем за функциите на календара и колко са важни кръглите годишнини в парадигмата на национализма. И не само това – Джордже Бранкович и патриарх Арсение Царноевич с присъствието си задават от една страна – връзка с епизода на сръбското Велико преселение (Велика сеоба), в който начело на страдащите маси сърби, изселващи се от Косово, застава не кой да е, а църковният глава; и, разбира се, граф Джордже Бранкович, въплъщаващ светското начало, личност с типично възрожденски профил – поддържащ връзки в полити-

19 Вж. Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 160–161.

20 **Милошевић, Радомир, ''Туман'', у:** *Српска православна епархија Браничевска – Шематизам 2003*, Пожаревац, 2003, с. 291.

21 Вж. Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 147.

22 **Јован Томић,** *Десет година из историје српског народа (1783–1793)*, Београд, 1902.

ческите кръгове в няколко държави (Австро-Унгария, Русия), един от дипломатическите оглавители на сръбското надигане от 1689г., чиято биография завършва отново по парадигматичен начин – в затвора.

Тези акценти правят топоса „Туман" да функционира на няколко нива, сред които най-ясно разграничими сякаш са: на първо място – връзката с Косово поле от 15/28 юни 1389г., разчетена през юнака Милош Обилич и неговата биография; второ – ясното препращане към следващата национална травма, свързана с Косово – принудителното изселение на сърби оттам, водени от духовно осветяващия пътя им патриарх – връзка, която се разплита поне в още два концепта – едно – обществено съществената трагедия на напускане на родното и ценностно неподражаемото; и друго – разпознаването на драмата, но и на величието на сръбския народ през положеният на другия край на ска́лата пример, през биографично единичното – съдбата на Бранкович, чието наличие на свой ред дефинира следващия смислов слой, препращащ към Бранковичи, последната сръбска владетелска династия през XV век.

Дали този многопланов спомен за средновековното сръбско царство, възлизащ сякаш по необходимост към идеята за освобождение на сръбския народ от османско владичество, представлява съзнателно вложен имплант, акцентиращ по особен начин ролята на Пожаревачка област в историята на Сърбия, е въпрос, поставен по този начин, откроява не толкова познавателни потенции и енергии, а по-скоро прави видим риска от поредното влизане в задънена улица, питайки за онова, което изворите видимо не знаят. Факт е обаче, че този именно смисъл е бил по всяка вероятност разчитан от носителите на преданието, носено концептуално неразчленено от идеята за Косово като сърце на сръбската държава и култура, като предпредикативно носено, регионално отражение на големия Косовски мит.

Манастирът Туман се появява като ясно различим елемент от топографията на Браничевска епархия едва през 1733г., когато единственият му монах бива разчетен с името си – Исая – като представител на църковно-народния събор в Сремски Карловци[23]. Между края на четиринадесети и края на първата третина на осемнадесети век, рамкиращи раждането на обителта според легендата и нейната първа сигурно установена кодификация, се отваря хиатос от почти три века и половина, в които по въпроса за този манастир историята тягостно мълчи. В ролята на пояснение – единствеността на монаха не е събитие, а по-скоро част от общата статистическа картина на епохата – малки манастири с минимален брой черни духовници или със само с един са масово срещан случай[24] дори в началото на XIX век.

23 Вж. Руварац, Димитрије, *Митрополија Београдска око 1735 године*, У: *Споменик СКА*, XII, разред II, Београд, 1905.

24 Вж. *Списак Цркви находећи се у Окружју Пожаревачком, и описаније сваке Цркве по наособ у целином њеном состојанију* – АС-ДСПБфI №30/836. Този документ, носещ дата 1819г., бе направен достъпен за мен изцяло благодарение на колегата Небойша Джокич, за което отново му благодаря.

Тук е мястото да бъдат казани няколко думи и за главния герой на преданието и на Косовския мит. За него няма по-важно дело от онова, което му се случва през лятото на 1389г. на Косово поле, ето защо той и зарязва манастира недостроен или току-що завършен според „разночетенията". На фона на сблъска, сравним с този между ураничните и хтоничните божества от гръцката митология, от който изходът е екзистенциален, при който междинни стойности няма, в негово присъствие никое друго събитие не удържа първенство по важност и се стопява, погълнато от мощната традиция, в която множествеността е недопустима по начина, по който от огъня и водата на едно и също място по едно и също време оцелява само едната стихия. Ето защо, макар и двете възможности да са подчертано християнски, традицията не ги равнопоставя, с което отново заявява както принципа, че на Косово предстои да се случи събитие с космически мащаби, а в онази епоха „космос" е равно на светът, населен с християни; така и идеята, че задужбината тук е ценност, но в аксиологическата скала нейното място е далеч под съобщената от княз Лазар Хребелянович битка на живот и смърт. Не на последно място се откроява и често срещаното както във фолкора, така и в ранните прояви на новите литератури на Балканите внушение, че съграденото за поколенията може да не бъде видяно от никого, за разлика от смъртта в името и пред общността, която веднага се превръща в пример, идеал, който си струва да бъде следван.[25] Казано по друг начин – словото може да поеме драстично повече смисъл (от всяка една гледна точка), отколкото кой да е физически наличен предмет.

С други думи казано – Обилич избира пътя на епически герой, който му е предопределен сякаш. Отново класически случай – вярното концептуално решение е телеологичната неизбежност – поради същото елементарно основание. На езика на епоса – няма по-значещо от Косовската битка, затова всичко преди нея изглежда като подготовка за сблъсъка, а всичко онва, което следва – като очакван резултат от случилото се на бойното поле; а облечено в термините на съвременната наука – имаме пред себе си трансфер на концепти, който уеднаквява смислово „преди" и „след", защото оста на въртене е една – заключена в сетивно неуловимия, но кинематографично разтегнат миг, едното трепване на актуалното „сега". Именно тази ос, съпоставима с митологичната axis mundi, детерминира всчки събития и съдби, изключвайки възможността за личен избор.

Логичен изглежда изводът, че времето в това пределно кратко, регионално предание, притежава всички особености на митологичното вре-

25 Първият достатъчно очевиден пример в това отношение е стихотворението „На прощаване", в което поетът Христо Ботев чрез речта на своя лирически герой заявява директно: „... Но стига ми тая награда/ да каже нявга народа/ умря сиромах за правда/ за правда и за свобода."

ме. Тук е мястото да бъде поставен акцент – митологично не е само протичащото в кръгова темпоралност, а характерно онова, което не предполага развитие, промяна и с това – отразяване в тридименсиална схема. Не във всички песни и локални предания, свързани с Косовския цикъл, хорнотопните особености са еднакви, което сочи както към различно време на поява, така и в посока на различаващи се условия на развитие. Последното – единствено във вид на констатация, която, за съжаление, поне на този етап не се нуждае от разгръщане в информационна пълнота.

Твърди се, че героят почти е успял да види появата на новата обител – градежът е бил почти до покрив построен, когато е бил позован от крайната нужда да се яви с войска в Крушевац – както твърди сякаш по-разпространеният вид на преданието. След неговата гибел народът е достроил манастира, който е просъществувал, заедно с украсяващото го предание, още векове наред. По всяка вероятност изследователските апетити към манастира Туман са провокирани и от факта, че в 1825г. той е ремонтиран и сградите му са подновени. Както на случайно минаващи люде, така и на тепърва появяващи се експерти в областта на локалната история са могли не само да чуят преданието, но и да бъдат интроизирани в неговата истинност чрез гледката на манастира – монументален подпис на героя, акцентиращ безалтернативно ландшафта, в това число – и мисловния пейзаж на местното население.

Твърди се, че през поредната хабсбургско-османска война през 1788г. манастирът е запален и опожарен[26], но за това директни сведения липсват, дори на терена не са видими следи от изгаряне. Йован Томич настоява, че още в края на века местното население е получило разрешение от османските власти да възстанови изгорялата сграда.

По времето на Първото сръбско въстание манастирът е изографисан, както гласи сведението – с прости, водни бои, изключително семпло и с гръцки надписи[27].

Както вече бе маркирано, следващият значим акт, свързан със съдбата на Туман, е неговата обнова през 1825г. – почти изцяло благодарение на заслугите на Павел Богданович, кнез на Пожаревачка нахия. В следващата година той успява да ремонтира и килиите на манастира[28].

През наситената със събития в цяла Европа 1848г. Милошевият градеж се сдобил и с кула, каквато до този момент нямал[29]. През 1879г. голямо земетресение не пощадява и светото място. Църквата се пропуква застрашително и е съборена, но на нейно място е построена нова едва след поредицата войни през второто десетилетие на 20 век, макар разрешение за това да е получено доста по-рано[30].

26 **Мирковић, Пр.**, *op. cit.*, с. 156.
27 **Мирковић, Пр.**, *op. cit.*, с. 156.
28 Пак там.
29 Мирковић, Пр., *op. cit.*, с. 159.
30 Пак там.

Сградата на големия конак е построена през 1935–1937г. поради разрастването на монашеското братство, а от останалите годни за преизползване строителни материали от стария конак е издигнат малък конак, в който има само кухня и две стаи за гости[31].

От 1966г. манастирът функционира като женски, какъвто е той и до днес[32]. В църквата все още се съхраняват мощите на стареца Зосим Синаит, нещастно паднал жертва на заблудената стрела на Милош Обилич.

По особен начин въздейства комбинацията от слово и образ. Ненапразно наричат киното „осмото изкуство" – то представлява най-близкия паралел на реалния живот. Именно реалността, сетивно осезаемата реалност, е онзи ключ, който отключва вратата на Туман, за да побере манастирът цялото време от Късното Средновековие до ден-днешен, въплътено в слово и образ – разказ за построяването му, за героя Милош Обилич, за съществените топоси от сръбската история, свързващи сръбския Североизток със сръбския Югозапад, но не как да е, а по начина, по който според българския поет Атанас Далчев[33], макар далеч във времето, членовете на една и съща национална общност продължават да бъдат „братя": „пак по кръв, само че пролята" – формула, която – също като преданието – поема в себе си най-силната връзка – генетическата, извършвайки жадуваното легитимиране на темпоралната несъвместимост – посредством общия интерес, който е общ, доколкото обща е травмата, загубата на политическата свобода на сърбите, равносилна на загуба на достойнство пред историята. Ето на този принцип видимо е базирано и преданието, претворяващо в традицията на ортодоксалния Косовски мит всички жалони на националното, били те исторически верифицируеми или не!

Мр Димитар Викторов Атанасов
Докторант на Софијском универзитету „Св Климент Охридски", катедра „Историја Византије и балканских народа"

„Балканско, врло балканско! (по траговима Милоша Обилића)"

Циљ овог текста је проучавање и анализа трагова обавештења из прошлости града Пожаревца и Браничевске области у вези са регионалним верзијама Косовске легенде. У самом средишту пажње је једна од концептуалних оса култа кнеза Лазара – манастир Туман, на карактеристичан начин повезан са настанком барем две верзије догађаја који се баве улогом великог косов-

31 Вж. *Браничевска епархија у првој половини XIX века,* с. 115.

32 Пак там.

33 **Далчев, Атанас,** *Съчинения в два тома,* т. 1 – поезия, С., 1984, с. 106. Забележителното стихотворение, съумяло да предаде национална чувствителност в не-националистически патос, се нарича „Надпис".

ског јунака Милоша Обилића у региону и кога народно памћење сматра оснивачем братства. Занимљива је чињеница да још средином XVIII века опстаје веровање да се родна кућа убице султана Мурата налази у једном од околних села, а старији познаваоци ове области чак упорно доказују тачан положај места на коме су се јасно примећивали темељи дома.

Сам по себи, овај проблем је важан јер пружа могућност увида у механизме појава и развоја раличитих верзија накнадно сакупљених и сједињених сведочанстава, што је од не малог значаја, с обзиром на употребу предања из фолклорног косовског циклуса у склопу још увек традиционалног деветнаестовековног друштва и утицај овог типа архетипских друштвених образаца на збивања како у самом региону тако и уопште у Србији. Не треба изоставити ни савремени контекст топоса „Косово", како у чисто географском, геополитичком и етнографском смислу, тако и као везе између различитих „спомен места" у земљама некадашње и данашње Србије и у том правцу, реалну и имагинарну оптерећеност балканског региона историјом.

MA Dimitar Victorov Atanasov

Regional version of the Kosovo legend – Milos Obilic in the Branicevo area

The goal of this article is to investigate and analyze level of information about the past of city of Pozarevac and Branicevo area, regarding regional version of Kosovo legend. In focus of research is Tuman monastery, one of hard-core points of Knez Lazar's cult, for it is directly connected with genesis of two versions of legend regarding great Kosovo hero Milos Obilic, who is in people's tradition remembered as a founder of brotherhood. Interesting fact is that there was, until 18th century, opinion that the house where Emperor Murat's killer was born is in one of the villages nearby, and elder local experts were pointing at the exact place, where the clues of living were obvious.

By itself, this problem is very important, because it allows the opportunity to determine the mechanism of emerging and developing of various kinds of data, which are later codified and unified, emphasizing the meaning of legacy of Kosovo folklore cycle, in the context of traditional society of 19th century, and influence of that type of social form, that have been preserved in this region, and the whole Serbia. Modern context of the term "Kosovo" shouldn't be ignored, with its geographical, geopolitical and ethnographical aspect, and the sum of "memory places" in the land of once and now Serbia likewise, and the real and imaginary burden of history of the Balkans regarding it.

Мр Димитар Викторов Атанасов

Региональная версия косовской легенды – Милош Обилич в Браничевской области

Цель текста – изучить и проанализировать уровень информации о прошлом города Пожаревца и Бранической области в связи с региональной версией косовской легенды. В самом центре исследования будет монастырь Туман – одна из ключевых точек культа князя Лазаря, находящаяся в прямой связи с появлением двух версий событий, которые касаются знаменитого косовского героя Милоша Обилича в крае, которого народная молва называет основателем братства. Конечно, интересна информация о том, что до 18 века существовало представление о том, что родной дом убийцы царя Мурата находится в одном из местных сел, а старые краеведы уверенно показывали точное место, на котором ясно были видны остатки этого жилья.

Сама по себе эта проблема крайне важна, потому что дает возможность определить механизм появления и развития различных вариантов данных, которые, как таковые, были позднее кодифицированы и тем самым унифицированы, что выделяет значение легенд косовского фольклорного цикла в контексте традиционного общества 19 века, а также влияния этого типа архитипического социального образца, сохранившегося как в данном краю, так и во всей Сербии. Не стоит забывать и современный контекст топоса «Косова», имеющего географический, геополитический и этнографический аспект, как и ряд «памятных мест» в прошлой и современной Сербии в контексте реальной и воображаемой зависимости Балкан от истории.

UDK 314.1(497.11 Braničevo)"18"

Доц. др Гордана Војковић,
мр Јелена Срећковић,
Географски факултет, Београд,
студијска група за демографију

СТАНОВНИШТВО БРАНИЧЕВА У 19. ВЕКУ

Истраживање становништва неког простора у прошлости, посебно из историјско-демографског угла, представља сложен задатак, пре свега, због недостатка релевантних пописно-статистичких информација, које су основа за праћење демографских промена и процеса у једном дужем периоду. Са организацијом статистичке службе и појавом првих пописа у Србији овај проблем је умањен, али и даље наилазимо на низ ограничења у демографској анализи због непотпуности података, суженог обима статистичких обележја која су представљена у првим пописима и честих територијалних промена. У овом раду презентован је општи поглед на демографска кретања у области Браничева у периоду од 1834. године до почетка 20. века, промене у броју и размештају становништва, уз испитивање утицаја природне компоненте кретања становништва на укупну демографску динамику у мери у којој је то дозволила статистичка грађа. Посебно су истакнуте промене у динамици и структури варошког и сеоског становништва, а дата је и компаративна анализа у односу на остале округе тадашње Србије, да би се утврдило у којој мери се овај део Србије већ тада издвојио по неким тенденцијама и специфичностима демографског развитка.

Увод

Проучавање становништва неког простора у прошлости, посебно из историјско-демографског угла, представља сложен задатак, пре свега, због недостатка релевантних пописно-статистичких информација, које су основа за праћење демографских промена и процеса у једном дужем периоду. Са организацијом статистичке службе и појавом првих пописа у Србији овај проблем је умањен, али и даље наилазимо на извесна ограничења при демографској анализи, због непотпуности података, суженог обима статистичких обележја која су представљена у првим пописима за разлику од оних каснијих, и честих територијалних промена. Проблем је посебно присутан када се истражују мање области или насеља. Управо због тога, рад, с једне стране, истражује могућности демографских уопштавања за област Браничева коришћењем статистичке грађе из 19. и с почетка 20. века и, истовремено, презентује основне демографске карактеристике области Браничева у том периоду: општи

поглед на демографска кретања, промене у броју и размештају становништва, уз испитивање утицаја природне компоненте кретања становништва на укупну демографску динамику, у мери у којој је то дозволила статистичка грађа. Посебно су истакнуте промене у динамици и структури варошког и сеоског становништва, а дата је и компаративна анализа у односу на остале округе тадашње Србије, да би се утврдило у којој мери се овај део Србије већ тада издвојио по неким тенденцијама и специфичностима демографског развитка.

С обзиром на то да се промене прате из статистичко-демографског угла, временски оквир овог истраживања прецизиран је од момента првог пописа становништва у Србији 1834. године, па до пописа становништва 1910. године. Ипак, први, демографски релевантни, подаци о овом простору знатно су старији. Добијамо их на основу турског дефтера из 1467. године. Као и у сваком турском попису, с обзиром на његов фискални карактер, подаци се односе само на један део популације - пореске обвезнике, и на основу њих, уз извесна ограничења, могу се давати мање или више успешне процене о укупној популацији тог времена. Из историјско-демографског угла било би посебно интересантно утврдити промене које су настале у обиму и структури насељености Браничева од ситуације забележене тим првим дефтером области Браничева из 1467. године, до оне утврђене пописима становништва током 19. века. Основу за оваква размишљања пружа управо релативно висок ниво квалитета података из дефтера 1467. године. Међутим, чињеница је да за дуги историјски период након тога не располажемо минимум квалитетних статистичких података, стога се, како је прецизирано насловом, презентовани први резултати демографских истраживања Браничева односе само на период деветнаестог века.

У вези са тим, а када је у питању територијални оквир истраживања, неопходно је нагласити да се анализа демографске ситуације односи на историјску област Браничева, као покрајине у источној Србији између Велике Мораве и Браничевских планина источно од Пека. То је значајно шира област од појма Браничева као географске предеоне целине у сливу доњег и средњег Пека, али и ужи простор у односу на границе браничевског субашилука који је покрио турски дефтер из 1467. године. Некадашња турска војно-територијална јединица која је фигурирала под називом Вилајет Браничево или Субашилук Браничево, односила се на ширу област, која је поред Браничева, и његових нахија Лучице, Ждрела, Пека, Хомоља и Звижда, обухватала још две нахије: Раваницу и Ресаву. У каснијим административно-територијалним поделама током 19. века ове две нахије, које de facto природно-географски и не припадају браничевској области, нашле су се у склопу Моравског округа.

Управо због разлога начина обраде статистичко-демографске грађе у пописима током 19. века, а који су основа ове историјско-демографске анализе, Браничево је дефинисано према административно-

територијалној подели на окружне границе до 1884. године, у границама првобитно Браничевског, а потом Пожаревачког округа[1]. Будућа истраживања би требало да покажу у којој мери је могућа статистичка упоредивост и демографско сређивање и сравнивање података по насељима која је обухватио Браничевски дефтер и оних која су присутна у пописима 19. века. За потребе овог истраживања основни демографски параметри за ниво насеља Браничевског округа везују се за два временска пресека: средину 19. века и почетак 20. века.

Област Браничева у границама истраживања

Статистичко-методолошка ограничења истраживања

Осим уводних напомена о временском и територијалном оквиру истраживања, неопходно је дати још једну назнаку о ограничењима истраживања. У историјско-демографским анализама ове врсте треће важно питање односи се на изворе података и њихов квалитет. Истраживање базира на пописима становништва током 19. века. Познато је да је 1834. године извршен први попис становништва у Србији, а да се попис из 1866. већ сматра за попис у модерном смислу речи, јер је према свим критеријумима и методолошким решењима за спровођење пописа имао одлике савремених пописа становништва.

1 У наставку се термини Браничево, Браничевски округ и Пожаревачки округ равноправно користе да означе исту територију. Браничевски округ данас обухвата општине: Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Петровац и Пожаревац.

Интересантно је да се за попис и податке од 1890. године истиче да се више не прикупљају у војне и фискалне сврхе, него у циљу проучавања становништва, као и здравствених, културних и других прилика у земљи (Његић, 1957:2), и то потврђује већи број обележја који је обухваћен овим пописом. Закључно са 1874. годином спроведено је 10 пописа, који се односе на територију Кнежевине Србије, и потом још 6 пописа којима је обухваћена територија Србије проширена Берлинским уговором. На тај начин, уз податке виталне статистике, добијамо обиље демографски значајних показатеља. Подаци за период од 1834-1879. и од 1880-1887. године налазе се у књигама Државописа Србије, а године 1888-1910. обухваћене су Статистиком Краљевине Србије. Међутим, због честих административно-територијалних промена у Србији тога доба, за ниже регионалне нивое онемогућено је успостављање дужих временских серија, што је основа сваког демографског испитивања, као што је и врло тешко пратити и упоређивати статистичке податке. Зато је Завод за статистику и евиденцију НР Србије приступио прегруписавању основног статистичког материјала по тзв. „сталним рејонима“[2]

Сличан проблем постоји и у вези са коришћењем података виталне статистике, који се у Србији бележе још од прве половине 19. века. Статистичка документација о природном кретању је у почетку била „непотпуна и непоуздана али се временом усавршавала и проширивала заједно са развојем статистичке службе“. Подаци су објављивани по срезовима или окрузима (за територије мање од среза нема статистичке документације о природном кретању становништва), па свако регионално детаљније испитивање наилази на велике сметње због временске неупоредивости података по мањим територијама. У Заводу за статистику НРС извршено је сумирање и прегруписавање података виталних догађаја, рођења и умирања, према истим „сталним рејонима“, што омогућује упоредно коришћење података пописне и виталне статистике, и истраживање промена у природном обнављању становништва. Према подели на „сталне рејоне“ Браничево, или Пожаревачки округ, се углавном подудара са рејоном Млаве.

Осим наведеног, неопходно је истаћи да први пописи становништва, за разлику од каснијих, својим садржајем (број и врста обележја) не нуде целовите информације демографског карактера, па је и интерпретација демографских појава у статистичком смислу отежана. То се посебно односи на истраживање мањих области као што је Браничево, или на демографску анализу насеља. Од пописа до пописа нека насеља су нестајала или се јављала под другим именом, и то захтева детаљнија истраживања не само пописне, већ и друге историјске грађе о овом простору. Расположиви извори података имају специфичну структуру и дозвољавају да се о демографском развитку насеља говори само у општим цртама, а када су у питању витални догађаји само се може усвојити претпоставка да су „виталне особи-

2 Материјал је објављен у публикацији: Становништво Народне републике Србије од 1834-1953. године, Београд, 1953.

не становништва на целој територији једног среза исте“ (Његић, 1957:7). Све су то разлози што се у овом раду презентују први резултати истраживања, који омогућују само један општи увид у демографску ситуацију Браничева, и што се ограничавају на наведени територијални оквир.

Основне карактеристике демографских промена у области Браничева

Динамика раста становништва – Према пописима становништва током 19. и прве деценије 20. века (Табела 1.) број становника Браничева, односно Пожаревачког округа према управно-административној подели Србије тога времена, увећао се за преко 3,5 пута, са 73.239 на 260.508 житеља. Индекси промене броја становника по међупописним периодима показују да, након динамичног увећања популације за скоро 40% током првог десетогодишта, у наредним међупописним интервалима раст становништва осцилира на нивоу испод 10%, и само се у периоду од 1874. до 1890. године запажа бржи пораст броја становника, за 15%. Висока вредност забележена у првом међупописном периоду, с обзиром на каснији знатно умеренији раст, резултат је и слабијег обухвата становништва током првог пописа.

У периодима пописивања становништва за време Кнежевине Србије (до 1874. год.) индекс раста је био на нивоу просечног за Србију, а у појединим годинама чак и виши, док се већ према подацима пописа из времена Преткумановске Србије (с краја 19. и почетка 20. века) примећује константно успоравање раста становништва Пожаревачког округа.

Ако се изузме први међупописни интервал од 1834-1846. године, највиша просечна годишња стопа раста становништва забележена је у периоду од 1863-1866. године, високих 26,1 промила. Повишена стопа раста у то време забележена је и у другим окрузима у Србији, и свакако има везе са квалитетом Пописа из 1866. године, али и са повољном друштвеном климом за досељавање становништва у ове крајеве. Након тога Браничево бележи континуирано снижавање стопа раста становништва, са изузетком њеног краткотрајног скока у периоду од 1884-1890. године, тако да се почетком 20. века кретала на нивоу од око 11‰.

Табела 1. - Промене броја становника Браничева / Пожаревачког округа према пописима од 1834.-1910. године[3]

Година	Број становника Браничева	Индекси	Просечна годишња стопа раста	
			Браничево	Србија
1834.	73.239	-	-	-
1846.	101.381	138,4	26,9	25,8
1850.	103.692	102,3	5,6	4,5

3 Извор: Становништво Народне Републике Србије 1834-1953. ЗНС, Београд, 1953.

Година	Број становника Браничева	Индекси	Просечна годишња стопа раста	
			Браничево	Србија
1854.	113.700	109,7	23,0	14,5
1859.	122.659	107,9	15,2	18,1
1863.	130.001	106,0	14,5	6,9
1866.	140.601	108,2	26,1	30,7
1874.	158.922	113,0	15,3	13,5
1884.	184.122	115,9	14,7	33,7
1890.	207.225	112,5	19,7	23,1
1895.	220.590	106,4	12,5	13,8
1900.	233.449	105,8	11,3	15,4
1905.	247.243	105,9	11,5	14,9
1910.	260.508	105,4	10,5	14,0

У почетку је стопа раста становништва Пожаревачког округа пратила просечну стопу раста укупног становништва Србије, или била чак и виша, тако да учешће овог округа у укупном становништву Кнежевине Србије није битније осцилирало током 19. века. Кретало се у распону од 11-12% од укупног становништва тадашње Србије. Са новим проширењем територије Србије, природно, смањује се учешће овог округа у укупном становништву, али је интересантно да се већ од 1890. године примећује и тренд смањења његовог учешћа као резултанте успореније динамике раста становништва. Учешће Браничева прво је смањено на 9,7% а онда постепено до 1910. године на 8,9% у укупном становништву Србије.

Промене у структури насељености – Према пописним изворима за 1863. годину Пожаревачки округ је у управном смислу био подељен на 6 срезова: Голубачки, Звишки, Млавски, Моравски, Рамски и Хомољски, а у каснијим пописима је новом административном поделом и

прегруписавањем насеља из Рамског, Млавског и највише Моравског среза формиран и седми, Пожаревачки срез. У уводу је назначено да се због разлога статистичко-методолошке природе о демографском развитку насеља може говорити само у главним цртама, и за то ће послужити пописни подаци из 1863. године, а на остварене промене у демографској структури насељености јасно упућују подаци из 1910. године (Табела 2).

Табела 2. - Број општина / насеља и број становника по срезовима Пожаревачког округа 1863. и 1910. године.[4]

Срез	Године 1863.		Године 1910.	
	Број општина	Број становника	Број општина	Број становника
Голубачки	17	10.585	19	17.445
Звиждски	11	11.197	13	24.205
Моравски	44	32.105	18	35.212
Млавски	34	30.801	34	55.585
Хомољски	12	12.907	14	24.152
Рамски	40	26.231	30	37.452
Пожаревачки	-	-	35	66.457
Укупно Округ	158	123.826	163	260.508

Напомена: Разлике у укупном броју становника за 1863. у односу на Табелу 1. проистичу због коришћења различитих извора. У претходној табели податак је преузет из наведене књиге Завода за статистику и настао је као резултат прегруписавања података за тзв. „сталне рејоне“, а податак у овој табели је преузет директно из пописне грађе по насељима за 1863. годину, у којој се, између осталог, јављају и техничке грешке. Но, без обзира на разлике, сматрамо да подаци реално презентују глобалну просторно-демографску структуру.

Према попису из 1863. године половина популације Браничева је била концентрисана у Моравском и Млавском срезу, трећи по демографској величини је био Рамски срез са учешћем од 21% у укупној популацији, док су срезови Хомоље и Звижд учествовали са 10% и мање. Овакви демографски односи су у складу са положајем, морфотектонским склопом, условима за насељавање и пољопривредну производњу, који су омогућили већу насељеност у долини Млаве, подунавља и великог поморавља, док су брдско-планински и неприступачнији срезови били слабије насељени. Број становника био је у порасту у свим срезовима, мада динамичнији у првој групи.

У периоду од 1863-1910. године одиграле су се значајне промене у демографској величини општина/насеља (Табела 3.). Док је према

4 Извор: Државопис Србије, Попис људства у Србији у години 1863., Београд, 1865; Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31. децембра 1910. Књига пета, Београд, 1911.

попису из 1863. године највећи број општина/насеља, више од три четвртине, био у категорији мањих, до 1000 становника, почетком 20. века њихов број је смањен испод једне трећине (29%) од укупног броја. У истом периоду удвостручен је број општина/насеља средње величине (1000-1500 становника) и изразито повећан број демографски великих општина/насеља. Године 1863. није било општина/насеља са преко 2500 становника, док су 1910. године поједине општине/насеља бројиле и до 5000 житеља. Примећује се да су се убрзано развијала села повољнијег положаја, пре свега она која су се налазила на траси главних путева.

Табела 3. - Промене у структури насеља према демографској величини[5]

Општине/насеља	Број општина/насеља		Структура у %	
	1863.год.	1910. год.	1863. год.	1910. год.
до 500	47	2	29,7	1,3
500-1000	77	44	48,7	27,7
1000-1500	23	50	14,6	31,4
1500-2000	6	28	3,8	17,6
преко 2000 ст.	5	35	3,2	22,0

Подаци у наредној табели показују да је у оквиру Округа, Пожаревачки срез имао највеће учешће варошког становништва - 21%, и с обзиром на величину и значај Пожаревца, у његовој близини се није ни могло развити још неко веће варошко насеље. Интересантно је да је срез Млава, иако демографски други по величини, са 22% укупног становништва Округа, имао најмању заступљеност градског становништва - 5,6% и то је до данас остао традиционално пољопривредни крај.

Табела 4. - Учешће варошког и сеоског становништва - Попис 1890.[6]

Срез	Свега	Број становника		у %	
		варошко	сеоско	варошко	сеоско
Голубачки	14.140	1392	12748	9.8	90.2
Звишки	17.290	1758	15532	10.2	89.8
Млавски	45.341	2558	42783	5.6	94.4
Моравски	26.220	1635	24585	6.2	93.8
Пожаревачки	52.537	11134	41403	21.2	78.8
Рамски	31.038	3118	27920	10.0	90.0
Хомољски	18.463	2541	15922	13.8	86.2
Укупно Округ	205.029	24136	180893	11.8	88.2

Напомена: Подаци се односе на стално становништво, за разлику од података у Табели 1. где је податак о присутном становништву.

5 Извор: Као у Табели 2.

6 Извор: Статистика Краљевине Србије, књ. 1., том 1., Београд, 1892.

Пописи из 19. века пружају могућност да се одвојено пропрати развитак становништва у градовима Србије. Године 1834., ако се изузме Београд, Пожаревац је, са Шапцем, био најмногољуднији град Србије. Те године град је имао 2941 становника. До пописа 1863. године број становника се дуплирао, тако да већ од средине 19. века Пожаревац преузима примат од Шапца, и све до пописне 1890. године је предњачио у броју становника. Те године Крагујевац избија у први план, упоредо са економским одвија се и његов убрзани демографски развој, док Пожаревац почиње да заостаје, и у 20. век улази са тенденцијом смањења броја становника. Са 12.680 у 1900. години број становника се смањио на 11.700 у 1910. години. У Пожаревцу је, као и у свим другим градовима тога времена у великој мери била поремећена полна структура становништва. На пример, подаци из 1863. године показују да је у граду на 1000 мушкараца долазило свега 750 жена.

Природно кретање становништва – Природни прираштај, као главна компонента раста становништва Браничева, свој највиши ниво достиже осамдесетих година 19. века. Највеће просечне стопе природног прираштаја у целој Србији, па и на овом простору забележене су у периоду од 1880-1890. године. У пописној 1884. години просечна годишња стопа природног прираштаја становништва Браничева достигла је 21,2 промила. Па ипак, у односу на друге крајеве у Србији тога времена, на простору Браничева, као и у осталим рејонима источне Србије, се већ од тада примећује убрзано опадање општих стопа наталитета. Године 1866. забележена је највећа просечна годишња стопа наталитета од 44,7‰, и то је почетни ниво предтранзиционог периода. Након тога почиње тренд континуираног смањења наталитета, да би почетком 20. века стопа била на нивоу од 27‰. У то време просечне стопе наталитета за централну Србију још увек су достизале 38‰.

Табела 5. - Природно кретање становништва Браничева, 1863-1910. године[7]

Просечан број у годинама око пописа									
	1863.	1866.	1874.	1884.	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
Живорођених	5653	6286	6804	7834	8173	8404	7818	7826	7171
Умрлих	3874	3021	5522	3921	4456	5248	4403	4684	5023
Пр. прираштаја	1779	3265	1283	3912	3717	3156	3415	3142	2148
Просечне стопе									
	1863.	1866.	1874.	1884.	1890.	1895.	1900.	1905.	1910.
Наталитета	43.5	44.7	42.8	42.5	39.4	38.1	33.5	31.7	27.5
Морталитета	29.8	21.5	34.7	21.3	21.5	23.8	18.9	18.9	19.3
Пр. прираштаја	13.7	23.2	8.1	21.2	17.9	14.3	14.6	12.7	8.2

7 Извор: Природно кретање становништва Србије од 1863. до 1954., Завод за статистику НР Србије, Прикази, бр. 20, Београд.

Напомена: Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја рачунате су на основу трогодишњих просека бројева живорођених и умрлих око пописних година.

За разлику од стопа наталитета које су биле у константном опадању током друге половине 19. века, укупан број живорођених је био у порасту све до почетка 20. века. У тридесетогодишњем периоду број живорођених повећан је за готово 50%, али је раст укупне популације био динамичнији, па је и то један од демографских разлога што је дошло до смањења стопа наталитета.

Браничево се и по интензитету опадања морталитета налази међу првима у Србији, заједно са осталим рејонима источне Србије (Његић, 1957: 22), те је присутна повезаност у тенденцијама природних компоненти. Након ексцесивно високог морталитета 1874. и 1876. године (забележена је општа стопа морталитета од 34,7‰, а то су и две године када је због високог морталитета забележен негативан природни прираштај становништва), наступа континуирано снижавање морталитета на ниво од око 19‰ почетком 20. века. Заједно са снижавањем наталитета, то је утицало да стопа природног прираштаја током прве деценије 20. века већ буде снижена на ниво испод 10‰. Ако упоредимо 1874. и 1910. годину, видимо да је стопа природног прираштаја била на истом нивоу од око 8‰, али да је у првом случају она била резултат далеко виших стопа и наталитета и морталитета. То речито говори о одвијању демографске транзиције и бржем снижавању негативне компоненте природног прираштаја.

С обзиром на то да од 1863. године витална статистика редовно прати рођења и умирања у Србији, данас смо у могућности да релативно поуздано сагледамо утицај природне компоненте на раст становништва Браничева (Табела 6). Константан апсолутни пораст становништва током свих међупописних периода од 1863. до 1910. године био је омогућен превасходно природним обнављањем популације, јер је било честих периода када је број исељених из Браничева надмашивао број досељених. Од 1890. године миграциони салдо је углавном негативан. Само су два периода када је механички прираштај у већем обиму утицао на раст становништва. Од 1863-1866. године по просечној годишњој стопи миграционог салда од 9,4‰ и са учешћем од више од једне трећине у структури укупног пораста популације Браничева; и у периоду од 1874-1884. године са просечном годишњом стопом миграционог салда од 3,9‰ која је обезбеђивала више од једне четвртине укупног раста броја становника у том периоду.

Табела 6. – Утицај природне и миграционе компоненте на пораст становништва Браничева по међупописним периодима.[8]

Период	Апсолутни број			Просечне годишње стопе		
	пораст ст.	пр.прираш.	миг. салдо	раста ст.	пр.прираш.	миг. салда
1863-1866.	10.600	6.777	3.823	26,1	16,7	9,4
1866-1874.	18.321	19.834	-1.513	15,3	16,6	-1,3
1874-1884.	25.200	18.450	6.750	14,7	10,8	3,9
1884-1890.	23.103	21.594	1.509	19,7	18,4	1,3
1890-1895.	13.365	15.639	-2.274	12,5	14,6	-2,1
1895-1900.	12.859	14.455	-1.596	11,3	12,7	-1,4
1900-1905.	13.794	18.078	-4.284	11,5	15,0	-3,5
1905-1910.	13.265	13.247	18	10,4	10,4	0,01

Карактеристике старосно-полног састава - Природно кретање становништва увек је под снажним утицајем бројних чинилаца, од деловања друштвених услова у најширем смислу речи, до директног утицаја демографских чинилаца. Одлике полне стуктуре становништва Браничева у том смислу јесу значајан индикатор демографских процеса. Полна структура (Табела 7) показује одлике типичне за предтранзиционе популације, патријархалног традиционалног режима, са већим учешћем мушког становништва. То је посебно наглашено у односу на савремена друштва, у којима је данас присутно повећано учешће женског становништва, посебно у ситуацији све бржег демографског старења. У свим срезовима, кроз оба времен-

8 Извор: Становништво Народне Републике Србије 1834-1953. ЗНС, Београд, 1953.; Природно кретање становништва Србије од 1863. до 1954., Завод за статистику НР Србије, Прикази, бр. 20, Београд.

ска пресека, присутне су високе стопе маскулинитета, мада извођење прецизнијих закључака о полној структури и утицају демографских, социо-културних, религијских или других детерминанти захтева детаљнија истраживања и компарације са другим областима у Србији. Пописни подаци говоре о поремећеној полној структури у бројним насељима 1863. године: обично се јављају изразити вишкови мушкараца (достижу и до 54-56% од укупне популације, а у насељу Кудреш у Голубачком срезу удео мушкараца је достигао 64%), мада је забележено и неколико насеља са повећаним учешћем жена (рецимо насеље Шуваић у истом срезу са учешћем жена од 56%). Треба нагласити и да су те разлике умањене до почетка 20. века. Правилност је тешко уочити само на основу два временска пресека и без дубљих анализа и података о социјалној, економској или функцијској структури насеља. Добар пример су и вароши, где је, према попису 1910. године, рецимо, у Пожаревцу на 1000 жена долазило 1120 мушкараца, или Петровац и Велико Градиште са преко 1150 мушкараца на 1000 жена.

Табела 7. – Стопе маскулинитета по срезовима,1863. и 1910. године.[9]

Срез	Стопе маскулинитета	
	1863. г.	1910. г.
Голубачки	1072	1087
Звиждски	1069	1051
Моравски	1064	1075
Млавски	1089	1060
Хомољски	1083	1054
Рамски	1045	1031
Пожаревачки	-	1045
Укупно Округ	1070	1058

У уводу смо напоменули да са развојем Статистике Краљевине Србије каснији пописи пружају све више података о различитим обележјима становништва, што омогућује дубљи увид у особености демографских кретања, социјалну структуру или начин живота. Попис 1890. године, на пример, осим полног састава омогућује детаљнија истраживања старосне структуре и пружа информације о величини и структури породице, односно задруге, као посебног облика породичне организације у нашим крајевима. Све су то елементи који могу помоћи у разумевању историјских демографских процеса.

Старосно-полна структура становништва Браничева за 1890. годину показује све одлике младе прогресивне популације. Више од половине популације чинило је младо становништво до 20 година ста-

9 Извор: Као за Табелу 2.

рости (52,1%), док је становништво старије од 60 година имало учешће од свега 4,8%. О „демографској младости“ говори и индекс старења од 0,09. Старосно-полна пирамида одликује се широком базом, а разлика у уделу деце до 5 година старости између варошког и сеоског становништва (13,6 према 17,9%) говори у прилог већег фертилитета сеоског становништва. С друге стране, код варошке популације веће је учешће тзв. млађег средовечног становништва (од 21-40 година старости). У скоро свим старосним групама присутан је вишак мушког становништва[10], и то је уочљивије у старијим годинама, а одлика је свих популација у раној фази демографске транзиције.

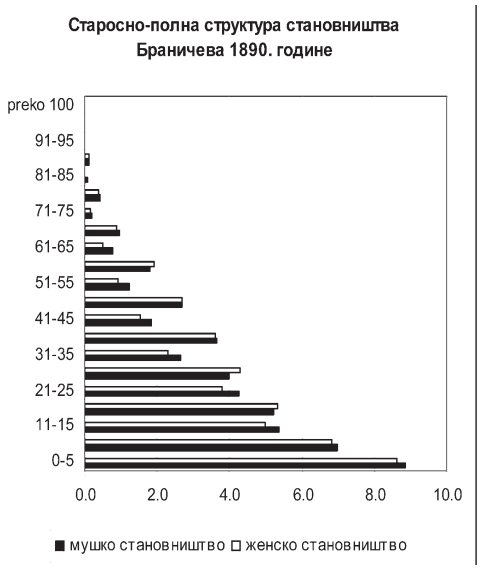

Непосредни демографски показатељи, као што су стопе наталитета или број лица одређене старости, су основни елементи за сагледавање демографских промена у старосно-полној структури становништва. Међутим, постоје и други, посредни, подаци у пописима становништва на основу којих више сазнајемо о структури популације. Карактеристике породице и домаћинстава говоре о социокултуролошком устројству средине тога доба али, на неки начин, и о њеном „демографском понашању“. Према попису из 1890. године види се да у структури задруга према броју чланова доминирају задруге са 6-10 чланова (46%), да задруге са 4-5 члана учествују са 30%, а задруге са 2-3 члана са 16%, као и да постоје разлике између варошког и

10 Статистички подаци о старосно-полној структури имају и својих недостатака због проблема заокруживања година старости, што донекле криви стварну структуру по петогодишњим старосним групама. Наравно, анализа на основу једног пописа становништва не може да задовољи потребе праве демографске анализе али, у недостатку више информација, има сврху да да општу слику тадашњег стања.

сеоског становништва: у варошкој популацији, што је и природно, високо је учешће мањих задруга, пре бисмо могли рећи домаћинстава, са 4-5 члана (готово једна трећина задруга), једна четвртина је са свега 2-3 члана, и релативно је високо учешће самачких домаћинстава (5,7%). У структури сеоског становништва готово половину чине задруге са 6-10 чланова, 30% је са 4-5 члана, а значајан је и број великих задруга са 11-15 и више чланова (6,5%). У пописима почетком 20. века основна пописна јединица је домаћинство, па се може видети да се у Браничеву број кућа углавном поклапа са бројем домаћинстава, а да је просечна величина домаћинства 5,68 чланова. (попис 1910.). Највећу просечну величину домаћинства имали су Пожаревачки срез, 6,05 чланова, срез Морава (5,85) и Рамски (5,96) а најмања просечна величина домаћинства, 5,4 члана, била је у срезовима Звижд и Голубац. Другачија социјална структура и начин живота у варошкој средини тога доба огледају се из чињенице да се варош Пожаревац издваја са величином домаћинства од просечно 4,64 члана и највећим мањком кућа у односу на број домаћинстава.

Литература и статистички извори

– Миладиновић Ј.Мих. (1928): Пожаревачка Морава, Насеља и порекло становништва, Књига 25., Српска краљевска академија, Београд.
– Његић Радмила (1957): Природно кретање становништва Србије од 1863. do 1954., Завод за статистику НР Србије, Прикази, бр. 20, Београд.
– Радовановић Милован (1958): Број и пораст становништва Источне Србије 1834-1953., Зборник радова, св. V, ПМФ, Београд.
– Стојаковић Момчило (1987): Браничевски тефтер, Поименични попис покрајине Браничево из 1467. године, Историјски институт, Београд.
– Становништво Народне Републике Србије од 1834-1953. Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Серија 6. св. 1. Београд, 1953.
– Попис људства у Србији у години 1863. Државопис Србије, Београд, 1865.
– Попис становништва у Краљевини Србији 31.12.1890. Статистика Краљевине Србије, књ. 1. том 1., Београд, 1892.
– Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31. децембра 1910. Књига пета, Београд, 1911.

Docent Dr. Gordana Vojkovic, Assistant MA Jelena Sreckovic

The Population Of Branicevo District In 19th Century

Population research from some area in the post, especially from the historical-demographic point of view is a complex task in the first place, because of the shortage of relevant registrable-statistical information,which is the base for following demographic changes and processes in one longer period. With the organization of statistical service and the appearane of the first registrations in Serbia this problem become smaller, but we still find many limits in demographic analy-

sis because of incomplete data, narrow range of statistical notes presented in the first registrations and often territorial changes. This study presents general view of demographic movements in Branicevo District in the period from 1834 to the beginning of 20th century, the change in number and arrangement of population researching the influence of natural component of population migration on total demographic dynamic to the extent allowed by statistical material. The changes in the dynamic and structure of towns and villages population are especially emphasized and a comparative analysis is given in relation with other Districts in Serbia of that time in order to establish a fact to which extent this part of Serbia distinguished in some tendencies and characteristics of demographic development.

Доцент, Др. Гордана Войкович, Ассистент, Мр. Елена Сречкович

Население Браничевского округа в XIX веке

Исследование населения какой-либо территории в прошлом, в особенности с историко-демографической точки зрения, представляет собой сложную задачу, прежде всего из-за недостатка информации соответствующих переписей и статистик, которые могли бы послужить основой анализа демографических изменений и процессов на протяжении какого-либо продолжительного периода времени.

С организацией статистической службы и появлением первых переписей в Сербии эта проблема теряет свою остроту, но мы и далее сталкиваемся с рядом ограничений в демографическом анализе из-за неполноты данных, суженного объема статистических параметров, которые фиксировались в первых переписях, а также из-за частого изменения территориального деления. В этой работе представлен общий взгляд на демографические изменения в области Браничева в период с 1834 года и до начала XX века, изменения в численности и размещении населения, с учетом влияния естественного компонента перемещения населения на общую демографическую динамику в той мере, в которой это возможно исходя из статистических данных. Особенно выражены изменения в динамике и структуре городского и сельского населения, а также дан сравнительный анализ с другими округами тогдашней Сербии, чтобы прийти к выводу о том, выделялся ли в то время изучаемый нами округ из остальной Сербии по некоторым тенденциям и специфичности демографического развития.

UDK 929(=163.41 Požarevac)"18"

Драгош Петровић, самостални саветник
Архив Југославије
Београд

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈЕ ЗНАМЕНИТИХ ПОЖАРЕВЉАНА

ДИПЛОМАТЕ БРАНИЧЕВА У XIX ВЕКУ

У време српских устанака против Турака, крајем XVIII и почетком XIX века, појавиле су се прве личности које су заступале потлачене Србе, њихове кнезове и војводе пред Султаном и државним представницима на Порти. Међу њима била су то лица која су живела у српској средини, у првом реду која су се углавном бавила трговином преко које су стекли бројна познанства у разним деловима Отоманске империје и другим државама. Разгранатих трговачких веза постали су идеалне личности које су могле да врше прве дипломатске услуге устаничке Србије. У прво време, међу њима су били људи који су живели до тада углавном у Хабсбуршкој монархији, а из Србије су се издвојили трговци Грци и Цинцари, потом духовници међу којима се истакао Прота Матија Ненадовић, нахијски кнежеви и учена лица. У време владавине кнеза Милоша Обреновића, из његовог окружења, одабирани су паметни и промућурни људи за дипломате, тј. агенте које је он као поверљиво слао у суседне земље. Истовремено кнез Милош је у циљу стицања што веће аутономије за Србе у Београдском пашалуку и њихово што потпуније ослобођење од Порте, слао више пута на преговоре народне депутације у Цариград. Међу члановима депутације су били кнежеви чиновници и кнежеви вићенији људи. У време Уставобранитеља средином педесетих година XIX века Књажева канцеларија је подељена на административно, правосудно и иностранo одељење. Тек у време кнеза Михаила донето је 10. марта 1862. Устројеније централне државне управе у кнежевини Србији када је реорганизована дипломатска служба у Србији где су радили школовани чиновници. Након стицања независности на Берлинском конгресу, Министарство иностраних дела Србије, у основи се није ништа битније променило све до краја Првог светског рата.

У раздобљу од српских устанака почетком XIX века, све до Првог светског рата, у периоду од једног века у дипломатској служби Србије радило је преко 450 лица. Иако су Пожаревац и Браничево дали велики број знаменитих људи у разним областима људског деловања, из овог дела Србије, само петорица су радила у српској дипломатској служби.

Пописом становништва у Краљевини Србији децембра 1900, Пожаревачку општину је насељавало 12.980 људи, од тога је 1.526 била војска и готово 500 осуђеника који су издржавали казну затвора. Пожаревац као место имао је 10.835 житеља, а од тога бичло је 5.973 мушкарац и 4.865 жена. Од тог броја писмених у Пожаревцу је било 3.137 мушкарац и 1.642 жена наспрам 6.056 неписмених. Од тога било је укупно 10.415 српских поданика.[1] У таквој средини где је половина житеља била неписмена из трговачких и чиновничких кућа деца су слата у школу, док су већином сеоске породице слабије пуштале децу да уче у школама. Међутим и у таквим условима Пожаревац и Браничево су дали процентуално велики број истакнутих личности из устаничке, војне, политичке, привредне, просветне, културне, здравствене и пољопривредне средине.

Међу најпознатијим Пожаревљанима истичу се војводе Миленко Стојковић, Петар Тодоровић Добрњац, Цинцар Јанко Поповић, кнез Марко Абдула, први представник кнеза Милоша (као премијер) по доношењу Првог српског устава (Сретењски устав из 1835) Никола Коца Марковић, генерал Коста Протић, официр Јован Драгашевић, привредник Миша Анастасијевић, лекар Миленко Ђорић, професор Велике школе Живко Милосављевић, професор и геодета Милан Андоновић, професор и економиста на Универзитету у Београду Велимир Бајкић, правник и народни посланик Триша Кацлеровић, глумац Миливоје Живановић, сликарка Милена Павловић Барили, новинар Јован С. Јовановић–Јошка, као и бројни други људи који су дуго година радили или живели у Пожаревцу и околини, међу којима је потребно поменути доктора и писца Аћима Медовића, управника окружне болнице, народног посланика и привременог председника Народне скупштине у Краљевини Југославији Станојло Вукчевић, вајара Ђорђа Јовановића, књижевника, устаника и политичар Васу Пелагића, научника Павла Савића и многе друге.

Двојица дипломатама пореклом из Браничева заузимају изузетно значајно место у српској историографији. Први је Светозар Гвоздић, који је постао и министар народне привреде 1892–1893, а други је познат као велики пустолов и боем Никола С. Јовановић Американац.

Први Пожаревљанин, за кога може да се каже правом речју да је био дипломата, јесте Светозар Гвоздић рођен 29. јануар 1847. у трговачкој породици у Пожаревацу. У месту рођења завршио је основну школу, а потом 1864. Прву београдску гимназију и Правни факултет на Великој школи у Београду.[2] Наставио је студије у Минхену 1868/1869. до 1870/1871,[3] Хајделбергу 1869.[4] и Лајпцигу, а дипломатску школу је завршио у Паризу. По повратку у земљу припадао је групи

1 *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, Београд 1903, Први део, стр. 452–457.
2 *Српски биографски речник*, В–Г, Нови Сад 2006, стр. 643.
3 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 263.
4 *Наведено дело*, стр. 271.

младих слободоумних људи, самосталних либерала, који су у програму имали за циљ национално ослобођење и јачање Народне скупштине као контрола осталих устнова државне власти.

Крајем 70-тих налазио се у српској дипломатској служби[5] и унапређен је 1879. за секретара посланства у Цариграду,[6] али после годину дана је премештен у Београд.[7] Радио је неколико година у Министарству финансија, премештен у царинску службу, потом је премештен 1887. За секретара Поштанско телеграфског одељења Министарства народне привреде.[8] Одатле је поново постављен у МИД,[9] а после само пар месеци враћен у Министарство народне привреде. Крајем 80-тих година XIX века унапређен је за начелника Поштанско телеграфског одељења[10] и већ почетком 90-тих постављен за уредника Поштанско телеграфског весник.[11] Именован је маја 1892. за управника Управе фондова[12] одакле је август 1892. постављен за Министра народне привреде у либералном кабинету Јована Ђ. Авакумовића.[13] Био је секретар министарства просвете, од фебруара 1894. радио је као владин комесар при Народној банци,[14] потом је био председник управног одбора Класне лутрије, члан Државног савета,[15] председник од 1901, а такође од 1903. и председник Самосталне монополске управе. Краљев посланик у Народној скупштини постао је априла 1895. где се задржао више година.[16] У току сукоба Главног одбора Либералне странке са краљем Александром Обреновићем 1897. присуствовао је састанку на двору и без обзира на раније сукобе у скупштини, ипак је остао лојалан краљу. Био је српски представник у току преговора и закључења трговачког уговора са Турском 1899. године.[17] Тада је постао државни саветник и изабран у Финансијски одбор Народне скупштине.[18] Поново је 1901. именован за члана Државног савета, затим је изабран крајем 1902. и 1903. за сенатора[19] и убрзо

5 *Шематизам Кнежевине Србије за 1877. и 1878.*

6 *Српске новине* 6.3.1879, бр. 51, стр. 245; Григор Јакшић, Писма Филипа Христића Јовану Ристићу 1868–1880, Београд 1953, стр. 237, 302.

7 *Српске новине* 7.3.1880, бр. 54, стр. 325.

8 *Српске новине* 25.3.1887, бр. 67, стр. 265.

9 *Српске новине* 25.3.1887, бр. 67, стр. 265.

10 *Српске новине* 3.11.1887, бр. 238, стр. 1021.

11 *Поштанско телеграфски весник* за 1890, 1891, 1892.

12 *Српске новине* 14.5.1892, бр. 106, стр. 561.

13 Мрђеновић, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд 1987, стр. 137–138.

14 *Српске новине* 20.2.1894, бр. 40, стр. 181.

15 Постављен је за члана државног савета октобра 1898. и марта 1901; *Српске новине* 14.10.1898, бр. 224, стр. 1447; 21.3.1901, бр. 65, стр. 313.

16 *Наши посланици, Слике и биографије*, Београд 1896, стр. 220.

17 *Цариградски гласник* 1898. и 1899.

18 Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, Београд 1905–1906, стр. 31.

19 *Српске новине* 31.12.1901, бр. 282, стр. 1211; Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, Београд 1923–1925, књ. 4, стр. 303.

пензионисан.[20] После пензионисања је именован за члана управног одбора Самосталне монополске управе.[21]

Учествовао је на међународном телеграфском конгресу у Лондону 90-тих. Био је члан више хуманитарних друштава и члан пољопривредног друштва. Одликован је са више домаћих и иностраних одличја као што су Таковски крст другог и трећег степена, Белог орла и Светог Саве и иностраним орденом Звезде са лентом Меџидије и другим. Умро је 12. маја 1907. у Београд.[22]

Други по реду, али не по величини и делатности у српској дипломатији, је Никола С. Јовановић Американац рођен половином XIX века, 21. новембра 1853, у породици познатог пожаревачког привредника Стојана Јовановића, званог Банкер. Никола је завршио основну школу и нижу гимназију у Пожаревцу, а потом се уписао у Прву београдску гимназију, где је и матурирао почетком 70-тих. Омладински покрет 60-тих утицао је на оснивање удружења Српска нада која је касније преименована под називом Нада.[23] Међу оснивачима били су ученици Прве београдске гимназије Димитрије Тасић, Милан Андоновић, Милисав Ђорђевић, Михаило Вујић, Марко Леко, Милан Ф. Христић као и Никола Јовановић Американац.[24] Преласком на факултетске студије Јовановић је завршио Велику школу са Мишом Вујићем, у време када је ректор био Јосиф Панчић.

Надимак Американац стекао је зато јер је после завршетка гимназије самоиницијативно отишао у САД на даље школовање. Средином века велики број људи из Далмације и Боке которске одлазио је у Америку, о чему је говорио и сам Никола С. Јовановић на једном предавању у Београду 1884. Износећи запажања о југословенским исељеницима у Америци. Одлуку да се отисне у далеку Америку преко Атлантског океана првенствено је проузроковало дело Е. Лабулеја, *Париз у Америци*, штампано 1869. године, које је изазвало велико интересовање код образованог света и интелигенције у Србији. Иако је био малолетан и наследник једног од највећих имања у то доба у Србији, Никола Јовановић је успео, са још двојцом пријатеља, да побегне и без знања родитеља оде у северну Америку. Јовановић је једини успео да научи одлично енглески језик и продужи школовање у Америци на Корнел Универзитету 1871, као студент друге генерације и студирао је на Колумбија Универзитету и Стивенс Институту у Њујорку.[25]

20 *Српске новине* 24.10.1903, бр. 242, стр. 1387.

21 *Српске новине* 3.4.1904, бр. 71, стр. 313.

22 *Српске новине* 1907, бр. 114, стр. 2; *Вечерње новости* 1907, бр. 1230, стр. 3; *Политика* 1907, бр. 1191, стр. 2; *Српска застава* 1907, бр. 110; *Трговински гласник* 1907, бр. 108.

23 Лука Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Београд 1912, стр. 135.

24 *Наведено дело*, стр. 135.

25 Илија М. Петровић, *Они који не осташе овде (Југословенски пионири у Америци)*, Београд 1933, стр. 41; Снежана Кићовић–Пејаковић, *Енглеско-српски књижевни односи у XIX и XX веку*, Београд 1973.

Када је дошло до Српско-турског рата 1876, вратио се у земљу као добровољац. Након повратка у Србију, као познаваоц енглеског језика, додељен је за тумач ратним дописницима на енглеском језику и писао је за иностранству штампу. Окончањем српско-турских ратова 1876/1878. постао је сарадник Српских новина.[26]

Јовановић је из САД донео нове политичке погледе и прихватио идеје енглеског либерализма од великог енглеског државника и либерала Гледстона који му је постао идол. Много је полагао на подршци Велике Британије и зато је нарочито популарисао међу Србима Гледстона. Превео је његов текст о Црној Гори и са њим се дописивао. Када је Гледстон дошао на власт, Јовановић је отпутовао у Лондону где га је Гледстон срдачно примио. По формирању првих странака у Србији Јовановић је ступио у редове либерала и пренео на њеног вођу, Јована Ристића, нешто од политичког духа самог Гледстона

Заинтересован да ступи у дипломатску службу, Јовановић је претходно 1878. отишао у Париз да заврши студије. Доласком напредњака на власт, изгубио је државну помоћ, а повод је био пролазак руског генерала Скобељева кроз Париз 1882, који је у то време држао ватрене говоре против Немачке. Јовановић био је словенофил и велики русофил, као сви либерали. Није одолео да не поздрави генерала Скобељева. Међутим, напредњачка аустрофилски влада Србије, сматрала је да испади против Немачке, који су допуштени једном Скобељеву, нису допуштени и једном српском студенту. Због тога чина је Јовановић изгубио стипендију и морао је да се врати из Париза пре довршених студија.

Повратком у Србију посветио се новинарству и постао је главни сарадник либералне Српске независности и члан Главног одбора Либералне странке, формираног 17. октобра 1882. године. У њен Главни одбор ушли су поред Јована Ристића, Алимпије Васиљевић, Јован Авакумовић, Јаков Туцаковић, Коста Алковић, Јован Бошковић, Ђока Ђорђевић, Светозар Карапешић, протосинђел Николај, Стеван Ивковић и Никола С. Јовановић – Американац. Либерали су се сматрани у народу као „домаћинска странка." Међутим, Јовановић се брзо разочарао вођу странке Јована Ристића, јер није могао попут Гледстона да постане агитатор у народу, који је једино могао странку поново да доведе на власт. Премда се до краја живота називао либералом, он се већ од 1883. није могао сматрати страначким човеком, јер су његови чланци изражавали само његово лично мишљење. Због тога је стекао глас тврдоглавог и својеглавог човека, кога ни Ристић није био у стању да обузда. Због начелног сукоба са вођством странке иступио је из ње већ наредне године.

Јовановић је самоиницијативно покренуо течај енглеској језика на Великој школи 1884. и био први предавач у звању приватног доцента. Поред енглеског језика Јовановић је одржао више јавних предавања

26 Синиша Сретеновић, *Сиоменица Српске новине*, за редакциони одбор 1834–1934, Београд, стр. 26, 28..

о друштву у САД, појединим њеним градовима, као и о пожару у Чикага 1873. и његовој обнови.[27]

Јовановић је био велики патриота, који је новинарство сматрао као службу отаџбини и његовом заслугом, док се од 1883. налазио у служби београдске општине,[28] као писар и секретар, оформљен је престонички Београдски општински лист, на чијем челу је као уредник остао до 1889. године. У њему је он написао више одличних чланака и текстова о комуналним проблемима Београда, указујући на потребе модернизације Београда, служећи се искуством из иностранства.

Са малом групом истомишљеника формирао је странку Самосталних либерала[29] и покренуо лист Борац, који је излазио од 1888. до 1893. године.[30] Поред њега Јовановић је био уредник листова Забавник, Мали журнал и Београдске општинске новине. Сарађивао је као дописни новинар у српским листовима Београдске трговачке омладине, Задар, Мале новине, Вечерње новости, Дневни лист, Ускок, Србин, Братимство, Видело, Србобран у Пицбургу и Уједињено српство у Чикагу.[31]

Напуштањем Либералне странке Јована Ристића његова пажња све више је скретала са унутрашње политике ка спољашњој политици. Проучавао је међународну ситуацију, пун бриге за будућност Србије, али и пун планова како да се тешкоће преброде. У тим плановима иако је било је више маште него рачуна, сведочили о великом патриотизму Јовановића, али је остављао утисак једностраног погледа на догађаје.[32]

Како се Јовановић разочарао у Ристића, тако се разочарао у Русију. Рат који је вођен 1885. са Бугарима, утицао је на њега да је поверовао да Србии немају већег непријатеља од Бугара. Одбацујући русофилску политику Ристића и либерала као најједном погрешну, приближио се напредњацима, а нарочито њиховом вођи Милутину Гарашанину. Међутим, Јовановић није више могао да уђе ни у једну странку.

Постављен је октобра 1887. за владиног посланика у Народној скупштини, убрзо и за секретара уставотворног одбора 1888. и био је један од потписника предлога за нови Устав. Како је Србија 80-тих успоставила дипломатске односе са САД, Јовановић је као одличан познавалац енглеског језика и прилика у Новом Свету, постављен 1893. за конзула у Америци. Тачније, именован је за генералног конзу-

27 Предавање о пожару у Чикагу 1873, *Одбрана*, 24.12.1894, бр. 228, стр. 2.

28 У Управи града Београда радио је као пар година као писар, а затим секретар општине београдске 1888. *Шематизам Краљевине Србије за 1883*, стр. 103, за 1884, стр. 91, за 1888, стр. 27.

29 Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струје у Србији*, Београд 1947, књ. 1, стр, 74, 446.

30 Никола Јовановић је био власник и уредник листа *Борац*, као политичког орган Самосталних либерала, *Југословенска штампа*, реферати и библиографије, Београд 1911, стр. 45.

31 *Југословенска штампа*, реферати и библиографије, Београд 1911, стр. 45.

32 *Српски књижевни гласник* 1937. н. с, књ. 50, бр. 5, стр. 401–403. Некролог од Слободана Јовановића.

ла у Лондону, са делокругом рада у Енглеској и САД у Вашингтону.[33] Међутим, по паду радикалне владе и формирању личног краљевог режима, мандат му је поништен пре него што је отишао на дужност.[34]

Деведесетих година XIX века, из мржње према Бугарима, постајући ватрени туркофил, у многобројним чланцима заговарао је у српској спољној политици споразум са Портом. У том туркофилству, Јовановић је и претеривао, па се чинило као да желео да Србију поново начини Султановом вазалном кнежевином. Из 1893. познат је меморандум у ком је Јовановић у име Србије изнесено потребу економске и политичке еманципације Србије и да је потребно дићи снажан бедем југословенских народа као снажна брана према наступајућем германству.[35]

Поново је 1898. постављен за владиног посланика у Народној скупштини.[36]

Пратила га је судбина боема током читавог живота, чак и онда када је за време краља Петра добио добре положаје у конзуларној служби. После мајског преврата 1903. када су прекинути српско-енглески дипломатски односи због убиства краљевског пара Обреновића, српска влада 1906. послала је Јовановића за конзула у Лондону, да преко својих веза приволи круну и владу на обнову дипломатских односа између Србије и Велике Британије. Он је после дугих разговора успео у томе, да својим посредовањем утиче на промену става владе Велике Британије и омогући поновно успостављање пуних дипломатских односа две земље. Иако је именован за конзула у Лондону и успешно обавио мисију, падом Грујић-Стојановићеве владе, Јовановић је изгубио службу. У време анексионе кризе 1908. Упућен је у Северну Америку за трговачког представника, одакле је 1911. премештен у Египат.[37] Већ је 1912. разрешен и те дужности. После Првог светског рата именован је 1919. за трговачког комесара у Лондону, али је његов положај убрзо укинут и како је пензионисан вратио се у Београд. Међутим доживео је да види оно што је највише желео, а то је да види Бугарску побежену и принужену да уступи Србији прво место у вођству на Балкану.[38]

Поред високих дипломатско-конзуларних активности, патриотски привржен Србији и њеном препороду, Јовановић је бавећи се преводилачким и публицистичким радом објавио више полемичких брошура и књига политичког и економског садржаја. Написао је тако неколико значајних радова као што су: Јеврејско питање у

33 *Српске новине*, 17.8.1893, бр. 182, стр. 960; *Шематизам Краљевине Србије за 1894*, стр. 180.

34 *Српске новине*, 6.3.1894, бр. 51, стр. 239.

35 *Сто година гимназије у Крушевцу*, Крушевац 1965, стр. 99.

36 *Шематизам Краљевине Србије за 1898*, стр. 92, за 1899, стр. 127.

37 Шематизам Краљевине Србије за 1911, стр. 176.

38 Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија СХС*, 1925–1929, књ. 2, стр. 186; *Српски књижевни гласник 1937*. н. с, књ. 50, бр. 5, стр. 401–403. Некролог од Слободана Јовановића.

Србији 1879, Гледстонов пријем српске адресе 1881, Правду на среду 1881, Економски перпетуум мобиле и праве потребе у Србији 1881, Војноекономски извори Енглеске 1882, На гробу ђенерала Скобељева 1882, Радикални некролог ђенералу Скобељеву 1882, Либерали и либерализам 1883, О нашима преко мора 1884, Значај енглеског језика за српску науку и практику – приступно предавање као приватног доцента на Великој школи 1884, Из писма једног старог либерала 1885, Шта ћемо ако су се цареви погодили 1885, Психологија митинга 1885, Феникс-град 1895, Касационом суду 1896, На адресу мојих суграђана 1898,. Хаџи Михаило Х. Пешић 1898, Још није касно 1922. и друга. Превео је од Saint Rene-a Taillandier-a Србија у XIX веку 1887, од Smiles-a Карактер 1889,[39] друго издање 1908. и дело од Adolfa Smita О здрављу нашег Београда 1895. године.[40] Последњи рад написао је три године пре смрти у Београдским општинским новинама описујући успомене о старом Београду.

Живео је повучено 20-тих година XX века, као пензионер, у хотелу Јадран у Београду. Умро је готово заборављен у 86 години у малој собици у једном кућерку на Бановом Брду. За собом није оставио никога јер се није никада ни женио. Завештао је неколико комплета Београдских општинских новина из 80-тих XIX века, старе фотографије и успомене у рукопису који су после његове смрти предати Библиотеци и Музеју града Београда. Сахрањен је тихо на Новом гробљу.[41]

Поред Гвоздића и Јовановића, рођени Пожаревљани, искључиво запослени у дипломатској служби Краљевине Србије и међуратном периоду, када је формирана Краљевина СХС и Краљевина Југославија, били су још Ј. Томић, др Светислав О. Ђорић и др Ђорђе В. Тодоровић. Тек доцније 30-тих XX века појавила се нова генерација дипломатских чиновника пореклом из Браничева о којима се може писати другом приликом.

Пожаревљанин Сава Ј. Томић рођен је 5. јануара 1868. године. Школовао се у родном месту и завршио је природно-математички одсек на Филозофском факултету у Београду.[42] Тамо се и оженио се Изом, која му је подарила ћерку.

Запослио се прво новембра 1891. као наставника у Пожаревцу, одакле је премештен 1. септембра 1895. у Цариград да предаје у српској гимназији,[43] Како се налазио у турској престоници радио је и на

39 Милош Јовановић, *Драгиша Станојевић, Идеје , политички и књижевни рад са освртом на француске изворе*, Нови Сад 1971, стр. 210.

40 Ристо Јеремић, *Биографија српске здравствене књижевности 1757–1915*, Београд 1947, стр. 84.

41 *Политика*, 23. Фебруар 1937, бр. 10328, стр. 12.

42 АЈ–334 МИП, Персонални одсек, 197–520 досије Саве Томића.

43 Године службе Саве Томића као наставника у Цариграду потврђене су Решењем Народне скупштине од 25. новембра 1905. године. Српске новине, 6.12.1905, бр. 269, стр. 1209.

српској пропаганди у тамошњим листовима као што је био Цариградски гласник. Премештен је 11. септембра 1900. за писара у МИД, али је већ фебруара 1901. премештен поново у Цариград. Постао је Указом од 29. септембра 1904. писар генералног конзулата у Солуну, одакле је после годину дана премештен у Битољу. После две године унапређен је крајем јуна 1907. за вицеконзула конзулата у Битољу.[44] Најдужи период у дипломатској служби задржао се у Битољу где је остао све до пред само решавање Источног питања када је крајем јуна 1912. враћен у Београд.[45] Као резервни пешадијски официр учествовао је у Балканском рату 1912. као командир чете у Моравској дивизији другог позива. У бој у на Мердарима средином октобра 1912. извршио је јуриш на непријатељске положаје и његову храброст и одважност забележио је илустровани лист „Балкански рат" 5. јуна 1913. године. Завршетком балканских ратова постављен је крајем октобра 1913. за комесара железничке полиције у Ђевђелији, у рангу члана управе вароши Београдске, али је после месец дана именован за вице-конзул генералног конзулата у Солуну.[46]

Учествовао је и у Првом светском рату као војник, али и као дипломатски представник Краљевине Србије. Након рата радио је у Бечу, све до именовања 14. новембра 1922. за конзула на Крфу. Пре поласка на Крф, добио је задатак да укине Српски сервис за реституцију у Бечу, где је претходно био шеф сервиса. Дошао је на Крф, али је већ марта 1923. стављен је на распиоложење. Изнурен ратним догађајима, изненада је умро 28. априла 1923. на Крфу, где је 30. априла и сахрањен.[47]

Др Светислав Ђорић родио се 13. јануар 1881. у трговачкој породици Огњена Ђорића и мајке Милке у Пожаревцу. Матурирао је 1899. и завршио децембра 1903. Правни факултет на Великој школи у Београду са најбољим успехом. Као правник одмах је постављен за практиканта Трговачког суда у Београду где је све остао до марта 1905. године. У међувремену, како је био међу најбољим студентима, на расписаном конкурсу, изабран је од Правног факултета за питомца за словенско право. Тако га је Србија послала као државног питомца на специјалистичке студије словенског права у Праг које је успешно завршио. Потом је отишао на даље студије на Универзитета у Минхену,[48] Јени и Берлину, од 1905. до 1910. године.[49] Коначно он је августа 1912. у Берлину и положио докторску тезу.

Пред избијање Првог светског рата постављен је априла 1914. за писара Министарства трговине, а убрзо месец дана касније премештен

44 *Српске новине*, 29.6.1907., бр. 144, стр. 3/695.
45 *Српске новине* 3.7.1912, бр. 149, стр. 873.
46 *Српске новине* 3.11.1913, бр. 242, стр. 982.
47 АЈ–334 МИП, Персонални одсек, досије Саве Томића.
48 Љубинка Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, стр. 266.
49 *Наведено дело*, стр. 258.

је за секретара посланства у Бечу где га је затекао Видовдански атентат на надвојводу Франца Фердинанда. Избијањем рата вратио се у Београд. Распоређен је у заробљеничку команду, а потом у МИД који се налазио у Нишу. У тим тешким данима упознао је у Нишу будућу супругу Даринку и оженио је 23. августа 1915. уз присуство кумова Велизара Јанковића и Славка Грујића, који су били високи државни службеници. Прешао је преко албанских планина заједно са војском и стигао 1916. на Крф. Постављен је указом 17. октобра 1917. за секретара у МИД-у на Крфу, да би га послали јула 1918. за секретара посланства у Лондону где је остао до почетка 1920. Године. Био је отправник послова у Хагу почетком 1920, а од јула 1920. налазио се у југословенском посланству у Прагу.[50] На том положају је остао доста дуго јер се и сам жалио Министарству марта 1927. да га заобилази унапређење и да је запостављен. Зато га је Министарство преместило априла 1927 у Београд, где је радио у Административно правно одељење. Премештен је 18. јуна 1928. За секретара посланства у Софији одакле је већ после годину дана 1929. постављен за шефа петог одсека Политичког одељења МИП-а. Унапређен је маја 1930. за саветника МИП-а, потом за шефа првог одсека Правног одељења.[51] Постављен је за помоћника начелника Правног одељења јуна 1939, али је после два месеца пензионисан. Као правник написао је неколико чланака из Правне историје: О конкурсу државе као пореског повериоца и хипотекарних поверилаца,[52] , Значај историје словенског права, [53] Постанак домаћих компилација Византијског права код православних Словена,[54] К објашњењу назива Словенско право,[55] Основна питања о Душановом Законику,[56] а поједини су објављени и на немачком језику у иностраним часописима. Дело у рукопису које је желео да објави било је Српско питање у међународним односима XIX и почетком XX столећа.

Одликован је Албанском споменицом, орденом Св. Саве трећег степена 1928. и другим одличјима.[57] Изненада, после краћег боловања, умро је у лето 4. јула 1940. и сахрањен на Новом гробљу у Београду.

Можда највећа непознаница и контроверзна личност, међу браничевским дипломатама овог периода, представља Др Ђорђе Тодоровић. Он је рођен је 16. новембра 1884. у Пожаревцу, у познатој и угледној београдској

50 АЈ–334 МИП, Персонални одсек, досије Саве Томића.

51 *Дипломатско-конзуларни годишњак за 1931*, Београд 1931, стр. 78–79.

52 *Бранич* 1905.

53 Значај историје словенског права, *Архив за правне и друштвене науке 1909*, VIII бр. 6, стр. 426–433.

54 *Постанак домаћих компилација Византијског права код православних Словена*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије.

55 *Дело,* 1913.

56 Основна питања о Душановом законику, *Архив за правне и друштвене науке 1914*, XVII, бр. 3, стр. 190–239, бр. 4, стр. 263–278.

57 АЈ–334 МИП, Персонални одсек, 153–476 досије Светислава Ђорића.

породици Велимира М. Тодоровића,[58] министра унутрашњих дела у последњој влади краља Александра 1902–1903,[59] тј. генерала Димитрија Цинцар-Марковића.[60] Имао је браћу Александра и Бранислава која су обојица учествовала као официри у балканским и Првом светском рату.

Ђорђе се школовао у Београду где је матурирао јуна 1903. у гимназији Јосиф Панчић, позната као Трећа београдска гимназија. Уписао се на Правни факултет Велике школе у Београду где је дипломирао 1906. године. По завршетку факултета, запослио се 1908. као адвокатски приправник у Београду. Постављен је маја исте године за судског писара Првостепеног суда у Великом Градишту где је остао до 3. марта 1910. када је поднео оставку на то место. Потом је наставио још једну годину студија у иностранству где је 1911. докторирао на Универзитету у Паризу са темом Абитестатско наслеђе у нашем и француском законодавству које је исте године и штампано у Паризу.[61] Повратком у земљу примљен је јуна 1911. за писара у Државном савету, а потом је унапређен и премештен августа 1912. за секретара Министарства правде.[62] У то време био је сарадник стручног часописа Архив за правне и друштвене науке где му је објављен рад Млади преступници у енглеском законодавству[63] који је штампан исте године и као брошура.

Прешао је априла 1913. за секретара у Министарство унутрашњих дела, одакле је коначно стигао маја 1914. у дипломатску службу.[64]

58 Велимир је са очеве стране био пореклом, од Милоја Тодоровића смедеревског окружног начелника, праунук кнеза Теодосија из Орашца, којега је Карађорђе у току устанка 1806. убио, а пореклом преко његове жене Миле (ћерке) од војводе пожаревачког Цинцар Јанка Поповића (1779–1833). Велимир је био сенатор и налазио као министар унутрашњих дела у владама рођака генерал Димитрија Цинцар-Марковића који му је био такорећи брат од стрица у трећем или четвртом колену. Пуковник Машин у име завереника 29. маја 1903. записао је први од завереничких декрета о потреби да се уклоне поред брачног пара Обреновића и Министар председника генерала Димитрија Цинцар-Марковића још Министар војни Милован С. Павловић, као један од најповерљивијих људи краља Александра Министар унутрашњих дела Велимир М. Тодоровић и краљичина браћа Луњевице. Велимир је једини преживео атентат који је на њега, на улазу у кућу, учинио по наредби поручник Милан Марковић испаливши неколико метака у Велимира. Пао је погођен, али је преживео атентат како је био пребачен у болницу.

59 Мрђеновић, *Уставе и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд 1987, стр. 164–165.

60 Велимир је био сенатор и налазио као министар унутрашњих дела у владама рођака генерал Димитрија Цинцар-Марковића који му је био такорећи брат од стрица у трећем или четвртом колену. Пуковник Машин у име завереника 29. маја 1903. записао је први од завереничких декрета о потреби да се уклоне поред брачног пара Обреновића и Министар председника генерала Димитрија Цинцар-Марковића још Министар војни Милован С. Павловић, као један од најповерљивијих људи краља Александра Министар унутрашњих дела Велимир М. Тодоровић и краљичина браћа Луњевице. Велимир је једини преживео атентат који је на њега, на улазу у кућу, учинио по наредби поручник Милан Марковић испаливши неколико метака у Велимира. Пао је погођен, али је преживео атентат како је био пребачен у болницу.

61 *Principes de la devolution des successions ab intestat dans le droit Serbe*. Paris 1911.

62 *Ко је ко у Југославији 1928*, Београд, Загреб 1928, стр. 152.

63 О Младим преступницима у енглеском законодавству, *Архив за правне и друштвене науке 1913*, XV, бр. 4, стр. 311–331, бр. 5–6, стр. 422–430, XVI, бр. 1, стр. 40–79.

64 *Српске новине*, 25.5.1914, бр. 115, стр. 693; *Шематизам Краљевине Србије за 1914. годину.*

Како је био међу реткима који је говорио француски и енглески језик, у току тешких борби српске војске у Првом светском рату премештен је новембра 1914. за секретара посланства у Лондону. После повлачења српске војске и државних институција на Крф и када се консолидовало стање у Министарству Тодоровић је, у време када је смењен посланик Матеја Бошковић, премештен децембра 1916. на Крф.

У време када се увидело да ће уз савезнике стати у пуној мери и САД, Пашић је предвидео слање једне високе мисије у САД. Крајем августа решио је да у мисији поред посланика Веснића буду још: генерал Рашић, политичар Војислав Маринковић, финансијери и индустријалци Милош Савчић и Игњат Бајлони, у име Црвеног крста епископ Николај Велимировић и мајор Христић, који је тада био војни аташе у, као и секретари капетан Милан Јовичић, Богдан С. Марковић и Ђорђе Тодоровић који је био секретар у МИД-у. Како Николај Велимировић није желео да се прихвати чланства у мисији због именовања секретара МИД-а Ђорђа Тодоровића, а и због одустајања Маринковића и Савчића, претило је да мисија пропадне. Зато је Веснић предложио да у мисију буде укључен и бивши министар Сима Лозанић.[65] Крајем октобра пошла је српска мисија у САД, али Тодоровић иако је именован у мисију и указом постављен за секретара посланства у Вашингтону тамо није отишао. Очигледно је остао да ради у Министарству.[66]

После рата унапређен је 23. новембра 1919. у секретара друге класе Министарства иностраних послова. У оквиру Министарства од 1920. до прошао је готово сва њена одељења радећи на сложенијим, као и на мање захтевним пословима. Унапређен је 14. новембра 1921. за саветника МИП-а, а већ 12. марта 1922. постао је директора у Административно правном одељењу. У децембру је преузео и дужност Директора Политичког одељења, а 12. јануара 1923. Постављен је за директора Политичког одељења. Премештен је 14. августа 1924. за саветника посланства у Лондону, потом је именован 24. октобра.1926. за генералног конзула у Њујорку.[67] Почетком 1929. због породичних обавеза вратио се у Европу и из Њујорка премештен је 6. јуна 1929. за саветника посланства у Бечу где није отишао јер је већ после месец дана пензионисан.

Одликован је са више домаћих и иностраних одличја: орденима Светог Саве четвртог степена, Белог орла петог степена, Полониом Реститутом другог степена, Румунском круном трећег степена, медаљом за ревносну службу и другим.[68]

65 Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, стр. 415–419.

66 *Српске новине* 23.1.1918, бр. 10, стр. 1.

67 *Ко је ко у Југославији 1928*, Београд, Загреб 1928, стр. 152.

68 АЈ–334 МИП, Персонални одсек, 196–519 досије др Ђорђа Тодоровића.

Dragos Petrovic

Diplomats from Branicevo in the XIX century

By the middle of the 19th century Serbia life conditions got much better, people from neighbouring regions were moving in and settling, thus many small settlements grew and became towns just like Pozarevac, where the young Serbian state starts opening the very first schools, attended at the beginning by pupils from known and well to do families, while somewhat later attended by peasants' children as well. At the very start of that schooling some pupils showed more enthusiasm, courage and intelectual curiosity. These exceptional pupils, at least many of them, went on to higher schools to become professors, scientists, lawyers, clerks, soldiers, merchants, while some of them rose to become known politicians or diplomats. Branicevo region, with its worthy and industrious people, gave a number of men of high esteem, but just a few made it to the diplomatic service. Though not numerous, diplomats like Svetozar Gvozdic, Nikola Jovanovic-American, Svetislav Djoric, Djordje Todorovic and Sava Tomic throught works and personal lives gave an important impetus to development and progress of Serbia in the XIX century and the beginning of the XXth.

Драгош Петрович

Дипломаты из Браничева в XIX веке

С улучшением жизненных условий в Сербии в середине XIX века, произошло переселение нового населения из соседних областей, а отдельные местечки превращались в городки, такие как, например, был Пожаревец. В этих городках молодое сербское государство формировало первые школы, в которых в начале получали образование лишь дети из влиятельных и богатых, а позднее и из простых крестьянских семей. Среди них еще в самом начале своего образования выделялись своим возвышенным поведением, авантюризмом и храбростью люди, которые в дальнейшем избрали стезю ученых, профессоров, юристов, врачей, чиновников, торговцев, солдат, а кое-кто возвысился и стал политиком или дипломатом.

Область Браничева, где жили старательные и трудолюбивые люди, была родиной многих успешных людей, но меньше всего их было на дипломатической службе Сербии. Хотя их и было немного, такие дипломаты, как Светозар Гвоздич, Никола Йованович-Американец, Светислав Джёрич, Георгий Тодорович и Савва Томич всем своим жизненным путем в значительной степени способствовали развитию и прогрессу Сербии в XIX и в начале XX века.

UDK 930.25(497.11 Braničevski okrug)"18"

Драгана Милорадовић-Николић
Јасмина Живковић
Историјски архив Пожаревац

АРХИВСКИ ФОНД *НАЧЕЛСТВО СРЕЗА ЗВИШКОГ* КАО ОСНОВА ПРОУЧАВАЊА ЦЕЛОКУПНИХ ДРУШТВЕНИХ И ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА У БРАНИЧЕВСКОМ ОКРУГУ ТОКОМ XIX ВЕКА

Архивски фонд *Начелство среза звишкоī* (1839-1944) пружа могућност приказивања генезе српске државе. Пратећи архивска документа из периода 1839-1878. године - из времена формирања првих државних институција Кнежевине, можемо да пратимо стопе попечитељстава на путу формирања позитивних прописа у области администрације (канцеларијског пословања, законских прописа, уредби, прописа у вези пасоша и праћења ситуације на границама), формирања војске и њених пратећих елемената (касарни, гарнизона, стајаће војске, гарде, кавалерије, војне школе, ...) труда и стремљења Попечитељства просвете да народ описмени и просвети, да стане у ред са напредним народима Европе.
С друге стране сталне тензије у држави – од промена династија до војних интервенција већих размера (бомбардовање Београда, протеривање Турака...) оставља дубок траг у брзини освајања тековина европских земаља. По сачуваним сведочанствима, морамо признати да је држава Србија у прошлом веку изузетно добро функционисала.

Кључне речи: Начелство среза звишког, Начелство округа пожаревачког, државна управа, војска, судство, поштански саобраћај, школа, култура, здравствене прилике, пољопривреда, црква, традиционални костим.

На основу Турског устава из 1838. године и Уредбе о устројству окружних начелстава и главним дужностима среских начелника, од 12. јуна 1839, установљен је и Речко-звишки срез са седиштем у Доњој Крушевици, данашњем Кучеву, али је непознат тачан датум оснивања.

Из архивске грађе могу се уочити организационе промене у срезу:

- у периоду од 1839. до 1926. године установљено је као Начелство среза звишког
- у периоду 1927. до 1929. постоји као Поглаварство среза звишког

- у периоду од 1930. до 1944. године поново носи назив Начелство среза звишког.[1]

У овом прегледу пажњу ћемо посветити архивској грађи насталој на територији среза Звишког, али у периоду од 1839. до 1878. – времену које прати формирање првих државних институција Кнежевине и формирање међудржавних веза са Истоком и Западом једне независне нове државе.

Административно–територијална подела државе тада је обухватала округе, срезове и општине (данашња села) као најуже друштвене заједнице. Међу тако устројеним јединицама организационе поделе постојала је изванредна међусобна сарадња и комуникација. Општине, као нуклеуси ове лествице, имале су обавезу редовног извештавања Начелства округа о свим актуелним дешавањима у свом атару (синору), док су начелства срезова и округа, као организационо више јединице, биле одговорне за уредно обавештење, односно, достављање свих аката министарстава и владаоца.

Стасавала кроз развој државних институција нова администрација се угледала на развијене суседе и преносила позитивна искуства.

Упутства која даје Попечитељство унутрашњих дела веома су децидирана у својим захтевима и крајње јасне регулативе захтевају њихово строго поштовање од стране службеника (практиканата, писара и начелника). Из потписа на актима уочава се да је први начелник Округа пожаревачког био Михајло Ђорђевић, потом 1842. године капетан Добросав Здравковић, његов заменик потпоручник Атанасије Вукићевић, а као писари помињу се Младен Стојиљковић, Ђорђе Стојиљковић, а од 1842. године начелник је био Ђорђе Богдановић. Преписка која се водила између Начелства Округа пожаревачког и Начелства Среза звишког углавном је садржавала наредбе, упутства, обавештења, потернице за несталим лицима или преступницима, захтеве за израду и достављање разних извештаја, прогласе Књажеске

1 Фонд је преузет фебруара 1952. године од Народноослободилачког одбора Кучева. До тада је био смештен на тавану зграде бившег Среског начелства. Према усменом казивању мештана, када су бугарски окупатори хтели да пренесу архивски фонд у Бугарску, одредивши чак и кулучаре који ће архиву на својим колима транспортовати, захваљујући иницијативи свештеника и неколицине сељака који су успели да убеде бугарског команданта да су им документа непотребна и књиге сасвим довољне, фонд је сачуван скоро у целости.

Граничне године фонда су 1839–1944. и има 26 м/1. Језик грађе је српски, с тим што је до књижевне реформе 1864. године у употреби црквенословенски. Писмо је ћирилично. Период од 1939. до 1921. године сређен је према фасцикулисаним предметима, деловодним бројевима и хронолошки. Аналитички инвентар постоји за период 1839. до 1900. године, док су регеста докумената за 1839. и 1840. годину објављена у Билтену Историјског архива 1968. године.

Фонд Начелства звишког несумњиво је најзначајнији, најстарији и један од најкомплетнијих фондова којима располаже Историјски архив у Пожаревцу. Као целина, вероватно је најочуванији архивски фонд тога доба на територији Србије.

У грађи с почетка деловања установљеног Среског начелства у Доњој Крушевици, налази се велики број података који презентирају оснивање државног апарата и системе и правце његовог деловања за период од преко једног века.

канцеларије, белешке о примљеним актима, поступању по упутствима и наредбама, и кратке и концизне извештаје о постојећем стању „реда и поретка" и „људи и прилика" у Срезу. Овакав вид комуникације између управних органа указује на постојање веома добре хијерархијске организације државе и њено увек присутно интересовање за животна кретања у микросрединама – општинама (селима) и срезовима као основним административно-територијалним јединицама.

У уређењу канцеларијског пословања[2] посебно је посвећивана пажња печатима. Један од изузетно значајних и најстаријих докумената у фонду је и *Проглас о употреби одређене врсте печата* за време кнеза Милоша Обреновића, датиран 1. јуна 1839. године, а већ 13. јуна 1840.[3] наложено је Начелству Среза звишког од Начелства Округа пожаревачког да *сачини списак примирителних судова у срезу ради израде печата*. На основу одлуке кнеза Александра Карађорђевића и Совјета, Начелство Округа пожаревачког шаље начелству Среза звишког објашњење тачке 9. Закона из 1839. и егземплар печата.[4] Затим су примирителним судовима по општинама (селима – канцеларијама) додељени посебни печати.[5]

Прописана је форма акта, захтевано је од среских писара да сва акта редовно бележе и сређују[6] и врше препис дупликата докумената,[7] захтеван је реверс на примљена документа,[8] писмено је вршена набавка хартије и неопходног канцеларијског материјала (*црвени восак, табаци – рисови артије, фина артиа, плајвази*...[9]), донесена је наредба о обавезној набавци касе или гвозденог сандука и теразија за мерење дуката[10] као и укор за закаснеле или неприспеле одговоре,[11] али је постојала и обавеза редовних – петодневних, седмодневних, петнаестодневних[12] и полугодишњих извештаја[13] који на десетак табака представљају глобалну слику села прве половине 19. века.

Обавезно је поштовање рока за слање одговора Начелству Округа пожаревачког и Попечитељству, упозоравано је да ће се о општинским расходима строго водити рачуна – књиге ће се испитивати и прегледати (пример: посета помоћника славног Попечитељства внутрени дела и

2 Историјски архив Пожаревац, фонд Начелство Среза звишког (даље: ИАП, НСЗ) 1842:44,48.
3 ИАП, НСЗ 1840:244.
4 ИАП, НСЗ 1843:141, од 24. марта.
5 ИАП, НСЗ 1845:441, списак печата.
6 ИАП, НСЗ 1843:155, од 3. априла.
7 ИАП, НСЗ 1845:398.
8 ИАП, НСЗ 1845:115.
9 ИАП, НСЗ 1843:417.
10 ИАП, НСЗ 1845:386.
11 ИАП, НСЗ 1843:16.
12 ИАП, НСЗ 1843:366.
13 ИАП, НСЗ 1843:446; 1845:202, 473.

извршен преглед документације 1845. године)[14], а ту су и упутства за тачно вођење књига,[15] велики штампани обрасци прихода и расхода по општинама[16] и упутство за попуњавање радне књижице „за служинчад."[17]

Објашњења многих догађања у држави леже у политичким превирањима. Оснивач династије Обреновића и Књаз Србије, господар Милош, својим апсолутистичким тенденцијама и непоштовањем слова Устава, према мишљењу Уставобранитеља, постао је неподобан за владара. Долази до његове смене и протеривања изван граница Србије. За новог кнеза бива изабран његов син Милан, који врло брзо, услед болести, умире. Коначно, за владара Србије бива изабран други Милошев син, Михаило. Два документа из фонда Начелства Среза звишког сведоче о овим догађајима: *Прокламација о смрти Кнеза Милана и избору Кнеза Михаила Обреновића за новоі владара* – датиран јула 1839. и *Прокламација Кнеза Михаила, по њеіовом избору* – датиран 1. маја 1840.

Поред напред наведеног, занимљиво је истаћи документ датиран 17. маја 1839.[18] који говори о расположењу дела грађана у вези смене и протеривања кнеза Милоша. Дошло је до војне побуне, јер је део регуларне војске остао веран своме господару до краја. Како су текли догађаји у вези побуне и њеног смиривања, између осталог сазнајемо из акта: начелник Округа пожаревачког обавештава начелника Среза звишког о томе *да је Попечитељство внутрашњих дела своји актом бр. 1200. јавило да је врховни повереник народне војске, пуковник Вучић – Перишић известио да су* (се) *бунтовници без крвопролића предали, положили су оружје на месту Темињ које се налази између Рипња и Раље*. Такође, препоручује начелнику Среза *да учини све да народ буде миран.* Недуго потом стиже захтев Срезу да пошаље четири човека доброг владања у Београд, као депутате за избор новог кнеза, Александра Карађорђевића, 9. маја 1843. године.[19] Прокламација Совјета Књажества 10. маја 1843.[20] о предаји књажеске власти намесницима, а затим 15. маја 1843.[21] Илија Гарашанин, на челу Попечитељства внутрених дела, објављује да је *у 9 сати, на Топчидеру, у присуству представника европских влада, изборе добио Александар Карађорђевић.*

Из 1859. године потиче документ који сведочи о проглашењу Закона у Народној скупштини – по милости божијој, вољи народа, Кнеза Милоша и Државног совјета, да би 7. априла 1862. уследило успостављање централне државне управе и промене назива Попечи-

14 ИАП, НСЗ 1845:404.
15 ИАП, НСЗ 1843:470, од 18. децембра; копија ПУД-а, *комисија је нашла многіе неисправности...* 1844:383.
16 ИАП, НСЗ 1844:407.
17 ИАП, НСЗ 1845:395.
18 ИАП, НСЗ 1839: 11.
19 ИАП, НСЗ 1843:224.
20 ИАП, НСЗ 1843:241.
21 ИАП, НСЗ 1843: 238 (копија).

тељства внутрашњих дела у назив Министарство унутрашњих дела. У низу промена на челу државе сведочи и *Прокламација народу српском поводом убиства кнеза Михаила Обреновића трећеі и устоличења младоі кнеза Милана Обреновића четвртоі*.[22] Потом, 1872. године уследио је позив среском посланику да учествује у прослави поводом пунолетства кнеза Милана Обреновића у Београду.

У фонду се налази и дозвола, копија из Попечитељства унутрашњих дела, од 13. априла 1842, *да се Тома Вучић – Перишић, стари Гарашанин и Стојан Симић, који су неко време били ван земље у изінанству, моіу вратити у земљу.* [23] Неколико дописа и извештаја од августа[24] 1844. године говори о повратку Вучића и Петронијевића из Цариграда, уз помоћ руског конзула Данилевског, и њихово пристајање у Радујевцу.[25] У допису од 27. септембра 1844.[26] Начелство Округа пожаревачког обавезује Начелство Среза звишког да обавести народ да је пуковник Тома Вучић – Перишић произведен од стране кнеза Александра Карађорђевића у чин војводе.

У најстаријој архивској грађи највише је докумената који се односе на проблематику пограничних односа – због близине граница са Аустријом и Румунијом, односно Молдавијом и Влашком. Срећу се дописи о потреби евидентирања страних држављана и прибеглих лица у Србију[27] спискови издатих пасоша,[28] (мали) пасоши за оне који по унутрашњости земље путују,[29] устројење таксе за бегунце који прибегну из Аустрије преко Дунава, или уђу на територију државе ван ћумрука,[30] копија одредбе Правитељства да сви они који су после одредбе од 17. јуна 1843. године из земље у иностранство побегли – ако се у њу врате буду одмах суду предати – *сваки онај кои би у напредак отечество изневерио и одбеіао, кад се у ово повратио буде надлежном суду предати...*,[31] ту је указ о цени пасоша (од 5 до 20 пара чаршијских[32]), уређење пасоша и виза за путнике паробродом из Аустрије за Влашку и Турску,[33] проблеми кривотворења печата на пасошу,[34] молбе за издавање пасоша,[35] копија дописа ПУД-а да је дозвољено путовати само у време док пасош важи и у

22 ИАП, НСЗ од 31. октобра 1868.
23 ИАП, НСЗ 1842:180.
24 ИАП, НСЗ 1844:10, 18. и 19.
25 ИАП, НСЗ 1844:250, 263, 266.
26 ИАП, НСЗ 1844: 302.
27 ИАП, НСЗ 1842:43.
28 ИАП, НСЗ 1843:264, 304, 455, 468.
29 ИАП, НСЗ 1843: 481, од 21. децембра.
30 ИАП, НСЗ 1842:88.
31 ИАП, НСЗ 1843:344, од 26. августа.
32 ИАП, НСЗ 1844:58.
33 ИАП, НСЗ 1842:230.
34 ИАП, НСЗ 1842:222.
35 ИАП, НСЗ 1845:403.

правцу за који пасош гласи,[36] регулативе о трговини са иностранством, правила трговања и бављења трговином – издавање дозвола,[37] дописи о амуницији,[38] обнародовање скидања забране са извоза хране јер *у свим крајевима отечества нашеіа има толико раане, колико е до нове потребно, тако да се види да ће народ наш ове іодине оскудевати...*,[39] указ о издавању билета бећарима,[40] бројни случајеви кријумчарења соли,[41] укази о лажном новцу и мере предострожности против лажних или лакших дуката евидентираних у Молдавији и Влашкој,[42] указ о укидању карантина (14. маја 1842.) и одређивање издавања виза уз дозволу санитетског и ђумручког дела (боравак у карантину је за путнике са еспапом одређен на 24 сата),[43] списак пограничних стража...[44]

Из области војне политике наилазимо на мањи број аката. Најстарији документ из ове области у фонду Начелства Среза звишког датира од 14. априла 1840. године, бр. 141, и представља начин регулисања војне обавезе (отпуст војника) при чему се водило рачуна да регрути буду изабрани из породица где живе заједно и раде браћа уз оца, односно из породичних задруга.[45] Поред заоставштине војника, услед веома честих смртних случајева, наилази се на спискове војника на одсуству,[46] замене регрута услед њиховог здравственог стања, неприлагођености, дописи и смештају регрута, огреву и опреми.[47] Начелство Округа пожаревачког доставља 26. марта 1862. године Начелству Среза звишког *еіземплар који шаље ілавна војна управа о образовању ілавних штабова команди*. Акт бр. 784 од 3. децембра 1862. године представља *упутство министра војноі о образовању чета по селима*, док се актом сигнираним Ф III 335/862 прослеђује *наређење министра војноі да се материјал војни одезбеђује од крађе приликом превоза*. Сачуван је и акт са печатом Кнеза Милоша и Државног совјета од 11. јула 1860. о устројењу оружнице у Крагујевцу, и упутство о устројству стајаће војске.[48]

Претпостављајући да је малобројна документација сачувана о бомбардовању Београда 1862. године посебно истичемо три докумен-

36 ИАП, НСЗ 1844: 48.
37 ИАП, НСЗ 1842: 33.
38 ИАП, НСЗ 1842:216.
39 ИАП, НСЗ 1842:182, од 14. априла.
40 ИАП, НСЗ (НОП-НСЗ: допис по Уредби од 20. дец. 1839. за плаћање Ђурђевданског данка од бећара (копија дописа Совјета) и списак бећара Среза, 16. новембар 1843: 440.
41 ИАП, НСЗ 1842: 137 – писмо председавајућег Примирителног суда, Ђоке Милићевића.
42 ИАП, НСЗ 1842: 3, 39, 40.
43 ИАП, НСЗ 1842:232.
44 ИАП, НСЗ 1843:363, од 9. септембра.
45 ИАП, НСЗ 1845: 396 – спискови мушких глава у кући.
46 ИАП, НСЗ 1843:9, 337.
47 ИАП, НСЗ 1845: 353.
48 ИАП, НСЗ, 1861:1580, од 6. октобра.

та: акт који се односи на *набавку 581.810 ока брашна за војску која је одређена за одбрану Београда*[49], *Прокламација о престанку критичних и ванредних околности поводом бомбардовања Београда*[50] и документ који говори о *престанку ванредних околности у Београду као и укидању наређења о замени Окружних судова у преке судове* – који су постојали за све време трајања ванредног стања поводом бомбардовања Београда.[51]

Изузетно исцрпљујући српско-турски рат 1876–1878. оставио је неколико писаних сведочанстава у фонду Начелства Среза звишког: проглашење ратног стања у Срезу звишком – наредба Кнеза Милана, потом наредба Главне интендантуре у Београду начелнику станице у Мишљеновцу за испоруке потрепштина српске војске у рату са Турцима.[52] Након рата, 1879. године, следило је обрачунавање са дезертерима и од тада датира списак осуђених народних војника браничевске бригаде оптужених за дезертерство у српско – турском рату.

Историјски архив у Пожаревцу располаже обиљем грађе о настанку и развоју судства у Србији. Тако, Устав од 1838. предвидео је три нивоа судског решавања – Примирителни суд, надлежан за решавање парница не вреднијих од 100 гроша, а у кривичним споровима за оне који не завређују више од 10 батина или 3 дана затвора, Окружни или Првостепени суд испитује и суди грађанске парнице, кривична дела и трговачке парнице, Апелациони суд разматра у другом степену решења Окружног, првостепеног суда, и нешто касније, 9. септ. 1846. године, установљен Врховни суд, где је касациону власт имао Кнез. Одлуком кнеза Александра истиче се да и саме судије и полицајци службеници подлежу кривичном поступку[53] и уредбом од 6. марта 1844. године[54] санкционишу се злоупотребе у вршењу службене дужности по општинама и примирителним судовима.

Године 1840. наилазимо на документ о раду примирителних судова, који као судови у првом степену имају седишта у општинама (данашњим селима), у оквиру срезова. Примирителни судови су решавали спорове из различитих правних области: имовинско правне, тачније облигационо правне природе (сазнајемо да је и тада наплата потраживања односно дуговања остваривана путем суда), купопродаја земље, појављују се законом предвиђене одређене санкције за кривична дела, што све подразумева развијену казнену политику. Акт[55] од 13. јуна 1840. године, који представља налог начелнику Среза звишког, од стране начелника Округа пожаревачког *да се сачини списак примирителних судова у срезу ра-*

49 ИАП, НСЗ, Ф III 75/862.
50 ИАП, НСЗ, Ф III 84/862.
51 ИАП, НСЗ, Ф III 148/862.
52 У Мишљеновцу и Нересници налазио се центар за снабдевање Дунавске дивизије и угашен је тек по завршетку рата, 1878.
53 ИАП, НСЗ 1844: 79 – копија.
54 ИАП, НСЗ 1844:59, 74.
55 ИАП, НСЗ 1840: 244, од 13. јуна.

ди израде печата, говори у прилог наведеног о раду судова. Први писани документ о постојању „примирителних" судова, на који наилазимо у грађи овог фонда, датира од 20. марта 1840. године,[56] и представља писмено упутство начелника Округа пожаревачког начелнику Среза звишког, *да се мора поступити* у одређеној ствари *по налоїу тоїа суда*. Бројне су потернице и спискови лица која су одговарала због многих преступа: крађе, разбојништва, безчашћење девојке, убиства, увреде, спорови међу комшијама, туче, „туче на свеца", горосеча, погрдне псовке...[57]

Проглашењем Грађанског законика судство је умногоме унапређено,[58] а ради појашњења извесних судских поступака – поређење надлежности судова у односу на јурисдикцију окружних и среских начелстава, у Звишки срез стигла је копија циркулара Попечитељства,[59] копија дописа Попечитељства ради регулисања надлежности судова,[60] и *Допунска правила усмотренија суђења почасти грађанској и криминалној* кнеза Александра.[61] У фонду се налазе и изводи из парничног поступка,[62] писмено поравнање,[63] из оставинских предмета сагледава се списак оставштине,[64] тражење тестамента, измирење дуга умрлог.[65] У грађи Речко – звишког среза наилази се на пресуде Начелства округа пожаревачког због бруталних туча,[66] али ту су и захтеви за изручење лица осуђених за нарушавање општег мира и закона (дизање бунта), одбеглих из затвора,[67] па и копија акта Попечитељства унутрашњих дела и допис Начелства округа пожаревачког којим се прописује смртна казна за она лица која раде против врховне власти, Устава и народног благостања – *кои би против верховне власти земаљске, против Устава и постоећеї законноїа поредка имао...*[68] а затим као чин добре воље – одлука о помиловању "извесних лица" од стране кнеза Александра, али и допис (копија) Попечитељства унутрашњих дела да ипак Начелство, односно Срез, о њима води рачуна.[69]

У оквиру рада судова, посебно је занимљива област наследноправних односа, која је и са материјалноправног и са процесноправног аспекта, била прилично разрађена и прецизирана за период око половине прошлог века. Као веома интересантан институт права истичемо појам

56 ИАП, НСЗ 1840: 828.
57 ИАП, НСЗ 1844 : 311, 312; 1845 : 218, 438, 439.
58 ИАП, НСЗ 1844 : 93, 103.
59 ИАП, НСЗ 1844 : 241, од 10. јула.
60 ИАП, НСЗ 1845 : 240, 452.
61 ИАП, НСЗ 1845 : 238, од 4. јуна.
62 ИАП, НСЗ 1845 : 305.
63 ИАП, НСЗ 1845 : 202.
64 ИАП, НСЗ 1845 : 274.
65 ИАП, НСЗ 1845 : 128.
66 ИАП, НСЗ 1843 : 406.
67 ИАП, НСЗ 1843 : 142.
68 ИАП, НСЗ 1843:316, од 2. августа.
69 ИАП, НСЗ 1843 : 362, од 9. септембра; 1844:12.

„старатељског суда", који је активиран у случајевима постојања заоставштине без наследника. Посредством овог суда над таквом имовином је постављан старалац – „тутор", за време док се наследници не пронађу, уколико има доказа да постоје, или пак за време њиховог малолетства.[70]

О функционисању судства, вреди истаћи запажање да је 1862. година богата законодавном делатношћу надлежних државних органа. Наиме, у том периоду је преко Округа, Срезу достављен низ штампаних законских текстова, упутстава, односно тумачења за примену законских текстова, допуна или измена закона – на пример: *Допуна закона трговачког у одређивању законске награде посредницима,*[71] *Измена чл. 209. Казненог законика,*[72] *Допуна закона за осуду злочинства, преступа и иступа,*[73] *Копија закона о регрутацији стајаће војске,*[74] *Егземплар закона о чиновницима,*[75] *Закон о раду првостепених судова приликом потврђивања тапија код продаје земље.*[76]

Везано за рад судова, несумњиво је била значајна активност органа унутрашњег „реда и поретка", која се посебно огледала у проналажењу починилаца кривичних дела. Наилазимо на велики број потерница за сумњивим лицима, а као пример, наводимо акт[77] од 14. априла 1840. године који представља потерницу за прекршиоцем са његовим личним описом и разлогом због кога се тражи његово привођење. Такође, постоје потернице за несталим лицима, лицима за којима се из било ког разлога трага, и одбеглом „мангуп – стоком".

Високу приправност Попечитељства унутрашњих дела заокупио је 25. новембра 1844. године упад Стојана Јовановића из Немачке са 30 коњаника на територију Шапца. Убиство два висока чиновника проузроковало је сву будност пограничних служби – по допису Попечитељства унутрашњих дела Начелству среза звишког – да појачају стражу на Дунаву и контролишу све скеле и чамце не би ли бунтовницима онемогућио пребег, али опомињу се и сви начелници да будно мотре „на народ".[78] Тома Вучић – Перишић поручује *високу приправност Попечитељства унутрашњих дела да ревносно врше своју дужност иначе ће против оних који је несавесно врше предузети кораке.*[79] Уз извештаје о разбијеној банди, „сумњивим лицима" у Срезу,[80] Попечитељство унутрашњих дела извештава да је вођа банде

70 ИАП, НСЗ (пример: акт сигн. Ф III 349/1862 – решење о наслеђивању).
71 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 271.
72 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 272.
73 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 277.
74 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 275.
75 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 273.
76 ИАП, НСЗ 1862 Ф I 289.
77 ИАП, НСЗ 1840: 141, од 14. априла.
78 ИАП, НСЗ 1844 : 300, 301, 305.
79 ИАП, НСЗ 1844 : 330.
80 ИАП, НСЗ 1844 : 319.

ухваћен и убијен,[81] да су имена бунтовника у бекству позната,[82] помиње се посебно Сава Станисављевић, марвени трговац, и даје његов лични опис.[83] У срезу Омољском хајдуци су били веома чести,[84] сејали су страх општинским властима и сељанима, па већи број дописа говори о њиховим суђењима и бекствима из затвора.

У овом периоду устројења Кнежевине, детерминишу се пореске обавезе и прописи,[85] ту су предмети о устројењу Ђурђевданског и Митровданског данка[86] који су изражени у грошевима, цесарским дукатима, талирима – орлашима и крсташима, здрав и бушен цванцик,[87] ту су и пописи имовине због дугова (накит, антерије, мараме, пешкири, дукати)[88], списак умрлих лица која су плаћала данак, из кога се види и њихова заоставштина,[89] збирно пружају интересантне податке за материјалну културу. Потернице за дужницима или бегунцима, које у својим рубрикама садрже „лични опис", такође пружају вредне детаље везане за антрополошке проблеме, етногенезу становништва и материјалну културу.[90] На форму свакодневног сељачког костима покушало се деловати у допису *Начелнику Среза Омољскоі... „устројеније шубара неможе се забранити, да обе народ не носи, но можесе саветовати да ове друіим капама замени...".*[91]

Поред платних спискова чиновника и реформе,[92] налази се и обавештење о оснивању удовичког фонда од издвајања из плата чиновника и пензионера (3% годишње). Уредбом од 18. јуна 1840. године Начелство Округа пожаревачког доставља Начелству Среза звишког *Заповест о забрани лова одређене врсте дивљачи на ловиштима среза звишкоі* што имплицира постојање организованог лова на дивљач и интересовање и бригу државе на том плану: пропис против криволова,[93] ловокрадица,[94] посебно о сечи шума;[95] прописи Попечитељства унутрашњих дела за „заватине и крчења",[96] спискови мангуп – стоке, изгубљених или залуталих животиња које причињавају

81 ИАП, НСЗ 1844 : 310.
82 ИАП, НСЗ 1844: 323.
83 ИАП, НСЗ 1844 : 314.
84 ИАП, НСЗ 1844 : 132, 173.
85 Пореска књига на 24 стране од 28. новембра. 1843. године.
86 ИАП, НСЗ 1843:381; 1843:412; 1843:180; 1844 332, 334; 1842 78, 240, Списак села са пореским главама.
87 ИАП, НСЗ 1842: 34.
88 ИАП, НСЗ 1843 : 399, од 5. децембра.
89 ИАП, НСЗ 1843 : 43.
90 ИАП, НСЗ: костим – 1842: 159; 1843 : 313, 380, 330, 332, 444; крађа девојачке спреме – аршини платна ћитајке, ђердани -1845:117.
91 ИАП, НСЗ 1845:136, од 20. априла.
92 ИАП, НСЗ 1845 : 363.
93 ИАП, НСЗ 1842 : 76.
94 ИАП, НСЗ 1842 : 131.
95 ИАП, НСЗ 1842 : 202, парнични поступак од 28. априла; 1843 : 309.
96 ИАП, НСЗ 1845 : 3, од 28. априла; 140,146,407.

штету усевима, препис уредбе Александра Карађорђевића о поступању са мангуп – стоком и начин измирења причињене штете.[97]

Наилазимо на велики број докумената који говоре о организовању „панађура" – вашара по градовима Србије,[98] а по начину обавештења грађанства о месту и времену њиховог одржавања, закључује се да је „панађурима" придавана изузетна важност као стецишту трговаца и месту где се одвијао трговачки живот ондашњег времена. Уредба о одржавању „панађура" донета је 1839. године, а документ датиран 10. јула 1840. године[99] први је писани траг о одржавању панађура у Пожаревцу.

Попечитељство финансија је захтевало од Среза да направи списак лица којима је бивши кнез Милош отео земљу, да би им се она вратила,[100] а ту је и штампани материјал од 2. марта исте године чији су потписници Александар Карађорђевић, Стојан Симић и Аврам Петронијевић: Књаз Српски, по сагласности Совјета даје тумачење тачке 9. закона на повраћај земље од 28. јула 1839; повраћај незаконито узете земље пре и после 1816. године; затим, распис ПУД-а (копија) о поступку приликом откупа земље од Турака[101] или предаје.[102] После сукоба одбеглих турских војника и српских власти, у Ваљеву је сачињено објашњење по коме, од тада српске власти могу сваког Турчина без пасоша да ухапсе, па чак и оружје да примене.[103]

Попечитељство финансија било је заинтересовано за златоносни Пек. Начелник Среза објаснио је Министру финансија да се на Пеку вадило злато још под Турцима и да се злато 20. маја 1844, када је сачињен извештај, још вади и продаје трговцима по цени од 1 цванцика за грам.[104] У 1870. години налазимо податак који говори о деловању Кучајнског рудокопног друштва.[105]

У редовним извештајима начелника Среза наилази се на вредне податке о стању у Срезу: цена стоке и жита (пшеница 60 до 80 гроша, кукуруза и јечма 8–9цванцика),[106] подаци о угареној и засејаној земљи у Срезу,[107] јаким мразевима тако да ни воденице не могу млети,[108] о штетама које губари наносе вћу[109] или нападима голубачке мушице које наносе огромне штете и помор стоке,[110] као и наредба о закопавању

97 ИАП, НСЗ 1845 : 390, од 24. септембра.
98 ИАП, НСЗ 1842 : 130; 1843 : 247, 277, 307, 324, 356; 1845 : 285, 301, 306.
99 ИАП, НСЗ 1840: 19.
100 ИАП, НСЗ 1843 :145, од 30. марта.
101 ИАП, НСЗ 1844 : 3.
102 ИАП, НСЗ 1844:166.
103 ИАП, НСЗ 1844:142.
104 ИАП, НСЗ 1844 :140.
105 ИАП, НСЗ 1870 Ф Ш 376.
106 ИАП, НСЗ 1842: 181, 213; 1845 : 356.
107 ИАП, НСЗ 1842: 49.
108 ИАП, НСЗ 1844 : 366.
109 ИАП, НСЗ 1842 : 213.
110 ИАП, НСЗ 1842: 181; 1844 : 215.

угинуле стоке и везивању паса за шест недеља.[111] Начелник Среза морао је Начелству Округа пожаревачког, по наведеном упитнику, да достави списак дућана и механа.[112] Забележена је посета вице-председника Совјета, Генерал-мајора Стевана Стефановића, срезу ради истраживања соли,[113] али и почеци гајења свилене бубе.[114] На основу документа из 1871. закључујемо да је претходна година била изузетно тешка и неродна – Начелство Округа пожаревачког наређује начелнику Среза звишког да општине лицима настрадалим од поплаве доделе орећу земљу и обезбеде средства за куповину семена.

Један од најстаријих докумената овог фонда, поред војног, може се посматрати и са здравственог аспекта. *Путна објава поручника команде страже радујевачкоі полукарантина*, у сврси његовог путовања за Пожаревац, датиран 14. јуна 1839. године, под назнаком „поверљиво", указује на чињеницу да су карантини и полукарантини тога времена имали изузетну важност као станице у којима се вршила провера здравственог стања путника, на основу које се одобравало односно забрањивало даље путовање или улазак у градове.

Из подручја медицине налази се допис – упозорење за болест „арнаутски пришт" и слање др Пацека да изврши преглед опште ситуације, затим ту су прописи о обавезним мерама заштите и казне за непоступање по њима.[115] У извештајима у отпусним листама или умрлицама војника наилази се на бројне смртне случајеве од грознице и водене болести,[116] штампани материјал и дописи о калемљењу против богиња,[117] долазак физикуса Аћима Медовића у село Дубока,[118] појава срдобоље,[119] шуге, епидемије „гуштер" грознице у Волуји 1873. године уз објашњење њихових симптома, превентиве и начина лечења,[120] забрана продаје незрелог воћа због појаве срдобоље и грознице.[121] Априла 1846. године[122] Начелство Округа пожаревачког извештава Начелство Среза звишког да се *у смислу Кнежеве одлуке о лечењу френіе... омоіући лекару... који у овом циљу путује по Срезу пружања свеіа што је потребно.*[123] Због честих болести тражи се од кме-

111 ИАП, НСЗ 1842 : 214.
112 ИАП, НСЗ 1844 : 81; 1845 : 359.
113 ИАП, НСЗ 1845 : 162.
114 ИАП, НСЗ 1845: 165, од 9. новембра.
115 ИАП, НСЗ 1842 : 68.
116 ИАП, НСЗ 1842 : 54.
117 ИАП, НСЗ 1842 : 104, од 2. марта; Начелство Округа пожаревачког тражи да свештеници направе списак људи непелцованих против богиња (1844: 71), тзв. „крављих богиња" – ред. бр. 131 дел. бр. 174 од 5. апр. 1864.
118 ИАП, НСЗ 1844 : 199.
119 ИАП, НСЗ 1844 : 351.
120 ИАП, НСЗ 1845 : 156, 382, 435, 444.
121 ИАП, НСЗ 1844 : 158.
122 ИАП, НСЗ 1846 : 31.
123 ИАП, НСЗ 1843 : 282.

това да подносе усмени извештај о стању у општинама сваких 7 дана[124] и да убудуће, када се појави нека болест у Срезу, начелник не тражи одмах физикуса, већ сам оде и сачини извештај, па ако је више оболелих од „редње" онда затражи физикуса и лекове. Ту је и копија наредбе и допис Начелства Округа пожаревачког за обавезно спровођење хигијенских мера у циљу спречавања заразних болести.[125] Од 19. октобра 1845. године[126] датира допис о прописима о чишћењу и каснијој употреби ствари и предмета са којима је покојник болестан од инфективне болести био у контакту. Из 1876. године датирају информације о великој смртности у Срезу звишком услед харања великих богиња. Посебно је занимљив документ[127] у коме Начелство Округа пожаревачког шаље Начелству Среза звишког копију акта Попечитељства унутрашњих дела *о забрани лечења од стране приватних лица и врачара* којим се забрањује пракса изузетно раширеног надрилекарства тог доба и усмерава политика здравства у правцу науке, али само је један акт – потерница – где се наводи лажни врач.[128] Уз то наилазимо на доказе о међусобној сарадњи округа у погледу формирања болничких установа[129] којим Начелство Округа пожаревачког обавештава да ће се *организовати набавка постељине за болницу у Неготину.* О постојању статистичке евиденције стања здравља људи и организоване бриге државе око сузбијања болести, говори и целовито сачуван санитетски *Извештај о стању стоке и људи у Срезу,* у коме се констатује још један погубни напад голубачке мушице,[130] а актом од 7. новембра 1846. године[131] Начелству Среза звишког прослеђено је упутство за сузбијање „злобног пришта" који се појавио код „говеда и оваца". Године 1865. донет је Закон о подизању и устројству болница, а 1867. поново је отворена болница у Пожаревцу – *у истој на лечење ће се примити сви болесници без разлике на пол, веру и националност, од свих болести осим сумасишавши.*[132]

Већ 15. априла 1839. налазимо документ којим Начелство Округа пожаревачког шаље Начелству Среза звишког *копију налога Попечитељства правосуђа и просвештенија бр. 366... о новом српском букварy са читанком штампаном у државној штампарији, са захтевом да се учитељи служе новим букваром.*[133]

Наредне године, 1840, акт бр. 1882 представља *препоруку о одржавању школских испита.* Од 17. фебруара 1842. године је копија дописа Попечитељства просвете о *успеху младежи у наукама,* дописи Петра

124 ИАП, НСЗ 1843 : 353.
125 ИАП, НСЗ 1844 : δδ.
126 ИАП, НСЗ 1845: 381.
127 ИАП, НСЗ 1846:134, од 21. марта.
128 ИАП, НСЗ 1845 : 131.
129 ИАП, НСЗ Ф Ш 399/1862.
130 ИАП, НСЗ 1862: 723/1 од 29. маја.
131 ИАП, НСЗ 1846: 782.
132 ИАП, НСЗ 1867:22.
133 ИАП, НСЗ 1839:20, од 18. априла.

Радовановића, попечитеља просвете, потом директора Главне школе, спискови ученика манастира Тумане и Горњокрушевачке школе,[134] списак учитеља нормалне школе у Голупцу,[135] наређење Попечитељства просвете, од 15. маја 1842,[136] да се *сваком учитељу из Округа пожаревачког даје плата из данка. Свака глава која плаћа данак треба на име тога платити и један грош чаршијски.* Попечитељство просвете сугерише да се учитељима обезбеде бесплатни станови, али два дописа говоре о злоупотреби учитељског положаја, без наведених примера злоупотребе.[137] На захтев Среза, Попечитељство просвете прихвата иницијативу за подизање школа,[138] да би 16. септембра 1863. године кнез Михаило Обреновић прогласио Закон о оснивању основних школа у градовима и селима и Закон о оснивању Више женске школе у Београду. У складу са донетим Законом у Горњој Крушевици је 1871. године отворена школа за женску децу, и утврђен уговор између мустапићке општине и дунђера, о зидању основне школе у Мустапићу, 1872. године. Одржана је лицитација у Начелству београдском за зидање основне школе у Петки, а 1874. била је изграђена прва школа у општини Турија. Петар Радовановић, који је „визитацију држао" десетак дана 1845. године у голубачкој школи,[139] саветује да се благовремено прибаве све потрепштине неопходне за нормално функционисање школе.[140] Срез се обавештава о времену одржавања испита у редовним школама.[141] Начелство Округа пожаревачког обавештава Срез о наређењу Попечитељства просвете[142] о одржавању полугодишњих испита у свим школама, да о томе пошаље извештај и да се ученицима издају исписнице или сведочанства.[143] Од 21. августа 1843.[144] је обавештење Начелства Округа пожаревачког, према акту истог Попечитељства бр. 861, *да ће се у нашим школама употребљавати кратки катихизис и црквена историја које су у нашој Топографији штампане, а чија је цена објављена у Новинама Србским па да они исте у овоме срезу учитељима препоруче...* Нажалост, стање у просвети осликава и извештај Начелства Среза звишког Начелству Округа пожаревачког да *Нормална школа у Голупцу у претходној години није имала никаквих прихода.*[145] *Наредба Попечитељства просвештенија и црквених де-*

134 ИАП, НСЗ 1842:38, од 15. фебруара.
135 ИАП, НСЗ 1845:1.
136 ИАП, НСЗ 1842: 6.
137 ИАП, НСЗ 1845:365, 373.
138 ИАП, НСЗ 1845 : 120, од 6. априла.
139 ИАП, НСЗ 1845 : 195.
140 ИАП, НСЗ 1845 : 372, од 16. октобра.
141 ИАП, НСЗ 1843 : 89, од 22. фебр; 1845:203, 1843 257.
142 ИАП, НСЗ 1843: 605, од 22. јуна.
143 ИАП, НСЗ 1845:351, Прописи Управитељства Гимназијског Попечитељства просвете 25. септембра.
144 ИАП, НСЗ 1843:339.
145 ИАП, НСЗ 1844:395.

ла да се сва деца имају у школу слати[146] потврђује живо настојање државе да се ово становништво описмени. О обележавању школске славе сведочи допис *Упутство о прикупљању помоћи за просветне установе и прослави Светоі Саве,* датован 15. јануара 1846. године.[147] Интересантна је и забрана Милована Спаића, главног управитеља основних школа, да се у школу улази или борави са капом на глави.[148]

Пажње је вредна препорука Попечитељства просвете да Начелство спроведе прикупљање „стародревности" – акцију коју ће водити учитељи[149] – нарочито старог српског новца, да би се новооснована музеј обогатио и унапредио.[150] Из једног документа сазнајемо да је извесни Благоје Вељковић, из Аустрије, организовао копање у старом граду Голупцу и ископао један бакарни предмет од 98 ока.[151]

За напредак државе неопходни су и путеви, те 16. септембра 1840. године Начелство Округа пожаревачког налаже Начелству Среза звишког *обавезно одржавање друмова и ћуприја у том срезу*[152] не би ли поштански саобраћај што боље, брже и квалитетније функционисао јер је уређење канцеларијског пословања предвидело да се *пошта увек у среду и суботу ујутру експедирати мора...*[153] Документ који сведочи о установљењу поштанске линије од Пожаревца према Доњој Крушевици, датиран 15. новембра 1845. године.[154] Актом[155] Начелство Округа пожаревачког доставља Начелству Среза звишког *распис Министра унутрашњих дела у вези разношења поште по унутрашњости.* Уз то се помињу „дилижансе" – поштанска кола за превоз и достављање поште. У насељу Мишљеновац у Звишком срезу, постојала је поштанска станица која је представљала одмориште за дилижансе (*додељује се 50 кола сена С. Милорадовићу за исхрану поште Мишљеновачке*[156]).

Године 1846. 2. јула[157] прослеђен је Начелству Среза звишког *Распис Попечитељства внутрашњих дела о зидању зіграда у іградовима и селима* на основу кога се, из чињенице да су зграде подизане по одговарајућем плану и стандардима, закључује да је постојала развијена грађевинска политика. Поред захтева за градњу среске куће у Голупцу и Нересници[158] копије Попечитељства унутрашњих дела

146 ИАП, НСЗ 1862: 742, од 15. јула.
147 ИАП, НСЗ 1846: 5.
148 ИАП, НСЗ 1845:364, од 4. октобра.
149 ИАП, НСЗ 1843:15, од 11. јануара.
150 ИАП, НСЗ 1844:145.
151 ИАП, НСЗ 1844:126,141.
152 ИАП, НСЗ 1843: 266, од 8. октобра; 1845 : 393.
153 ИАП, НСЗ 1845:445, од 17. децембра.
154 ИАП, НСЗ 1845:398.
155 ИАП, НСЗ Ф III 156/1846.
156 ИАП, НСЗ Ф III 251/1862.
157 ИАП, НСЗ 1846: 209.
158 ИАП, НСЗ 1845 : 158.

о уређењу сеоског гробља и начина сахрањивања, говори и распис о одржавању чистоће на улицама и у кући.[159]

Црква је зрачила посебним утицајем и угледом, и посвећивана јој је посебна наклоност. Посета митрополита Петра Јовановића Браничевској епархији изазвала је велику пажњу.[160] Интересовање Попечитељства унутрашњих дела изазвала је бројност невенчаних парова, захтевали су извештај о томе од Среза,[161] а ту је и потерница за одбеглим младенцима.[162] Богохулним су сматрана дела против цркве о коме говори акт о забрани *арендаторима сече манастирске шуме око манастира Тумане*[163] и упутство паросима да *према акту Попечитељства просвештенија утичу да парохе и искорене псовке крста и бога.*[164] Јануара 1846. године[165] Начелство Среза звишког јавља Начелству Округа пожаревачког *да ће поступити по акту у коме му се препоручује да изађе у сусрет жељама сакупљача прилога за манастир Горњак.* Као занимљив, можемо издвојити и акт[166] који представља препоруку о *избору кметова у срезу који ће ићи на Богослужење и пренос моштију Стевана Првовенчаног из манастира Каленић у манастир Студеница* на Преображење 1839. године.

Два дописа сведоче о ставу тадашње државе према Јеврејима. Први је извештај Начелства Среза звишког Начелству Округа пожаревачког, у ком је скренута пажња општинама, а нарочито граничарима да пазе да 30 породица Јевреја не пређе у нашу земљу, и да сваког без пасоша врате натраг. Ту је и налог Попечитељства унутрашњих дела да се Јеврејима трговцима који долазе из Београда забрани насељавање у Округу пожаревачком.[167]

* * *

Резимирајући благо које пружа архивска грађа фонда Начелство среза звишког, апострофирајући најстарија документа, можемо закључити да је постојала изузетно добра државна организација, са израженим принципом хијерархије и централизације власти. Евидентне су и апсолутистичке тенденције у владавини династије Обреновића, у првом реду оснивача династије Кнеза Милоша.

Желели смо да кроз архивски фонд Начелство среза звишког илустровано прикажемо генезу српске државе, да пратимо стопе попечитељстава на путу формирања позитивних прописа у области администрације (канцеларијског пословања, законских прописа, уредби, прописа у вези пасоша и праћења ситуације на граница-

159 ИАП, НСЗ 1844:119.
160 ИАП, НСЗ 1845:164,165, од 14. маја.
161 ИАП, НСЗ 1845:153.
162 ИАП, НСЗ 1845:129.
163 ИАП, НСЗ 1846: 228/158, од 5. априла.
164 ИАП, НСЗ 1846:160, од 10. маја.
165 ИАП, НСЗ 1846: 12, од 17. јануара.
166 ИАП, НСЗ 1839:135.
167 ИАП, НСЗ 1844:50,412.

ма) формирања војске и њених пратећих елемената (касарни, гарнизона, стајаће војске, гарде, кавалерије, војне школе, ...) труда и стремљења Попечитељства просвете да народ описмени и просвети, да стане у ред са напредним народима Европе.

С друге стране сталне тензије у држави – од промена династија до војних интервенција већих размера (бомбардовање Београда, протеривање Турака...) оставља дубок траг у брзини освајања тековина европских земаља.

Вероватно да строга државна хијерархија са примесама апсолутизма трпи одређене критике. По сачуваним сведочанствима, морамо признати да је држава Србија у прошлом веку изузетно добро функционисала. За време о коме говоримо и кроз призму многих каснијих догађања, одајемо признање овој веома напредној и квалитетној државној организацији.

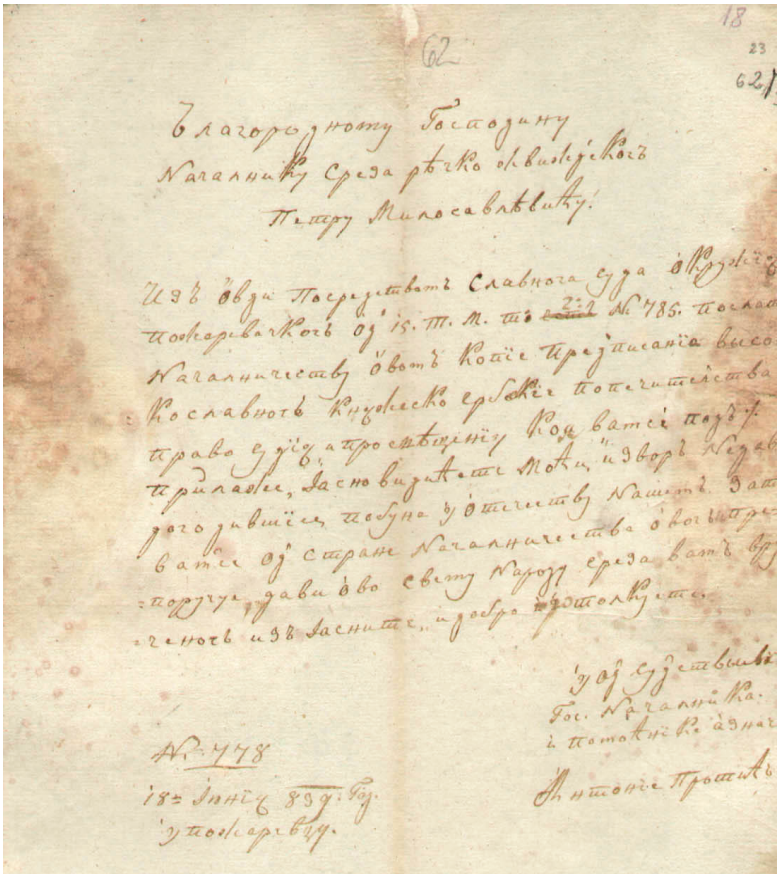

1839. јануара 18, у Пожаревцу

Допис начелнику Среза речко-звишког, Петру Милосављевићу од помоћника казначеја Антонија Прокића у вези побуне у Отечеству.

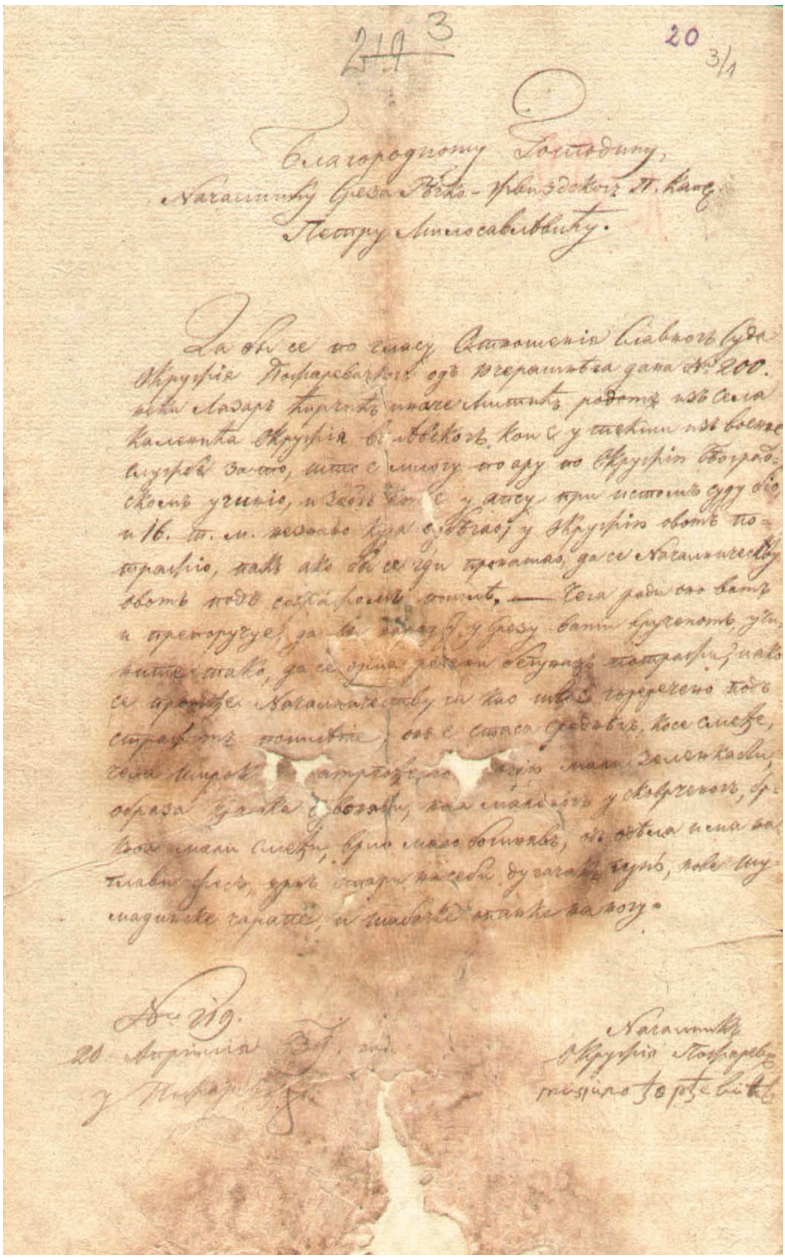

1839. априла 20, у Пожаревцу
Начелник Округа пожаревачког Мојсило Ђорђевић упућује поштерницу начелнику Среза речко-звишког за „Лазара Ђирића иначе Митића" и обавештава га да је из службе одстрањен због великих „поара".

UDK 329.13(497.11 Požarevac)"1879/1880"

Проф. др Андреј Шемјакин
Институт за славистику Руске академије наука, Руска федерација

ПОЧЕЦИ СРПСКЕ НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ НИКОЛА ПАШИЋ У ПОЖАРЕВЦУ (1879–1880)

Наш научни сусрет је посвећен Бранићеву, па ће се његови учесници у својим рефератима вероватно дотакнути историју овог краја. У вези са тим ми би смо хтели да изнесемо неке податке из живота и политичког рада Николе Пашића, које су директно везани за Пожаревац. Ствар је у томе, да се 1879. године Пашић кандидовао за варошког инжењера у Пожаревцу; та служба је била погодна, јер је обезбеђивала живот и давала право да задржи посланички мандат, који је он добио на скупштинским изборима пре годину дана. У Пожаревцу је Пашић боравио све до краја јесени 1880. године – после формирања напредњачке владе Милана Пироћанца и нових избора у Скупштину он је прешао у Београд... Али одмах треба рећи, да је – мада и кратак – пожаревачки период живота Николе Пашића био од велике важности за историју Српске народне радикалне странке: без детаљног познавања његове политичке активности у оно доба јако је тешко објаснити ту, буквално муњевиту, брзину, са којом се Радикална странка организовала почетком 80-х година, прекривши сву Србију густом мрежом својих одбора... Али да кренимо редом.

* * *

Ситуација у Србији после ратова за независност и конгреса у Берлину мало је личила на предратне прилике. Резултати војних операција и дипломатских самита нису оправдали очекивања јавности. Потписивање Берлинског уговора фактички је означило крај целе једне епохе – епохе „српског националног романтизма из доба кнеза Михаила и Уједињене омладине српске"[1]. Ту епоху сменило је време жестоких разочарања и „ситних послова". Према сликовитом изразу Јована Скерлића, „уколико се шездесетих година летело по небу, утолико се осамдесетих година гмизало по земљи"[2].

У земљи је и даље било на снази ванредно стање, уведено 1876, тобоже само за време рата, али није укинуто ни после закључења ми-

1 *Терзић С.* Јован Ристић и „заветна мисао српска" (1868–1876) // Историјски часопис. Београд, 1987. Књ. XXXIV. С.290. Видети такође: *Чубриловић В.* Историја политичке мисли у Србији XIX века. Београд, 1958. С.349; *Екмечић М.* Стварање Југославије. 1790–1918. Београд, 1989. Књ.2. С.333; *Мекензи Д.* Србија као Пијемонт и југословенска идеја (1804–1914) // Историјски часопис. Београд, 1992. Књ. XXXVIII. С. 194.

2 *Скерлић Ј.* Историја нове српске књижевности. Београд, 1953. С.344.

ра. Под плаштом ванредног стања кнез Милан Обреновић одлучио је да се обрачуна с политичким противницима. После покушаја устанка у Тополи, у новембру 1877, стрељан је потпуковник Јеврем Марковић – херој последњег рата с Турском, један од првака предратне парламентарне опозиције. Према уверењу монарха, „у војсци могли су остати само кнезу слепо одани официри. Њој је сада примером хтео показати судбину њему неверних, или непотпуно верних војних старешина…”[3]. Погубљење Ј.Марковића до те је мере личило на неприкривену освету да су га осудили чак и у европским престоницама. Руководство руског МИД-а наложило је своме дипломатском представнику у Београду да, поводом погубљења Ј. Марковића, изрази незадовољство и уопште скрене пажњу српској влади да учестале смртне казне на Александра II остављају негативан утисак. У вези с устанком у Тополи пала је сенка сумње на Николу Пашића, који се, неким чудом, „једва спасао тамнице”[4].

Осим тога, Пера Тодоровић и Пера Велимировић – вође (заједно с Пашићем) предратног социјалистичког покрета[5], били су принуђени да фактички побегну из Србије, јер њихово непосредно учешће у борбама са Турском (П. Тодоровић био је чак одликован медаљом за личну храброст, испољену у бој код Шуматовца[6]) ни на који начин није утицало на ублажавање раније изречених пресуда због организације чувене демонстрације „Црвени Барјак” у Крагујевцу средином фебруара 1875 – да су остали у отаџбини, уследила би њихова вишемесечна „изолација”.

Покрет следбеника Светозара Марковића био је, према томе, значајно ослабљен. Од његових првака, „у строју” је остао само Пашић, али је и његов положај у таквим околностима био несигуран. У том критичном тренутку, у септембру 1878, он је поднео документа на катедру за геодезију Велике школе, још једном конкуришући за место професора. Мада је био једногласно изабран између пет кандидата, Пашић, међутим, ипак није постао професор. Одлуку Академског савета Велике школе требало је да потврди влада, а Јован Ристић, свемоћни министар иностраних дела при номиналном премијеру Стевчи Михајловићу, примивши кандидата одлучно је изјавио да га као социјалисту не може потврдити на дужност за коју се пријавио[7]. Пашић је сместа реаговао – када је 27. септембра 1878. уследио кнежев

3 *Раденић А.* Тополска буна // *Раденић А.* Из историје Србије и Војводине. 1834–1914. Нови Сад – Београд, 1973. С.410.

4 *Радонић Ј.* Пашићев избор на Великој школи пре педесет година // *Радонић Ј.* Слике из историје и књижевности. Београд, 1938. С.267.

5 Опширније о томе видети: *Перовић Л.* Никола Пашић о Радикалној партији пре њеног формалног организовања // Никола Пашић. Живот и дело. (Зборник радова). Београд, 1997. С.53–63; *Шемјакин А.* Письма Николы Пашича как источник для изучения характера Сербской народной радикальной партии // Писмо. Београд, 2001. С.193–214.

6 *Тодоровић П.* Дневник. Приредила Л. Перовић. Београд, 1990. С.204.

7 *Несторовић Ј.* Почетак политичке каријере // Споменица Николе Пашића (1845–1926). Београд, 1926. С.119; *Љушић Р.* Избори Николе Пашића за професора Велике школе // *Љушић Р.* Србија XIX века. Београд, 1994. С.203–204.

указ о спровођењу избора за прву послератну скупштину, он је истакао своју кандидатуру у родном Зајечару, и био изабран за народног посланика. Тако се, пребродивши „уз помоћ" Ј.Ристића краткотрајну слабост, Пашић поново бацио на политику.

Пошто је добио вести о Пашићевом избору, Ристић (који је 1. октобра заменио С. Михајловића на дужности председника Министарског савета) јасно је схватио какву је грешку направио када није потврдио одлуку Академског савета Велике школе[8] У Скупштини се појавио још један противник, који је већ првим својим иступањем јасно ставио министрима до знања да ће они имати достојан отпор опозиције. У намери да неутралише Пашића нови премијер му је, преко поверљивих лица, предложио портфељ министра грађевина у својој влади, уз услов да „отупи оштрицу" свога опозиционог деловања[9]. Пашић је одбио да уђе у кабинет и сачувао одрешене руке[10]. Међутим, ни Ристић се није предавао. Руководећи органи Скупштине, чија је већина подржавала владу, приликом верификације посланичких мандата „открили су" кршење изборног закона и одбили да верификују мандате низу посланика, укључујући и Пашића[11]. Али ни то није помогло властима. Након допунских избора он је био поново изабран, и овај пут Скупштина је била принуђена да верификује његов мандат[12].

Избор Пашића у српски парламент био је за њега уистину преломни догађај, који је значио да ће од тада па занавек политика постати његово главно занимање. Све остало, укључујући и омиљену науку, одлазило је у прошлост. Коцка је бачена, мостови су спаљени...

У Скупштини, прикључивши се групи опозиционо настројених посланика (Адам Богосављевић, Милија Миловановић, Ранко Тајсић, Димитрије Катић, Милош Глишић, свештеник Милан Ђурић и други), Пашић је наставио дело које је прекинуо рат. Као и раније, он је настојао да владине противнике обједини у јединствену фракцију, што је подразумевало идеолошко утемељење њенога деловања. Ова његова намера је у тој ситуацији била апсолутно умесна и правовремена – опозиција првог послератног сазива скупштине била је у стању расула, колебљива, у суштини обезглављена: Ј.Марковић је стрељан, А.Богосављевић се некако упадљиво држао по страни – чинило се да више не види смисао у самом вођењу борбе против владе, јер су резултати оба рата показали да су чак и они безначајни уступци, које

8 У вези с овим Карло Сфорца је запазио: „Може се рећи да је влада кнеза Милана разорила и последњу могућност да се са попришта активне политике уклони човек који је ускоро имао да постане његовим најстрашнијим противником" (*Сфорца К.* Никола Пашић и уједињење Југословена. Ратне и дипломатске успомене. Београд, 1937. С.43).

9 *Несторовић Ј.* Почетак политичке каријере… С.119.

10 Исто.

11 Архив Србије. Ф. Народна скупштина. Фасцикла 2. Бр.1 (1888). Л.5–5 об.

12 Аутобиографија Николе П. Пашића // Никола П. Пашић (10. децембар 1926 – 10. децембар 1936). Београд, 1937. С.69–70.

су успели да од ње уочи тих ратова изнуде, у потпуности поништени, а унутрашње стање у земљи још је теже него у предратним данима. И стога је Јован Милићевић с пуним правом могао да констатује: „Идеолошки недовољно изграђена и организационо неповезана, она (опозиција – А.Ш.) је под тешким утиском ратних резултата и њихових последица и сама морала запасти бар у тренутну кризу”[13].

Објективно гледано, историјска заслуга групе А.Богосављевића, и у томе се слажу практично сви истраживачи, састоји се у чињеници, „да је сељак био покренут из дугогодишње учмалости и да је, као најмногобројнији чинилац у тадашњој Србији, поставио питање својих политичких права и свог места у политичком животу Србије”[14]. А што се тиче ефикасности борбе ове групе са режимом, сав њен потенцијал био је практично истрошен током драматичних предратних месеци 1875–1876 године. У послератној Србији, стара опозиција већ „није функционисала” – повлачење бившега вође у засенак био је очигледни симптом њеног безнадежног стања.

За нови јуриш на владу била је потребна коренита промена деловања опозиције, што је Пашићу било суђено да оствари. Ову мисао лепо је изразио Растислав Петровић: „Веома је значајно, да не кажемо пресудно за Адамове радикале, што је Никола Пашић пришао Адаму Богосављевићу. Оно што је недостајало Адаму Богосављевићу, смисао или урођеност да као првак или народни трибун буде истински вођа, Адамови радикали (у скупштини – А.Ш.) наћи ће у Николи Пашићу. Овај вешти инжењер-грађевинац, уместо да гради путеве и зграде, почео је уласком у Скупштину да изграђује радикалну партију од материјала, који је и у Скупштини и у народу створио Адам Богосављевић”[15].

За две године Пашићу је пошло за руком да „окупи” прилично шаролику скупштинску опозицију, чврсто је уједини под јединственим паролама, унесе елементе дисциплине и реда у њено хаотично деловање – речју, у облику својеврсног радикалског скупштинског клуба он је створио неопходну основу за даље брзо и успешно организовање Радикалне партије у масама српског народа. Раша Милошевић, који је тада био у прилици да изблиза посматра Пашића, оставио је сведочанство које потврђује наведени закључак: „У овој Скупштини (сазива 1878–1880 – А.Ш.) било је и старијих радикалних посланика, али он као интелигентнији међу њима заузима, природно, без икаквог наметања, прво место међу првима. Све интерпелације,

13 *Милићевић Ј.* Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака // Историјски гласник. Београд, 1969. Бр.2. С.11.

14 *Тодоровић Д.* Народни трибун Ранко Тајсић. Београд, 1983. С.122. Видети такође: *Никић Ф.* Локална управа Србије у XIX и XX веку. Београд, 1927. С.183; *Петровић Р.* Адам Богосављевић. Београд, 1972. С.164.

15 *Петровић Р.* Адам Богосављевић. С.126.

предлози, говори против предлога и поступака либерала министара, покреће и врши Пашић као меродаван од стране опозиционе групе. Одмах још на овој Скупштини Пашић је заузео положај првака. Он је успео да међу својим друговима заведе неку дисциплину, неки ред по коме нико није могао у Народној скупштини покретати нешто без споразума у радикалном клубу"[16]

Као што видимо, вожд је рођен. Појавила се и организација – истина, још увек само у зачетку, али с потенцијалом да се преобрази у моћну хоботницу. Сама пак могућност таквог „преображавања" директно је зависила од унутарполитичких услова, првенствено од тога колико је још било суђено „свемоћном" Ј.Ристићу да диктаторски влада Србијом. Свестан тога, Пашић је очекивао промене у земљи, и припремао се за њих.

* * *

Посебан значај у овоме имало је појављивање новог опозиционог гласила – листа „Видело", чији је први број изашао 1 јануара 1880. Било је то гласило посланичке групе младоконзервативаца – будућих напредњака и Пашићевих заклетих непријатеља. Али сада су, за неко време, између њих и радикалне опозиције успостављени односи блиске сарадње у борби против владе. Блок је био потребан обема фракцијама. Према речима Слободанке Стојичић, „савезници у опозицији су имали користи од тога савеза: једни су били заједно јачи према Скупштини и бирачком телу, други су били заједно јачи према влади и кнезу. Тај интерес их је и ујединио у борби против либералне владе, иако су у суштини имали различите погледе и различите циљеве"[17]. Тактички савез са младоконзервативцима пружао је Пашићу могућност да искористи странице њиховог гласила. После забране „Старог Ослобођења" 1876, он више није могао да издаје свој лист, и стога је веза с масама, посредством савезничког „Видела", за њега била уистину драгоцена.

У том листу, у паузама између парламентарних седница, Пашић је почео да разрађује програм будуће Радикалне партије. Крајем априла 1880. он је у штампи први пут употребио овај термин, указујући да под „радикалном партијом" треба подразумевати „начелне и политичке пријатеље пок. Адама (А.Богосављевић преминуо је у марту 1880. од упале плућа – А.Ш.)"[18]. Нешто касније, у том истом „Виделу" објављено је Пашићево писмо уреднику листа, у коме је формулисао основне поставке програма радикала[19].

16 *Милошевић Р.* Никола Пашић // Политика. 11. децембар 1926. Бр.6693.
Алекса Ивић је такође истицао: „Личност Николе Пашића постајала је све више средиштем опозиције. Крајем фебруара 1880. у њему већ сви гледају вођу опозиционих посланика. Он је давао директиву опозицији и по његовој тактици је опозиција узимала учешћа у свакој дебати и изазивала сваки час гласање" (*Ивић А.* Почетак посланичке каријере Николе П. Пашића // Политика. 19. децембар 1926. Бр. 6701).

17 *Стојичић С.* Уставни развитак Србије. 1869–1888. Лесковац, 1980. С.136.

18 Изјава. 30. април 1880. г. // Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1872–1891). Приредили Л. Перовић и А.Шемјакин. Београд, 1995. С.57.

19 Господине уредниче! 2. мај 1880. г. // Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1872–1891). С.58–62.

„Да се народу олакша терет, – писао је Пашић, – нужне су реформе које ће заменити старе установе новима, које ће јевтиније коштати, а више народу дати слободног времена за рад и привреду". Реч је била о реформама у духу самоуправе – полиције, просветног система, контролних и финансијских органа, стајаће војске; уклањање окружних начелстава и распуштање Државног савета. „Са друге стране, – наставља аутор писма, – треба живо радити на томе да се земљорадња у нас побољша, да се индустрија домаћа развија, али уколико је могуће без пролетаријата, и да се трговини отворе нове светске пијаце. Од увећаних прихода да се употреби један део на отплату дуга, а други део на разне земљорадничке, занатлијске и индустријске установе".

„Како реформе треба да испадну у што чистијем народном духу", оне, по Пашићевом мишљењу, треба „да се проистеку из опште и свестране критике", а да „при извођењу рефорама учествују сви способни и умни људи без разлике партија и занимања". Полазећи од овакве оријентације он каже да би „најближи програм народне радикалне партије" био „да прошири штампу, да установи слободу збора и договора, са слободом удружења. Да потврди и утврди општинску самоуправу. Да подејствује да се сазове Велика народна скупштина". То су захтеви „које би народна радикална партија желела да се изведу и остваре у што краћем року". Када ће то моћи да се оствари? Пашић закључује да ће то „зависити од већине народа и његове интелигенције, која је позвана да му предњачи у тим питањима…".

Очигледно је, да, осим предлога политичких реформи различитог степена дубине, у овом Пашићевом нацрту партијског програма звучи и изразита антикапиталистичка нота. Као и раније, Пашић иступа против раслојавања друштва, настојећи да по сваку цену сачува његову социјалну хомогеност. Ипак (што је веома важно), он никако неће да ту хомогеност сачува по цену одустајања од економске модернизације; напротив, више је него очигледна његова жеља да подстакне развој српске економије уз помоћ финансијских улагања државе у различите њене гране.

Као што се види, и даље непрестано Пашића мучи оно исто питање које је први пут поставио још 1872. године: Како се променити а и даље остати оно што јеси?[20] Али, док је онда ово питање ипак било више у сфери теорије, сада – после Берлинског конгреса – оно за њега постаје изразито актуелно. Па како то постићи? Политичким реформама омогућити стварање државе „у што чистијем народном духу", државе која ће српском народу обезбедити економски процват („народно благостање", према ондашњој терминологији), али га истовремено сачувати од „пролетаријата", тј. гарантовати социјалну једнакост. У овим реформама најважнију улогу требало би да има партија која

20 Видети: Писмо Николе Пашића министру просвете и црквених дела. Цирих, 8. марта 1872. // Никола П. Пашић. Писма, чканци и говори (1869–1991). С.27–29.

се састоји од „већине народа", предвођена образованом мањином – „интелигенцијом", „која је позвана да му предњачи у тим питањима". Такав је Пашићев одговор, такву партију он ствара.

И мада је његов одговор веома схематичан и декларативан (тај свој алгоритам – „политичким реформама ка социјалној једнакости" – Пашић ће детаљно изложити касније), сама та изјава органски кореспондира с његовим предратним погледима. У суштини, разлика је само у једном – првобитни облик отелотворења колективности и једнакости сада више није ранија „асоцијација произвођача" (општина)[21], већ држава у целини. И то је било сасвим логично, јер се управо држава (Србија) после 1878. нашла под непосредним ударом Запада, на шта је Пашић сместа идеолошки реаговао, следећи свој омиљени принцип – „наше политичке и економне теорије везујемо увек са дневним питањима"[22]. И стога, мотив унутрашње модернизације (као израз одбрамбеног рефлекса) није нимало случајно присутан у његовом програму – у новим условима (након што је Србија стекла независност) аутор програма је посебну пажњу обратио на економске прилике у сопственој земљи. Ово ћемо илустровати конкретним примером.

Дана 26. децембра 1879. Пашић је Скупштини поднео предлог о хитној помоћи „домаћој производњи". Наиме, он је предвиђао да ће, после Берлинског конгреса, неминовно наступити доминација страног капитала, и то пре свега аустроугарског, у слабо развијеној српској економији, што би, по његовом мишљењу, имало кобне последице по развој земље. Због тога је предложио низ мера које би требало да стимулишу убрзани развој тек зачете „домаће производње", чиме би се сачувала економска самосталност Србије. То су биле следеће мере: „Народна и стајаћа војска облачи се у одело, које се у Србији израђује; све, што држави треба, она мора купити у земљи, само оне продукте, које у земљи нема, може купити са стране; државне власти набављају сву радну снагу у земљи, а што недостаје могу са стране набавити; сваком индустријском предузећу „Управа фондова" даје првенствено новац..."[23]

Дакле, очигледно је појачавање државне и националне компоненте у Пашићевој поратној мисли, што је представљало примерену реакцију на нови геополитички однос снага у балканском региону.

21 Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1869–1991). С.43, 51.

22 Писмо Николе Пашића Јеврему Марковићу // Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1869–1891). С.43.

23 Никола Пашић у Народној скупштини. Књ.1 Приредила Л.Перовић. Београд, 1997. С.307–308 (документ 134).

Коста Милутиновић сматра да је овај важни предлог Скупштини на разматрање поднела „Богосављевићева група" (*Милутиновић К.* Први сељачки трибун Србије // Зборник за историју. Нови Сад, 1972. Књ.5. С.41). Тешко је сложити се с овом тврдњом. У периоду 1878–1880. А.Богосављевић већ није играо активну улогу у политичком животу. Фактички лидер опозиције био је Пашић. Пашићево ауторство потврђује, узгред буди речено, још и то што је оригинал предлога написан његовом руком (Архив Србије. Ф. Народна скупштина. Фасцикла 1. Бр.36 (1879). Л. 9–9 об).

Ово је за последицу имало и корекцију социјалног идеала, али више по форми (постао је већи по обиму); садржај је, притом, остао неизмењен – слободна заједница у својој целовитости, њена добробит и заштита. Заштита је сада, како је он сматрао, имала да обухвати целокупни социјум, на читавом државном простору, и то не од домаћих либерала из Ристићевог времена, већ од моћне капиталистичке државе и њених унутрашњих адепта. Стога је апстрактна општина из познатог писма Миши Димитријевићу, с њеним „обделавањем земље машинама"[24] – идеална форма да се очува социјални статус кво – била замењена конкретном државом из „програма радикалне партије" са економиком, способном да пружи отпор.

* * *

Када је завршио с принципима, Пашић је прешао на организацију. Већ је поменуто да је у марту 1880. од запаљења плућа преминуо А.Богосављевић. Члановима радикалне опозиције није пошло за руком да за његову смрт оптуже владу и полицију, што је било веома примамљиво – умро је током истражног поступка. Али и без тога Пашић је нашао начина да сјајно „искористи" смрт свога саборца и његову заиста општенародну популарност.

Дана 23. марта он се, заједно са Савом Обрадовићем и Стевом Милићевићем, преко „Видела" обратио свим истомишљеницима и поштоваоцима А.Богосављевића, позивајући их да дају добровољне новчане прилоге у фонд који носи његово име. Средства из фонда била су намењена издржавању покојникове породице, која је остала без храниоца, за школовање његове деце, за издавање књиге „Живот и рад Адама Богосављевића", за подизање споменика, итд.[25] Одмах је био формиран Главни одбор „Адамовог фонда", на чије чело је, разуме се, дошао Пашић[26]. Тридесетог маја он је поново иступио у „Виделу" с новим позивом у којем је истим оним истомишљеницима и поштоваоцима предложио да почну да оснивају одборе Фонда и по унутрашњости. При томе, сугерисао је он, „одбори у окружним местима нека се постарају да се образују други одбори по варошицама и селима, који ће им потчињени бити и који ће њима предавати списак имена приложника и прикупљени новац"[27]. Као што видимо, идеју хијерархије и субординације у организационим структурама (Главни одбор – окружни одбори – месна одељења), која ће касније постати стожер целокупног радикалског система партијског устројства, Пашић је испробао први пут још у пролеће 1880, тј. готово годину дана пре званичног оснивања партије.

24 Писмо Николе Пашића Миши Димитријевићу. 4. априла 1876. // Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1869–1891). С.51.

25 Видело. 28. март 1880. Бр.40; 23. мај 1880. Бр.63.

26 Видело. 23. мај 1880. Бр.63.

27 Видело. 30. мај 1880. Бр.66.

Иницијативу за организовање мреже месних филијала „Адамовог фонда" требало је да преузму Пашићеве колеге из скупштинске опозиције, као и други њему добро познати угледни грађани из тридесет највећих насељених места у Србији, којима се он у овом апелу лично обратио[28]. Готово цела земља је на тај начин била укључена у реализацију широких Пашићевих замисли. Индикативно је да ће многи Пашићеви адресати временом постати утицајни радикалски руководиоци окружног нивоа (Милан Ђурић из Ужица, Ранко Тајсић из Чачка, Димитрије Катић из Свилајнца, Павле Вуковић из Крагујевца, Јован Јовановић из Шапца, Арса Дреновац из Крушевца, Љуба Дидић из Соко Бање и други), а понеки ће ући и у централно партијско руководство (Раша Милошевић из Пирота и Коста Таушановић из Београда). Тако широко организована кампања постала је својеврсна смотра будућих радикалских кадрова.

Указујемо, успут, да на „експлоатацију" смрти А.Богосављевића Пашић није био подстакнут искључиво партијским интересима, како би то могло да изгледа. Политички цинизам, бар почетком осамдесетих година, био му је стран. Иницијатива за стварање „Адамовог фонда" дошла је као последица искрене жеље да се помогне породици пријатеља и овековечи његово име, мада је, с друге стране, та иницијатива заиста била „генерална проба" организовања Радикалне странке. Пашићев прави однос према А.Богосављевићу добро илуструје чињеница да је у својој кући у Београду све до аустријске окупације 1915–1918. он држао његову мермерну бисту[29]. Власник куће није био сентименталан човек и овај детаљ много говори…

Дакле, програм „народне радикалне партије" од 2. маја 1880. и истовремена пропагандна Пашићева акција сведоче да је за њено формално организовање све било спремно. И заиста: постоје програм и име, десетогодишња традиција борбе и кадрови – у престоници и у унутрашњости. Било је одређено ко ће предводити партију (интелигенција), а ко ће чинити њену масовну базу (већина народа); разрађена је прикладна организациона структура у облику пирамиде, на чијем челу је већ стајао вођа – добровољно прихваћен и једини, с елементима харизме[30]. Радикална хоботница се, према томе, припремила да обухвати земљу својим пипцима. Преостало је још само мало – да се званично објави да нова партија улази у српску политичку арену и да ступа у борбу за власт с циљем да реформише државу „у народном духу".

28 Исто.

29 Архив Југославије. Заоставштвина Николе Пашића (Ф.143). Фасцикла 4.

30 Никола Марковић, следбеник Светозара Марковића из Војводине, писао је у свом раду о Лази Пачуу – будућем чувеном радикалском министру финансија: „Када је Пашић једном поручио из Београда да ће доћи у Нови Сад (реч је о 1878–1879. години, када су П.Тодоровић и Л.Пачу у Новом Саду издавали социјалистички часопис „Стража" – *А.Ш.*), Лаза не могаде сачекати да ми то лично саопшти, већ рече радосно мојој сестри, која се десила код њих: „Долази нам – ПАША…" У току времена и рада код њега је придошао и тај појам о Пашићу: да без њега нема честитога посла ни успеха" (*Марковић Н.* Др Лаза Пачу. Београд, 1923. С. 18).

Prof. Dr Andrej Semijakin

The Beginning of the Radical Party

Nikola Pashic's stay in Pozarevac 1879–1880 became the most important event in "prehistory" of national Radical Party. On one side it was he who, being elected deputy (delegate) in the Assembly in 1878, consolidated opposition group "national tribunes", introduced discipline in its previously chaotic work and became its recognized leader on the other side, in his articles in the newspaper *Videlo* he worked out "the programme of Radical Party" which became the base of its official doctrine since 8th January 1881. Finally, "using" the death of Adam Bogosavljevic in March 1880, he approved the model of the future organization in the form "the Fund of Adam Bogosavljevic".

His hierarchal structure in the form of pyramid – The Main Committee, District and Municipal branches – are the base of Radical Party activity. In that way, radical octopus was getting ready to surround the country with its arms.

Проф. др Андрей Шемякин

У истоков Радикальной партии. Никола Пашич в Пожаревце (1879–1880)

Пребывание Николы Пашича в Пожаревце в 1879–1880 годах стало важнейшей вехой в „предыстории" Народной радикальной партии. С одной стороны, именно он, будучи избран в 1878 г. депутатом Скупщины, консолидировал оппозиционную группу „народных трибунов", внеся элементы дисциплины в ее хаотичную деятельность и став ее признанным лидером. С другой – в своих статьях в газету *Видело* он разработал „программу Радикальной партииЕ, которая явилась ядром ее официальной доктрины от 8 января 1881 г. И, наконец, „используя" смерть Адама Богосавлевича в марте 1880 г., он апробировал модель будущей организации партии в лице „Фонда А.Богосавлевича". Его иерархическая структура в виде пирамиды – Главный комитет, окружные, срезские и общинные филиалы – оказалась основой партийного строительства радикалов. Таким образом, радикальный спрут изготовился охватить страну своими щупальцами. Дело оставалось за малым: официально заявить о выходе партии на сербскую политическую арену, что и произошло в начале января 1881 г.

UDK 316.728:640.41/.43(497.11
Požarevac "1918/1939"

Мр Јасмина Николић,
Историјски архив Пожаревац

ПОЖАРЕВАЧКЕ КАФАНЕ КАО СРЕДИШТА ДРУШТВЕНОГ И КУЛТУРНОГ ЖИВОТА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Пожаревачке кафане су кроз читав међуратни период биле готово једини облик разоноде, забаве и провода у граду, али и места у којима су се одржавали концерти, играле представе и приказивали филмови. Кафане су чиниле спрегу дневног и ноћног живота. На том простору било је могуће видети људе разних друштвених категорија и занимања, од оних који су поштено и мукотрпно радили и зарађивали да би прехранили своју породицу до људи са маргина друштвеног живота, често неприхватљивих за средину због своје сумњиве делатности. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно. Њихове судбине повремено су се укрштале, повезујући приватне животе грађана једног места као што је био Пожаревац.
Кључне речи: кафана, хотел, друштвени и културни живот, међуратни период, Пожаревац.

Уз трговину и занатство, привредна делатност са најдужом традицијом у Пожаревцу, било је угоститељство. Са порастом саобраћајног значаја града, његовим растом, појачаним протоком људи и робе, растао је и број угоститељских објеката. Могућност добре зараде наводила је многе да се опробају у овој делатности, што је стварало све јачу конкуренцију. То је нужно довело и до модернизације угоститељства по узору на европско, тако да су почетком 20. века кафане, гостионице и хотели, постепено потискивали механе и ханове орјенталног типа.

Отпочињањем Првог светског рата и аустроугарском окупацијом наступио је период стагнације пожаревачког угоститељства. Већину хотела и кафана окупатор је реквирирао за своје потребе, а онај мањи део угоститеља који је наставио рад, суочавао се са потешкоћама приликом набавки пића и хране и слабом посетом гостију, те су стога неки били принуђени да затворе своје радње.[1]

1 У јулу 1916. године окупаторски органи власти одредили су казне за „дубоко укорењено зло" – беспосличење по кафанама и гостионицама, сматрајући их за места окупљања „беспосличара, лењиваца и политички непоузданих особа". Стога је млађима од 18 година била забрањена посета овим објектима, осим на путовањима, док су одрасли у кафане могли да одлазе три пута дневно: за време доручка (од 5 до 8 сати), ручка (од 11 до 14 сати) и вечере (од 18 сати до забране која је почињала у 21 сат зими и у 22 сата лети). Б.Б. Младеновић, *Град у Аустроугарској окупационој зони*

Ослобођењем Пожаревца настала је нова етапа у развоју његовог угоститељства. Динамични привредни успон града у другој половини 20-их година прошлог века и пуштање у саобраћај пруга Дубравица–Пожаревац–Петровац, Пожаревац–Кучево, Петровац–Жагубица и Пожаревац–Свилајнац изазвали су економску имиграцију бројних радника и стручњака, од којих је био велики број самаца, који су смештај и исхрану тражили код овдашњих угоститеља. Због тога су уз скоро сваки угоститељски објекат који није имао собе за преноћиште, оне изграђиване.

Најгушћа концентрација угоститељских објеката била је на градском тргу и дуж улица које су се укрштале на њему.

Изражена конкуренција и права тржишна утакмица временом су проузроковали неку врсту специјализације угоститељских објеката, тако да су у периоду између два светска рата у Пожаревцу, осим хотела и гостионица, постојале и радиле бројне кафане, крчме, бифеи, народне кујне и ћевабџинице. У зависности од врсте угоститељске радње и обима промета, зависила је и фискална оптерећеност, па су власници често мењали категорију своје радње настојећи да избегну опорезивање.[2] Број угоститељских објеката варирао је из године у годину. Према званичним статистичким подацима, 1927. Пожаревац је имао 3 хотела: *Гранд, Срӣска круна, Берза* и 80 гостионица, кафана, крчми, бифеа.[3]

Настојећи да квалитетом и разноврсношћу понуде привуку госте, хотелијери и кафеџије модернизовали су своје објекте, опремајући их скупоценим инвентаром набављеним углавном у иностранству (порцеланско посуђе из Чешке, есцајг из Аустрије, столице, пећи, итд), уводећи електричну расвету и текућу воду, украшавајући ентеријер керамичким плочицама, паркетом и тепих стазама, уметничким сликама, раскошним лустерима, инсталирајући радио-пријемнике, постављајући билијар столове и слично. Средином тридесетих година прошлога века Пожаревац је имао своје парно купатило, власника Бране Давинића, а закупца хотелијера Штерије, власника хотела *Браничево*.[4] О раду купатила постоји један занимљив запис из 1926. године, у коме се наводи: *Чистоћа самог локала је изванредна, а кабине са кадама као кристал. Под, вра-*

у Србији од 1916. до 1918. године, Београд, 2000, 52.

2 Хотел је угоститељска радња са собама за преноћиште и више од 10 кревета, рестораном за услуживање хладних и топлих јела и одвојеном просторијом за точење пића. Кафана је угоститељска радња са већом просторијом за услуживање гостију и удобнијим смештајем и уређајима. У кафани се припремају хладна и топла јела и служе алкохолна и безалкохолна пића. Гостионица је угоститељска радња у којој се преко целог дана припремају и услужују топла и хладна јела и точе алкохолна и безалкохолна пића. Крчма је угоститељска радња са једном просторијом у којој се крчми пиће и служе хладна и топла јела и разни мезетлуци. Бифе је мања угоститељска радња до 5 столова у којој се крчми пиће, служи кафа и хладни мезетлуци. Народне кујне су облик угоститељске радње у којој се припремају једноставна и јефтина топла јела. У њима се није смело точити алкохолно пиће и служити црна кафа.

3 Г.Д. Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез,* Пожаревац, 1939, 28; *Адресар Краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду,* Београд,1928.

4 Историјски архив Пожаревац (ИАП), *Грађанин,* 94/1926.

та, прозори, клупе, каде, огледала, све блиста и уверава те да овде влада чврста рука и силна воља предузимљивог духа... Веш чист, без ларме и сметње, јер има довољно када, а за сиротију класу базен са 8 тушева, сем тога и кабина са паром за реуматичаре која ради само суботом...свуда најбољи ред. Има и свог берберина, врло укусно уређен и богато снабдевен бифе...[5] Међутим, иако је то било *једино купатило* у вароши, закупац Штерија жалио се да је о*дзив публике испод сваке критике*, нарочито при том, да су *даме слаби посетиоци и да ће морати да смањи дане одређене за купање дама.*[6] Није сигурно да ли су често објављивани огласи о свакодневном раду парног купатила помогли да се побољшају хигијенске навике житеља, у чију корист је купатило и било уређено.

Најквалитетнија угоститељска понуда била је у хотелима *Гранд, Српска круна, Берза, Браничево*, у којима су путника намерника очекивале удобне собе и добра кухиња. Посебно на гласу били су хотели *Гранд* и *Српска круна*, спратна здања са двадесетак соба, од којих је свака била окречена у другачију боју и опремљена модерним намештајем, располагала купатилом са топлом и хладном водом, док су подови били обложени паркетом. С обзиром на то да су гостима *пружали све удобности једног велеградског хотела* били су, према постојећим угоститељским критеријумима, рангирани у прву категорију.[7] Неретко, у њиховим кафанама, као и лети за бројним столовима изнетим испред њих, тешко се могла пронаћи слободна столица.

Нарочита пажња поклањана је понуди јела и пића. На јеловницима су нуђени разни мезетлуци, салате (од барених кромпира, парадајза, киселог и слатког купуса, ајвар, цвекла, туршија, печена паприка са белим луком), разне врсте печења (прасеће, јагњеће, телеће), специјалитети са роштиља (ћевапчићи, ражњићи, бечка и париска шницла и сл), јела по поруџбини (свињски каре са прилогом од кромпир-пиреа, грашка, шаргарепе и келерабе, јагњећа сармица са киселим млеком, ђувеч), а у време поста риба. Они са префињенијим укусом и „дубљим џепом" свој апетит могли су у хотелима *Гранд и Српска круна,* утолити специјалитетима француске кухиње.

Љубитељи „добре капљице" били су у прилици да „угасе жеђ" хладним „јагодинским", „Вајфертовим" и „Бајлонијевим" пивом, неким од чувених жупских и смедеревских вина: тамњаника, хамбургер, смедеревски ризлинг, голубачки камењар, ореовачко бело вино, као и страним (грчким) вином у флашама, шприцером и разним врстама жестоких пића, а онима који су алкохол сматрали пороком, служени су клакер, кабеза, сок од малине и друга безалкохолна пића.[8]

5 ИАП, *Грађанин*, 94/1926; Ј.Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе* (каталог изложбе), ИАП, Пожаревац, 2007, 65.

6 ИАП, *Грађанин*, 94/1926; Ј. Живковић, *исто,* 65.

7 ИАП, *Грађанин*, 39/1927, 101/1926, 103/1926.

8 ИАП, *Грађанин*, 74/1927.

Већина хотела и кафана за забаву гостију ангажовала је познате музичаре и оркестре чији репертоар су чинили различити музички жанрови, од народне музике до цеза. Уз „чаршијске свираче" – Циганске капеле *Тобеји* који су шкрипавим звуцима својих виолина „свирали на увце", најчешће гостима кафана *Последњи грош* и *Златни* плуг и севдалинки које је певала *чувена певачица Анка Мијатовић у Браничеву,*[9] у сећању Пожаревљана остала су „концертирања" хармоникаша и *оркестра под управом Воје „Ђоре" из Ваљева* и отмене капеле у хотелу *Српска круна*, концерт Властимира Јецића, стипендисте Њ. В. Краља у хотелу *Берза*, „дамен капеле" – певачице и играчице под управом капелника Драгутина Ковача у *Златном плугу и Империјалу,*[10] па до првокласног цеза – *оркестра Г. Николе Скородумова уз суделовање соло певачице српских, руских и страних песама госпође Галине,* концертирања *рускої чувеної оркестра „Цаз банд" са певањем мешовитої хора под управом А.Трошицкої, цез оркестра капелника светскої гласа Г.Ф. и Р.Шварцмана* у хотелима *Гранд и Српска круна.*[11] Било је ту и других врста музике – у кафану *Браничево* 1929. године приспела је *Орјенталска музика под управом Сергија Алађиана* која је певала српски, арапски, турски, грчки и јеврејски. Осим свирања и певања, поједине чланице групе играле су игре шамил, маздог и чочек.[12]

Кафане су биле центри целокупног јавног живота и у њима су се, поред састанака на којима су покретане иницијативе и доношене важне одлуке о политичким, друштвеним и културним питањима, састајали и адвокати са клијентелом, пословни људи са својим партнерима, проводадије са представницима заинтересоване породице, дужници и повериоци, радници и послодавци. Кафане су биле и својеврсне „радничке берзе". Знало се у којим су се локалима окупљале занатлије и радници одређене струке, тренутно без посла, па су заинтересовани послодавци тамо одлазили и ангажовали појединце и групе који су им одговарали.

Угоститељски објекти били су и својеврсне културне институције у којима су одржаване бројне трговачке, занатлијске, официрске, учитељске, радничке и друге струковне забаве, кермеси, матинеи, посела, приредбе месних хуманих и спортских друштава и слично. У њима су, осим путујућих биоскопа, мађионичарских и акробатских трупа, често гостовале позоришне дружине из разних делова земље, попут путујућих позоришта, а током ускршњих празника 1927. године у пожаревачкој кафани *Златни плуг* гостовало је *Подринско повлашћено позориште* представама *Отмица Сабињака, Сеоска Лола, Осма жена, Дупла пуница и Кики* са чувеном Љубинком Бобић у главној роли.[13]

9 Д. Фелдић, *Кафане старої Пожаревца*, Пожаревац, 1994, 259.

10 ИАП, *Грађанин*, 39/1927, 74/1927.

11 Д. Фелдић, *исто*, 108, 258.

12 Д. Фелдић, *исто,* 259.

13 Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992, 204; о овоме више у: С. Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата* (изложбени каталог), ИАП, Пожаревац, 2007.

Кафане су се делиле и према културној припадности њених гостију. Стари трговци чаршије – Срби и Цинцари – који су имали дућане дуж пожаревачке *Табачке чаршије* и који су остајали верни орјенталном начину пословања, мишљења и животног стила, нису волели да се мешају са „новом господом" која је уместо фесова носила цилиндре, припадницима модерног, европског цивилизацијског круга.

Сви ти омиљени ресторани, кафане, хотели, поред тога што су се трудили да својим гостима обезбеде што бољу храну и пиће и што су своја врата радо отварали за специјалне прилике (свадбе, балове, скупове), утркивали су се и у томе који ће од њих имати атрактивнији забавни програм и први увести неку новину. То је укључивало и разне друштвене такмичарске игре. У кафанама се учио билијар и шах.

Програми у пожаревачким кафанама одражавали су двосмерну културну орјентацију српске публике која је показивала велико интересовање за народни мелос, али све више и за европске музичке традиције. Тако су посетиоце забављали разни народни оркестри, углавном цигански, али и инструментални састави који су на репертоару имали такозване космополитске композиције, укључујући и „дамен капеле", певачице и играчице. Неретко су се у програмима појављивали и познати глумци који су говорили песме, монологе из драмских дела или учествовали у правим сценским извођењима краћих комада.

Проширењу репертоара забава допринела су и техничка открића. Нову врсту забаве представљале су и филмске пројекције уз живу клавирску или оркестарску пратњу у време гостовања путујућих биоскопа, приређиване су редовне биоскопске представе. Пројекције кратких филмова које су се често смењивале са другим тачкама давале су се и у ресторанима хотела *Гранд, Српска круна, Златни плуг и Браничево*, где су гости уз вечеру и пиће, посматрали и најновија остварења зачетака седме уметности.

Музичке и позоришне представе одржаване су у *Гранд* хотелу, а концерти и друга значајна културно-уметничка збивања још и у хотелима *Берза и Браничево* и кафани *Последњи грош*. Позориште је било омиљена културна институција у коју се радо и често одлазило, а гала представе, гостовања уметника и премијере биле су и прилика за ревију вечерњих тоалета.

Позориште и локали са програмом нису исцрпљивали све могућности за културне догађаје и забаве који су стајали Пожаревљанима на располагању. Приређиване су и многе друге вечерње забаве, игранке, концерти, села, најчешће као пригодне свечаности у част неког догађаја или у добротворне сврхе. Организовала су их разна удружења, али и појединци, а од организатора и прилике зависио је друштвени ранг таквог догађаја и степен свечаности. Мада су углавном приређиване током зимских месеци, било их је и у друга доба године. Лети су се одржавале на отвореном простору, у баштама и то су били популар-

ни кермеси. Такође, у појединим кафанама и хотелима била су села са игранком у славу проглашења независности Србије, концерт са селом у част Ђуре Јакшића, игранка у корист завода и школе за сирочад, за подизање споменика изгинулим борцима у прошлим ратовима. То су биле добротворне приредбе које су организовале многа стручна и сталешка удружења са циљем наменског прикупљања средстава. Као организатори забава и игранки јављала су се и многобројна уметничка, односно певачка друштва од којих је најактивнија била *Слоīа.* Забаве су све мање биле привилегија виших и средњих слојева, већ су их, према могућностима, укусу и потребама приређивали сви слојеви становништва, нижи чиновници, занатлије и радници.

Двадесетих година у самом средишту града заузиман је простор између парка и кафане *Велика Србија* (део улице *Цвеӣни ӣрī)* за приређивање кермеса, искључиво у добротворне сврхе. Улица је затварана за саобраћај и на њен коловоз су изношени кафански столови, за којима су седели стари Пожаревљани, видно означени беџевима које су добили уместо улазница, приликом полагања добровољног прилога при уласку на кермес.[14]

Угоститељске радње су била и места на којима се „бистрила политика", у којима су одржаване страначке конференције и зборови, славиле партијске славе и прослављале изборне победе. Тако је „радикалски" клуб био смештен у једном од локала хотела *Гранд*.[15]

Кафане и хотели привлачили су и људе жељне коцке и окушавања среће. Будући да је коцкање на јавним местима било законом дозвољено, поборници хазардерства своју страст су упражњавали најчешће за кафанским столом. Готово у сваком локалу могли су се набавити нераспаковани шпилови карата, које би, у партијама покера, санса или фарбула, доносиле неком богатство, а неком очај и сиромаштво. Хотел *Гранд* имао је посебну просторију за коцкање, а у кафани хотела *Браничево* приређена је томбола *Аеро клуба* из Пожаревца 1930. године.[16]

Свака угоститељска радња имала је своју сталну клијентелу по којој је била препознатљива. Хотел *Гранд* био је репрезентативно стециште угледних и културних кругова Пожаревца – ту су приређиване многе забаве, прве биоскопске и позоришне представе. У хотел *Срӣска круна* навраћали су, на јутарњу кафу и читање новина разапетих на држачима од бамбусове трске, трговци и занатлије чије су се радње налазиле у близини, а у вечерњим сатима у његов ресторан залазили су чиновници и официри.[17] Кафана *Злаӣни ӣлуī* била је стециште веселих пожаревачких трговаца, трговачких помоћника и пословођа нарочито у време када је у кафану пристигла нова музика са певачицом, али и место окупљања сликара, посебно пожаревачког сликара наивца Драгослава Стојковића,

14 Д. Фелдић, *Кафане сӣарої Пожаревца*, 173.
15 ИАП, *Грађанин,* 1931.
16 Д. Фелдић, *исӣо*, 70.
17 ИАП, *Грађанин*, 74/1927, 50/1932.

познатијег као *Драга Четкин.*[18] У кафани *Последњи грош* окупљали су се многи пожаревачки Горњомалци. Ту су одржаване добротворне забаве *Одбора за подизање споменика изгинулим Горњомалцима,* а и Цигани су годинама славили своју славу „Чисти понедељак". У кафани хотела *Браничево* приређена је прослава Божића 1931. године од стране спортског клуба *Славија* са великом забавом, игранком и шаљивом поштом.[19] Од неколико кафана и крчми у пожаревачкој *Табачкој чаршији (Врба, Тодорова механа, Златни плуг),* најпознатија је била *Тодорова механа*. Поред многих гостију, у његову механу навраћали су и путници намерници, не само због обеда и соба за преноћиште, већ и због дилижансе, а касније и аутобуса који је одатле возио у неколико праваца.[20]

Кафане, гостионице и крчме лоциране ближе периферији дуж путева (*Врба, Кнез Михајло)* били су свратишта сељака, кирџија и трговаца из околних села. У складу са њиховим потребама, власници ових локала су изграђивали и простране магацине за робу и штале за смештај запрежне и товарне стоке о којој се старао, за то посебно упошљен радник „арџија". Пазарним и у дане панађура, њихова дворишта била су закрчена волујским колима и мноштвом волова и коња чији домаћини су, уз чашицу и мезе, „заливали" на пијаци обављени посао.[21]

Најчешћи посетиоци угоститељских радњи отвараних у близини железничке станице, попут хотела *Српски краљ*, били су радници самци који су се у њима хранили као абонирци („на кост") и на вересију, као и путници који су возом пристигли у Пожаревац. Хотел је радио *преко целе ноћи, а* његове собе за преноћиште користили су официри који су похађали курсеве за везу све до почетка Другог светског рата.

Иако је, под окриљем угоститељске делатности, организоване проституције било и током 19. века, досељавање мноштва радника и присуство великог броја војних лица током тридесетих година прошлог века, подстакли су праву експанзију „најстаријег занатa" који су упражњавале „анимир даме" пристигле у Пожаревац из других делова земље и из иностранства. „Анимир даме" су правиле друштво муштерији у кафанама *Српски краљ, Дарданели и Последњи грош* где су *сркутале ликер крушковац, офарбану водицу или чај који је муштерија плаћао као скупоцено пиће. Након што направи добар пазар у кафани, анимир дама је муштерију одводила у собу.* У време пред Други светски рат, у зависности од угледа кафане и категорије дама, *тарифа за проведену ноћ са „женском" се кретала од 10 до 30 динара, од чега је половина припадала газди, а остатак анимир дами.*[22]

18 Д. Фелдић, *Стари Пожаревац*, 325.
19 Д. Фелдић, *исто*, 70.
20 Д. Фелдић, *исто,* 325.
21 Д. Фелдић, *исто*, 325.
22 Јасмина Николић, *Проституција у Пожаревцу током 20. века*, у рукопису; Д. Фелдић, *Кафане старог Пожаревца*, 202.

Најгушћа концентрација бордела била је у делу града у близини старе железничке станице, а један део града имао је назив *Бурдељ мала*.

Угоститељи су имали заједничку струковну асоцијацију са другим радницима – били су организовани у *Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога*, које је пред органима власти заступало њихове интересе од краја 19. до половине 20. века, о чему сведочи архивска грађа сачувана у Историјском архиву Пожаревац.[23]

Дакле, оно што је повезивало већину људи једне варошке (градске) средине била су места њиховог окупљања, пре свега кафане. Оне су кроз читав међуратни период по својој основној намени очувале ранији значај, али су имале и велику важност у животу грађана и мештана из околних села јер су преузимале улогу средишњих институција друштвеног живота. Простори кафана били су места сусретања људи разних друштвених категорија и занимања. Ту су се додиривала различита схватања, размишљања и начини живљења и преплитало се приватно и јавно.

Недостатак и скученост објеката за културни и духовни развој повећавао је значај кафана. Оне су постале места у којима је било могуће слушати концерте, присуствовати разним предавањима, гледати позоришне представе и прве биоскопске пројекције. Све веће прославе, годишње скупштине разних удружења и важни пословни састанци одржавани су у кафанама и пространим хотелским салама. Готово читав друштвени живот једног града нашао је своје место у кафанама, али и знатним делом приватни. У свакодневици, пре свега, мушке популације, кафане су постале неизоставни „продужетак приватног простора". У кафане се одлазило на „чашицу разговора", појединци су бежали од свакодневних проблема, породичних размирица или нечег другог, преносећи део свог приватног живота у кафане.

Пожаревачке кафане су кроз читав међуратни период биле готово једини облик разоноде, забаве и провода у граду, али и места у којима су се одржавали концерти, играле представе и приказивали филмови. Кафане су чиниле спрегу дневног и ноћног живота. На том простору било је могуће видети најразличитије људе, од оних који су поштено и мукотрпно радили и зарађивали да би прехранили своју породицу до људи са маргина друштвеног живота, често неприхватљивих за средину због своје сумњиве делатности. Њихове судбине повремено су се укрштале, повезујући приватне животе грађана једног места као што је био Пожаревац.

23 ИАП, архивски фонд *Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога, 1893–1950*, Пожаревац.

Хотел Српска круна, Збирка Пожаревац на старим разгледницама – Танасија Баће Димитријевића, Историјски архив Пожаревац.

Хотел Гранд, Збирка Пожаревац на старим разгледницама – Танасија Баће Димитријевића, Историјски архив Пожаревац.

Ентеријер хотела Гранд у Пожаревцу, Збирка Пожаревац на старим разиледницама – Танасија Бате Димитријевића, Историјски архив Пожаревац.

Кафане на Краљевом тргу у Пожаревцу, Збирка Пожаревац на старим разиледницама – Танасија Бате Димитријевића, Историјски архив Пожаревац.

UDK 061.27(497.11 Braničevski okrug)"19"
061.235(497.11 Braničevski okrug)"19"

Слободанка Цветковић
Историјски архив Пожаревац

ДОБРОТВОРНИ ФОНДОВИ И ЗАДУЖБИНЕ СА ПРОСТОРА ДАНАШЊЕГ БРАНИЧЕВСКОГ ОКРУГА

У последњој четвртини 19. века, када је српска држава стекла независност и одређени степен привредног напретка, појава оснивања добротворних фондова и задужбина у српском народу је све чешћа. Њихов број се стално умножавао што је наметало потребу увођења законске регулативе у тој области. Тако се на нивоу Министарства просвете Краљевине Србије формира посебан Задужбински одбор 1907, а од 1910. године и Задужбинско одељење које је вршило надзор над радом задужбина и добротворних фондова. Убрзан привредни напредак, појачана свест о потребама сопственог народа, али и жеља да сачувају спомен на себе и отму се забораву, наводили су углавном богате трговце, занатлије, интелектуалце, свештенике и друге да завештају своју имовину у сврху оснивања задужбина и добротворних фондова.

Не може се утврдити тачан број задужбина и добротворних фондова на простору данашњег Браничевског округа због недостатка историјских извора. Историјски архив Пожаревац чува малу количину грађе (шест инвентарних јединица) о десет задужбинара и добротвора. Према архивској грађи Архива Србије број задужбинара и добротвора са овог подручја је далеко већи. Због јединствене законске регулативе на територији читаве Краљевине Србије, а потом и Краљевине Југославије, све задужбине и добротворни фондови, независно од циља оснивања функционисали су на исти начин. Живот задужбине је започињао изјавом последње воље тестатора, односно добијањем одобрења за оснивање задужбине или добротворног фонда од стране краља или задужбинске власти. Задужбинска власт и управе задужбина и добротворних фондова настојале су да по слову закона испоштују изречену вољу тестатора испуњавајући задужбинску сврху, чак и у ратним условима од 1941–1945.

Почетак краја за фондове и задужбине био је долазак Комунистичке партије на власт у Југославији. Код нових власти ове установе су третиране као производ буржоаског друштва. Сав земљишни фонд задужбина доношењем Закона о аграрној реформи и колонизацији 1945. постао је својина државе, а задужбинске зграде су национализоване. Капитал у банкама, такође, постепено се прелио у државну касу. Као да у новој, социјалистичкој држави више није било потребе за радом задужбина и добротворних фондова.

Задужбинарство као тема у српској историографији није привлачило већу пажњу истраживача до данашњих дана. Временска дистанца од комунистичког режима и идеологије, скидање паучине са већ давно заборављених стихова сопствене прошлости, поново су међу истраживачима српске историје актуелизовали питање задужбинарства и задужбина.[1]

Српско задужбинарство[2] за историографију је познато од средњег века. Тада је оно било део владарског и властеоског понашања и углавном је имало црквени карактер. Са обновом српске државности у 19. веку, почев од његове друге половине, а посебно од последње четвртине тога века, обновљало се и задужбинарство.[3] Њихово учестало оснивање приморало је државу да ову област уреди прописима и одреди државне органе у чијем би делокругу рада била питања рада и постојања задужбина.[4] По први пут у обновеној српској држави устав из 1888. године, у члану 194., гарантовао је право на оснивање задужбина.[5] Осам година касније, 1896. године, забележен је покушај детаљнијег регулисања рада већ постојећих задужбина.[6] Жеља поједи-

1 Треба поменути између остали радове Р. Љушића, *Србија 19. века – Изабрани радови III*, Београд 2005, 347–360.; М. Софронијевић, *Даривали су своме отечеству*, Београд 1995.; Г. Јоцић, *Питома лоза: Крагујевачке грађанске задужбине у другој половини деветнаестог и првој половини двадесетог века*, Крагујевац 2004.; П. Мицић, *Задужбине и фондови Београдског универзитета*, Београд 1940; Д. Алемпијевића, *Српству на патриотске циљи: Споменица задужбинара*, Топола–Београд, 2004; Р. Милошевића, *Црквено задужбинарство у Срба: мотиви, обим, континуитет*, Смедерево 2005;З. Аврамовића, *Задужбине, фондови, фондације и легати у култури Србије*, Београд 1992; Д. Дрндаревић, *Породица Стефановић: Задужбинари града Ужица*, Ужице 2004; чланке З. Аврамовића, *Легати у култури Београда*, часопис Култура бр. 93/94, Београд 1994, 214–224; Д. Милосављевића, *Задужбине, фондови и легати у Нишу*, часопис Култура бр. 93/94, Београд 1994, 225–230; Д. Радовић, *Фондације и задужбине између традиције и будућности, Брига за културу*, Политика, 30.1.2003., А/6; Ј. Николића, *Задужбинарство – за добробит свог народа*, Глас јавности, 7. 1.2008, 4–5, и др. Треба свакако поменути и врло садржајну изложбу архивских докумената под називом *Добротворима и задужбинарима с поштовањем* Историјског архива Пожаревац, где је на појединачним примерима приказан рад задужбина и фондова у Пожаревцу. Аутор изложбе је Слободанка Чолаковић, а приређена је у организацији Историјског архива Пожаревац у октобру 2007.

2 Реч задужбина потиче од речи задушје (за нечију душу, после смрти), а означава *задужбину, добротворну установу или фонд чије је циљеве, обично хумане и просветне оснивач одредио; имање, средства која је оснивач наменио у ту сврху... стављање некоме у задатак, дужност; племенито, добро дело, доброчинство; дар сиротињи, милостиња...* Види појам *Задужбина, Српски електронски речник....*; *Мала енциклопедија Просвета* у складу са културном политиком времена у ком је настала задужбину објашњава као ... *установу којој се нека имаовина намењује изсвесној трајној и законом дозвољеној сврси, обично хуманим и просветнтим циљевима ... Мала енциклопедија Просвета – општа енциклопедија*[2], књ. 1. А–Љ, 1968, 57.

3 Први задужбинари били су Тома Вучић Перишић и Илија М. Коларац 1857.; Р. Љушић, *Србија 19. века – Изабрани радови III*, Београд 2005, 349.

4 Детаљан преглед развоја институције задужбинарства у правном смислу код нас дала је Снежана Миладиновић у својој студији *Задужбине*, Београд, 2003., али ћемо се због схватања односа државе према задужбинама до другог светског рата и после њега укратко осврнути и на тај веома важан сегмент постојања задужбинарства.

5 У средњем веку *Номоканон–Крмчија Св. Саве* предвиђа завештање непокретности за оснивање тзв. „часних домова". С. Миладиновић, *нав. дело*, 57,71.

6 *Највише решење* од 11.2.1896. да се фондовима основаним за подизање Академског

наца да стечено поделе са сопственим народом присутна је и у првих четрдесет година 20. века. Први Закон о задужбинама у 20. веку донет је 1912. године.[7] Затим је 1930. донет нови[8], а две године касније и *Правила* о његовом извршењу.[9] У социјалистичкој Југославији потреба да се законом регулише задужбинарство јавила се тек 1972. године доношењем Закон о задужбинама, фондацијама и фондовима.[10] Недуго затим, 1989., донет је нови, који је фактички и данас на снази.[11]

Посматрајући кроз законску регулативу, задужбине се пре Другог светског рата дефинишу као добротворне установе трајно основане са побожним или опште корисним циљем, док се послератни законодавац у законима донетим 1972. и 1989. није бавио њиховим дефинисањем, већ је наводио услове под којима је дозвољено њихово оснивање и деловање. Закони из 1912. и 1930. нису правили разлику између задужбине и фонда. За разлику од тих закона, законодавац у социјалистичкој Србији је наглашавао разлику између задужбина, фондација и фондова, у погледу њиховог оснивања, управе и функционисања. С обзиром да су задужбине и добротворни фондови који су предмет овог рада оснивани и деловали по законима из 1912. и 1930., укратко ћемо се осврнути на њихов садржај, како би се разумео не само поступак оснивања и функционисања задужбина, већ и однос државе према њима.

По закону из 1912. године, задужбина (или фонд) се оснивала *писменим актом добротворовим* или тестаментом. Правни живот задужбине започињао је од тренутка када је одобри краљ у договору са Државним Саветом, а на предлог надлежног Министра. Према одредбама овог закона у зависности од циља и сврхе задужбине задуживало се и одређено министарство које би представљало врховни надзор над њеним радом. Задужбине чије је оснивање било одобрено, уписиване су у Регистар задужбина код Првостепеног суда, на чијој се територији налазила управа те задужбине. Старатељски судија, наследници или извршитељи тестамента, имали су обавезу да од министра који је према циљу задужбине био надлежан траже одобрење у року од месец дана по оснажењу тестамента. Добијањем одобрења од стране владара, задужбину није могао оспорити чак ни сам добротвор. Примећено је да је често задужбина добијала одобрење за оснивање и рад, чак по-

Дома и музеја Српске Земље, уступе сви фондови који су према својој намени застарели и постали беспредметни; *Зборник закона* 51, стр. 136; Р. Љушић наводи Закон из 1897., али, те године није донет ниједан правни пропис везан за задужбине, такође, приликом ступања на снагу Закона из 1912. у последњем члану се каже да ступањем на снагу овог Закона престаје да важи законодавно решење из 1896. Р. Љушић, *Србија 19. века – Изабрани радови III*, Београд 2005, 347–360.

7 *Српске новине* бр. 3, 1912.

8 *Службене новине Краљевине Југославије* од 11. јула 1930.

9 *Службене новине Краљевине Југославије* бр. 105, 1932.

10 *Службени гласник СР Србије* бр. 48/72.

11 *Службени гласник СР Србије* бр. 59/89.

сле неколико година , па и деценија, што због оставинских спорова који су вођени, што због спорости судске и државне администрације. Задужбина је имала статус посебног правног лица, а њено имање није смело бити сматрано за државно. Имовина задужбине могла је да се употреби само за испуњење задужбинске сврхе. Закон је уредио и обавезу постојања управе задужбине и прописивања правила о раду, односно статута задужбине. Управу задужбине, именовао је углавном тестатор. Обично је поименично наводио лица која ће управљати задужбином, или је одређивао чланове управе по функцији (председник општине, управитељ школе итд.). Уколико управу не одреди задужбинар, то право је имао надлежни министар. Управа је имала обавезу да о свом раду подноси министру годишњи извештај, односно да извештај објави у *Српским новинама*. Задужбинско имање се није смело умањивати, нити се задужбинска сврха смела мењати, осим у изузетним случајевима када је право на одлуку о отуђењу имања, односно о спајању више истородних фондова имао надлежни министар. У оквиру свог министарства министри су могли оснивати Задужбински савет као помоћни орган за вршење управе над задужбинама за које је то министарство било надлежно. Задужбински савет је чинило 7 чланова, а постављао их је краљ указом. Задужбине су овим законом биле ослобођене плаћања такса, пореза и прореза.

Промене у структури државе до којих је дошло после првог светског рата донеле су политичке нестабилности чији је резултат било завођење шестојануарске диктатуре 1929. године. Утицај државе и власти у свим порама живота друштва у наредним годинама био је све већи. У таквим околностима је 6. јула 1930. донет нови Закон о задужбинама.[12] Тим законом су, у складу са новом управном поделом државе и преносом дела власти на бановине, именоване бановинске власти као надлежне за давање одобрења за оснивање нових задужбина, осим када су у питању биле задужбине чија се задужбинска сврха односила на целу Краљевину, или на територију управе града Београда. По одредбама овог закона пре добијања одобрења од стране надлежног органа задужбина није могла оставаривати свој циљ. Један од услова био је да *сврха задубжине не може бити немогућна, правно или морално недопустива*. По добијању одобрења за оснивање, сматрало се да задужбина јавно постоји од тренутка предаје изјаве воље и оснажења исте од стране јавне власти (судске, управне или јавног бележника), или, ако је у питању тестамент, од дана оснивачеве смрти. Банска управа је била дужна да води регистар задужбина на својој територији, а Министарство просвете о задужбинама целе Краљевине. Задужбинска власт је била надлежна за промену статута и чување задужбинске имовине. Старање државе за имовину задужбина огледало се и у томе што је било прописано да се новац може улагати само код Државне хипотекарне банке или Привилеговане

12 *Службене новине Краљевине Југославије* од 11. јуна 1930.

аграрне банке, чиме је смањен ризик по имовину фондова и задужбина у мање сигурним банкама. Овим законом прописана је обавеза да се сачува име задужбинара. Јавност рада задужбина била је обезбеђена законском обавезом подношења годишњег извештаја о раду Банској управи, односно Министарству, као и обавезом њиховог објављивања у Службеним новинама. Детаљније регулисање питања оснивања и рада задужбина, надзора над њиховим радом и радом управе задужбине обезбеђено је доношењем *Правилника за примену Закона о задужбинама* 1932. године.[13]

Министарство просвете и црквених дела је од краја 19. века у својој надлежности имало све већи број задужбина, па се показало као неопходно формирање посебног органа који би се бавио њиховим функционисањем. Зато је 1910. у оквиру тог министарства основано Задужбинско одељење.[14] Уредбом о управи имовином задужбина и вршењу права надзора над задужбинским управама од 3. октобра 1925. регулисан је састав, рад и надлежности Задужбинског одељења у оквиру Министарства просвете.[15] Уредбом о уређењу Министарства просвете из 1937. године Задужбинско одељење је сведено на Задужбински одсек, који је функционисао у оквиру Општег одељења.[16] Његова надлежност се односила на рад свих задужбина, а посебно оних које су по основном акту били под управом Министарства. Надлежности Задужбинског отсека према тој Уредби биле су одобравање рада, именовање управе где је тестатор изразио такву жељу, заступање пред судовима и другим властима, старање да се задужбине и фондови искоришћавају на циљеве предвиђене завештајним писмима и у складу са правилима и статутима појединих фондова, затим прикупљање, сређивање и повремено штампање биографских података оснивача задужбина, просветних добротвора и историјата појединих задужбина. Технички отсек Министарства просвете водио је техничке послове Задужбинског отсека, у вези са задужбинским зградама и имањима, пројектовањем нових задужбинских зграда, парцелацијом задужбинских имања, али искључиво за задужбине под непосредном управом Министарства просвете. Отсек за високе школе и научне установе између осталог у опису својих послова имао је и вођење евиденције о броју и стању универзитетских фондова и задужбина, док је Персонални

13 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 105/1932.

14 У овиру Министарства просвете постојало је Просветно, Задужбинско и Црквено одељење, (А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 117–118.)

15 *Закон о задужбинама са уредбом о управи имовином задужбина и вршењу права надзора над задужбинама*, Збирка закона протумачених и објашњених судском и административном праксом, св. 19, Београд, 1927.

16 *Уредбом о уређењу Министарство просвете*, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 72/37, Министарство се делило на Опште одељење, Одељење за средње школе, Одељење за народне школе, Одељење за наставу и Одељење за народно просвећивање. У оквиру Општег одељења, поред Задужбинског отсека, постојали су Административни отсек, Отсек за високе школе и научне установе, Отсек за уметност и књижевност, Технички отсек, Рачунско-економски отсек, Отсек за културне везе са иностранством, Отсек за просветну пропаганду и Отсек за просветну статистику.

одсек за грађанске школе у оквиру Одељења за средње школе водио надзор над фондовима и завештањима у Грађанским школама. У оквиру Одељења за народне школе, једна од надлежности административног отсека било је вођење евиденције о школским фондовима по одредбама Закона о народним школама. Дакле, може се приметити једно сужавање надлежности Задужбинског одсека у односу на Задужбинско одељење, као и прерасподела надлежности над задужбинама у оквиру министарства на друга Одељења. Ипак, то није значило мању бригу и старање државе о спровођењу последње воље задужбинара.

До података о задужбинама и фондовима са подручја данашњег Браничевског округа, које ћемо презентовати у овом раду, дошли смо истраживањем разноврсне грађе у Историјском архиву Пожаревац, и то пре свега архивских фондова *Обједињени фонд Добротвори и задужбинари Браничевскої округа*, затим архивског фонда *Сресски суд Пожаревац* – предмети оставина, *Пожаревачки првостепени суд* – предмети маса, *Збирке Varia*, док је истраживање у Архиву Србије обухватало пре свега увид у Регистре задужбина, као и списе појединачних задужбинских и фондовских институција. Иако би се очекивало да Регистри задужбина представљају најмеродавнији извор, детаљним упоређивањем садржине сачуваних трију књига и списа задужбина, могла се уочити недоследност, па понегде и нетачност уписаних података. Неке задужбине и фондови нису ни уписани у Регистар. Упис у сачуване књиге Регистра задужбина вероватно је започео након доношења Закона о задужбинама 1930. мада тачних података о времену уписа појединих задужбина нема. Такође се не зна да ли су сачуване књиге регистара преписи неких старијих евиденција.

Постоји више различитих подела и категоризација задужбина.[17] Предмет овог рада биће световне задужбине, намењене обичним људима и њиховим животним потребама. Задужбине почива на завештању имовине за испуњење одређене сврхе. Али, није свако завештање истовремено и задужбина. На основу досадашњих истраживања утврђено је да се могу разликовати четири вида световног завештања. Први вид је завештање целокупне имовине ради оснивања фонда или задужбине вољом самих оснивача, која је углавном носила име завештаоца. Други вид је оснивање фонда на основу легата којим се том фонду обезбеђивао редован приход.[18] Трећи облик је завештање, некада и це-

17 С. Миладиновић, *нав. дело*, 131–152; О црквеном задужбинарству које је можда било и најзаступљеније писао је Р. Милошевић, *Црквено задужбинарство на просторима Браничевске епархије*, Саборност, година II, бр. 4, Пожаревац 1996. године, 51–84.

18 Пример *Добротворної фонда ђака Лучичке основне школе Јована Павловића Бате*, или *Фонда Ђорђа Селића за школу Курјачку*. Легат се може исплатити једнократно, или пак може бити исплаћиван годишње, као у случају Фонда Јована Павловића Бате за школу у Лучици.

локупне имовине, већ постојећим, углавном школским фондовима,[19] и последњи, завештање дела своје имовине, тј. остављање легата,[20] без захтева за оснивањем посебног фонда, односно задужбине. Предмет нашег интересовања биће фондови и задужбине који су заживели као посебна правна лица, а која су основали појединци изјавом своје воље. Фондовима који су оснивани и функционисали у оквиру школа овог пута се нећемо бавити.

Градимир Д. Вуловић[21] пишући о Пожаревцу крајем треће деценије двадесетог века, набраја девет фондова који су деловали на подручју Пожаревца. Међутим, њихов број је далеко већи. Увидом у Регистре задужбина утврђено је да су на подручју Браничевског округа деловале: Задужбина Велимира и Драге Протић, Задужбина Милутина Марковића из Пожаревца, Задужбина Персиде и Саве А. Јовановића из Пожаревца, Добротворни фонд Саве Ж. Обрадовића и жене му Кате, Фонд Јована Павловића – Бате и жене му Василије, Фонд Димитрија Нешића, Фонд Петра Шљивића – протојереја, Задужбина *Сиротан* Милутина Обрадовића, Фонд Светомира Карамарковића из Великог Градишта, Фонд Милице и Живка Богдановића, Фонд Данила Д. Јанковића, Фонд Воје Ст. Рибарца, Фонд за награђивање одличних ђака народне школе у Смољинцу Протић Настаса свештеника смољиначког, Добротворни фонд ђака Лучичке основне школе Јована Павловића Бате, Фонд Михаила и Филипе Стојановић бив. учитеља у Брежанима, Фонд сиромашних ученика-ца Михаила и Филипе Стојановић у Брежанима, Фонд Ђорђа Селића за школу Курјачку, Фонд Лепосаве и Драгог Тодића, Фонд Тамбурашево Љ. Станојевић, Задужбина Христивоја Јовановића проте и жене му Милеве, Фонд за помагање цркве и школе у Бресници Марка Катанића, Фонд

19 Према Регистрима задужбина и списима појединих фондова може се рећи да су постојали следећи школски фондови на овом простору: *Фонд за помагање сиротних ђака јавних школа* у Великом Градишту, *Фонд сиромашних ученика пожаревачких основних школа*, *Фонд сиромашних ђака народне школе* у Ракинцу, *За ученике основних школа у Петровцу*, *Фонд сиротих ђака основне школе у Кучеву*, *Фонд за помагање сиромашних ученика Пожаревачке гимназије* и *Фонд за здравствену заштиту ученика* Гимназије у Пожаревцу. Због мноштва школских фондова 1911. донета су *Правила за руковање школским фондовима*, (А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 135); *Фонду сиротних ђака Великоградиштанских јавних школа* своје целокупно имање завештали су Петар Братичевић, Вукосав Теодосијевић и Светислав Ђурђевић (види АС 3–142).

20 Одређивањем легата многи задужбинари које овде помињемо, поред оснивања сопствених задужбина велике суме новца су остављали школским фондовима, хуманим друштвима и удружењима, културним и привредним установама. Пример за то је Даринка Миловановић, Милева Т. Лазаревић, Јован Павловић Бата или Сава А. Јовановић.

21 Г. Д. Вуловић, Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез, Пожаревац 1939, 21. Вуловић помиње Фонд Саве А. Јовановића, Фонд Милутина Обрадовића „Сиротан", Фонд Јована Павловића – Бате, Фонд сиромашних ђака Пожаревачких основних школа, задужбина пок. Петра Шљивића, бив. протојереја из Пожаревца, Фонд Милутина Марковића, бив. столара из Пожаревца, Фонд сиромашних ђака народне школе, Фонд Димитрија Нешића, бив. пенз. из Пожаревца, Фонд Ђорђа Симића (прим. аутора, вероватно Селића), Фонд пожаревачког женског друштва.

Светислава Стевановића из Брежана, Фонд сиромашних ђака основне школе у Пожаревцу Даринке уд. Миловановић, Фонд Митић Михаила из Кучева и Фонд Лазара и Јелене Карамарковић. Поред ових у грађи архивског фонда *Удружење пожаревачких занатлија и раденика – Слога* Историјског архива Пожаревац, пронађени су подаци о заоставштини Милке Трифуна Лазаревића, која није уписана у регистар фондова, али је своју имовину оставила на управу Пожаревачком женском друштву. Иако изгледа да својим тестаментом није тражила оснивање засебног фонда, упис у регистар је тражила Краљевска банска управа.[22] Дакле, 25, односно 26, фондова-задужбина, које су деловане углавном у првој половини 20. века на подручју данашњег Браничевског округа. С разлогом верујемо да ни овај број није коначан. Преглед задужбина који следи дат је оним редоследом којим су уписане у књиге Регистра задужбина, односно, на крају су дати фондови и задужбине чији се упис не налази у наведеном регистру.

Фонд Велимира и Драге Протић[23] основао је Велимир Протић, чиновник пожаревачког Начелства. Он је тестаментом писаним 17.12.1890.[24] сву непокретну имовину у Пожаревцу завештао *Српској Држави у наслеђе*, с тим да се после његове смрти оснује *Фонд Валимира и Драге М. Протића* из чијих ће с прихода *награђивати дела која говоре о Србству и Србском имену*. После смрти Драге М. Протић (1919. године) основан је, Указом краља Александра Крађорђевића[25], фонд са наведеним именом и циљем. Фонд је свој рад започео 14. јануара 1929. Управу је по жељи тестатора вршио Одбор Задужбине Илије М. Коларца из Београда. У корист фонда оставио је кућу и кафану у Пожаревцу, две ливаде – *земља Чајир*, хартије од вредности, и акције Народне банке, у укупној вредности од 163.295 динара. Годишњи приход овог фонда износио је 22.852 динара.

Задужбина Милутина Марковића, столара из Пожаревца[26] снована је изрицањем воље задужбинара Милутина Марковића у тестаменту писаном 16. јануара 1900. године, а њен рад је одобрен Указом краља Александра I 14. јуна 1924. Оставио је непокретну имовину у Пожаревцу која се састојала од дућана на Крунском тргу бр. 38, куће са плацем у улици Карацићева бр. 16, винограда, *земље на брду више Табане* и хартија од вредности. Имање је по смрти мајке и жене продато, а новац је употребљен за оснивање фонда. Имовина је при упису у Регистар износила 52.963 динара. Од камате на тај износ тестатор је наложио да се четвртина утроши на *куповну корисних књига* које ће се давати одличним ученицима мушких

22 ИАП, *Збирка Varia*, рукопис Михаила Миладиновића, *Преглед рада Пожаревачког женског друштва од његовог оснивања до 1941., као и његове женске радничке (занатске) школе 1878–1941.*; ИАП Слога 1938 VI 2186;

23 Архив Србије (даље АС) З–82; Регистар књ. 1.стр. 25, р. бр. 12, стр. 73, р. бр. 264, књ. 2. р. бр. 328,

24 Датуми су дати аутентично, са докумената, без прерачунавања по новом календару.

25 АС З–82, указ о оснивању З. бр. 283 од 21.2.1924.

26 АС, З–88; Регистар књ. 1.стр. 25, р. бр. 18, стр. 86, р. бр. 400; ИАП ДЗБО ММ П VI 565–569; ИАП Срески суд Пожаревац, О. 177/34;

и женских основних школа у Пожаревцу, а три четвртине да се употреби за куповину топлог зимског одела и обуће који ће се делити о Св. Јовану – крсној слави тестатора. У тестаменту је назначио да ће по смрти извршилаца тестамента управу фондом преузети Школски одбор основних школа у Пожаревцу. Подаци о почетку рада задужбине нису сачувани.

Задужбину Персиде и Саве А. Јовановића[27], *трговца из Пожаревца* основао је Сава А. Јовановић тестаментом од 4. јануара 1906. Указом краља Александра I,. одобрен је њен рад тек 1938.[28] Задужбини је оставио пет дућана у Табачкој чаршији, кућу са зградама у Таковској улици, велики магацин на Великој пијаци, магацин на Малој пијаци, пекарницу и два дућана уз пекару и 20.000 динара за градњу школе, а све у Пожаревцу,[29] као и механу са два дућана у Жабарима, два дућана и кошеве у Кобиљу и пекарницу у Александровцу. Имање је давано у закуп, а приход од закупа даван је *на прилод* у Управу фондова. Сава је тестаментом одредио управни одбор у коме су били његови рођаци, пожаревачки троговци и лица именована по свом положају, као што су председник пожаревачког првостепеног суда, директор Пожаревачке гимназије, окружни протојереј пожаревачки, председник општине, управитељ овдашњих основних школа, председник Трговачке омладине и председница Женске подружине. Шестина прихода од имовине требала је да се *укапиталише* док се не добије сума од 100.000 динара, а остатак је тестаментом одређен за испуњавање фондовске сврхе. Циљ задужбине била је помоћ у школовању добрих и сиротих ђака из фамилија Саве и Персиде, синова трговаца, нижих и сиромашних чиновника, за књиге и награде на крају школске године за добре ученике основних школа у Пожаревцу, затим *за удају одличних и сиромашних девојака, пре свега из њихове родбине а потом и других девојака из трговачких и занатлијских породица, као и за штампање књига о народном здрављу и васпитању*. Укупна имовина задужбине износила је 919.000 динара, док је годишњи приход износио 31.480 динара. Рад је према подацима из Регистра започела 1921.

Добротворни фонд Саве Ж. Обрадовића и жене му Кате из Великог Градишта,[30] основао је тестаментом Сава Ж. Обрадовић,[31] трговац из Великог Градишта. За оснивање задужбине оставио је непокретну имовину, плац у ул. Краља Милана бр. 12 у Великом Градишту, са три зграда-

27 АС, З–163, Указ краља Александра I о оснивању задужбине 21. фебруара 1924.; Регистар задужбина књ. 1. стр. 26, р. бр. 24; стр. 35, р. бр. 128 наводи се Указ З. бр. 280 од 21.2.1924.; стр. 90, р. бр. 434 наводи се тестамент 4. јануара 1906, Указ З. бр. 280 од 14.2.1929.; Регистр задужбина књ. 2. р. бр. 163 наводи се указ бр. 280 од 21.2.1924., ИАП ДЗБО САЈП П 340–564;

28 Бан Дунавске бановине поново је одобрио рад 1. јула 1938. актом бр. 28179, ИАП ДЗБО САЈП П 340;

29 Данас је то Основна школа *Свети Сава* у Пожаревцу (прим. аутора).

30 ИАП ДЗБО СЖОК ВГ З–339; АС , З–143; Регистар књ. 1. стр. 33, р. бр. 94; стр. 89, р. бр. 425.; Књ. 2. р. бр. 143.

31 Његово име се налази у попису становништва из 1863. године, Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подручје*, Београд 1977, стр. 1552, р. бр. 661.

де, 3 дућана и 2 куће, затим дућан у улици Житни трг, такође у Великом Градишту, вредности 70.000 динара и готов новац у износу од 147.933 динара. Циљ фонда била је помоћ великоградиштанској сиротињи за Божић и Укрс, с тим што је половина прихода која је процењена на годишњем нивоу на 21.000 динара трошена за испуњење фондовске сврхе, док је друга половина прихода требала да буде искоришћена за куповину имања које би остваривало приход. Управу фонда чинио је председник великоградиштанске општин и два одборника док су у сазиву. Сава Ж. Обрадовић је умро 9. фебруара 1929., а задужбина је основана указом краља од 23.2.1929.[32]

Фонд Јована Павловића – Бате и жене му Василије, основао је Јован Павловић, – Бата, трговац из Пожаревца 1921. године.[33] За оснивање фонда оставио је 50 ланаца обрадиве земље у тзв. Меминцу, у атару пожаревачке општине, чија је вредност била 500.000 динара и 79.443 динара готовог новца. Циљ фонда био је одевање *сиротних ђака основних школа у Пожаревцу*, њихово опремање књигама и осталим потребама за Св. Николу и Врбицу. Годишњи приход фонда приликом уписа у регистар износио је 25.000 динара. Јован Павловић–Бата је умро 4. маја 1909. године у Пожаревцу, а тестамент је од стране Суда оснажен тек 3. јануара 1929.[34] Пун назив фонда је *Добротворни фонд ђака пожаревачких основних школа Јована Павловића Бате, трговца из Пожаревца и жене му Василије.*

Јован Павловић Бата је оставио многобројне легате, међу којима је легат одређен Лучичкој основној школи заживео као посебан фонд. Пуни назив фонда је *Добротворни фонд Ђака Лучичке основне школе Јована Павловића Бате*[35]. Према подацима у Регистру задужбина, оснивачки акт овог фонда је из 1934.[36] Јован Павловић је тестаментом завештао лучичкој школи као редован приход 200 динара годишње за снабдевање оделом сиромашних ђака лучичке основне школе. Према подацима из Регистра, фонд је започео свој рад 1934. године.

Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа почившег Димитрија Нешића[37] *пензионера и супруге му Христине*, основао је Димитрије Нешић, пензионер из Пожаревца. Умро је 28. маја 1920., оставивши тестамент написан само неколико дана раније. Тестаментом је одредио да се након исплате легата и трошкова погреба новац који преостане употреби за оснивање фонда под његовим

32 ИАП, СЖОК ВГ 1929 II 4; У Регистру задужбина, књ. 2 под редним бројем 143, стоји забелешка да је тестамент од 30.8.1923. и оснивачко писмо од 20.4.1929. Такође у напомени стоји да је одлуком бр. 022–59/74–09 од 24.6.1975. да је предата (није наведено шта, прим. аутора) *на управу општинском одбору Црвеног крста у Градишту.*

33 ИАП, ДЗБО ЈПБВ П 656–689; З–165; Регистар књ. 1. стр.36, р. бр. 122; стр.349. р. бр. 40; Регистар, књ. 2, р. бр. 165;

34 ИАП, СЖОК ВГ III 309;

35 Сресски суд Пожаревац О. 3351/34; Регистар књ. 1. стр. 351, р. бр. 55;

36 Краљевска банска управа IV бр. 31828/34 ДБ З. бр. 3751/934.

37 АС З–166; ИАП ДЗБО ДНХ П 571–574; Регистар, књ.2. бр. 166. Сресски суд Пожаревац О. 3258/34.

именом.[38] Приход фонда био је намењен за куповину одеће и обуће за сиромашне ученике, која би им се додељивала на дан смрти тестатора. Имовина је у тренутку уписа у регистар износила 9.050 динара готовог новца. Годишњи приход фонда био је скроман, 450 динара. Фондом је управљао школски одбор, а са радом је започео 1923. године.

Фонд сиромашних ђака пожаревачких основних школа-задужбина поч. Петара Шљивића, протојереја из Пожаревца[39] основан је према подацима из Регистра 5. јуна 1922.[40] године. Петар Шљивић је умро 21. октобра 1902. године.[41] Тестаментом написаним 25. јуна 1891. године у Београду[42] и оснаженим решењем пожаревачког Првостепеног суда 10. јануара 1924. наредио је оснивање фонда-задужбине. Завештану имовину чинила је кућа у Пожаревцу, процењена на 200.000 динара и 1.247 динара у готовом новцу. Циљ задужбине било је одевање сиромашних ђака основних школа у Пожаревцу, а управу је вршио месни школски одбор. Годишњи приход фонда износио је 15.600 динара.[43] Према подацима за Регистар задужбина, задужбина Петра Шљивића почела је са радом 1924. године.[44] Поред ове задужбине, Петар Шљивић је подигао цркву на сопственом плацу[45] и основао фонд за издржавање цркве и певнице.

До данас, једина позната задужбина у Пожаревцу[46], основана је тестаментом трговца Милутина Обрадовића, под називом *„Фонд Сиротан" Задужбина почившег Милутина Обрадовића див. трговца из Пожаревца*.[47] Тестамент је Милутин Обрадовић написао 20. априла 1929. два дана пред смрт. Од своје имовине фонду је завештао сво своје целокупно непокретно имање и то: плац са кућом и зградама на углу некадашње Караџићеве и Љубовијске улице у Пожаревцу и хартије од вредности. Према подацима из регистра имовина је у непокретностима износила укупно 450.000 динара. Циљ фонда било је одевање најси-

38 АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр.36, р. бр. 123; Оснивачки акт је З. бр. 763/923 и З. бр. 863/1924.

39 Ас З–167; Регистар задужбина, књ. 1. стр. 36, бр. 124, стр. 352, р. бр. 63; Регистар књ. 2. р. бр. 167; ИАП ДЗБО ПШ П 693–726; Званични назив са печата је горе наведени, док се у Регистру помиње као *Фонд Петра Шљивића*.

40 АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр. 36, бр. 124.

41 ИАП, Сремски суд Пожаревац, О. 2150/34, протокол о смрти Петра Шљивића.

42 ИАП, Сремски суд Пожаревац, О. 2150/34.

43 АС, Регистар задужбина књ. 1. стр. 352, бр. 63; Наводи се и да је задужбина основана актом од 20.9.1934. П. бр. 49129 ДБ З. бр. 5190/34 и да је фонд од имовине расплагао са две приземне зграде од тврдог материјала за становање, процењене на 80 000,00 динара, плац у Карађорђевој улици бр. 15. процењен на 28 000,00 динара, што је укупно 108 000,00 динара. Стављена је и забелешка о почетку рада 31.4.1923. године; АС, Регистар задужбина књ. 2, р. бр. 167. стоји упис да јео снована 5. јануара 1922. док су подаци о имовини идентични са првим уписом у Регистру задужбина књ.1 стр. 36, бр. 124.

44 ИАП, ДЗБО ПШ П s.d. VI 694, подаци за регистар.

45 Данашња црква Св. Оца Николаја у Пожаревцу, прим. аутора.

46 Данас је та зграда у склопу Предшколске установе „Љубица Вребалов" у Пожаревцу, вртић „Бамби". У знак сећања на задужбинара у згради је установљена спомен-соба.

47 АС З–168; ИАП ДЗБО СИРОТАН 575–655; Сремски суд Пожаревац О. 3662/34; АС, Регистар задужбина књ.1. стр. 36, р. бр. 125, стр. 349, р. бр. 36; Регистар књ. 2, р. бр. 168.

ромашнијих ученика и ученица основних школа у Пожаревцу, првенствено деце без родитеља и *удовичке деце*. Управу фонда чинили су председник општине пожаревачке, директор пожаревачке Гимназије и управитељ пожаревачких основних школа. Поред задужбине, оставио је и дванаест легата, од којих су њих десет намењени разним добротворним и хуманим организацијама. Годишњи приход његове задужбине био је 20.000 динара,[48] а фондовску сврху почела је да остварује 1934. године.

Фонд Светислава Стевановића из Брежана[49] приликом првог уписа у Регистар задужбина[50] заведен је са датумом оснивачког акта од 6.10.1914. У тренутку уписа као имовина фонда помиње се земља у Вучиндолу у атару Брежанском у величини од 5,2 ха и акције укупне вредности од 1.875 динара, као и у готовом новцу 5.733 динара. Укупна имовина је износила 7.608 динара, осим имања. Циљ фонда био је помагање сиромашних ђака Брежанске школе, а управу је вршио месни школски одбор школе у Брежанима. Годишњи приход фонда је износио 4.978 динара, а рад је почео 1927.[51] Поред оснивања фонда за помоћ ђацима брежанске школе, тестаментом је наредио и оснивање фонда за подизање брежанске цркве.[52]

Фонд Светомира Карамарковића[53] основао је директор Гимназије у Великом Градишту и извршиоци тестамента Светомира Карамарковића, испуњавајући његову последњу вољу. Актом Краљевске банске управе од 22.12.1931. одобрено је постојање овог фонда. Имовину фонда су чиниле хартије од вредности у износу од 50.000 динара, а циљ фонда била је набавка књига за литерарну ђачку књижницу Гимназије у Великом Градишту. Управу фонда чинио је наставнички савет Гимназије. Приход од камата годишње је износио 1.250 динара, а према подацима из Регистра са радом је започео 21.1.1932. године.

48 АС, Регистар задужбина, књ. 1 стр. 36, р. бр. 125, пише да је тестамент од *септ. 1929.*, У другом упису (АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр. 349, р. бр. 369) стоји да је оснивачки акт од 20. 4. 1929., Дунавска бановина IV бр. 16639 З. бр. 1709/34. У списима (ИАП Сиротан, 575) потврђен је датум оснивичаког акта, као датум писања тестамента, док је као број и датум одобрења за оснивање наведен акт бр. 13880/34, од 21.3.1934. Одобрење за Статут фонда добијено 27.3.1934. Није познато одакле ова недоследност при уносу података у Регистар.

49 АС З–98, Регистар задужбина књ. 1. стр. 63, р. бр 165., стр. 87, р.бр. 406; Регистар задужбина књ. 2, бр. 98.

50 АС, Регистар задужбина, књ. 1, стр. 63, р. бр 165.

51 У напомени стоји да је стање на дан 1. јануара 1929. у готовини 7.754 и непокретна земља која није процењена.; АС, Регистар задужбина, књ. 1, стр. 63, р. бр 165.

52 Није назначено у тестаменту да ли жели оснивање два посебна фонда... У Регистару задужбина, књ. 1, стр. 87, р. бр 406. наведен је датум тестамента 8.5.1915. и указ о оснивању бр. 969 од 4.12.1922., а као циљ фонда наведено је *издржавање ђака брежанске основне школе и подизање цркве брежанске*. Према упису у 2. књизи Регистра задужбина стоји да је основан по тестаменту и решењу првостепеног суда у Пожаревцу бр. 19050 СП бр. 333 од 14.9.1927., док су остали подаци идентични са првим уписом. У овом упису нема података о томе да је фонд регистрован као фонд за подизање цркве брежанске. У списима сачуваним у оквиру грађе Архива Србије, дошли смо до података који такође потврђују податке из првог уписа у регистар задужбина који се односе на цркву, као и који потврђују да је тестамент писан 6. октобра 1914. године.

53 АС, Регистар задужбина књ. 1. стр. 347, р. бр. 14.; Регистар задужбина, књ. 2. р. бр. 496.; АС З–496;

Фонд Милице и Живка Богдановића[54] *трговца из Београда* основао је Живко Богдановић. Фонд је основан актом од 27.1.1930. године. Имовину је чинио новац уложен код Хипотекарне банке у Београду у износу од 50.000 динара. Циљ фонда било је одевање добрих и сиромашних ђака основних школа у Великом Градишту. Управу је чинио председник општине, председник Првостепеног суда и Трговачке омладине у Великом Градишту. Приход је оствариван од камата на улог, а са радом је почео 1933. године.

Фонд Данила Д. Јанковића[55] основали су Драгољуб Јанковић, пожаревачки лекар и његова супруга Љубица, основним писмом од 1.7.1926. године.[56] Имовина фонда је износила 5.000 динара, а годишњи приход од камата од 250 динара, према жељи оснивача, требао је да се употреби за награђивање *доброг сиромашног наивка немирка ђака 4 разреда* сваке године на дан смрти њиховог сина Данила, 25. маја. Управу фонда чинио је наставнички савет Пожаревачке Гимназије. Фонд је своју сврху почео да испуњава 1927. године.

Фонд Воје Ст. Рибарца[57] основао је министар Стојан Рибарац[58], основним писмом од 5.9.1919., а рад фонда одобрен је одлуком Краљевске банске управе 1933. године. Основао га је у спомен на свог сина, бившег минхенског студента, који је након учешћа у првом светском рату, по повратку у земљу, преминуо.[59] Имовину фонда чинило је 3.000 динара хартија од вредности и 712 динара готовог новца. Циљ фонда било је награђивање ученика који најбоље положи матурски испит у Пожаревачкој гимназији. Управу је вршио Наставнички савет Гимназије у Пожаревцу, а приход је оствариван од камате на уложени новац. Фонд је почео са радом 1921. године.

Фонд за награђивање одличних ђака народне школе у Смољинцу[60] основао је према подацима из Регистра задужбина свештеник Настас Протић. Према тим подацима, фонд је основан актом од 28. 4. 1934., са имовином у готовом новцу уложеном код Хипотекарне банке у висини од 1.000 динара. Циљ фонда био је да се од камате награђују

54 ИАП ДЗБО МЖБ ВГ 1–2; АС 3–500; Регистар књ. 1 стр. 348, р.бр. 21,

55 АС 3–504; Регистар задужбина књ. 1. стр. 348, р. бр. 25, Регистар књ. 2 р. бр. 504.;

56 Одобрење Краљевске банске управе Дунавске бановине IV бр. 58257 од 7.12.1933. З. бр. 529/34, АС, 3–504; Из извештаја *Годишњег извештаја Гимназије у Пожаревцу за школску 1928/29*, Пожаревац, 1929, 28, годину наводи се да је Министарство просвете – Задужбинско одељење под З. бр. 1082 од 13.12.1926. одобрило оснивање овог фонда.

57 АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр. 348, р. бр. 26, Регистар задужбина књ. 2. р.бр. 505; ИАП *Збирка Varia*, Расписи министарства просвете 1924–1926., бр. 192 од 5.3.1924; *Годишњи извештај Гимназије у Пожаревцу за школску 1928/29*, Пожаревац, 1929, 28.

58 Стојан Рибарац, политичар рођен у Свилајнцу. У Пожаревцу је радио као адвокат од 1881. Либерал по опредељењу од 1887. биран је скоро у континуитету за посланика пожаревачког округа. Био је министар у више влада Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Вид. С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватска-словеначка,* II фототипско издање, Нови Сад 2001, III, 763.

59 Умро је у фебруару 1919. године, ИАП, *Лични фонд Стојана Рибарца*, Писмо Јакова Челебановића Рибарцу од 19.2.1919.

60 АС Регистар задужбина, књ. 1, стр.349, р. бр. 39. Срески суд Пожаревац, О.2110/34.

ђаци народне школе у Смољинцу. Управу фонда вршио је Месни школски одбор. Према подацима из Регистра задужбина, фонд је 28.4.1934. добио одобрење за рад.

Михаило и Филипа Стојановић, учитељи у Брежанима помињу се као оснивачи два фонда и то *Фонда Михаила и Филипе Стојановић див. учитеља у Брежанима*[61] и *Фонда сиромашних ученика-ца Михаила и Филипе М. Стојановић у Брежанима*. Имовина и једног и другог фонда била је по 5.000 динара у готовини, а циљ је награђивање сиромашних ученика основне школе у Брежанима. Фондовима је управљао школски одбор, а приход је оствариван од камате. Оно што наводи на помисао да се ради о два различита фонда, са истом наменом и од истог оснивача, је датум оснивачког акта који је различит. Датум оснивања првог фонда је 28.1.1935.,[62] док је код другог, као датум оснивања наведен 12.8.1938.[63] Могуће је и да се радило само о накнадном упису, при чему је можда поновно добијено одобрење од стране Краљевске банске управе.

Фонд Ђорђа Селића[64] основао је пожаревачки трговац Ђорђе Селић. У Регистру задужбина нема података о његовом оснивању, али се из сачуване архивске грађе *Удружења Пожаревачких занатлија и раденика Слоге*, које је управљало Селићевим фондом, може видети да је тестамент Ђорђа Селића оснажен од стране суда 25.11.1899., као и да је њиме *Друштву Слоге* оставио 3.000 динара за оснивање фонда за одевање сиромашних ђака школе у селу Курјаче, његовом родном месту.[65] Најстарији сачувани документ који говори о испуњењу фондовске сврхе датира од 23. октобра 1903. године. Према подацима из оставинских списа његове срупруге Драге Селић, Ђорђе је умро 1901. године.[66]

Фонд Лепосаве и Драгоје Тодића,[67] према имовини којом је фонд располагао, премашује све остале.[68]. Фонд је располагао непокретностима и хартијама од вредности. Укупна вредност покретне и непокретне имовине завештане фонду износила је 2.800.185 динара. Годишњи приход фонда износио је 96.000 динара. Циљ Фонда Лепосаве и Драгог Тодића било је школовање сиромашних ученика Гимназије и Трговачке академије у Пожаревцу и сиромашних студената Универзитета у Београду. Фонд је са радом почео 7. децембра

61 АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр. 357, р. бр. 117.

62 Исто, оснивачки акт бр. 28.1.1935. IV бр. 4080/35 Дунавска бановина 3. бр. 1207/35.

63 Исто, књ. 1. стр. 363, р. бр. 176.; Оснивачки акт Краљевска банска управа Дунавске бановине IV бр. 29785/38 Дунавска бановина 3 3935/38.

64 АС, Регистар задужбина, књ. 1. стр. 364, р. бр. 182. према регистру оснивачки акт је од 5.9.1938. IV бр. 37089/38 ДБ 3. бр. 4856/38.

65 Актом Краљевске банске управе 1938. године тражен је од Удружења *Слоге* упис у Регистар задужбина, ИАП *Слоге* 1938 VI 2189; ИАП Слога 1938 VI 2197.

66 Сресски суд Пожаревац, О 84/38, оставина Драге Селић.

67 Драгутин Тодић је био бродарски капетан и бродовласник и близак пријатељ Ђорђа Вајферта; ИАП, М. Миладиновић, *Пожаревачки људи (збирка биографија), Грађа за историју Пожаревачког округа,* Пожаревац 1955, рукопис.

68 АС 3–427; Регистар задужбина, књ. 1. стр. 307. р. бр. 30.

1939. Поред световног, Тодићи су нашли израза и у црквеном задужбинарству. У Старом Костолцу сазидали су цркву која и данас постоји и основали фонд за одржавање и улепшавање њихове задужбине, издржавање свештеника и црквењака и помоћ сиромашним ђаци Костолца, Дрмна и Кленовника за одлазак у бање и на екскурзије.[69]

Фонд Тамбурашево А. Станојевића[70] под тим именом је убележен у регистар задужбина. Према подацима из Регистра и сачуваних докумената оснивач је Љубица А. Станојевић, рођена Тамбураш, из Пожаревца.[71] Фонд је основан по њеном тестаменту писаном 15.11.1913.и решењу неспорних дела судије првостепеног Крагујевачког суда од 31.12.1929. године. Због судског спора око пуноважности њеног тестамента настала је вероватно и забуна око имена фонда. Наиме, иако је актом министарства просвете фонд основан као *Фонд Тамбурашево А. Станојевића*, на документима из 1942. налази се печат са натписом *Фонд поч. Љубице Станојевић рођ. „Тамбураш"*.[72] Од имовине је оставила у Пожаревцу плац са зградама у улици Косовској бр. 16, плац са зградама у улици Зеленој бр. 1, затим 91 хектар земље у тзв. Меминцу и Љубичеву и имање звано Виноград. Циљ фонда било је *удомљење сиромашних девојака и школовање мушке деце из пољопривредне струке*. Управу је вршио Задужбински одсек Министарства просвете, а са радом је према расположивим подацима почела 1942. године. Процењена вредност Љубичиног непокретног имања са приходима 1929. износила је 1.852.368 динар.

Као једна од последњих са простора данашњег Браничевског округа, чији је рад одобрен у већ социјалистичкој Србији, основана је *Задужбина Христивоја Јовановића, проте и жене му Милеве.*[73] Христивоје Јовановић је свој тестамент написао 21.8.1942. године. По његовој жељи, целокупна имовина након женине смрти требала је да се искористи за формирање задужбине од чијих би се прихода школовао по један, или по могућству више ђака из Старог Села, пре свега по један рођак оставиоца. Христивоје је умро 1943., а након смрти супруге 1953. због судског спора око имовине и несналажења нових власти у овој материји постојање задужбине је одобрено 9. маја 1957. Имовину фонда је чинила кућа у Пожаревцу у некадашњој Љубовијској улици, кућа у Београду у Лозничкој бр. 20, плац у Врњачкој Бањи, четири плаца у Старом Селу и два плаца у Пожаревцу. Имовина је процењена на тадашњих 50.000 динара.

69 Р. Милошевић, *нав. дело*, 51–84., вид. фусноту бр. 17.

70 АС, З–637; Регистар задужбина књ. 2. р. бр. 637, ИАП ДЗБО ЉСТ 690–692.

71 Отац Љубице Станојевић био је Петар Петровић Тамбураш, председник пожаревачке општине и народни посланик 1878. за Пожаревац. По политичком опредељењу био је напредњак, па је и ћерку удао напредњачку кућу Андре Станојевића; ИАП, М. Миладиновић, *Пожаревачки људи (збирка биографија), Грађа за историју Пожаревачког округа,* Пожаревац 1955, рукопис.

72 З. 1657 од 7.9.1942; ИАП ДЗБО ЉСТ 690–692;

73 АС З–724; Регистар књ. 2. р. бр. 724.

Фондом је према жељи оснивача фонда требао да управља Задужбински одсек. Ова задужбина је имала и најкраћи животни век, јер је убрзо по њеном оснивању већи део њене имовине био национализован по Закону о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта из 1958.[74]

Фонд за помагање цркве и школе у Бресници основао је Марко Катанић.[75] О овом фонду у Регистру задужбина, осим помена имена и оснивача нема других података о оснивању и раду.

Добротворни фонд поч. Даринке уд. Миловановић из Пожаревца[76] основала је Даринка Миловановић, удовица Тиме Миловановића из Пожаревца. Умрла је 12.4.1935. сахранивши претходно шесторицу синова. Тестаментом који је написала 27.5.1928. године оставила је чак 35 легата различитим установама. Највећи легат оставила је Гимназији у Пожаревцу у износу од 50.000 динара за оснивање фонда. Циљ овог фонда био је, по речима тестаторке, да се *од интереса снабдевају добри сиромашни ђаци оделом, обућом, књигама па и новачно их помоћи, нарочито када је који ђак слаб, давати му за лекове помоћ за бању да може да се лечи.* Управу је чинио професорски савет Гимназије. Заоставштина Даринке Миловановић продата је за 320.000 динара, након чега су исплаћени бројни легати и основан фонд са њеним именом.[77]

Трговац, *Михаило Митић из Кучева*,[78] тестаментом састављеним 19. септембра 1935. оставио је непокретно имање у Кучеву у тадашњој улици Краља Александра бр. 62,[79] које је чинила једна зграда са плацем за оснивање фонда са његовим именом и исплату више легата. Циљ фонда чији је оснивач Михаило Митић је да се од прихода са имања *одену по петоро од мушке и женске деце сиромашног стања Основне школе у Мајданпеку два пута годишње,* за крсну славу задужбинара, Св. Параскеву и Лазареву суботу. Поред непокретног имања оставио је и 100.000 динара које је улагао у трговачки фонд у Београду. После смрти или преудаје његове жене, тај новац је требало да уђе у приходе фонда чији је он оснивач. Именовао је управу, а по смрти њених чланова предвидео је да се именује управа по функцији састављена од председика општинске управе, председника трговачког удружења и намесника у Кучеву. Одобрење за оснивање задужбине дато је 5. децембра 1957. године, иако је тестатор умро 1939. године.[80]

Фонд Милке Трифуна Лазаревића није уведен у Регистар задужбина. У акту Краљевске банске управе Дунавске бановине Просветног одељења од 8. августа1938.[81] упућеном Градском поглаварству у Пожа-

74 *Службени лист ФНРЈ 52/58.*

75 АС, Регистар задужбина књ. 3, Ц–1.

76 Нема уписа у Регистру задужбина. Сачувани су списи у оквиру Задужбинског одсека.; АС, З–637; ИАП Срески суд Пожаревац О.66/35; ИАП ДЗБО ДМ 570.

77 ИАП ДЗБО ДМ 570.

78 АС З–без ознаке.

79 Ова улица је после рата носила назив Маршала Тита.

80 АС З–без ознаке, акт НРС Савета за просвету – Заджбински одсек З. бр. 376.

81 ИАП, Слога 1938 VI 2189.

ревцу, наводи се да овај фонд и већ поменути Фонд Ђорђа Селића нису уведени у Задужбински регистар нити имају одобреног основног писма, и да између осталог фондом Милке Трифуна Лазаревића рукује управа Пожаревчаког женског друштва у Пожаревцу. У извештају за 1921. годину Пожаревачког женског друштва, саопштено је да је Милка Т. Лазаревић преминула, као и да је написала тестамент још 1920. којим је своју имовину, кућу и плац у улици Дубровачкој у Пожаревцу оставила Пожаревачком женском друштву са обавезом да је сахрани уз мужа и кћер.[82] Кућа је продата за 30.000 динара, а за њу је добијена и ратна одштета у износу од 20.000 динара. Ово завештање није заживело као самостално правно лице вероватно јер ни сама тестаторка то није захтевала.

Лазар Карамарковић, индустријалац из Летњиковца код Пожаревца[83] и његова жена Јелена, тестаментом, писаним 27. јануара 1917. године изразили су жељу да се након њихове смрти оснује фонд под именом *Доброчини фонд Јелене и Лазе С. Карамарковића*.[84] Лазар је умро 23. јуна 1917. у Женеви, а Јелена 10. јануара 1928. године. После вишегодишњег судског спора у вези са имовином, одлуком Среског суда у Пожаревцу од 10. марта 1937. године тестамент Лазара Карамарковића и његове жене Јелене оглашен је за снажан, а за наследнике целокупне заоставиштине проглашен је *Доброчини Фонд Јелене и Лазе С. Карамарковића из Летњиковца као задужбина...* Упис овог фонда у Регистру Задужбина није пронађен, али се из списа Јеленине оставине сазнаје да је Министар Просвете поставио управни одбор 21.4.1928. г.[85] Према попису имовине који је извршен након Јеленине смрти, целокупна имовина у хартијама од вредности, готовом новцу, накиту, покретним и непокретним стварима износила око 1.800.000 динара. Тестаментом су за управу фонда именовали Акционарско друштво „Летњиковац" чији су оснивачи и акционари били и Карамарковићи. Циљ фонда који су основали био је да се сваке четири године по избору универзитетског савета пошаље један сиромашан, али здрав студент *на школовање за технику и хидро-технику* у Француску, да се сваке године из једног од села Маљуревац, Бубушинац и Ћириковац, по избору њихових општинских управа једној сиромашној девојци да на поклон 500 динара ради лакшег удомљења, да се из истих села сваке године бира ђак старости од 12–15 година који је завршио основну школу и два разреда гимназије или ратарске школе, који ће ићи у Француску *ради изучавања ратарства са применом парних плугова и виноградарства са најбољим начином калемљења.* Такође, из ова три села требало

82 ИАП, М. Миладиновић, *Преглед рада Пожаревачког женског друштва од његовог оснивања до 1941., као и његове женске радничке (занатске) школе 1878–1941*, рукопис;

83 Лазара Карамарковића помиње Р. Милошевић као задужбинара цркве Светих Врача Козме и Дамјана у Бубушинцу код Пожаревца Р. Милошевић, *наведено дело*, 74. вид. фусноту бр. 17.; Црква је освећена 1936. године.

84 ИАП, Првостепени суд Пожаревац – Маса Лазара Карамарковића, Сремски суд Пожаревац, О–3411/34 – оставина Јелене Карамарковић;

85 ИАП, Сремски суд Пожаревац О.3411/34, З. Бр. 958 од 21.4.1928.

је сваке године да се изабере укупно 15 најсиромашнијих кућа, којима ће се из имовине фонда давати по 100 динара. Поред оснивања овог фонда оставили су и многобројне легате.[86] О почетку рада овог фонда, као и о испуњавању фондовске сврхе нема сачуваних података.

Кроз приказ познатих нам задужбинара намећу се и одређена питања на која ће се, надамо се, детаљнијом анализом појединачних задужбина и њенох оснивача, пронаћи бар делимични одговори. Та питања се пре свега односе на човека-појединца у датом друштвеном тренутку. Не можемо, а да се не питамо ко су били српски задужбинари крајем 19. и у првој половини 20. века? Чиме су се бавили? Да ли су били образовани, или не? Да ли су били богати и колико, угледни и утицајни, или обични грађани, са потомством, или без њега? Какви су им мотиви за оснивање задужбина? Да ли су они били искључиво лични, па их је руководила жеља за чувањем имена од заборава, за славом, или им је водиља била брига за човека, друштво, државу и њен напредак? Да ли су и у којој мери били свесни значаја своје одлуке за будућност?

Поред питања о задужбинарима, намећу се питања и о држави у којој се, условно речено, у одређеном друштвеном тренутку велики број људи одлучује да своју имовину завешта будућим поколењима. Питамо се да ли је полет младе државе у успону давао полета и мотива појединцима да желе да учествују у њеном развоју? Колика је била улога државе, њен однос према грађанину, као подстицај појединцу за оснивање задужбина? Није ли држава допуштањем појединцу да буде активни учесник у њеном напретку, да носи бреме социјалне политике, да буде одговоран према будућности, (не)намерно мотивисала појединце да оснивају задужбине и фондове *на општу ползу*? Да ли је задужбинарство у Србији било само случајна појава или можда део једног свеобухватног цивилизацијског и модернизацијског процеса кроз који је, крајем 19. и поч. 20. века кренула српска држава?

После другог светског рата задужбине и њихове осниваче задесила је *друга смрт*. Законима донетим у социјалистичкој држави и то Законом о аграрној реформи и колонизацији, Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта, као и недоношењем нових закона који би се односили на већ постојеће задужбине, све до 1972. године, држава је свесно угушила ту хуману и корисну навику српског народа. Посматрајући га као *производ буржоаскої друштва*, као нешто непотребно у новој социјалистичкој држави у којој је државни апарат требао да подједнако брине о сваком грађанину, постепено је угушено задужбинарство као друштвена појава. Да ли је стално истицана једнакост (осредњост) на свим пољима довела до нестајања слоја људи који су осећали потребу да са неким поделе оно што имају, или је томе допринело још увек свеже сећање појединаца на мноштво случајева у којима је стечена имовина у

86 Између осталих и Фонду универзитске омладине у Београду, Фонду сиротне деце у Београду и општини Маљуревачкој за грађанске школе.

тренутку одузимана од стране државе? Можда је свест о томе да оно што је вишегодишњим или вишегенерацијским радом стварано, у једном тренутку насилно одузето, наводила људе да затварају очи пред будућношћу, да мисле само на свакодневно, на тренутак у коме јесу, у коме живе ? Да ли је, тако, поред осталог, један народ губио и осећај за трајање дуже од свог сопственог?

Свакако да би одговори на бар нека од ових питања дали још јаснију и прецизнију слику Србије и њених друштвених прилика крајем 19. и у првој половини 20. века, али и допринели да боље разумемо идеје и људе послератне социјалистичке државе.

Slobodanka Cvetkovic

Charity Funds and Legacies in the Area of Nowaday Braničevo District

In the last quarter of the XIX century, when Serbian state became independant and acheaved a certain extent of prosperity the foundation of charity funds and legacies in Serbian people became more and more often. Their number multiplied constantly, which imposed the need for introduction law regulations in this field. A Charitable committie on the level of Ministry of Education of the Kingdom of Serbia was founded in 1907, and in 1910 a charity department which supevised the work of charity organisations and funds. A rapid economic prosperity, higer consciousness about peoples need, but the need to keep the memorie of themselves too, not to be forgotten, induced mainly rich merchants, craftsmen, intellectuals, priests and others to bequeath their property in order to establish charitable foundations and funds. The number of lagacies and charitable funds in the area of Braničevo district cannot be established exactly because of the lack of historicle sources. Historical archive Požarevac keeps a small quality of materials (six inventory units) about ten benefactors and philantropists. According to the archive material of Archive of Serbia the number of benefactors and philantropists from this area is far bigger. All legacies and charity funds, no metter what their aim of foundation was, functied in the same way because of unique law regulations on the whole territory of the Kingdom of Serbia and later on The Kingdom of Yougoslavia. The life of endowment begins with the last will of testator, that is getting the approvement for the foundation of endowment or charitable fund from the king or authorities in charge of endowments. Authorities in charge of endowments and the administration of legacies and charitable funds tried to obey the will of testator according to the law of fullfilling the purpose of endowment, even in war conditions 1941–1945.

The end for funds and legacies was the coming of Communist party to power. The new government treated these organizations as the product of bourgeois society. All earth's fund of legacies became state property when the law of agrarion reform and colonisation passed. The capital in banks gradually passed in the state treasury as well. As it in a new socialistic state there was no need for the work of endowment and charitable funds.

Слободанка Цветкович

Благотворительные фонды и учреждения на территории нынешнего Браничевского округа

В последней четверти 19 века, когда сербское государство обрело независимость и определенную степень хозяйственного прогресса, все более частым явлением становится основание благотворительных фондов и учреждений представителями сербского народа. Их число постоянно росло, что выдвигало на передний план необходимость введения законных рамок в этой области. Так, на уровне Министерства просвещения Королевства Сербии в 1907 г. был сформирован особый Благотворительный комитет, а с 1910 г. и целое благотворительное отделение, которое занималось надзором над деятельностью благотворительных фондов и учреждений. Ускоренное экономическое развитие, усиленная забота о потребностях собственного народа, а также и желание сохранить память о себе и преодолеть забвение заставляли богатых торговцев, ремесленников, интеллигентов, священников и других завещать свое имущество для основания благотворительных фондов и организаций.

Невозможно определить точное число благотворительных фондов и организаций на территории нынешнего Браничевского округа из-за недостатка исторической источников.

Исторический архив Пожаревца сохранил лишь малое число документов (6 инвентарных единиц) о 10 организаторах благотворительных фондов и учреждений. Согласно архивным данным Архива Сербии, число организаторов благотворительных фондов и учреждений из этого края было значительно больше. Из-за единой законодательной основы на территории всего Королевства Сербии, а позже и Королевства Югославии все благотворительные фонды и учреждения, вне зависимости от цели их основания, функционировали одинаково. Жизнь фонда обычно начиналась после выражения последней воли донатора или с получения одобрения короля или комитета по благотворительности на основание благотворительного фонда или учреждения. Комитет по благотворительности и руководство благотворительных фондов и учреждений пытались, согласно закону, осуществлять последнюю волю дарителя, выполняя задачи фонда даже в условиях войны 1941–1945 гг.

Началом конца фондов и благотворительных учреждений стал приход к власти в Югославии коммунистической партии. Новые власти относились к этим учреждениям как к детищу буржуазного общества. Весь земельный фонд благотворительных учреждений после принятия Закона об аграрной реформе и колонизации 1945 года стал собственностью государства, а здания благотворительный учреждений были национализированы. Капитал в банках также постепенно слился в государственную кассу. Словно в новом социалистическом государстве больше не было нужды в деятельности благотворительных фондов и учреждений.

UDK 323(497.11-11)"1941/1945"

Мр Алексеј Тимофејев,
Институт за савремену историју, Београд

РУСКИ АНТИКОМУНИСТИ И ДОГАЂАЈИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И СРПСКОМ ПОДУНАВЉУ 1941–1944.

Тридесетих година XX века друштво Краљевине Југославије се налазило у стању потпуне фрагментације. Разлог ове фрагментације нису били само међуетнички и међуверски конфликти већ и различити погледи на спољнополитичку оријентацију. Неко је прижељкивао наставак традиционалне политике оданости савезницима из Првог светског рата, па чак и био спреман да војно подржи Француску и Енглеску у долазећем светском конфликту. Други су видели будућност земље у максимално присном савезу са црвеном Москвом, чак и по цену одређених друштвених и привредних промена. Трећи су хтели да повежу судбину своје земље са Новом Европом, коју су водили Немачка и Италија. Морамо да се подсетимо да у то доба свет још није дошао до оног ужасног понора дехуманизације у коју је запао услед ескалације конфликта у току Другог светског рата. Није још изгорело у крематоријумима 6 милиона Јевреја, није била узнемирена тишина Катинске шуме и нико још није смислио идеју циљаног бомбардовања стамбених четврти да се поткопа привредни потенцијал непријатеља. Идеје либералног тржишта и демократије су се налазиле у стању велике кризе, а тоталитарне идеологије (нацизам, фашизам и комунизам) вешто су крили искусно негативне стране своје владавине. Страхоте Гулага и немачких концентрационих логора су били непознати јавности па чак и ако је информација о њима излазила на видело симпатизери Немачке или СССР-а сматрали су је за морбидну непријатељску пропаганду. У то доба убедљиво малобројнији су били редови оних који су заговарали неутралност – нико није ни слутио колико ће трагичну и енормну цену платити српски народ за улазак у Други светски рат. Није било познато ни то да су се вишестраначка демократија и слобода говора у Југославији налазили на ивици свога гроба.

У овим условима су се активизирале стране обавештајне службе све три стране будућег конфликта и врбовали своје сарадника међу својим симпатизерима и присталицама. У то доба припадници истакнутих политичких и друштвених југословенских сталежа су контактирали са овим службама, али се ипак нису сматрали страним агентима или спроводницима туђих утицаја већ су мислили да су доследни у борби за бољу будућност своје земље.

Ово се тицало не само оних странака које су добијале дотације страних држава („Збор" и усташе од Немачке и Италије, КПЈ од СССР-а)

већ и наизглед самосталних људи и страначких првака. Например, пуковник Дража Михајловић на своју руку „повезао се са западним дипломатима и обавештајцима" и тајно од својих претпостављених се виђао са Џорџем Тејлором, високим функционером енглеске обавештајне службе (СОЕ). У доба када је званична линија државе балансирала око одржавања крхког неутралитета Михајловић је нарочито и јавно проглашавао здравице за улазак Југославије у рат на страни Енглеске.[1] С друге стране више него пријатељске контакте са НКВД је одржавао југословенски посланик у Москви Милан Гавриловић.[2] Своје контакте са њим бивши руководилац „специјалних операција" Лубјанке, Павел Судоплатов, је назвао једноставно „врбовањем". У овим околностима нису били неутрални ни руски емигранти. И мада су званични прваци емиграције били доследни у испољавању неутралног става, у самој емиграцији је постојала иста фрагментација по питању спољне оријентације као и у целокупном југословенском друштву. Неки (например људи попут Фјодора Махина или популарног у емигрантској средини доктора Леонида Линицког) су симпатизирали СССР и сарађивали са совјетским специјалним службама. Али ипак је значајна већина емиграната била расположена антисовјетски и антикомунистички, а то је пружало Немцима широке могућности за проналажење јавних или тајних помагача у њиховим редовима.

У околностима тешке фрагментације друштва Грађански рат у Југославији и Србији 1941–1945. је добио невиђену бруталност: три стране које су учествовале у њој нису само браниле своје погледе на будућност своје земље већ су и проналазиле директну или индиректну подршку свом непомирљивом ставу у настојању страних држава активно умешаних у догађаје на Западном Балкану.

Грађански рат у Источној Србији био је насилно прекинут након што је Црвена Армија прешла Дунав и потиснула немачке гарнизоне из српског Подунавља. Веома дуго ова активност Црвене Армије се тумачила само на један начин. После пада комунизма у Источној Европи совјетска, а након тога и руска историографија, задржала је потпуно исти прилаз тим догађајима. Једина новина је покушај да се ретроспективно потпуно неоправдано промени назив Црвена армија на совјетска армија и чак на руска армија, која је „ослободила Србију од Немаца". Ипак догађаји Другог светског рата имали су у Србији идеолошку обојеност или чак и идеолошку подлогу. Зато оцена улоге Црвене армије која је доследно стала на страну једног од три зараћених логора није толико једноставна у новијој српској историографији. С друге стране ова оцена се потпуно вештачки проширује на руско учешће у догађајима Другог светског рата уопште. Овај приступ донекле одговара неким од заблуда руске историографије која изједначује црвену-совјетску-руску армију.

1 Димитријевић Б., Николић К., *Ђенерал Михајловић*, Београд, 2004. с. 92–102
2 Судоплатов П. Разведка и Кремль, *Москва*, 1996, с.136–137.

Ипак прави корен ове заблуде је у митологији „хладног рата" која је користила као синониме појмове „црвени" и „руски" („red or Russian").

Ипак као што је и у целој Европи ситуација била много компликованија и никако није личила на црно-белу слику што се посебно види на примеру учешћа руских антикомуниста у догађајима 1941–1945. у Источној Србији. По први пут руски емигранти су имали битно учешће у догађајима Другог светског рата у Источној Србији још пре него што је тај рат стигао у Србију. Ово су били догађаји везани за покушај енглеске диверзије на Дунаву. Тад су енглески агенти успели да допреме неколико вагона експлозива са циљем да изврше низ диверзија у Источној Србији да осујете немачку пловидбу Дунавом. Леонид Чухонвски и Александар Лањин, „немачки људи" на терену, спречили су овај покушај „Интелиџенс" сервиса. Касније захваљујући њиховој помоћи Немци су, упркос настојањима енглеске специјалне службе , успели да заузму Сипски канал неоштећен[3]. „У данима безвлашћа када су све институције власти Југословенске краљевине друге и треће декаде априла престали или затајили са радом, на улицама неких градова у Источној Србији, углавном око индустријских и рудничких објеката примећене су групице наоружаних белоемигрантских Руса, које су као патроле крстариле опустелим градским четвртима. Такве чудновате формацијске јединице виђене су у Мајданпеку, Бору, Доњем Милановцу, Неготину и још неким местима... Њихов задатак је био сачувати све објекте од евентуалних диверзија и магацине пуне робом и разним материјалом, од пљачке"[4].

После почетка грађанског рата у Србији, доследно антикомунистичке погледе је испољавао значајни део руског свештенства на служби у парохијама СПЦ у српској унутрашњости. Услед тога више њих, као што су и њихови истомишљеници из редова српског свештенства, страдали су од руку партизана[5]. Број православних свештеника убијених од стране комуниста у Србији за време Другог светског рата је било релативно велик. Није заобишла ова тенденција ни браничевску епархију. Овде је од руку партизана пало више свештеника, значајан део којих је био руског порекла. Укупно 1941–1944. у Браничевској епархији они су убили минимум 7 руских и 3 српска свештеника, мада ови подаци нису комплетни поготову у односу на број у страдалих српских свештеника.

У јулу 1942. био је убијен о. ***Вјачеслав Јаковлевски***. За време Грађанског рата у Русији он је био свештеник антибољшевичке Добровољачке армије. По доласку у Србију у децембру 1920. служио је у парохији Брзе Паланке Тимочке епархије, а после је добио премеш-

3 Dragoljub Petrović, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, Beograd 1985, s.26; M.Obradović, Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica, *Tokovi istorije*, 1–2, 1997, s. 143; Р. Јаковљевић, *Руси у Србији*, Београд, 2004, с. 33–37.

4 Д. Петровић, Квислиншке формације руских белоемиграната на територији Источне Србије током Другог светског рата, *Развитак*, Зајечар. бр. 6, 1966, с. 77.

5 „Церковное обозрение" 1943, №8, с.6.

тај у Браничевској епархији. У јулу 1942. био је убијен и свештеник о. ***Вјачеслав Зејн***. Он је био братанац познатог Ф.А. Зељна, гувернера Финске кнежевине, који је доследно бранио руске интересе у овој руској покрајини. Вјачеслав Зејн пре реовлуције је био чиновник, али је у емиграцији постао свештеник. Извесно време он је служио у православној парохији града Ромба (Мозељ, Француска), након чега је дошао у Србију где је страдао током рата[6]. У августу 1942. био је убијен свештеник о. ***Пантелејмон Кокајев***. Отац Пантелејмон је потицао из угледне осетинске породице и завршио је 1914. Ставропољску семинарију са одличним успехом (тзв. „први разред"). По доласку у Србију служио је у Јовачкој парохији Нишке епархије. Након тога је добио премештај у Браничевску епархију. У августу 1942. био је убијен свештеник Браничевске епархије о. ***Сергије Белавин***[7], отац Нонне Белавине, која је касније постала позната емигрантска песникиња. Крајем 1942. био је убијен свештеник о. ***Јосиф Браћин***[8]. У марту 1943. био је убијен свештеник Клењске парохије Браничевске епархије о. ***Григорије Волков***. Ово се десило тек неколико месеци након што га је епископ Браничевски Вениамин одликовао за успехе и примерну службу. Најзад у марту 1943. био је убијен свештеник **о. Василиј Толмачев**[9].

Као пример можемо да сагледамо трагичан догађај који је описала Нона Белавина ћерка свештеника оца Сергеја Белавина. У то доба млада Нона је завршила Донски девичански институт у Белој Цркви и уписала је Правни факултет. Пошто је настава на београдском универзитету била обустављена услед ратних околности, она је дошла код свог оца у село Кула код Пожаревца. Отац Сергије је живео сам јер неколико година пре тога је сахрањио Нонину мајку која је умрла услед болести, коју је изазвао тежак избеглички живот. Пре револуције родитељи Ноне су ступили у веома рани „студентски" брак због велике и непобедиве љубави. Нона се родила 1915. у црноморском руском одмаралишту Евпаторија на Криму. У емиграцији о.Сергије је издржавао породицу физичким радом и завршио је трогодишњу богословску наставу у Београду[10]. Након тога га је рукоположио митрополита Антоније (Храповицки). О. Сергије је морао да потражи службу у СПЦ. Већ 1926. он је служио у селу Крепољин и у манастиру Горњак (поред Петровца на Млави)[11]. Уочи рата добио је премештај у село Кулу... У тренутку смрти о. Сергије је имао 49 година од којих 18 је радио као свештеник у српским парохијама.

6 Евлогий (Георгиевский), митр, *Путь моей жизни*, Москва, 1994.
7 „Церковное обозрение" 1943, № 1, с.8.
8 „Церковная жизнь", 1942, №10, с.155
9 „Церковная жизнь", 1942, №10, с.155
10 Памяти ушедших. Миклашевская (Белавина) Нонна Сергеевна. Кадетская Перекличка №76 (2005); Скончалась поэтесса Нонна Миклашевская, Русская Жизнь, г. Сан-Франциско, 11 сентября 2004 г.
11 Биографическая справка. Выпуск М–14 – Нонна Белавина Миклашевская, Бурлингейм, 2005.

У девет увече у општину су упала три наоружана човека и натерала општинског благајника да их одведе до стана оца Сергија. Под претњом уперених пушака благајник је узвикнуо: „Оче Сергију!" „Ко је?" – одговорио миран глас. „Ја, Бора." – наставио уплашени благајник. „Улази, врата су отворена" – позвао је свештеник. Двоје од нападача су ушли у кућу и остајали тамо један сат... Након тога су изашли и ударцима кундака терали свештеника да иде испред њих. Један је носио велики завежљај са стварима умотаним у чаршав... У сокаку свештеник је покушао да побегне, али је био ухваћен од стране трећег нападача који га је жестоко претукао кундаком... Ускоро су сељаци, који су се окупили поред куће несрећног свештеника, чули пуцањ и, након одређеног времена, дошли су на место трагедије... На лешу биле су пронађене: прострелна рана, врат је био пресечен на дубину 5–6 цм. Неколико дубоких убодних рана нанесених ножем у пределу груди... Оца Сергија су сахранили ... без свештеника. јер је он био једини свештеник у околини[12].

Занимљиво је да, без обзира на све ове тужне околности њеног живота у Србији, Нона, која је проживела дуг и срећан породични живот и успела је у животу као песникиња, као бака и угледни члан руске емиграције у САД – ипак је кроз читав живот сачувала љубав према својој другој Отаџбини. Успомене на младе године и сакривену у дубини срца али никад заборављену љубав према земљи своје младости она је изразила у песми „Београд" коју је написала након своје кратке посете Србији 1977. по први пут након што је 1944. је оставила овај град у жељи да избегне сусрет са Црвеном Армијом. За епиграф она је узела своју песму написану далеке јесени 1944. године.

Вернусь ли я к тебе? Увижу ли и скоро ль
Голубизну твоих сливающихся рек
И одезумевший, ослепший город,
Где я была счастливей всех?

Н.Б. 1944г.
Белград
Я вновь брожу по улицам знакомым
Тем, что когда – то отняла война...
Как хорошо! Я здесь – своя. Я – дома.
И словно юность мне возвращена.

Какой размах у всех воспоминаний.
И сколько лет ложится в каждый миг.
Я в этот парк спешила на свиданье...
А в этот дом за пачкой новых книг.

12 IAB, BdS, br. B922. 1–2.

Сюда, дрожа, бежала на экзамен,
А там сиял искусства строгий храм...
Тоску о нем я пронесла годами
по всем ненужным и чужим путям.

Мне улицы протягивают руки,
Встречая дочь заблудшую свою,
Но после долгой и глухой разлуки
Не каждый дом в лицо я узнаю.

Я знаю: нет к прошедшему возврата,
Но все – ж душою, полною тепла,
Ищу окно, в которое когда-то
Любовь, еще неузнанной, вошла.[13]

(1977)

Владика Вениамин Браничевски је неколико пута (23. септембра 1942. и априла 1943.) „са горчином и тугом" саопштавао митрополиту Анастасију о томе да у Браничевској епархији „безбожни разбојници убијају српске и руске свештенике". У вези овога епископ Вениамин је дао „наредбу о уношењу у диптихе свију парохија ових жртава, убијених безумљем безбожника, да се за њих ваде честице на проскомидијама. У исто време... преузети су кораци код одговарајућих власти да се сачува живот свештеника и Руса, и Срба"[14].

Други пример учешћа руских емиграната у догађајима Грађанског рата у Источној Србији је везан за деловање јединица 2. пука Руског корпуса стационираних од Пожаревца до Кладова. Штаб пука се налазио у Пожаревцу, штабови батаљона су се дислоцирали у Костолцу, Голубцу, Бору, Великој Плани и Доњем Милановцу. Ове јединице су се бавиле одбраном индустријских објеката и повремено су се користиле за локалне антипартизанске операције. Све у свему, то је била типична позадинска формација. Изненада, услед капитулације Румуније и Бугарске, 2. пук се нашао на путу Црвене Армије на првој линији одбране. Услед муњевитог и снажног ударца моторизованих јединица Црвене армије, уз подршку авијације и артиљерије, у немачким и руским подунавским гарнизонима је избила паника. Услед тога „8. октобра штаб 2. пука је добио наредбу да у року од 1/2 сата напусти Пожаревац, јер према извештајима извидница према њему су ишли совјетски тенкови. Хитно повучене у Малу Крсну штапске јединице су заборавиле у Пожаревцу део материјала канцеларије 2. пука"[15], коју

13 Нонна Миклашевская (Белавина), *Стихи*, Нью–Йорк, 1985, с.122.

14 „Церковная жизнь", 1942, №10, с.155; 1943, №5, с.75.

15 Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 г.г. *Исторический очерк и сборник соратников*, Нью–Йорк, 1963, с.403–405.

су заробили надолазеће јединице црвеноармејаца и партизана. Ово бекство је био јединствени догађај у краткој ратној историји РОК. Добили смо уникатни материјал на основу кога можемо да дођемо до низа закључака о људству Корпуса. Остала архива је углавном била уништена крајем рата уочи предаје РОК енглеско-америчким савезницима. Захваљујући овој наглој евакуацији Пожаревца у архиви Војно-историјског института у Београду налази се низ докумената међу којима се налази и фасцикла са 52 досијеа наредника и млађих официра 2. пука РОК.

Полазећи од проучених докумената можемо да још једном потврдимо да је већина ових досијеа је припадала старијим људима из прве генерације емиграната. Само је један досије припадао млађем човеку чији отац такође је служио у корпусу. Овај младић, Михаил Лермонтов, имењак и потомак познатог песника, је био везиста, јер као млађи човек он је имао више изгледа за дошколовавање према немачким прописима. С друге стране, необичан је матримонални пресек овог узорка РОК. На основу овог прегледа ми можемо одлучно да тврдимо да припадници Корпуса нису били фанатични усамљеници екстремно монархистичких погледа већ да су имали присне и веома чврсте везе са емигранстким друштвом и са српским друштвом уопште. Од 52 доступна досијеа само је 36% припадали нежењама, а 64% су се налазили у брачној заједници. Индикативно да је једна трећина од оних у браку била у мешовитим браковима, ожењена Српкињама. Ове везе никако нису биле „фиктивне" везе, већ озбиљне и срећне породице. Од укупне количине деце набројене у одговарајућим коцкицама досијеа, чак 2/3 је потицало ји ових руско-српских веза. Занимљиво је да су деца из ових бракова носила или типично српска имена или руска имена „припитомљена" у српској средини, и то је индиректан доказ интегрисаности ових људи не само у руску емигранску средину већ и у српско друштво као целину. С обзиром на то да је апсолутна већина (51 из 52) људи из нама доступног узорка имала вишу или високу школску спрему, можемо да кажемо да је овај ниво фертилности високо изнад карактеристика типичних за ову категорију руских избеглица и за руску емиграцију уопште[16]. С друге стране можемо да предпоставимо да би број лица у браку (а и оних ожењених са девојкама из њиховог другог завичаја) био и већи да смо имали узорак не из 2. већ из 1. пука који су углавном формирали донски и кубански козаци.

Друге пак карактеристике овог узорка су апсолутно типичне што индиректно може да докаже његову репрезентативност. Већина од ових 52 појединца су се родили у Европском делу Русије, с тим да доминирају они које су се родили на Југу и Западу Русије – у Харковској, Кијевској, Гродненској и Виленској губернији. Ово је било типично и за руску еми-

16 Детаљну карактеристику руске емиграције на Балкану види: Јовановић М. *Руска емиграција на Балкану*. 1920–1940, Београд, 2006.

грацију на Балкану уопште услед тога да на Балкан су углавном долазили учесници Грађанског рата на Југу Русији. Морамо да обратимо нашу пажњу и на верску и етничку структуру људства. Већина узорка спада је неспоривог великоруског порекла (према презименима на -ОВ, -ЕВ са руским основама). Али ипак у узорку је присутан и један Пољак (презиме и римско-католичка вероисповест), православни Немац из волшких крајева (презиме) и неколико тих које су сигурно имали малоруске и белоруске корени (презимена и место рођења). Занимљиво је да је један руски поручник РОК-а уписао у анкету своју супругу која је према презимену и недописаном месту рођења је била православна Финкиња. У овом смислу очита је равнодушност припадника РОК (у традицијама царске руске војске) према питању етничког порекла и већи значај припадности православној заједници и оданости руској државној идеји. Нажалост, ми немамо могућности да препознамо место предратног боравка лица чији досијеи су били заборављени у паничном повлачењу из Пожаревца у јесен 1944. Само код једног унтер-официра уписано је руком да му је породица настањена у Бору. Успут морамо да кажемо да је руска колонија у Бору и околини за време рата је била релативно бројна јер су рудници обезбеђивали хлеб и квалификованим и неквалификованим руским радницима. Заправо Бор је био једини град у српској унутрашњости где је за време Другог светског рата функционисала руска основна школа[17].

Без обзира на високи ниво личне свести, идеолошпку антикомунистичку мотивацију и неспорну интегрисаност у српско друштво, војници 2. пука су били саставни део немачког окупационог апарата и користили су се за очување реда и мира на свим објектима које су они обезбеђивали. Према томе је долазило (поготову 1941–1944) и до краћих судара и са припадницима ЈВуО[18].

Ипак, нису су се сви антикомунистички расположени Руси са оружјем у Источној Србији налазили под немачким вођством[19]. Одређен допринос ратној снази Михаиловићевог команданта Источне Србије Велимира Пилетића је дала тзв „Руска бригада" формирана од руских ратних заробљеника. Последњи су успели да побегну из немачког заробљеништва и придружили су се четницима у „Слободним српским планинама".[20]

Било је покушаја ЈВуО и да се изврши пропагандни притисак на припаднике РОК, које су становници „Слободних југословенских планина" сматрали за погодне мете свог пропагандног рада. Ипак, према успоменама појединаца и мемоарима припадника РОК, одазив овој пропаганди је био изузетно низак. Свест о понашању западноевропских савезника у доба Првог светског рата и револуцији према царској Русији је била изузетно присутна код представника емиграцији, пого-

17 См Гарф о школах.
18 Рутам АВИИ к. 96, 45/4, с. 830.
19 О переходе на сторону четников из книги о неме источниках о драже.
20 О переходе на сторону четников Рутам

тову прве њене генерације. Наде у поштену реч енглеских ценлмена које су полако напуштале старешине ЈВуО, нису могли да привуку онај део руске емиграције које су због својих антикомунистичких ставова запали у клопку колаборације са немачким окупационим апаратом. Прелазак у логор ЈВуО није могао да битно промени судбину нити ових људи нити будућност руске емиграције као целине. Уз громогласну тутњаву мотора совјетских тенкова на позорницу је незадрживо излазила нова комунистичка власт која није могла да толерише ниједну групу или појединца који су искакали из општег тоталитарног система.

Прилог теми

Пропагандни летак, који је В. Пилетић упутио руским војницима РОК из редова „подсовјетског" кадра које су стигли из совјетских територија под влашћу Румуније из Одеског, Буковинског и Приднестровског краја. Занимљива је оштра антиемигранска реторика коју прате релативно умерни захтеви према онима који би хтели да се упуте у „Слободне свесловенске шуме". Писмо је написано на мешавини српског и руског језика с тим да апсолутно промашени падежи могу да послуже као доказ тога да је писац писма учио руски језик, али сигурно није имао поред себе ниједног Руса у тренутку писања писма. Тешко је оценити реакцију на ову пропаганду тих, ко је стигао из несрпског говорног подручја и слабо је познавао српски. Једино што можемо да констатујемо да је за човека који не зна и српски и руски ово писмо слабо разумљиво.

АВИИ к. 128, ф.13, д.11, с. 179.

„ДОРОГИЕ БРАТЯ РУСКИЕ,

Ваши товарищи которие пришли к югословенской войскам ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЧА в реону Голубачком отлично чувствуют. Между нами они отлично имают задоволствие между своим братям, которие находятся в свободних всесловенских лесах. Мы жалеем что и вы не пошли тоиже дорогие, а может бит то дело будет кориснее за ето время усли вы будете держатся етих наших советов, вы можете зделат болше за наше общее дело:

1/ ЫМОТРИТЕ НА ВСАКОГО РУСА ЕМИГРАНТА, ПРОЦЕНИТЕ КАЖДОГО КАК БЫ МОГЛЫ СПАСТЫ ТЕХ, КОТОРИЕ НЕ ВИНОВНИ ЫЕРБСКОМ НАРОДУ И КОТОРИЕ САБОТИРАЮТ НАШЕГО ВОКОВНОГО НЕПРИЯТЕЛЯ СЛОВЕНСТВА – НЕМЦЕ.

2/ ПОТРУДИТЕС ДА НЕПРИЯТЕЛЮ ДОКАЖЕТЕ ПРАВДУ, ЧТО ГЕРМАНЯ ГУБЫТ ВОЙНУ И ЧТО СЛАВЯНИ БУДУТ НАВЕРХУ И БУДУТ ВЛАДИТ СВЕТОМ.

3/ НЕ ПОЗВОЛИТЕ ИМ ДА ОНИ УНИШЮЖАЮТ СЕРБСКИЙ НАРОД.
4/ БУДИТЕ НЕПОВЯЕМЫ РУСКИМ ЕМИГРАНТЫ, ПОТОМУ ЧТО ОНИ ВАС ПРЕДАДУТ НЕМЦОЫ. МЫ ЖЕЛАЕМ ДА БЫ ВЫ ОСТАЛИС ЖИВЫ, А ПОТОМ ДЕЛИМ ЫЗДУ ЗА ВСЕ ЗЛО КОТОРОЕ ОНИ ВАМ ЗДЕЛАЛИ КАК И ВСЯМ СЛАВЯНЫ.
5/ НЕ НАПИНАИТЕС ПОТОМУ _____
ТРИОТСКОЕ ДЕЛО ПОСТАРАЙТЕС ДА ВС___
ИХ ВЫ МОЖИТЕ ЗНАТ ВСЕ ЧТОИ ДЕЛАЮТ ____
6/ ПОСТАРАЙТЕС ДА УЗНА___
СТРАЖИ ВСЕ ЧТО У ИНТЕРЕСУ ЗА ВСЕ ___
7/ КОГДА БУДИТЕ ___
НИЕ, ВЫ БЕЖИТЕ К НАМ НА ЮГ, А МЫ БУДЕМ ВАС___
8/ ПОТРУДИТЕС ДА У ТОМ СЛУЧАЮ ВОЗМЕТЕ ЧТО БОЛШЕ МУНИЦИЙ И ПУЛИМЛОТОВ.
9/ БУДИТЕ ТОВАРИЩИ СЕРБАМ А Д.МИЛАНОВЦУ, БУДИТЕ НЫ ПРИЯТЕЛИ И НЕ ГОВОРИТЕ НИЧЕГО НЕПРИЯТЕЛЮ.
10/ СМОТРИТЕИ БОЙТЕС И НАШИХ СЕРБОВ ПОТОМУ ЧТО МНОГИ ОТ НИХ ПРОГОВАРИЛИС НЕ ПОТОМУ ЧТО ОНИ ДУМАЛИ ЗЛО НО ВООБЩЕ ИЗ СВОЕГО ПРОСТОГО СМИСЛА, А ПОТОМУ ЛУЧШЕ РУГАТ СЕРБОВ КОГДА БЫ ТО БЫЛО НУЖНО, А НА ДЕЛУ ИХ ЗАЩИЩАТ.

Через 10 дней мы Вам принесем писмо Ваших товарищей которие находится с нами в лесу.

Дан когда вы нам будете нужны мы Вас известим во время как бы вы могли быт готови.

Сейчас уверите Немце и Русе емигранте как бы они не могли Вас осуетит у Вашем делу.

Приветствует Вас генералштабский пполк. Вел. Ј.Пилетић

Писмо сохранит как историйски документ!

СИНОВИ СЛОБОДНИХ ЮГОСЛОВЕНСКИХ ЛЕСОВ”

MA Aleksej Timofejev

Russian Anticommunists and the Events of the Second World War in Eastern Serbia 1941–1944

For the first time Russian emigrants had had an important part in the events of the Second World War in Eastern Serbia even before it broke out in Serbia. Those were the events in connection with the attempt of English diversion on the Danube. At that time the English agents succeeded in delivering a few wagons of explosive with the aim to make a series of diversions in Eastern Serbia to thwart German navigation on the Danube. Leonid Cuhohovski and Aleksandar Lennin "German people on terrain thwarted this attempt of intelligence service".

After the beginning of the Civil War in Serbia a certain number of russian emigrants expressed anticommunist attitude. A few russian priests worked in some parishes of Branicevo eparchy and they could share with people their impressions from the first state "proletarian dictatorship". This made them the targets of partisans terror, easy to be terrorized and killed. Seven russian priests in Branicevo eparchy (as well as their several serbian colleagues) were killed in a brutal way by partisans. A very painful event was connected with the killing of Father Sergej Belavin, the father of None Belavine, later known a russian poet.

The second example of Russian emigrants engagement in the events of Civil War in Eastern Serbia is connected with the activity of the second regiment of Russian corps stationed from Pozarevac to Kladovo.

In the long run a certain contribution was given by "Russian brigade" formed by B. Piletic within from Russian war prisoners. The last ones succeeded in running away from german imprisonment and joined Chetniks in "Free Serbian mountains".

UDK 347.993(494.11 Požarevac)"18"

Јасмина Живковић
Историјски архив Пожаревац

СУДОВИ ОПШТИНА КАО АДМИНИСТРАТИВНИ И УПРАВНИ ОРГАНИ ВЛАСТИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ

Извршна или управна функција у оквиру поделе власти у модерним државама представља битан сегмент развоја њене државности.
Предмет овог рада јесте организација и рад судова општина као локалних извршних органа државне власти у пожаревачком округу. Судови општина су представљали најнижу структуру у хијерархији извршне власти. Ови органи су скоро до краја 19. века, сублимирали у себи две, од три, основне државне функције: обављали су управну као примарну, али и судску функцију, на подручју својих административних и територијалнох надлежности.
Наведену проблематику смо покушали да прикажемо у два основна сегмента: преглед Пожаревачког округа према седиштима судова општина и њихово функционисање као локалних органа управне власти. Нормативним оквирима којима је регулисана организација и функционисање судова општина посветили смо доста пажње у рада. Посебан осврт представља двојство функција у овим државним органима, с обзиром на интересовање које ова појава можда и данас изазива међу истраживачима и писцима правне историје, као и положај државних чиновника који су у њима службовали.
Сачувана архивска грађа и библиографија, као сведочанства динамичног развоја српске државе у 19. веку, представљају драгоцене историјске изворе за приказ и анализу промена у њеној територијалној и управној организацији као и о начину функционисања државног апарата у локалним територијалним јединицама.
Кључне речи: административно-територијална подела, округ, срез, општина, град, варош, село, примирителни судови – судови општина као управни органи, функционисање судова општина, законодавна регулатива, пракса судова општина на подручју пожаревачког округа.

Модерна државна организација заснива се на три основне функције власти: законодавну, извршну и судску.

Утемељена на уставним и законским прописима, подједнако чврсто организована на свим деловима административне територије државе, извршна, или управна, власт је одиграла значајну улогу у стварању самосталне српске државе после ослобођења од турске власти.

Административно-територијална подела истовремено значи и управну поделу државне територије. Иако често изложена разноврсним утицајима, управна структура представља добру основу за напредак државне организације, уколико показује одређену стабилност. Како је приметио В.Карић „успешни развитак једне државе зависи, на првоме месту, од добро погођене државне и управне организације њене. Ако се ова организације изведе у духу народноме, и ако буде таква, да је у стању изазвати све силе народне на правилан рад, у њој ће се за кратко време створити чуда од напретка. У противноме случају, она ће створити застој, назадак па и мртвило".[1]

Сретењски Устав (1835) представљао је први уставни акт нове српске државе и наговестио битне промене у њеном даљем државноправном развитку. Међутим, темељи модерној одранизацији државне власти у Србији постављени су Уставом из 1838. године. Историчари државне и правне историје, сматрају да је Устав из 1838. године био правне несавршен акт: није имао скоро никакву систематизацију чланова, у њему се непотребно понављају одредбе из претходна два Хатишерифа, текст је недовољно прецизан, недоречен и на више места истицане су његове особености.[2]

Међутим, у времену када је донет, Устав је имао својих вредности: учинио је крај кнежевом апсолутистичком начину владавине и „војној диктатури", установио Државни савет са „широким атрибуцијама",[3] бројним члановима о правосуђу поставио темељ правном поретку у Србији. Позитивну страну овог уставног текста, Д. Јанковић види и у „одлучном раскиду са старим феудалним односима и у забрани враћања на те односе",[4] те је овим актом Србија и формалноправно започела развој новог економског, друштвеног и политичког уређења. Најзад, Уставном прокламацијом начела поделе власти на законодавну, управну и судску, као међусобно раздвојене и независне државне функције, оправдано је мишљење да је од 1838. године Кнежевина Србија постала уставна и правна држава.[5]

У области територијалне и управне организације, Турски устав је озаконио поделу коју је увео Сретењски устав. На тај начин је утемељена управна организација Србије за све време њеног постојања као самосталне државне организације, до 1914. године. У члану 61. Устава наведено је:

„Будући да је Србија састављена од 17 окружја и свако окружје садржава по неколико срезова који су опет састављени из више села и општина, то ће сваки начелник окружја имато по једног помоћника, једног

1 Владимир Карић, *Србија опис земље, народа и државе*, Београд, 1997, 608.
2 *Административно територијалне промене у НР Србији од 1834. до 1854. године*, Београд, мај 1955, 8.
3 *Исто,* 9.
4 Д. Јанковић, *Историја државе и права*, Београд, 1958, 60.
5 АС, МИД–В, 1839, I, 68.

писара, једног казначеја и друга лица која би била нужна",[6] на који начин је овај Устав легализовао поделу земље на округе, срезове и општине.

Пожаревачки округ или „окружје пожаревачко", као погранична област, заузимао је значајно место у српској привреди, извозно-увозној трговини, почецима индустријализације. Повољни географски услови и положај свакако су утицали на то да Пожаревац, већ у првој половини 19. века, постане центар развијене пољопривредне, сточарске и трговачке регије у источној Србији. Близина Дунава и граничних прелаза, на којима се обављао проток стоке, робе и путника, развој царинских, спољнотрговинских послова, са једне стране, као и плодна обрадива земља, погодна за узгој пољопривредних, прехрамбених култура и развој сточарства, са друге, учинили су да Пожаревачки округ доживи у другој половини 19. века, економски и финансијски, али и демографски и социјални процват.

Економска моћ условила је и положај пожаревачког округа у административној и управној организацији српске државе. Према мишљењу Б. Перуничића, Пожаревац је још од доласка турака 1459. године постао управно средиште пожаревачке нахије[7], које је, почетком 19. века, обухватало територију седам кнежина. Према другом општем попису из 1822. године, пожаревачка нахија је имала следеће кнежине: моравску са 50 села, млавску са 43 села, омоље са 18 села, Звижд са 12 села, голубачку са 25, печку са 21 селом и рамску са 26 села.[8] Већ те године је укупно било 195 сеоских насеља, касније општина. Према овом податку, Б. Перуничић је закључио да је у то време Пожаревачка нахија била највећа у Србији, истовремено и највећа и најзначајнија административно територијална област. [9]

Број села у кнежинама није се знатно повећао ни 1827. године,[10] а ни десет година касније. Према подацима из Тевтера, 1837. године је, на пример, у омољском срезу било 18 села, у млавском срезу 45 села, звиждском 11 села, речком срезу 25 села.[11]

У периоду када је српска држава започела свој уставни развитак, Пожаревац је био „столица" економски и социјално развијеног пожаревачког округа, са седам срезова, 182 села, 14.472 куће и 88.053 становника,[12] у коме је и сам Милош Обреновић често боравио, обављајући при том значајне државне функције.

Према слову Устава, срезови су били састављени од села, „општетства", или општина, како се у различитим периодима називала најмања територијална и управна јединица у новој српској држави. Међутим,

6 АС, *Зборник закона и уредаба у Кнежевини Србији 1*, 52.

7 Б. Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 127.

8 М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије II*, Београд 1898, 550–553.

9 Б. Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, 93.

10 *Исто*, 91–95.

11 АС, *Тефтер* бр. 503,505, 506, 507; Б. Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, 844, 845,846,847.

12 Б. Перуничић, *нав. дело*, 127.

за време прве владавине Кнеза Милоша, управно законодавство није обрађивало ову локалну јединицу. Никакав јединствен пропис о општини као територијалној јединици и друштвеној заједници није донет до 1839. године. Иако је српска заједница имала нека обележја (само)управне организације још за време Турског правног поретка,[13] затим током Првог и другог српског устанка, а појам општине као управне јединице предвидела оба Устава нове државе – Сретењски и Турски, тек је уставобранитељски Закон о општинама из 1893. године, прецизирао статус, права и надлежности, као и обавезе ове управне јединице, која се најдуже одржала у историји локалне управе српске државе.

Период владавине уставобранитеља значајан је, поред осталог, по изразитој законодавној активности, као и постављању темеља „детаљној државној организацији".[14] Организација државне власти је била приоритет нове владе, посебно управна функција државе, због чега је, одмах по освајању власти, отпочела рад на њеној реформи. При томе, уставобранитељи су били уверени да ће своју власт учврстити ако што пре организују општине као основне управне и самоуправне јединице.

Резултат тога је био **Закон о устројенију општина**, донет 13. јула 1839. године.[15] Према законском тексту, општине су сврстане у три класе: у прву је спадао сам Београд, у другу „варошке општине", док су у трећу класу спадале „сеоске општине".[16]

Општине су управну, или извршну, функцију остваривале преко посебних органа – судова општина. Право и обавеза општина, без обзира на класу, изведена на основу уставних одредби, била је да имају Примирителне судове, што је био првобитни, званичан назив судова општина.

Предмет нашег интересовања, у конкретном случају, јесте функционисање судова општина (Примирителних судова) на нивоу округа, који су према прописима о административно-територијалној подели чиниле општине друге (вароши и варошице) и треће класе (села). Због тога смо излагање ограничили на законску регулативу рада судова управо ових општина.

Закон из 1839. године је утврдио састав Примирителних судова, хијерархијску надлежност државних органа над радом судова као управних органа, избор чланова суда и слична организациона питања. Тако је председник примирителног суда вароши или варошице био „главни кмет" који је имао „два члана као кметовска помоћника, истовремено и кварталника, једног писара и два „пандура". Примирителни суд сеоске општине је био састављен од једног кмета, два помоћника и једног „бирова".[17]

13 Р. Гузина,
14 С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1848),* Београд, 1912, 5.
15 АС, *Зборник законаи уредаба 1*, 94.
16 *Исто.*
17 АС, *Зборник закона и уредаба 1*, 96.

Надлежност Примирителних судова општина друге и треће класе Законом није била децидирано утврђена. За питања која су представљала интерес целе општине, као што су разрезивање данка и прореза, „по досадашњим обичајима, сеоски кмет је сазивао све кућне старешине у општини".[18] Дужност кмета и помоћника је била, да сваки у свом селу, „добивене налоге и уредбе извршава, данак и прирез сакупља", без обавезе претходног заседања и расправљања по том питању.

О дужностима Примирителног суда сеоских општина, Закон је упућивао на примену, нешто раније донетог, прописа **Привремено устројеније и Круг делатности Примирителних судова** (1839).[19] Овим устројством је у неколико тачака предвиђен обим судске функција Примирителних судова, а полицијска, или управна функција подразумевала је да се неправде и злоупотребе у виду неоправданог присвајања или отимања туђег имања у непокретностима „или у чему другом" укидају и искорењују, „бранећи и подржавајући свагда праведну ствар", старање о могућим похарама, пљевинама, разбијањима „стасина", убијањима (тучама), намерним и нехотичним, „улосовљења против земаљских уредби, хулења на Бога, и за све оно што се против благочестиа нашег и православне Цркве клони, као и преступленија која су спадала у круг полицајне власти".[20]

Наставленије, као додатак до сада издатом полицијским уредбама (1839), такође је садржавало неколико одредби које су се односиле на остваривање управне и полицијске функције у општинама. По овом пропису, општински извршни органи су имали обавезу да „мотре да се мир и поредак у њој одржава, да се противници и наручиоци тога казне, ако има каквих кривица о којима суд Примирителни судити може да се суди код тога суда, а ако превазилази надлежност истога, да се преда среском начелнику даље на надлежност. Поред писмених извештаја среском односно окружном начелнику о евентуалним кривичним делима мање и веће тежине, починиоцима и повратницима ових дела, Примирителни судови су били дужни да „са целим селом скоче и поару и кривца изнађу, како би, док би сремски начелник приспео, овоме у руке могли предати".[21]

Одговорност Примирителног суда је била двострука: за судску надлежност непосредно је одговарао Окружном Суду, док за остала питања „обраћат ће се начелнику окружном ако у месту буде, а ако не онда надлежноме среском наченику."[22] „Остала питања" су се односила на управну (извршну) функцију Примирителних судова. Одговорност Примирителних судова општина среском односно окружном начел-

18 *Исто.*
19 *Исто, 236.*
20 *Исто.*
21 *Исто,* 84.
22 *Исто,* 237.

нику, као непосредно вишем надзорном органу управне власти, као и обим управне функције у односу на судску, потврђује чињеницу да су ови органи у основи имали карактер управних (извршних) локалних органа власти.

Појава која представља одлику локалних државних органа српске државе у 19 веку, уочава се већ у првим законским актима уставне Србије. Правних акти којима је регулисана организација државне власти су међусобно неусаглашени. Уставом из 1838. већ је било предвиђено потпуно разграничење судске од управне власти, утврђена независност судске функције коју врше искључиво судови само на основу закона и уредаба. Прокламована је организација државе према начелу поделе власти на законодавну, судску и управну, као основе развитка „правне државе".[23]

Међутим, Закони донети на основу Устава, посебно они који се односе на устројство и организацију локалних управних јединица (општина) и пракса органа власти у овим јединицама, показали су да су судска и управна функције биле само начелно, формално-правно разграничене. Практично су обе функције биле су сједињене у личности главног кмета, односно стављене у надлежност Примирителних судова, касније судова општина.

Као локална јединица, оптшина је одмах по свом законском установљењу, добила право на приходе, који би омогућили несметано функционисање њених органа. У духу идеје уставобранитеља да држава не може да напредује док општине „како варошке, тако и сеоске, не буду цветале"[24], Уредбом о општинским приходима (1839)[25] држава је уступила одређене приходе, из којих су подмириване „општинске потребе", између осталих плате чиновника у Примирителним судовима. Општина је добила право да убире и располаже приходом од „кантара", механских аренди, жировнице, дућана и панађура, затим је дозвољена слободна сеча шума и аренда на риболов. Општинама је остављен и приход од таксе на „мандру" (држање бачије или катуна), који се наплаћивао од сељака који су овце одводили на испашу на државним лединама.[26] Уколико овим приходима није могла да подмири расходе, општина је имала право да, уз претходно одобрење виших органа, распише „умерени прирез". Тим новцем је могла исплаћивати чиновнике, подизати цркве, школе, болнице, путеве, дакле, реализовати све оне послове који су од општег интереса за општину и њено становништво.[27]

23 С. Јовановић, *Држава II,* Београд, 1936, 4.

24 АС, *Зборник закона и уредаба 1*, 119.

25 *Исто.*

26 АС, МИД–П, 1839, IV,20. *Зборник закона и уредаба 1*, 119. Р. Љушић, *Прво намесништво*, Београд, 62. Аренда на риболов на Сави и Дунаву, остављена је у надлежности Правитељства.

27 АС, *Зборник закона и уредаба 1*, 119–120. Општина је и у погледу располагања средствима била подређена полицијској власти.

Годишњи завршни рачуни општинских буџета представљају извор сазнања не само о врсти прихода којима су општине располагале, већ и како су та средства коришћења, што осликава и непосредан рад органа власти у општинама.[28] Стање општинских расхода на државном нивоу говори и о стању истих на нивоу нижих административних јединица, округа, састављених од срезова и општина, при чему се ни пожаревачки округ није могао одвојено посматрати. На основу опредељених и утрошених средстава, може се закључити да је назначајнија финасијска ставка буџета општина обухватала рад Примирителних судова у оквиру њихове управе и полицијске функције.

Према предрачуну буџета општине вароши Пожаревац за рачунску 1870. годину, били су предвиђени расходи за плату „персоналу" општинског суда, који су чинили председник, два члана, кметовски помоћник, деловођа, рачуновођа, први и други писар, извршитељ, два практиканта, „доктор варошки", два кварталника. Посебну ставку представљала је плата служитељима: шест пандура, један добошар, школски послужитељ са два помоћника, седам патролџија и једног кочијаша који ће „превозити умрла лица и остале општинске потребе". Тек потом су долазили „други општински трошкови", као што је поправка општинских бунара и чесми, одржавање општинских зграда, полугимназије и других школа, плате учитељима и учитељским „квартирима", одржавање мостова и путева, грађанске читаонице, набавка и поправка ствари за Примирителни суд, канцеларијски материјал, одржавање гробља, трошкови „народних војника". Ту се налазе и трошкови опредељени за „дочек Његове Светлости Књаза Србског, ако случајно у овој години посети ову варош", трошкови дочека полицијских званичника, духовних старешина, странаца. А у непредвиђене трошкове су уврштени набавка камена за поправку „калдрме по чаршији" и храна „за два коња".[29] При томе је највећи износ опредељен за исплату плата општинским чиновницима.

Закон о устројству општина и општинских власти који је уследио 1866. године,[30] много више пажње је посветио судовима општина као управним органима. Посебан одељак у Закону регулише делокруг рада, организацију, обавезе и одговорности општинског суда. Претходни назив Примирителни суд општине више се не употребљава, јер је Закон увео термин општински суд „као прва непосредна месна власт". Две основне велике групације послова у оквиру надлежности суда садржале су обавези спровођења закона, прописа и наредби државних власти, али и томе да самосталном или у „договору са општинским одбором, у границама законских прописа, општинске интересе подпомаже и чува".[31]

28 АС, Шематизам Кнежевине Србије за 1853. годину, 83.
29 ИАП, НОП 1871 I 56.
30 АС, *Зборник закона 19*, 1.
31 *Исто*.

Такође, Законом је општинском суду први пут, изричито, дато право да спроводи „полицијску власт" у општини. У оквиру ове делатности, општински судови су се старали о хигијени, безбедности лица и имања у општини, одржавању друмова, мостова, обала река и потока, о спречавању пожара и средствима за њихово гашење, о одржавању здравља људи и стоке у општини. Такође, судови су вршили надзор над општинским и државним зградама, које су им поверене на старање, над „разним мерама", којима се служе трговци и други људи у трговини, а „у циљу да се спрече разне преваре грађана". Општинске механе, кафане, гостионице, у смислу рада по прописаним правилима, налазиле су се у управној надлежности судова, као и евентуално постојање лица која неморално и блудно живе, уз отклањање таквих појава.[32]

Судови су обавештавали непосредно претпостављене више органе власти о суграђанима који потражују путне исправе стране државе, водили евиденције странаца, вршили надзор над лицима која су судске или полицијске власти ставиле под надзор, а „за лица покваренога и неморалнога владања чинили, сходно закону, надлежне кораке". Старање суда да у општини „не буде просјака и беспосличара" као и „да родитељи своју децу у школу шаљу", говори о значају који се придавао описмењавању деце и омладине, односно реду и општем напретку локалне, али и шире друштвене заједнице.[33]

У том смислу се тумачи и једна, дотад недефинисана, делатност која је подразумевала обавезу суда „да заступа и чува општинске интересе". Овде су били садржани послови као што је избор писара и других чиновника општинског суда, избор општинског лекара и инжењера, (предлози су се достављали на мишљење надлежном вишем органу односно министру), управљање општинским имањима, у смислу очувања целине истих, располагање и старање о општинским приходима, са предлогом суме коју је требало прикупити на име општинског прореза (заједно са општинским одбором). Питање „општинске сиротиње" као и надзор над туторима (старатељима) који рукују пупиларним имањима[34], при чему је о евентуалним неправилностима извештавао надзорну власт, налазила су се у делокругу рада судова општина. Разна сведочанства о томе да ли одређено лице живи у општини, владању појединих житеља општине, о њиховом стању, имању, сродству, и о „другим њиховим личним одношенијима", потписивали су председник и чланови суда. Надзирали су да ли се уредно воде протоколи крштених, венчаних и умрлих лица (осим у сеоским општинама, где је о овоме бринула надзорна власт), учествује са у изради попи-

32 *Исто.*

33 *Исто.*

34 Имања малолетних лица: у каснијем периоду биће образована посебна област правне регулативе која се односила на старатељство односно управљање имовином малолетних лица.

са становништва, водили списак чланова своје општине, лица способних за гласање на збору, као и попис лица која су дужна плаћати порез. Сва општинска писма, акта, књиге и архиву, општинска пошта, пријем и отпуст општинских служитеља, налазили су се у непосредној надлежности председника суда.[35]

Општински суд је имао одговорност према Општинском одбору као највишој представничкој, од житеља изабраној, локалној власти. Састављао и подносио је општинском одбору рачуне о управи општинских добара, о општинским приходима и расходима, али је могао, у појединим случајевима, да предлаже буџет прихода и расхода за следећу рачунску годину. За реализацију мера из своје законом утврђене надлежности, општинском суду је било дозвољено да употреби и силу, као и да „свако одбијање стави на рачун и трошак онога који није наредбу суда испунио".[36]

Законом је био предвиђен и поступак рада општинских судова, редовна и ванредна заседања, обавеза и надлежност послова у време када нема заседања, у том смислу обавезе кметова и њихових помоћника у случајевима када се територијална надлежност једног општинског суда простире на две или више општине. Такође утврђен је био начин доношења одлука у суду – већином гласова. У оквиру управне надлежности, кметови и помоћници су, сваки у своме селу, вршили послове да се отклони свака штета и опасност по људе и имовину, као и све што би могло нарушити мир и поредак у селу, могли су сходно томе казнити непосредно починиоце нереда и непослушне. Такође, вршили су извиђања „потрице" у сеоским општинама.

Председник општинског суда је обављао и додатне административне и „управљачке" послове као што су пријем и отварање поште упућене суду, целокупна преписка, контактирање са другим општинским или непосредно вишим државним органима. Старао се о општинском печату и њиме оверавао сва писмена акта суда, исте потписивао, вршио надзор да се сви послови у општини тачно, одговорно и уредно изврше. У случају неодговорности општинских чиновника могао је да изрекне дисциплинску казну укора или „губитка плате од осам дана". О учињеним тежим повредама дисциплине одмах је обавештавао непосредно виши државни надлежни орган, а у хитним случајевима, када је причињена и штета, имао је право да сам предузима и наређује потребне мере да се иста отклони.[37]

О раду општинског суда водио се протокол који је потписивао председник суда и општински писар. Писар је отправљао све акте суда, припремао решења, старао се о целокупној преписци општинских органа и општинској архиви.

35 АС, Зборник закона и уредаба 19, 1–25.
36 *Исто.*
37 *Исто.*

Законски текстови из 1839. и 1866. године представљају основ организације судова општина као локалних органа управе у 19. веку. Због тога смо покушали да аналитички прикажемо одредбе којима је регулисан рад судова општина. Пракса судова општина на примеру пожаревачког округа потврдила је примену закона у домену надлежности ових управних органа.

Увидом у архивске фондове управне провенијенције, који се чувају у Историјском архиву Пожаревац, утврђено је постојање значајних докумената о раду судова општина на територији пожаревачког округа. Добрим делом због чињенице да се округ граничио са Аустроугарском, односно Влашком, велика количина докумената се односи на питање пограничних односа, као што су акта о потреби евидентирања издатих пасоша[38], издавање пасоша за лица која путују „по унутрашњости земље"[39], спискови издатих пасоша,[40] устројење таксе за лица која пребегну из Аустрије преко Дунава, или незаконито уђу на територију државе Србије (ван ђумрука)[41], уређење пасоша за путнике паробродом из Аустрије за Влашку и Турску.[42]

Управна регулатива трговине са иностранством, правила трговања и издавање дозвола,[43] обнародовању скидање забране са извоза хране јер „у свим крајевима отечества нашега има толико ране, колико је до нове потребно...",[44] бројни случајеви кријумчарења соли,[45] наплата Ђурђевданског данка од бећара, такође су део надлежности судова општина. Поред тога, постојање докумената о забрани сече шума,[46] „заповест о забрани лова одређене врсте дивљачи на ловиштима среза звишког", [47] указује на постојање организованог лова на дивљач и говори о заштити шума, пашњака, ретких животињских врста.

Поред пореских, питања од интереса за општину која се могу издвојити као значајније заступљена јесу одржавање мостова и путева, месна пошта, брига о здрављу људи у општинама, изградња и поправка школских зграда, евиденција учитеља и ученика.[48] Тако сазнајемо да је окружни „физикус" Аћим Медовић био веома пожртвован на сузбијању срдобоље, шуге, и „гуштер" грознице у општини Волуја,[49] О разумевању потребе за описмењавањем деце, говори и закључак су-

38 ИАП, НСЗ 1842, 43.
39 *Исто*, 481.
40 *Исто,* 1843, 264, 304, 455.
41 *Исто,* 1842, 88.
42 *Исто*, 1842, 230.
43 *Исто,* 1842, 33.
44 *Исто*, 1842, 216.
45 *Исто,* 1845, 137.
46 *Исто,* 1842, 202.
47 *Исто*, 1842,7 6.
48 *Исто,* 1877, 1327. „Спискови ђака који неуредно долазе или уопште не похађају наставу".
49 *Исто,* 1845, 156, 382, 435.

да општине Мишљеновачке којим председник суда 1877. године обавештава Начелника среза звишког и Начелника округа пожаревачког да житељи општине „немају средства за подизање механа, већ да им је пече да подигну школу".[50] Такође, суд општине вароши Пожаревачке је, по жељи пожаревљана код надлежних виших органа покренуо иницијативу за оснивање полугимназије у Пожаревцу.[51]

У оквиру полицијских послова и старања о унутрашњем „реду и поретку", доминирала је активност на проналажењу починиоца разних кривичних дела. Велики број потерница за „сумњивим" лицима, које садрже лични опис починиоца дела и разлог због кога се тражи његово привођење и прослеђивање надлежном судском органу,[52] потрага за хајдуцима у хомољском срезу, говоре о израженој активности судова општина на сузбијању противзаконитих и негативних социјалних појава. Дела која је суд ислеђивао, а починиоце истих спроводио, односе се углавном на кривична дела крађе или разбојништва, опасне крађе, телесних повреда у тучама, али има и убистава „намерно или нехотично". Старање и потрага о малолетним лицима уколико су без знања својих родитеља „не знано куда отишла", скитницама, џепарошима, често су се налазили у периодичним извештајима које је су судови општина достављали претпостављеним органима.

У оквиру бриге о јавном реду и миру у општини, занимљив је документ у коме се парох Великоградиштански Живко Илић обраћа Виђентију Протићу, протопрезвитеру округа пожаревачког, тражећи савет и упутство о даљем поступку јер „изабрани Примирителни суд дозвољава еснафу кожарском да прави своје весеље у порти црквеној и у Малој Црквици...ту свирку свирају и ту се игра и опија пред вратима црквеним."[53] Овај догађај је заиста био необичан за округ у коме постоји „прилично механа и кафана", како су потврђивали редовни, детаљни спискови истих које су општине достављале вишим органима.

Судови општина су имали обавезу да надзорном вишем органу достављају периодичне седмодневне, петнаестодневне о „приликама у општини". Извештаји су се, између осталог, односили на стање усева и земље, општинских кошева, временске прилике као што су „јаки мразеви тако да ни воденице не могу млети",[54] о штети које губари наносе воћу,[55] појави голубачке мушице која наноси оргомне штете и помор стоке,[56] али и обавештење о томе да су „житељи сиромашни па се није могао прикупити прилог за пострадале породи-

50 *Исто,* 1877, 1657.
51 ИАП, VARIA 1841, 4521.
52 ИАП, НСЗ 1840, 141.
53 АС, ПП 1858, 23.
54 АС, НСЗ 1844, 366.
55 *Исто*, 213.
56 *Исто*, 1844, 215. АС, МУД П 1842 Ф IX, 1–201.

це граничарске"[57]. Постоји и понека занимљивост као што је рапорт о врацбинама упереним против Правитељства, који је преко начелника округа пожаревачког достављен полицајном одељењу Министарству унутрашњих послова,[58] или пак извештаји о учешћу познатих трговаца или индустријалаца у политичком животу.[59]

Забележено је занимање општинских и среских, али и високих државних власти, о златоносној реци Пек и могућности експлоарисања златне руде, а и почетку развоја рударства, деловању Кучајнског рудокопног друштва,[60] издавање дозвола за рад механа, тзв. „механско право", или отварање занатлијских и трговачких радњи.[61]

У области приватно-правних односа, управна делатност судова општина односила се углавном на издавање тапија, њихову доставу на оверу Суду округа пожаревачког, ради правоснажност и ступања на снагу, продају непокретности, уступање и размену земље, адоптивне послове. У појединим, не тако ретким случајевима, грађани су упућивали сре-ским или окружним властима притужбе на рад општинских чиновника или тражили надокнаду штете која им је несавесним радом ових проузрокована. Тако је извесни Јеврем Грујић из Пожаревца потраживао исплату накнаде штете „јер је његова крава поломила ногу на поквареној скели".[62]

Ову област чине и различита „сведителства" (уверења) које су судови општине издавали на захтев приватних лица. Веома су честа уверења о имовном стању, плаћању пореза, „стању пореских глава" у породичној задрузи, затим уверења о „владању" појединих лица, брачном или ванбрачном стању, постојању степена сродства, предбрачним лекарским прегледима и стању здравља будућих супружника, уверења о пребивалишту. Једно такво уверење потврђује да је „Мица, кћи Пере Островчанина...из Цесарске Аустрије у пролетно доба текуће године прешла и у служби код господина Ђоке Мицковића писара среза моравскога сада налази се".[63]

Поред уверења, у области брачних односа наилазима и на одређене форме предбрачних уговора, попут оног који је 1863. године Примирителни суд вароши Пожаревачке, на основу „сопственог признања Крсте Благиног" печатом и потписом оверио „писмено" којим се исти „својеручним крстом" обавезује да ће „...за жену узети извесну Станицу, да ће је чувати, бринути за њену сигурност, неће је никоме тужити за њену слабост..."[64]

57 ИАП, НСЗ 1844, 1917.
58 АС, МУД П 1843 Ф I 194.
59 ИАП, СОСР ВГ 1908. Суд општине Камијево је примио допис угледног трговца Великградиштанског о његовом учешћу у „политичким стварима".
60 ИАО, НСЗ 1870, Ф III 376.
61 ИАП, НОП 1909, IV 211.
62 ИАП, НОП 1907, III 203 А.
63 АС, ПП 1853, 185.
64 АС, VARIA 1853, IV, 53.

Судови општина поступали су строго у оквиру својих овлашћења и надлежности утврђене законом. Пример за то јесте случај када се Примирителни суд општине пожаревачке огласио ненадлежним по одређеним питањима, а странку упутио надлежном органу. Документ који је председник Примирителног суда пожаревачке општине Михаило Коцић је 23. марта 1864. године упутио писмено протојереју Јоакимовићу, о томе каже:

„Овде изнету тужбу, које је овој варошкој општини од г. Василија Девића, пароха овд. управљена против Атанасиа С. Бранковића, ђакона овд. због неизвршења црквене службе – неупутно општини или Примирителном суду упућена, шаље суд овај Вашој Пречастности као надлежном за извиђање ствари на употребљеније."[65]

Различита циркуларна писма, наредбе из области војне организације, канцеларијског пословања, прослеђивање бројних законских и подзаконских прописа од виших ка нижим органима власти, такође су спадали у редовну, законом предвиђену делатност судских чиновника.

Постојећи Закон о општинама из 1866. године је у другој половини 19. века доживео неколико измена и допуна, које нису значајније промениле статус судова општина. Законом о изменама и допунама 1875. године, карактеристичан је по већој самосталности и делимично проширеној надлежности судова општина. Надзор извршне државне власти над радом судова се укида, „државна надлежна власт дужна је да буде присутна при изборима кмета, чланова општинског суда и помоћника кметовских, само ако је општински одбор писменим актом позове. Но ни у ком случају власт се не сме мешати у бирање, и из ма кога узрока дан избора одгађати".[66] Надлежност судова се проширује у области заступања и чувања општинских интереса. Поред постојећих, суд обавља и следеће послове: бира писара и друге званичнике суда, управља општинским имањем, старајући се о попису и премеру, као и о томе да се од истога не „окрњи, не умали и не уништи"[67], рукује општинским приходима, предлаже општинском одбору суму на име прикупљања прореза, и у сагласности са одбором истим располаже, води рачуна о свима општинским приходима и расходима, брине о „општинској сиротињи", о томе да ли је лице умрло, да ли се налази у општини, стара се о уредном вођењу протокола крштених, венчаних и умрлих, учествује у попису становништва са представницима државне власти, води списак својих чланова, чува општинска писма, акта, књиге, архиву, управља општинском поштом, у договору са општинским одбором, прописује „таксе механске", односно на пиће и храну.

Законом о изменама и допунама Закона о устројству општина и општинских власти, донетим 1884. године, појачан је надзор

65 АС, ПП 1864, IV, 53.
66 АС, *Зборник закона и уредаба 28,* 14.
67 *Исто.*

полицијске власти над радом судова општина, на који начин су они изгубили своју независност у границама одредаба Законских измена из 1875. године. Практично је васпостављен Закон из 1866. године, како по питању положаја судова општина, тако и у погледу њихове надлежности. Занимљиве новие у најновијем пропису односи се на обавезу председника суда и судских писара да свакоднево „буде у судници и обавља општинске послове",[68] као и на обавезу судова оптшина да у „одређеном року, а према приликама и на предлог државне надзорне власти, подигну зграде неопходне за вршење општинске власти, као што су зграде општинских судова, затвори, општински кошеви...".[69]

Нови Устав (1888) донео је и нова законодавна решења у појединим областима од значаја за организацију државе. Међутим, нови Закон о општинама, објављен 25. новембра 1889. године, није предвиђао значајне промене у организацији и делокругу рада судова општина. Према Закону, општине су „у својим општинским унутрашњим пословима самоуправне.. а као делови државне целине и вршиоци закона земаљских или законитих наредаба државне власти" подлежу „општим земаљским законима и надзору виших самоуправних и државних власти".[70]. Општинском суду као локалном извршном органу опредељене су судска, полицијска и управна „власт".[71] Полицијска, као „прва непосредна месна власт", састојала се у одржавању реда и безбедности у општини и у извршавању законских прописа и, на њима, заснованих наредби државних органа. Управна власт се огледала у праву општинског суда да самостално или „у договору са одбором општинским, по прописима овог Закона, руководи општинским пословима, чува и потпомаже општинске интересе и стара се о унапређењу општине и њених чланова у сваком погледу".[72]

Према Закону о општинама из 1902. године, положај општинских судова је нешто повољнији. Они и даље остају „прва непосредну власт" у општини, са четири функције: полицијском, самоуправном, управном и извршном, и судском. Полицијска функција је подразумевала одржавање реда и безбедности у општини у складу са законским прописима, упутствима и наредбама државне полицијске власти. Самоуправна функција, као и у претходном Закону, значила је право да суда самостално или у сарадњи са општинским одбором, обавља послове од посебно значаја за унапређење општине и њених житеља, са акцентом на просветни, привредни, здравствени и морални напредак. Управна и извршна власт дефинисана је као примена и извршење

68 АС, *Зборник закона и уредаба 28*, 181.
69 *Исто.*
70 АС, *Зборник закона и уредаба 45*, 443.
71 *Исто,* 460.
72 АС, *Зборник закона. 45,* 460.

законских прописа и „на њима основаних наредби државних власти", али и сопствених одлука и „пресуда по грађанским и кривичним споровима". [73]

Иако су овим Законом судови општина поново постали самосталнији и „самоуправнији" у свом раду, делокруга рада се није суштински разликовао у односу на претходна законска решења, а битне одредбе Закона о устројству општина и општинских власти од 1866. године, терминолошки прилагођене, практично су остале на снази. [74]

Најзад, то је и потврђено прокламацијом новог Закона 1903. године, којом је претходни Закон (1902) стављен ван снаге, а судови општине поново сведени у оквире Закона из 1866. Династичка превирања одразила су се и на законодавно уређење овог питања, па је убрзо уследила прокламација нове владе (29. маја 1903) којом је реактивиран Закон из 1903. године.Измене овог Закона, крајем 1903, затим 1904, 1905. и 1909. године нису мењале нити битније утицале на статус и надлежност судова.

Динамичан развој Србије у 19. веку, свеукупна политичка, економска и социјална кретања, свакако су утицала на честе промене у законодавној регулативи, како других, тако и области административно-територијалне организације државе. Овде су промене подразумевале прегруписавање општинских насеља, прелазак сеоских општина из једног среза у други, спајање мањих села. Често су и сами житељи појединих сеоских општина иницирали промене у припадности општине одређеном срезу, чак и округу, што је у већини случајева надлежна управна власти и одобравала.

Пожаревачки округ се, по овом питању, није разликовао много од других округа[75], мада његова територија, утврђена **Решењем по коме се дели окружје пожаревачко на шест срезова** 1859. године, са допуном у **Решењу о новом распореду срезова** (9. јула 1859),[76] у погледу броја срезова није мењана.

Са друге стране, законски прописи о организацији општина и њихових власти, предвиђали су могућност да два или више мањих села „по свом договору...саставе једну општину као тело и један примирителни суд",[77] који ће обављати послове за територију оба села. Као услов за образовање општина или утврђивање седишта судова општина, законски прописи су предвиђали најмањи број пореских гла-

73 АС, *Зборник закона бр.57*, 128.

74 *Исто*, 134. Кметови, бирани за чланове општинског суда у варошима, поред подобности да буду одборници, морали су бити и писмени, а у Београду два кмета су морала бити правници по образовању.

75 ИАП, НОП, 1898 III 136, 137, 138. Начелници речко-звишког, моравског и пожаревачког среза обавестили су писменим актом начелника округа пожаревачког о „прегруписавању општина у срезовима, са предлогом за председника општина".

76 АС, *Зборник закона и уредаба. 12*, 49, 59.

77 АС, *Зборник закона и уредаба 1*, 94.

ва које општина треба да има.[78] Због тога је евидента разлика у броју насељених места (општина) у односу на број седишта судова општина.

Табеларним прегледом који смо сачинили, приказали смо стање и однос насељених места и седишта судова општина у пожаревачком округу, у периоду од 1859. до 1912–1921. године, у коме је и било највише територијалних промена по срезовима.[79]

Р.б.	Назив среза	Године							
		1859	1866		1873		1890		1912–1921
		Број села у срезу	Број села у срезу	Седишта судова општина	Број села у срезу	Седишта судова општина	Број села у срезу	Седишта судова општина	Број насељених места
1	Пожаревачки (Пожаревац)	–	34	29	34	30	33	30	35
2	Голубачки (Голубац)	28	29	17	27	17	25	14	19
3	Звиждски (Кучево)	14	14	11	15	12	16	12	14
4	Млавски (Петровац)	38	31	29	30	30	36	29	34
5	Моравски (Жабари)	44	26	24	26	21	19	15	35
6	Омољски (Жагубица)	17	18	12	17	12	17	14	15
7	Рамски (Велико Градиште)	40	31	27	30	26	32	25	30
Укупно у округу		181	183	149	179	148	178	139	182

Поред доминирајућих сеоских насеља, п пожаревачком округу је 1873. године, постојала једна окружна варош и три варошице,[80] на чијој територији су судови општина обављали прописане им надлежности. Судови општина су имали печате, којима су оверавали, уз потпис председника и чланова суда, своја акта. Печатима се придавао посебан значај, а њихов облик и изглед је био утврђен законским прописима. Према Закону о општинама (1889) обавеза судова је била да „израде" печат, који у средини има српски грб, а „унаоколо стајаће „Печат суда општине Н" (која буде по имену)".[81]

Према статистици, у пожаревачком округу је по срезовима 1873. године „издато" укупно 8224 печата. По срезовима, највише изда-

78 М. Манојловић, Браничевски алманах, Пожаревац 2002, 54.

79 АС, *Зборник Закона и уредаба 12*, 60. Попис села и срезова Пожаревачког округа, који је рађен на основу Решења о новом распореду срезова у округу Пожаревачком, од 9. јула 1859. године. *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Београд, 1955. година, 223–225, 268–271, 288–289. Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 133–135.

80 М. Пурковић, *Пожаревац*, Пожаревац, 1934, стр. 53. М. Манојловић, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002. 64. Први председник Пирмирителног суда вароши Пожаревац 1839. године био је Настас Митровић, а чланови – помоћници, Сава Стокић и Иван Перишић.

81 АС, *Зборник закона и уредаба 45*. 460.

тих печата је било у млавском срезу 2220, рамском 1257, моравском 1028, голубачком 700, срезу пожаревачком (без вароши Пожаревац) 628, звижду 606, и хомољском срезу 427. Само суд општине вароши Пожаревац је издао 1291 печат.[82] Међутим, у овом случају израз „печат" односи се на судска печатом оверана и потписана документа која су судови општина издавали странкама по различитим питањима, што говори о броју предмета решених пред овим органима у току те године, односно указује на развијену чиновничку делатност у срезовима пожаревачког округа. Да ли је развијена чиновничка делатност истовремено била и ефикасна, питање је које може бити предмет посебне анализе.

Положај државних чиновника је незаобилазни део историјског развитка управног апарата. Оно што разликује државне чиновнике, од некадашњих народних службеника, јесте норматива регулативи њиховог статуса. **Уредба о сталним платама чиновника (1839)** један је од првих нормативних оквира којим је, практично, започело правно регулисање положаја чиновника. Увођењем прве сталне плате, 20 септембра 1839. године, престала је потреба за издавањем кнежевих „објава" чиновницима.[83] Овим је практично, од народних представника, чиновник у државној администрацији постао плаћено лице, и према томе имао одређене обавезе у смислу професионалног обављања чиновничких дужности.

То је потврђено и уставобранитељским **Законом о општинама** (1839). Одредбом да су, за разлику од „обштинара" који су били народни представници, бирани као угледни и људи „од поштовања", чланови Примирителног суда општина свих нивоа плаћена лица – чиновници, одређен је будући третман државног чиновништва. Тако је читав персонал Примирителног суда општине друге класе имао одређену „сразмерну плату из општинске касе", док су кметови и кметовски помоћницу у Примирителним судовима сеоских општина за рад „били плаћани од својих села, ако они као и кмет, сваки у свом селу, све уредбе и дужности кметовске изврше".[84] **Уредбом о избору кметова, њиховој плати и дужностима** (1840)[85] била утврђена плата за кметове и помоћнике у износу од „по 1 цванцика са главе на главу" годишње. С обзиром на могућност да један Примирителни суд општине буде надлежан за два или више села, Уредба је предвидела различите начине исплате чланова Суда за случај да су надлежни само у једној или више сеоских општина.

Уредбом, а и Законом, прихваћене су одредбе **Привременог устројенија и круга делатности примирителних судова** (1839) у погледу избора лица за чланове суда. Захтев је био да се за ове важне функције бирају честити, савесни, „безпристрасни, неподмитљиви" и „од саме

82 Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 551.
83 *Исто.*
84 АС, *Зборник закона и уредаба 1*, 94.
85 *Исто*, 201–205.

природе бистри, благоразумни и проницателни људи, који ће, ако и нису прилике имали учити се, кадри бити оно, што је пред Богом и пред људима право, здравим разумом својим постигнути, и у сваком случају оно, што за право нађу, без свакога атара или мита решити и пресудити".[86]

После избора и именовања чланови примирителног суда, пре него што ступе на дужност, изабрани чиновници су полагали заклетву пред општином у присуству надлежног свештеника[87], којом су се обавезивали да неће ништа чинити „противно дужностима њиховог звања и опредељења, и дужностима њихове савести". Каснији прописи су овоме додали „верност Краљу и отечеству, придржавање устава и земаљских закона" обављање „дужности датог му звања" тачно, а општинске и државне интересе „савесно затупати и бранити".[88]

Законом (1866) се поставља као услов за писара и осталих службеника у општинским органима „спремност", пре свега писменост и познавање административног пословања. А као казнена мера за ћиновнике који су отпуштени из државне службе, предвиђено је да „не могу за писаре и општинске званичнике бити бирани за пет година рачунајући од дана кад су из пређашње службе отпуштени".[89]

Навели смо неколико тачака које обележавају почетак законодавног регулисања чиновничког „реда" у управном систему српске државе. Доласком уставобранитеља на власт, положај државних службеника квалитативно се променио. Они су, од народних представника, постали државни чиновници са законом утврђеним статусом, правима и обавезама, платама за рад у државној служби, различитим погодносима (уређење пензија, помоћи за удовице и децу чиновника и слично), што је значајно допринело образовању посебног друштвеног слоја чиновничког апарата под називом државна бирократија. Бити чиновник у другој половини 19. века у Србији је значило материјалну сигурност, углед и високи друштвени статус, народно поштовање. То је имало позитивне и негативне последице. Једна од негативних свакако је много већи број чиновништва у односу на остале професоналне структуре, што је довело до бирократизације чиновничког апарата и државне власти, њеног отуђења од народа који ју је образовао.

Посматрајући са временске дистанце, проблеме који су се јављали у току развитка српске модерне државне организације, а које смо, сходно прилици, покушали да прикажемо, слободни смо да кажемо да су они и данас прилично актуелни, подложни променама које доносе законитости неумитног кретања, уосталом, као и све друге области друштвено-економских и политичких односа.

86 *Исто*, 124.
87 Према каснијим прописима, свештеник није био присутан при полагању заклетве.
88 АС, *Зборник закона и уредаба 45*, 518.
89 АС, *Зборник закона и уредаба 40*, 179.

Jasmina Živković

Municipal Courts as Administrative and Managing Authorities in Pozarevac District

The relevant factor of stability of every state organisation are three basic attributes of state governing: legislative, executive and legal authority.

Based on constitutional and law regulations, equally firmly put into effect on all parts of administrative territories of the state, executive or administrative authority had an important part in the foundation of independent Serbian state after the liberation of Turkish rule.

The subject of this study is organization and work of municipal courts as a local organs of state power in Pozarevac District in 19th century. Municipal courts presented the lowest structure in the hierarchy of executive authority. These organs had double state function for a long time: administrative function as a basic one and the function of court within its administrative territories.

The mentioned problem is worked out in two basic segments: administrative division of Pozarevac district according to the municipal court headquarters and their function as local administrative authorities. In order to present the work of municipal courts and their significance in administrative organization of Serbian state, it is necessary to deal with its roots that is precursors Normative frameworks which regulate the organization and function of municipal courts are integral part of both segments. The special review is double function in this state organs, which, even today, confuse researchers and writers of law history, as well as the position of state officials who worked in them.

Печат суда села Шапине, 1845, ИАП, VARIA.

Печат суда општине кличевачке, 1899, ИАП, СОР,

Печат суда општине вароши Пожаревачке, 1887, ИАП, СОСП.

Ясмина Живкович

Суды общин как административных и исполнительных властей в пожаревацком округе

Важний фактор стабилности каждой государственной организации представляют три основных атрибутов государственности: закодательная, исполнительная и судебная власти.

Предметом этой работы является организация и деятельность Судов общин как местных органов государственной власти в пожаревацком округе в 19.

веке. Суды общин представляли низшую структуру в иерархии исполнительной власти. Эти органы долго времени представляли дуализм государственных функций: они выполняли в рамках своих административных территорий исполнительную и судебную функции.

Приведенная проблематика обработана в двух основных сегментах: административное разделение пожаревацкого округа к месту пребывания Судов общин, и функционирование Судов общин в пожаревацком округе как местных органов исполнительной власти. Чтобы можно было представить деятелность Судов общин и их значение в исполнительной организации сербского государства нужно было заняться анализом их корней. Нормативные рамки в которых регулирована организация и функционирование Судов общин представляют составную часть обеих сегментов деятелности. Особый взгляд назад представлает дуализм функций в этих государственных органах, недоумения между исследователями и писателями правовой истории, положение чиновников работавших в этих судах.

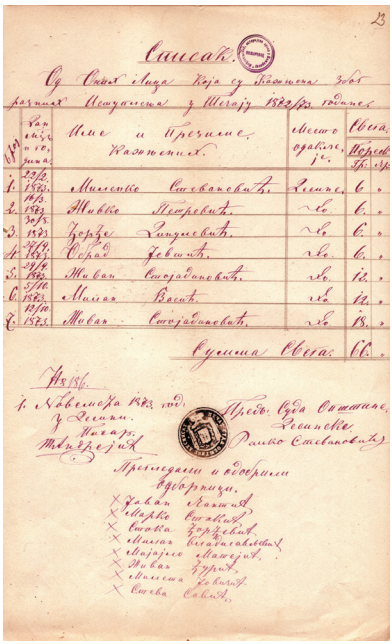

Списак лица која су у општини Десине кажњена током 1872/73. године због „разних иступљења“, ИАП, СОСР, 1873, 23.

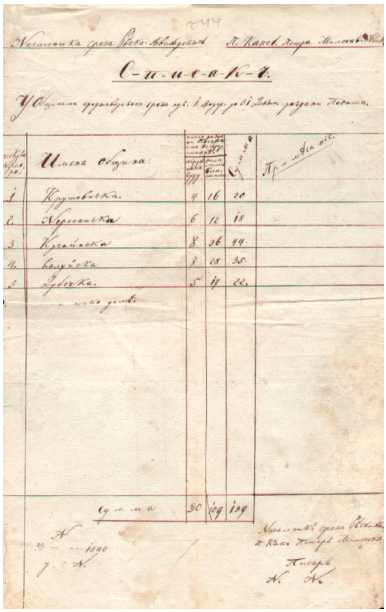

Списак „раздатих печата“ судовима општина среза Речко-звиждској, 1840, ИАП, НСЗ.

UDK 356.33:616.927(497.11 Požarevac)
"1914/1915"

Живислав Антонијевић
Историјски архив Пожаревац

ПЕГАВИ ТИФУС У ПОЖАРЕВЦУ И ОКОЛИНИ 1914–1915. ГОДИНЕ

За време трајања епидемије пегавог тифуса, 1914. и 1915. године, према сачуваној документацији, умрло је око 650 лица из Пожаревца и околине. Преко 100 лица, углавном војника из овога краја, умрло је од исте болести у заробљеничким логорима у иностранству и војним болницама широм Србије.

Подаци о броју умрлих од пегавог тифуса морају се прихватити са резервом јер су изведени на основу до сада пронађених извора. Целокупна архива војног санитета до 1915. године уништена је у Краљеву у току повлачења. Једино су неки лекари, активни и резервни, сачували своје приватне ратно-лекарске белешке (ђенерал др Сима Карановић и многи други).[1] Црквене матичне књиге умрлих, из посматраног раздобља, делом је однео бугарски окупатор на крају Првог светског рата, а делом су уништне у току и по завршетку Другог светског рата, тако да за неколико насеља пожаревачког краја нису пронађени било какви подаци о жртвама пегавог тифуса. Број умрлих од пегавог тифуса из Пожаревца и околине, за време епидемије пегавог тифуса у Србији, 1914. и 1915. године, знатно је већи од броја добијеног на основу истраживања постојеће документације, управо из горе наведених разлога.

Рад представља уводна истраживања и подстицај за шире проучавање историје српског војног санитета.

Кључне речи: епидемија, пегави тифус (пегавац), Пожаревац, болница, вâш, Дунавска дивизија, логор, зараза, 1914, 1915.

Пегави тифус, познат под именима: *балканска куга*, *војни тифус, ратни тифус* или *болест ратова,* је тешко акутно инфективно обољење које преносе заражене човечје ваши тела. Епидемије пегавца избијају са појавом вашљивости у специфичним условима као што су ратови, концентрциони логори и елементарне непогоде – најчешће у периоду зима-пролеће. Јављају се у хладним поднебљима и достижу врхунац у току зиме (*закон колектива*: окупљање људи, несташица горива и низак ниво хигијене). Епидемиолошки ланац пегавца је затворени круг: болесник (као извор болести) – ваш – нови болесник. У условома

1 Др Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета*, Београд, 1992, предговор.

у којима се јавио и владао у Србији пегавац је често имао и секундарне компликације у виду тешког запаљења плућа и гангрене код рањеника. Академик Добрица Ћосић казао је, на научном скупу посвећном Ваљевској болници у Првом светском рату, да вашка као узрочник ове болести није била ништа мање опасна од Пећорекове армије.[2]

Крајем 1914. године у Србији је избила епидемија пегавог тифуса. Била је то једна од највећих епидемија у новијој историји и по својим размерама и жртвама ушла је у анале ратних епидемија. Заразу су из Галиције пренели војници VI аустроугарске Балканске армије за време свог боравка у окупираном Ваљеву и околини. Након успешне контраофанзиве српске војске, протерана аустроугарска Балканска војска за собом оставља око 3.500 рањених или од пегавог тифуса оболелих војника. Оставља и велики број убијених а несахрањених цивила, мноштво незакопане угинуле стоке, гомиле ђубрета и ројеве ваши – преносилаца пегавог тифуса. Окупатор је тешко загадио Ваљево и околину и претворио их у велики извор заразе. Главна легла и расадници заразе биле су пољске болнице у којима су се непрекидно мешали рањени, оболели, заражени и незаражени.[3] Ништа мања опасност нису били ни санитетски возови и уопште свако место окупљања и мешања здравих и оболелих. Велики и брзи покрети војничких маса у току рата били су неминовност и основни узрок брзог ширења епидемије. Пегави тифус разносили су и ратни заробљеници, који у Србији нису живели изоловано као у логорима Аустроугарске, Немачке и Бугарске, него су били смештени у војне касарне српске војске док је ова била на фронту.[4] Ваљево постаје највећа болница у Србији, где је дневно умирало између 50 и 100 људи.[5] Колико је била тешка ситуација у њему говоре и подаци да војници одређени за копање гробова нису стизали да ископају довољно дубоке гробнице, што је могло да изазове нове масовне заразе, а свештеници су једва стизали да опоје мртве.[6] Из тога времена Ваљево и непосредна околина познати су код нас и у свету под именом *долина смрти.*

Одавде се епидемија великом брзином шири на све стране и за кратко време захвата целу Србију. Главни преносиоци ове заразне болести постали су заробљеници – стоји у наредби Врховне команде од 15. фебруара 1915. године.[7] Брзином кретања заробљеничких колона пегави тифус је стигао у унутрашњост Србије и унет у војску, заробљеничке логоре и грађанство. Од ове тешке и опаке болести обољевају не само

2 Милорад Радојчић, *др Селимир Ђорђевић (1866–1915) физикус Округа ваљевског* у: Гласник Историјског архива Ваљево, 40, Ваљево, 2006, 50.

3 Др Владимир Станојевић, *Наше ратно санитетско искуство*, Београд, 1992, 341.

4 Исидор Ђуковић, *Пегави тифус у Србији 1914–1915*, Београд, 2006, 30.

5 Милорад Радојчић, др Селимир Ђорђевић (1866–1915) физикус Округа ваљевског у: *Гласник Историјског архива Ваљево, 40*, Ваљево, 2006, 48.

6 Међуопштински историјски архив Ваљево, фонд: Општина града Ваљево, кут. 119, пр. бр. 71.

7 Исидор Ђуковић, *Исто*, 31.

војници и официри већ и цивилно становништво, а нарочито старци, деца и жене. Посебно је било на удару медицинско особље. Стопа смртности међу српским медицинским особљем била је поражавајућа – 60% је оболело од пегавог тифуса док је 30% умрло од ове болести или од колере, која се, такође, појавила у неким подручјима.[8] Попис оболелих и умрлих од пегавог тифуса није вршен, тако да број оболелих и умрлих од ове опаке болести ни приближно није тачно познат. Исказни губици углавном се заснивају на појединачним проценама, према којима је сваки четврти становник Србије оболео од пегавог тифуса или укупно 1,050.000, а умрло је више од 150.000 лица.

Почетком 1915. године епидемија се јавила и у пожаревачком крају. Цела Дунавска дивизија децембра 1914. борави у селима око Ваљева, а крајем јануара 1915. пребацује се у најближу околину Пожаревца, носећи и ширећи смртоносну болест – пегави тифус. Заробљеници, избеглице и оболели од пегавог тифуса стигли су у пожаревачки крај и пре доласка Дунавске дивизије и условили појаву спорадичних случајева пегавог тифуса већ крајем 1914. године. Убрзо епидемија захвата цео Пожаревачки округ и посебно погађа она места у којима се војска дуже задржавала. Успут, појавиле су се и друге заразне болести: шарлах, дифтерија, дизентерија и колера од којих су највише умирала деца.

Тадашње стање у Пожаревцу и ближој околини најбоље је описао професор др Коста Тодоровић, лекар у Дунавској дивизији I позива, у свом раду *Успомене на епидемију пегавца 1914. и 1915*. Издвојићемо неколико његових успомена:

„...Болнице су се зачас попуниле. Сваког дана су ницала нова *болничка одељења* по школама, кафанама, банкама, приватним кућама... У њима, осим скупљених болесника, није било ничег сличног болници... Није било дана да по који лекар не оболи или умре. Болничари и милосрдне сестре су падали као снопље. Болесници су лежали без преобуке и рубља, вашљиви, у свом оделу пуном гада и нечистоће. О дезинфекцији није било ни говора. Лекова није било никаквих. У Пожаревцу, где је лежало неколико хиљада болесника, стање је било као на бојишту...

...Болесници који су имали ма и мало снаге, напуштали су болнице и вукући се кроз варош тражили склоништа и заклоне, да не гледају неописиву беду, од које се човеку крв у жилама ледила.

Животни инстикт би мобилисао њихове животне снаге, али их је често последња моћ издавала и они су остајали на улици или наслоњени на куће и ограде у самртном ропцу. Тешка интоксикација, делиријуми и моторична узнемиреност на врхунцу епидемије чинили су од болница праве луднице. Кукњава, плач и запомагање. Напади и борбе оди-

8 Моника Крипнер, *Жене у рату – Србија 1915–1918*, (прво издање), Београд, 1986, 56.

гравале су се у болничким одељењима и ван њих. Једне ноћи је један болесник из коњичке амбуланте у делиријуму покушао да се закоље на очиглед осталих... па је затим скочио у бунар. Још њега нису били из воде извадили, јавили су да се други обесио. Један артиљеријски наредник лежао је у пуној ратној опреми на поду у кафани *Плуг*, потом отрчао до железничке станице и почео да баца бомбе, мислећи да се бори са непријатељем, док га није снага издала и док му се једна упаљена бомба није у руци распрсла и занавек га умирила...

...Један апотекар замислио је да дели прашкове, а артиљерац је давао одстојање и командовао отварање ватре, други је стењао и јечао. Тако су пролазили дани. Долазе нови болесници а раније приспели нестају један за другим за навек. Болничара нема. Лекари попадали. Референт санитета пуковник др. Митровић је на умору. Доктори Добра Петровић и Никола (Хаџи) Николић преживљавају последње часове. Др. Миливоје Петровић непрекидно делилира. За др Кујунџића веле да се са душом бори. Нема више ни њих да помажу...Млађи доктор Тајтацаковић (Натан А. Тајтацак) из Крагујевца гледао је своје до колена поцрнеле гангренизиране ноге. Поред њега је била скрушена и утучена мајка која је преживљавала најдубљи бол, да би неколико дана после смрти свога сина и она занавек затворила очи... У једном мрачном углу димила се воштаница у руци једног болесника обученог у ново сељачко одело, опасаног новим појасом са рукама склопљеним на грудима. Он и његови родитељи очекивали су последњи час. Смрт им је била спасење... Болничари обично остају по неколико дана са болесницима док их не снађе иста судбина...

...Стање ван болнице и војске није било боље. Нико није сигуран неће ли и он пасти као жртва епидемије...

...*Резервне болнице* су ницале као печурке, али без икакве болничке опреме, без довољно рубља, преобуке, сапуна, без дезинфекционих апарата. У Дунавском коњичком пуку I позива је, како изгледа, понајпре употребљено *српско буре* за дезинфекцију, још пре Хантера...На њему је уграђен једини топломер од 100°Ц купљен у дрогерији Чечелског...

...Зима је на измаку. Рад на дезинфекцији је енергичније отпочео... *Српско буре* се показало као корисна и практична имровизација... Одобрени су потребни кредити за сузбијање епидемије. Главно санитетско складиште и Црвени крст су отворили своје магацине и раздавали можда последњу резерву... Пристигли су и страни лекари попуњавајући редове оних бораца лекара који су у првом налету, радећи ревносно и спасвајући животе других, губили главу. Јунаштво српске војске, ревност и пожртвовање српских и страних лекара, милосрдних сестара и болничарки наилази на свеопште признање. Епидемија пегавца је малаксавала и најзад, прохујала! Незаборавне успомене су остале као кошмари и као поуке за каснија поколења.“[9]

9 Исидор Ђуковић, *Пегави тифус у Србији 1914–1915*, Београд, 2006, 30.

Низом предузетих мера: изолацијом оболелих од пегавог тифуса, одређивањем посебних путева за кретање колона ратних заробљеника и пресецањем линија заразе, ангажовањем страних лекара и бактериолога у српском санитету, великим одзивом добровољних страних санитетских мисија, формирањем одбора за помоћ Србији у многим савезничким и неутралним земљама, отварањем импровизованих болница и друмских диспанзера, повећањем личне и колективне хигијене, програмом масовне дезинфекције, обустављањем железничког саобраћаја и укидањем свих одсустава на две недеље; већ крајем пролећа 1915. године пегавац је у Србији сузбијен. Крајем јуна исте године није више било нових случајева пегавог тифуса у болницама, а медицинско особље је имало и програм мера у случају неке нове епидемије.

На основу истражене грађе сачињени су спискови лица умрлих од ове опаке болести у наведеном периоду из Пожаревца и околине. У прилогу их објављујемо систематизоване по местима рођења и по азбучном реду презимена, наводећи прво име. Издвојени су цивили од активних лица. У заградама је година рођења или године старости умрлог лица. Напомене и извори података дати су на крају.

СПИСАК ЛИЦА УМРЛИХ ОД ПЕГАВОГ ТИФУСА 1914. И 1915. ГОДИНЕ ИЗ ПОЖАРЕВЦА И ОКОЛИНЕ

ОПШТИНА ПОЖАРЕВАЦ

Баре

- **Радован Ђ. Јанковић** (38), шлосер, редов, трећег позива, умро 12. маја 1915.[21]
- **Милан М. Марјановић** (38), редов – болничар, умро у 1. резервној војној болници у Пожаревцу 6. фебруара 1915.[21]
- **Милан Ђ. Матић** (20), редов, 1. пешад. пук, митраљеског одељења, умро 7. јануара 1915. у болници у Битољу, где је и сахрањен.[13]
- **Сава Милорадовић** (20), редов митраљеског одељења, 1. пешад. пук, умро у Дебру 9. јануара 1915.[21]
- **Петар Срејић** (20), редов, регрут митраљеског одељења 1. пука, умро у Битољу 12. фебруара 1915.[21]
- **Андреја Косте Стевић** (28), редов у болничкој чети 2. пука, умро у првој резервној болници у Ваљеву 7. фебруара 1915.[21]
- **Милан М. Стојадиновић** (35), редов, умро 17. фебруара 1915.[21]
- **Милош Љ. Стокић**, редов, 9. батерија, артиљерија, Дунав. дивиз, умро 1915.[7]

ЦИВИЛИ

- **Станисав Ж. Арсић** (58), умро 24. априла 1915. [21]
- **Грозда Р. Бранковић** (35), умрла 15. јануара 1915. [21]
- **Лепосава М. Живановић** (16), умрла 20. марта 1915. [21]
- **Јован Живковић** (69), умро 3. марта 1915. [22]
- **Ивана А. Живојиновић** (57), умрла 5. фебруара 1915. [21]

- **Милан Н. Ивковић** (32), умро 23. фебруара 1915. [21]
- **Божидар М. Илић** (20), умро 9. марта 1915. [21]
- **Милена М. Марјановић** (38), умрла 5. фебруара 1915. [21]
- **Јован Миладиновић** (50), умро 18. јануара 1915. [13]
- **Савета Ч. Миладиновић** (28), умрла 22. марта 1915. [21]
- **Живко Ј. Милановић** (36), умро 19. јануара 1915. [21]
- **Живко Обрадовић** (72), бакалин, умро 16. фебруара 1915. [21]
- **Рајко Срејић** (58), умро 24. априла 1915. [21]
- **Младен Стоке Станојевић** (60), умро 12. априла 1915. [21]
- **Савка М. Стојановић** (65), умрла 24. априла 1915. [21]
- **Живојин Томић** (53), умро 4. марта 1915. [12]

Батовац

- **Владимир С. Ђорђевић** (38), редов, умро у Крагујевцу 1. фебруара 1915. сахрањен у Крагујевцу. [15]
- **Сава Марковић** (30), редов, умро 26. фебруара 1915. у првој резервној болници у Ваљеву, где је и сахрањен. [15]
- **Сава Цокић** (22), ратни заробљеник, редов 13. пешад. пука, умро у логору Нађмеђер 13. фебруара 1915. [9]

ЦИВИЛИ

- **Димитрије Ђорђевић** (60), свирач, умро 14. фебруара 1915. [15]
- **Милица Љ. Миладиновић** (30), умрла 18. марта 1915. [15]
- **Милица Љ. Милорадовић** (62), умрла 18. марта 1915. [29]
- **Петар Мишић** (48), умро 21. јануара. 1915. [15]
- **Живко М. Павловић** (55), умро 17. марта 1915. [15]
- **Живко Перић** (64), умро 26. марта 1915. [15]
- **Стеван Перић** (61), умро 29. марта 1915. [15]
- **Станика Ђ. Петровић** (58), умрла 27. јануара 1915.[15]
- **Вучко Стевић** (59), умро 12. априла 1915. [15]
- **Ката Ђ. Стојиловић** (60), умрла 2. марта 1915. [15]
- **Живка Т. Томић** (30), умрла 25. марта 1915. [15]
- **Милена М. Урошевић** (75), умрла 25. марта 1915. [15]
- **Лепосава С. Флорић** (3), дете, умрло 14. фебруара 1915. [15]
- **Сава С. Цолић** (53), умрла 3. марта 1915. [15]
- **Стана С. Цолић** (50), умрла 17. марта 1915. [15]

Берање

- **Живојин Живановић** (39), редов, 2. чета, 4. батаљон, 9. пешад. пук другог позива, умро у априлу 1915. [21]
- **Милан Матић** (35), редов, 4. чета, 2. батаљон, 9. пешад. пук другог позива, умро 22. дец. 1914. у другој пољској болници у Осечини. Сахрањен код цркве у Осечини. [21]
- **Љубомир Ж. Милетић** (33), редов првог позива, умро код куће 18. јан. 1915. [21]
- **Александар Милошевић** (34), редов, 2. чета, 4. батаљон, 9. пешад. пук другог позива, умро у Козјаку 1. фебруара. 1915. Тамо сахрањен. [21]
- **Младен Милошевић** (28), каплар првог позива, умро у пољској болници Дунавске дивизије 11. априла 1915. [21]

- **Станоје Мишић** (35), поднаредник, умро у ваљевској болници 20. маја 1915. [21]
- **Стојан С. Перић** (38), редов, 4. чета, 4. батаљон, 9. пешад. пук другог позива, умро у Ражњу 3. септембра 1915. [21]

ЦИВИЛИ
- **Јован Антић** (58), умро 17. марта 1915. [21]
- **Драгиња С. Васић** (42), умрла 21. марта 1915. [21]
- **Јелена С. Голубовић** (49), умрла 21. јуна 1915. [21]
- **Таја Љ. Голубовић** (28), умрла 30. маја 1915. [21]
- **Милорад М. Живановић** (19), умро 4. априла 1915. [21]
- **Милован С. Марковић** (56), умро 4. марта 1915. [21]
- **Богдан О. Матић** (54), умро 7. фебруара 1915. [21]
- **Обрад Симић** (65), умро 8. марта 1915. [21]
- **Огњана О. Симић** (68), умрла 23. јуна 1915.[21]
- **Станко Б. Стојановић** (38), умро 9. марта 1915. [21]
- **Васа Стокић** (71), умро 22. марта 1915. [21]
- **Јован С. Стокић** (48), умро 19. фебруара 1915. [21]
- **Милка А. Стокић** (33), умрла 27. марта 1915. [21]
- **Обрад Р. Стокић** (53), умро 22. маја 1915. [21]

Брежане

- **Живота Живановић** (42), ратни заробљеник, припадао 8. пешад. пуку, умро у логору Нађмеђер 5. марта 1915. [9]

ЦИВИЛИ
- **Миља Ц. Ванчић** (63), умрла 9. априла 1915. [15]
- **Цветко Ванчић** (67), умро 20. априла 1915. [15]
- **Ћира Димитријевић** (68), умро 23. новембра 1914. Пореклом Грк.[14]
- **Лепосава Ђукић** (10), дете, умрло 10. априла 1915. [15]
- **Лепосава Лукић** (20), умрла 10. априла 1915. [14]
- **Василије Николић** (53), умро 11. маја 1915. [15]
- **Живан Николић** (55), умро 28. јануара 1915. [14]
- **Анђа М. Павловић**, умрла 14. новембра 1914. [14]
- **Даница Н. Павловић** (30), умрла 6. јануара 1915. [14]
- **Милка Павловић** (7), умрла 2. маја 1915. [14]
- **Мирослава Павловић** (40), умрла 9. априла 1915. [15]
- **Душан А. Првуловић** (20), умро 19. априла 1915. [15]
- **Милка Првуловић** (28), умрла 2. маја 1915. [15]
- **Петар Станојевић** (22), умро 22. априла 1915.[15]

Дубравица

- **Милорад Живковић** (39), ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 8. фебруара 1915. [9]
- **Алекса Ђ. Јанковић** (50), редов, умро у резервној војној болници у Пожаревцу 3. априла 1915. [16]
- **Живан Костић** (36), редов, умро у резер. болници у Пожаревцу 20. априла 1915.[16]

ЦИВИЛИ

- **Стана М. Бањић** (62), умрла 20. марта 1915. [16]
- **Цветко Бранковић** (62), умро 19. марта 1915. [16]
- **Владимир Вучковић** (38), умро 10. априла 1915. [16]
- **Љубомир Т. Вучковић** (19), умро 25. априла 1915. [16]
- **Ђура М. Гајић** (22), умро 24. априла 1915. [16]
- **Обретко Јовић**, ковач, (62), умро 26. фебруара 1915. [16]
- **Живко С. Лазић** (19), умро 13. априла 1915. [16]
- **Милка М. Лазић** (60), умрла 24. априла 1915. [16]
- **Живко А. Мијаиловић** (58), умро 4. маја 1915. [16]
- **Милан Милетић** (68), надничар, умро 2.априла 1915. [16]
- **Анђа Ј. Милић** (70), умрла 12. априла 1915. [16]
- **Стојадин Милић** (80), умро 7. априла 1915. [16]
- **Иван Недељковић** (55), умро 8. марта 1915. [16]
- **Стеван Пајић** (75), умро 24. октобра 1915. [11 16]
- **Даринка Н. Пантић** (14), дете, умрло 26. августа 1915. [16]
- **Живка Н. Пантић** (15), дете, умрло 27. фебруара. 1915. [16]
- **Ружа Л. Стевановић** (29), умрла 29. априла 1915. [16]

Живица

- **Драгутин Ђорђевић** (22), редов, умро у резервној војној болници у Пожаревцу 16. маја 1915. [15]
- **Љубомир Живковић** (22), редов, регрут, умро у Битољу 10. децембра 1914. [14]
- **Живан Марјановић**, редов, 4. одељења Интендантског воза Прве армије, умро у 4. резервној војној болници у Ваљеву 19. маја 1915. [15]

ЦИВИЛИ

- **Даринка М. Вељковић** (7), дете, умрло 6. маја 1915. [15]
- **Милан М. Ђорђевић** (23), умро 26. јануара 1915. [15]
- **Василије Николић** (32), умро 11. маја 1915. [14]
- **Милева М. Стоићевић** (13), дете, умрло 21. фебруара 1915. [14]
- **Милунка М. Стоићевић** (16), умрла 21. фебруара 1915. [14]
- **Касидол**
- **Живојин Мирковић**, редов, 4. чета, 4. батаљон, 9. пешад. пук, другог позива, умро у болници у Лозници. [40]

Кленовник

- **Светолик Миладиновић** (22), ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Наћмеђер 8. фебруара 1915. [9]

Кличевац

- **Радивоје В. Миловановић** (1879), поднаредник, умро у Ваљеву 5. маја 1915. Остала жена са троје деце од 13 до 18 година. [8]
- **Станоје Ц. Милошевић** (1895), редов, умро у Кичеву 1914. Нежењен. [10]
- **Стеван Ј. Милошевић** (1880), редов, умро код куће 1915. Остала жена са четворо деце од 12 до 19 година. [2]
- **Милутин М. Пантић,** редов, умро у Параћину априла 1915. Остали жена и двоје деце од 8 и 14 година. [8]

Костолац

- **Александар Ђорђевић** (26), ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 8. фебруара 1915. [9]

Лучица

- **Драгутин П. Живковић** (29), редов, умро у болници Дунавске болничке чете у Причевићима 3. фебруара 1915. [19]
- **Василије Б. Миловановић** (49), редов, умро код куће на боловању 19.2.1915. [19]
- **Атанасије А. Милојевић** (51), редов, умро, у ваљевској болници, 8. марта 1915. и тамо сахрањен.[19]
- **Светомир Ј. Милојевић** (20), редов, умро у Битољу 5. феб.1915. Тамо сахрањен. [18]
- **Милан К. Митровић** (40), редов, умро у 1. резер. војној болн. у Ваљеву 7.4.1915. [19]
- **Милош Ц. Михаиловић**, редов, умро у болници у Битољу 3. априла 1915. [19]
- **Милић М. Рајковић** (20), редов, умро у Битољу 1. фебр. 1915. Тамо сахрањен. [19]
- **Петар Л. Стојановић** (40), редов, умро у резервној војној болници у Пожаревцу 5. априла 1915. [19]
- **Душан М. Стокић** (29), редов, умро у пожаревачкој болници 26. априла 1915.[19]
- **Љубомир С. Тодоровић** (29), редов, умро код куће на боловању 23. феб. 1915.[19]

ЦИВИЛИ

- **Љубица Д. Алексић** (39), умрла 10. априла 1915. [19]
- **Владислав Влајковић** (26), умро 28. априла 1915. [19]
- **Стојан М. Војиновић** (53), умро 28. марта 1915. [19]
- **Миља М. Ђукић** (26), умрла 24. априла 1915. [19]
- **Аница Ђ. Ивковић** (72), умрла 29. марта 1915. [19]
- **Ивана М. Илић** (57), умрла 5. априла 1915. [19]
- **Марјан Јаковљевић** (62), умро 3. априла 1915. [18]
- **Маринко П. Јовановић** (60), умро 27. фебруара 1915. [19]
- **Марјан С. Марјановић** (54), умро 5. марта 1915. [19]
- **Наталија М. Марјановић** (37), умрла 15. марта 1915.[19]
- **Мара М. Милојевић** (60), умрла 10. априла 1915. [18]
- **Живана С. Милошевић** (50), умрла 31. марта 1915. [18]
- **Јелисавета С. Милошевић** (35), умрла 11. априла 1915. [19]
- **Тома С. Мирковић** (25), умро 19. марта 1915. [19]
- **Јана С. Митровић** (54), умрла 8. априла 1915. [19]
- **Милован Б. Мишић** (50), умро 16. априла 1915. [19]
- **Јелисавета Ж. Николић** (31), умрла 11. априла 1915. [19]
- **Милош Николић** (59), умро 8. марта 1915. [19]
- **Стана М. Савић** (37), умрла 23. маја 1915. [19]
- **Тодор Савић** (55), мро 29. марта 1915. [19]
- **Смиљана Л. Тодоровић** (53), умрла 9. марта 1915. [19]
- **Милан М. Томић** (32), умро 4. марта 1915. [19]
- **Илија Урошевић** (52), умро 22. марта 1915. [19]
- **Стана М. Цакић** (57), умрла 29. марта 1915. [19]

Маљуревац

- **Светозар Димитрија Богдановић** (33), редов, 6. ескадрон, Коњички дивизион, Дунавска дивизија, умро у Осечини 28. децембра 1914.[4]

Набрђе

- **Живота Стојичевић** (50), редов, умро у некој помоћној војној бол. 28. 3. 1915. [7]

ЦИВИЛИ

- **Петар Јанковић** (53), умро 29. марта 1915. [26]

Петка

- **Живојин Арсић** (38), ратни заробљеник, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 5. фебруара 1915. [9]
- **Живко Ђорђевић** (50), умро 22. маја 1915. [22]
- **Стеван Николић**, каплар, умро код куће 9. марта 1915. [22]
- **Љубомир Станојевић** (55), редов, коморџија последње одбране, умро 7.3. 1915. [22]

ЦИВИЛИ

- **Јован Адамовић** (65), умро 13. априла 1915. [22]
- **Костадина М. Васић** (62), умрла 24. маја 1915. [22]
- **Живан Витић** (45), умро 10. марта 1915. [22]
- **Јован Новаковић** (57), умро 22. марта 1915. [22]
- **Милојка Р. Стојићевић**, умрла 11. априла 1915. [22]

Пожаревац

- **Живан Арсић** (32), ратни заробљеник, умро у заробљеничком логору Нађмеђер 20. октобра 1915. [9]
- **Ђорђе М. Богдановић**, редов, умро у Ваљеву 15. 03. 1915. где је и сахрањен.[20]
- **Милосав Бојић** (30), редов, ратни заробљеник, умро у заробљеничком логору Нађмеђер 2. фебруара 1915. [9]
- **Спасоје Васиљевић** (46), ратни заробљеник, редов, умро у логору Нађмеђер 13. фебруара 1915. [9]
- **Живко Никола Васић**, редов, умро 1915. у Солуну Сахрањн на Зејтинлику (или на острву Виду). [27]
- **Селимир Ђорђевић** (1886), окружни лекар и управник окружне болнице у Ваљеву, на којој дужности је умро 6. фебруара 1915. Сахрањен је на гробљу Баир више Ваљева до брата Драгутина, мајора српске војске, који је погинуо на Дрини октобра 1914. Одликован је орденом Св. Саве трећег степена, Таковским крстом четвртог степена и медаљама Црвеног крста.[28]
- **Живко Ђорић**, редов резервних трупа првог позива, умро у нишкој сталној војној болници 21. децембра 1914. [23]
- **Миленко Ђорић** (1867), др, лекар, управник четврте резервне болнице у Нишу. Умро 10. јануара 1915. у Нишу Сахрањен у породичној гробници на старом Пожаревачком гробљу. [28]
- **Јован Јанковић** (44), ратни заробљеник, 15. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 2. фебруара 1915. [9]
- **Илија Раше Лилковић**, поднаредник, Дунавска двизијска коњица, другог позива, умро у општој војној болници у Београду 25. фебруара 1915.[23]

- **Живота Недељка Микић** (38), болничар, 8. пешад. пук, умро 23. марта 1915. у резервној ваљевској болници. [21]
- **Стеван Милутиновић**, ратни заробљеник, умро у логору Нађмађер 1. 02. 1915. [9]
- **Велимир Миндеровић**, ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмађер 6. фебруара 1915. [9]
- **Витомир М. Мирковић** (1891), судски писар, резервни пешад. потпоручник, водник 13. пешад. пук, првог позива, умро 25. марта 1915.[34]
- **Добривоје Митровић** (1887), др, лекар, умро 30. јануара 1915. [3]
- **Душан Михаиловић** (28), ратни заробљеник, редов, умро у логору Нађмађер 28. фебруара 1915, гроб број 271. [9]
- **Иван Нечић** (41), обвезник, 3. батаљон, 8. пук, трећег позива, умро 9. марта 1915. у Пожаревцу. [21]
- **Илија Д. Николић** (38), трговац, редов, умро у ваљевској болници 14 јануара 1915. а сахрањен у Осечини код цркве.[23]
- **Никола Хаџи Николић** (1855), први гинеколог у Србији, лични лекар краљице Драге Машин Обреновић, оснивач прве бабичке школе у Србији, резервни санитетски мајор, умро 12. априла 1915. на дужности шефа одељења пегавог тифуса у пожаревачкој болници и сахрањен у породичној гробници на старом пожаревачком гробљу. Одликован је орденом Св. Саве петог степена 1907.г. [32, 28]
- **Живојин Пантић** (32), ратни заробљеник, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмађер 6. фебруара 1915. [9]
- **Радисав Пауновић** (27), ратни заробљеник, умро у логору Нађмађер 2. 02. 1915. [9]
- **Милан Поповић** (29), редов, умро у логору Нађмађер 22. фебруара 1915.[9]
- **Бранислав А. Протић** (1882), санитетски поручник, трупни лекар 8. пешадијског пука, умро 21. марта 1915. у Пожаревцу [30]
- **Петар Рогић** (21), редов, 1. чета, 2. батаљон, 8. пешад. пук, умро у пољској болници у Битољу 16. маја 1915. и тамо сахрањен. [23]
- **Петар Станојевић** (32), умро 13. фебруара 1915. [9]
- **Драгутин Стевић** (40), поднаредник, 3. чета, 1. батаљон, 8. пешад. пук, другог позива, умро 4. априла 1915. у 3. резервној болници у Ваљеву, где је и сахрањен. [21]
- **Милан Стевић** (29), ратни заробљеник, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмађер 13. фебруара 1915. [9]
- **Димитрије С. Стојановић** (1890), ђак наредник Ђачке чете Подофицирске школе у Скопљу, студент филозофије, умро у Скопској војној болници ноћу између 22. и 23. септ. 1914. Тамо сахрањен. [21 42]
- **Радисав Стојчевић** (42), ратни заробљеник, редов, 9. пешад. пук, умро у логору Нађмађер 2. фебруара 1915. [9]
- **Натан А. Тајтацак**, лекар, санитетски поручник, трупни лекар, 8. пешад. пук, првог позива, умро 21. марта 1915. у Пожаревцу [33]
- **Живка Угричић–Цвијовић** (1879), учитељица, болничарка у ваљевској болници, разболела се, дошла кући и умрла 6. фебруара 1915.[41]
- **Ђорђе Хаџи–Николић** (1863), лекар, умро 30. јануара 1915. у Призрену[10]

- **Велизар Цвејић** (20), ђак-поднаредник, 1. батаљаљон, 12. пук, Шумадијска дивизија, умро 15. фебруара 1915. у Приштини, где је и сахрањен. [21]

ЦИВИЛИ

- **Живана Т. Антић** (44), умрла 25. априла 1915. [23]
- **Катица В. Атанацковић** (23), умрла 26. фебруара 1915. Родом је из Црепаје. [21]
- **Петко Васић** (60), умро 6. јуна 1915. Био родом из Смољинца. [21]
- **Савка С. Васић** (62), умрла 25. априла 1915. [23]
- **Катарина С. Вучковић** (58), умрла 1. марта 1915. [23]
- **Станко Вучковић** (60), писар општински у Пожаревцу, умро 28. феб. 1915. [23]
- **Миодраг Ч. Гачановић**, ученик 2. разреда гимназије, умро 21. феб. 1915. [23]
- **Живојин Дичић,** умро 3. априла 1915. [23]
- **Стана Ђорђевић** (56), умрла 6. јуна 1915. [21]
- **Живко Ђошић** (55), обућар, умро 25. марта 1915. [23]
- **Стана М. Живановић** (52), умрла 16. априла 1915. [23]
- **Васа Ивковић** (75), умро 17. фебруара 1915. [23]
- **Наталија Ивковић** (30), умрла 4. марта 1915. [21]
- **Цвета Ивковић** (22), умрла 14. јула 1915. [21]
- **Милица Ж. Јанковић** (37), умрла 28. фебруара 1915. [23]
- **Петра Јенчић** (68), умрла 27. маја 1915. [21]
- **Радован М. Јовановић** (40), умро 2. марта 1915. [23]
- **Петко Јотић** (60), умро 24. марта 1915. [23]
- **Никола Комадина** (57), чиновник, умро 26. марта 1915. [23]
- **Магдалена М. Миленковић** (60), умрла 2. фебруара 1915. [23]
- **Властимир Милић** (27), трговац, родом из Изварице, умро 18. маја 1915.[23]
- **Станојло Милојевић** (57), умро 27. марта 1915. Био родом из Забрђа.[23]
- **Живојин П. Милошевић** (25), надничар, умро 19. јуна 1915. [21]
- **Петар Мишић** (50), умро 10. јуна 1915. [21]
- **Живана Нешић** (80), умрла 29. маја 1915. [21]
- **Живан Николић** (20), умро 22. јуна 1915. [23]
- **Радосав Николић** (75), умро 31. маја 1915. [23]
- **Васа Обрадовић** (55), трговац, умро 20. фебруара 1915. [23]
- **Милева А. Павловић** (50), умрла 11. децембра 1914. [23]
- **Ђурђија Перић** (60), умрла 17. јуна 1915. [21]
- **Живка П. Перић** (50), умрла 7. марта 1915. [23]
- **Живојин Перић** (60), фијакериста, умро 9. марта 1915. [21]
- **Ранко Ј. Ристић** (50), умро 20. маја 1915. [23]
- **Живко Стевић** (65), умро 1. априла 1915. [23]
- **Љубица Стокић** (28), умрла 11. маја 1915. [21]
- **Перса Л. Стокић** (70), умрла 30. марта 1915. [23]
- **Станко Стокић** (45), умро 20. априла 1915. [20]
- **Милева Тадић** (28), умрла 10. маја 1915. [21]
- **Катарина Тодић** (72), умрла 10. јуна 1915. [21]
- **Милева Тодић** (35), умрла 4. маја 1915. [21]

Пољана

- **Љубисав Андрејић** (20), редов – регрут, 1. чета, 2. батаљон, 1. пешад. пук, умро 26. марта 1915. [24]
- **Јован Д. АрсиЋ** (35), ратни заробљеник, умро у логору Нађмађер 11. јан. 1915. [24]
- **Радојко Д. Арсић** (36), наредник, 3. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук, другог позива, умро на лечењу код куће. [24]
- **Атанасије Д. Атанасијевић** (1888), редов, 8. пешад. пук, умро код куће 23. априла 1915. Остала жена са троје деце од 3 до 8 година. [8]
- **Александар П. Брешкић** (20), редов – регрут, 1.чета, 2. батаљон, 1. пешад. пук, умро код куће на боловању 25. фебруара 1915. [24 5]
- **Петар Вељановић** (1875), ратни заробљеник, редов, 3. чета, 2. батаљон, 4. прекобројни пук, заробљен септембра 1914. године код Осечине, умро у заробљеничком логору Нађмађер 12. фебруара 1915, гроб број 548. [10]
- **Светислав Б. Живановић** (21), редов, умро у Битољу 10. априла 1915.[24]
- **Живко Илић** (41), редов, возач, умро у ужичкој болници 18. фебруара 1915. [24]
- **Станоје Илић** (44), редов, 4. чета, 1. батаљон, 8. пешад. пук, трећег позива, умро у пожаревачкој болници 21. маја 1915. [24]
- **Чедомир Л. Илић** (21), редов – регрут, 2. чета, 2. батаљон, 9. пешад. пук, умро код куће 1. марта 1915. [24]
- **Огњан Ицић** (48), редов, умро у пожаревачкој болници 23. маја 1915. [24]
- **Драгољуб Јанковић** (20), редов, 1. чета, 2. батаљон, 1. пешад. пук, умро у Битољу 3. фебруара 1915. [24]
- **Милорад Јанковић** (26), ратни заробљеник, редов, 4. чета, 8. пешад. пук, првог позива. Умро у логору у Мађарској. [7]
- **Јован Марковић** (46), редов, 2. чета, 2. батаљон, Шабачки пук, трећег позива. Умро код куће 29. марта 1915. [24]
- **Чедомир Митуљевић** (21), редов, 1. чета, 2. батаљон, 1. пешад. пук, умро у Битољу 3. фебруара 1915. [24]
- **Милоје Р. Нешић** (49), војни обвезник, умро 14. априла 1915. године у пожаревачкој болници. [24]
- **Милан Л. Николић** (34), редов, 3. чета, 4. батаљон, 8. пешад. пук, првог позива, умро код куће 1. марта 1915. [24]
- **Радивоје Новаковић** (37), редов, 4. чета, 4. батаљон, 8. пешад. пук, другог позива, умро у Ваљеву 27. јануара 1915. Жена остала са двоје малолетне деце. [8]
- **Стеван Новаковић** (50), редов, 3. чета, 1. батаљон, 1. батерија, 7. пешад. пук, умро 19. фебруара 1915. у Београду. [24]
- **Станимир Радовановић** (20), регрут – редов, умро у Битољу 23. марта 1915. [24]
- **Александар И. Сандуљевић** (20), редов – регрут, умро у Битољу 23. 03. 1915. [24]
- **Никола Симеуновић** (56), наредник последње одбране. Умро у Осипаоници 11. марта 1915. [19, 24]
- **Александар Ж. Симић** (20), редов – регрут, 1. чета, 2. батаљон, 1. пешад. пук, умро у Битољу 25. марта 1915. [24]
- **Александар С. Станчуљевић** (20), редов – регрут, 4. чета, 1. батаљон, 8. пешад. пук, умро код куће на боловању 7. маја 1915. [24]

- **Илија Стојановић** (37), редов, умро у првој резервној војној болници у Ваљеву у мају 1915. [24]

ЦИВИЛИ

- **Лазар И. Војкић** (50), умро 25. марта 1915. [24]
- **Ружа Р. Гајић** (58), умрла 12. марта 1915. [24]
- **Наталија С. Гинић** (5), дете, умрло 13. априла 1915. [24]
- **Јелица Д. Голубовић** (54), умрла 26. марта 1915. [24]
- **Илија Ђорђевић** (50), умро [24]
- **Милева Љ. Ђорђевић** (30), умрла 25. марта 1915. [24]
- **Сава Живковић** (61), умро 18. априла 1915. [24]
- **Стана Ф. Живковић** (50), умрла 21. фебруара 1915. [24]
- **Милојка Г. Иконић** (55), умрла 26. марта 1915. [24]
- **Васа Јанковић** (65), умро 26. марта 1915. [24]
- **Живка М. Јанковић** (33), умрла 3. марта 1915. [24]
- **Радојко Н. Јанковић** (70), умро 20. маја 1915. [24]
- **Богдан Јовић** (52), умро 12. марта 1915. [24]
- **Стеван Јонић** (64), умро 19. маја 1915. [24]
- **Јана Ј. Лазић** (67), умрла 6. априла 1915. [24]
- **Анђелија Б. Марковић** (49), умрла 16. маја 1915. [24]
- **Љуба М. Марковић** (27), умрла 30. марта 1915. [24]
- **Михајло Марковић** (27), интернирани цивил, заробљенички број 832, умро 26. марта 1915, гроб 761. [10]
- **Богдан Ј. Мартиновић** (38), умро 18. априла 1915. [24]
- **Љуба Б. Мартиновић** (50), умро 18. априла 1915. [24]
- **Милка Ј. Мартиновић** (4), дете, умрло 31. маја 1915. [24]
- **Мијаило Милојковић** (57), умро 20. маја 1915. [24]
- **Савка М. Милојковић** (60), умрла 13. априла 1915. [24]
- **Крстина С. Милосављевић** (52), умрла 24. маја 1915. [24]
- **Ружа Ж. Милошевић** (70), умрла 30. марта 1915. [24]
- **Круна С. Новаковић** (56), умрла 2. маја 1915. [24]
- **Милица Ј. Перић** (60), умрла 4. јула 1915. [24]
- **Јанко Радуљевић** (64), умро 9. маја 1915. [24]
- **Петрија Р. Радуљевић** (60), умрла 22. марта 1915. [1]
- **Стана Ј. Радуљевић** (64), умрла 4. маја 1915. [24]
- **Милош Ристић** (60), умро 23. марта 1915. [24]
- **Драгољуб Ј. Симоновић** (3), дете, умрло 27. марта 1915. [24]
- **Живко М. Станојевић** (48), умро 17. априла 1915. [24]
- **Јана Р. Станојевић** (56), умро 30. марта 1915. [24]
- **Стана М. Стевић** (70), умрла 1. априла 1915. [24]
- **Јована А. Траиловић** (60), умрла 3. октобра 1915. [24]
- **Живка М. Цвејић** (56), умрла 22. марта 1915. [24]
- **Сава Цвејић** (52), умро 3. марта 1915. [24]

Пругово

- **Милош Ж. Милосављевић** (49), редов, умро код куће при опоравку 18. фебруара 1915. [19]
- **Милоје С. Ранковић** (1873), редов, 4. чета, 1. батаљон, 8. пук, другог позива, умро у пожаревачкој војној болници 14. фебруара 1915. [19]

ЦИВИЛИ

- **Милија С. Живановић** (20), умро 25. марта 1915. [19]
- **Милосав М. Живковић** (37), умро 14. марта 1915. [19]
- **Петрија Ж. Живковић** (31), умрла 10. априла 1915. [19]
- **Стојан С. Јанковић** (25), умро 16. марта 1915. [19]
- **Рајко Р. Милојковић** (38), умро 28. фебруара 1915. [19]
- **Стеван Милошевић** (52), умро 31. марта 1915. [19]
- **Јованка Станковић** (45), умрла 9. марта 1915. [19]
- **Љубомир Станковић** (32), умро 3. марта 1915. [19]
- **Милан М. Томић** (54), умро 4. марта 1915. [19]
- **Милован Цукић** (42), умрла 31. марта 1915. [19]

Речица

- **Милица Антић** (47), умрла 24. децембра 1914. [22]

Трњане

- **Живка М. Бранковић** (34), умрла 7. марта 1915. [26]
- **Стана Бранковић** (65), умрла 13. априла 1915. [26]
- **Стојан Бранковић** (58), умро 12. марта 1915 [26]
- **Стојан Васић** (55), умро 20. марта 1915. [26]
- **Душан Живановић** (21), умро 18. априла 1915. [26]
- **Драгиња Ж. Живковић** (16), умрла 27. јануара 1915. [26]
- **Живадин Живковић** (38), умро 30. марта 1915. [26]
- **Милош Живковић** (65), умро 16. марта 1915. [26]
- **Митар Живковић** (62), умро 19. фебруара 1915. [26]
- **Радојко С. Живковић** (21), умро 13. марта 1915. [26]
- **Сава М. Живковић** (23), умро 16. фебруара 1915. [26]
- **Живан Јанковић** (45), умро 23. марта 1915. [26]
- **Петар Ј. Кузмановић** (50), умро 18. марта 1915. [26]
- **Лепосава Марковић** (10), дете, умрло 19 фебруара 1915. [26]
- **Живана С. Милић** (24), умрла 3. маја 1915. [26]
- **Јована Ж. Николић** (52), умрла 5. марта 1915. [26]
- **Јован Пауновић**, умро 7. јануара 1915. [26]
- **Миленко Селиновић** (40), умро 21. марта 1915. [26]
- **Илија Станковић** (70), умро 2. априла 1915. [26]
- **Милинка М. Станковић** (60), умрла 5. априла 1915. [26]
- **Димитрије Стојановић** (68), умро 22. марта 1915. [26]
- **Живота Стокић** (39), умро 1. марта 1915. [26]
- **Миленко Стокић** (70), умро 21. априла 1915. [13]

Ћириковац

- **Благоје Витић** (40), каплар, 2. чета, 8. пук, другог позива, умро код куће на опоравку 24. марта 1915. [22]
- **Јован Живојиновић** (20), редов, умро 10. марта 1915. у Битољу.[21]
- **Александар Д. Јовановић**, редов, умро у вој. болн. у Пожаревцу 26. јан. 1915. [22]
- **Стеван Николић** (57), каплар, умро код куће 9. марта 1915. [22]
- **Мирко Обрадовић** (47), редов, 1. батаљон, 8. пешад. пук, трећег позива, умро код куће 16. марта 1915. [22]
- **Љубомир Станојевић** (55), коморџија последње одбране, умро 7. марта 1915. [22]
- **Радивоје Стевић** (20), редов, 4. чета, 4. батаљон, умро у резервној војној болници у Пожаревцу 9. фебруара 1915. [22]
- **Милан М. Стојковић** (47), умро 19. фебруара 1915. у Ћириковцу. [22]

ЦИВИЛИ

- **Стојан С. Гмитровић** (25), умро 17. марта 1915. [22]
- **Василија Д. Ђурић** (60), умрла 26. априла 1915. [22]
- **Димитрије Ђурић** (55), умро 26. априла 1915. [22]
- **Вељко Јанковић** (52), умро 16. марта 1915. [22]
- **Никола Јовичић** (55), умро 29. априла 1915. [22]
- **Вукосава С. Марковић** (12), умрла 25. децембра 1914. [21]
- **Стојадин М. Мирковић** (38), умро 15. марта 1915. [22]
- **Сава Митровић** (55), умро 21. априла 1915. [22]
- **Драга Д. Недељковић** (42), умро 13. марта 1915. [22]
- **Ђорђе Стојановић** (45), умро 27. марта 1915. [22]

ОПШТИНА МАЛО ЦРНИЋЕ

Аљудово

- **Магдалина Ђ. Јанковић** (60), умрла 28. априла 1915. [18]
- **Илија Марјановић** (22), редов, 2. чета, 4. батаљон, 9. пука другог позива, умро у амбуланти лешничкој (на Дрини) 5. фебруара 1915. Сахрањен на Лешничком гробљу. [18]
- **Димитрије М. Пауновић** (3), дете, умрло 28. фебруара 1915. [18]

ЦИВИЛИ

- **Димитрије Делић** (55), умро 7. априла 1915. [18]
- **Калина Јанковић** (65), умрла 27 априла 1915. [18]
- **Петко Јанковић** (55), умро 7. априла 1915. [18]
- **Станоје Димитрија Миладиновић** (5), дете, умрло 7. марта 1915.[18]
- **Драгољуб Милије Павловић** (8), дете, умрло 23. фебруара 1915. [18]
- **Мара Пауновић** (48), умрла 30. маја 1915. [18]
- **Димитрије Миленка Перић** (3), дете, умрло 23. фебруара 1915. [18]
- **Петрија Перић** (75), умрла 21. фебруара 1915. [18]
- **Паун Траиловић** (55), умро 14. априла 1915. [18]

Батуша

- **Милован С. Марјановић** (20), редов, умро 22. априла 1915. у пожаревачкој болници. [14]

- **Драгомир М. Миленковић** (20), редов, умро у Битољу 21. априла 1915, где је и сахрањен. [14]
- **Станојло С. Милосављевић** (40), ковач, редов, умро 16. априла 1915.[10]
- **Миливоје Мирковић** (35), редов, умро у ваљевској болници 19. фебруара 1915. [14]
- **Радоје Ж. Обрадовић** (20), редов, умро у Битољу 2. 03. 1915. Тамо сахрањен. [10]

ЦИВИЛИ

- **Станица С. Илић** (65), умрла 10. јануара 1915. [10]
- **Никола Јовановић** (53), умро 27. фебруара 1915. [10]
- **Стеван Јовановић**, умро 28. фебруара 1915. [10]
- **Здравко Н. Јовичић** (53), умро 10. марта 1915. [10]
- **Анђелија М. Костић** (58), умрла 27. марта 1915. [10]
- **Сава Миленковић** (54), умро 23. фебруара 1915. [10]
- **Александар А. Милетић** (34), умро 8. априла 1915. [10]
- **Станко Милићевић** (39), умро 24. фебруара 1915. [10]
- **Благоје Милосављевић** (35), умро 31. марта 1915. [10]
- **Богосав Милошевић** (66), ковач, умро 29. априла 1915. [10]
- **Јован Д. Милошевић** (15), дете, умрло 5. априла 1915. [10]
- **Милан М. Милошевић** (40), умро 26. фебруара 1915. [10]
- **Чедомир Љ. Митић** (20), умро 7. марта 1915. [10]
- **Станисав С. Обрадовић** (31), умро 7. априла 1915. [10]
- **Стојан Радосављевић** (55), умро 28. марта 1915. [10]
- **Милица Д. Стевић** (42), умрла 22. априла 1915. [10]
- **Славко С. Стевић** (28), умро 29. марта 1915. [10]
- **Томанија С. Стевић** (47), умрла 5. маја 1915. [10]
- **Станица Ж. Томић**, умрла 9. априла 1915. [10]

Божевац

- **Милан Вујић** (1891), редов 9. пешадијског пука, заробљен 21. августа 1914. код Бање Ковиљаче, умро у логору 18. фебруара 1915, а сахрањен на Римокатоличком гробљу Тормош. [10]
- **Живота Јовић** (1891), ратни заробљеник, редов, 2. чета, 3. батаљон, 9. пешадијски пук првог позива, заробљен на Мачковом камену 17. септембра 1914, умро 10. фебруара 1915. у логору у граду Улму. [10]
- **Живојин Т. Марјановић** (1888), ратни заробљеник, редов, 3. чета, 4. батаљон, 9. пешадијски пук, заробљен 29. августа 1914. на положају Милутинов гроб. Умро 2. марта 1915. у заробљеничком логору Браунау, парцела 27, гроб 264. [10]

Велико Село

- **Станоје Бугарски** (1878), учитељ, наредник митраљеског одељења, 8. пук другог позива, учествовао је у многим биткама, од оне на Једрену до аустроугарске провале у Србију. Умро је 3. маја 1915. у ваљевској болници. Био је богослов по образовању и учитељ по занимању.[10]
- **Драгутин Димитрија Живковић** (36), редов 8. пешадијског пука, умро у Причевићу 12. марта 1915. [10]
- **Стојан Митић** (48), редов, умро у Лазаревцу 12. маја 1915, где је и сахрањен.[14]
- **Трифун П. Николић** (20), редов, умро у Битољу 4. априла 1915. Тамо сахрањен. [10]

- **Станојло Кр. Петровић** (33), редов 8. пешадијског пука. Умро у пожаревачкој болници. [10]
- **Миладин Ј. Стевић** (42), редов 8. пешадијског пука. Умро у Лешници на Дрини 21. марта 1915. Тамо сахрањен. [14]
- **Светозар И. Траиловић** (20), редов, умро у Битољу 29.04.1915. Тамо сахрањен. [14]

ЦИВИЛИ

- **Драгомир М. Алексић** (15), умро 1. августа 1915. [10]
- **Живота Ж. Андреић** (1881), умро 4. јуна 1915. Неожењен. [10]
- **Живан Ж. Андрић** (30), умро 4. јуна 1915. [10]
- **Стојана С. Богдановић** (45), умрла 25. априла 1915. [10]
- **Радојко Гајић** (56), свирач, умро 6. априла 1915. [10]
- **Радисав Гајичић** (62), умро 18. априла 1915. [10]
- **Стојан Димитријевић** (45), умро 21. априла 1915. [10]
- **Перса Т. Ђурић** (60), умрла 12. априла 1915. [10]
- *Живота Н. Јовић* (21), умро 1. марта 1915. [10]
- **Здравка Т. Јовић** (30), умрла 12. маја 1915. [10]
- **Калина М. Лазаревић** (70), умрла 14. јануара 1915. [10]
- **Станојло С. Лекић** (21), умро 27. јануара 1915. [10]
- **Гмитра Д. Маринковић (**40), умрла 21. априла 1915. [10]
- **Владимир Д. Милановић** (30), умро 22. марта 1915. [10]
- **Кумрија Ј. Милосављевић** (70), умрла 3. маја 1915. [10]
- **Драга С. Мишић**, умрла 29. априла 1915. [10]
- **Ђурђија Р. Мишић** (68), умрла 30. марта 1915. [10]
- **Миланка П. Ж. Николић** (23), умрла 24. априла 1915. [10]
- **Петар Ж. Николић** (56), умро 6. маја 1915. [10]
- **Павле С. Павловић** (46), умро 7. априла 1915. [10]
- **Стана Ж. Перић** (62), умрла 4. маја 1915. [10]
- **Вићентије Петровић** (76), умро 6. марта 1915. [10]
- **Драгутин Г. Рајковић** (28), умро 27. децембра 1914. [10]
- **Ђурђија М. Симић** (57), умрла 7. априла 1915. [10]
- **Круна Ј. Стојаковић** (56), умрла 11. априла 1915. [10]
- **Љубисав Стојаковић** (30), умро 25. марта 1915. [10]
- **Загорка Ђ. Томић** (70), умрла 9. маја 1915. [10]
- **Савка Ж. Томић** (64), умрла 14. јуна 1915. [10]
- **Здравко Траиловић** (50), умро 4. јула 1915. [10]
- **Петрија М. Траиловић** (55), умрла 22. марта 1915. [10]
- **Милан А. Трајковић** (27), умро 15. априла 1915. [10]
- **Станојка А. Трајковић** (50), умрла 10. марта 1915. [10]

Врбница

- **Никодије И. Маринковић** (21), редов, умро у Битољу 18. децембра 1914 [10]
- **Александар П. Милошевић** (21), редов, умро у Битољу 1915. [10]
- **Угрин Пауновић** (32), редов, умро у Лешници код Дрине 10. априла 1915. [10]
- **Александар А. Серафимовић** (21), редов, умро у Војној болници у Скопљу. Сахрањен на Скопљанском гробљу. [10]

- **Александар В. Симић** (21), редов, умро 20 фебруара 1915. у Битољу[10]
- **Димитрије Ј. Симић** (31), редов, умро у Ваљеву 11. априла 1915. [10]

ЦИВИЛИ

- **Јован Васиљевић** (55), умро 30. маја 1915. [10]
- **Божидар М. Добромировић** (6), дете, умрло 16. маја 1915. [10]
- **Милија Илић** (21), умро 9. маја 1915. [10]
- **Селинка М. Илић** (26), умрла 14. маја 1915. [10]
- **Сава В. Јанковић** (48), умро 24. маја 1915. [10]
- **Живко Милићевић** (50), умро 6. априла 1915. [10]
- **Ана П. Петровић** (50), умрла 30. маја 1915. [10]
- **Јанко Петровић** (56), умро 1915. [10]
- **Петар В. Петровић** (21), умро у Битољу 1. априла 1915. Тамо сахрањен.[10]
- **Павле Ж. Радојковић** (20), умро 6. фебруара 1915. [10]
- **Алекса Тодоровић** (70), умро 21. фебруара 1915. [10]
- **Пауна А. Тодоровић** (68), умрла 19. фебруара 1915. [10]
- **Стојадин Ј. Траиловић** (3), дете, умрло 13. маја 1915. [10]

Калиште

- **Милосав М. Гајић** (43), редов Дунавске дивизије, санитетска колона другог позива. Умро у Причевићу 13. марта 1915. [10]
- **Јован Добрић** (30), редов, умро 5. марта 1915. у Пожаревцу [14]
- **Сава М. Ивковић** (27), редов, умро у 1. резервној младеновачкој болници 18. јуна 1915. Тамо сахрањен. [10]

ЦИВИЛИ

- **Љубомир М. Ђурић** (20), умро 9. априла 1915. [10]
- **Милан Ђурић** (49), умро 9. фебруара 1915. [10]
- **Миљко Ђурић** (50), умро 17. јуна 1915. [10]
- **Павлија М. Ђурић** (55), умрла 28. јула 1915. [10]
- **Лазар Ђуричић** (1850), умро 10. марта 1915. [10]
- Јелица Ж. Живадиновић (47), умрла 5. марта 1915. [10]
- **Станојло В. Јанковић** (30), умро 13. јануара 1915. [10]
- **Стојана В. Јанковић**, умрла 1. марта 1915. [10]
- **Стојана С. Јанковић** (30), умрла 17. јуна 1915. [10]
- **Живота М. Марјановић** (50), умро 24. марта 1915. [10]
- **Милева Н. Милановић** (42), умрла 13. јуна 1915. [10]
- **Јована Љ. Милошевић** (33), умрла 16. јуна 1915. [10]
- **Добросав Митић** (29), умро 14. марта 1915. [10]
- **Милисав Мишић** (37), умро 14. марта 1915. [10]
- **Милан П. Перић** (31), умро 28. јануара 1915. [10]
- **Катарина Ж. Стојановић** (50), умрла 7. маја 1915. [10]

Кобиље

- *Марјан Грујић* (35), ратни заробљеник, редов 9. пешадијског пука, умро у логору Нађмађер 2. фебруара 1915. [9]
- **Милан Петровић**, редов, умро 5. фебруара 1915. у Ропочеву и тамо сахрањен. [17]

Кула

- **Чедомир М. Глигоријевић** (20), регрут митраљеског одељења 1. пешадијског пука, умро у Битољу 23. марта 1915. од повраћеног пегавог тифуса. Сахрањен у Битољском гробљу. [18]
- **Божидар Б. Динић** (19), регрут, умро код своје куће 17. марта 1915.[18]
- **Душан Ј. Динић** (22), редов, умро у пољској болници у Лешници 27. јануара 1915. Сахрањен на Лешничком гробљу. [18]
- **Војислав А. Кимпановић** (1883), резервни пешадијски капетан на служби у 6. пешадијском пуку другог позива, умро 1915. [7]
- **Драгутин Матић** (20), редов, 2. чета, 2. батаљон, 9. пешадијски пук првог позива, умро 14. фебруара 1915. код Лешнице, у амбуланти Видојевог одреда. Сахрањен на Лешничком гробљу. [18]
- *Милош Миладиновић* (20), редов, регрут митраљеског одељења 1. пешадијског пука, умро у Битољу 20. марта 1915. Сахрањен на Битољском гробљу. [18]
- **Миливоје Милошевић** (36), аплар, 3. чета, 2. батаљон, 9. пешадијски пук другог позива, умро у петој резервној ваљевској болници 19. марта 1915. Сахрањен на Ваљевском гробљу. [18]
- *Радисав Младеновић* (37), редов, коњоводац митраљеског одељења 9. пешадијског пука другог позива, умро у ваљевској болници 24. априла 1915. Сахрањен на Ваљевском гробљу. [18]
- *Петар Пантић* (30), редов 9. пешад. пука првог позива, умро у Кули 21.03. 1915. [18]
- **Вељко Стојадиновић** (20), редов, 2. чета, 3. батаљон, 2. прекобројни пук првог позива, умро 5. марта 1915. у болници у Параћину. Тамо сахрањен.[18]

ЦИВИЛИ

- **Милисав Ђорђевић** (36), умро 3. марта 1915. [18]
- **Вељко Живковић** (53), умро 27. фебруара 1915. [18]
- **Илија Јовић** (36), умро 3. марта 1915. [18]
- **Стеван Јовић** (57), умро 21. фебруара 1915. [18]
- **Војислав А. Кимпановић** (1872), резервни пешадијски капетан прве класе, умро 1915, а био је на служби у 6. пешадијском пуку другог позива народне војске. [32]
- **Живко Марковић** (36), умро 3. марта 1915. [18]
- **Радојка С. Миладиновић** (59), умро 9. маја 1915. [18]
- **Станија К. Милошевић** (30), умрла 26. маја 1915. [18]
- **Стеван Милошевић** (75), умро 13. маја 1915. [18]
- **Богосав Младеновић** (50), умро 2. априла 1915. [18]
- **Живорад Пантић** (43), умро 9. марта 1915. [18]
- **Михајло С. Петровић** (39), умро 3. априла 1915. [18]
- **Богосав Рајчић** (59), умро 22. априла 1915. [18]
- **Станко Симић** (49), умро 25. фебруара 1915. [18]

Салаковац

- **Милосав С. Илић** (14), дечак, џамбас, умро 3. марта 1915. [26]
- **Драгутин Јовановић**, редов, 2. чета, 3. батаљон, 16. пешадијски пук, умро 13. јануара 1915. у битољској Војној болници и сахрањен на тамошњем Војничком гробљу. [26]

ЦИВИЛИ

- **Сава Вуковић** (55), умро 21. фебруара 1915. [26]
- **Стеван Живановић** (32), умро 6. марта 1915. [26]
- **Станија С. Илић** (65), умрла 29. марта 1915. [26]
- **Стевана С. Илић** (50), умрла 21. фебруара 915. [26]
- **Милка Д. Јанковић** (45), умрла 26. фебруара 1915. [26]
- **Милица М. Јовановић** (50), умрла 2. марта 1915. [26]
- **Никола Јовић** (52), умро 12. марта 1915. [26]
- **Михаило Миљковић** (48), умро 30. марта 1915. [26]
- **Никола Митровић** (70), умро 27. марта 1915. [26]
- **Младен Ристић** (58), умро 1. априла 1915. [26]
- **Стана Ј. Сандић**, умрла 24. априла 1915. [26]
- **Давид Д. Стевић** (24), џамбас, умро 2. јануара 1915. [26]

Мало Црниће

- **Светозар Ј. Десимировић** (1884), лекар, умро 12. марта 1915. у Варадикту. Рођен у Мајданпеку, где му је отац био свештеник и одакле се преселио у малоцрнићку парохију. Сахрањен је у Пожаревцу. [28]

Смољинац

- **Чедомир Милоша Богдановић**, редов, умро 21. фебруара 1915. у Битољу.[25]
- **Драгутин С. ЂорђевиЋ**, редов, умро у Ваљеву 3. јан. 1915. Тамо сахрањен.[25]
- **Станисав Ђ. Стојковић** (40), редов, умро 31. марта 1915. у Краљеву.[25]

ЦИВИЛИ

- **Милан Ј. Ђорић** (39), умро 11. марта 1915. [25]
- **Светозар Живковић**, умро 28. марта 1915. [25]
- **Богдан Стојадина Илић** (35), умро 21. марта 1915. [25]
- **Савка М. Мишић** (75), умрла 3. МАРТА 1915. [25]
- **Живана Т. Радојковић** (50), умрла 31. МАЈА 1915. [25]
- **Славко Велимира Радосављевић** (4), умро 4. априла 1915. [25]
- **Катарина Симић** (53), умрла 23. фебруара 1915. [25]
- **Стојадин Стојадиновић** (33), умро 29. октобра 1914. [25]
- **Стана М. Стојићевић** (36), умрла 6. МАРТА 1915. [25]

Топоница

- **Милан Богдановић** (32), редов, умро у Ваљеву 19. марта 1915. [14]
- **Драгољуб Д. Ивић** (21), редов, умро у Битољу 24. фебруара 1915. [14]
- **Стојан Јовановић** (50), редов, умро у Пожаревцу 20. марта 1915. Сахрањен на пожаревачком гробљу. [14]
- **Добросав О. Јовић** (34), редов, умро у Ваљеву 23. марта 1915. [14]
- **Милован Јовић** (46), редов, умро у Београду 23. марта 1915. [14]
- **Светозар Д. Марковић** (24), циганин, свирач, редов, умро у Битољу 27. фебруара 1915. Тамо сахрањен. [14]
- **Цветко Миленковић** (21), редов, умро у Битољу 21. фебруара 1915.[14]
- **Светозар Д. Мирковић** (24), свирач, редов, умро у Битољу 27. фебруара 1915. [14]
- **Петар Митић** (50), редов, умро у Ваљеву 4. марта 1915. [14]
- **Тихомир Н. Огњановић** (21), редов, умро у Битољу 12. марта 1915.[14]

- **Љубомир Петровић** (34), редов, умро у Нишу 11. марта 1915. [14]

ЦИВИЛИ

- **Чедомир Р. Арсић** (24), умро 7. марта 1915. у Пожаревцу [14]
- **Димитрије Богдановић** (70), умро 9. априла 1915. [14]
- **Живана Ј. Богдановић** (56), умрла 10. априла 1915. [14]
- **Милојко Д. Богдановић** (54), умро 2. марта 1915. [14]
- **Стоја А. Богдановић** (47), умрла 4. марта 1915. [14]
- **Миодраг С. Васић** (4), дете, умрло 17. маја 1915. [14]
- **Ранисав Вујчић** (58), умро 6. априла 1915. [14]
- **Даринка Љ. Вучић** (30), умрла 30. марта 1915. [14]
- **Милисав Ивић** (52), умро 2. марта 1915. [14]
- **Добросав М. Јовић** (54), умро 10. маја 1915. [14]
- **Миладин Јовић** (75), умро 7. априла 1915. [14]
- **Миланка М. Јовић** (11), дете, умрло 28. маја 1915. [14]
- **Душан Ж. Костић** (4), дете, умрло 4. јула 1915. [14]
- **Живан Ј. Костић** (26), умро 7. фебруара 1915. [14]
- **Јован Костић** (61), умро 7. фебруара 1915. [14]
- **Дамјанка М. Крстић** (52), умрла 21. априла 1915. [14]
- **Совија Ј. Лозанић** (70), умрла 28. марта 1915. [14]
- **Даринка Р. Марковић** (22), неудата, умрла 7. августа 1915. [14]
- **Богосав Миладиновић** (32), умро 3. јула 1915. [14]
- **Милица Ј. Миладиновић** (54), умрла 29. марта 1915. [14]
- **Смиљана Д. Миленковић** (25), умрла 8. фебруара 1915. [14]
- **Милосава Ж. Милетић** (70), умрла 3. априла 1915. [14]
- **Драгутин М. Миловановић** (21), умро 15. јануара 1915. [14]
- **Милутин М. Миловановић** (19), умро 22. фебруара 1915. [14]
- **Станко Миљковић** (70), умро 18. марта 1915. [14]
- **Милан Петровић** (35), умро 27. фебруара 1915. [14]
- **Марија Д. Радосављевић** (53), умрла 25. априла 1915. [14]
- **Рада С. Симић** (28), умрла 8. фебруара 1915. [14]
- **Ружа М. Степановић** (64), умрла 25. марта 1915. [14]
- **Светомир С. Стојановић** (11), дете, умрло 5. маја 1915. [14]
- **Милош С. Стокић** (31), умро 30. марта 1915. [14]
- **Радосав Цокић** (54), умро 25. априла 1915. [14]

Црљенац

- **Секула М. Богдановић**, редов митраљеског одељења 9. пешадијског пука Дунавске дивизије, умро у Скопљу 18. марта 1915. Тамо сахрањен.[18]
- **Радивоје–Рајко Бранковић**, поднаредник коњице првог позива, разболео се, дошао кући и умро 18. јануара 1915. [18]
- **Дамњан М. Ђорђевић**, редов, регрут, умро у Битољу 2.05.1915. Тамо сахрањен. [18]
- **Драгић М. Јевтић** (25), редов 9. пука првог позива, умро код куће 15. 04. 1915. [18]
- *Милан Матејић* (36), редов, 2. чета, 2. батаљон, 9. пешадијски пук другог позива, умро у ваљевској болници 11. априла 1915. Сахрањен на гробљу у Ваљеву. [18]

- **Милисав Митић** (34), редов, умро 16. маја 1915. у војној болници у Пожаревцу. Сахрањен у Црљенцу. [18]
- **Милош Николић**, редов другог позива, умро код своје куће 5. априла 1915. [18]
- **Радисав С. Прокић** (30), редов, 2. чета, 3. батаљон, 4. прекобројни пук, умро у Резервној пожаревачкој војној болници 4. априла 1915. увече. Сахрањен на Пожаревачком гробљу. [18]
- **Војислав Радосављевић** (21), редов, 1. чета, 1. батаљон, 9. пешадијски пук другог позива, умро 21. децембра 1914. код своје куће. [18]
- **Богдан Стевић** (30), редов, умро у својој кући 15 фебруара 1915. [18]

ЦИВИЛИ

- **Живота Богдановић** (22), умро 24. марта 1915. [18]
- **Живана Гајић** (65), умрла 5. априла 1915. [18]
- **Лепосава Ђорђевић** (20), умрла 16. маја 1915. [18]
- **Живка Мил. Живановић** (34), умрла 24. фебруара 1915. [18]
- **Огњана Животић** (50), умрла 30. априла 1915. [18]
- **Живка Ивковић** (56), умрла 11. марта 1915. [18]
- **Владимир Илић** (36), умро 4. фебруара 1915. [18]
- **Љубица Илић** (45), умрла 30. априла 1915. [18]
- **Стојан Р. Илић** (34), умро 2. марта 1915. [18]
- **Петра Јевтић** (60), умрла 30. априла 1915. [18]
- **Здравко Јовић** (34), умро 6. априла 1915. [18]
- **Селимир Милутина Јовић** (10), дете, умрло 2. јуна 1915. [18]
- **Милосав Марјановић** (52), умро 25. марта 1915. [18]
- **Милена Милојевић** (46), умрла 3. маја 1915. [18]
- **Живко Николић** (50), циганин, свирач, умро 2. марта 1915. [18]
- **Милосава Новаковић** (55), умрла 30. априла 1915. [18]
- **Стојан Обрадовић** (65), умро 6. јуна 1915. [18]
- **Станоје Павловић** (36), умро 20. фебруара 1915. [18]
- **Љуба Пантелић** (45), умрла 1. јуна 1915. пре поноћи. [18]
- **Стојан Пантић–Николић** (60), умро 2. марта 1915. увече. [18]
- **Живко Перић** (48), циганин, свирач, умро 11. маја 1915. [18]
- **Јована Перић** (70), умрла 16. маја 1915. [18]
- **Стеван Петровић** (48), умро 12. јануара 1915. [18]
- **Алекса Прокић** (75), умро 24. марта 1915. [18]
- **Милосава Прокић** (70), умрла 4. маја 1915. [18]
- **Драгољуб Драг. Рајчић** (3,5), дете, умрло 23. фебруара 1915. [18]
- **Миливоје Рајчић–Вучић** (58), умро 19. марта 1915. [18]
- **Станко Симић** (49), умро 25. фебруара 1915. [18]
- **Милован Стевић** (50), умро 24. марта 1915. [18]
- **Милинка М. Стокић** (45), умрла 18. јануара 1915. [18]

Шљивовац

- **Никола П. Митић** (21), редов 1. чета, 2. батаљон, 8. пешадијски пук, умро 21. фебруара 1915. у Шљивовцу. [10]

-

ЦИВИЛИ

- **Живка Л. Пауновић** (56), умрла 16. марта 1915. [24]

ОПШТИНА ЖАБАРИ

Александровац

- **Угрин Г. Стевић** (1875), редов профијантске коморе Дунавске дивизије, умро у ваљевској болници 1915. Сахрањен је у масовној гробници иза болнице. [10]

Брзоходе

- **Радосав С. Животић** (20), кадровац, умро 3. 3. 1915, самохран и неожењен.[10]
- **Нађен Р. Здравковић** (20), редов, на одслужењу редовног војног рока, умро у Битољу 5. марта 1915. Није био ожењен. [10]
- **Милан М. Јосић** (20), кадровац, умро у Битољу 5. марта 1915. Није био ожењен. [10]
- **Сава Јосић**, редов, 2. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива, умро 1914. Сахрањен у селу Комарићу. [10]
- **Љубисав Костић** (1876), редов трећег позива Дунавске дивизије, умро у Ваљеву 12. јануара 1915. Сахрањен на Војничком гробљу у Ваљеву. [10]
- **Милан Паруновић** (37), сеоски кафецијa, умро у Пожаревцу 16. марта 1915. [10]
- **Милоје Станисављевић** (1893), стални кадар, умро у ваљевској болници 12. фебруара 1915. Био самохран и неожењен. [10]
- **Чедомир Станојевић** (1880), редов, 2. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива, умро у Ваљеву 7. априла 1915. Није био ожењен.[10]

Витежево

- **Радосав Грујић** (38), ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 20. јануара 1915. [9]
- **Максим Јаношевић** (39), ратни заробљеник, редов, 1. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 10. фебруара 1915. [9]
- **Миливоје Митровић**, ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро 12. 02. 1915. [9]

Влашки До

- **Радивоје Тодоровић**, ратни заробљеник, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 8. фебруара. 1915. [9]

Доња Ливадица

- **Стеван Лукић** (35), ратни заробљеник, редов, 8. пешад. пук, умро у логору Нађмеђер 1. фебруара 1915, заједнички гроб 211. [9]

Жабари

- **Чедомир Јовановић**, редов, 1. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива Дунавске дивизије, умро у болници у Младеновцу 1915.[10]
- **Миленко Цвијовић**, професор, умро у Ваљеву 1914. [10]

Кочетин

- **Димитрије Ђорђевић** (1893), регрут, умро 22.феб.1915. у Битољу.Тамо сахрањен. [10]
- **Стока Н. Ђорђевић** (1895), регрут, војни обавезник, умро у Ваљеву 20. фебруара 1915. и тамо сахрањен. [10]
- **Милета С. Живановић** (21), редов, 8. пешад. пук Дунавске дивизије, умро 7. фебруара 1915. Сахрањен је у Паланци [Смедеревској]. [10]

- **Здравко Илић** (1889), редов, 1. чета, 2. батаљон, 4. прекобројни пук Дунавске дивизије, умро 4. фебруара 1915. у селу Белотићу. [10]
- **Владимир Ж. Јанковић** (1895), војни обавезник – регрут, умро 19. феб. 1915.[10]
- **Живота Јанковић** (1895), регрут, умро 5. феб. 1915. у Битољу и тамо сахрањен. [10]
- **Јован П. Јовић** (1888), редов, 2. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук првог позива. Обезбеђивао је границу према Бугарској, умро је у Зајечару 17. фебруара 1915. [10]

Миријево

- **Јован Костић**, редов, ратни заробљеник, умро 29. јан. 1915. Заједнички гроб 212. [10]

Ореовица

- **Мијаило Стевановић** (1876), болничар, 2. пољске болнице другог позива умро 2. новембра 1915. у Осечини, а сахрањен код осечинске цркве. Остала жена (37) са четворо деце синовима од 12 и 15 и кћерима од 6 и 9 година. [10]
- **Живка Цвијовић**, учитељица, добровољна болничарка у болници у Ваљеву, умрла 18. децем. 1915. Сахрањена поред мужа Миленка. [10]
- **Миленко Цвијовић**, учитељ, болничар у ваљевској Војној болници, умро 14. октобра 1915. Сахрањен на Војничком гробљу у Ваљеву. [10]

Полатна

- **Милић Стеве Бачиловић** (1889), редов, 4. чета, 1. батаљон, 8. пешад. пук првог позива, умро у болници у Ваљеву 1915. [10]
- **Михајло Спасоја Лазић** (1887), редов, 1. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук првог позива, умро 1915. године. [7]
- **Михајло Добросава Стокић** (1890), редов, 2. чета, 2. батаљон, 8. пешад. пук, разболео се код Лознице и умро 1915. [10]

Породин

- **Јован З. Јаношевић** (1879), редов, профијантска колона другог позива Дунавске дивизије, умро 11. марта 1915. у Ваљеву Жена остала са троје деце: кћерима од 10 и 16 и сином од 12 година. [8]
- **Максим Поповић** (24), редов, 8. пешад. пук, ратни заробљеник (логорски бр. 2188), умро 12. фебруара 1915. [10]

Ракинац*

- **Марко М. Лајкић**, редов, 2. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива, умро 4. марта 1915. у Лешници у болници. Остала жена са четворо деце: сином од 7 и кћерима од 10 до 16 година. [8]
- **Милентије М. Миловановић** (1881), редов, 3. чета, 2. батаљон, 8. пешад. пук другог позива Дунавске дивизије, умро у Ваљеву 1915. Сахрањен на Старом ваљевском гробљу. Остала жена са синовима од 8 и 13 година.[10, 8]
- **Драгомир Радукић** (45), ратни заробљеник, 8. пешад. пук, умро 21. јан. 1915. [9]

Сибница

- **Данило Арсић** (1886), редов, 2. чета, 1 батаљон, 8. пешад. пук првог позива, умро у заробљеничком логору Нађмађер 21. јануара 1915, гроб 198.[9]
- **Танасије Угриновић** (1891), редов, 8. пешад. пук првог позива Дунавске дивизије, заробљен на положају Мали Рожањ 2. септембра 1914, умро у заробљеничком логору Нађмађер 27. децембра 1914.[10]

Четереже

- **Живко Ваљаревић** (1863), резервни пешадијски мајор, командант 4. батаљона, 2. пешад. пука трећег позива, умро у ноћи између 27. и 28. фебруара 1915. у Нишу Одликован златном и сребрном медаљом за храброст „Милош Обилић". [10, 31]
- **Рајко В. Обрадовић** (1876), редов, 2. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива Дунавске дивизије, умро у Ваљеву 1915. [10]
- *Иван Ж. Урошевић* (1880), редов, 3. чета, 3. батаљон, 8. пешад. пук другог позива Дунавске дивизије, умро у Ваљеву 1915. Сахрањен је у заједничком гробу на Старом гробљу више Трешњара.[10]

ИЗВОРИ

1. Војни архив, Пописник За, кутија 130.
2. Исто, К 391.
3. Др Војислав Суботић, *Поменик погинулих и умрлих лекара и медицинара у ратовимама 1912–1918*,Српско лекарско друштво, Београд, 1922.
4. *Гласник Историјског архива Ваљево*, Ваљево, 2003, бр. 37.
5. Историјски архив Пожаревац (даље: ИАП), Збирка црквених матичних књига, црква кличевачка, храм Св. Трифуна, матична књига (даље: м.к.) умрлих (1906–1915).
6. ИАП, Окружни суд Пожаревац (1928–1974), фонд у сређивању.
7. ИАП, Сремски народни одбор Пожаревац (1944–1962), фонд у сређивању.
8. ИАП, Удружење ратних војних инвалида Пожаревац (1919–1959), несређена грађа.
9. Исидор Ђуковић, *Нађмађер аустроугарски логор за Србе 1914–1918*, Београд 2002.
10. Милан Б. Симић, рукопис у својини аутора – прикупљена а необјављена грађа за историју: 9. пешад. пука 1, 2. и 3. позива Дунавске дивизије 1912–1918; 8. пешад. пука 1, 2. и 3. позива Дунавске дивизије 1912–1918; 4. прекобројног пешад. пука Дунавске дивизије 1914–1918; Браничевског одреда 2. позива 1915–1918; Заробљени и интернирани и од окупатора убијени војници и цивили Браничевског округа 1915–1918; Војничка гробља, споменице и костурнице 1912–1918, на тлу Србије, Македоније, Грчке, Аустрије, Немачке, Румуније и Француске.
11. Миодраг Соколовић, *Зејтинлик – српско војничко гробље у Солуну*, Београд 1986.
12. Месна канцеларија (даље: МК) Баре, црква пожаревачка, храм Св. Николе, м.к. умрлих (1904–1924).
13. МК Смољинац, црква смољиначка, храм Св. 40 Петозарних мученика, м. к. умрлих (1904–1924).
14. МК Батуша, црква Заова, храм Св. Архангела, м.к. умрлих (1908–1932).
15. МК Брежане, црква пожаревачка, храм Св. Николе, м.к. умрлих (1903–1931).
16. МК Дубравица, црква дубравичка, храм Св. Тројице, м. к. умрлих (1905–1934).
17. МК Кобиље, цркве кобиљске, храм Св. Пр. Илије, м.к. умрлих (1915–1932).
18. МК Кула, црква кулска, храм Св. Ап. Ев. Марка, м.к. умрлих (1909–1931).
19. МК Лучица, црква лучичка, храм Св. Пр. Захарија и прав. Јелисавете, м.к. умрлих (1907–1929).

20. МК Пожаревац, црква пожаревачка, храм Св. Архистратига, м. к. умрлих (1915–1935).
21. МК Пожаревац, црква пожаревачка, храм Св. Николе, м.к. умрлих (1904–1927).
22. МК Пожаревац, црква пожаревачка, храм Св. Николе, м.к. умрлих (1905–1925).
23. МК Пожаревац, црква пожаревачка, храм Св. Николе, м.к. умрлих (1909–1936).
24. МК Пољана, црква пољаначка, храм Вазн. Господњег, м.к. умрлих (1915–1935).
25. МК Смољинац, црква смољиначка, храм Св. Петозарних мученика, м.к. умрлих (1912–1918).
26. МК Трњане, црква пожаревачка, храм Св. Архистратига, м.к. умрлих (1905–1924).
27. Према казивању унука Васић Д . Мирољуба из Пожаревца.
28. Др Душан С. Кастратовић, прим, *Историја медицине пожаревачког округа 1822–1914*, Пожаревац, 1991.
29. Радивоје Д. Марковић, *Споменица Мачков камен*, Крупањ, 1932.
30. ИАП, *Ратник*, 1921/4–5.
31. ИАП, *Ратник*, 8/1923.
32. ИАП, *Ратник*, 9/1923.
33. ИАП, *Ратник*, 9/1924.
34. ИАП, *Ратник*, 3/1925.
35. Споменица изгинулим и помрлим ратницима из Касидола, налази се у смољиначкој цркви.
36. Споменица учитељима и учитељицама 1912–1918, Удружење југословенског учитељства, књига 1. и 2. Београд 1924. и 1926.
37. Сребрица Кнежевић, *Пожаревљани студенти и наша омладина у ратним збивањима током 1912–1919*, у: Зборник научних радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије", том 2, св. 4, ИАП, Пожаревац, 2007.
38. Удружење ђака 1300 каплара, споменица *Успомене и доживљаји ђака батаљона 1300 каплара*, Београд, 1975.

СКРАЋЕНИЦЕ

[ ]	Примедба аутора
Ап.	Апостол
Ев.	Еванђелист
књ.	Књига
мвл	Месечни војни лист
МК	Месна канцеларија
м.к.	Матична књига
Пешад.	Пешадијски
Пр.	Пророк
Прав.	Праведан
Св.	Свети
св.	Свеска
стр.	Страна

Živislav Antonijević

Typhus in Požarevac County in 1915
Supplement for history of Serbian military ambulance

In late 1914 In Serbia broke out typhus epidemic. Pestilence was brought from Galicia by soldiers of VI Austrian army during their stay in occupied Valjevo County. After the successful counter-strike of Serbian military, fleeing Austrian army left behind around 3.500 soldiers, wounded and sick from typhus. It left a large number of killed and non buried civilians, cattle, piles of garbage and clusters of greenflies – main typhus carriers. Attacked heavily defiled Valjevo county I made of it huge source of contamination. Main hot beds of contamination were field hospitals in which constantly mixed wounded, sick, defiled and healthy. Not lesser danger presented ambulance trains and, generally, every place of gathering and interference of ill and healthy.

From Valjevo and vicinity – huge source of infestation, epidemic is spread with huge speed, in all directions, a in short time it overtook whole Serbia. In spreading disease, big influence had large masses of military personnel moving fast throughout the land, such as: transferring troops from contagious regions to areas of imminent danger of war, and transferring of Austrian prisoners, ill and healthy in detention camps in rear (mostly abandoned military barracks). Further, evacuation of wounded and un-isolated prisoners to other hospitals, relegation of soldiers to sick-leave and recuperation, and refugees (over 70.000) from east Bosnia, Srem and occupied part of western Serbia, that fled from invaders. Small in numbers, weary and poor equipped Serbian ambulance could not suppress this vile disease.

In the beginning of 1915 epidemic sprang up in Požarevac's county. Whole Danube division sojourned, during December 1914, in the villages around Valjevo, and by the end of January 1915, it moved to close vicinity of Požarevac, carrying and spreading deadly disease – typhus. Prisoners, refugees and sick from typhus arrived in Požarevac and nearby county even before arrival of Danube division, and stipulated appearance of sporadic cases of typhus before the end of 1914. Soon enough desease spreaded through whole Požarevac county, especially places that hosted military for long time. In the sam time other virulent dieseases showed up: scarlet fever, diphteria, disentery and cholera, from which suffered mostly child population. In Požarevac and nearby county death from typhus became massive and everyday occurance. It wrpped all strata of society and age. It was death all around: in villages, in town, in hospitals, on the streets. Civilians, soldiers, doctors, old, young, children all died. It was not a rare case of death of many people from the same housing. Sometimes in a day's time.

Живислав Антониевич

Сыпной тиф в Пожаревце и пригородах в 1915 году. К истории сербской военной медицины

В конце 1914 года в Сербии возникла эпидемия сыпного тифа. Заразу из Галиции принесли солдаты VI австро-венгерской армии во время своего пребывания в оккупированном Влаеве и его пригородах. После успешного контрнаступления сербской армии, изгнанная австро-венгерская армия оставила за собой около 3.500 раненных или больных сыпным тифом солдат. Она оставила и большое число убитых и не похороненных гражданских лиц, множество не закопанного мертвого скота, кучи мусора и стада вшей – носителей сыпного тифа. Оккупанты сильно загрязнили Валево и его пригороды, превратив их в сплошной источник инфекции. Главными гнездами и рассадниками заразы были полевые больницы, в которых все время контактировали раненые, больные, заразившиеся и здоровые. Не менее опасны были и санитарные поезда, вообще все места, где концентрировались и смешивались больные и здоровые.

Из Валева и пригородов этого эпицентра эпидемия сыпного тифа с большой скоростью распространилась по всем направлениям по всей Сербии. На распространение инфекции большое влияние оказали и быстрые перемещения солдатских масс, т.е.: переброска сербских войск из зараженных местностей в области, находившиеся под угрозой нового нападения и переброска австро-венгерских пленных, зараженных и незараженных в лагеря военнопленных в тылу (чаще всего в пустовавшие казармы). Также носителями были и эвакуируемые в другие больницы раненные и неизолированные больные, солдаты, уходившие в отпуск, колонны беженцев (свыше 70.000) из восточной Боснии, Срема и оккупированной части западной Сербии, которые бежали от захватчиков. Малочисленная, ослабленная и слабо оборудованная сербская военная медицина не могла предотвратить расширение этой тяжелой болезни. В начале 1915 года эпидемия появилась и в Пожаревацком крае. Вся Дунайская дивизия в 1914 году размещавшаяся в районе Валева, в конце января 1915 была переброшена неподалеку от Пожаревца и принесла с собой смертоносную болезнь – тиф.

Пленные, беженцы и больные сыпным тифом прибывали в Пожаревацкий край и до прихода туда Дунайской дивизии, и вызывали случайные местные вспышки сыпного тифа уже в конце 1914 года. Вскоре эпидемия захватила весь Пожаревацкий край, в особенности, места, где войска концентрировались в течении продолжительного времени. Кроме того были принесены и другие заразные болезни: скарлатина, дифтерия, дизентерия и холера, от которых, в значительной мере, умирали дети. В Пожаревце и его пригородах смерти от сыпного тифа были массовыми и повседневными. Они охватили все общественные слои и возрасты. Смерть была со всех сторон: в селах, в городе, в больницах, на улицах. Умирали гражданские, военные, врачи, старые, молодые и дети. Не было редкостью, когда в одной семье умирало несколько человек. Иногда и в течение одного дня.

UDK 34.929 Lukić R.

Јованка Атанацковић
Општинско јавно тужилаштво, Пожаревац

СЛОВО О ВЕЛИКАНУ ПРАВНЕ МИСЛИ У СРБИЈИ

Један од изузетних правника који су обележили правну науку 20. века био је Радомир Лукић. Рођен је 1914. у Милошевцу крај Велике Плане, али најлепши период живота провео је у Пожаревцу где је матурирао у Пожаревачкој гимназији.
Матурирао је са одличним успехом али са јединoм четворком из владања јер је млади Лукић постављао незгодна питања својим професорима. Дипломирао права али као први студент од оснивања Правног факултета са просечном оценом 10. У 24. години докторирао је у Паризу, а порука докторске тезе била је и остала научни и животни мото проф. Лукића: вредност мора да надвлада силу, а идеал чињеницу.
Његову ауру професора пратиле су духовитост и бројне анегдоте које се генерацијама преносе. Једна је посебно актуелна и данас – проф. Лукић често је говорио како се у време између два светска рата у нас много читало а мало писало, а данас се ево мало чита, али се зато много пише.
С правом се и Пожаревачка гимназија дичи својим негдашњим учеником, град поноси славом академика, а српска правна наука његовим великим доприносом у области правне педагогије, теорије и филозофије права, социологије, историје политичких и правних доктрина и многим мудрим правним решењима – оставштином за будућност.

„Мој је живот био сасвим раван, уобичајен и нормалан.То што сам – као сеоско дете – направио извесну каријеру, у нас је то сасвим нормално. Та појава је данас толико уобичајна да не представља никакав изузетак…Већ дуго времена, почевси од XIX века, од првих корака Србије, такве каријере су честе. Према томе, нема ничега чудног ни нарочито занимљивог у мом случају."[1]

Овако је Радомир Лукић, академик, доктор правних наука, редовни професор Правног факултета у Београду, започео причу о себи у разговору са Милошем Јевтићем, у емисији на другом програму Радио Београда, емитоване 11. марта, 1976. године.

Две недеље раније, родила сам се у Пожаревцу, граду који је током осам година, почев од 1925. године па до 1933. године, удомио дете из Милошевца, Лукиног Радомира, који је, на инсистирање

1 Милош Јевтић, „Двадесет година – двадесет разговора" (I), страна 108.

свог учитеља Антонија Максимовића дошао на даље школовање у Пожаревацку гимназију.

Педесетседам година након што је Радомир Лукић завршио гимназију, уписала сам се на прву годину те исте школе. Само, она је са Лукићевом гимназијом, заједничко имала једино – име.

„Када сам први пут после рата дошао у Пожаревац и отишао до гимназије, скоро су ми сузе дошле на очи видећи да је од старе гимназије остало само двориште, али и оно измењено да се није могло препознати. Отишла је стара, оронула али нама драга зграда. Нема је више, као што нема ни наше младости, као што су отишли многи наставници и другови…Та зграда, здепаста, с дебелим зидовима као од набоја, мало мемљива, с ниским прозорима, преко којих смо се прескакали и зато били казњавани, нестала је заувек… Узалуд сам тражио њен мало тежак мирис у том сасвим друкчијем новом здању. И осетио сам да ни ја више нисам ја, да у том дворишту тражим себе негдашњег, кога такође нема…", писао је др.Радомир Лукић, издајући свој чланак 1962.године, у пожаревацком часопису „Браничево".[2]

Тридесеттри године касније, поводом Лукићевог 81-ог рођендана, 1995. године, Завод за уџбенике и наставна средства, објавио је један од својих капиталних пројеката – Сабрана дела академика Радована Лукића. Исте године, на Међународном сајму књига у Београду, то издање проглашено је, по општој процени стручњака, за издавачки подухват године. И те исте године, као тек започети студент Правног факултета у Београду, положила сам испит из „Увода у право", као припадник последње генерације која је тај предмет учила из књиге чувеног професора Лукића. Испит сам положила код професора Чавошког, који је следеће године написао и издао свој уџбеник „Увод у право". Након тога, будуће генерације студената правног факултета у Београду, професора Радомира Лукића сретаће само у по неком цитату у књигама из којих ће учити о праву, проводећи свој свакодневни факултетски живот у чувеној „петици", највећем амфитеатру на том факултету, за који већина и не зна да носи назив „Радомир Лукић".

Волела сам да купујем уџбенике. У зеленој књизи „Увод у право" Радомира Д. Лукића, која је штампана 1994. г., као једанаесто измењено издање, записала сам да за испит треба спремити део „од правне норме 177. страна – 357. страна". Ипак, одбацила сам студенстку практичност и прочитала цео уџбеник. Имала сам обичај да оно што бих сматрала посебно битним обележим флуоросцентним фломастером, али ову књигу сам пажљиво подвлачила графитном оловком. Некако сам је доживљавала изузетно важном. Вероватно је то била и последица утиска да ми је неко рекао да је аутор те књиге легендарни професор Правног факултета. Али, ко је заправо био Радомир Лукић?

2 Др. Радомир Лукић, Успомене на гимназију „Браничево" бр. 5/1962 (2–7)

То сазнање мене це чекати 12 година касније. У оквиру циклуса „Легенде Београдског Универзитета", Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" и Правни факултет Универзитета у Београду, организовали су у периоду од 31.10. до 30. 11. 2007. године, изложбу и серију предавања посвећених Радомиру Д. Лукићу. Присуствујући тој изложби са директором пожаревачке гимназије, проф. Зораном Глигоријевићем, који је том догађају допринео достављањем ауторима изложбе сведочанстава Радомира Лукића и осталих докумената које је гимназија поседовала о њему, слушала сам и гледала са колико поштовања су се сви сећали овог човека, који је 11. 03. 1976. године, како вец цитирах, рекао да је његов живот „био сасвим раван, уобичајен и нормалан".

Опијена том сликом, а вец раније заражена легендом о професору Лукићу, почела сам да тражим податке о њему, и ево шта сазнах:

1914. година

(28.јуна, у Сарајеву убијен аустријски престолонаследник Франц Фердинанд. Атентат је извршио Гаврило Принцип, припадник Младе Босне; Почео Први светски рат; 11.септембра рођен Патријарх Павле, поглавар Српске православне цркве; Због почетка Првог светског рата, Нобелова награда за мир није додељена).

13.септембра (по старом календару 31. августа) у Милошевцу, селу крај Смедерева, у браку Душана Антонијевића и Зорке (рођене Бојковић), родило се мушко дете – Радомир. Одмах по рођењу свог сина, Душан Антонијевић, стар 18 година, мобилисан је у склопу тзв. последње одбране регрута и отишао у Битољ, на тромесечну обуку, где се убрзо разболео од пегавог тифуса и, вец у децембру 1914. године, умро. Удовица Зорка убрзо и сама одољева, и то од туберкулозе, оставља сина Радомира код бабе и деде по оцу, и одлази својим родитељима да тамо умре. Обзиром да му је и баба врло брзо преминула, Радомира је чувао и васпитавао деда Лука. Читајући о његовом односу са унуком, закључујем да је Лука био један од оних људи који су мудрост зарадили патњом и тешким животним околностима, строг и „тврд" човек, а опет пун љубави и топлине према свом јединoм преосталом мушком потомку – унуку Радомиру. Породица деда Луке бавила се узгојем свиња, поседовала је девет хектара земље и спадала је у средњи сталеж. Када га је уписао у основну школу, Лука је инсистирао да се Радомир презива Лукић, „да се зна чији је".

„Једино могу да захвалим – уколико човек треба да се захваљује што сматра да је добио нешто у животу, пре свега тиме што је постао професор, што се бави научним радом или што је академик – својим учитељима, пре свега оном главном, који ми је био учитељ у четвртом разреду основне школе."[3]

3 Милош Јевтић, „Двадесет година – двадест разговора" (I), страна 108

„Најглавнији” Лукићев учитељ био је Антоније Максимовић који је живео у Милошевцу, радећи у основној школи, где је пензионисан и где је касније и умро. Радомир Лукић је припадао првој генерацији којој је предавао. Учитељ Антоније је врло брзо запазио бистри И оштри ум свог ђака, и, мада са доста напора, успева да наговори деда Луку да одустане од намере да свог Радомира остави на имању, и ипак му дозволи да настави школовање, и то у Пожаревцу, у гимназији.

Радомир Лукић никада није заборавио свог учитеља, и после смрти Антонија Максимовића, о свом трошку подигао му је и споменик у селу Милошевцу.

1925. година

(од 15. априла до 29. маја трајао је шаховски турнир у Баден-Бадену. Победио је Александар Аљехин, будући светски шампион у шаху, који је био познат по жестоком и маштовитом нападачком стилу; 3. маја рођена је Оливера Марковић – српска глумица; Умро је Стојан Вељковић, српски професор права Београдског лицеја и министар правде; Џорџ Бернард Шо добио је Нобелову награду за књижевност)

„…Свако сеоско дете – дошавши у град и постајући интелектуалац – мора да промени своју социјалну средину, начин живота, мишљења и слично. Често због тога могу да наступе велике кризе. Мислим да то не треба посебно истицати. То је јасно. Реч је о кризама прилагођавању новоме, чак и заборављања старог.

Постоје разни начини да се те кризе савладају. Једни се – бежећи од свог сељачког порекла – праве више грађанима него што јесу. Други, који опет, имају известан страх од града и који се тешко привикавају на нову средину, може бити праве се нешто више сељацима него што јесу. Разуме се, да има и средина, која је, уствари, једино нормална.

Морам да казем да сам, у том погледу, вероватно ближи оној другој крајности. Не мислим да се правим више сељак него што јесам, али је чињеница да сам – када одем у село – на неки начин заосталији и традиционалнији него садашњи сељаци, који се, труде да буду што више грађани, много више него што јесу.”[4]

Иако је школска година већ била почела, одлуком Министра просвете, ђаку Радомиру је одобрено да се упише у први разред гимназије у Пожаревцу. И то је била једна од заслуга учитеља Антонија Максимовића, који је написао молбу министру просвете за свог најбољег ђака.

„– Колико се и зашто осећате Пожаревљанином?

– Ако човек у једном месту проведе осам пуних година у којима се од детета постаје човек, онда нема сумње да се за то место везује, па да се у знатној мери осећа његовим припадником”, одговорио је про-

4 Милош Јевтић, „Двадесет година – двадесет разговора” (I), страна 108–109.

фесор Лукић у интервјуу који је, 1976.године, дао новинару Предрагу Радовановићу.[5]"

Радомир Лукић 1925. године започиње своје школовање у Пожаревцу, и прве три године становао је у тзв. Зеленој улици бр. 13, у Горњој мали, а затим у једној малој улици крај бивше Окрузне железничке станице. Седам пута је Радомир мењао своје боравиште, па је тако живео и у Болничкој улици бр. 6 (између гимназије и цркве), па у Немањиној улици, Кнез Михајловој, пола године провео је у Делиградској бр. 19 (станујући код народног хероја „Козице"), и најзад, у једној улици преко пута цркве чије је име Лукић у међувремену заборавио.Описујући свој живот у Пожаревцу, Лукић наводи:

„Сећам се да је улица била пуна неописиво дубокої и тешкої пожаревачкої блата, јер није била калдрмисана – једва се човек из тої блата извлачио. У Светосавској улици, близу професора Стојановића, становале су и две јеврејске породице, Алфандари и Анафи, из којих су ђаци ишли са нама без икаквої разликовања и антисемитизма, за који нисмо ни знали. На супротној страни становао је чувени директор гимназије Милан Петровић, звани „Липса" због изузетне мршавости. За њеґа су у шали ђаци причали да, кад пође од куће, напуни џепове циґлама да ґа на путу за гимназију не би однела чувена пожаревачка кошава када прелази преко житне пијаце. Имао је сина Љубомира, који је са нама ишао у школу и касније несрећно завршио."[6]

Професоре које је Радомир Лукић посебно ценио били су Радивоје Перић (кога памти као „несумњиво најбољу главу у ондашњој гимназији"), те Николу Бошковића, Миленка Стојановића, Александра Милићевића (покретача часописа „Наша Ризница", у чијем уредништву је био и Лукић), као и Божу Бранковића и Оскара Венштајна.

„Уопште нисам мислио да будем правник!

Заиста, ја сам се у то време веома много занимао за књижевност. Писао сам и песме. Написао сам врло много песама, које, нажалост нису биле добре. Писао сам и прозне саставе, па и неке критичке осврте, као и неке покусаје књижевноисторијског карактера.

Такође, врло много сам се занимао за историју и географиију. Једино нисам показивао неко веће интересовање за природне науке. Нису ми ишле од руке, могуће је због тога што нисам имао смисла за њих.

Верујте ми, тешко ми је сада да кажем шта сам све желео да будем. Рецимо, једно време сам сматрао да треба да студирам медицину. Вероватно у животу сваког младића постоји таква фаза. После тога сам замишљао да ћу се бавити књижевношћу. Од петог разреда гимназије био сам у редакционом одбору нашег ђачког часописа. Радио сам много и у литерарној дружини „Развитак".[7]

5 Предраг Раовановић, „Уста пуна сећања", страна 15–19

6 „Наша ризница" репринт, Пожаревац 1991, „Сећања на „Нашу ризницу" академика професора Др. Радомира Д. Лукића

7 Милош Јевтић „Двадесет година – двадесет разговора" (I), страна 109

Радомира Лукића од поцетка гимназијских дана привлачи књижевни рад и уметност уопште, сматрајући да је то једно од средстава да развије своје стваралаштво, своју личност и стекне углед. Песме је почео да пише још у основној школи, које је бризљиво преписао у једну свеску са зеленим коцкама и донео у гимназију да је стидљиво покаже својим друговима. Када је ова „збирка", захваљујући Лукићевим школским друговима, дошла у руке професорке српског језика – Вуке Поповић-Пфаф, она ју је прочитала и вративши је Радомиру, похвалила га и охрабрила да настави да пише и даље. У трећем разреду гимназије, написао је и једну „љубавну" песму коју је назвао „Славија", и коју је посветио девојчици у коју је био заљубљен, а која је касније постала угледна грађанка у једном граду у суседству Пожаревца. Своје песме је прочитао на једном од састанака „Развитка", од када почиње његово учешће у тој дружини, које је трајало све док је био у гиманзији.

„Недеља са седмицом „Развитка" била је један од мојих најомиљенијих доживљаја тога доба. „Развитак" је уз то имао и лепу библиотеку. Највећи део лепе књижевности прочитао сам тада па ме је и сад жао што више нећу никад имати такво уживање младог човека жудног књиге. Највише сам читао за време часова, држећи књигу у клупи. Био сам израдио целу једну технику да књигу и своје читање сакријем и да будем довољно пажљив да могу „да одговарам ако ме наставник упита."[8]

Морам признати да се, након анализе сведочанстава проф. Лукића, не бих могла сложити са тим да је његова „техника„ била у довољној мери разрађења, јер је ђаку Радомиру више пута изрицан укор због таквог понашања. Али, немирни дух Радомира Лукића се није огледао само у читању књига „у невреме„, већ и у „чињењу нереда у разреду пред час, шалама и испадима на часовима, смејању на часу, дошаптавању, коришћењу недозвољених средстава на часу француског језика, уласку у учионицу кроз прозор и стварања нереда на часу као редар„. Због овога је био кажњаван скоро сваке школске године смањеном оценом из владања, а укоре је добијао најпре од разредног старешине, па када то не би помогло, умешало би се својом опоменом разредно веће, али би се скоро увек морало завршити и укором директора. У тим сведочанствима, у напоменама о ученику, Лукић је описан као изузетан ђак чије је учење беспрекорно, али у рубрици „владање" наведено је „надмен, уображаван, не уме да се влада при разговору, неваспитан, детињасто шаљив, неозбиљан, неуљудно брбљив, недостаје му домаће и друштвено васпитање, а слабо се труди да тај свој недостатак попуни". Да ли би личност Радомира Лукића била тако посебна и генијална да су професори успели некако да „попуне те његове недостатке", укроте му личност и уклопе у правила понашања која у свако доба намеће заједница?

8 Др. Радомир Лукић, Успомене на гимназију „Браничево" бр. 5/1962 (2–7)

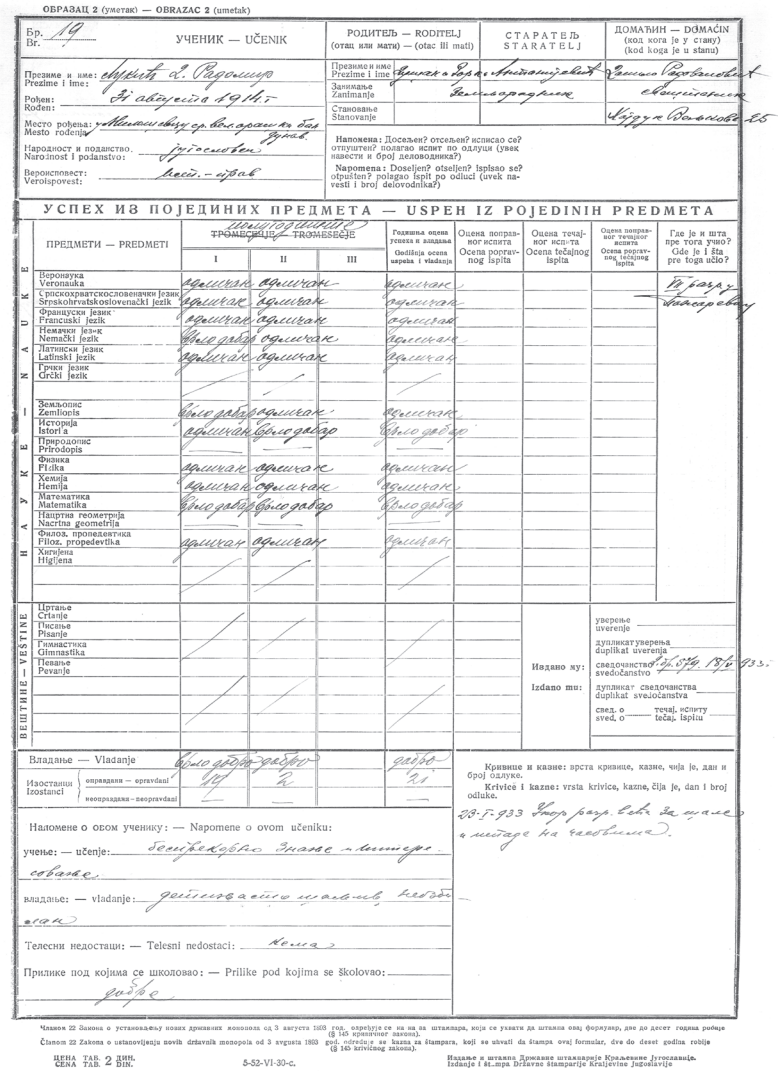

ОБРАЗАЦ 2 (уметак) — OBRAZAC 2 (umetak)

Бр. 19 / Br. — УЧЕНИК — UČENIK

	РОДИТЕЉ — RODITELJ (отац или мати) — (otac ili mati)	СТАРАТЕЉ STARATELJ	ДОМАЋИН — DOMAĆIN (код кога је у стану) (kod koga je u stanu)
Презиме и име: Prezime i ime:			
Занимање Zanimanje			
Становање Stanovanje			

Презиме и име: Лукић Радомир
Рођен: 31 августа 1914 г.
Место рођења: Житковац, ср. Белаврани, бан. Срем
Народност и подаништво: југословен
Вероисповест: прав. - прав

Напомена: Досељен? отселјен? испсао се? отпуштен? полагао испит по одлуци (увек навести и број деловодника?)
Napomena: Doseljen? otseljen? Ispisao se? otpušten? polagao ispit po odluci (uvek navesti i broj delovodnika?)

УСПЕХ ИЗ ПОЈЕДИНИХ ПРЕДМЕТА — USPEH IZ POJEDINIH PREDMETA

	ПРЕДМЕТИ — PREDMETI	ПОЛУГОДИШТЕ — TROMESEČJE I	II	III	Годишња оцена успеха и владања Godišnja ocena uspeha i vladanja	Оцена поправног испита Ocena popravnog ispita	Оцена течајног испита Ocena tečajnog ispita	Оцена поправног течајног испита Ocena popravnog tečajnog ispita	Где је и шта пре тога учио? Gde je i šta pre toga učio?
НАУКЕ	Веронаука Veronauka	одличан	одличан		одличан				Код куће
	Српскохрватскословеначки језик Srpskohrvatskoslovenački jezik	одличан	одличан		одличан				
	Француски језик Francuski jezik	одличан	одличан		одличан				
	Немачки језик Nemački jezik	врло добар	одличан		одличан				
	Латински језик Latinski jezik	одличан	одличан		одличан				
	Грчки језик Grčki jezik	/	/		/				
	Земљопис Zemljopis	врло добар	одличан		одличан				
	Историја Istorija	одличан	врло добар		врло добар				
	Природопис Prirodopis	/	/		/				
	Физика Fizika	одличан	одличан		одличан				
	Хемија Hemija	одличан	одличан		одличан				
	Математика Matematika	врло добар	врло добар		врло добар				
	Нацртна геометрија Nacrtna geometrija	/	/		/				
	Филоз. пропедевтика Filoz. propedevtika	одличан	одличан		одличан				
	Хигијена Higijena	/	/		/				
ВЕШТИНЕ — VEŠTINE	Цртање Crtanje	/	/		/				
	Писање Pisanje	/	/		/				
	Гимнастика Gimnastika	/	/		/				
	Певање Pevanje	/	/		/				
		/	/		/				
		/	/		/				
		/	/		/				
		/	/		/				
		/	/		/				
	Владање — Vladanje	врло добар	врло добар		добар				
	Изостанци Izostanci — оправдани — opravdani	10	2		21				
	Izostanci — неоправдани — neopravdani	—			—				

Издано му: уверење / uverenje; дупликат уверења / duplikat uverenja; сведочанство / svedočanstvo 17. 5. 1933.
Izdano mu: дупликат сведочанства / duplikat svedočanstva; свед. о / sved. o ..... течај, испиту / tečaj, ispitu

Кривице и казне: врста кривице, казне, чија је, дан и број одлуке.
Krivice i kazne: vrsta krivice, kazne, čija je, dan i broj odluke.
23. I. 1933 Виш. разр. веће за мале и митаре на чаробњаке.

Наломене о овом ученику: — Napomene o ovom učeniku:
учење: — učenje: Беспрекорно знање. Интересовање.
владање: — vladanje: дисциплинарно понашање врлодобар
Телесни недостаци: — Telesni nedostaci: Нема
Прилике под којима се школовао: — Prilike pod kojima se školovao: добре

Чланом 22 Закона о установљењу нових државних монопола од 3 августа 1923 год. одређује се на на ова штампара, која се украти да штампа овај формулар, две до десет година робије (§ 145 кривичног закона).
Članom 22 Zakona o ustanovljenju novih državnih monopola od 3 avgusta 1923 god. određuje se kazna za štampara, koji se uhvati da štampa ovaj formular, dve do deset godina robije (§ 145 krivičnog zakona).

ЦЕНА ТАР. 2 ДИН. / CENA TAR. 2 DIN. 5-52-VI-30-c. Издање и штампа Државне штампарије Краљевине Југославије. Izdanje i štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije

Уписница Пожаревачке гимназије 1933. године, ИАП

Лукић ће забележити и то да је за њега много дубљи доживљај представљао рад у часопису „Наша ризница”. који је основао професор Александар Милићевић, а касније је улогу уредника преузео професор Миленко Стојановић, и који часопис је „живео свега непуну годину и по дана”. Радомир Лукић био је у В разреду гимназије када га је проф. Милићевић, иако је био најлмађи цлан поставио у редакцију, а све зарад тога што је волео и ценио рад тог свог ученика. У „Ризници” Лукић објављује више радова – песама, приповетки и критика.

НЕДОПЕВАНА ПЕСМА

О, колико су дубоке чезње нашега немира!
И шта све нећемо наћи себи за оправдање!
Како ћу изразити ширине, светове мојега свемира?
О, колико ли садржи ово наше срце мало!
И зар му нико олакшати неће!
…После, страх да ли ће небо бити исто.
– О, дубоки су немири нашег немира.
Откине се жеља и полети као румена птица вечерима,
Закликће и нестане у заруменелим даљинама;
У недогледивим тако леже глечерима
Слеђене жеље моје на путу висинама.
– А увек на дну срца зру!...
Зар су толико дубоке тајне свемира?
Зар никад их, Боже, дознати нећемо?
Зар безнадни животни пут крећемо?
Да ли моје срце заиста садрзи толико немира?
- - - - - - - - - - - -
Далеко некуд су се сиве
Изгубиле под сунцем стране.[9]

У омладинском књижевном листу „Наша ризница", у свесци девет и десет, штампаној у другој години издавања, за месец мај и јун, Радомир Лукић ће себе описати на следећи начин:

„Рођен у топлом селу крај Мораве и опијен девојкама и безмерним небом".

Воли све на свету сем вароши и њене углађености, па највише девојке, румене и здраве, (сељанке, јер су* варошанке *све бледе) и сања о њима мада још ни једна није њега волела.

Боли га све штогод види: рођај сунцчев и смрзла птица, просјак на друму и ружа на девојачком недру.

Људи га не разумеју и околина поверљиво шапуце да је дрзак и неучтив, а уствари је само* природан. *Ипак* свима опрашта све. *Сељак је овејан и жели да само то и остане.

Пише да би себи олакшао – но можда ће и то престати да ради, јер свему тражи смисао, а нигде га не налази. Несрећан је, вероватно због тога, мада не зна поуздано."

Часопис „Наша ризница" престао је да излази услед финансијске кризе. Иако је Дунавска бановина, својим кредитом од 3.000 динара, надокнадила дефицит који су имали, ипак редакција није више могла издавати свој лист.

9 „Наша ризница" година II, септембар-октобар, свеска 1 и 2.

Лепота и чистота Лукићеве личности највише се огледа у искрено позитивно постављеним везама са људима са којима се сусретао у животу, па и према онима са којима је општио једино анализирајуци њихов рад. Тако, сећајуци се својих другова са којима је сарађивао током ангажовања у „Ризници", Радомир Лукић врло дирљиво описује „два значајна талентована младића, који су прерано умрли".

„Први је мој земљак, из Милошевца, Зарија Лучанин, мој друг и пријатељ и један од два ретко добра човека која сам у жвоту срео, права „рајска душа", веома талентован и нежан песник Моравске равнице, топола и трава, и тихе, резигниране туге, и исто тако смерне и стидљиве радости. Он је писао и прозу, а касније је објављивао углавном у београдској „Мисли". У прози се види изванредно познавање нашег моравског сељака.Умро је млад (непуне 24 године) од туберкулозе, после веома тешке младости убијене сиротињом. То је једини аутентичан песник нашег Поморавља и велика је штета што је умро.

Други је Миодраг Миловановиц, који је, мислим, био старији свега две године од мене и који је био члан редакције „Ризнице".Умро је као студент. И он је живео веома сиромашно. Али је био веома поносит и опор и није дао да се види његова патња, изванредно је много читао, пратио је особито савремену књижевност, тачно је критички процењивао њене вредности и тако исто „савремено" и писао, особито под утицајем експресионизма.Његова проза објављена у „Ризници" мислим да има и сада вредности.Био је прозаист од расе и његова смрт несумњиво представља губитак за нашу књижевност."[10]

Радомир Лукић истакао је да се, и поред свих тешких околности са којима је био суочен доласком из села у град, ипак са сетом сећа свог ђачког живота у Пожаревцу, свог одушевљења за књижевност и свог рада у „Ризници".

„То спада у моја најрадоснија сећања" писао је тада вец академик Радомир Лукић, сећајуци се „Наше ризнице" у предговору репринт издања свих бројева тог листа, објављеног марта 1991. године.

1933. година

(30 јануара, председник Немачке, Фелдмаршал Паул фон Хиденбург, именовао је Адолфа Хитлера за канцелара; 14 јула, националсоцијалисти у Немачкој, који су у јануару под вођством Адофа Хитлера дошли на власт, забранили све опозиционе странке; Америцки биолог и генетицар – Томас Хант Морган, добио је Нобелову награду за медицину за откриће функције хромозома у преношењу наследних својстава. Он се сматра главним представником теорије наслеђивања).

Радомир Лукић завршава гимназију 1933. године, са одличним успехом.

10 Др. Радомир Лукић, Успомене на гимназију „Браничево" бр. 5/1962 (2–7).

Након положене матуре, одлучује се да настави своје школовање у Београду. Без пара и без дефинитивне одлуке шта да упише, сећа се да га је на матурском испиту запазио професор Бора Ж.. Милојевић, географ и академик, који је Лукићевој матури присуствовао као изасланик Министарства просвете. Лукић покушава да пронађе овог професора у нади да ће му помоћи да упише географију и „изради неку стипендију". Пошто наилази на закључан стан професора Милојевића, одустаје од географије, и неколико дана проводи по Београду, распитујући се шта су његови другови одлучили да студирају. Тако је и уписао технички факултет, одсек за технологију, јер му је један пријатељ са којим је летовао 1932. године, рекао да се на том факултету „уци нешто и о атомима". Иако је сматрао да му природне науке нису ишле од руке, Лукића је ка технологији привукло интересовање за физику, која је у то време била тек на почетку развоја.

Студент технологије био је само месец и по дана, јер је схватио да на том факултету „треба врло озбиљо радити, а требало је, богами, и доста пара". Због тога, Радомир Лукић уписује право, са намером да се врати у село, а да у Београд долази једино да полаже испите. Вероватно би се у селу и оженио својом симпатијом која је тамо остала и постао „некакав адвокат", али, судбина је хтела другачије. Са планом да проведе још једно поподне у Београду, пре него што се врати у своје родно место, Лукић застаје пред антикварницом Влајка Игњачевића – Марсовца. Поглед му је привукао „црнац" у излогу те радње, када је из ње изашао сам Игњачевић и започео разговор са њим. Сазнавши за Лукићеву муку, нуди му да остане неколико дана код њега у стану који је имао изнад антикварнице. Овај то прихвата и проводи четири дана у тој старој, „црвоточној полумасандри" са пет-шест кревета и исто толико Игњачевићевих шегрта. Након тога се преселио код једног свог земљака, у кућу у Кондиној улици, спавајући целу зиму у хладној просторији испод једне велике бетонске терасе, коју је делио са још једним другом. Учили су при свећи – његов друг, будући професор медицинског факултета у Базелу, и Радомир Лукић, будући потпредседник Српске академије наука и уметности. Лукић једном приликом пише да су они ипак били „у бољем положају од касније истакнутог француског правника К. Стојановића, који је „становао" код једне циганке у циганској черги и хранио се из њене торбе кад се врати из града, где је полупросјачила да би је напунила."[11] У међувремену, тај Лукићев земљак код кога је становао, и кога он назива својим добротвором, издејствовао је Лукићу и његовом пријатељу, да у студентском дому добијају бесплатан ручак. И тако почињу његови студентски дани.

Спадао је међу оне студенте који су сматрали да је учење најважније. Редовно је похађао часове, доста је учио, редовно радио семинар-

11 „Наша ризница" репринт, Пожаревац 1991, „Сећања на „Нашу ризницу" академика професора Др. Радомира Д. Лукића.

ске радове и учествовао у дискусијама. Све испите, са десеткама, полагао је у јунском року, највише због тога што га је мрзело да преко лета учи. Желео је да тада буде слободан и удовољи својој природи човека који је волео живот.

Пошто није имао редовна средства за издржавање, морао је да налази начине да оствари неке приходе, па је тако давао часове не само ђацима, већ и студентима, продавао је половне књиге и тзв.табаке. Касније је и сам почео да пише те табаке, односно изводе из уџбеника – скрипте, које је продавао студентима, приметивши у шали у једном интервјуу, да су и тада студенти учили из његових „књига".[12]

Говорећи о својим професорима, Лукић је увек на првом месту истицао Ђорђа Тасића, сматрајући га великим и талентованим научником. Професор Тасић је за Лукића био један од наших најбољих правника, хуман човек, увек спреман да свакоме помогне, и који је на њега извршио, заиста, благотворан утицај. Њему је Радомир Лукић захвалан што је заволео правну науку и што је ушао у области теорије, филозофије И социјологије права.

Други професор који је такође веома утицаио на Лукића, био је Тома Зивановић, „човек изванредне дубине, сирине и културе, али и врло велике систематичности".

„И ја се трудим, колико могу, да будем систематичан и прецизан. Не мислим да је то нека нарочита обдареност. И то се учи. Ја сам то вероватно научио од професора Томе Зивановића."[13]

Радомир Лукић своје студије завршио је 1937. године, наравно, у јунском року, са просечном оценом десет. Био је једини студент између два светска рата на Правном факултету у Београду са оваквим успехом у студирању.

1937. година

(30 јануара, тринаест функционера комунистичке партије СССР осуђено на смрт због наводног учешћа у завери Лава Троцког против врха државе; Отворен Београдски сајам; Сер Џорџ Пацет Томсон добио је Нобелову награду за физику.Неко је приметио да је његов отац, Џ. Џ. Томсон, добио Нобелову награду зато што је показао да је електрон честица, а сер Џ. Пацет Томсон сто је показао да он то није;)

Исте године када је дипломирао, Радомир Лукић одлази у Париз, на последипломске студије. Добио је двогодишњу стипендију. Завршава докторат бранећи дисертацију *„Ла форце облигаторе де ла норме јуридиqуе ет ле проблеме д'ун Дроит објецтиф."*[14]

12 Др. Милијан Поповић, предговор издању „Сабраних дела академика Радомира Лукића".

13 Милош Јевтић „Двадесет година – двадесет разговора" (I), страна 112.

14 Обавезујућа снага правне норме и проблем објективног права.

Током боравка у Паризу, у немирним временима пред почетак Другог светског рата, Радомир Лукић засновао је породицу.

”Ту несигурност је још више појачало моје породично стање. Заправо, ја сам – као патријахалан човек, али и као дете без оца, без мајке, без браће и без сестара – осећао потребу за породицом. И оженио сам се четири месеца пре доласка у Париз. И после првих сналажења, ја сам се вратио у Београд и довео у Париз и жену, која је остала трудна и ту се и породила. Поред тога, та добра стипендија није била сасвим довољна за живот једне фамилије, тако да сам морао да водим рачуна о сваком франку. Дакле, био сам ограничен у могућностима…Ипак, успео сам да, поред стручног рада, видим и схватим светски, уметнички значај Париза.

То време ми је протекло успешно. Завршио сам докторат за релативно кратко време. Одбранио сам га…Истовремено, много сам научио, много видео. Све оно што тада нисам успевао да постигнем, веровао сам да ћу учинити касније, надајући се да ће то бити брзо могуће. Уопште, млад човек стално говори – касније, иако то касније, по правилу и нажалост, никада више не дође!”[15]

Радомир Лукић своју каријеру започео је радом у Народној банци, који посао је добио на препоруку професора Ђорђа Тасића. Није могао одмах да почне да ради на факултету, јер је докторирао годину дана пре него што је, по тада важећим законским прописима, могао бити биран за доцент.

У јесен 1940. године, са навршених двадесетшест година живота, Лукић је изабран за доцента на Правном факултету у Београду, а своје приступно предавање одржао је 18.12.1940. године.

При том, Радомир тих година схвата да не успева да предвиди ста ће се догодити. Веровао је да неће доћи до рата, мислећи да је свет довољно просвећен да одоли примени силе ради остваривања националних интереса. Чак и након почетка рата, није могао да прихвати да је човек у могућности да чини другом човеку страхоте које су потресале савест човечанства половином XX века. Због тога је био склон да поверује да су приче о покретима који су сејали смрт тамо где би се појавили, заправо само гласине. Тако је једном приликом, само пуким случајем сачувао свој живот.

„Испричаћу само један детаљ из тог времена. У јуну 1941. године читао сам у листу ”Хрватски народ” да нису тачне гласине да су почели усташки покољи, и да ће 28. јуна, баш на Видовдан, бити највећи покољ. Ја сам, на моју несрећу, у то поверовао…

Био сам чак толико наиван да сам управо тих дана пошао – преко Босне, значи преко усташке територије – у Петровац на мору, где су ми били жена и дете, који су се тамо склонили. У возу, пред Сарајевом,

15 Милош Јевтић „Двадесет година – двадесет разговора” (I), страна 113.

један усташки агент је прегледао личне карте и друге исправе. Мени је рекао: „Када стане воз, треба да пођете са мном!". Када је воз стао, он је пошао напред, верујући да ћу га ја следити. Међутим, пошто сам знао да на сарајевској станици има и други излаз, ја сам се упутио кроз њега. Учинио сам то, морам признати, не толико свестан опасности, колико из жеље да не губим време у некаким разговорима и расправама. Једноставно, одем на други излаз и изгубим се. После сам чуо да су усташе још на станици, затварали Србе и друге који су им се учинили сумњивим."[16]

1941–1945. година

***1941. година*:** 25. марта, Председник Владе Краљевине Југославије, Драгиша Цветковић, потписао је у Бечу Споразум о приступању Југославије Тројном пакту нацистичке Немачке, фашистичке Италије и Јапана; 27. марта, Генералштамбни официри војске Краљевине Југославије, Душан Симовић и Бора Мирковић извршили војни удар у Београду, свргли трочлано Намесништво на челу са Кнезом Павлом Карађорђевићем, и на престо довели малолетног Петра II Карађорђевића. Рано ујутро постављена је нова Влада на челу са генералом Симовићем; 6. априла авиони нацистичке Немачке жестоко бомбардовали Београд, убивши неколико хиљада грађана и уништивши велики део инфраструктуре; 12. априла Немачка окупирала Београд; 13. маја, пуковник војске Краљевине Југославије, Дража Михаиловић, са групом војника и официра избегао заробљеништво и стигао на планину Равна Гора, у западној Србији; 7. јула, акцијом Жикице Јовановића Шпанца, почиње оружани устанак у Србији против окупатора; 19. септембра, Јосип Броз Тито и Дража Михаиловиц састали се у селу Стругарник како би уговорили заједничку борбу против нацистичког окупатора;

Месец дана раније, 20. августа 1941. године, рођен Слободан Милошевић, председник СРЈ.

***1942. година*:** 7. фебруара, усташки покољ у бањалучким насељима Дракулић, Шарговац и Мотике, у којима је на свиреп начин убијено 2.300 становника српске националности; 26. новембра, у Бихаћу одржано прво заседање АВНОЈ-а.

1942. године рођени: Звонко Богдан (српски певач), Мухамед Али-Касиус Клеј (амерички боксер), Ерика Јонг (амерички писац), Милутин Мркоњић (српски политичар), Мирјана Марковић (српска политичарка и супруга Слободана Милосевића), Хавијер Солана (шпански политичар), Лари Флинт (амерички издавач) и Милан Милутиновић (српски политичар и председник Србије).

1943. година: 30. јануара, британско ратно ваздухопловство почело прво данонoћно бомбардовање Берлина; 9. јуна, врховни командант партизанских јединица, Јосип Броз Тито, рањен приликом же-

16 Милош Јевтић „Двадесет година – двадесет разговора" (I), страна 113.

стоких борби које су партизанске јединице водиле против бројчано надмоћних окупационих и квислиншких снага. Тито је једини врховни командант једног ослободилачког покрета у Другом светском рату који је био рањен; 8. септембра фашистичка Италија капитулирала; 29. новембра, у Јајцу, на другом заседању АВНОЈ-а, Титу додељен чин маршала;

7. јануара 1943. године, умро Никола Тесла (научник и проналазач на пољу електротехнике и радио технике)

12. марта 1943. године, рођен Ратко Младић (српски генерал).

1944. година: 16.априла, амерички авиони бомбардовали Београд; 12. септембра краљ Петар II Карађорђевић позвао је све борце Драже Михаиловића да се прикључе партизанским јединицама под командом Јосипа Броза Тита; 20. октобра, снаге Народноослободилачке војске Југославије, заједно са Црвеном армијом, ослободиле Београд. Нове комунистичке власти хапсе и ликвидирају политичке противнике.

24. марта1944. године, рођен Војислав Коштуница (премијер Србије).

1945. година: 27. априла, савезничке трупе ослободиле злогласни логор Аушвиц; 30. априла, вођа нацистичке Немачке, Адолф Хитлер, извршио је самоубиство у тренутку док су руске трупе надирале према Берлину; 9. маја, Немачка потписала безусловну капитулацију, чиме је у Европи завршен Други светски рат.

17. јула 1945. године, рођен Александар (Петров) Карађорђевић – Принц Србије.

***

У току бомбардовања Београда, 6. априла 1941. године, оштећена је и тек усељена зграда Правног факултета. Рад је обустављен, док су се у зграду уселиле немачке окупационе јединице. Била је то година када је требало прославити стогодишњицу постојања факултета, али то свакако није било време за славље. Професор финансија и финансијског права, Јован Ловчевић, једва је спасио факултетску библиотеку од пламена. Будући да је пореклом био Немац, на течном немачком језику упитао је немачког команданта: „Зар ће нација која је дала једног Гетеа и Шилера, спаљивати књиге?".

Немци су покушавали да обнове рад на факултету, али је за то постојао отпор и бојкот наставника и сарадника. Седморица професора су 1941. године затворени у Бањички логор због либералних и антифашистичких ставова. Били су то: Ђорђе Тасић, Михајло Илић, Ђура Поповић, Борислав Благојевић, Љубомир Дуканац, Јован Ђорђевић и асистент Драган Денковић. У тим ратним годинама, нестали су многи умни људи Србије. Радомир Лукић остаће без свог професора који му је усадио љубав ка правној науци. Ђорђе Тасиц, декан Правног факултета у време избијања рата, и Михајло Илић, проректор Универзитета у Београду, стрељани су на Бањици 1944.године.

Милош Јевтић упитао је 11. марта 1976.године, Радомира Лукица, да ли је у време окупације било могуће барем размишљати о струци.

„Да ли сам успево да мислим о струци? У том кошмару, верујте, најважније је био мислити – да се сачувају живот и породица."

1945–1999. година

Након што је завршен Други светски рат, Радомир Лукић је наставио да као доцент ради на Правном факултету у Београду, и то до 1950. године, када је био изабран за ванредног професора, а од 1956. године па све до пензионисања, 1982. године, радио је као редовни професор. Био је продекан факултета од 1950. до 1952. године, док је од 1958. године до 1960. године вршио функцију декана Правног факултета у Београду.

Др. Милијан Поповић, у предговору чувеном издању „Сабраних дела Радомира Лукића" (које је, како је већ и поменуто, проглашено 1995. године за издавачки подухват године), примећује да је професор Радомир Лукић главна и средишња личност данашње правне мисли у Срба. Називајући Радомира Лукића „Српским Папинијаном"[17], Др. Поповић истиче да је од „Васкрса Државе Српске остварене под вождом Карађорђем остверене до данас, у развојном луку дугом готово 200 година, српски народ изнедрио шесторицу универзалних правних духова, Глигорија Гершића, Живојина М. Перића, Слободана Јовановића, Тому Живановића, Ђорђа Тасића и Радомира Лукића."

Радомир Лукић био је теоретичар права, општи социолог, социолог права, политички социолог, социолог села, социолог морала, историчар политичких и правних доктрина, методолог права, општи филозоф и правни филозоф.

Објавио је око хиљаду радова.

Добросав Бјелетић, у сећању на својеврсног великана научне мисли, Радомира Лукића, пише: „За Лукићеву концепцију света, живота и науке, битно је да је филозофију права, етику, политику, економију и разне видове социолошког истраживања, узимао као саставне делове једног обухватног и целовитог погледа на свет.(…). Своје научне погледе обликовао је у духу узајамног кохерентног јединства свих тих области заједно."[18]

Бјелетић пише и да је академик Лукић „правичан у дијалогу са научлницима супротног мишљења на филозофско-теоријском пољу, он не злоупотребљава слабости противника, нити се задржава на површним значењима појединих теоријских одређења и израза. Он из ширег кон-

17 Емилије Папинијан (142–212 година н.е) је био славни римски правник, а касније и преторијански префект. Пореклом је из Сирије. Припадао је тзв. Сенату мртвих, који су поред њега чинили још Паул, Гај, Модестин и Улпијан. Сматра се највећим правником и „оцем свих правника". Осуђен је на смрт од стране императора Каракале.

18 Добросав Бјелетић, „Слово о великанима" стр.198–210.

текста не истрза делове на којима би градио свој критички приступ и оцене; избегава могућа квалификовања и дискредитовања појединаца и увек тражи, промишља и валоризује аргументе – вреднујући студијски допринос."

Радомир Лукић био је један од професора чија су предавања била најпосећенија. Наставу је држао и у чувеној „петици", која ће касније, након његове смрти, одлуком управе Правног факлутета, добити име по њему. Студенти су били очарани начином на који је Лукић уводио те младе људе у суштину правне науке, због чега је он, као што је њему професор Ђорђе Тасић, био инспирација и кључни мотив многих студената да заволе право и постану, како рече Добросав Бјелетић, „слободни, мислећи људи који плодотворно настављају разраду научних погледа и теоријских становишта које је сам заснивао".

Оно што посебно плени у сазнању ко је био професор Радомир Лукић, је његов оригинални приступ студентима којима је предавао. Али који су били разлози да постане један од најпопуларнијих професора у историји Првног факултета у Београду?

„Говорио сам, и то је једна од мојих стандардних формула: „Иако је овај уџбеник, који сасм ја написао, односно, вецим делом, преписао (на то се студенти смеју!), што је, иначе, истина, вероватно најбољи, било би боље, по мом мишљењу, да – уместо да десет пута прочитате мој уџбеник – прочитате по једанпут десет разних уџбеника!". И додавао бих још: „И ако и тада вреди моје мишљење, ви ћете бити уз њега, а ако читате само моје мишљење, оправдано је да посмњате да може бити оно и није најбоље, јер не можете да га упоредите са другима!"

Знаци, студенте треба науцити да мисле и да проблем решавају сопственим мишљењем. Тада ће лако уочити и чињенице.

Међутим, ако професор тера студенте да, пре свега, уче и знају чињенице, које одмах после испита заборавe – а да их претходно није научио да критички мисле, да упоређују и слично – тада се добија рђав стручњак.

Та формула је важила и за испите. Познато је, заправо, да ја нисам нарочито замерао студентима ако не знају; ни ја не знам много ствари које бих, тобоже требало да знам, међутим, замерао сам им ако не знају да мисле. И када неки студент, који зна да мисли, на испиту заступа супротно мишљење али са аргументима, ја се радујем. Осећао сам да пред собом имам човека који је на равној нози са мном.

Шта ће ми аутомат? Говорио сам да би ми, по том систему, најбољи студент био – магнетофон! Он увек све зна. И увек би добијао десет… Међутим, ако би смо од студената правили магнетофон, онда Бог да прости!"[19]

Године 1961, професор Радомир Лукић изабран је за дописног члана Српске академије наука и уметности, а за редовног члана изабран је

19 Милош Јевтић „Двадесет година – двадесет разговора" (I), страна 115–116.

1970. године. У Српској академији наука и уметности, у периоду од 1971. до 1977.године, вршио је функцију секретара и потпредседника.

Поред тога, био је и члан Мађарске и Пољске академије наука, као и Југославенске академије знаности и умјетности и Црногорске академије наука и умјетности. Добитник је и висе значајних награда. Високо признање, Седмојулска награда за научно дело, додељено му је 1971. године, 1978. године одликован је Орденом заслуга за народ са златном звездом, док је 1994. године добио Специјалну Вукову награду. Добитник је и Октобарске награде града Београда за дело Социјологија морала.

Осим на Правном факултету у Београду, држао је предавања и на факултетима у Новом Саду, Сарајеву, Мостару, Скопљу, Загребу, Крагујевцу, Нишу и Љубљани, као и на неким вишим школама у Београду.

1999. година

(1. јануара, евро уведен за укњизевне послове; 7. јануара, Сенат САД почео је суђење у поступку смене (импичмент) Председнику САД Билу Клинтону, првом после више од 130 година против актуелног шефа државе. Клинтон је био оптужен за кривоклетсво и опструкцију правде у афери са бившом приправницом у Белој кући, Моником Левински; 6.фебруара, у Рамбујеу, почели преговори између Србије и Косовских Албанаца о заустављању сукоба на Косову и Метохији; 12. марта, Република Чешка, Мађарска и Пољска постале чланице НАТО; 24.марта почиње НАТО бомбардовање СРЈ ваздушним нападима на војне и цивилне циљеве на целој територији тадашње СРЈ. У земљи проглашено стање непосредне ратне опасности; 7. маја, у једном у најподмуклијих напада, авиони НАТО засули центар Ниша и убили 14 особа. Овај злочин је један од најтежих који је почињен током бомбардовања Југославије; 27. маја, Хашки трибунал подигао је оптужницу против тадашњег председника Југославије, Слободана Милосевица, председника Србије – Милана Милутиновића, потпредседника Савезне Владе – Николе Шајиновића, начелника генералштаба ВЈ –Драгољуба Ојданића и министра унутрасњих послова – Влајка Стојиљковића. Свима стављени на терет злочини на Косову)

31. маја, у једној београдској болници, умро је Радомир Лукић.

У „Аналима" Правног факултета у Београду, професор Обрад Станојевић, овако је описао део последњег дана Радомира Лукића:

„Причао ми је његов зет, Ратко Марковић, о томе како се породица окупила око постеље професора Лукића, коме се ближио крај: син и кћи, снаха, зет. Он отвори очи и проговори: „А и ови ће да награбусе". На то ће његов син: „Па тата, нема смисла. Да није било Ратка, не би имао овај посебни апартман и негу." На то Лукић поново отвори очи и дода: „И ови ће да награбусе што нису спремили огрев за зиму." Била је то последња његова духовитост – те ноћи је отишао у земљу „из које се ни један путник вратио није". А „ови" су ускоро заиста „награбусили"."

Професор Радомир Лукић погрешио је у две ствари. Прво, није тачно да није био добар у предвиђањима. И друго, његов живот засигурно није био „сасвим раван, уобичајен и нормалан", а он свакако није био обичан човек.

Верујем да је његова свестраност са којом је приступао решавању правних дилема у својим радовима, била само спољни ефекат његове личности, радозналог духа и потпуне опредељености ка оптимизму и љубави према животу, колико год он тежак био. Најузбудљивији део мог сазнања о Радомиру Лукићу, био је управо доживљај људских вредности које је он поседовао и неговао, преносећи их својој околини, на свој, заиста оригиналан и памћења вредан начин. Живео је скоро цео један век, родивши се почетком И светског рата, борећи се да сачува своју породицу у II светском рату, а живот завршио 1999. године, у стању непосредне ратне опасности. Ипак, био је увек спреман да допусти свом генијалном интелекту да буде духовит, ма колико животне околности биле оптерећујуће.

Био је изузетно емотивна, дирљиво позитивна личност, који је ширио око себе мирис човека тако јединственог и ретког да је заслужио да се његово име и дело никада не заборави.

Jovanka Atanackovic

A Couple of Words About the Great Man of Jurisprudence in Serbia

One of exceptional juristic who marked jurisprudence of 20 th century was Radomir Lukic. Born in Milosevac near Velika Plana in 1914, spent the most beautiful part of his life in Pozarevac where he finished `Pozarevac High School.`

He passed the final exam with the excellent marks but he had four in `behavior` because young Lukic asked inconvenient questions to his teachers.

He got his degree in Law and he was the first student with the best average mark 10 from the foundation of the Law Faculty. He defended his doctoral dissertation in Paris at the age of 24, and the message of his doctoral dissertation was and stayed his scientific and life motto: value must overcome power, and ideal the fact.

His professor`s aureole was followed by witness and numerous anecdotes which have been handed down from generation to generation. One of them is especially current even today – prof. Lukic often space that in the period between the two wars, in our country, it was read very much, but was written a little, and today it is read a little but it is written very much.

`Pozarevac High School` is very proud of his former pupil, and the town is proud of his academician and Serbian Jurisprudence of his great contribution in the field of low pedagogy, law theory and philosophy, sociology, the history of political and law doctrine and many wise, legal solutions – in heritance for the future.

Йованка Атанацкович

Слово о выдающемся человеке правовой мысли в Сербии

Радомир Лукич считается вфдающимся юристом, отметившим правовую науку 20. века. Он родился в 1914. году в Милошеваце недалеко от места Велика Плана, но наилучшие дни своей жизни он провел в Пожареваце, где и окончил Пожаревацкую гимназию.

Он окончил гимназию с отличным успехом, но у него была четверка по поведению , потому что молодой Лукич был любознательным и часто он сам задавал своим преподавателям разные вопросы.

Радомир Лукич окончил юридический факультет в Белграде со средней отметкой 10. Он был первым студентом , окончившим этот факультет. В 24. году он защитил докторскую диссертацию в Париже.

Поручение докторской диссертации было и осталось научным и жизненным девизом профессора Лукича: ценности надо победить силу, а идеалу факты .

Его вдохновение сопровождали остроумность и много анекдот, переносящихся поколениями. Приведем один из анекдот который актуален и в сегодняшнее время – профессор Лукич часто говорил: между двумя мировыми войнами у нас много читалось а немного писалось, а сегодня вот немного читается но много пишется.

Пожаревацкая гимназия гордится своим бывшим учеником, город славится академиком, а сербская правовая наука его огромным вкладом в области правовой педагогии, теории и философии прав , социологии, истории политических и правовых доктрин и многими мудрыми правовыми решениями – наследством за будущее.

UDK 378.18(497.11 Požarevac)
"1945/1955"

Мр Драгомир Бонџић, истраживач-сарадник,
Институт за савремену историју
Београд

СТУДЕНТИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА И ОКОЛИНЕ 1945–1955.[1]

У раду се на основу доступних архивских извора, штампе и литературе посматра живот и рад студената из Пожаревца и околине у првој деценији после Другог светског рата, кроз три фазе и три појаве: идеолошко-политичку контролу приликом уписа у првим послератним годинама, последице сукоба са Информбироом после 1948. и ваншколску друштвену и културну активност у првој половини 50-их година.

Пожаревац и околина су у послератном периоду спадали у област са малим бројем студената у односу на укупан број становника. Док података о регионалном пореклу студената за прве године после Другог светског рата нема, за период крајем 50-их и почетком 60-их година је урађена прецизна анализа на нивоу целе Југославије. Према резултатима истраживања социолога Мирослава Рашевића, школске 1956/57. године са сталним боравком у срезу Пожаревац било је 430 студената, или 15,9 студената на 10.000 становника. То је Пожаревац, према ауторовој категоризацији у шест група срезова, сврставало у групу са *врло ниском стопом* студената (до 25,0 на 10.000 становника). Стопа студената на нивоу Југославије те године је била 40,4, у Србији 51,7, а на територији уже Србије само су Лозница са 15,2 и Нови Пазар са 13,6 имали мање студената од Пожаревца.[2] Може се претпоставити, да је у овом крају и у ранијем периоду, крајем 40-их и почетком 50-их година, било мало студената. Исто тако, може се претпоставити да се углавном радило о младићима и девојкама који су студирали у Београду, који се географски налазио у близини и који је са Универзитетом и неколико виших школа, скоро током целог посматраног периода представљао једини високошколски центар у Србији.[3]

1 Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке Републике Србије, Београд.

2 Miroslav Rašević, *Regionalno poreklo studenata Jugoslavije*, Beograd 1965, 22,. 25-27, 102, 104. Број студената из Пожаревца и околине је растао и 1961/62. износио 1.113, или 42,3 на 10.000, што је овај крај сврстало у групу рејона са *ниском стопом* броја студената на 10.000 становника (од 25,0 до 50,0). На територији уже Србије мање студената је било само у Крајини 37,7 и Санџаку 39,8.

3 Поред неколико виших школа које су постојале у Србији ван Београда (Ниш, Крагујевац, Нови Сад), тек 1954/55. су формирани први факултети у Новом Саду, а

Дакле, на основу доступних извора није могуће дати прецизан и детаљан преглед броја и структуре и анализу рада и успеха студената из Пожаревца и околине у првој послератној деценији. Међутим, могуће је у оквиру општих друштвено политичких услова и атмосфере на Београдском универзитету, пратити основне појаве и проблеме у животу и раду пожаревачких студената у послератним годинама, које се, углавном, нису разликовале у односу на студенте из других крајева Србије.

Атмосферу на Универзитету и услове живота и рада студената после 1945. године обликовале су, пре свега, последице тек завршеног рата. С једне стране, четворогодишње ратовање довело је до велике ратне штете, изнурености и немаштине у целој земљи. Разарања су била велика и на самом Универзитету, тако да су многи факултети и институти остали без зграда, просторија, инструмената, средстава за рад и литературе. У разорени Београд су током 1945. студенти долазили углавном из војних јединица, сиромашни, исцрпљени, али вољни да наставе или започну студије. С друге стране, револуцијом спроведеном у рату на власт је дошла Комунистичка партија Југославије, која је тежила да спроведе тоталну владавину и изгради нову државу и друштво утемељено на идеолошким начелима марксизма-лењинизма. Партија је преко потчињених државних органа, своје организације на факултетима и масовне студентске организације, у својој власти и под контролом држала и Универзитет, обликујући државну културну политику у сфери високог школства, усмеравајући наставно научни рад факултета и креирајући и контролишући свакодневни, наставни и ваннаставни живот и рад наставног особља и студената.[4] Тако су и студенти из Пожаревца и околних срезова и варошица у тешким послератним годинама и под строгим идеолошким притиском Партије започели или наставили студије у Београду.

Први додир, али и сукоб, са новом стварношћу, студенти из Пожаревца, а и сви остали студенти Београдског универзитета, имали су већ приликом уписа у прву послератну школску годину. После неколико месеци обнове, поправки зграда и инвентара Универзитет је требало да почне са радом крајем 1945. године. Упис студената је вршен током октобра и новембра, а настава је на факултетима почела током новембра и децембра 1945. Осим по материјалним проблемима, недостатку простора и средстава за рад, још свежим и свуда присутним последицама рата, за упис и почетак рада били су карактеристични и по утицају органа Партије и њених трансмисија на пријем и удаљавање студената са факултета због држања

мрежа факултета и виших школа у Србији је знатније проширена тек 60-их година, када је и у самом Пожаревцу основано одељење Више педагошке школе. (Види: *Fakulteti, visoke i više škole, studenti i nastavnici 1954/55*, Bilten Zavoda za statitiku NRS, br. V, Beograd 1956, IV–V; Томислав Богавац, *Школство у Србији на путу до реформе (1945–1975)*, Београд 1980, 151, 159).

4 О атмосфери на Београдском универзитету, условима живота и рада студената и улози Партије током обнове и на почетку школске 1945/1946. године видети више у: Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, 69–109.

током окупације и става према новом режиму после рата. Преиспитивање живота током ратних година, оптуживање и истеривање са факултета није мимоишло ни студенте из Пожаревца и околине.

Намера нове власти да контролише политичко опредељење младих људи који су долазили на Универзитет, показала се већ у јесен 1945. током процедуре уписа на факултете. Поред осталих докумената, будући студенти су морали да предају и попуњену анкету о животу током окупације, а универзитетска партијска организација, која је била у формирању и под строгим надзором и руководством виших партијских органа, тражила је да се ти подаци провере и, преко разгранате мреже локалних партијских и државних органа, ОЗНЕ и масовних организација прибаве детаљни извештаји о понашању пријављених кандидата током окупације и о њиховим тренутним идеолошко-политичким ставовима. Приспелу документацију су прегледале уписне факултетске комисије састављене од декана, делегата – наставника, студената и Министарства просвете НР Србије и других ресорних министарстава, са пресудним учешћем и утицајем чланова Комунистичке партије. Комисије су одлучивале о пријему кандидата на факултет, а евентуалне жалбе је решавала посебна универзитетска уписна комисија, састављена од наставника које је поставио ректор и студената које је бирао Акциони одбор студената Београдског универзитета.[5]

Крајем новембра 1945. окружни комитети КПС су на захтев универзитетских партијских органа преко Централног комитета доставили тражене податке и мишљење ког кандидата треба, а ког не треба примити на студије. То је учинио и Окружни комитет Пожаревца за кандидате са своје територије.[6]

На списковима, који су вероватно непотпуни, налазе се имена 211 бивших студената или матураната који су се пријавили за студирање на факултетима Београдског универзитета. Били су из Пожаревца, Петровца, Великог Градишта, Костолца, Жагубице, Александровца, Жабара и других места (Кличевац, Острво, Кнежица, Велико Лаоле, Велико Село, Добрња, Лопушник, итд), док за многе није ни наведено место становања. Највише пријављених је било за Медицински факултет (54), Економско-комерцијалну високу школу (39), Правни (26), потом за Технички (17),

5 *Isto*, 93-100. Акциони одбор студената Београдског универзитета је званично обновљен јуна 1945. као стручно и политичко-репрезентативно тело које је учествовало у обнови Универзитета и бавило се стручним, културним и економским животом и проблемима београдских студената, а било под потпуном контролом партијске организације на Универзитету. Види: Политика, бр. 12008, 17. јун 1945, 3; Ђорђе Станковић, *Народна студентска омладина (Савез студената) 1945–1952*, Студенти и Универзитет 1914–1954, Београд 2000, 186.

6 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Градски комитет (ГК), ф. 475, Извештај ОК Пожаревац – ЦК КПС о пријављеним студентима на Београдском универзитету. Сачувани документ није датиран, али извештаји других окружних комитета по истом предмету потичу с краја новембра 1945, па се и пожаревачки извештај може тако датирати. Извештај суседног Окружног комитета Зајечара носи датум 28. новембар 1945.

Пољопривредно-шумарски (12), Филозофски (9), Фармацеутски (6) и Ветеринарски (5), а за чак 43 кандидата локални партијски органи нису знали или нису били сигурни на који факултет су конкурисали. Међу кандидатима се налазе и 94 жене које су биле у већини на Медицинском (28:26), Фармацији (5:1) и Филозофском (7:2) факултету, док једино на Ветеринарском факултету није била пријављена ниједна кандидаткиња.[7]

Уз имена и основне податке стајале су кратке, сажете, једнообразне карактеристике, односно информације о понашању кандидата током рата и деловању после ослобођења, односу према органима власти и активности у Партији, СКОЈ-у и масовним организацијама. Често су, ради илустрације навођени поједини упечатљиви догађаји и поступци. Поједине карактеристике се завршавају мишљењем комитета да ли кандидата треба примити на факултет или не, у складу са пре тога изнетим подацима. Поред јавног деловања често је истраживан и приватни и интимни живот појединаца, нарочито жена, за које су стављане замерке за „неморално понашање", „односе са окупаторским војницима", „заљубљивање", и слично. Испитивани су и ставови чланова породице, порекло, материјално стање, итд.[8] Када је у питању држање током окупације, истицано је да је појединац „сарађивао са НОП-ом", „помагао партизанима", био „симпатизер НОП-а",[9] или да је био „политички незаинтересован", да се „држао по страни", „био уз четнике ДМ", „непријатељски се односио према партизанима", а „симпатисао четнике",[10] или у најгорем случају да је отворено подржавао Немце, „сарађивао са окупатором и домаћим издајницима", припадао некој

7 Исто.

8 Наводимо пример кандидаткиње за упис на Филозофски факултет: „Маргита Крстић, из Жабара, ћерка ратног злочинца Петра Крстића стрељаног од стране НОВ после ослобођења због активне сарадње са окупатором и денунцијације. Именована је за читаво време окупације била сарадник окупатора и његових помагача, љубавница четничког зликовца Чаруге поручника из одреда Милана Калабића. Била је главни организатор равногорске омладине у Жабарима. После ослобођења задржала је све до данас непријатељски став према НОП. Не заслужује да се прими на факултет". За Радмилу Јовановић из Петровца је наглашено да је „кћи реакционарних родитеља", да се за време окупације кретала у друштву реакционара и „живела разуздано", да је после ослобођења остала пасивна према НОП-у и да је „слабог морала", па је не треба примити на факултет. С друге стране за Наталију Стевановић из Петровца је речено да је „доброг владања и понашања", „живи повучено" и спада у „ред свесних пасивиста према НОП-у", али поменуто је и да јој је „стриц реакционар-заробљеник који се није вратио у земљу". Исто.

9 „Драгослав Милановић, из села Лопушника срез млавски. За време окупације није сарађивао са окупатором нити са домаћим издајницима. 1944. ступио је у везу са партизанима на терену. После ослобођења активан помагач НОП-а. Поштен је. Пре кратког времена је постао кандидат КПС. Поднео је пријаву за продужење студија на Техничком факутлету. Треба му омогућити даље школовање." Информације о појединцима који су сматрани „исправним" обично су биле кратке и сажете: „Душан Милић, из В. Градишта, исправан став за време окупације. Сада у ЈА и ОЗНИ"; „Радмила Милић из В. Градишта. Исправан став за време окупације. Члан СКОЈ-а". Исто.

10 „Мирко Атанацковић. За време окупације био је непријатељског става према НОП-у и симпатисао покрет ДМ (Драже Михаиловића) где је 1944. добровољно отишао и био извесно време у четничким редовима. По ослобођењу не приступа НОП-у, већ се и даље држи према њему непријатељски. Креће се у друштву гроловаца и активно ради противу народне власти". Исто.

од „непријатељских формација", био „припадник националне службе" или Љотићевог „Збора".[11] За период после ослобођења истицана је активност у масовним организацијама, „исправан" став према новој власти, чланство у КП и СКОЈ-у, залагање у обнови земље, однос према Дражи Михајловићу, Милану Гролу, фронтовској и ванфронтовској опозицији, западним капиталистичким земљама, итд.[12] Било је и случајева промене стране, потпуне неодређености или непознавања става, као и неслагања приватног живота са јавним и политичким ангажовањем.[13]

Од 211 појединаца за које су дате карактеристике, 101 (47,8%) је подржавао или симпатисао НОП током окупације или се после рата ангажовао у раду антифашистичких организација, а велики број примљен и у СКОЈ или Партију; 60 (28,4%) је било политички пасивно и незаинтересовано према НОП-у и другим покретима током окупације, а такав став су задржали и после рата према новим органима власти и активностима антифашистичких организација; а 49 (23,2%) је током рата имало непријатељски став према НОП-у, симпатисало или сарађивало са окупатором, четницима, љотићевцима, а после рата задржало непријатељски, „реакционаран" став према новим властима и подржавало Грола или Дражу Михајловића. Ако се има у виду да Партији није одговарао ни пасиван став према НОП-у и послератним активностима на обнови и изградњи земље, може се рећи да су пријављени кандидати за студије са територије пожаревачког округа били на пола подељени

11 Наводимо два примера са Медицинског факултета: „Лепосава Павловић. За време окупације била је члан „Збора" и активно је радила у њему као таква. По ослобођењу се непријатељски држи према нама"; „Илић Драгутин. За време окупације био је отворени противник НОП-а и идеолошки припадник Љотићеваца и „Збора" са којима је сарађивао. Сарађивао је и са Немцима, јер је радио код њих. По ослобођењу је задржао исти непријатељски став према НОП и не учествује ни у једној антифашистичкој организацији." Исто.

12 Наводимо пример са Филозофског факултета: „Ангелина Перић, за време окупације држала се непријатељски према НОП-у и симпатисала четнике ДМ. Од ослобођења заузима исти став, као и за време окупације и стално је у друштву са омладином оријентисаном према Гролу. Данас активно ради са том омладином." Супротан је пример са Техничког факултета: „Радмила Обрадовић, за време окупације симпатисала је НОП и помагала га је. Била је хапшена од љотићеваца неколико пута. Добро се је држала. По ослобођењу активно ради у фронту и УСАОС-у. Залаже се и показује пуно воље у раду. Сада је члан КП." Исто.

13 „Драгутин Милошевић. За време окупације био је политички незаинтересован, био је у националној служби. По ослобођењу био је мобилисан у ЈА. О његовом раду и владању тамо није нам познато". Посебно су занимљиви следећи случајеви: „Магдалена Дељевић. За време окупације била је незаинтересована, али је водила љубав са једним великим дражиновцем. По ослобођењу активирала се у УСАОС-у и учлањена у СКОЈ. Као члан СКОЈ-а није одговорила дужностима те је ишчлањена из СКОЈ-а. Данас не ради ни у једној антифашистичкој организацији"; „Милосава Ж. Томић, из села Великог Лаола. Сиромашног је стања. Завршила гимназију у Пожаревцу. У 1941. години симпатисала је партизане. Доцније се повезала са четницима ДМ, са коњашким поручником са киме је одржавала интимне везе за сво време окупације. После ослобођења активно ради у УСАОС-у, те после амнестирања њеног љубавника опет се повезала са њиме, те је тиме пољуљала поверење руководства УСАОС-а. Мишљења смо да не треба јој дозволити даље школовање пошто својим држањем то не заслужује". Исто.

по ставу према револуцији, новој власти и друштвеној стварности, што може значити и велико неповерење и неутемељеност нове власти међу омладином Пожаревца и околине. Наравно, треба имати у виду и да је анализирани извештај непотпун и непоуздан, да у њему недостају многи релевантни подаци, као и да је став многих појединаца био колебљив, неодређен и недоследан. У сваком случају, садржај извештаја показује оквирно стање на терену и, посебно, ревносну контролу и будност локалних партијских органа и њихову ангажованост у процедури уписа у прву послератну школску годину на Београдском универзитету.

Какве су биле последице те ангажованости и строге идеолошко-политичке тријаже кандидата за упис на факултет? Колико су информације и мишљења окружних комитета имали утицаја на спровођење уписа и примање студената? Да ли је политичка прошлост и ангажованост била пресудна за ступање на факултет? Да ли су само кандидати „исправног" држања и прошлости успели да започну студирање на Београдском универзитету? Пре свега, упркос овако строгој контроли, селекцији и оштрим ставовима локалних органа Партије, многи студенти „сумњиве" прошлости су успевали да сакрију „грехове" из окупације и актуелне ставове, да прескоче ову прву препреку и упишу се на факултет. Поред тога, дешавало се да се појединци којима су стављене тешке оптужбе и захтевано да не буду примљени на студије, ипак упишу на жељени факултет и започну студије. То су успевали захваљујући томе што су имали бирачко право, јер нису учинили никакав тежи прекршај током окупације, тако да мишљења локалних партијских органа нису имала пресудан утицај и могло се прећи преко „грехова" који су изнети у поменутим информацијама. Поред тога, строги идеолошки мотиви партијских органа нису били пресудни за универзитетске и државне органе приликом уписа и због велике потребе нове власти за висококвалификованим стручњацима, чега је било свесно и само партијско и државно руководство, те је снижавало политичке, као уосталом и стручне критеријуме за пријем на факултет. Очекивало се да компромитовани студенти касније током студирања исправе „грешке" и измене своје ставове под снажним идеолошко-политичким и пропагандним притиском или да потпуно открију своје „реакционарно" деловање и тек тада буду „одстрањени".

Дакле, упис на факултет није представљао крај идеолошко-политичког надзора и селекције. Сви студенти, па и они из Пожаревца и околине, били су од самог почетка предавања изложени сталној контроли и преиспитивању прошлости и идеолошко-политичких ставова према актуелној стварности, новој власти и њеним потезима. То је вршила разграната партијска организација на факултетима, од почетка 1946. и студентска организација НСО, као и студенти појединци. Тако је од фебруара 1946. спроведена кампања „чишћења Универзитета" и „уклањања народних непријатеља" са факултета коју су вршиле поменуте организације на основу података прикупљених на терену од стране народних власти, Партије и ОЗНЕ или изјава студената достављача. Прикупљени подаци

су читани јавно на факултетским конференцијама а оптужени студенти су на лицу места искључивани из НСО и предлагани за искључење са факултета, а често се са њима и физички обрачунавало.[14]

Таквом надзору и политичком прогону били су изложени и студенти из Пожаревца и околине. Неки од разлога и аргумената за искључење могу се видети управо из следећих примера студената из Пожаревца: Цацевић Добрила студент II семестра архитектуре, на конференцији Народне студентске омладине студената архитектуре 17. априла 1946. оптужена је да је била „активни сарадник окупатора", да је „била у интимним односима са шефом Гестапоа у Пожаревцу" и приликом повлачења Немаца повукла се заједно са њима, али се задржала у Београду. Одлуком народних власти изгубила је право гласа. Податке је дао градски НО Пожаревца.[15] Други пример је Гроф Фрањо, студент VIII семестра машинске технике који је био питомац војне академије Војске Краљевине Југославије и као такав студирао технику. Он је на конференцији Техничког факултета 17. априла 1946. оптужен да се одмах по капитулацији запослио као тумач у Гестапоу у Пожаревцу где га је рат затекао са службом и да је ту радио све до 1943. када је нестао из Пожаревца. Због рада у Гестапоу одузето му је право гласа. Податке је дао студент II семестра технике Милорад Стојановић, на чијем је саслушању као тумач присуствовао оптужени.[16] Оптужбе су, као што се види, биле сличне онима из партијских извештаја приликом уписа и тицале су се односа према НОП-у, окупатору и „домаћим издајницима" као и приватног живота током ратних година. На основу таквих података, многи студенти, од којих су неки били оптуживани још приликом уписа, удаљени су са Универзитета. Међутим, треба рећи да су у лето 1946. већином враћени на факултете, да би им се „дала шанса".[17] Сам надзор политичке прошлости и ставова студената је настављен и током 1947. године, да би од средине 1948. добио нове опште оквире и садржину.

Те нове оквире и садржину дао је сукоб са Совјетским Савезом 1948. и прогањање присталица Информбироа током наредних година, што је пресудно утицало и на живот и рад пожаревачких студената. Према истраживању Момчила Митровића, извршеном на партијској грађи, у различитим деловима Србије се различито реаговало на избијање сукоба у зависности од деловања ибеовске пропаганде, националног и социјалног састава чланства, организационе и кадровске чврстине организације и њеног руководства, географског положаја, итд.[18] Према истом аутору, по-

14 D. Bondžić, *n. d.*, 300-303.

15 Архив Србије, фонд Комитета за научне установе, Универзитет и велике школе НР Србије, ф. 80, бр. 6536, 18. април 1946.

16 Исто.

17 D. Bondžić, *n. d.*, 303.

18 Момчило Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд 1997, 296; Isti, *Ibeovci Srbije 1948-1952. u partijskim izveštajima*, Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine, Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd 1999, 224.

жаревачки крај је био специфичан по активности и броју кажњених ибеоваца (мада се мора нагласити да је пожаревачки крај био много мање значајан по деловању ибеоваца него околни крајеви, Бор, Кладово, Неготин и нарочито Зајечар, који су на нивоу целе Југославије били карактеристични по покушају стварања илегалних информбироовских група). У самом Пожаревцу и околини посебно треба истаћи информбироовску активност групе средњошколаца коју је Градски комитет једно време толерисао, али је брзо интервенисао Обласни комитет и прекинуо њену делатност. Због фрагментарности документације, није могућа прецизна анализа броја изјашњених и кажњених информбироваца у пожаревачком крају и појединим његовим деловима, као ни њихове социјалне и друге структуре, па тако ни броја студената из ове области који су се изјаснили за Информбиро. Иначе, управо је Београдски универзитет био једно од жаришта информбироовске делатности на нивоу целе земље, а међу студентима је било процентуално највише откривених ибеоваца: према неким подацима, на Универзитету је до краја 1948. било 6,03% непријатељски настројених студената од укупног чланства КП, а од тога је било искључено 4,73%.[19] У сваком случају, у недостатку прецизнијих података, може се претпоставити да је и међу студентима из пожаревачког краја било отворених или прикривених присталица Информбироа, док се са сигурношћу може рећи да су њих чинили пре свега пожаревачки средњошколци. Међу њима је свакако било и оних који су се наредних година уписивали на факултет и настављали своје активности на Универзитету почетком 50-их година.

Међутим, почетак 50-их година је био много значајнији по другим појавама и процесима када су у питању Универзитет и студенти, па тако и студенти из Пожаревца и околине. Под утицајем општих промена у политичком, друштвеном, економском и културном животу земље после раскида са Совјетским Савезом 1948. и Трећег пленума ЦК КПЈ децембра 1949, почетком 50-их година дошло је до промене атмосфере на Универзитету. Владајућа партија је тада започела процесе децентрализације и дебирократизације у управљању високим школством, а у области културног и друштвеног живота прокламовала „демократизацију" и „либерализацију". Условно схваћени, ови процеси су довели до раскида са совјетским моделима, догма-

19 M. Mitrović, *Ibeovci Srbije 1948-1952*, 225-226, 230-233; Исти, *Изгубљене илузије*, 296-300. Присталице Информбироа у пожаревачком крају, као и у осталим деловима земље, формирали су илегалне групе, иступали на партијским састанцима, преносили лажне вести и ширили пропаганду, слушали коминформовске радио-станице, писали пароле, врбовали присталице, припремали бекство из земље, надали се новом рату и спремали се за преузимање власти, вршили саботаже, критиковали стање у земљи, итд. Неки од фрагментарнх података говоре да је 1949. из МК Пожаревца искључено 7 информбироваца, у хомољском срезу 3; да су у Великом Градишту и Кучеву постојале групе од по десетак чланова; да су се у млавском срезу за резолуцију изјаснила два члана среског комитета; да је 1951. у бившем пожаревачком округу искључено 25 информбироваца и то у Пожаревцу 7, В. Градишту 8, Кучеву 7, Жагубици 1, у ГК Пожаревац 3 и ГК Костолац 1. У Петровцу их није било, а као посебно проблематичне помињане су партијске ћелије у селима пожаревачког среза Пругово и Александровац.

тизмом и соцреализмом, отварања према свету и до трагања за новим путем у социјализам, и даље под строгим надзором, идеолошко-пропагандним притиском и руководством Комунистичке партије.[20]

У таквим условима почетком 50-их година настала је нова студентска организација, Савез студената Југославије, која је званично конституисана на Првом конгресу у Загребу марта 1952. Савез студената је на темељу Програма КПЈ усмеравао целокупну стручну, друштвено-политичку, културно-уметничку, спортску и забавну активност студената. Током школске године Савез је деловао у универзитетским центрима преко удружења на факултетима и разних спортских и културно-уметничких друштава. Поред тога, да би се студенти држали под контролом и у оквирима организације и за време распуста (а ванредни током целе године), статутом Савеза је било предвиђено да у местима у унутрашњости, ван универзитетских центара, студенти оснивају своја удружења у којима би се окупљали за време летњег и зимског распуста, решавали проблеме студија и организовали стручну, друштвено-политичку, културну и спортску активност.[21]

Удружења студената из унутрашњости су формирана после оснивачког конгреса Савеза студената, пред крај школске године и почетком летњег распуста 1952. године. Тада је основано и удружење студената из Пожаревца и околине. Петог јуна 1952. у свечаној сали Техничке велике школе су се окупили студенти из града Пожаревца и пожаревачког среза, Великог Градишта и рамског среза, Петровца на Млави, Смедерева и подунавског среза (а дан раније, 4. јуна, и студенти из Зајечара-града и среза, Књажевца и тимочког среза, Неготина и неготинског среза, Доњег Милановца, Текије, Кладова, Кучева, Жагубице, кључког, хомољског, борског среза и других крајева источне Србије) ради оснивања удружења.[22] Задатак удружења је био да окупи студенте из поменутих крајева и организује њихов боравак у завичају током летњег и зимског распуста кроз стручне, друштвено-политичке, културно-уметничке и спортске активности, предавања, акције, посете, излете, сарадњу са средњошколцима, омладином, органима власти и локалним масовним организацијама, итд. Слични задаци су поновљени и крајем 1952. године, уочи зимског распуста. Тада су на иницијативу Универзитетског одбора Савеза студената организовани састанци на којима су народни посланици из појединих крајева говорили о локалним проблемима и начинима за њихово решавање и студенти се споразумевали о начину рада током наступајућег

20 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III, Beograd 1988 321-331; Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd 1988, 252-263; Ђ. Станковић, н. д., 205-213, 217-222; *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију, VI конгрес КПЈ (СКЈ)*, Београд 1952, 84-85.

21 Архив Југославије (АЈ), фонд Савез студената Југославије (ССЈ), 145-1-1, Оснивачка скупштина ССЈ, 28. април 1951; АЈ, 145-1-2, Први конгрес ССЈ, 11-12. март 1952; *Prvi kongres Saveza studenata Jugoslavije – materijali*, Beograd 1952, 74; Ђ. Станковић, *н. д.*, 207-208; D. Bondžić, *n. d.*, 168-170.

22 *Народни студент*, бр. 14, 28. мај 1952, 2.

распуста. На Правном факултету су се састали студенти из Пожаревца-града и среза, Великог Градишта, Петровца на Млави, Жагубице, Кучева, ради припреме за зимски распуст и организације делатности на терену.[23]

Међутим, мора се рећи да студенти из пожаревачког краја после оснивања удружења, осим периодичних састанака,[24] нису показивали значајнију активност у свом завичају. Судећи по архивској грађи Савеза студената и писању студентске штампе, удружења студената из Пожаревца и околних срезова су спадала међу најнеактивнија удружења у Србији и њихова делатност је била много слабија и неприметнија него рад удружења у другим деловима Србије. У више интерних извештаја и новинских чланака из прве половине 50-их година о раду удружења у унутрашњости, студенти из Пожаревца и околине се ни не помињу. Већина удружења студената је подстицала и организовала жив друштвени и културни живот у својим срединама, сарађивала са органима власти и масовним организацијама, успостављала међусобне везе, док су студенти из Пожаревца и околних срезова углавном стајали по страни.[25]

То потврђују и неке појединости из самог културног живота Пожаревца, који је током 50-их година био веома жив и разноврстан, о чему сведочи и писање локалних часописа *Развитак* и *Браничево*. *Развитак*, часопис за књижевност, друштвени живот, науку, културу и забаву, покренули су средњошколци пожаревачке гимназије крајем 1954. године, у намери да објављују своје књижевне прилоге, да прате омладински културни, забавни и друштвено-политички живот у Пожаревцу и околини, васпитно и идеолошки делују и раде на зближавању свих слојева омладине, школске, радничке и сељачке.[26]

23 *Исто*, бр. 26, 10. децембар 1952, 4.

24 Чланови удружења студената из унутрашњости пожаревачког, рамског (Велико Градиште), млавског (Петровац на Млави), хомољског (Жагубица) и звишког (Кучево) среза састали су се и 28. маја 1953, уочи почетка распуста, ради припреме активности током лета (*Исто*, бр. 12, 13. мај 1953, 5)

25 За разлику од студената из Пожаревца, студенти из суседних крајева су били много ангажованији и вреднији: студенти из оближње Смедеревске Паланке су средином 50-их организовали спортске сусрете свих студентских удружења Србије, основали омладинску катедру при Народном универзитету, спремали отварање уметничке галерије; студенти из Књажевца су организовали жив позоришни живот, изложбу фотографија, итд. И студенти из осталих делова Србије (Шабац, Лесковац, Панчево, Косовска Митровица, и др.), су спроводили бројне и разноврсне стручне, здравствено-просветне, културно-уметничке и спортске акције. Иначе, на територији Србије 1954. године било је 78 удружења студената у унутрашњости. Видети: АЈ, 145–64–272, Извештај о раду студентских удружења у унутрашњости 1953–1956; АЈ, 145–2–5, Вануниверзитетска делатност ССЈ; АЈ, 145–84–371, Удружење ССЈ среза јасеничког – ЦК НОЈ, 8. април 1954; Политика, бр. 14246, 2. август 1952, 4; *Народни студент*, бр. 15, 3. јун 1953, 1; *Студент*, бр. 2, 12. јануар 1955, 5; итд.

26 О „васпитном" деловању часописа сведочи чланак „О омладинским игранкама у нашем граду", у којем аутор критикује „негативности" на омладинским игранкама, нарочито понашање и начин игре „неких" девојака: „Оне долазе и играју буги-вуги. Ја немам намеру да нападам буги-вуги као игру. И ја сам млад, волим живу, темпераментну игру, али буги-вуги није плод наше стварности, он је туђ, а ми нећемо да будемо плагијатори у игри. Имамо ми своје народне игре које се могу игра-

У неколико бројева који су изашли током 1954. и 1955. године само једном је поменута сарадња студената са локалном омладином, иако је тај вид сарадње био један од основних задатака удружења студената у унутрашњости током боравка у завичају. Реч је о краткој нотици у *Развитку* из септембра 1955. којом је извештено да су током лета ђаци и студенти Малог Црнића приредили „успелу ревију хумора, песама и игара". На програму је била Ђоровићева једночинка „Издаје стан под кирију", популарне народне песме, неколико фолклорних тачака и велики број скечева. Приредба је гостовала и у околним селима, а приход је био намењен разним културним и спортским организацијама.[27] На жалост, таква сарадња је представљала реткост.

Студенти нису показали ни интерес за сарадњу у *Браничеву*, часопису за књижевност, културна и друштвена питања, који је од јануара 1955. године издавао Народни универзитет у Пожаревцу. У овом часопису су о разноврсним темама из разних грана наука и уметности, белетристике, историји и актуелним питањима писали бројни сарадници, научници и универзитетски професори (Ђорђе Паунковић, Милутин Гарашанин, Радомир Лукић, и др.), а простор је нарочито био намењен младим сарадницима из локалне средине.[28]

И у осталим облицима културно-уметничког живота у Пожаревцу, који је средином 50-их година добијао снажан замах, студенти су слабо учествовали.[29] Посебно је упадало у очи одсуство студената у раду

ти. Међутим, овај буги-вуги који оне играју нису вероватно видели ни најчувенији барови САД-а. Ово је прешло сваку границу. Поред тога морал ових девојака бије ружан глас..." Он се потом заложио да се такве девојке избацују са игранки, закључујући: „Њихова мањина као таква, јасно се распознаје у већини осталих, циљ већине у данашњем друштву је да се бори против мањине која утиче негативно на већину, а на њих нико не обраћа пажњу а најмање организације". Момчило Васић, О омладинским игранкама у нашем граду, *Развитак*, бр. 3, децембар 1954, 17–18.

27 *Развитак*, бр. 6, септембар 1955, 17.

28 *Браничево*, бр. 1, јануар 1955, 1–2.

29 Поред излажења два часописа и разноврсне културне, друштвене, спортске и забавне активности омладине Пожаревца и околине, средином 50-их година у Пожаревцу се одвијао све живљи просветни, културни, уметнички, музички, па и научни живот. Центар збивања био је Народни универзитет на којем су током 1954. и 1955, одржана бројна предавања са разноврсном тематиком, више пута гостовали чланови Београдске опере, балета и филхармоније приређујући вече музике Франца Шуберта, опере „Риголето" и „Аида", концертно вече са музиком више композитора, концерт модерног балета итд. Пожаревачки студенти су одржали само једно музичко литерарно вече 7. августа 1954. на којем су изводили композиције Сарасате, Бизеа, Цибулке, Тозелија, Менделсона, Офенбаха, Паганинија, итд. (*Исто*, 73–74). Током новембра 1955. одржано је вече комеморације Иви Лоли Рибару, академија у спомен 100 година од смрти пољског песника Адама Мицкијевича (говорио професор Универзитета Крешимир Георгијевић), у Пожаревцу и Костолцу су гостовали песници Десанка Максимовић, Мира Алечковић, Никола Дреновац, Арсен Диклић, Слободан Марковић (*Исто*, бр. 4, децембар 1955). Следеће године у Пожаревцу су гостовали Оскар Давичо, Васко Попа, Антоније Исаковић и Зоран Мишић; организована је прослава 200 година од рођења В. А. Моцарта са музичким програмом квартета Радио-Београда и предавањем о Моцартовом животу и раду; у организацији омладинског клуба ОУН и Народног универзитета, у Пожаревцу, Костолцу, Љубичеву и другим местима, гостовали су студенти Београдског универзитета из Кине, Бурме, Индије, Мексика, Тоголанда и Шведске,

Народног универзитета, нарочито у раду Омладинске катедре. Народни универзитет је 1956. године славио 30 година рада и тај јубилеј је био прилика за детаљну анализу рада ове установе и истицање њеног значаја у културном животу града и околине.[30] Један од важних облика рада је била Омладинска катедра, основана новембра 1952, на којој су разноврсна предавања држали пожаревачки омладинци, пре свега средњошколци, ученици гимназије, учитељске и медицинске школе. Намера је била да се окупи и подстакне на рад што више средњошколаца, али посебно је истицано да је за квалитет и потпуност рада катедре неопходно да се ангажују и студенти. О томе је писано: „Рад на Омладинској катедри треба да је потпун, а биће потпун и набујаће пуном снагом када се на њој буде појавила сва средњошколска омладина, а круна свега биће појава наше универзитетске омладине на Омладинској катедри. Виша гимназија сваке године шаље на Универзитет десетине студената. Они тамо стичу шира, обимнија и сигурнија знања, а неки се од њих баве и песништвом. Њихов боравак у нашој средини требало би да се осети и у културном животу нашега града, па и њих радосно очекује Омладинска катедра".[31] Од студената је очекивано да пруже млађим друговима драгоцена знања која су стицала на Универзитету и другим високим школама и да тако дају свој допринос културном животу града и раду на „културном преображају" омладине и осталог становништва Пожаревца и околних срезова.

Међутим, очигледно да то није био случај и да студенти из Пожаревца и околине током прве половине и средином 50-их година ни-

посетили школе, претседника сресског НО, електрану, ергелу, пољопривредно добро и приредили вече међународног пријатељства, на којем су говорили о својим земљама. (*Исто*, бр. 2, мај 1956, 71–72; *Студенти*, бр. 9, 1. јун 1956, 4).

30 Народни универзитет у Пожаревцу је основан новмбра 1926. године. После Другог светског рата је дошло до застоја у раду, који је превазиђен почетком 50-их година, када је дошло до снажног размаха рада ове установе и културног, уметничког и научног живота у Пожаревцу. Универзитет је деловао преко три катедре, централне, омладинске и пионирске, издавао је часопис *Браничево* и друге публикације. У складу са временом, поред популарног образовања народа циљ деловања је био и идеолошко-политичко васпитавање и утицај „у духу марксизма". Током прве половине 50-их година на Универзитету је преко 1.000 предавача одржало око 700 предавања, која је саслушало преко 200.000 посетилаца. Међу предавачима су, поред локалних културних и јавних радника и омладинаца, били професори и научници (Никола Вулић, Иван Ђаја, Милан Бартош, Павле Савић...), књижевници (Иво Андрић, Бранко Ћопић...), политичари (Родољуб Чолаковић, Коча Поповић...), уметници (Мирослав Чангаловић, Анита Мезетова...), из Београда, Загреба, Скопља, Новог Сада, Смедерева, Француске, Бугарске, Кине, Индије, итд. Током новембра 1956. у част прославе 30 година рада одржана је свечана академија, 44 приредбе, предавања, концерти, изложбе, итд. *Активност Народног универзитета у Пожаревцу*, Браничево, бр. 3, септембар 1955, 82-83; Војислав Живковић, *Народни универзитет у Пожаревцу*, Исто, бр. 4, децембар 1955, 1–5; Исто, 110–111.

31 Иво Шкарпа, *Омладинска катедра*, Браничево, бр. 4, децембар 1956, 7–8; Исти, *При Народном универзитету Пожаревца*, Развитак, бр. 10, април 1956, 5. На Омладинској катедри су сваког петка држана предавања за које је владао велики интерес. Поред тога организоване су музичке и литерарне вечери. Поред ширења научних сазнања постојао је и идеолошко-васпитни циљ да се у омладинцу формира „нов лик социјалистичког човека". За пет година на Катедри је учествовало око 200 омладинаца и омладинки.

су успели да успоставе сарадњу са другим слојевима омладине, да се уклопе у живу друштвену и културну делатност у свом месту, нарочито у активност средњошколаца и остале омладине, и да нису пружали оно што је средина од њих очекивала, у чему су далеко заостајали и за том средином и за колегама из других крајева Србије.

MA Dragomir Bondzic

The Students From Pozarevac And Its Surrounding, 1945–1955

The life and work of students of Belgrade University from Pozarevac and its surrounding in the first decade after the second World War were similar to the work of all other students in Belgrade, in conditions of afterwar poverly and ideologically-political pressure of governing Comunist Party. In the first years after the war, three phases can be seen and three phenomen. The first period is immediately after the end of the war, during students enrollment at the faculty, the beginning of work of universities and during the first post-war school years. This period is characterised with material problems, as well as with Party's influence and its transmition on students' enrollment and their removal from the faculty because of their bahaviour during occupation and their attitude toward a new regime. Re-investigation of their behaviour during war years, accusation and expelling from the faculty were the usual things which the students from Pozarevac and its surrounding didn't avoid either. The second period is the time of reprisals made on adherents of information bureau at the end of forties and among them there were a numerous students from Pozarevac region whose communists and youth had a specific attitude to the Resolution of information bureau and conflict between the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) and Soviet Communist Party (Bolsheviks) SKP (b). Finally, the period at the beginning of 50s, characterised with more liberal atmosphere of universities in accordance with general processes in Yugoslav state, society and politics of governing party in that period . One of the special characteristics in students' life in those years, which had influence both on life and work of the students from Pozarevac and it surrounding, is the existence of students associations from provinces, which were formed since the spring of 1952 within the founded organization – the Yugoslav Student Association. At the beggining of june 1952 the students from Pozarevac and Pozarevac district, Veliko Gradiste and Ram district, Petrovac on the Mlava, Smederevo and Danube region (and students from surrounding District – Kljuc, Homolje, Bor, and other parts of Eastern Serbia) gathered in main auditorium of Technical High School and talked about the establishing Association in the following period the association worked within proffesional, socio-political, cultural, art and sport activities during summer and winter holidays, students visits, excursions, cooperations with secondary schools' pupils and youth, etc. However it must be emphasized judging according to available sources, the activity of students' association from the mentioned regions was much weaker and less noticable compared with the work of such associattions in other parts of Serbia in that period.

Мр Драгомир Бонджич

Студенты из Пожаревацa и его окрестности 1945-1955.

Жизнь и деятельность студентов белградского университета из Пожаревацa и его окрестности в первом десятилетии после Второй мировой войны проходила как и деятелность всех остальных студентов Белграда, в условиях послевоенной беды и идеологическо-политического давления правящей коммунистической партии. В первых годах после войны можно обнаружить три фазы и в них три феномена. Первый, это период после окончания войны, во время поступления студентов на факультет, начала работы Университета и работы в течение первых послевоенных школьных лет. Этот период характеризуется материальными проблемами, влиянием органов партии и ее трансмиссии на поступление студентов на факультет как и отдаление студентов с факультета. Испытывание поведения студентов в течение военных лет, обвинение и отдаление с факультета не миновало ни многих студентов из Пожаревацa и его окрестности. Второй период это время проведения репрессивных мер к сторонникам Информбиро в конце 40-их лет. Между сторонникам многие студенты из пожаревацкого края, который отличается особым отношением коммунистов и молодежи к Резолюции Информбиро. И период с начала 50-их лет который характеризуется как-то либеральной ситуацией на университете, в согласии с общим процессам в югославском государстве, обществу и политике правящей партии того времени. На жизнь и деятельность всех студентов влияло существование объдинения студентов из внутренности, формированное весной 1952. Оно действовало вместе с только что основаной студенческой организацией – Союзом студентов Югославии. В начале 1952. года в актовом зале Технического заведения собрались студенты из Пожаревацa и пожаревацкого уезда, Великого Градишта и рамского уезда, Петроваца на Млаве, Смедерево, и подунавского уезда (а раньше собирались студенты из уездов – ключкого, хомольского, борского и других краев восточной Сербии) чтобы разговаривали о основании обединения. На собраниях обединения рассматривались специальные общественно-политические, культурно художественные и спортивные вопросы, а в течение летних и зимних каникул пикники, сотрудничество с молодожью. Надо подчеркнуть что деятелность объединения студентов этого края была слабее и незаметнее чем в других краях.

III
ДВА ВЕКА СРПСКО-РУСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА И ВОЈНЕ САРАДЊЕ

UDK 327(497.11)"1809"
327(47)"1809"

Доц. др Михаил Белов
Нижегородски државни универзитет, Руска федерација

СЕРБСКАЯ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА В 1809 Г. И РУССКАЯ ДИПЛОМАТИЯ

Возникновение великосербской внешнеполитической программы обычно связывают с так называемым „Начертанием" И. Гарашанина, составленным в 1844 г. Этот текст с начала XX века, времени первой публикации, неизменно обращал на себя внимание историков. В последние 15 лет, в условиях разрушения Югославской федерации и вооруженных этно-гражданских конфликтов на ее территории, закономерно усилился пропагандистский элемент историографических споров. „Начертание" порой спекулятивно интерпретировалось как доказательство извечного великодержавного шовинизма в сербской политической практике[1]. В свою очередь Р. Люшич вовсе опроверг „великосербский" характер изложенной в нем программы. Он настаивает на том, что „Начертание" – это программа национального объединения сербского народа, лишенная каких-либо шовинистических примесей. Думается, здесь спор приобретает черты терминологического препирательства[2]. Очевидно, во времена Гарашанина титул „великой державы" не имел тех негативных коннотаций, какие он получит позже, в ходе колониальной лихорадки конца XIX века, „империалистических" войн и их критики слева. Напротив, до этого называться „великой державой" было престижно. Соответственно, „Великая Сербия" означала бы для самого Гарашанина лишь территориально обширное, сильное и процветающее, влиятельное на международной арене государство.

В этом смысле идея Великой Сербии родилась раньше 1844 г. При отсутствии доктринального текста подобного „Начертанию", программа независимой и объединенной державы была выдвинута еще в ходе Первого сербского восстания и представлена русской дипломатии двумя депутациями во главе с И. Юговичем-Савичем в Яссах, где располагалась штаб-квартира Молдавской армии, в начале 1809 г.

1 Roots of Serbian aggression. Zagreb, 1993. Пенев Б. Сръбският шовинизъм. София, 1995 и др. Критику этих спекуляций сербскими учеными см. в сб.: Велика Србија: Истина, заблуде, злоупотребе / Уредили В.Ђ. Крестић и М. Недић. Београд, 2003.

2 Љушић Р. Книга о Начертанију. Национални и државни программ Кнежевине Србије (1844). Београд, 1993. С. 98–99. Ср.: Никифоров К.В. Сербия в середине XIX в. Начало деятельности по объединению сербских земель. М., 1995. С. 51–52.

Можно утверждать, что в эпоху „наполеоновских войн“ и последовавший за ними период „венской системы“ называться *действительно* независимыми, если исключить Новый Свет, могли только „великие державы“ – страны, обладавшие достаточными материальными и людскими ресурсами, могущественные в военном отношении. Другого пути к независимости в то время не было, и понимание этой ситуации, как показывают документы, написанные сербскими депутатами, проникало в сознание руководителей и идеологов повстанцев.

Матрицей проекта Великой Сербии следует считать историческое предание о средневековом Царстве Стефана Душана, который в свою очередь вдохновлялся византийской имперской идеей. Она оказалась бумерангом, поскольку была использована против Константинополя странами и народами, входившими, говоря словами Д. Оболенского, в „византийское содружество наций“ – Болгарией времен Симеона, Калояна, Ивана Асеня II и Сербией[3]. Впрочем, до указанного выше рубежа идея возобновления Сербского царства имела слабую политическую актуализацию. Составленные в начале XIX века проекты С. Стратимировича, Й. Йовановича, С. Юговича-Марковича говорили лишь о создании „славяно-сербского государства“ с вассальным статусом. Все это были частные инициативы, кабинетные мечтания либо авантюрные „прожекты“, смиренно обращенные к высшим сферам Российской империи, – первые нетвердые шаги на пути к новой идеологии[4].

События, начавшиеся в 1804 г. в Белградском пашалыке неумолимо влекли христианскую райю и ее предводителей от полустихийного участия во внутриимперском конфликте к вынужденному позиционированию и вполне самостоятельному движению. Это вызвало нарастающий резонанс в сопредельных сербских землях Османской и Австрийской империй. Охваченные надеждами на будущее, беженцы из сопредельных земель провоцировали эффект „узна-

3 Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. М., 1998.

4 Чтения Общества истории и древностей Российских. Кн. 1. М., 1868. С. 238–256. Политические и культурные отношения России с югославскими землями в XVIII в. М., 1984. Док. № 305, 306. С. 399–407. В этом издании „Записка“ Стратимировича опубликована не полностью. Достян И.С. Планы основания славяно-сербского государства с помощью России в начале XIX в. // Россия и славяне. М., 1972. С. 98–107. Грачев В.П. Планы создания славяно-сербского государства на Балканах в начале XIX в. и отношение к ним правительства России // Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.) / Отв. ред. И.С. Достян. М., 1995. С. 4–40. Руварац Д. Митрополит Стеван Стратимировић и Јован Јовановић бачки владика први весници српске слободе // Архив за историју српске православне карловачке митрополије. Сремски Карловци, 1914. Год. IV. Св. 1. С. 90–95. Димитријевић Ст.М. Стевана Стратимировића митрополита карловачког план за ослобођење српског народа. Београд, 1926. Milutinović K. Prvi ideolozi federalističke misli kod južnih slavena // Rad Jugoslavenske akademije znatnosti i umetnosti. Kn. 330. Zagreb, 1962. S. 88–91. Гавриловић С. План Софронија Југовића о српско-руској сарадњи 1804 // Он же. Личности и догађаји из доба Првог српског устанка. Нови Сад, 1996. С. 73–81 и др.

вания“. Вставали из небытия сотни тысяч, миллионы соплеменников, говоривших при всех диалектных различиях на понятном языке, унаследовавших одну и ту же архаическую, христианскую, историческую традицию, оживали легенды, в воображении рисовались неизвестные прежде селения, ширились границы сербской общности.

Иллюстрацией данного тезиса служит письмо Карагеоргия от 26 декабря 1808 г., в котором тот с радостью сообщал о возвращении агента, посланного в соседние турецкие провинции с разведывательными целями. Верховный вождь не поленился перечислить шесть десятков населенных пунктов, в которых побывал этот ходок. Названия удаленных мест дарили радость обретения ранее безвестных сербских братьев. Эта нескончаемая география звучала как мощный аккомпанемент великосербской идеи – не за горами всеобщее выступление, которое свергнет турецкий гнет: „... турки начали отнимать оружие от сербов, а сии начали бежать в горы..., и все там наши люди с оружием, и все нас любят, и за нас спрашивают, дабы как-нибудь от турков избавиться. Также и другие три человека пришли из Белополя и живут уже у меня десятый день, и они также говорят, что только узнают, что мы пойдем к Пазару, тогда и они пойдут, чтоб подъять войско и из оной державы говорят, что может изойти 30 т[ысяч] войска и все под оружием, и чудо великое: есть дома, из которых в каждом доме по 15-ти ружей, только что не имеют достаточно пороху...“[5].

Свой вклад в формирование великосербской идеи внесли, никак не желая того, российские дипломатические и военные чиновники, все чаще по мере развития движения и осложнения отношений с Турцией входившие в контакты (личные и посредством письменных обращений) с представителями повстанцев. Основная задача, которую русские власти были вынуждены решать в этом общении, – внесение элементов системы, сознательности, реализма в требования, выдвигаемые повстанцами. Деятельность Петербурга в этом направлении имела и некоторые неожиданные последствия: национальная идентификация повстанческих предводителей совмещалась с политической. В их сознании происходило отождествление самих себя с полномочными предводителями всего сербского народа (именно так их именовали русские чиновники разного уровня), которые должны отстаивать интересы Сербии на международной арене.

Однако после не слишком удачного начала русско-турецкой войны и Тильзитского мира (1807 г.) стало ясно, что сербы Белградского пашалыка могут рассчитывать лишь на обретение автономного статуса в составе Османской империи. Разрыв в понимании перспектив между повстанческими предводителями и русской дипломатией создал силовое поле идейного и эмоционального напряжения в процессе выработки

5 Први српски устанак: Акта и писма на српском језику. Књ. 1. 1804–1808 / У редакцији Р. Перовића. Београд, 1977. № 451. С. 416–417.

великосербской программы, дополнительно усиленное время от времени возобновляющимися приступами грекофобии, которая воплотилась в легенде о „фанариотском заговоре“ против Сербии. А в центре этого мифического заговора по воле обстоятельств оказалась фигура русского дипломатического представителя К.К. Родофиникина. Отсутствие доверительных отношений между ним и сербскими старейшинами из так называемой „австрийской партии“, стимулировало в них дух соперничества, патриотическую экзальтацию, сознание своего особого предназначения, своеобразно понятой „ответственности“ перед Сербией, почти безотчетную подмену частных интересов „желанием народа“.

Разработка Родофиникиным проектов государственного устройства Сербии осенью 1808 г. вызвала ответную активность деятелей „австрийской партии“. В то время как планы русского агента предусматривали создание на базе Белградского пашалыка (с присоединением к нему некоторых новых территорий) полунезависимого сербского государства, его белградские оппоненты попытались обзавестись формальными атрибутами независимой державы – национальной валютой, регулярной армией и дипломатией. Последняя задача и была возложена на депутацию Юговича.

До 10 января 1809 г. главнокомандующий А.А. Прозоровский еще не представлял точно, что ему делать с сербскими депутатами, задержанными в Бухаресте. Но тут он получил письмо товарища министра иностранных дел А.Н. Салтыкова, который излагал мнение царя на проекты решения „сербского вопроса“[6]. Александр I высказался в том духе, что „российский агент [должен] пользоваться властию, основанною на *взаимной доверенности* (здесь и далее курсив мой. – *М.Б.*), отдаляя все то, что может оскорбить самолюбие народа...“. Позднее (19 января 1809 г.) Салтыков сообщал, что царь озабочен „неустройствами“ в Сербии и „крайним недоверием“ к Родофиникину, что „может произвести в грубом и легковерном народе колебания, если не будет предупреждено благовременными внушениями“[7]. Очевидно, эти слова произвели на главнокомандующего глубокое впечатление. Теперь Прозоровский знал, как ему вести себя с депутатами: он должен восстановить „доверенность“ сербов к русским властям, то есть исправить ошибки Родофиникина и выполнить царскую волю.

Первая встреча, состоявшаяся 13 января, обнадеживала. Однако Прозоровский рано радовался. За фазой устного общения последовал обмен письмами. Для начала 14 января 1809 г. сербские депутаты попросили дать им письменное удостоверение русского покровительства, которым бы они могли успокоить своих товарищей, напра-

6 [Ульяницкий В.А.] Материалы к истории Восточного вопроса в 1811–1813 гг. М., 1901. С. IX–XII.

7 Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 52–53.

вивших их в Санкт-Петербург[8]. Немного подумав, 16 января главнокомандующий направил им ответ, в котором удостоверял именем российского императора и властью ему данной покровительство России над Сербией[9]. Посланцы Белграда (режиссером этих действий, очевидно, был Югович) реагировали быстрее; их требования становились радикальнее, карты постепенно раскрывались. 17 января 1809 г. сербские депутаты обратились к Прозоровскому с письменной просьбой подтвердить обещание, сделанное в начале войны тогдашним главнокомандующим Молдавской армией генералом И.И. Михельсоном (на самом деле в его обращении не было обещаний, а лишь намеки и призывы) и обеспечить независимость Сербии гарантиями „великих“ держав. Со своей стороны сербы брали на себя обязательство помогать России „против всякого супостата“[10]. Прозоровский вынужден был ответить на это отказом[11], чтобы, как рассуждал он в послании Салтыкову, „... не подавать виду державам французской и австрийской, будто Россия желает простереть власть свою и на правом берегу Дуная“[12]. При тех или иных обстоятельствах подобный документ мог быть использован против России.

Только теперь главнокомандующий начал понимать, что депутаты говорят не все. Их уклончивая позиция на самом деле оказалась более жесткой, чем могло показаться ранее. Покопавшись, Прозоровский нашел в архиве Молдавской армии черновик злополучного письма Михельсона и отослал его в Петербург[13], а в послании Родофиникину от 21 января 1809 г. рекомендовал особую тактику в обращении с сербами: „слово подданство… неясно выговаривайте“[14]. Между тем, депутаты (Югович) продолжали бомбардировать главнокомандующего письмами с интервалом в один-два дня[15].

К переговорам были привлечены новые лица. 20 января, неделю спустя после первой встречи, с депутатами побеседовал М.И. Кутузов. Говорил опять только Югович. Речь снова зашла об обещании Михельсона. Кутузов не столько возражал, сколько слушал и задавал вопросы. Пересказывая содержание этого разговора Родофиникину, Прозоровский заодно сообщил и разработанную им стратегию убеждения: „Сербы должны согласно с волею покровителя их, довольны быть сперва малым, а впредь, может быть, и больше получить. Порта Оттоманская

8 Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия. Кн. 2. М., 1983. № 44. С. 55–56.
9 Там же. № 45. С. 56.
10 Там же. № 47. С. 62.
11 РГВИА. Ф. ВАУ. Д. 394. Ч. 5. Л. 31–32. А.А. Прозоровский – депутатам, 18 января 1809 г.
12 Первое сербское восстание… № 46. С. 58.
13 РГВИА. Ф. ВАУ. Д. 394. Ч. 5. Л. 78–80об. [Ульяницкий В.А.] Материалы… С. XIII–XIV. А.А. Прозоровский – А.Н. Салтыкову, 9 февраля 1809 г.
14 РГВИА. Ф. ВАУ. Д. 394. Ч. 5. Л. 43–47.
15 Там же. Ч. 5. Л. 39, 42. Депутаты – А.А. Прозоровскому, 19 и 21 января 1809 г.

приходит уже в совершенное падение, то и опасаться ее не для чего...“[16]. Однако в доводах Прозоровского легко обнаруживались прорехи. Ссылаясь на пресловутое письмо Михельсона, депутаты были в праве спросить: насколько твердой и последовательной является воля их покровителя? Во-вторых, как долго сербам ждать падения Османской империи? Будет ли Россия и в будущем помогать им в борьбе против Турции?

После беседы с Кутузовым русскую штаб-квартиру покинули два депутата, которые, по сути, бездействовали, и в Яссах остался один Югович. Это отнюдь не означало, что инцидент был полностью исчерпан, и Прозоровскому с Кутузовым удалось во всем убедить депутатов. Скорее, наоборот. 3 февраля Югович был вновь приглашен к Прозоровскому на обед. Здесь же присутствовал надворный советник Сиверс, которому поручалось „вести с ним разговор <...>, дабы, с одной стороны, выведать настоящее расположение сербов, а с другой, мало помалу издалека склонить сего депутата на нашу сторону, употребляя... и обещания награждений и тому подобного“[17]. Ничего „подобного“ сделать не удалось, однако на этом обеде, а также на состоявшейся два дня спустя 5 февраля встрече один на один Юговича и Сиверса, были, наконец, изложены подлинные мотивы отправления депутации („настоящее желание сербского народа“) и соответствующая им великодержавная программа. Для начала Югович заявил, что „будто в прошедшем году сербы с герцеговинцами и черногорцами тайный сделали союз, чтобы в случае войны противу турок общими силами действовать и стараться выгнать из Боснии или покорить всех находящихся там жителей магометанского закона“. В случае удачи освобожденные территории должны были признать „верховным над собою вождем“ Карагеоргия. „Все сие доказывает, – удрученно заключал обманутый главнокомандующий, – что сербские депутаты в первом их разговоре со мною скрывали истину...“. Посланник Белграда подтвердил даже готовность убить Родофинкина – Порозоровский ранее был убежден, что это преувеличение, – если бы тот „... восхотел склонить Сербский Совет к отмене тех их требований“[18].

В беседе с Сиверсом Югович в устной форме передал пункты инструкции, якобы полученной депутатами по отправлению из Белграда в Петербург. Сиверс их добросовестно запротоколировал: „1. *Сербия требует* непременной и совершенно безусловной независимости от Турции... 2. Границу Сербии легко можно учредить, по исходатайствовании первого пункта. 3. Ежели Турция на первый пункт не согласится, то сербы желают, чтоб Россия у прочих соседних держав испроси-

16 Там же. Ч. 5. Л. 43–47. См. также: Л. 50–51. А.А. Прозоровский – А.Н. Салтыкову, 26 января 1809 г.

17 [Ульяницкий В.А.] Материалы… С. XIII–XIV (в извлечениях). Полностью: РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 68–72.

18 Там же.

ла гарантии на самостоятельность Сербии и с той стороны Сербию обеспечила. В том самом сербы полагают главнейший предмет покровительства России над Сербией. 4. [В случае неудачи] предоставить сербам на волю вновь начать войну противу турок. 5. По окончании и той войны, сербы обещают не делать с турками миру без влияния России. Секретный пункт: Сербия обещает сохранить всегдашний союз с Россией и содействовать с нею противу всякого неприятеля“[19].

Можно сопоставить содержание этих пунктов с тем, как излагали задачи депутатов „конфиденты“ Родофиникина и (или) он сам[20]. Совпадение, пожалуй, только одно – в обоих случаях депутаты должны были заявить в Петербурге о желании и готовности повстанческого руководства продолжать борьбу вплоть до завоевания полной независимости Сербии вместе с Россией или даже без нее. Дальше начинаются различия. Если в варианте, изложенном в донесении Родофиникина, депутаты собирались просить царя прежде всего о материальной помощи – деньгами и оружием, – то, согласно Юговичу, возможная помощь России повстанцам сведена исключительно к дипломатической поддержке. Действительно, просьбы о материальной помощи как-то не вязались с желанием быть полностью независимыми (в том числе и от России). Напротив, в пунктах Юговича, зафиксированных Сиверсом, можно видеть заявление о самостоятельной внешней политике повстанческой Сербии. Обращает на себя внимание формулировка первого пункта – безапелляционное требование Сербии к прежней своей покровительнице. Унизительные просьбы остались в прошлом. Конечные цели повстанцев не подлежат согласованию с иностранной державой, а предметом обсуждения может быть лишь характер совместных действий.

С этим связано, наверное, и отсутствие в пунктах Юговича положения о признании верховной власти Карагеоргия, присутствующего в варианте из донесения русского агента. По-видимому, Югович, переживая и обдумывая задержку депутации, „напаиваясь“, как сказал бы Родофиникин, уязвленным самолюбием, отождествляемым с чувством национального достоинства, беседуя затем с русскими военными-дипломатами, пришел в конце концов к выводу, что разговор о характере власти в повстанческой Сербии означал бы признание вмешательства Петербурга в ее внутренние дела, то есть противоречил провозглашенному принципу полной независимости. Вопрос о власти уже решен, и Россия должна согласиться с этим, так же как и с правом сербов помимо нее заключать союзы с потенциальными инсургентами на сопредельных турецких территориях, вести войну или заключать мир. В последнем случае предусмотрено только „влияние“ России, что само по себе звучит довольно расплывчато.

19 [Ульяницкий В.А.] Материалы... С. XIII.

20 РГВИА. Ф.ВУА. Д. 394. Ч. 4. Л. 70–83об. К.К. Родофиникин – А.А. Прозоровскому, 18 декабря 1808 г.

Компенсацией за это своеволие служит „секретный пункт“ предполагаемого соглашения с царем, обещание воевать против всякого его неприятеля. Он нарушает принцип равноправия в отношениях, свойственных независимым государствам: от Петербурга требуется лишь дипломатическая поддержка, Сербия же берет на себя одностороннее обязательство участвовать в войнах России при любых обстоятельствах. Только вот пункт о независимости Сербии вовсе не секретный, а самый основной. И потом: какую реальную помощь может оказать Сербия России? Каков объем взятых обязательств? Последняя формулировка звучит слишком абстрактно. В таком контексте и в таком виде значение „секретного пункта“ изначально обесценивается.

В пунктах Юговича имеются и другие несуразицы. Например, положение о границе, которую, оказывается, „легко учредить“, хотя вопрос о границе нового государства всегда является принципиальным. На самом деле, данная формулировка просто отстраняет Россию от участия в определении сербской территории, микширует утопический проект Великой Сербии как не подлежащий обсуждению. Но главное – пункты Юговича носят сугубо теоретический или, точнее, идеологический характер. Они выражают не реальное, а желаемое. Эти положения – не основа какого-либо союза, но манифест, провозглашающий сербскую независимость и, следовательно, новое качество в отношениях с Россией.

Готовы ли были официальные лица России к такому повороту? Обескураженный Прозоровский терялся в догадках, что предпринять и как разговаривать с Юговичем. В послании Салтыкову он предположил, что „... склоняться на требование сербов было бы несовместно с высочайшею Государя Императора волею. <...> Не остается мне иного средства как присовокупить к мирному трактату [с Портой] особую секретную статью того содержания, что если бы сербы не довольны были постановлениями в рассуждении их и начнут вновь войну с турками, то Россия уже не будет соучаствовать в дальнейших их военных действиях“. Главнокомандующий вполне осознавал утопичность программы Юговича и выражал уверенность в том, что в результате войны сербы „побиты будут“ и вновь обратятся за помощью к России. „В заключении всего должен я здесь сказать, – выстраивал приоритеты Прозоровский, – что при постановлении мира с Портою первою моею обязанностию почитаю соблюсти интересы России... , а интересы Сербии составят уже предмет второстепенной важности, так что если нужно жертвовать чем либо, то предпочту жертвовать сербами, нежели Россиею“[21]. Хотя подобная откровенность годилась для письма министру, Прозоровский надеялся то же самое, но более деликатно объяснить и Юговичу. Впрочем, главнокомандующий понимал, что дело не только в нем, и перемены могут последовать после возвращения двух других депутатов на родину.

21 [Ульяницкий В.А.] Материалы… С. XIII–XIV.

Тем временем Салтыков в Петербурге, следуя за соображениями императора, формулировал новую стратегию в отношениях России с повстанческой Сербией. Наступающий Век национализма требовал адаптации политики покровительства над балканскими христианами, сложившейся во времена Петра I и Екатерины II. Еще не зная о пунктах, продиктованных Юговичем, Салтыков в тот же день 5 февраля 1809 г. (знаковое совпадение!) подтвердил возможность приезда сербских депутатов в северную столицу и отказ России от вмешательства во внутренние дела Сербии, то есть от участия в выработке основ ее государственного устройства: „Тогда сербы не по одной только наружности, но *действительно* будут независимы, и *при случае* могут быть нам полезны“, – утверждал высокопоставленный дипломат[22]. Дистанция в отношениях с независимой Сербией, по мнению Салтыкова, позволяла опровергнуть обвинения соседних держав в наличии у России экспансионистских планов относительно западной части Балканского полуострова.

Безусловно, вышеприведенные рассуждения Салтыкова содержали существенные лакуны. Во-первых, существовала проблема правового оформления и международного признания сербской независимости. Во-вторых: обретение „действительной“ независимости отнюдь не сводилось к отказу России от покровительства над Сербией – у нее для этого недоставало многих ресурсов (материальных, военных, политических), поэтому поиск нового протектора был бы неизбежен. И, в-третьих, как конкретно следует выстраивать новые отношения с Сербией, в случае если Россия в одностороннем порядке признает ее независимость? Над этими проблемами не мог не ломать голову Прозоровский.

Пока новая сербская депутация собиралась в путь и находилась в дороге, Прозоровский и некоторые из его подчиненных продолжали вести задушевные беседы с остававшимся в Яссах Юговичем[23]. Главнокомандующий заверял своего собеседника, что говорит с ним „… как истинный друг сербского народа, желающий по единозаконию, по единоплемению и по собственной наклонности споспешествовать благоденствию сербов“. Он сомневался в существовании союза югославянских народов под эгидой Белграда, но, допуская теоретически такую возможность, корил Юговича за то, что этот факт так долго скрывался повстанцами от России, в то время как „... откровенно и чистосердечно мы (русские. – *М. Б.*) с ними обходимся и как то прилично следует свойству и нраву единоплеменников народа сербского“[24].

Главнокомандующий старательно подбирал слова. С одной стороны, он хорошо помнил царское указание: русское влияние должно опи-

22 Там же. С. XII.

23 Дубровин Н.Ф. Сербский вопрос в царствование императора Александра I // Русский вестник. 1863. Т. 46. № 7–8. С. 552–557.

24 Там же.

раться на доверие сербов к России. Прозоровский, как видно из приведенной выше цитаты, понимал, что доверие – вещь хрупкая, требующая взаимности. С другой стороны, он испытывал серьезные затруднения „... в соглашении желаний *или лучше сказать требований* сербов, объявленных их депутатом Юговичем, с настоящими интересами России и в отношении ея к прочим сильнейшим европейским державам“[25]. Проблема заключалась не только в расхождениях между русской дипломатией и позицией повстанческих вождей, но и в форме выражения сербских интересов, ломающей логику отношений покровительницы и ее клиентов. Достаточным ли будет прежний капитал доверия в ситуации, когда посланец Белграда пытается говорить от лица, представляющего независимое государство, блефуя или впрямь не понимая условность этой независимости? Чем измерить степень доверия в отношениях с повстанцами и как его закрепить? Одно дело – доверие просителя, во всем зависящего от своего благодетеля. Такое доверие – данность, не подлежащая обсуждению. Другое дело – доверие между договаривающимися равными сторонами. Но ведь Россия и Сербия не равны!

Двойственность ситуации изводила Прозоровского. Наконец, главнокомандующий подобрал сильный аргумент, с его точки зрения, подрывающий великосербские притязания собеседника: „В разговоре моем с Юговичем ... я ему сказал, что[бы] они относительно составляемых ими требований ни под каким видом не ссылались на народ, который истинно и всем сердцем предан России и в непросвещении своем слепо повинуется старейшинам, им управляющих по собственному произволу, и что сии... образуют таковые несовместные требования для личных их выгод...“[26]. Прозоровский отказывал Юговичу и другим сербским вождям в праве говорить от имени народа (нации). Идеологической модели, в которой единство сербского народа обосновывало его стремление быть независимым, главнокомандующий противопоставлял модель, где „идеологи“ Великой Сербии отделены и изолированы от остального народа частными интересами, а сам народ от мира идей – „непросвещением“. В другом месте Прозоровский развивал ту же мысль: „... таковых намерений (изложенных Юговичем. – *М. Б.*) народ сербский, конечно, иметь не мог, ибо *народ везде одинаков, без просвещения и понятия о политике не имеет*...“[27].

Принцип народного суверенитета, имманентно присутствовавший в выдвинутой Юговичем программе, опровергался в той же идейной плоскости, в которой он и возник. Его практической реализации должно предшествовать народное *просвещение*, а до этого еще далеко.

25 [Ульяницкий В.А.] Материалы… С. XIV–XVI. А.А. Прозоровский – А.Н. Салтыкову, 23 февраля 1809 г.

26 Там же.

27 РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 173–177об. А.А. Прозоровский – депутатам, 7 марта 1809 г.

Национальная идеология как система актуальных политических установок, так можно переформулировать мысль Прозоровского, не могла иметь твердой опоры в наивном массовом сознании. При этом именно „непросвещение“ сербского народа, с точки зрения главнокомандующего, служило залогом восстановления доверительных отношений между Россией и повстанцами – покровительницей и теми, кому это покровительство оказывалось.

Неизвестно, как реагировал на данную аргументацию Югович. Его ответы на этот счет не получили отражения в бумагах Прозоровского. Но как бы там ни было, беседы с ним по существу свелись к дискуссии об интересах сербского народа и его роли в политике. Национальная идеология прямо и косвенно признавалась как факт сознания (по мнению русских властей, неадекватный реальности), а сама эта идеология в ходе полемики получила новый стимул для развития.

Хотя Прозоровский считал планы, изложенные Юговичем, авантюрой, он не отрицал возможности их реализации: „Мысли ныне сербами обнаруженные, кажется достаточно показывают настоящее их расположение, которое *по невежеству*, с одной стороны, а *по мечте, в них вселившейся*, с другой стороны, при удаче... непременно бы были приведены ими в действие. Для увеличения и распространения владычества своего, конечно, начали бы они тотчас возмущать своих единоверцев, как то: австрийские сербы (число коих до двух миллионов простирается), герцеговинцев, черногорцев, боснийских христиан, далматинцев, албанцев, болгар и так далее, дабы исторгнуть их возмущениями... и присоединить к своему царству...“. Все это неминуемо приведет к величайшим затруднениям в балканской политике России, поэтому наиболее благоприятный вариант, который главнокомандующий намеревался отстаивать на переговорах с Турцией, сводился к тому, чтобы сербы остались „... в той степени умеренной или, лучше сказать, *ограниченной свободы и независимости*, в которой *по нраву и по непросвещенности* их еще оставаться должны, а Россия, наконец, сохранит покровительством и пособиями навсегда то над сею *нациею* влияние, которое ей при встречающихся разнообразных случаях может быть нужно и полезно“[28].

Общего мнения относительно будущего Сербии достигнуть так и не удалось. Прозоровский видел в упрямстве Юговича стремление выторговать более выгодные условия и на некоторые уступки в формулировках, столь важных для любой идеологии, главнокомандующий, как видно из вышеприведенной цитаты, все-таки пошел. Высшей инстанцией, призванной разрешить спор, участники переговоров взаимно признали сербский народ. 19 февраля после беседы с Кутузовым Югович подал Прозоровскому записку о том, что собирает-

28 [Ульяницкий В.А.] Материалы... С. XIV–XVI.

ся известить повстанцев относительно разработанных русскими властями планов решения сербского вопроса – прелиминарные статьи на переговорах с турками[29]. „Я сим утешился известием, – сообщал Прозоровский Салтыкову, – уверен будучи, что *народ на мое постановление согласится*“[30]. Интересно, как главнокомандующий представлял себе опрос сербского народа и подведение его итогов? Неужели он верил, что такое возможно? Включившись в идеологическую дискуссию, Прозоровский на время выпал из реальности, во всяком случае, пока писал письмо министру, и впал в столь же идеологическое заблуждение. Впрочем, он лишь следовал указаниям Александра I, рекомендовавшего ранее „... узнать мысли и желания сербского народа, а потом стараться удовлетворить оные по мере податливости“[31]. Даже если Прозоровский не верил в возможность этого, он мог считать свою миссию выполненной.

22 февраля 1809 г. в 7 часов вечера главнокомандующий вручил сербскому депутату подорожную. Однако расставание было недолгим в связи с приездом в Яссы новой депутации, членом которой и председателем (?) являлся тот же Югович[32].

1 марта 1809 г. вновь прибывшие депутаты представили целый пакет документов, подтвердивших худшие опасения Прозоровского. Закончившаяся было дискуссия возобновилась вновь. Кнез Й. Стефанович в запротоколированном разговоре с Й. Рашковичем[33] в частности заявил, что повстанцы желают „... границы Сербии простереть по реку Марицу, то есть по самый Адрианополь. Восстановить независимое под покровительством России Сербское царство с присовокуплением к оному Видина, Ниша, Нового Пазара, одним словом всего того, что в древние времена составляло оное Царство. Иметь свободное по Дунаю плавание до Черного моря. Делать собственную в земле монету из рудников в оной состоящих. Завести себе регулярные войска. Иметь своих посланников и консулов по примеру других держав...“[34]. Рашкович в свою очередь стал убеждать Стефановича, что независимое княжество или же республика в Сербии пока не может быть учреждена, равно как невозможно и восстановление средневеко-

29 РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 175–175об.

30 [Ульяницкий В.А.] Материалы… С. XIV–XVI.

31 Там же. С. XII.

32 О прибытии депутации в Бухарест и отправлении в Яссы 20 февраля сообщил Прозоровскому генерал-майор Е. Г. Цукато. См.: РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 159.

33 Й. Рашкович выдавал себя за потомка сербских князей, чья власть до конца XVII века сохранялась на территории Старого Влаха. См.: Ристић М. Стари Влах. Београд, 1963. С. 256–262. Командованию Молдавской армией Рашкович предъявил рекомендательное письмо афонских монахов из монастыря Хиландар. АВПРИ. Ф. 180. Оп. 517/1. Д. 2660. Л. 173–173об. Позднее Рашкович именовал себя „… князь и граф, господарь землям в пределах Рассеи в Илирии и консул белградский и в Сербии князь“. Архив САНУ. Бр. 656. Й. Рашкович – Е. Сергиевичу, 14 февраля 1817 г.

34 РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 166–167.

вых сербских границ. Он предлагал „... довольствоваться тем, что [повстанцы] сейчас занимают с присовокуплением одной толь малой области, называемой Рашка, и части Старого Влаха, состоящей из двух уездов, которые по 1679 год управляемы были собственным князем“[35].

Под напором экзальтированного радикализма повстанческой дипломатии русская сторона шла на некоторые уступки. В беседе с Кутузовым 12 февраля Югович заявил, что „... никогда не согласится [народ], ни на рабство, ни на отдачу шести крепостей, ни же на выдачу христиан к сербам перешедших, надеясь на Бога и на единородных своих сербов, вне Сербии живущих“[36]. Прозоровский в двух прелиминарных статьях для переговоров с турками учел эту позицию[37]. Уступки русских военачальников-дипломатов укрепили уверенность посланцев Белграда в своих силах и заслугах перед сербским народом. Но и они корректировали свою позицию.

Требования сербов были кратко сформулированы в меморандуме и памятной записке от 1 марта 1809 г.[38]. В первом документе было выражено „крайнее сожаление“ в связи с тем, что „манифест“ Михельсона, который считался повстанцами основой русско-сербских отношений, и другие обещания, им сделанные, „ныне объявлены недействительными“. Поэтому предлагалось, чтобы „...соотношение сербского народа с Россией наперед постановлено было некоторыми секретными и ясными пунктами, которые [бы] навсегда свою силу имели...“. Иными словами, депутаты требовали поставить отношения между повстанцами и Россией в некие документальные рамки, заключить тайный военно-политический союз. Более того, необходимость документального оформления русско-сербских отношений связывалась с негативным опытом взаимодействия балканских христиан с Петербургом, который был усвоен повстанцами, то есть стал пищей для политико-идеологической рефлексии. В памятной записке конкретизированы пункты возможного договора. Повстанцы готовы были придерживаться линии России по всем политическим вопросам, отказывались от заключения сепаратного мира с Портой, обязывались быть постоянными военными союзниками России в будущем и придерживаться нейтралитета лишь по ее соизволению. В свою очередь от России требовалось признание Карагеоргия князем сербского народа, материальная помощь в размере нескольких тысяч ружей, пушечных ядер и 1 миллиона пиастров, гарантии целостности и неприкосновенности „всех провинций сербских“ (включая Боснию, Герцеговину и Черногорию), а также обязательство вести переговоры с турками по сербскому вопросу лишь с участием представителей повстанцев.

35 Там же. Ср. с запиской Родофиникина (2 ноября 1808 г.) и примечаниями Прозоровского: Дубровин Н.Ф. Ук. соч. С. 565–570.

36 Первое сербское восстание… Кн. 2. № 50. С. 64–65.

37 РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 175–175об.

38 Первое сербское восстание… Кн. 2. № 53, 54. С. 66–68.

Новые требования носили кентаврический характер. В них есть нечто от положений, пересказанных Родофиникиным со слов конфидентов еще в декабре 1808 г., и нечто от пунктов, сообщенных Юговичем Сиверсу 5 февраля 1809 г. Казалось бы, депутаты сняли категорическое требование о предоставлении Сербии независимости, что являлось основным камнем преткновения на переговорах в русской штаб-квартире. Так, да не совсем. Требование подписать некий договор между Россией и Сербией подразумевало признание за Белградом суверенных прав, то есть то же самое признание независимости. Правда, модель отношений, предписанную первомартовской запиской, следует считать более реалистичной в том только смысле, что она отнюдь не предполагает равенства в отношениях с Россией. В ней можно усмотреть готовность Сербии в случае признания ее суверенитета отказаться от его части (ведения самостоятельной внешней политики) в пользу Петербурга. То есть речь идет о превращении Сербии в вассальное по отношению к России государство. В пунктах Юговича подобная модель, как показано выше, была выстроена менее последовательно. Конечно же, для России в силу неминуемых дипломатических осложнений данный вариант решения сербского вопроса был неприемлем.

Ознакомившись с заявлениями новой сербской депутации, Прозоровский в очередной раз убедился в тщетности всех своих усилий. Описав круг, переговоры с сербскими депутатами вернулись в свою исходную точку. Выдержав паузу, а главное, получив отказ Порты на требование выслать из Константинополя английских уполномоченных (еще в декабре 1808 г. Турция заключила союзный договор с Англией), что сулило скорое возобновление военных действий, главнокомандующий 7 марта дал подробный ответ „господам депутатам народа сербского“[39]. На протяжении всего этого длинного внушения Прозоровский мучительно искал верную интонацию. Он то доверительно увещевал, то журил, то терпеливо разъяснял все затруднения и обстоятельства европейской политики, то бросал обвинения в интриганстве.

Приближение военной кампании преподносилось как главный презент – deus ex machina: „Что же после сей войны последует и какая участь тогда всем судьбою предопределена, того уму человеческому постигнуть или предвидеть не предоставлено, а известно оно только единому Богу, нас создавшему“. Прозоровский осуждал поступок Михельсона, без каких-либо полномочий на то предложившего сербам независимость, „да и согласуется ли со здравым рассудком преждевременно... что-либо решительно обещать“. Сам Прозоровский, ничего *решительно* не обещая, все-таки намекал, что в случае успешных воен-

39 Первое сербское восстание... Кн. 2. № 55. Ком. 2. С. 68–70. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 173–177об.

ных действий (тут многое зависит от самих повстанцев) все возможно. Тем самым он, безусловно, поощрял рвение сербских вождей: „... теперь, когда, по-видимому, наступает время войны, можно говорить с большой откровенностью“. Однако далее просил сохранить сказанное „без дальнейшей огласки“.

Со всей откровенностью главнокомандующий вылил на депутатов и целый ушат холодной воды. Россия не может выделять „чрезвычайно большие суммы для сербов“, поскольку вынуждена в настоящее время вести военные действия в трех концах необъятной империи, но как помогала, так и будет помогать впредь. Александр I дал обещание не присваивать земель на правом берегу Дуная, иначе ему пришлось бы вести войну с другими державами – Францией и Австрией. Представленные в русской штаб-квартире проекты воссоздания Великой Сербии, „... сочиненные разве одною частью поглаварей, совершенно подобны сновидению“, а их сочинители „не имеют ни малейших сведений о политическом положении европейских держав...“ – здесь старый князь не пожалел жестких слов. Любопытно и то, что в великосербских планах Прозоровский увидел стремление „... истребить и уничтожить вовсе турецкое правительство в Европе и восстановить другую Греческую империю“, – как могли на эту „догадку“ прореагировать сербские грекофобы? А князь, между тем, продолжал: „Я вам на первом шагу вопросил бы, кто должен быть императором сей восстановляемой империи, или же прожектеры сербские кого-либо к тому назначат?“. Ответ Прозоровского призван был поставить точку в полемике, но последнее слово, последний полемический выпад главнокомандующий оставил за собой. На самом деле он не мог не знать или не помнить, что повстанческие депутаты уже назвали ему имя правителя будущей Великой Сербии – имя верховного вождя Карагеоргия. Прозоровский безапелляционно указывал своим риторическим вопросом на династический принцип власти, действующий среди „великих“ держав, под который персона гайдука и свинопаса Карагеоргия ну никак не подпадала, так что эскапада главнокомандующего прямо-таки граничила с оскорблением.

Прозоровский объяснил депутатам, что характер их миссии и заявления, ими сделанные, поставили под вопрос покровительство России в отношении Сербии: „Я не могу соделать лучшего и вернейшего уподобления как того, что покровитель есть отец, а покровительствуемые народы его дети. Какие же то будут дети, если они секретно от отца своего сами собою секретно распоряжаться станут? <...> Может ли государь император быть покровителем такого народа, который вопреки высочайшей его воле поступает?“ Иными словами, Прозоровский давал понять, что амбициозные планы и действия повстанческого руководства могут привести в конечном итоге к утрате ими покровительницы в лице России – отец может в крайнем случае отказаться от своих детей, если

его вынудят на то их недостойные действия. Повстанческие вожди должны выбирать: либо независимость без признания, либо покровительство без возражений. Угроза была выражена в предупредительном тоне, но достаточно ясно. В конце концов Прозоровский также ясно указывал депутатам на дверь: „В настоящем же положении дел России с Портою... нахожу в дальнейшем пребывание здесь господ депутатов излишним...“. Депутаты получили письма Прозоровского к Карагеоргию и Совету, 30 тысяч пиастров, и вместе с ними в Сербию помогать Родофиникину отправился надворный советник Ф.И. Недоба[40]. В инструкции Недобе Прозоровский просил его объяснить Карагеоргию, что восстановление „греческой империи“ – дело совершенно невозможное: „Но таковое объяснение можете вы ему давать токмо словесно, а письменно ни под каким видом не сообщайте, дабы то не могло быть предъявлено актом“, – предупреждал главнокомандующий нового агента[41].

Как могли воспринять слова Прозоровского сербские депутаты, а также Карагеоргий, М. Милованович и другие повстанческие предводители после того, как их посланцы из Ясс возвратились обратно в Белград? Скорее всего, эта реакция была не совсем той, на которую рассчитывал главнокомандующий, надеявшийся направить их на путь истинный – путь умеренности и благоразумия. Прозоровский заблуждался на тот счет, будто великодержавная идея – это род безумия, болезнь, случайно охватившая „часть поглаварей“, от которой можно избавиться простой прививкой „здравого смысла“. Мифология Великой Сербии, как показал опыт общения с повстанческими вождями Родофиникина, от „здравого смысла“ отталкивалась, ему противостояла. Ущемленные чувства собственного достоинства и тайной правоты, идентификация выдвинутых идей с интересами всего сербского народа (это компенсировало неудачи и внешнее непонимание) должны были только усилиться в сознании тех, кто направлял к русским властям обе повстанческие депутации. Идея Великой Сербии еще более укрепилась, заслонив собой все разумные доводы Прозоровского.

Свою правоту руководство повстанцев решило доказать на ратном поле, организовав масштабное наступление по четырем направлениям летом 1809 г., затем провалившееся. Вина же за это при всем здравомыслии Родофиникина и Прозоровского была возложена именно на них – на фанариотов и поверивших им русских. Так что великосербская идея сразу была покрыта ореолом жертвенности, мученичества, неминуемого предательства и героизма – тем ореолом, который и делает всякую „великую идею“ на самом деле великой.

В итоге следует сделать вывод, что косвенное поощрение идеологическому конструированию, которое развернулось в Сербии, дали

40 Первое сербское восстание… Кн. 2. № 55. С. 68–70. РГВИА. Ф. ВУА. Д. 394. Ч. 5. Л. 178–180

41 Там же. Л. 181–183.

противоречивые сигналы, шедшие по линии Александр I – Салтыков – Прозоровский – Родофиникин. Не доведенные до конца инициативы императора, предполагавшие качественно новые подходы в отношениях с сербскими повстанцами, привели к некоторому замешательству среди ответственных русских чиновников и признанию права сербского народа на самоопределение.

Доц. др Михаил Белов

Српски спољнополитички програм 1809. г. и руска дипломатија

Разрада, од стране Радофиникина, пројеката државног уређења Србије у јесен 1808. г., према одлуци Прозоровског, изазвала је узвратну активност радника „аустријске партије“. Док је руски агент предвиђао на темељу београдског пашалука стварање полунезависне спрске државе, његови београдски опоненти покушали су да обезбеде формалне атрибуте за функционисање независне државе – националну валуту, редовну армију и дипломатију. Последњи задатак је био поставити на дужност два српска изасланика на челу са И. Југовићем. За време његовог боравка у главном штабу молдавске армије Нова национална идеологија је издала званично одобрење, дато у неким декларативним документима.

Индиректно подстицање идеолошких снага које се проширило по читавој Србији, давало је противречне знаке, на линији Александар I – Салтиков – Прозоровски – Родофиникин. Иницијативе императора које нису доведене до краја, изазвале су забуну међу одговорним руским чиновницима, као и признање српском народу права на самоопредељење, принципа, који је кључан за било коју националну идеологију.

Dr Mihail Belov

Serbian Foreign Political Programme 1809 and Russian Diplomacy

Radofinikin's working out of the projects of governmental structure of Serbia in autumn 1808 according to Prozorovski's decision caused return workers' activity of Austrian party while the russian agent predicted, on the base of Belgrade pashadom, foundation of semi-independant Serbian state, his Belgrade opponents tried to secure formal attributes for functioning of independent state-national currency, regular army and diplomacy. The last task was to appoint two serbian delegates on duty at the head with I. Jugovic. During his stay in the general staff of Moldavia army a new national ideology issued an official approval, given in some declarative documents.

Indirect stirring up of ideological forces which spread all over Serbia, gave contradictory signs, on the line Alexandar I – Saltikov – Prozorovski – Rodofinkin. Emperor's initiatives were not brought to an end, caused confusion among responsible Russian officials, as well as on approval to serbian people of the right of self – determination, the key principle for any national ideology.

UDK 623.4:355.1](497.11)"1804/1815"

Доц. др Радован Радовановић
мр Небојша Ђокић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ВОЈНА ПОМОЋ РУСИЈЕ СРБИЈИ У НАОРУЖАЊУ ОД 1804. ДО 1915. ГОДИНЕ

Русија је била најважнија савезница Србије од почетка Првог српског устанка па све до почетка Првог светског рата. Њихови односи су током ових 110 година доживљавали успоне и падове али, пре свега због сличних интереса, никада није долазило до отвореног непријатељства. Чињеница је и да је Русија у више наврата изневерила Србију, али је све то остало у уобичајеним границама дипломатске коректности. Уосталом, Прозоровски је српским депутатима у Јашију јануара/фебруара 1809. године рекао: *„Срби не могу захтевати да Русија претпостави корист једне мале земље као што је Србија користима простране руске царевине, нити да она за Србију води рат са свим осталим државама, жртвујући себе."*[1]

Међутим, и премда је Русија била најстабилнији политички савезник Србије, српска војска није од ње добила неку значајнију материјалну војну помоћ. Није било ни већих плаћених наруџбина наоружања у Русији. Заправо, после Првог српског устанка се директна помоћ углавном сводила на финансијску помоћ, осим испоруке пушака 1863. године и већих испорука на почетку Првог светског рата. Ту је, наравно, и један аероплан који је руски лист „Новоја времја" поклонио Србији у време Првог балканског рата. Од класичних наруџби наоружања имамо само испоруку пушака Бердан Н° 2 у 1890. години као и чекрка за дизање балона скоро две деценије касније. Разлози за ово су вишеструки и ми ћемо их размотрити у даљем излагању.

Руска помоћ у Првом српском устанку

Илегална набавка оружја из Аустрије, оптерећена честим забранама, за устанике није могла бити искључиво решење. Зато је Србија још од 1804. године полагала велике наде у Русију. Разговори које је српска депутација водила са Чарторијским у Петербургу новембра и децембра 1804. године није резултирала жељеним испорукама материјала. Због политичке и стратешке ситуације, руска помоћ се све до 1807. године огледала искључиво у финансијској потпори. Тек након победе код Изворише Албе, Руси су посели обале Дунава чиме су се створили услови за испоруку оружја устаницима.

1 М. Р. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804–1813*, Београд 1979, 259

Набавка пушака, пиштоља и хладног оружја

Највећи део пушака, пиштоља и хладног оружја у наоружању српске војске је потицао из радионица у Османском Царству. Биле су то пушке арнаутке, крџалинке и шишане, кубуре, сабље, јатагани, ханџари и џилити. До њих су устаници долазили куповином, разменом или једноставно из плена. Други по значају извор снабдевања стрељачким наоружањем је била Аустрија. У Аустрији је оружје куповано илегално или полулегално, а затим шверцовано у Србију. У Србији је стрељачко оружје само репарирано, док нешто од хладног оружја и прављено. Но, све ове набавке излазе из теме овог рада па читаоце упућујемо на доступну литературу где су обрађене те набавке.[2]

Једна српска Депутација, која је боравила марта 1807. године у руском Главном стану у Букурешту, тражила је 10.000 војничких пушака.У логору код Неготина је 28. јуна 1807. године дошло до сусрета између Карађорђа и пуковника маркиза Паулучија. Током разговора је Карађорђе тражио исти број пушака, а преко Родофиникина је, новембра 1807. године, молио за неколико хиљада пушака са бајонетима; исти захтев се понавља у више наврата од јуна до августа 1809. године.[3]

Први помен руских пушака имамо у једном писму Јакова Ненадовића проти Матији од 23. септембра 1807. године којим га извештава да ће ускоро стићи пушке од Руса.[4] Али од тога није било ништа. Главнокомандујући руске Молдавске армије кнез Прозоровски је тек у првој половини јануара 1808. године почео да размишља о испоруци пушака Србима. Првобитно је планирао да Србима да пушке милицијских трупа из Молдавије али је одустао од тога јер су му те трупе ипак биле још увек потребне. Одлучио се да, након приспећа нових пушака наручених у Бечу, устаницима уступи сувишно оружје линијских пукова Молдавске армије. Рјуманцев је 16. јануара 1808. године известио Прозоровског да се цар Александар I сагласио са овом идејом, али ће се и ова замисао остварити тек у другој половини те године.

Командант артиљерије Молдавске армије, генерал-мајор Сиверс, упућује из Јашија 11. августа 1808. године део оружја намењеног уста-

2 Н. Ђокић, *Српска војска у време Првог српског устанка*, Војни информатор бр. 1–2/2004, ВИНЦ, Београд 2004, 113 – 120; Н Ђокић, „Први српски устанак као коалициони рат и српска устаничка војска као коалициона снага", у: *Враничево кроз војну и културну историју Србије I свеска 3*, Пожаревац 2006, 51–65; О. Думић, „Османска војна сила у доба Првог српског устанка", у: *Делиград од устанка ка независности*, Београд 2007, 103–122.

3 М. Вукићевић, *Из војних установа Карађорђевог времена*, Годишњица Н.Чупића, књ.XXXI, Београд 1912, 178, 209–210; Група аутора, *Первое сербское восстание 1804–1813. године и Россия, књ. I*, Москва 1980, (даље *Первое сербское восстание и Россия, књ. I*)386 и 387; Група аутора, *Первое сербское восстание 1804–1813. године и Россия, књ. II*, Москва, 1983, (даље *Первое сербское восстание и Россия, књ. II*)95, 101, 106, 113; Р. Перовић, *Први српски устанак – Акти и писма на српском језику*, књ. I, Београд 1984, 270–272.

4 Р. Перовић, *н.д*, 298.

ницима. Контигент, допуњен оружјем који је одбацила руска 16. дивизија, прихвата у Крајови генерал-мајор Исаијев и 16. октобра га прослеђује даље. Транспорт коначно стиже у Србију 18. октобра, док Карђорђе потврђује пријем овог оружја Прозоровском 20. новембра. Правитељствујушчи совјет 22. новембра издаје Родофиникину признаницу на 700 гроша, колико је коштао транспорт од Пореча до Београда.[5] Транспорт је, између осталог, чинило 2917 пушака различитих модела и калибара, 1000 пиштоља (500 пари) и 1000 сабаља. Миленко Стојковић је две недеље касније преузео 1000 копаља (миздрака).[6] Ова испорука је оставила јак утисак на Аустрију, али су подаци са којима се у Бечу располагало о њој били нетачни и углавном претерани.

Оружје испоручено у овој партији су чиниле старе, скоро неупотребљиве пушке. *„... оружја захерђаноīа, изломљеноīа и сасвим баīал īосло... īолико да је око њеīа īолико īоīрошено оīрављајући īа да би īоīово за оне новце ново купиīи онолико моīли.”* Међутим, треба знати да ни пушке којима се располагало у Молдавској армији нису биле много боље.

У Србији су морале бити мобилисане све снаге вичне оружарском занату да би се испоручено оружје довело у исправно стање. Фебруара 1809. године, регуларна пешадија је већ била наоружана репарираним пушкама опремљеним са бајонетима. Оружје је сукцесивно, по репарацији, слато јединицама у унутрашњости.[7]

Миленко Стојковић је 14. фебруара 1809. године примио у Циганешу нову пошиљку оружја која је садржала и 2000 пушака. Изгледа да је ово оружје било боље од претходног јер је одмах по приспећу у Београд, средином марта, транспортовано даље и предато на руковање војсци.[8]

Прозоровски је 7. марта 1809. године обавестио Карађорђа да му, поред већ уступљених 5000 (тј. тачније 4917), може уступити још око 1000 пушака. Пошиљка зависи само од могућности транспорта. Тек 30. априла је 1350 пушака намењених устаницима издвојено из подручног Тираспољског арсенала. Команда 14. Олоњецког пука, посредством потпоручника Каратајева, предаје 4. јуна 1809. године ово оружје Миленку Стојковићу. Првих 600 пушака са бајонетом стигло је у Београд тек 22. јуна, а остатак следећих дана. Ове пушке такође су биле у употребљивом стању, па је део одмах послат у предео Делиграда, а

5 *Первое сербское восстание и Россия, књ. II*, 10–11, 46, 48; Р. Перовић, *н. д*, 401

6 М. Вукићевић, *н. д*, 178; Р. Перовић, *н. д*, 391.

7 Т. Илић, *Грађа земунских архива за историју I српскоī устанка, Књ. I – 1804–1808*, Београд 1955, (даље *Грађа земунских архива, Књ. I)*, 488, 500; Т. Илић, *Грађа земунских архива за историју I српскоī устанка, књ. II – īодина 1809*, Београд 1961, (даље *Грађа земунских архива, Књ. II)* 92; А. Ивић, *Сīисибечких архива о Првом српском устанку књ. VI – 1809*, Београд 1965, 53, 66, 89 и 104.

8 Ово оружје је послато из Јашија преко Крајове на 26 саоница. М. Вукићевић, *н. д*, 178; Т. Илић, *Грађа земунских архива, Књ. II*, 117, 120; А. Ивић, *Сīиси бечких архива о Првом српском устанку књ. VI – 1809*, Београд 1965, (даље *Сīиси бечких архива, књ. VI)*, 77, 107, 110–111.

део (око 800 мускета) 28. јуна на Дрину.[9] Прозоровски 24. јуна 1809. године из Галаца јавља Родофиникину да је за потребе устаника на разним местима сакупио још 1000 пушака,[10] а у Србији се приспеће овог оружја очекивало током августа 1809. године.[11] То је уједно и последње помињање испоруке руског стрељачког оружја Србији.

Стандардне пушке у руском наоружању су биле М.1757 и М.1777, а обема је узор била пруска пушка М.1723/40. Пруске пушке у руској армији биле су ускоро искључиво модела М.1723/40. Ове пушке су у периоду од 1808. до 1813. године упућиване у Србију, јер су биле у наоружању руских трупа у Молдавији до 1808. године (па и касније). Срби су добијали на име помоћи од Руса и шведске пушке М.1738 које су такође биле у наоружању пешадије у Молдавској армији. Све ове пушке су постепено замењиване новим руским пушкама М.1808, али се за сада не може рећи којим пушкама је располагала пешадија грофа Орурка. Иначе, Руси су у мањим количинама располагали и новијим шведским пушкама М.1775, М.1799 и М.1807.[12]

Набавка топова из Русије

Тек од 1807. године је устаницима почела да стиже помоћ у оружју из Русије. Тако су почели да стижу и топови. Након краткотрајног руског продора преко Дунава 1807. године наступили су преговори о миру након чега су се Руси повукли у Влашку. Михељсон је 26. јуна 1807. године препоручио Исаијеву да из свог артиљеријског парка издвоји 6 оруђа која би по повлачењу уступио Србима. Сходно овоме Исаијев је Карађорђу предао „4 шести и 2 трехфунтових калибров Одесского артиллерийского гарнизона орудия са всеми принадлежностями, зарядами и шчиками их." Привремено су уз оруђа остале и руске посаде и запрежна грла. Годину дана касније, 11. августа 1808. године, устаницима је из Јашија упућено још 6 топова са комплетним прибором. Оруђа су прикључена већ споменутом великом транспорту оружја преко Крајове. Миленко Стојковић је 18. августа прихватио споменутих 6 топова са комплетном спремом и проследио их ка Београду. Када је ова батерија стигла у Београд 28. новембра 1808. године, аустријски обавештајци су о њој забележили „...5 türkische Canonen, so viel 2-räderichte Munitionskharen mit Cartäcsenpatronen geladen...". Остављајући по страни податак о 5 а не 6 топова, интересантно је да на основу ових података можемо сматрати да је реч о турским топовима које су Руси запленили током кампање, тим пре што је још средином јануара исте године

9 М. Вукићевић, *н. д*, 178; *Первое сербское восстание и Россия, књ. II*, 69, 78, 96; Алекса Ивић, *Списи бечких архива, књ. VI*, 239–241.

10 *Первое сербское восстание 1804–1813. године и Россия, књ. II*, 98;

11 А. Ивић, *Списи бечких архива, књ. VI*, 274.

12 И. П. Пастухов, *Раскази о стрељкавом аружии*, Москва 1983, 135; Б. Љубојевић, „Kommisgewehre М.1754 и пушке руског порекла у Првом српском устанку", у: *Делеград од устанка ка независности 1806–1876*, Београд 2007, 212–213.

приликом прикупљања ратног материјала који би се упутио устаницима артиљеријски генерал – мајор Сиверс предложио да се за ту сврху искористи муниција заплењена у тврђавама Хотин и Бендарх.[13]

Током јула 1809. године Прозоровски је устаницима из Галаца, преко Крајове, уз 1000 пушака упутио још два бронзана оруђа са комплетном муницијом. Петар Добрњац је 5. јуна 1811. године примио од грофа Цуката још 4 топа, а 23. маја 1811. године је у Србију упућено још 6 оруђа. Месец дана касније је А. П. Зас известио Недобу да је по наређењу Кутузова у Крајову допремљено 10 топова са 10 сандука одговарајућег прибора. Ова оруђа су у пратњи једног артиљеријског официра, два фејерверкера и 6 артиљераца, будућих инструктора, упућена за Србију.[14] Била је ово последња нама позната испорука топова Србији током Првог српског устанка.

Руси су активно помогли и око ливења артиљеријских оруђа у самој Србији. Срби су одмах по паду Београда дошли до закључка да је неопходно да сагради сопствену тополивницу, а за то су им били неопходни искусни мајстори. У складу са тим је још 25. јуна 1807. године руском министру спољних послова достављен списак потреба у коме под тачком 8. стоји: „Будући да се налази у Београду и другим градовима велико число покварених топова медни кое би поправити или прелити ваљало, зато да се пошаље неколико литејних мајстора... за топове."[15] Идентични текст, под истом тачком, налазио се и у записнику разговора вођених 28. јуна 1807. године у логору код Неготина између Карађорђа и грофа Паулучија.[16]

Рад српске тополивнице током Првог српског устанка излази из теме овог рада, али споменимо још и да је током друге половине јуна 1808. године искусни мајстор Јован Фогараши успешно излио прву топовску цев у новој устаничкој тополивници. До августа 1809. године, Фогараши је излио око 30 артиљеријских цеви, и још обучио Милисава Петковића који је, за исто време, сам излио највероватније још 13 оруђа. У међувремену, почетком 1808. године, руски мајор Лавров је у Београд донео са собом тражену техничку документацију за ливницу топова и оставио је на располагању Родофиникину. Од јула 1809. године, у тополивници су радили руски ливци Пољаков и К. Калињин са својим помоћницима чији је главни задатак био израда артиљерисјке муниције. Рад у тополивници је био нарочито интензиван током 1811. и 1812. године.[17]

13 Т. Илић, *Грађа земунских архива, Књ. I*, 485; *Первое сербское восстание и Россия, књ. I*, 385; *Первое сербское восстание и Россия, књ. II*, 10, 46; М. Вукићевић, *н. д*, 198.

14 *Первое сербское восстание 1804–1813. године и Россия, књ. II*, 99, 224; М. Вукићевић, *н. д*, 198.

15 М. Коларић, *Проблем наоружања за време Првог устанка и Карађорђева тополивница у Београду*, Историјски гласник 4/1949, Београд 1949, 32.

16 Р. Перовић, *н. д*, 271.

17 О тополивници детаљније видети у радовима: М. Коларић, *Проблем наоружања за вре-*

Хладно оружје

Од Руса су добијани пруски, шведски и, наравно, руски бајонети. Пруски и руски бајонети су били међусобно идентични а мало су се разликовали и од аустријског. Шведски бајонети су од 1747. године добили класично тробридно сечиво а са дужином од 710 mm (само сечиво 580–650 mm) били су дужи од аустријских (600 мм) и нарочито руских и пруских (оба 400 mm) бајонета. Због тога се и у тадашњим изворима помињу као дуги бајонети („lange Bajonets").[18] Међутим, треба нагласити да нема писаних извора по којима су устаници набављали саме бајонете, без пушака, ни од Аустријанаца ни од Руса, па се може претпоставити да су до њих долазили углавном ковањем у самој земљи.

Срби су од Руса добили и 1000 пешадијских копаља. Наиме, 11. октобра 1808. године Исаијев је обавестио Родофиникина да је из подручног магацина Молдавске армије у Тираспољу издвојено 1000 „стрелецких пих" и упућено у Србију познатим великим транспортом оружја. Миленко Стојковић је 29. октобра потврдио урјаднику Мишорову пријем ових „1000 ... миздрака". Реч је о пешадијским копљима којима је била наоружана милиција званично названа „стрељачком", премда је основно наоружање милиционара било „стрелецкий пик".[19]

У првој руској испоруци је било и 1000 сабаља лошег квалитета. По свему судећи, квалитет хладног оружја се ни касније није побољшао јер Валкони, у свом извештају од 4. априла 1809. године, говори да су из Букурешта послане "sehr alten Säbeln". Због тога су и оне морале бити детаљно репариране, о чему Белошевић извештава 12. марта 1809. године Симбеша: "1300 russische Kavallerie Säbeln werden nun blank geputzt...". Слична тврдња се налази и у писму обрштара Перша "... die Sabels zur Reinigung, Reparirung und Scharfschleifen in die Festung gebracht."[20] По репарирању, сабље су прво добили коњаници три београдска дистрикта који их нису имали.[21]

Руси су Србима испоручили више врста сабаља. Поред лаких коњичких су испоручене и пешадијске сабље, о чему недвосмислено говоре аустријски извори.[22] Није искључено да су и касније Срби са униформама добијали гренадирске сабље, пошто су оне биле саставни део руске униформе у то време. Њих су добили добошари, сигналисти, артиљерци и заставници Народне и регуларне војске, тј они исти који су добили руске униформе.[23]

ме Првої устанка и Карађорђева тополивница у Беоіраду, Историјски гласник 4/1949, Београд 1949. као и С. Гавриловић, *Јован Форіаши, звоноливац и тополивац из доба Првої српскої устанка*, Зборник за друштвене науке Матице српске бр. 49, Нови Сад 1968.

18 R. Willkinson – Latham, *Swords in Colour*, Dorset, 1977, 120–121.

19 *Первое сербское восстание и Россия, кн. I*, 384; *Первое сербское восстание и Россия, кн. II*, 48; Р. Перовић, *н. д*, 391.

20 Р. Перовић, *н. д*, 401; Т. Илић, *Грађа земунских архива, Кн. I,* 485; А. Ивић, *Списи бечких архива, кн. VI*, 104, 111, 923.

21 А. Ивић, *Списи бечких архива, кн. VI* 53, 79.

22 Т. Илић, *Списи бечких архива, кн. VI,* 111.

23 П. Васић, *Униформе српске војске за време Првої устанка*, Зборник Историјског

Врло је значајно напоменути да су Руси многим српским старешинама даривала посебно украшене сабље као знак признања, али та тема излази из наше приче.

Набавке оружја из Русије у време књаза Милоша

Оружје и други војни материјал набављан из Русије купован је у Москви и Тули, једном од најважнијих руских војних арсенала. Тамо су у два маха извршене велике набавке: најпре једна 1836. године у вредности од 10.000 цесарских дуката, а друга 1837. године у вредности од 40.000 форинти.

У лето 1836. године ишли су у Русију као српски изасланици да робу поруче и купе трговци Теодор Илијевић и Илија Брзаковић. Илијевић и Брзаковић су отпутовали за Русију 13/25. јула 1836. године, а новац за куповину им је дат на руке. Њих двојица су поруџбину извршили по „назначенију" које су са собом понели и у којем наглашено да све мора бити израђено „као за руску гарду, а не општеармејску." На основу „назначенија" поручено је у Москви: 2000 пари чизама са по два „подлатка", кожа за 3000 пари чизама, 1300 телећака (ранаца) са каишима „по садањој форми", 1500 мањерки од тенећке за воду, 2000 пантропаша са первезама, 2000 первеза за тесаке, 2000 ремника за оружје, 100 еполета за оберофицире (од којих 20 за артиљеријске и 12 за коњичке), 200 комада разних кожа, 36.000 аршина разног платна (за кошуље, поставу мундирску, китле солдачке), 10.000 аршина парусине за панталоне, 4000 аршина сукна (чоје угасито зелене „као што руска армија носи". Истовремено, поручено је у Тули 100 полусабаља официрских, 2000 тесака гардиских, 300 гардиских мамуза, 200 узенгија, 300 комада гвожђа за троугаона копља, 2000 „орудија са штиком" (тј пушака са ножевима – бајонетима), 300 сабаља за лаку кавалерију итд.[24]

Војни материјал који су Брзаковић и Илијевић наручили стигао је у Србију лађом крајем априла 1837. године. Према упутствима књаза Милоша од 18. фебруара/1. марта исте године, материјал је требало истоварити на неком удобном месту на Дунаву, ниже \ердапа, затим га у „прамове натоварити" и у Пожаревац пренети.[25] Из Кладова, где је лађа стигла 12/24. априла 1837. године после дванаест дана узводне пловидбе, лађа са војним материјалом је стигла под Пожаревац код „Шанца". Ту је „еспап" истоварен и уз помоћ народа превежен у Пожаревац и смештен у касарну.[26]

Преко српског трговца у Одеси Лукијана Лучића је у два маха, 26. маја/7. јуна и 17/29. августа 1837. године, у Тули наручено 2000 пушака, 400

музеја Србије бр. 5, Београд 1968, 57, 60, 63, 74.

24 АС – Војска 1836 – Назначеније купцима Т. Илијевићу и И. Брзаковићу 8. јула 1836 године; Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 208.

25 АС – КК – XIX – 1837, 456, 457.

26 АС – КК – XIX – 1837, 466; Р. Марковић, *н. д*, 208.

сабаља, 300 пиштоља, 2000 тесака итд. Овај материјал није стигао све до краја прве владе књаза Милоша. После његове абдикације, српска влада је била принуђена да предузме нужне кораке код надлежних руских власти да се Лучић присили да достави у Србију пушке, сабље и остали војни материјал ако га је набавио – или да врати новац који је примио. Таква интервенција је учињена и 1/13. августа 1839. преко Министарства иностраних дела, али је тек априла 1840. године из Русије стигло 2000 пушака, 400 сабљи, 300 пиштоља, 2000 тесака итд. За сав тај материјал плаћено је укупно 103.676,89 рубаља, али не све пре испоруке.[27] Наиме, пошто је Лучић у међувремену банкротирао, Србија је остала дужна око 20000 форинти које су исплаћене тек у лето 1841. године.[28]

Набавке оружја из Русије у време Уставобранитеља

За време владе Уставобранитеља практично није ни било набавки наоружања из Русије, само је након повлачења руске армије из Мађарске 1849. године цар Никола I уступио Књажевини Србији 3000 пушака кремењача из стокова интервенционистичке армије.[29] То је била и последња набавка спредпунећих кремењача извршена од стране официјелне Србије.

Наоружавање Народне војске

Број нових пушака је био недовољан, па је Блазнавац задужио Протића, Чолак Антића, Поповића и Надрљанског, још пре њиховог одласка за Лијеж по венсанке, да у тамошњим арсеналима овладају техником конверзије кремењача у каписларе, жљебљења цеви и израде каписли. У складу са тим, Попечитељство внутрени дела је 31. маја/12. јуна 1857. године обновило захтев за набавку машина неопходних за конверзију. Најпре је 11/23. септембра то прихватио Совјет, након чега је 26. септембра/8. октобра 1857. године књаз Александар Карађорђевић одобрио 1700 талира за набавку у Лијежу „2 машине за прављење нишана", 2 машине за извлачење олука, 20000 пирамида за каписле, матрице за нишане и орозе, калупи за куршуме и матрице за пресовање куршума."[30] Премда је Србија имала око 15000 кремењача употребљивих за конвертовање, број машина и квалификованих радника је ограничавао продуктивност на само 1800 конвертованих пушака годишње. На разрешавању овог проблема се 1861. године ангажовао Блазнавац, овог пута као управник Тополивнице. Успело му је да почетком 1863. годи-

27 Р. Марковић, *н. д*, 208–209.

28 В. Ј. Вучковић, *Српска криза у источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 17–18.

29 Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853. године*, Београд 1935, 233; Б. Љубојевић, „Венсенска пушка у Српској војсци", у: *Враничево кроз војну и културну историју Србије II свеска 4*, Пожаревац 2007, 296.

30 АС – ПО – Предлог Попечитатељства дела од 11. септембра 1857 ВНо 1256, Закључак Совјета од 11. септембра 1857 ВНо 1094, Решење књаза Александра од 26. септембра 1857, ВНо 1355.

не набави још 20 машина за жљебљење, а истовремено је за контролора Пушкарнице поставио Михаила Цвејића који је имао велико искуство из Лијежа. Захваљујући овим мерама су крагујевачки погони марта 1863. године имали дневни капацитет од 20.000 куршума и 40.000 каписли, а месечно су могли да ижљебе 300 цеви и конвертују 1000 пушака.[31]

Од почетка је било извесно да Народну војску српска влада не може сама ни да наоружа, ни да исхрани, ни да обуче, ни да плати (како је у пролеће 1862. године закључио искусни енглески конзул Лонгворт), односно, да Србија то не може учинити без потпоре Русије, што је већ при првом помену могућности да се створи „ослободилачка армија" у марту 1859. године оценио његов још искуснији претходник Томас де Грениј де Фонбланк.[32]

Након пропалог покушаја куповине оружја на Западу, српска влада се преко конзула А. Влангалија обратила за помоћ Петрограду. Марта 1862. године су из Русије стигла начелна обећања о скорој испоруци знатних количина ратног материјала. Том приликом је Србији одобрен кредит од 300.000 дуката цесарских за набавку наоружања. Након бомбардовања Београда, Књажевина Србија је упутила апел Петрограду да се убрза извршење овог обећања. У складу са тим, председник владе Илија Гарашанин је 5/17. јуна 1862. године поверио реализацију евентуалног преноса оружја бившем попечитељу унутрашњих дела Атанасију Николићу.[33]

Када је, после многих перипетија, Николић 22. августа 1862. године отишао за Русију, надао се да ће добити 60.000 пушака са глатком и 3000 пушака са изолученом цеви. Међутим, у Кијеву му је речено да ће примити само 30.000 глаткоцевних и 3000 изолучених пушака. Додуше, руско Министарство војно је руског пуковника Слуцког, који је преговарао са Николићем, овластило да испоручи нешто више пушака, као и калупе за ливење куршума, резервни материјал, пистоне и каписле, али само ако „купац затражи". Николић и Слуцки су се споразумели да Руси уместо каписли дају 2–3000 сабљи, да оружје буде испоручено из магацина у Херсону а не из Кијева где се све могло лако открити, и да њихови људи упакују овај велики товар. Накнадно је руско Министарство војно одобрило да Николић може понети 60.000 глаткоцевних пушака, али их у херсонском магацију није толико било. Паковање оружја је почело 5. септембра, пет – шест дана по Николићевом доласку у Кијев, и трајало је до краја октобра 1862. године. Товар од 39200 пушака и 3000 сабљи био је упакован у 1759 сандука тешких 269000 ока.[34] Под отежаним условима, из Русије је преко Румуније јануара 1863. године стигло свега 36200

31 Б. Богдановић, *Сто четрдесет пет година Застава оружја Крагујевац*, Крагујевац – Београд 1998, 7–9.

32 Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 –1864*, Београд 1984, 84.

33 Ж. Ђорђевић, *н.д*, 85.

34 Ж. Ђорђевић, *н.д*, 88–9.

глатких перкусионих пушака М 1845 и 3000 изолучених пушака М 1854 (поред 3000 сабљи).[35] Овај превоз оружја је имао шире импликације, попримајући карактер афере.[36]

Даље испоруке стрељачког наоружања српској војсци су прилично неистражене. А ево и зашто. Познато је да су Блазнавац и Филип Христић, уз Гарашинову помоћ, крајем 1866. године у Аустрији набавили 27.000 перкусионих жљебљених спредњача система Лоренц (Lorenz) 13,9 mm M 1854 (незнатни део је отпадао на камербихсле 18,1 mm M.1849). Почетком 1867. године, у Хамбургу је купљено 28.000 саксонских перкусионих жљебљених спредњача 14,7 mm M 1850/56 за потребе српске војске и још 5000 истих пушака за Црну Гору (а још 500 истих пушака је Црној Гори поклонио војни лиферант Лазар Трифковић). Све пушке М 1850/56 и све пушке Лоренц биле су предвиђене за конверзију на остраг пуњеће пушке, тј неких 55.000 пушака.[37]

Ако саберемо све споменуте испоруке, имамо око 15.000 старих кремењача преправљених у каписларе (непознатог типа), 39200 руских спредњача, око 8000 венсанки и 55.000 пушака купљених за преправљање у острагуше.

Међутим, 15.000 старих преправљних кремењача сигурно не треба рачунати у пушке које су се налазиле у наоружању српске војске у ратовима 1876–78. године. Стога би требало да буде око 47200 спредњача (руских и венсанки) и нешто мање од 55.000 острагуша уз мањи број ка камербихсли. Али није тако.

По званичним подацима, на почетку рата 1877. године српска војска је располагала, у јединицама, са 38.526 пушака острагуша система Пибоди, 21.644 пушке острагуше система Грин и 69.021 спред пуњеном пушком (руске и венсанке). Треба навести да су овде скупно дате пушке и карабини.[38] Међу пушкама Пибоди је и 9000 пушака Пибоди калибра 13,9 мм и 1000 карабина Пибоди калибра 11 мм, набављених решењем Министра војног од 28. септембра/10. октобра 1878. године код фабриканта Томаса Седерлеа у Бечу.[39] Током рата 1877/8. године, у Пушкарници је преправљено 2308 Гриновача у Пибодушу.[40] Током рата је трупама издато још 3058 Пибодуша (од којих је 2308 преправљених Гриновача), 621 Гриновача, 2500 руских спредњача и

35 Спасић потпуно прозвољно наводи 31000 пушку. Ž. Spasić, Kragujevačka fabrika oružja, Beograd 1973, 60; детаљније о овом транспорту оружја видети у Р. Петровић, *Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862. године преко Румуније*, Годишњица Николе Чупића књ. XLVIII, Београд 1939, 198–200.

36 В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану за време Наполеона III*, Београд–Земун, 1925, 119; Ž. Spasić,, *n. d*, 60.

37 Б. Богдановић, *Наоружање српске и црногорске војске од XVIII до XX века*, Зборник Историјског музеја Србије 31, Београд 2003, 152–154, ту видети и старију литературу.

38 Министарство војно, *Извештај о радњи у рату 1877 и 1878 године – III Артиљеријско одељење*, Београд 1878, 13–14.

39 Министарство војно, *н. д*, 4.

40 Министарство војно, *н. д*, 19. Само то нису Гриноваче које су узете из јединица већ које су се налазиле у Пушкарници.

20 камербихсли.[41] Ове последње су почеле да се издају када више није било других спредпунећих пушака за издавање, што значи да је српска војска на почетку рата 1877/8. године располагала са 39.276 Пибодуша, 24.573 пушке система Грин и 71.521 спредпунећом пушком, без камербихсли.

Као што видимо, укупан број пушака острагуша (63.849) се доста добро слаже са напред наведеним набавкама (55.000 и 10.000 – укупно 65.000). Када од 65.000 одузмемо камербихсле и губитке у острагушама током Првог српско-турског рата 1876. године, то је углавном то. Али код спредпунећих пушака постоји велика разлика. У наоружању су биле само венсанке и руске спредпунеће пушке, а њих би требало, по познатим набавкама, да има максимално до 47–48.000 комада. Чак и ако узмемо да је 1849. године руски цар Србији поклонио у то време најновије перкусионе пушке М.1845 а не старе кремењаче М.1808, то је највише 51.000 пушака. Међутим, ако је Русија испоручила свих 63.000 пушака обећаних 1862. године, онда уз венсанке заистао добијамо 71–72.000 пушака. Стога сматрамо да је Русија врло брзо по испоруци 39.200 пушака почетком 1863. године испоручила и остатак до обећаних 63.000 пушака (можда и пар хиљада више) али у тајности. С обзиром да су ове пушке плаћене из већ раније одобреног руског кредита, ова испорука је заиста могла да прође готово незабележена у нашој архивској грађи.

Модернизација Српске војске крајем XIX века

Маја 1881. године министар војни М. Лешјанин је образложио Народној скупштини да су пушке које су у употреби у српској војсци потпуно застареле и морају се одмах заменити новим. Поред тога оне су биле у врло лошем стању због употребе у два рата (1876 и 1877–8. год.). Колико је била критична ситуација са пушкама најбоље говори овај податак. Пограничним сељанима округа Врањског и Топличког као и војницима III позива пограничних села округа Књажевачког издато је 7690 комада спредпунећих пушака с прибором и муницијом а све ради одбране од упада Арнаута.[42] Једине употребљиве пушке маја 1881. године биле су српске Пибоди Мод. 1870 и заплењене турске Хенри Марини Мод. 1871 и Винчестер Мод. 1866. Пушака Пибоди је до Српско-турског рата 1877. године адаптирано преко 29.276 комада, за време рата адаптирано је још 2308 док је у Бечу код Томаса Седерлеа купљено још 9000 нових пушака и 1000 карабина Пибоди Мод. 1870 калибра 11 mm. Од Турака је заплењено 5937 пушака Хенри Мартини и 88 Винчестерки.

41 Министарство војно, *н. д*, 22.

42 Народна скупштина је 30. марта/11. априла 1888. године донела решење које је 4/16. априла исте године одобрио краљ Милан а по коме су горе споменуте пушке требале да се расходују из књига и да се сматрају власништвом оних код којих су се налазиле. Решење Краља Милана А/ТНО 1226 од 4. априла 1888. године, СВЛ бр. 15 и 16. од 13. априла 1888. године, 447/448. Значи, још 1888. године налазиле су се у наоружању, макар не и оперативних јединица, већ потпуно застареле спредпунеће пушке.

Народна скупштина је на седници од 20. маја/1. јуна 1881. године донела решење којим је овластила владу да може позајмити 6,000.000 динара у циљу куповине 100.000 пушака. Ово решење је потврдио кнез Милан 19.јуна/1. јула 1881. године.[43] За српску пешадију наручено је 100.000 пушака 10,15 мм М 1880 код фабриканата браће Маузер и комп. у Оберсдорфу на Некару у Виртембергу. Фирма Маузер и комп. су овај модел пушке поднели на конкурс пошто им је мајор Кока Миловановић уступио своју конструкцију цеви и зрна на извршење и даљу употребу. По уговору фабриканти су били обавезни да предају првих 10.000 пушака за 10 месеци а после тога остатак од 90.000 пушака у партијама од по 5000 пушака месечно.[44] Пошто је за државну касу било немогуће да се у потпуности исплате све пушке ако би биле предате по уговореном року до 8/20. новембра 1883. године то је на седници Министарског савета одржаној 5/17. новембра 1883. године решено да се лиферанту пушака продужи рок до 1/13. јануара 1884. године без накнаде са његове стране.[45]

Још знатно раније, практично када су биле при крају испоруке пушака Мод. 80 Србија је набавила прве брзометне пушке, тачније, у овом случају карабине. Наиме, за потребе коњице набављено је 4000 карабина 10,15 mm Мод. 1884 (без ножева) а за потребе жандармерије и коњице такође 4000 карабина Мод. 1884 (са ножевима).[46]

Прописом АНо. 1760/ А. Бр. 2746 од 1. јула 1882. године извршено је пренаоружавање српске пешадије, тако да су пушке пибоди убрзано из стајаће војске предаване Народној војсци (II и III позив), док су стајаће трупе опремане трофејним пушкама Хенри Мартини.

Коњица I позива је све до 1885. године задржала у свом наоружању карабине система Пибоди да би исти те године заменила карабином са ножем системом Маузер М.1884 који је добила и артиљерија (али без ножа). Српска влада је у циљу набавке новог наоружања 1882. године код Англо банке закључила зајам на износ 5,600.000 динара „који је требало исплатити у року од 15 година у ком периоду је и држава уступила монопол Англо банци за извоз соли у тој вредности."[47]

У контигенту сабљи испоручених 1841. године налазиле су пешадијске сабље М. 1817 и коњичке сабље М. 1809 и М. 1826. Пешадијске сабље су у српској војсци добиле назив сабља – тесак М. 1841 „С" док су коњичке сабље добиле називе М. 1809/41 и М. 1826/41.[48]

43 Образложење министра војног Народној скупштини АНо 1234 од 19/31. маја 1881. године и решење кнеза Милана. Службени војни лист бр. 22 од 30. маја 1881. године с. 459/460; Решење кнеза Милана АНо 1503 од 19. јуна/1. јула 1881. године, Службени војни лист бр. 27 од 1. јула 1881. године с. 583/4.

44 *Наша нова пушка*, СВЛ бр. 23 од 6. јуна 1881. године,488–492.

45 Н. Шкеровић, *Државна архива Србије – Грађа књ. II – Записници седница Министарскої савета Србије 1862–1898*, Београд, 1952, 419.

46 Службени војни лист од 19. октобра 1885. године.

47 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Београд 1934, 388.

48 И. Мијић, *Хладно оружје војске Краљевине Србије 1882 – 1918*, Зборник Историјског Музеја Србије 29 – 30, Београд 1998, 190–191.

У контигенту сабљи испоручених 1863. године налазиле су се коњичке сабље М. 1837 и 1841. Ове сабље су у српској војсци добиле ознаку М. 1837/63 и М. 1841/63.[49] Већ прописом Е/Но 2109 од 3/15. јула 1870. године у Српској војсци су као стандардне коњичке сабље усвојене сабље аустријске и пруске коњице М. 1845, М. 1850 односно М. 1852 које су испоручене крајем 1864. године у контигенту од 2700 комада. У складу са споменутим прописом започета је постепена замена руских коњичких сабљи новим аустријским и пруским сабљама.[50] Прописом за одело Српске војске Ф/Но. 5509 од 30. новембра/12. децембра 1882. године и Прописом о оделу активне и спреми целокупне војске српске Ф/Но. 6748 од 20. октобра/1. новембра 1888. године углавном је повучена из наоружања српске пешадије руске пешадијске сабље М. 1817.[51] Ова сабља се задржала у наоружању у артиљерији скоро до краја XIX века када је и ту, највећим делом, замењена али са домаћим артиљеријском ножем (тесаком) М. 1897.[52]

Међутим, и поред свега напред наведеног, руске сабље су се, премда у знатно мањем броју, задржале у наоружању и почетком XX века. По званичном Прегледу бројног стања оружја, оружаног прибора и муниције целокупне војске Краљевине на дан 31. марта 1904 године[53] за потребе пешадијских наредника још увек је било 912 руских сабљи (шашки) поред 1266 новијих наредничких сабљи М. 1882. Наредничким сабљама су били наоружани пешадијски наредници из I и II позива (за то је било потребно 1250 сабљи) а шашкама наредници III позива (180 шашки). Поред тога шашке су држане и у резерви за попуну губитака јер стандардних наредничких сабљи је било само 16 више од формације док је шашки било чак 732 више него што је било потребно по формацији. Интересантно је и да се у исто време у наоружању налазило и 1025 старих руских пешадијских сабљи М. 1817 које су се у Српској војсци водиле као ножеви тесаци.[54]

У циљу неких техничких грана (израда топова и лафета, барута, рад војне лабораторије као и за школовање професора артиљерије), на предлог министра војног, Министарски савет је на својој седници од 30. августа/11. септембра 1879. године, одлучио да се у Русију пошаље један виши (мајор) и 2 нижа (поручници) и у Беч један нижи (поручник).[55]

Набавка руских пушака Крнка Мод. 1869

Као куриозитет споменимо да је Србија осамдесетих година XIX века купила и 300 руских пушака острагуша Крнкиног Мод. 1869. и поделила их жандармерији.

49 И. Мијић, *н. ч*, 191.
50 И. Мијић, *н. ч*, 191.
51 И. Мијић, *н. ч*, 190.
52 И. Мијић, *н. ч*, 191.
53 По старом календару, тј. 13. априла 1904. године по новом.
54 Војни архив П. 14, К. 9, фасц. 5, бр. 19, Преглед бројног стања оружја, оружаног прибора и муниције целокупне војске Краљевине на дан 31. марта 1904. године.
55 Н. Шкеровић, *н. д*, 367.

Набавка руских пушака Бердан

Крајем XIX века војска Краљевине Србије је имала у наоружању 100.000 одличних једнометних пушака (острагуша) система Маузер Кока М.1880 калибра 10.15 mm. Биле су то изванредне пушке, по општем мишљењу најбоље једнометне пушке на свету али их није било довољно за опремање целокупне војске. Још увек је значајан део оперативних трупа био наоружан потпуно застарелим једнометним пушкама система Пибоди М.1870.[56] Србија, из финансијских разлога није могла да набави модерне брзометне пушке а и војни кругови су сматрали да оне нису још довољно усавршене што је било и добрим делом истина. Управо је завршено преонаружавање пољске артиљерије одличним остраганима Де Банж М.85 калибра 80 mm и државне финансије су биле преоптерећене њиховом отплатом.

Тада је добијена понуда Русије о продаји, по минималној цени, 100.000 пушака Бердан Но.2 калибра 10.67 mm. Током 1890. године у Петроград је отпутовао председник Скупштине да на лицу места потпише уговор о куповини 76.000 Берданки.[57] Комисија је пушке и муницију примила крајем 1890. године и већ 22. децембра 1890. године председник владе Сава Грујић је поднео њен извештај влади. Том приликом је предложено да се одликују извесни Руси чланови комисије.[58] Нешто раније, на седници Министарског савета одржаној 22. новембра/4. децембра 1890. године претседник Сава Грујић је предложио да се II позив народне војске наоружа са Берданкама а спредњаче да пређу онима са преко 50 година. Истовремено, предложио је да се пушке I позива размести у батаљонске магацине. Министарски савет је одлучио да се размисли о овоме.[59] Већ током 1891. године Берданке су подељене трупама у земљи. Нешто касније су у Крагујевцу израђене каније за бајонете које су војници носили о виску на појасу. У исто време Руси и Црногорци су бајонете стално носили монтиране на пушци. Када су уведене у наоружање брзометне пушке система Маузер М.99 калибра

56 Прописом А/Ц Бр.2341 од 18.јула 1883. године пибодушама је наоружана пешадија II позива, артиљерија, болничари, возари и муницијске колоне I позива. Коњица оба позива и даље је задржала Пибоди карабине све до 1885. године Пушка Пибоди је служила за наоружање помоћних трупа све до 1902. године Тек наредбом А/Ц Но 5332 од 10. октобра 1902. године она је избачена из наоружања. Б. Богдановић, *Пушке – Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, 61. Коњица II позива је била наоружана са 3375 карабина Пибоди чак 1.априла 1902. године За ове пушке располагало се са 1,636.800 метака. Војни архив, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 1. априла 1902. године.

57 У изворима се не даје тачан број испоручених пушака, али марта 1904. године било их је 75.916 у наоружању, због тога се са сигурношћу може рећи да их је било 76.000. Архив Војно историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9. Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 31. марта 1904. године.

58 Н. Шкеровић, *н. д*, 447 бр.1058.

59 Н. Шкеровић, *н. д*, 445 бр.1051.

7 mm, пушке Бердан су почетком овог века предате III позиву, док су пушке Кокинке дате II позиву. Српски III позив је 1.априла 1902. године располагао са 75.908 пушака Бердан и са 39,000.000 метака за њих.[60] Тешко је рећи, за сада, зашто је убрзо након тога дошло до промене па је II позив наоружан Берданкама а III позив Кокинкама. У главном 31. марта 1904. године II позив је располагао са 90.019 брзометних пушака М.99, II позив са 75.916 пушака Бердан и III позив са 93.132 Кокинки.[61] Пошто су Кокинке непосредно пред Балканске ратове делимично преправљене у брзометне, Берданке су остале као једине једнометке у српском наоружању. Пред Балканске ратове Србија је располагала са 193.000 брзометних пушака, 10.000 брзометних карабина и око 75.000 једнометних Берданки.[62] Берданкама је био наоружан III позив све до Крфа када су и трећепозивци пренаоружани.

Након Првог светског рата преостале Берданке су задржане у ратној резерви војске Краљевине СХС под ознаком М.1873 и М.1873а. Друга ознака се односила на оружје адаптирано у Крагујевцу на муницију Верндл М.1877 или Гра М.1874 калибра 11 mm. Треба знати да је један део ових пушака у Краљевину СХС доспео преко Аустроугарске. Наиме армија Двојне монархије је запленила већу количину пушака Бердан на руском фронту и увела их наоружање својих позадинских јединица. При распаду Аустроугарске српске трупе су запленили значајну количину ових пушака.

Руска помоћ Србији током Првог светског рата

Пашић, у име српске владе, је већ 15/28. јула 1914. године упутио телеграме посланствима у Петрограду и Паризу, у којима се између осталог, од влада Русије и Француске тражи кредит у износу од 90 милиона динара (на три месеца). Русија је удовољавајући овом захтеву одобрила кредит од 20 милиона динара о чему је Спалајковић, телеграмом од 17/30. јула обавестио Пашића.[63]

Убрзо потом, поступајући по налогу српске владе Спалајковић се 27. јула/9. августа поново обратио руској влади са зхтевом за кредити у износу од 5–6 милиона динара, с којим би се средствима у Русији купила војнаодећа, ччизме, рубље, шатори, конзерве и др. На предлог

60 Архив Војно историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 1.априла 1902. године.

61 За Берданке је било 38,887.447 бојевих метака. Архив Војно историјског института, кутија 9, фасцикла 5, бр.19/9, Преглед бројног стања оружја, оружног прибора, и муниције целокупне краљевске војске на дан 31.марта 1904. године.

62 Н. Ђокић, *Савезничка помоћ техничкој модернизацији Српске војске 1915. године*, Зборник Матице српске за историју 55, Нови Сад 1997, (даље: *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*), 184.

63 Н. Поповић, *Србија и Русија 1914–1918*, Београд 1977, 116.

Сазанова удовољило се српским захтевима којој је одобрен кредит од 6 милиона рибаља у Русији. Овим средствима, је поред осталог, за потребе српске артиљерије у Русији купљено 1140 коња, што је реализова до краја септембра 1914. године. Захтеву српске владе о испоруци аероплана није удовољено јер су ови били неопходни руској војсци, како је образложило руско Министарство војно.[64]

Још пре краја јула месеца (по старом календару) Србија је из Русије тражила испоруку 1000 метара понтона, које је по Пашићевим инструкцијама, тражио од руског Министарства војног тражио Спалајковић, образложи овај захтев српским плановима да по савезничким захтевима форсирају Саву и Дунав. Пашић је даље у телеграму (бр. 345) од 29. јула/11. августа налагао Спалајковићу да од руске владе тражи: „... подводне мине, миноносце или моторне чамце за постављање мина, као и потребан број стручних људи да израде бар једне минске заграде на укупној ширини Дунава и Саве од 1000 метара." Руски генералштаб је убрзо затим 12/25. августа 1914. године из Одесе у Србију упутио поморског капетана Григоренка са техником и пошиљком мина. До испоруке понтонског материјала није дошло премда је 17/30. августа из Одесе у Србију упућен инжињеријски пуковник Добров у циљу организовања његовог прихвата у Србији. Наиме, развој ратних операција у Србији је, бар привремено, искључио сваку могућност за офанзиву преко Саве и Дунава.[65]

У Међувремену су у Србију почела да пристижу муниција и пушке. Прве набавке муниције реализовали су мајори Ивковић и Терзић да би касније цео посао преузео Леонткијевић. Првим шлепом који је приспео из Русије 26. јула/8. августа стигла је муниција из Русије. Одмах затим 3/16. августа стигла су три шлепера са муницијом и пушкама а идентичан товар је стигао и на шлепу пристиглим 4/17. августа. По подацима које је 19. августа/1. септембра 1914. године упутио телеграмом (бр. 190) Спалајковић Пашићу, до тог дана је из Одесе послато у Србију (Радујевац) 119.980 пушака и 90,500.000 метака.[66]

Српско Министарство војно је дописом (бр. 1024) од 16/29. августа тражило од Русије, између осталог и: 2000 шрапнела, 14000 разорних граната 12 cm Шнајдер,[67] 500 шрапнела и 3600 разорних граната за хаубицу 15 cm система Шнајдер[68] (по руском 6 дујмова), 68000 шрапнела и 32000 разорних граната за пољске топове 75 mm система Шнајдер,[69] бар 60.000 гарнитура за пушке (фишеклије, опасачи, вискови итд) добијене

64 Н. Поповић, *н. д*, 116–117.

65 Н. Поповић, *н. д*, 117.

66 Н. Поповић, *н. д*, 118.

67 Руске хаубице Шнајдер су имале тачан калибар 122 mm тј 48 линија.

68 Руске хаубице Шнајдер су имале тачан калибар 152 mm тј 6 дујма (6 палаца).

69 Овај захтев није јасан јер су Руси имали топове Шнајдер 75 mm али у ратној морнарици док је калибар њиховог стандардног топа пољског топа М. 02 био 76,2 mm тј 3 дујма (3 палца). Међутим, пољски топ 76,2 mm М. 02 није био Шнајдерове конструкције већ оригиналне Руске.

из Русије, (јер се у њима оскудевало а њихова набавка из других извора није била могућа). Спалајковић је врло брзо одговорио да ће одмах бити испоручено 1280 шрапнела за хаубицу 12 cm а да друге муниције није било на располагању као ни гарнитура за пушке.[70]

Српска војска је можда најгоре стајала са интендантском спремом које је било недовољно и за оперативне трупе а да се и не говори о предвиђеној попуни. Због тога је српско Министарство војно 22. августа/4. септембра 1914. године доставило Пашићу списак потреба у интендатској спреми коју је требало реализовати у Русији, преко Спалајковића. Између осталог, на том списку се као најважније потреба нашло и: 150.000 гарнитура одела (чакшира, блуза, шињела, капа), око 100.000 пари цокула, 30.000 пари чизама, 100.000 шаторских крила, 10.000 пари мамуза са кајишима, 50.000 чутуруци и 15.000 мањерки.[71] Пошто су Руси у бици код Лавова задобили велики плен, српској војсци су из плена обећане униформе, цокуле као и други материла а о чему је Спалајковић 27. августа/9. септембра обавестио Пашића. Међутим, ове униформе ни до 4/17. септембра нису стигле па се Пашић поново обратио са захтевом за 200.000 униформи. сазонов се у потпуности сагласио са српским захтевом па је 10/23. септембра телеграмом извести Ставку „... да је с политичке тачке веома пожељно удовољити српске молбе за муниције, пушке и војну одећу."[72] Коначно је 14/27. септембра Спалајковић телеграмом (бр. 261) обавести Пашића да је руска влада одредила „генерала Карачана и вишег интенданта Орлова да, заједно са Леонткијевићем, изврше одбир разног материјала из плена код Лавова за српску војску." Ова комисија је 14/27. октобра спремила за транспорт у Србију 3 милиона метака док је железницом преко Румуније 17/30. и 18/31. октобра послато у Србију 15090 блуза, 5491 шињел и 1715 панталоба.[73]

Одмах затим је у Србију упућен велики товар војног материјала, укрцаног на 11 великих лађа, које су искрцане у радујевцу од 21. до 23. октобра/3. до 5. новембра 1914. године. Том приликом је допремљено 31550 сандука муниције или 25,240.000 метака, 2 вагона хаубичких зрна, 99 буради азотне киселине, 418 сандука бензина, 467 буради зејтина и 147 чамаца за мостовски материјал.[74]

У време велике кризе у Српској војсци, за време битке на Дрини и првој фази Колубарске битке Пашић је од владиног делегата за набавке у Русији Шајновића затражио да, заједно са Леонткијевићем покуша да код руске владе испослује испоруку штво већег броја заплењених аустроугарских митраљеза 8 mm М. 07 и М. 07/12 Шварцлозе и немачких митраљеза 7,9 mm Максим М.08 са целокупном опремом и муницијом.[75]

70 Н. Поповић, *н. д*, 118.
71 Н. Поповић, *н. д*, 119.
72 Н. Поповић, *н. д*, 119.
73 Н. Поповић, *н. д*, 121.
74 Н. Поповић, *н. д*, 121.
75 Н. Поповић, *н. д*, 122.

Због великих губитака у пушкама, нарочито током повлачења у време Колубарске битке, Министар војни се 21. новембра/4. децембра 1914. године телеграмом обратио Пашићу са захтевом за набавку 100.000 пушака са 500 до 1000 метака по пушци, са прибором. Пашић је овај захтев проследио Спалајковићу телеграмом (бр. 8174) 27. децембра 1915/9. јануара 1915. године препоручујући да се ове пушке покушају набавити у Шпанији, с тим, што би набавка била извршена на име Грчке, као неутралне земље, а зашта би било потребно 21,000.000 франака. Пошто Србија није била у ситуацији да сноси трошкове ове набавке, Сазонов је на захтев Спалајковића, још раније 22. децембра 1914/4. јануара 1915. године, упутио писмо председнику руске владе И. Л. Горемикину у коме је тражио да се омогући да српска војска добије наоружање и да руска влада сноси трошкове набавке пушака у Шпанији са 1/3 укупне цене као и Француска и Енглеска. Пошто су Француска и Енглеска већ биле пристале и руска влада је на седници од 30. децембра 1914/12. јануара 1915. године усвојила овај захтев.[76]

Велике Руске испоруке су настављене све до краја 1914. године. Шајиновић је 25. новембра/8. децембра известио да је водом послато 4792 сандука пушчане и топовске муниције, 371 сандук пушака,[77] 302 сандука барута, 288 колета санитетског материјала, 2396 колета одела, 4 сандука лака, 30 сандука пушчаних резервних делова, 61 сандук фишеклија, 24 топа са 24 каре,[78] 15 вагона жица и 25 вагона шпиритуса.[79]

О сличним испорукама Шајновић је јављао и 3/16. и 18/31. децембра 1914. године а Спалајковић је 31. децембра 1914/13. јануара 1915. године јавио да отпремљено 18 милинона метака за руске пушке а да ће се накнадно испоручити још 32 милиона истих метака.[80]

Тешко је рећи шта је све тачно стигло у Србију. Међутим, познато је да је, на пример, крајем децембра 1914. године (по старом календару) у Радујевац стигло 5 руских бродова са три шлепа са којих је искрцано 777 сандука артиљеријске муниције, 1800 бала одела, 98 сандука фишеклија итд.[81]

Пошто је Русија била, у ратним операцијама током 1914. године, била војнички и финансијски исцрпљена, Србија се од почетка 1915. године све више окреће ка западним савезницима, пре свега Француској, поготово што је ова до тада пребродила прву кризу победом на Марни и стабилизацијом фронта.

Један од последњих значајнијих финансијских захтева према Русији био је захтев из јануара 1915. године за зајам за модернизацију

76 Н. Поповић, *н. д*, 122–3.

77 Реч је о заплењеним аустроугарским пушкама јер се поуздано зна да су Руси испоручили укупно 119.980 својих пушака 7,62 mm М. 91/10 Мосин а све су оне испоручене још до септембра 1914. године. *Исто*, 125–130.

78 Реч је о топовима који ангажовани за одбрану Прахова.

79 Н. Поповић, *н. д*, 122–3.

80 Н. Поповић, *н. д*, 122–3.

81 Н. Поповић, *н. д*, 123.

пруге Књажевац – Ниш и набавку локомотива и вагона у САД. За набавку локомитива је тражено 6 милиона франака у злату од чега је Русија требало да да трећину. Пошто је британска влада пристала и руска влада је на седници од 31. јануара/13. фебруара 1915. године пристала да да своју трећину. Свеукупно је Србији одобрено 30 милиона франака кредита (12 милиона за модернизацију пруге Књажевац – Ниш). Све исплате је, у складу са француско-руским споразумом, требало да реализује Француска.[82]

За вођење рата Србија је јануара и августа 1915. године (по старом календару) затражила по 150 милиона франака. Касније је други захтев и повећан. Сви ови захтеви су уважени али пошто је главни финансијер кад су у питању ови зајмови била Француска то излази из наше теме.

Када говоримо о руским испорукама можемо рећи да је до краја фебруара то јест почетка марта 1915. године (по старом календару) из Русије испоручено оружја, муниције, одела и осталог војног материјала у вредности 14 милиона рубаља. Међу овим испорукама било је и 119.980 пушака 7,62 mm M. 91/10 и 199,770.400 метака за њих.[83]

Као што смо већ навели, Русија 1915. године није била у стању да испоручи Србији своје наоружање већ само оно из плена. Због тога је пуковник Д. Киклић, делегат Министарства војног за набавку муниције, потраживао од руског Генералштаба: 50.000 аустријских пушака Манлихер и 15 до 20 милиона метака за њих, 1000 граната за топ калибра 15 cm, 8–10.000 граната за друге топове калибра 12 cm, 6–8000 граната за брзометне хаубице 120 mm и 6–8000 граната за брзометне хаубице 150 мм. само је муниција за брзометне хаубице била из руске производње док је све остало било из плена. Није познато колико су Руси изашли у сусрет овим захтевима али с обзиром на апел српске владе Трибецком да се из руског плена код Пшемисла пошаље 10 милиона метака за пушке Манлихер навероватније да, бар највећи део, ових захтева није прихваћен. Ипак бар један део муниције је испоручен али у време кад се Српска војска повлачила преко Албаније. Тако су Павловић и Спалајковић известили Пашића да је 15/28. децембра 1915. године из Архангелска отрепљено за Драч или Сан Ђовани ди Медуа 2 милиона метака за Манлихерке.[84]

Ипак је испорука наоружања и војне опреме поново била врло интензивна у лето и јесен 1915. године. Један део ове опреме никада није постао оперативан у Српској војсци а и иначе је врло тешко утврдити шта је тачно све испоручено том приликом. Тако је 9/22 и и 13/26. августа 1915. године из Русије у Србију послато 30 транспорта са војном и другом опремом и храном. Нешто касније 28. августа/10. септембра, 3/16. септембра и 19.септембра/2. октобра 1915. године послата су још

82 Н. Поповић, *н. д*, 124.
83 Н. Поповић, *н. д*, 125–130.
84 Н. Поповић, *н. д*, 130–131.

три транспорта са артиљеријским оруђима, 1100 коња, 70 сандука радио и телефонске опреме, једним аеропланом, више стотина сандука муниције, бензином и другим материјалом.[85] Споменимо и да је још у јесен 1914. године из Русије стигло 2000 теглећих и јахаћих коња за српску војску.[86]

Набавка руских пушака Мосин М.91

Задњих година XIX века затегнутост у Турској је достигла толике размере да је постало врло извесно да Србија може у најскорије време наћи пред значајним спољнополитичким задацима. Али уколико би се покренуло Источно питање Србија, због своје војне неспремности не би могла ни помошљати да предузме неке акције у циљу задовољења својих националних и територијалних амбиција. Српска војска је била неспремна не само у односу на турску него и у односу на бугарску војску.

Србија је извршила пренаоружање своје пољске и брдске артиљерије али је зато њена пешадија била још наоружана једнометним острагушама и то са око 100.000 пушака М.80 и 76.000 Бердан Н°2. Турска је још 1887. године наручила 500.000 брзометних пушака са турбулентним магацином М.87 калибра 9,5 mm и 50.000 сличних карабина. До 1889. године испоручено је 220.000 пушака и 6.000 карабина. Те године турско командовање је решило да пређе на мањи калибар 7,65 mm, па је уместо преосталих 280.000 пушака М.87 и 44.000 карабина калибра 9,5 mm наручено 324.000 брзометних пушака са магацином испод затварача М.1890. Нешто касније, 1893. године наручено је још 156.000 усавршених брзометних пушака М.1893 калибра 7,65 mm.[87] Највећи део ових наруџбина је реализован до 1896. године Бугарска је до тог времена скоро комплетну оперативну армију пренаоружала са пушкама и карабинима Манлихер М.1888 калибра 8 mm.[88] Румунија је, опет, набавила 120.000 пушака Манлихер М.1893 калибра 6,5 mm.[89] Једино је грчка војска била наоружана, такође, једнометним острагушама Гра М.1874 калибра 11 mm.[90]

Влада Стојана Новаковића се већ средином 1896. године озбиљно позабавила узроцима таквог стања с циљем да га што хитније поправи. Питање модернизације војске је било директно скопчано са решавањем финансијских проблема. Српске финансије су тих година биле под теретом сталних и тешко отклоњивих дефицита због великих привредних дугова у земљи и иностранству. Новаковићева влада је због тога из-

85 Ю. А. Писарев, *н. д*, 125 нап. 34.

86 Ю. А. Писарев, *н. д*, 123.

87 *Пушчано питање у Турској*, Службени војни лист бр.27/28 од 14.јула 1893, 781/782; С. Радојчић, *Грчко-турска војна 1897*, Београд 1898,50–51.

88 *Ратников весник књ.I*, Београд 1908, 40–41,470.

89 *Румунска нова пушка*, Службени војни лист бр.14/15 од 15.априла 1893, 393/395; *Ратников весник књ.I*, Београд, 1908, 151.

90 С. Радојчић, *н. д*, 52.

вршила конверзију државног дуга у коју је ушао чак и дуг Русији 1876. године Резултати се нису показали у тој мери да би се могло говорити о сређеном финансијском питању. Тако Новаковићева влада за свој план војничког оспособљавања Србије није имала обезбеђен новац.

Са преговорима за наоружање из Русије, започело се фебруара 1896. године Српски посланик у Петрограду затражио је вербалном нотом од руског министра иностраних дела Лобанова 100.000 брзометних пушака М.91 Мосин и муницију за њих. Такав захтев је затим упућен и преко руског војног аташеа Таубеа. Споразум је међутим зависио од сагланости руског министра финансија Витеа. Због тога је у мају 1896. године у Петрограду боравио српски министар војске Франасовић. Он је имао сва овлашћења да преговара са руском владом о наоружању српске војске пушкама руског система М.91. Међутим, министар Вите је тражио готовинска средства за плаћање оружја, која Србија није имала, па се Франасовић вратио необављена посла. Руси су били врло незадовољни што Србија не враћа своје дугове и није хтела да уступи Србији наоружање. У преговорима је финансијска страна била пресудна. Не упуштајући се у детаље преговора, наведимо само да су Руси упорно одбијали да дају кредит а Србија није имала готових пара. Преговори су настављени у другој половини октобра 1896. године али без резултата. Последњих дана новембра Србија је извршила преко банке потпуну исплату руског ануитета за 1896. годину После тога руска влада је пристала, да уз њену помоћ Србија закључи зајам од 5,5 милиона рубаља код руских новчаних завода а под гарантијом неког монопола или неког другог сигурног државног прихода. Ако српска влада испуни све неопходне финансијске услове одмах би било испоручено 16 до 20.000 пушака а остале (до 100.000) би биле испоручене у току четири до пет следећих година. За Србију су ови услови били неприхватљиви јер су пушке биле неопходне одмах а није било ни монопола који би се могао дати као гарантија. Новаковић је руски одговор схватио као околишно одбијање. Таубе је 11. децембра 1896. године изнео предлог по коме би се српска војска наоружала до пролећа, тако што би прва партија стигла из Русије а остале пушке би се израдиле у Француској. Ни овај предлог није био прихватљив за српску владу, јер су били неопходни нови преговори па се читава ствар опет одлагала. Тиме је Србија дефинитивно одустала од набавке стрељачког наоружања у Русији којој ће се вратити тек пред Први светски рат.[91]

Да би се колико толико ублажио недостатак у пушкама, српска влада је затражила од Русије 23. јануара 1914. године да јој хитно прода 120.000 пушака Мосин М.91 калибра 7,62 mm са по 1000 метака по пушци, с тиме да пушке буду испоручене на пролеће 1914. године Премда је из руских војних кругова стално стизало уверавање да са испоруком

91 М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX ипочетком XX века*, Београд, 1988, 102–105.

пушака неће бити проблема, давање одобрења се стално одуговлачило, па је тако стигао и мај месец а да пушке нису добијене. Због тога је учињена нова представка руској влади у којој је овог пута затражена позајмица 120.000 пушака из руских магацина. Српска влада је прихватила да те пушке плати ако дође до њихове употребе, а ако се оне не употребе, Србија се обавезала да их врати у стању у какавом их је примила, при чему би Србија сносила све транспортне трошкове. Тек пред само избијање рата одобрена испорука ових 120.000 пушака.[92]

У првим данима рат српским пешадијским пуковима је недостајало 25 до 33% пушака од укупног броја бораца по формацији. Тимочкој дивизији II позива је недостајало нешто мање од половине потребног броја. Људство без оружја је било у резерви. Првим шлепом који је приспео из Русије 26. јула/8. августа стигла је муниција из Русије. Одмах затим 3/16. августа стигла су три шлепера са муницијом и пушкама а идентичан товар је стигао и на шлепу пристиглим 4/17. августа. По подацима које је 19. августа/1. септембра 1914. године упутио телеграмом (бр. 190) Спалајковић Пашићу, до тог дана је из Одесе послато у Србију (Радујевац) 119.980 пушака и 90,500.000 метака.[93] Пушке је најпре добила Тимочка дивизија II позива, а касније су исте пушке добиле Тимочка дивизија I позива, Дринска дивизија II позива и Дунавска дивизија II позива. Све остале дивизије су имале Маузерове пушке. Руске пушке су добили и неки пукови III позива, распоређени на активнијим деловима фронта. Српске пушке су биле сличне оним које је још раније добила црногорска војска; разлика је била у нишану јер су пушке које је добила Србија имале нишан за гађање са шиљатим зрном, а црногорске су имале старији, првобитни, нишан за гађање оживалним зрном.[94] Даљих испорука пушала Мосин није било а до марта 1915. године испоручено је укупно 199,770.400 метака за њих.[95]

Током Колубарске битке српска војска је заробила 60.000 пушака, карабина и штуцева система манлихер М.88, М.90 и М.95 калибра 8 mm. Са претходно заробљеним, било је, дакле, око 70.000 пушака. Од њих је 40.000 дато трупама из нове области и регрутима.[96]

92 В. Дедијер, Ж. Анић, *Документио спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, св.1, бр. 162, 382, 446/7, 546/7, 776, 812/3; Н. Ђокић, *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 191*, 5186–187.

93 *Исто*, 118.

94 Фурније недостатак пушака тендециозно смањује на 10 до 15% док Трубецки тврди, такође тендециозно, да је тај проценат у целој војсци износио чак 50%. Војни архив, кутија 21, 2/1 фасцикла 1, лист 144; „С", *Из историје наше војске*, Војни весник бр.12/1929, 361; Крунослав Спасић, *Из дневника иизвештаја пуковника Фурнијеа, француског војног аташеа за Србију и Црну Гору* (даље *Фурнијеов дневник*), Војноисторијски гласник (даље ВИГ) бр. 1/1985. године, 348 и 354; Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд, 1994,64/65; Н. Ђокић, *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*, 187–188.

95 *Исто*, 125–130.

96 *Велики рат Србије* књ. VIII, 118; Војни архив, кутија 21, документ бр. 2, *Операцијскидневник Команде одбране Београда*, св. II, 146; Н. Ђокић, *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*, 188.

Нових захтева за помоћ у пушкама није било све до Макензенове офанзиве. Тада, 6. новембра 1915. године, преко француског војног аташеа затражено је из Француске 150.000 пушака система Лебел. Овај захтев је већ после неколико дана постао беспредметан.[97]

У међувремену, руска влада је 10/23 и 18/31. јануара и 25. фебруара/10. марта 1915. године донела одлуку о финансирању набавке 100.000 пушака за српску војску у Шпанији и то у вредности од 7 милиона рубаља.[98]

Покушаји набавке артиљерије

Пашић је 10/23. јануара 1914. године затражио, преко једне званичне српске делегације у Русији, од Русије, поред 120.000 брзометних пушака и 24 дугачки топова 107 mm и 36 брдских топова. Овај захтев ће, у разним видовима, током пролећа исте године бити више пута подношен али ће на крају стићи само пушке, и то кад је рат већ почео, а од топова ништа неће бити испоручено.[99]

Русија и стварање српског ваздухопловства

О улози Русије у стварању српског ваздухопловства већ смо пуно писали у последње време па се овог пута нећемо понављати.[100] Само ћемо укратко навести основне елементе руског учешћа у развоју овог новог рода (вида) војске.

Решењем српског војног министра од 5/17. јануара 1901. године Пов/Но 15 одређен је ради војног усавршавања као питомац у Русију за ваздухопловно одељење инжињеријски поручник Коста Милетић.[101] Милетић је боравио у Русији од 27. фебруара 1901. до 25. новембра 1902. године, од тога годину дана у Волковом пољу близу Санкт Петерсбурга где се налазио Школски ваздухопловни парк а 6 месеци у Метеоролошком оделењу за

97 За регруте класе 1916. и 1917. године 80.000, за замену аустријских пушака 40.000 и 30.000 за замену изгубљених и оштећених Маузерки и преосталих Берданки. К. Спасић, *Фурнијеов дневник*, 357; Н. Ђокић, *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*, 188.

98 é. А. Писарев, *н. д*, 123.

99 В. Дедијер, Ж. Анић, *Документи о спољној политици Србије Књ. VII св. 1 (1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914)*, Београд 1980, бр. 45, 615 и 661; Н. Ђокић, *Савезничка помоћ модернизацији Српске војске 1915*, 190–191.

100 О овоме детаљније видети у радовима: Н. Ђокић, *Помоћ Русије Србији у стварању ваздухопловства 1901/1915*, Лет – Часопис за историју ваздухопловства бр. 2, Београд 2000, 6–20; Н. Ђокић, *Прво успешно летење авионом у Београду*, Годишњак града Београда XLV–XLVI, Београд, 1998/1999, 219–230; Н. Ђокић, *Српска Ваздухопловна команда 1915. године*, Браничевски гласник бр. 2, Пожаревац 2004, 51–114, Н. Ђокић, Д. Милорадовић, Ј. Николић, *Српска ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915. године*, Пожаревац 2005, 7–71; Н. Ђокић, „Стварање Српског ваздухопловства у контексту модернизације Српске војске," у: *Вредновање ваздухопловних традиција*, Београд 1994, 67–75; Н. Ђокић, Р. Радовановић, *Стварање српске ваzдухопловне команде*, Зборник број 15, Народни музеј Ниш, Ниш 2006, 141–171; О. Думић, Н. Ђокић, *Први лет једноі српскоі пилота на српском авиону*, Вардарски zборник 6, Београд 2008, 227–236.

101 Службени војни лист бр. 6 од 11. фебруара 1901. г, с. 105–106.

вадухопловство и голубијој станици. Милетић је као питомац узео учешћа на великим маневрима руске војске у септембру 1902. г, када је са једним оделењем Школског ваздухопловног парка, био придодат Кијевској армији. Тада је први пут управљао балоном, а уз то слао и извештаје голубијом поштом. При крају маневра, 1. септембра, прелетео је у слободном балону више десетина километара са највећом висином лета од 1100 m.[102]

Када је код фабрике Аугуст Ридингер (August Riedinger) из Аугсбурга набављен један везани змај-балон (Drachen-Fesselballon) система Парсевал-Зигсфелд (Parseval-Sigfeld) и један слободни сферни балон (Kugelballon), који је крштен именом „Србија", код фабрике Дилман (Dillman) из Берлина, наручено је осам гасних кола, која су преузета у истом граду 1910. године Истовремено је купљено и 128 челичних боца немачког типа за пренос водоника. Пољски ручни чекрк система Гарут, конструктора А. Е. Гарута, масе 1700 kg, са челичним конопцем од 1000 m, преузет је у Санкт Петерсбургу. Водонична станица је набављена код фирме Ерликон (Oerlikon) у Швајцарској.[103]

Први пилот који је успешно летео у Београду био је Рус Борис С. Маслеников. Маслеников је боравио у Београду од 28. новембра/11. децембра 1910. године па до 24. децембра 1910/6. јануара 1911. године када је отпутовао за Цариград. Летео је више пута у Београду при чему је са аеропланом упознао не само питомце Војне академије, Подофицирске школе већ и све официре београдског гарнизона као и војнике гарнизона. Његовим летовима су присуствовали многе важне личности Србије као што су краљ Петар, престолонаследник Александар, принц Павле, пуковник Бојовић и многи други од којих су неки и летели са Маслениковим. Краљ Петар је 3. јануара 1911. године (по новом календару) одликовао Бориса Масленикова орденом Светог Саве V степена.[104]

Од првих 12 аероплана Ваздухопловне команде два су била руска: Дукс који је за потребе српске владе купио архимандрит Михаило и Фарман VII који је Србији поклонио руски лист „Ново время". На Дуксу су извршени први летови са српским авионом а на њему су први пут летели и српски пилоти у Србији тачније у Скопљу 27. новембра/10. децембра 1912.[105]

Током Првог балканског рата у Ваздухопловној команди су летели руски пилоти А. А. Агафонов, Брије и Кирштајн. Овај последњи и у саставу Приморског аеропланског одреда.[106]

102 Н. Ђокић, *Помоћ Русије у стварању ваздухопловства 1901–1915*, Лет бр. 2/2000, 7.

103 Н. Ђокић, Р. Радовановић, *Стварање српске ваздухопловне команде*, Зборник број 15, Народни музеј Ниш, Ниш 2006, 147–148 (даље: *Стварање српске ваздухопловне команде*).

104 Детаљније о овом лету видети у: Н. Ђокић, *Прво успешно летење авионом у Београду*, Годишњак града Београда XLV–XLVI, Београд, 1998/1999, 219–230.

105 Детаљније у: Н. Ђокић, Р. Радовановић, *Стварање српске ваздухопловне команде*, 154–160; О. Думић, Н. Ђокић, *н. д*, 227–236.

106 Н. Ђокић, Р. Радовановић, *Стварање српске ваздухопловне команде*, 154–162; О. Думић, Н. Ђокић, *н. д*, 227–236.

Избијањем Првог светског рата да би се, колико толико, ојачала српско ваздухопловство 18/31. јула 1914. г. упућен је телеграм српском посланику у Паризу од кога је захтевано да хитно набави 5 аероплана, двоседа, најбољег система и да их одмах пошаље у Србију, преко Солуна. Истовремено, требало је да ангажује и пет искусних пилота. Са друге стране Влада Краљевине Србије је преко француског војног аташеа у Београду пуковника Фурнијеа 22.јула/4.августа 1914.г. затражила да Француска као војну помоћ упути у Србију 12 авиона са пилотима и механичарима. На жалост, 30. јула/12. августа Французи су одговорили да за сада не могу да изађу у сусрет српским захтевима јер и сами осећају недостатак у квалитетним аеропланима. Готово у исто време руска влада је, на сличан захтев, одговорила да не може уступити Србији ни један авион јер су апсолутно сви потребни руској војсци.[107]

Механичару Ваздухопловној команди, Рус, Василије Ивановић је 20. децембра 1914/2. јануара 1915. године у Крагујевцу вршио пробу летења на једном Блерио тандему 70 КС при чему је поломио апарат, а сам је сломио ногу.[108]

Почетком јула 1915. године из Русије су стигла два змај-балона, за које је још 19. априла Министарство војно добило из Русије обавештење да су упућени у Србију. То су били змај-балони, саграђени у фабрици Треугољник (Треуголяник), а упућени из Ваздухопловне чете тврђаве Ковен. Поред два балона, стигао је и следећи материјал: један чекрк пољског типа, два челична конопца дужине по 1000 м и две котураче за брзо спуштање балона.[109]

У јесен 1915. године послат је из Русије бродом Дунавом један аероплан који никада није постао оперативан, премда није искључено да је стигао у депо у Ниш пре повлачења.[110]

Борба на Сави и Дунаву у Првом светском рату

Пре Првог светског рата Дунав није играо велику улогу у трговачкој размени између централне Европе и доњег Дунава и Црног мора. Трговина се одвијала морем јер је морски пут био јефтинији и бржи мада је био дужи. Високе дунавске возарине, проузроковане спором узводном вожњом и ограниченошћу тонаже објеката, чиниле су неконкурентним овај вид транспорта. Централне силе нису ни слутиле какву ће улогу играти Дунав у саобраћајном погледу током рата. Стога се на водећим местима није ни по-

107 В. Дедијер, Ж. Анић, *Документа о спољној политици Краљевине Србије књига VII, св.2*, Београд 1980, 760; М. Ђуришић, *Неки економски проблеми Србије у ратној 1914. години*, Војноисторијски гласник VIII/1964, 6; К. Спасић, *Фурнијеов дневник*, 337 и 344.

108 Народни музеј Чачак, Деловодни протокол Ваздухопловне команде бр. 228, 270 и 297.

109 Н. Ђокић, *Помоћ Русије Србији у стварању ваздухопловства 1901/1915*, Лет бр.2, Београд 2000, 6–20.

110 Ю. А. Писарев, *н. д*, 125 нап. 34.

лагала особита важност Дунаву као војној комуникацији. Дунавски пловни објекти су били замишљени само као средство за пребацивање трупа са једне обале на другу.[111] Уласком Турске у рат, Дунав је за Централне силе постао магистрала од највећег значаја, окосница „Балканског пута".[112] Поред саобраћајног значаја реке Дунав и Сава су имале и велики стратегијски значај: 1) сачињавале су велику препреку на операцијском правцу трупа Централних сила приликом њихове офанзиве против Србије, 2) на ушћу Саве у Дунав је лежала престоница Србије Београд и 3) Дунавом је пролазила једина непосредна веза Србије са Русијом.

Почетком рата Аустро-Угарскаје располагала са 6 монитора, а током прве године, до краја 1915, саградила је још 4 монитора. Поред тога, располагала је и са више патролних чамаца (ведета).[113] Србија је одмах по мобилизацији створила импровизовану речну флотилу, али ова све до пролећа 1915. и доласка енглеске шалупе није могла да омета дејства монитора. Први покушаји преласка српске војске преко Саве, септембра 1914, показали су сву ризичност ових подухвата док се не изврши неутралисање аустро-угарских монитора. Како је један од сталних савезничких захтева био захтев за офанзиву преко Саве и Дунава, било је јасно да се Србима мора помоћи да неутралишу аустроугарске мониторе.

Помоћ у борби против аустроугарске речне ратне флотиле

Да би се супротставила мониторима, Србија је септембра 1914. почела да врши минирање Дунава и Саве. Почетком октобра из Русије су стигле прве мине са једним мањим минерским одељењем. Ове прве мине су постављене код Београда и на Сави код Грабовачке аде, низводно од Шапца. На ову другу препреку 23. октобра 1914. године у 3 часа ујутро на повратку са акције код Скеланске Аде, где је артилеријом уништио мостовни материјал, монитор „Темеш" удара код Грабовачке Аде, у рукавцу Саве, са десним делом прамца у мину. Продор воде се није могао зауставити и брод је потонуо на дубини од 4 m.[114] Мине су положили српски минери, са чамцима на весла, током ноћи 22/23. октобра 1914. године ради спречавања повратка аустроугарске флотиле у своју базу.[115]

По паду Београда, крајем 1914, Аустријанци су очистили Саву и Дунав од мина, али одмах по ослобођењу и протеривању Аустријанаца,

111 M. D. Reman, *Dunav u svetskom ratu*, Mornarički glasnik br. 6/1934, 597–609.

112 О значају Дунава као саобраћајнице за Централне силе видети детадно: А. Митровић, „Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године", у: *Србија 1915. година*, Београд 1986, 183–207. Такође и у књизи истог аутора *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 1981, 177–303.

113 А. Бубнов, *Историја поморске ратне вештине, књ. 3*, Дубровник 1931, 465–6; *Jane's Fighting Ships of World War I*, London 1990, 178.

114 А. Бубнов, *н. д*, 446; B. Antić, *Minska dejstva na rekama*, Mornarički glasnik 3/1977, 427; J. Novák, Rakouske monitory na Dunaji, HPM br. 4/1994, 25; A. A. Debevc, *Austro-ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu*, Mornarički glasnik br. 6/1934, 614–615; Ђ. Св. И, *Како смо бранили Београд 1915*, Војни Весник бр. 6/1926.

115 A. Simović, *Srpska Rečna ratna flotila u I SR*, Mornarički glasnik br. 5/1954, 543.

не само да је минирање настављено, већ је и интензивирано. Већ 31. децембра 1914. стигле су нове руске мине. И већ 6. јануара је пуковник Миодраг Васић започео минирање Дунава код Београда, а 11. јануара је руски капетан Григоренко постављао минску заграду од руских мина на Сави узводно од Шапца, код Дреновачке аде. Почетком јануара је стигао и енглески поморски одред од 26 подофицира и морнара под командом капетана Емоха, који је донео са собом 25 тона мина и експлозива. У исто време су у Рађу стигле и француске мине, које су овако расподељене: 20 за Дунавски кеј, 10 за Велико Село, узводно од острва Чакљан, и 20 за Зајечар.[116]

Интензивно минирање Саве и Дунава је настављено све до повлачења српске војске. Последњу минску препреку су поставили Руси октобра 1915. код Кладушнице, а састојала се од електроконтактних мина. Савезници су на Дунаву и Сави положили око 800 мина, и то на Сави код Шапца, Остружнице и Београда, а на Дунаву код Београда, Винче, Гураваје, Кладушнице и Кладова. Само на Дунаву је било 12 минских препрека. Због њих, после губитка Темеша, аустроугарска флотила није покушавала да на силу продре у Саву, а Централне силе нису биле у стању да одржавају саобраћај до бугарских пристаништа.[117]

Врло је битно ватром заштитити минске запреке. За борбу против монитора су били неопходни топови калибра најмање 100 mm, и то опремљени панцирном муницијом. У то време панцирном муницијом су располагали само морнарички топови, тј. топови намењени за гађање бродова. Наравно, могли су се употребити и обични топови са разорним гранатама, али је њихова сфикасност била знатно умањена. Због тога су и сви топови који су испоручени Србији за борбу против монитора били морнарички.

Фурније је 27. октобра 1914. обавестио Српску врховну команду о доласкуједне француске морнаричке батерије од 3 топа 14 цм (тачан калибарје био 138 мм) М. 1891 са 4 официра и 96 људи, под командом капетана Пикоа. Батерија је 1. новембра стигла у Солун, а већ 5. новембра је била у Раковици. Одмах је започето монтирање топова. Премда је 12. новембра батерија добила наређење о евакуацији, ипак је до 20. новембра завршена монтажа 2 топа, из којих је 21. новембра отворена ватра на аустроугарске мониторе, при чему је постигнут велики успех. Ипак, због новонастале ситуације, 27. новембра је започета евакуација трећег, немонтираног топа, који је 30. новембра евакуисан за Ниш. У то време, тачније 2. децембра, стигла су у Прахово и 2 руска морнаричка топа 152,4 mm М. 1877 са цеви од 190 пуда (постојала је и лакша верзија са цеви од 120 пуда).[118]

116 Војни архив, кутија 21, документ бр. 2, Операцијски дневник Команде одбране Београда, 124,129,147.

117 Б.Антић, *н. д.*, 427/8.

118 К. Спасић , *Фурнијеов дневник*, 280–293, *Jane's Fighting Ships of World War I*, London 1990, 178.

Одмах по ослобођењу Београда, 15. децембра, кренуле су француска и руска мисија из Ниша за Београд са 1 француским и 2 руска топа. Одмах затим, 19. децембра, издато је наређење за њихову употребу.[119] Почетком фебруара стигла су 2 нова француска топа, истог типа као и претходни, у замену за 2 напуштена, крајем новембра.[120]

Енглески посланик у Нишу је 2. фебруара 1915. известио српског министра иностраних дела да је енглеска влада поставила за команданта енглеског одреда у одбрани Београда адмирала Трубрица. Чим је Трубриц стигао, адмирал Кардел му је предао дужност и 24. фебруара напустио Београд. Са Трубрицом је у Србију стигло и 8 топова од 4,7 инча (119 mm) Q. F. са по 200 метака на топ, и са по три артиљерца на топ.[121] Енглески топови су подељени у 4 батерије од по 2 топа. За командире батерија су постављсни српски артиљеријски официри, исто као код руске батерије. Пошто је било доста проблсма са комплетирањем, батерије су званично формиране тек 26. марта 1915. Како српски офирици нису били обучени за гађањс покрстних циљева, командант одбране Београда је од Трубрица 30. марта затражио један кратак упут за гађање монитора. Упут је Трубриц н 5. априла послао команди одбране Београда. Коначно је 10. априла наређено да батерије заузму своје положаје.[122]

У међувремену, већ од средине фебруара, била су у дејству сва 3 француска топа, поред 2 руска. Приликом гађања једног монитора 1. фебруара прсла је цев на једном руском топу. Нова цев је стигла у Прахово 31. марта бродом Тираспољ, али је још увек лежала улуци 2. маја. Теку ју цев је стигла у Београд.[123] Управо у то време, 30. марта 1915. године око 11 сати ноћу аустроугарски брод „Београд" (Belgrad)[124] се пробијао низ Дунав натоварен са 300 морских мина, намењених Турцима за Дарданеле. Искрцна станица је била Рушчук. Нешто раније, „Београд" је 20. марта прешао из Земуна за Панчево одакле је 30. марта увече наставио пут. Брод је успео да се провуче кроз неколико минских заграда, доспео је до села Винче, где је била последња руска минска запрека. Због магле српска артиљерија је почела да дејствује тек источно од Београда. Између Винче и Ритопека, дејство српске артиљерије је постало прецизније, што је збунило посаду и крманоша („Лодц" из Оршаве). Крманош упусти крму, која закачи једну мину и изазове експлозију. Задњи део брода се упалио и одмах затим је дошло до експлозије на броду која је у буквалном смислу разнела брод. Преживели су само крманош

119 Војни архив, кутија 21, документ бр. 2, Операцијски дневник Команде одбране Београда св. II, 84, 90.

120 *Исто*, 165.

121 *ВРС књ.VIII*, 172.

122 Војна архива, кутија 21., документ бр. 13, Операцијски дневник Команде одбране Београда св. III, лист 41/62.

123 *Исто*, 129.

124 Брод Београд (Belgrad), саграђен 1900. године, унајмљен је од паробродског друштва DDSG и коришћен је за транспорт.

и један ложач који су избачени на српску страну. Делови брода су били избачени чак у ритопечке винограде.[125]

Велики успех је постигнут и у 16. ноћи 15/16. маја 1915. године када је дејством руске батерије уништен код острва Кожаре патролни чамац „Ц".[126]

Сви ови морнарички топови су играли видну улогу у одбрани Београда октобра 1915. године. Нарочито се 8. октобра истакла француска батерија, тешко оштетивши 2 монитора, „Енс" и „Темеш II".[127]

Енглези су бродом па затим возом из Солуна пребацили за Београд мали торпедни чамац – шалупу. Шалупа је била дужинс 18,3 m (60 стопа), била је наоружана са два торпеда од 45 cm и једним аутоматским топоп Хочкис калибра 37 mm. Развијала је брзину од 16 чворова. Шалупа је два пут извршила торпедне нападе на аустроугарске бродове, најпре ноћу 22/23 априла, а затим 17. маја 1915. Коришћена је веома много за патролирањс. Њом је командовао мајор Кар.[128]

Савезници сујош током новембра 1914. године започели са разматрањем постављања торпедних батерија код Београда. Радови су напуштени после пада Београда, да би по ослобођењу били настављени. Укупно је постављено 4 торпедне батерије, и то: 1 енглеска са 3 уређаја код савсксн железничког моста у Београду, 1 енглеска са 1 уређајем на Дунаву код Београда, 1 руска са 3 уређаја код Винче и 1 енглеска са 4 уређаја кол Смсдерева. Торпедне батерије код Београда су уништене за време артиље ријске припреме октобра 1915. године.[129]

У руској мисији су били капетани Григоренко и Волховицки из Црноморске флоте, којој је командант на доњем Дунаву био пуковник Весјолкин.[130]

Брзи моторни чамац Слобода са руском посадом

Српска речна ратна флотила јс у свом саставу имала брзи моторни чамац „Слободу" са руском посадом. Брзи моторни чамац Слобода је уништен на самом почетку непријатељске офанзиве. Око 08[30] часова 6. октобра 1915. године почела су да падају прва артиљеријска зрна на фабрику шећера у којој су били смештени Команда Аде Циганлије и бродарска радионица у којој су се градила, опремала и оправљала пловна средства. Пад мрака није довео до затишја, артиљеријска ватра је настављена истом жестином. Све те-

125 Ђ. Св. И, *Како смо бранили Беоīрад 1915*, Војни Весник бр. 6/1926;

126 Ђ. Св. И, *н. ч.*

127 A. A. Debevec, *Austro-ugarska dunavska flotila u Svetskom ratu*, Mornarički glasnik br. 6/1934, 617.

128 Б. Антић, *Рат на рекама кроз векове*, Београд 1986,151–2; А. Кузмин, *Записи по истории торпедних катеров* (на руском), Москва 1939, 29; А. Дебевц, н.д., 615/616.

129 A. Simović, *Rečna ratna flotila*, Beograd 1954, 42.

130 Ђ. Св. И, *н. ч.*

лефонске везе су покидане. Оклопљени шлеп који је служио за прихват посаде са Мале Аде потопљен је. ***Слобода*** је разнета као да није ни постојала.[131]

Помоћ у одбрани Прахова и Кладова

Српска Врховна команда је 6. марта 1915. наредила да се свим средствима заштити Прахово. Ово обезбеђење је поверено руском капетану Семенову, који је поставио минске заграде на каналу између села Сипа и Кладушнице. Од Сипа до Кладушнице је постављено седам линија минских запрека између острва и румунске обале. Једна заграда је постављена између острва и српскс обале. Укупно је положено 54 мине. На трећем безименом острву, према румунској страни, постављена су два торпедна апарата. Поред тога, преко канала затегнути су челично уже и ланац. Поред западне стране острва Оградине пуковник Аљин је поставио две групе по 6 мина са електричним паљењем. За заштиту минских зграда постављена су два руска морнаричка топа калибра 75 mm са панцирним зрнима на Брзујки (преко пута Адакале), а друга два са рефлектором код Сипа. Код Кладова су била и два наоружана руска пароброда „Тираспољ" и „Гроф Игњатијев", од којих је овај други стражарио ноћу код села Давидовца. „Гроф Игњатијев" је био наоружан са три топа од 75 mm и два митраљеза, а „Тираспољ" са два топа 47 mm иједним противавионским митраљезом.[132]

Нису само Београд, Крагујевац и Крушевац били брањени против-аеропланском артиљеријом. Још 8. маја 1915. наређено је формирање против-аеропланског вода у Прахову, који је касније прерастао у батерију од два вода. Ови водови су били наоружани бугарским пољским топовима Шнајдер М 1903 калибра 75 mm.

Интересантно је да је у Кладово стигла и руска против-авионска батерија са топовима калибра 76 mm. Наиме, Србији је из Русије послано седам батерија за одбрану Прахова, Кладова и околине. Једна од тих батерија је била против-авионска, која је била постављена на положају Пренозиште. Касније је због неповољног положаја премештена на нов положај код места званог Велико Лице са кога је било могуће гађати у свим правцима. Задатак батерије је био спречавање извиђања непријатељске авијације и одбрана Кладова и Штаба Крајинског одреда који се налазио у Петровом селу. Секундарни задатак батерије је био гађање околних брда у случају преласка Аустријанаца преко Дунава. Командир ове батерије капетан II класе Миклашевски је преузео команду 23. априла када је утврдио да су сви топови исправни а нишанске справе потпуно нове. Батерија је постигла запажене резултате у дејству

131 М. Ј. Радојевић, *н. ч*;

132 Рукописне белешке дивизијског ђенерала Добросава Миленковића. У њима наводи да је користио Операцијски дневник Крајинског одреда. Рукопис се налази у Народном музеју у Чачку.

по аустро-угарским аеропланима чији је аеродром био неколико километара од обале Дунава у близини Оршаве, на самој обали Црне реке.[133]

Најпре је, 17. августа,[134] ватром батерије у оборен један авион који је на очиглед свих присутних пао на обалу Црне Реке близу њеног ушћа у Дунав. Нешто касније, 17. септембра, оборен је један ДФВ (DFW), који је пао на румунску страну, при чему су оба члана посаде рањена. Трећи авион, такође ДФВ, оборен је у пламену 21. септембра, 10 км јужно од Турн Северина. Оба ДФВ су била из 1. Флика.

Dr Radovan Radovanović, MA Nebojša Đokić

Russian Military Help in armament to Serbia from 1804 to 1915

Russia was the most important allied of Serbia from the first Serbian uprising to the beginning of the First World War. During these 110 years their relationship had rise and fall, but it had never come to open hostility because they had similar interests. The fact is that Russia failed Serbia in some situations but it was in usual spheres of diplomatic courtesy. Anyway, in January/February 1809 Prozorovsky told Serbian deputies in Jashi that the Serbs could not ask from Russia to subordinate the interests of a big Russian empire because of the interests of a small country and that Russia couldn't wage wars with other countries for Serbia, and sacrifice itself. Besides the cited words of Prozorovsky, Russian military theoretician Svecih, in his famous work *Strategy* gave the best explanation of Russian attitude when he says that a small country is valuable in war only in the case whet it submits its army under the command of a big state. Besides that, although the military significance of Serbia in 1914 for Russian front mustn't be denied, Russia which entered the war because of its small ally, had a full right to direct Serbian politics and strategy. If the pressure of Russian Supreme Command on Serbian strategy was sometimes senseless or wrong, those mistakes, like all others, according to the opinion of Svecin, can't be opposed to the principle itself.

On the other side, although Russia was the stablest political ally of Serbia, Serbian army didn't get any significant material, military help from it. As it can be seen there was no paid orders of armament in Russia until the beginning of the First World War. In fact, after the First Serbian Rising direct help was mainly financial, except of rifles delivery in 1863 and bigger deliveries at the beginning of the First World War. Besides that, Russian newspapers *New Times* gave one airplane to Serbia as a gift during the First Balkan War and Serbian government procured an airplane 'Dux' at the same time. From classical orders of armament there were only the delivery of rifles Brendan N° in 1890 as well as a winch for lifting balloons almost two decades later. It was not until the First World War that Russian Empire gave bigger military help to Serbia. The reasons are varied and they will be discussed further in the study.

133 Б. В. – Васиљевски, *Противаеропланска одбрана Крајинскої одреда у 1915. їодине*, Ваздухопловни гласник бр. 4/1936, 51–53.

134 По другим подацима то је било 8. септембра. Борис Вериго – Васиљевски, *н. ч*, 52.

Др Радован Радованович, Мр Небойша Джокич

Военная помощь России Сербии в вооружении с 1804–1915 годы

Россия являлась важнейшим союзником Сербии с начала Первого сербвосстания и все до начала Первой мировой войны. Их отношения в течение этих 110 лет переживали подъемы и падения,но прежде всего, из-за подобных интересов, никогда не было открытой вражды. Факт что Россия, несколько раз изменила Сербии, но все это оставалось в обычных рамках дипломатических корректных отношений. Впрочем, еще Прозоровский в январе-феврале 1809 года сказал. Сербским депутатам в г. Яши, что сербы не могут требовать от России, чтобы она предпочла пользу одной маленькой страны, как Сербия, пользам просторной российской империи, ни чтобы Россия воевала на стороне Сербии со всеми остальными. Государствами, жертвуя себя. Об отношениях России и Сербии, как союзники, кроме приведенных слов Прозоровского лучшее объяснение русской позиции дает известный русский военный теоретик Свечин в своем знаменитом произведении *Стратеїия*, когда приводит пример, что маленькое государство представляет ценность в войне только в том случае, если свое войско безусловно подчиняет камандованию большого государства. Кроме того, хотя нельзя отрицать военное значение Сербии в 1914 году за русский фронт, Россия, которая вошла в войну из-за своего маленького союзника, имела полное право направлять сербскую политику и стратегию. Хотя нажим русского Верховного командования на сербскую стратегию иногда был неразумным и ошибочным, эти ошибки, как и всякие другие, не могут, по мнению Свечина, противостоять самому принципу.

С другой стороны, хотя Россия была самым стабильным политическим союзником Сербии, сербское войско не получило значительной материальной военной помощи от нее. Не было, как мы увидим ни больших оплаченных заказов в России все до начала Первой мировой войны. На самом деле, после. Первойо сербского восстания прямая помощь, в основном сводилась на финансовую помощь,кроме поставки винтовок в 1863 году и больших поставок в начале Первой мировой войны. Тут, конечно, и один самолет которого русская газета *Новое время* подарила Сербии во время Первой балканской войны, а тоже и один самолет Дукс, которого в то же время сербское правительство приобрело в Москве. Из классических заказов вооружения имеем поставку винтовок Бердан № 2 в 1890 году, также и колес для поднятия аэростатов почти два десятилетия позже. Только с началом Первой мировой, войны приходит до большей военной помощи царской России Сербии. Причины к этому многосложны и мы их обсудим в дальнейшем выступлении.

UDK 725.945:355.48(497.11)”1804/1813”

проф. Љубодраг Поповић
архивски саветник
Београд

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ I СРПСКОГ УСТАНКА И САРАДЊИ СРБА И РУСА

(мемоарска грађа)

Презентирана архивска документа – аутентична казивања савременика из Пожаревачке нахије о догађајима у I устанку.
Кључне речи: Први устанак, војевање устаника

I

На освитку новог доба наше историје настајали су документи који су указивали на величину и историјски значај устаничких подухвата од 1804. до 1815. године. У новоствореним условима ишло је веома лагано са развијањем свести за чувањем аката новостворене државне администрације. Одлуке о оснивању појединих установа одређивале су истовремено и делокруг њиховог рада и начин пословања, али је он морао бити прилагођен тадашњем стању писмености. Такав је, нпр. случај са судовима и прописима о њиховој надлежности. Акта створена њиховим пословањем су прва архивска грађа овог времена. Међутим, у ратним годинама и околностима које су их пратиле, грађа је у огромној мери страдала. И од онога што је остало сачувано у ратним окршајима доста је настрадало приликом повлачења устаника 1813. године. Од оних који су се са посебном пажњом односили према грађи до које су долазили, као и чували своју личну преписку, спомињемо проту Матеја Ненадовића. Он је ову грађу користио и при писању својих радова. Но и он је приликом одласка из Србије закопао део устаничке архиве која више никада није пронађена.

II

Издавању сачуваних извора о Првом српском устанку већ од првих почетака била је поклоњена велика пажња. Пионир рада на проучавању овог догађаја, Вук Караџић је започео посао који је, ево већ више од 170 година, некад јаче некад слабије, интересовао истраживаче – научне раднике и са мање или више успеха био од њих прекидан или настављан, све до данашњих дана.

У XIX веку, све до пред његов крај, сакупљено је релативно доста докумената, како српских тако и иностраних. Ипак, почетак XX века

довео је до новог таласа у овом послу. Прослава стогодишњице устанка 1904. године била је прилика да се новим еланом приступи његовом проучавању. Заваљујући овом догађају српска историографија добила је више значајних књига, чији су аутори били Стојан Новаковић, Миленко Вукићевић, Љубомир Јовановић и други.

Период између два светска рата је доба у коме се шири основица за проучавање. Појављује се низ радова који доприносе познавању Устанка. Њихови аутори су скоро 20 научних радника. У проучавање Устанка уноси се и нова архивска грађа, како домаћа тако и страна – француска и немачка. Међу њом је свакако од најкрупнијег значаја било пет књига „Списа из бечких архива о I устанку" професора Алексе Ивића.

По завршетку Другог светског рата настаје краће затишје све до 1954. годиен, до прославе стопедесетогодишњице Устанка. Ова прослава ставила је пред научне раднике више задатака. Један од њих је, да не кажемо први, био да је науци требало дати и што више нове архивске грађе. Захуктали рад је тако 1960. године, можемо сликовито рећи, „избацио" седам књига грађе са различитог језичког подручја: српског, турског, француског и немачког.

Но са публиковањем докумената није се стало после ових година, већ је настављено и даље. Они су такође били и са различитих језичких подручја. О њима овом приликом нећемо говорити, јер су она позната ширем кругу садашњих историчара. Само можемо укратко речи да су она проширила аспекте проучавања устанка и обогатила научна сазнања о многим питањима из његове историје.

Међутим, скоро сва ова издања архивске грађе су, што је карактеристично, била базирана на званичним документима, било државе или појединаца, или нпр. на штампи. Мемоарским казивањима, као једном од савремених видова истраживања није било поклоњено довољно пажње.

Мемоарска сећања као део историје Првог српског устанка још ни до данас нису у потпуности исцрпљена, а ни објављена.

Многи су својим мемоарским казивањима покушали да допринесу потпунијем сагледавању историје самог Устанка. То се односило како на Србе из Србије, тако и на оне Србе који су потицали из Аустријске царевине и других земаља,као нпр. Црне Горе.

Радећи на сређивању и обради фондова у Архиву Србије још од, данас далеке 1959. године, сусрећемо се са низом докумената која су говорила о многим питањима наше историје. Једна од тих била су и она која су говорила о Првом српском устанку.

Једна ствар у току ових година ме никако није напуштала, а то је задатак архивисте који је стално стајао преда мном. А он је да своје знање о грађи, изворима које сам упознао, пренесем и својим колегама и најширој јавности. Из улоге коју имају архиви, а то је да служе потребама друштва у целини, пре свега науци, култури, уметности, политици, привреди, публицистици, и другим облицима друштвеног живота, произилази и њихов за-

датак да архивску грађу учине приступачном јавности и тиме обезбеде научноистраживачки рад у свим доменима друштвеног живота.

Публиковање архивске грађе има своје оправдање и многоструки значај. Стручно издата, она је велика вредност за научног радника, што подразумева и велику уштеду у времену,као и смањење трошкова на изради многих научних радова. Осим тога, њеним издавањем архиви скрећу пажњу јавности на свој рад, а и популаришу архивску службу у целини. Истовремено они доприносе и упознавању најширег круга читалаца с многим збивањима у прошлости. Издавање докумената и информација о њима, уједно је и њихово најефикасније чување, како од оштећења због честе употребе, тако и од других узорка, као што су, нпр. ратна разарања.

Даље враћање документима Првог српског устанка уследило је током 70-их година прошлог века. Непосредни повод овоме било је формирање Међуакадемијског одбора двају института, Балканолошког института САНУ и Славјановедениј из Москве. Ја сам у том периоду, обрађујући за овај Одбор неколико хиљада докумената, израдио исто толико регистра – картица о документима везаним за Први српски устанак.

Почетком 90-их година XX века било време и крупнијих излагања сазнања о Првом српском устанку. Она су се манифестовала у два правца.

Уверење да извори – оригинални документи о овим догађајима имају своју сопствену снагу и вредност, те да би их требало приказати најширој јавности, Архиву Србије је било основни „мотив за одлучивање о приређивању изложбе устаничка Србија" 1994. године, чији смо непосредни реализатори били колегиница Вјера Митровић и ја. Истовремено то је био и допринос Архива Србије обележавању 190. годишњице Првог српског устанка.

Ове године, на научном скупу, организованом од стране Историјског института САНУ, посвећеног овој годишњици, изнео сам своја сазнања о једном необрађеном проблему наше историографије везане за овај догађај, а то је проблем настајања докумената који су пред нама (писмо, њихов састав и настајање; начин администрирања и др.).

Свих ових година једна мисао у вези са устанком лебдела је преда мном она је имала у основи два сазнања. Оба су се односила на ширем кругу историчара непозната документа. Једна су се односила на догађаје у Првом српском устанку, односно на прикупљање грађе о учешћу Руса на страни српских устаника у борбама од 1806. до 1813. године, а друга су била она о обележавању стогодишњице Устанка 1904. године.

Како су настала ова документа о којима излажемо.

III

Припремајући историју Руско-турског рата од 1806–1812. године Академија наука у Петрограду се преко тадашњег руског конзула Вашченка, према речима Лазара Арсенијевића – Баталаке, обратила

тадашњем министарству просвете за помоћ. Она је од њега затражила помоћ о војним догађајима, у којима су у исто време, од 1806–1813. године, на тлу Србије заједнички учествовали и Срби и Руси.

Поступајући по овом захтеву, министарство је у лето 1841. године наложило окружним начелствима и управи вароши Београд, да на својим територијама, испитају све учеснике и очевице борбе вођених у Првом устанку. То исто требало је да учинеи са онима „који су што о тим борбама од других чули". Казивања свих они су имали да запишу и пошаљу министарству. Оно ће потом доставити „Росијској академији", а тиме кроз њу „Целом Словенскоме тако и чрез нас (преко нас – ПЉ) Србскоме народу обзнане и обелодане".

Сам пак налог – распис садржавао је и сет од девет питања на која је требало одговорити, а „сваког оног, који што причао буде требат ће име, место пребивања и његов Срез записати".

Вопроси ови јесу следећи:

1. Које је године, коф дана и месеца, и гди се каково сраженије с Турцима догодило почињући од 1806. године?
2. Колико је одприлике труске, колико лисрпске и руске војске у коме сраженију било?
3. Тко је у ком сраженију – битки – предводитељ турске војске био?
4. Тко је предводитељ српске и руске војске био?
5. Како је чија војска гди намештена била? Је ли и колико на коме месту, и какве феле топова било?
6. Колико је дуго трајао бој, и колико при ком боју отприлике пало Турака колико Срба и Руса?
7. Колико је отприлике заробљено од турске, колико од србске и руске војске?
8. Чија је војска при коме сраженију надјачала, с каквим успехом? На пример: да ли је какав град или паланка освојена? Или се другиј који шанац или поглавар с војском на оном или другом месту бившиј предао, или оданде умећи и побећи? И тако даље.
9. Шта је по учињеној таковој битки даље следовало?

Сваког оног, који што причао буде,треба ће име и презиме, место пребивања његовог и срез записати.

Који је што показао, треба да каже, – да ли је очевидац и у боју био, или он другог ког о ономе предмету причати слушао. Па ако је од другог кога оно, што је изпроповедао, чуо то да се и оног другог име и презиме, место пребивања, срез и окружије запише: иако је он јошт у животу, да се призове, и о показивању надлежним доста тачно испита.

Предписанијем овим позивају се и началник окружниј и сресни началници, да и они из ревности своје на славу и одличје имена србског, својим у томе знањем колико је могућно принесу, и да на преднаведене вопросе, што би на њи одговорити и казати знали, писмено Попечитељству Просвештенија до горе опредељеног рока доставити потруде се и изло-

живши у том писменом описанију чисту истину, као што ће му и писмена описанија и одговоре на пред наведене вопросе истинске припослати имати. Јербо знати ваља да ће се у историји само истина уважити, и из исте увиђено пођертвованије Срба, а и Руса за отечество, веру и слободу своју учињено њоме – историјом – прославити и овековечити.

Повторитељно препоручује се началничеству тачно на горе речено време, неотлагајемо изрвшеније налога овог, од стране Попечитељства Просвештенија.

Одговори на ово стигли су у јесен исте године, али од десет срезова нису дошли.

Осим одговора које су упутили органи власти, своје одговоре послали су и појединци. То су били Петар Јокић, бивши буљубаша Карађорђеве гарде, тада члан Суда округа ваљевског и Чрезвичајног суда против бунтовника, Ђура Милутиновић – Црногорац, слепи гуслар, „жива архива наше новије историје", како су га називали, човек који је у доба устанка одржавао везу између Карађорђа и владике Петра I, цењена личност ондашње Србије и Чолак Анта Симоновић, истакнут устаник.

Ово прво званично прикупљање мемоарске грађе у историји нове српске државе, стваране у XIX веку окупило је више од 90 људи. Од тога њих 10 је било из Пожаревачког округа.

IV

Говорећи о своме учешћу у догађајима у устанку њих 27-орица су износили догађаје везане за војевање са Турцима, на територији Србије.

У највећем броју они говоре о неколико најпознатијих битака. Ово је и сасвим разумљиво када се има у виду да се после толико година, велики догађаји најбоље памте.

Сва ова казивања, било да су сакупљена од људи из народа, било од неких старешина, одликују се и наивношћу њихових аутора.сви они у својим излагањима, наравно славе Устанак и устаничке старешине као њихове вође. Они су били очевици или учесници и то као обични борци или старешине.

Они су се после 25 година сами присећали оног што се догодило, или су на то били подстицани и од оних који су та сећања бележили – среских начелника. Њихова казивања нису имала основу у историјским знањима која су негде била већ забележена. Казујући о Устанку и бојевима у њему, они су говорили само оног чега сусе стварно сећали. Неки од њих имали су много година, као нпр. Јован Радосављевић из Јагоштице, маленог села у округу Ужичком, 94 године или Милета Радојковић из великог села Ратковића у округу јагодинском, 80 година.

Износећи своја сећања, они нису гледали историјску реалност, јер је и сами нису знали. Говорећи својим језиком, они су честo, од

њих удаљено устаничко доба узимали као савременост, уносећи се што непосредније у време о коме су говорили. У њиховим казивањимаи тачних детаља и сасвим верно представљених редоследа догађаја.

Оно што условно можемо назвати грешкама у овим излагањима, јесте погрешно датирање, претеривање у бројчаном односу устаничких и турских снага, затим броју погинулих, нарочито у односу на Турке. Но то није неуобичајено код оваквих врста излагања. Тако је и човек у кога се сви поуздајемо када о њему говоримо, Вук Караџић, када је причао Леополду Ранкеу о Устанку, и то само петнаестак година после, грешио, а зашто не би и ови. При томе треба узети у обзир и животно доба оних који су износили сећања. Неке од грешака су вероватно и последица релативно кратког рока одређеног „за што верније представљање догађаја". Они су сваки износили виђења из свог угла, која употпуњавају поједине догађаје.

Вредност ових сведочења је да то нису монтиране, писане речи. Њихови аутори их нису писали, него диктирали, говорили у перо. Она имају и још једну позитивну страну. Лишена су званичног, чиновничког изражавања и представљају прави, сочни народни говор. Као таква она су и важан језички извор за оне који се баве језиком XIX века.

Казивања, онаква каква су изнета, без обзира у коме облику, сматрамо да су важан извор, нешто што се не може мимоићи. Похрањена у архиву, у недостатку других архивских података, представљају њихову пуну допуну. Све ово посматра се и кроз чињеницу да још увек нема довољно архивске грађе о Устанку. А када се узме и чињеница да је већина устаничке архиве из разних разлога занавек изгубљена, то ова казивања чини још важнијим.

Оно што остаје нејасно и поред досадашњих истраживања јесте како је ова грађа због убрзаног темпа на њеном прикупљању остала у свом оригиналу у Министарству просвете и као таква и после 1990. године у Архиву. О томе нисмо успели да нађемо трагова.

Све што се о томе говори је у домену претпоставки. Једна је да је Руска академија наука била заинтересована да се домогне оригиналне архивске грађе из времена Првог српског устанка, а српска влада је, желећи да ово испуни, а свесна да не располаже грађом која је у устаничким борбама, особито 1813. пропала, покушала да то надокнади на овај начин. Но, да таква грађа „наручиоцу" није одговарала. Друга претпоставка је да би ово све било успешно завршено да то није било доба веома несређених политичких прилика у Србији, које су резултирале познатим догађајима у 1842. години. Но надамо се да ћемо и то успети да решимо.

V

У години у којој се обележава 200. година од почетка Првог српског устанка добио сам ретку прилику која се архивисти и истори-

чару пруђа. Она је била могућност да на светло дана, из архивских депоа у којима се чува, изнесем архивску грађу, до сда највећим делом непознату и самим тим и некоришћену.

Оваква неуобичајена масовна казивања у XIX веку, насупрот пракси утврђеној према оваквим казивањима у XX веку, заслужују да буду објављена и многоструко коришћена. Зато их са нескривеним одушевљењем желимо да предамо на разматрање и коришћење научној и широј јавности.

1.
Начелство Округа пожаревачког
Попечитељству Просвештенија
ДОСТАВЉА КАЗИВАЊА
из Рамско-печког, Моравског и Млавског среза

Високославному Попечитељству Просвештанија
Началничества Окружија пожаревачког рапорт.

Да би Началничество ово, захтевању Високославног Попечитељства Просвештенија, изноженог ми у предписанију његовом од 26. пр.м. јулија БN⁰ 1016 соотвествовати могло и причања сродством Срезкиј началника од старијљудиј, који би знали показати, каква су се где од 1806. до 1813. године прикљученија војена, у којој су се СРби заједно с Русима противу Турака за славу и част српску борили, сбила, и чија л' је кад која стран војну надвладала, умаћи морала и јели кад што придобити за руком јој изишло прибрати. И предпохваљеном Попечитељству ради достављенија у Историју русијскиј војна с Турском, коју Академија Санктпетербугарскиј наука издати намерава, припошље. Сообштило је оно с копијом преднапоменутог предписанија Срезским начелницима исто, содејствија уколико постићи могу.

Између који началници срезскиј: млавски, рамско-пекски и моравски, уколико су им неки старци показати могли, пописали су такова причања и овамо послали.

Из који оригиналниј повестиј Началничество је копије извадило и овде припошиље ијВисокославному (Попечитељству) Просвештенија на његово употребљеније.

№ 3111.
2. октомбра 1841.
У Пожаревцу

Началник мајор
Мијаило Ђорђевић
секретар
Васа Григоријевић

СПОЉА:
Прим. 6. октобра 1841. год Б № 1588
Оригинал

2.
КАЗИВАЊА
Марка Јовића, Мијата Илића, Илије Манојловића и Раице Стојковића из Рамско-печког среза

Описаније причања долупотписани стараца гди је који бој од Руса и Србаља од 1806. до 1813 године, против Турака учињен.

По оснивању свију паланака и вароши у внутрености Сербије и по прогнанију зулумћара и даија, опреми Карађорђе војводу Миленка Стојковића из Кличевца, с три иљаде Срба на Штубик у Краину јер се дочуло да млоги Турци ту долазе, а он сам с војском к Делиграду пође. Дошавши Миленко с опредељеном војском у Штубик против, како се говорило 50.000 Турака, и видећи да ништа толикој сили учинити не може, намисли себе шанцима утврдити изабравши за себе и војску своју најзгодније место и тако уради. Разумевши Мула паша и прогнани из Београда Гушанац, предводитељи турске војске, да се Миленко с малим числом војника налази, опколе га и ту је он за шест недеља бедно с војницима живети морао. Онде су они војници на дан политру кувана жита јели. Но међутим док је Миленко овако у муасеру био, чинили су Срби прошеније русиском двору да им он помоћ против Турака који сваки дан на српску границу нападају, пошље. Русијски двор уваживши прошеније Срба, пошље свог генерала Исаилова, с неколико хиљада војника који како овамо у Сербију пређе и сазна да је војвода Миленко с војском од Турака опкољен и да јошт ослобођен није, поити управо к Штубику, а с друге стране и Кара-Ђорђе с војском , те реченог војводу ослободе, гди се је одма и страшна битка од обадве стране започела и трајала је за по дана. Видећи Турци да отпор сукој и српској војсци (Хотја да је ова мања числом била, бројати се је могла за 8.000 војника) дати неможеду, нагну натраг уступати и спасеније своје у бегству тражити. И говорило се да је онда сам Мула паша на једној крајинској кобили утекао. У овом сраженију које се је отприлике 1806. године случило, толико је млого Турака изгинуло, које се чиском определити не може, но само да се с једног на другог корачати могло, а Срба и Руса до 50 или 60 више није.

По освојенију места овог, врати се Вожд Кара-Ђорђе у место пребиванија свог, а генерал Исаилов с војском својом и српском која се је скупа за 10.000 бројала и с војводом Миленком и Петром Добрњцем у Неготин отиде и понесавши са собом 10 топова и ту на Серез бега, који је у Неготин са 50.000 Турака дошао био, бој започну, који је само 4 сата трајао и Турци натраг уступе. Премда су на овој вароши Руси и Срби победу против Турака одржали, остане она опет и за ову 1806. годину у рукама турским, јербо генерал Исаилов с војском својом у Влашку пређе, а војвода Миленко с војском у Пореч отиде, однесавши са собом и отети 4 топа турски на Неготину, а Петар Добрњац преду-

зме пут у Бању к војводи Ајдук Вељку Петровићу и ту с њиме на друмовима с војском границу чувати остане, будући већ је зима наступила, због које се ни војна продужити није могла и тако се цела зима без боја проведе. А кад је пролеће весело лице своје указало и настане отприлике 1807. година, крене се војвода Ајдук Вељко Петровић, из Бање, и Неготин од Турака освоји. И ту послем до смрти остане да живи, управљајући као главниј војвода Краином.

Кад је већ ова варош од Турака узета била, пређе неки русијскиј генерал с командом својом из Влашке овамо у Србију, али не Исаилов, но други, којем имена незнаду ниже описани старци и обседне град Фетислам с којим војвода Петар Добрњац и буљубаша Тома Јовановић из Великог Градишта, којег је војвода Миленко Стојковић, уместо себе, да војском управља оставио, јербо је он од ногу лежао, присоједини се и опседнутог за 6 недеља држау. Но Турци живећи у овоме граду, премда је мало число било, против 6.000 које Срба, које Руса, држали се храбро. Једанпут учине Срби и Руси јуриш на овај град. Но ту је онда множество Срба и Руса изгинуло, да се пребројити није могло, и опет речени град у овај ма нису могли освојити. Но по истеченију неколико дана ове жалостне битке, предаду се сами Турци с уговором да ij Срби и Руси мирно у пределе туске пропусте, који тако и учине.

По освојенију овог града учине Срби и Турци неки мир, који је послем за 5 или 6 година трајао, и тада Руси обишавши сву границу и видећи је обезбеђену врате се натраг у Влашку, а Срби оставши сами управљајући државом својом до 1813. године, док је пропаст последовала.

За време трајавшег мира учине се нека прикљученија у Србији. Вожд Кара-Ђорђе позове војводу Миленка Стојковића и Петра Добрњца, советованија ради о неким предметима, и немогући се споразумети отиду оба два војводе у Русију и тамо остану живети, а војвода Ајдук Вељко Петровић прими и њиову команду, цело Пожаревачко окружије и управљајући и овим као Крајином до смрти своје.

Марко Јовић, Мијат Илић и Илија Манојловић из Зтоња, Ђура Петровић и Рајица Стојковић из Великог Градишта показали су причање ово.

Примечение. Вишеспоменути старци нису могли показати за цело које је године и месеца битка од Руса и Срба против Турака учињена, но од прилике године ставили. Тако нису знали да покажу колико је од обадве стране мртви војника пало, ни колико заробљено. Нису знали колико је топова гди и какве феле било, но од прилике показали су.

Ово је причање саслушао началник рамсо-некскиј г.потпоручник МИАЈАИЛО ПЕТРОВИЋ у Велигом Градишту, а писао писар среза истог СТОЈКО ДИМИТРИЈЕВИЋ.

3.

КАЗИВАЊЕ

Мише Гурића из села Прова, Богдана Даничића из Полатне, Максе Атанасковића из села Прова, Живка Катића из села Влашки Дол, Из среза Моравског

1. Од 1806. године месеца маија у среду по казивању Мише Гурића из села Прова, да је сраженије с Турцима на Штубику по доле означеним вопросима следовао.

2. У овом сраженију било је отприлике турске војске 60.000, српске 20.000 и руске 4.000.

3. Предводитељи исте војске био је турски Мула Паша и Гушанац а српске Карађорђе и руске генерал Исаило.

4. Горе наведене војске намештене су биле, турска с оне стране преко реке к Видину у 7 шанцева, с једним топом великим, а српска и руска с ове стране исте реке, с 8 топова дугачки брзаци.

5. У истој битки на последку трајао је бој за један сати при овом боју, пало је турске војске за 10.000 а српске 300 и руске 2.000.

6. У оном боју од ниједне стране заробљено није било.

7. Руска војска при овом сраженију надјачала је била и шанцеве турске одузела, а поглавар турски са осталом његовом војском у Видин утекао и будући да истог даље терала није.

1. Од 1808. године месеца августа дан Н. показивању Богдана Даничића из Полатне, да сраженије с Турцима на Праови било.

2. У овом сраженију било је отприлике турске војске 15.000, српске 6.000, а руске око 3.000.

3. Предводитељ исте војске био је турски Шашит паша, српске Вујица из Смедерева, Иван Момировић из Лучице и Ајдук Вељко, а руске неки Граф.

4. Горе наведене војске намештене су биле: турска на Праови од Видина са 6 топова велики, српска од Неготина до Дунава, а руска од Неготина у пољу са 7 топова средњи.

5. У истој битки на послетку трајао је бој, за три сата и при оном боју пало је турске војске 600, српске и руске 100.

6. Што се тиче робља будући да се о том ништа догодило није.

7. Руска је војска при истој битки надјачала била, и Неготин освојила. Речени поглавар турски с осталом војском у Видин утече. Потом да је иста српска и руска војска до Брегова терала и Брегово узела и за 100 Турака онде побили. Потом да су се одма оданде манули.

1. 1810. године месеца септемврија у четвртак, по сказивању максе Атанасковића из села Прова да је сраженије с Турцима на Грамади било.

2. У оном сраженију било је од прилике турске војске 9.000, српске 10.000, и руске око 4.000.

3. Предводитељи су исте војске били: турске Н., српске Младен, Вујица и Главаш Станоје, а руске генерал Исаило.

4. Горе наведене војске намештене су биле: турска од Грамаде у једном бранику без топова, српска и руска од стране истог браника с два топа средњи.

5. У стој битки да је слабо боја било, кад је Турчин Руса угледао, будући, да се бити шњим хтео није. А слабо је што људи погинуло, будући да више није од српске 3 и 5 рањена а од турске незна се. По томе да је Турчин у Грамању отишао, а Рус у Тополичку реку.

1. 1811. године месеца декемврија дан Н., по казивању Живка Катића из села Влашка Дола да је сраженије с турицима на Гургусовцу било.

2. У оном сраженију од прилике турске војске било је 600, руске 1.000 и српске 800. Но будући да се српска војска у истој битки ништа мешала није.

3. Предводитељи исте војске неки војвода Ћурт ага, српске Иван Момировић, а руске неки полковник.

4. Горе наведене војнике намештени су били: турска у граду, руска близу града а српска по кућама у Гургусовцу.

5. Иста битка трајала је за 4 дана и при истој незна се дал је од које стране што погинуло. Будући, да је Рус само с топовима био, град с једне стране соборио и речени војвода, будући, да се с војском његовом Русу предао, и потом да је оданде српска и руска још са 4.000 добављене војске на Брегово истидан отишла, Турска је војска у истој Брегови била за 15.000. Предводитељ турске војске био је неки паша, а српске и руске будући да су они исти који су и на Гургусовцу били. Турска је војска намештена била у Брегову, а српска и руска око Брегова. При истој битки трајао је бој, за три сата. Погинуло је турске војске за 100 а српске и руске око 60 људи. У овом сраженију руска је војска надјачала, град узела, и словом да га је покварила и урамнила, и 400 Турака с пашом заробила, и оданде да се је српска и руска војска кренула у Делиград.

Ово је причање саслушао начелник Среза моравског Штабс капетан АТАНАСИЈЕ ВУКИЋЕВИЋ, а списа писар Среза моравског, ЈОВАН ЖИВКОВИЋ.

Брегово је пало пре Гургусовца, између 24. и 25.IX; губици Турака били су знатно већи.

4.
КАЗИВАЊЕ
Милована Кукића из села Златова,
среза Млавског

1. Од прилике 1807. године о Петровдне, дана 29. месеца јунија војвода Паул Матић из села Мелонице, а подручник војводе Петра Добрњца нахије Пожаревачке, био је у споразуменију с војводом Илијом барјактаром, из села Извора нахије Парађинске и са војводом Филипом Н. Алексиначке нахије и са кнезом Јефтом Н. из села Обрежа нахије Темнићке, и бивши с шњиме у оно време г. Милета Радојковић из Катуна барјактар и са кнезом Милојем Ђуковићем из села Црнче, нахије Лексовачке Жикић капетан. Први пут планирао је, буљубаша Добрњчев Милован Кукић из села Злато, за њиме мотком мерио и тако горе наведеног датума, на све је нахије раздељено, да свака своју част одели, логоре што брже може копа, кошеве плету и земљом напуне, будући да су разумели од шпиона да ће Рушит паша и са Шашит пашом Лесковачким и са Али-пашом Врањским и са више други паша, с војском као на њи, у логор сутра дан ударити. И тако Турци за прошло 20 дана нису дошли, док је Дели-логор и боље утврђен.

2. И дошао је војвода Петар Добрњца, с војском до 1.000 душа, и једним малим топом са собом из Врачара донео.

3. Исти дан дошао је војвода Милан Кимчетић из села Радашина и кнез Стефан Синђелић из села Грабовац нахије Ћупријске и шњима до 1.000 душа војске , дошло је ресаваца.

4. Кад се је сва војска сјединила, до 10.000 душа било је више није, у Дели логору у оне време.

5. 21. месеца јулија предзначене године, крену се пред поменуте паше с војском турском из Ниша и стигну у алексиначко поље, гди народ пшеницу жњео. Што су нашли мушку страну исекли, а женску све поробили.

6. Када је то разумела српска војска из Дели логора, изашла је једна част предаТурце и опасно су се били с Турцима до Ајдук чешме, поврате [----] у Алексинац. На конаку тусва турска сила, до 60.000 војске пристигло, и заноћили су.

7. 22. месеца јулија крене се сва турска сила из Алексинац, а да би из Дели логора у којем били су колико им је могуће било, стерају ај Турци све натраг у Дели логор.

8. И тако Турци даду шанац начинити онај час спрем Дели логора, и почели Србе одма туђи с кумбарама и топовима, без престанка, како дању тако и ноћу, за 7 недеља и никакву велику вред. Турци Србима нису могли учинити. И за толико протекше времена дојадило је Турцима са сви страна индат. И било је до 120.000 војске турске и све то бадава.

9. Напоследак звали су Турци Србе да им на међдан у поље из Дели логора изиђу. А Срби одговоре тако да ij време не допушта. Са овим још ко тому говрећи Турком, ви имате 120.000 војске, нас бијете за 7 недеља и претите са Скадарским пашом, да вам с војском у индат долази да би Србе сасвим освојили, и Дели логор од себе отели. Надате се и у вашу силну војску, а не сматрате хоће ли вам Бог дати.

10. Када зађе у осму недељу бију Турци Србе без престанка, баш недаду ручат ни вечерат. Једну вече сат прошао ноћи, навукао се облак од ваздуха врло мало над Дели логором ал повише над турском ордијом киша мала, ал више грмљавине. Дивни Творац око обратио српске војске у Дели логору, пак на Турке громом ударио, усред Турака гром је заитио и до земље сасвим га разбио. 6 Турака ту су погинули, јошт ко тому 12 готова и паше су умал остале не поцркат од грома Божијег. Тако љуто са свим се поплаше, да се Творац више не разгњеви, учинити од Турака чудо. А Срби им одма повикали бежите Турци поче вас Бог туђи, до зорице један остат неће. Ону ноћ паше ордије креташе са свом силом у Ниш побегоше. Кад ујутру Срби се за њима [до] Бујмира трагом натурили, рањенике на коли престигли, ког исекли а ког повратили, сила турска сва отишла ноћу, једно с другим 120.000, на зимовнику у Нишу остали. Ове борбе са Ибрахим-пашом скадарским вођене су у току јула и августа 1806.г; Турака је било око 50.000 (Генерал Коста Протић, Ратни догађаји из Првога српског устанка, у Споменици Николе Чупића, књ. XIII, стр. 211-213; М.Ђ. Милићевић, нав. дело. стр.794).

11. 1808. године на сами дан Васкресенија разумели Турци од шпиуна, да је мало војске у Дели логору, отишли су сваки својој кући. Изабрали се 6.000 друга на хатови брзи коњаници и осванули на Дели логору, хтели уићи к Србима унутра, ал да видиш среће у Србаља, опази гди баш и који ваља, Жикић капетану, пак затвори на логор капију и повикао остро Србадију, са бедема од Дели-логора, стиже Турчин устајте на ноге сваки своје и мазгалама притеците, и мале пушке он на Турке баци. И погинуо је Жикић капетан од Турака баш на капији. Војска српска фришко је устала и на Турке плотон оборила и били се до ручканог доба. Погинуло 5 Турака одма и 6 Срба на капији мртва. Кад видели Турци 6.000 нису могли ући у Делиград, поврате се и у Ниш отиду.

12. После тога прошло 10 дана војводе се даду разредити који ће на ком месту по граници са шанцем да буде. Војводу Миленка Н. из Кличевца нахије Пожаревачке, у Штубик са шанцем нареде.

13. Војвода Петар Добрњац с војводом Јодом Н. с војском из Среза моравског, млавског и част од Ресаве и црноречком, на шанац турски у Зајечар ударили 1809. лета Велике недеље пред Васкресеније у понеделник увече и били се сву ноћ на Зајечару. Ту су Срби многи изгинули и мало се натраг измакнули, ништа учинити нису могли. Кад

ујутру дође Петру писмо, од војводе Миленка из Штубика, да се остави он Зајечара туђи, пак да иде к њему у индат с војском, јер на Штубик сила Турска иде.

14. Таки Петар и Ђода даду оставити Зајечар и отишли с војском к Миленку, сједине војске у Штубику.

15. По Воскресенију 5 дана крене се из Видина Мула паша, Гушанац Алија, Дели Кадрија и Кара Везија с војском, опколе Штубик са четири стране, улогоре војску и почну туђи Србе са сви страна. Тако љуто сав се шанац из темеља тресо. Кад видеше три српске војводе по имену Миленко, Ђода и Петар Добрњац, написали једно писмо господару Ђорђу Петровићу у Тополу село поносито, да им индат до 6 дана даде, акол индат у време не дође српска војска мора се затрети како Турци нагло Штубик бију. Гласник неће од Срба изићи. Кад је Карађорђе писмо прочитао, од војводе Петра и Миленка и од шанца Српског из Штубика и разумео што му књига каже, скупио војску што је брже могао. Покупио равну Шумадију, ударио на Пожаревачку абер дао у 7 кнежине. Што је војска била заостала, сву је Ђорђе за једну ноћ скупио, саставио до 10.000. То је било у Петрове посте и кренуо се уз Пек реку воду и код Крста конак учинио.

16. Ту је Петар Добрњац пред њег изашао и казао му шта је од Штубика и гди га Турци без престанка бију и пошао је калаузит војске, ударише на шанац Гушанчев. Кад видоше Турци са сви страна индат дође Србима на Штубик притекли су Гушанцу у помоћ, те се били онај дан до мрака, док је војску Ђорђе улогорио и воду је Гушанчеву отео. Ту се бише за 4 дана, ал не може ништа да учине.

17. Ондак таки Ђорђе заповеди, по имену Петру из Добрње да што брже у Влашку отиде и војинство од Русије добије, а писмо Петру од своје руке даде. Оде Петар што брже у Влашку, генералу Исаилу русиском. Поклони се и дао му писмо. Исаило прочитао писмо и видео што му Ђорђе пише, да су Срби у Штубик опкољени и бију ij Турци са сви страна. Тако даде војинство кренути једно с другим 6.000 душа и три топа са њима понесе и превезе војску на Брзу Паланку и топове са собом пренесе и у Јабуковац на конак дошао и с војском је ту преноћио.

18. Таки ујутру добивши ударе и на Малајницу они спремни пођу, те разбије Мула пашу одма. Кад то виде Каравезија и Дели Кадрија, напусте шанац и они побегну са Мула пашом у Неготин.

19. Гушанац Алију опколе Срби и били га за 4 дана. Кад су видели из Неготина, прикраду се Србима с леђа од запада ударили јуриш, Гушанац Алији друм отворили бежат с војском к Неготину. За њима се Руси и Срби натурили од Штубика, па до Шар Камена, како с једне стране тако и с друге стране пута. Изгинуло је Турака сасвим млого а Серба и Руса баш мало. И тако на Мула пашу у Неготин ударе и ту га разбију. Турци отиду у Видин и повраћали се реченога лета и око Праове и Радујевца опасно је било, и повраћали се натраг у Видин.

20. Срби и Руси на зимовник заостали су у Неготину. 1810. године пролећа поврати се генерал Исаило са руском војском натраг у Влашку, а Срби и Турци опасно се били ко Брегова и на Фетисламу, но ни једна страна није сасвим пала, само што су Турци Крајину освојили.

Ово је причање саслушао начелник Среза млавског Окружија Пожаревачког подпоручник Стефан Симић од Милована Кукића из села Златова а списао писар Среза млавског истог Окружија Станко Поповић.

КN⁰ 3111
2. октомврија 1841.
У Пожаревцу

Да се оригиналима
верно срављено,
сведочи

Начелник
Окружија пожаревачког
Мајор
МИЈАИЛО ЂОРЂЕВИЋ
Секретар
ВАСА ГРИГОРИЈЕВИЋ

СПОЉА:
К. Поп. Просв. БN⁰ 1588/841 год.
Копија.

Prof. Ljubodrag Popovic

Additions to the History of First Serbian Uprising and Cooperation Between Serbs and Russians

Among many monuments that have been built in memory of First Serbian Uprising, there are only two that have significant practical value. These are memorial center-school in Orašac, the place where Uprising begun, and the memorial center-church at Deligrad, the place where one of the greatest battles in this uprising occured.

About the memorial center-school many articles have been written, however, the memorial center-church has been somehow forgotten, and there is very little knowledge of her. Intention of author was to present this church to the both scientific and wider public from all angles, after more than seventy years from its erection. In this article all elements of creation have been exposed, from ideas of women of Aleksinac, members of "Kneginja Ljubica" society for building of this monument, to material help of king Aleksandar I Karađorđević and the participation of many creators, artists and architects Korunović and Krasnov, followed by couple of Russian painters.

Participation of architect Korunović in building of one of the most beautiful monuments of church architecture in Serbia was somewhat known, but the work of architect Krasnov, mainly conducted in inner decoration and ornamentation, has

been relatively unknown, and here is exposed for the first time. Exposition that have been made in this article throw light on all elements of this extraordinary monument, dedicated to men that have fought battles for liberation of Serbia, and the creation of state at the same time.

проф. Любодраг Попович

К вопросу об истории Первого сербского восстания и сербско-русского сотрудничества (1807–1811). – Мемуары как источник –

Мемуары и воспоминания, как часть истории Первого сербского восстания ни по сей день полностью не исчерпаны и не опубликованы. Многие своими мемуарами попытались внести вклад в как можно более объемное восприятие истории самого восстания. Это относилось как к сербам из Сербии, так и сербам из Австрийской империи и других краев, например из Черногории. Документы, о которых конкретно идет наша речь, это воспоминания, записанные по рассказам участников в 1841 году, т.е. спустя более чем 25 лет от окончания восстания.

Как же они возникли?

При подготовке Истории Русско-турецкой войны 1806–1812 гг., русская Императорская Академия наук через тогдашнего русского консула Ващенко, обратилась, согласно воспоминаниям Лазара Арсениевича Баталаки, к Попечительству просвещения (Министерству просвещения) Сербии за помощью. Она попросила предоставить данные о военных действиях, в которых в 1806–1813 гг. на территории Сербии совместно участвовали сербы и русские.

Отозвавшись на эту просьбу Попечительство своим циркуляром (согласно его деловодным книгам) 26 июня 1841 года приказало всем окружным начальствам, а через них и всем органам более низкого уровня, т.е. срезским начальствам, на своих территориях провести опрос участников и очевидцев боев, происходивших в годы Первого сербского восстания. Это же должны были сделать и по отношению к рассказам "слышавших что-либо об этих боях от других". Эти рассказы надо было записать и послать Попечительству, которое их потом доставит "Российской академии", чтобы она о том "всему Славянскому и нашему Сербскому народу сообщила и известила".

Циркулярное письмо содержало 9 вопросов, на которое нужно было ответить, причем "каждому кто будет рассказывать, надо записать имя и фамилию, место жительства и срез".

UDK 355.356(497.1+470+571)
”1876/1878”

Доц. др Кузьмичёва Л.В.
МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва

БЛАГИМИ НАМЕРЕНИЯМИ... (СЕРБСКИЙ ВОПРОС НА ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНОМ ЭТАПЕ РУССКО–ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877–1878 Г.Г.)

Одним из наиболее сложных вопросов в изучении событий Великого Восточного кризиса 1875–1878 гг., составной частью которого является и русско-турецкая война, является анализ русской политики в отношении Сербии. Действительно, на первый взгляд представляется странным, что три четверти века активно поддерживающая сербские устремления к независимости и расширению территории, в период в1875–78 гг. Россия занимает довольно сдержанную позиции в отношении сербских претензий. Сюжет этот вызывает многочисленные споры в историографии[1], где порой острота дискуссии достигает такой степени, что возникают обвинения в адрес России в забвении и предательстве сербских интересов в пользу создания Великой Болгарии. В своем исследовании русской политики в отношении Сербии в период Восточного кризиса сербский ученый Душан Берич приходит к следующему выводу: „Почти на протяжении целого этого периода Россия относилась с большим вниманием к болгарам, чем к сербам, а значит с большим сочувствием относилась к болгарскому, нежели к сербскому вопросу. Русские постепенно прибрали болгар к рукам. Именно в этом следует искать причину неспособности болгар целиком отдаться идеалам сотрудничества с сербами. В болгаро-сербские отношения вкрался раскол, проявившийся в размолвках по поводу еще не освобожденных территорий, по поводу разграничения территорий, которые контролировали или намеревались контролировать две Церкви, а также по поводу того как окончательно должна выглядеть Юго-Восточная Европа”[2].

Сербия сумела первой из славянских зарубежных стран восстановить формы своей государственности. В 1833 г. она получила статус автономного княжества, а в 1878 г. согласно решениям Берлинского трактата (июль 1878 г.) стала самостоятельным, независимым государ-

1 См. анализ историографии: Кузьмичева Л.В. Сербо-русские отношения в период Восточного кризиса 1875–1876 гг. Автореферат диссертации. М.,1986.

2 Берић Душан, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848–1878.* Београд, 2000. С.542.

ством. В Белграде независимость торжественно была провозглашена 10 августа 1878 г. В речах и молебнах по этому поводу ни одним словом не упоминался вклад России в получение княжеством окончательного избавления от многовековой зависимости. Австрийский консул доносил своему министру иностранных дел из Белграда о том, что когда русский генеральный консул Персиани, оскорбленный таким замалчиванием имени России, обратился за разъяснениями к сербскому министру иностранных дел Йовану Ристичу, последний, „уклоняясь от объяснений отделался шутливыми замечаниями"[3] .Персиани был потрясен этим, как он выразился в своем донесении от 13 августа „афишированием неблагодарности". он делает вывод о повороте в сербской политике, о „факте сближения, заметно проявляющемся в отношениях между правительствами Сербии и Австрии"[4]. Для Персиани это было громом среди ясного неба, а между тем такая политика правящих кругов Сербии просматривалась уже давно.

Русское участие в сербской судьбе в период Восточного кризиса 1875–1878 гг. получило неоднозначную оценку в сербских политических кругах. И по сей день, бытует мнение о том, что основное внимание России было уделено Болгарии, а Сербии отводилось второстепенное место, что Россия не отстаивала сербские политические интересы. Особое негодование в Сербии вызывал Сан-Стефанский прелиминарный договор, который считается „черным днем" в истории русско-сербских отношений. В настоящей статье анализируется отношение официальной России к будущности Сербии на этапе между Сан-Стефано и Берлином, когда решался вопрос о судьбе балканских владений Османской Порты.

В июне 1876 г. два маленьких вассальных турецких княжества, Сербия и Черногория, объявили войну своему сюзерену – Османской империи. Война продолжалась четыре месяца и закончилась поражением Сербии. Это было совершенно естественно, если учесть несопоставимость сил противников. Что же заставило правительства этих стран решиться на войну? Источники свидетельствуют, что, начиная войну с Турцией, Сербия и Черногория рассчитывали на военную поддержку России.

Надежда эта подкреплялась тем, что в мае 1876 г. в Сербию приехал и возглавил ее действующую армию отставной русский генерал Михаил Григорьевича Черняев. Вслед за ним в Сербию прибыло около пяти тысяч русских добровольцев, офицеров и солдат, принявших участие в боевых действиях против Турции[55].

Но официальная Россия к войне не была готова. Необходимо было выяснить позицию великих держав, и прежде всего Австро-Венгрии, чтобы не повторилась ситуация Крымской войны, когда

3 Србија 1878. Документи. Београд. 1978. Док. 373.

4 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. III, М., 1967,док.108.(Далее – ОБТИ).

5 См. Кузьмичева Л.В. Русские добровольцы в сербо-турецкой войне1876 г.// Россия и восточный кризис 70-х годов XIX в. М., 1981. с.77–98.

Россия вынуждена была воевать не только с Турцией, но и с коалицией европейских государств. Переговоры, проведенные между русским и австрийским императорами летом 1876 г. в Рейхштадте, показали, что Австро-Венгрия решительно выступает против создания крупного славянского государства на своих южных границах. Империя Габсбургов почти на половину состояла из славянского населения и её правящие круги опасались, что крупное пограничное славянское государство может вызвать сепаратистские настроения в Австро-Венгрии.

28 октября 1876 г. Россия объявила Турции ультиматум, согласно которому турецкие войска теснившие сербскую армию, должны были немедленно покинуть Сербское княжество, в противном случае Россия угрожала отозвать своего посла из Константинополя, что означало начало войны. Россия фактически спасла Сербию от неминуемой турецкой оккупации и возможной утраты автономии. 31 октября 1876 г. началась мобилизация русской армии и подготовка к войне с Турцией.

Таким образом, прологом русско-турецкой войны 1877–78 гг. явилась сербо-турецкая война, начатая с целью завоевания полной независимости Сербского государства. События кровопролитной, стоившей России многих материальных жертв, и унесшей сотни тысяч жизней русских солдат и офицеров, Русско-турецкой войны 1877–78 гг. хорошо известны. Операции ее разворачивались на двух фронтах – Балканском и Кавказском. В историю вошли многомесячная осада Плевны, героический переход русской армии через Балканский хребет, освобождение Болгарии. Сербия, истощенная предшествующей войной присоединилась к русской армии лишь в декабре 1877 г., а 19 января 1878 г. война закончилась победой России и подписанием перемирия в г. Адрианополе. Русско-сербские официальные отношения во время русско-турецкой войны 1877–77 гг. были весьма сложными. Сербское правительство старалось оттянуть вступление Сербии в войну на стороне России, русское командование считало участие Сербии в боевых действиях непременным условием будущих территориальных приращений Сербии[66].

Итак, в цепи событий восточного кризиса 1875–1878 гг. Сербия занимает важное место. В сербской историографии говорится о первой и второй сербо-турецких войнах. Это сербо-турецкая война 1876 г. и участие Сербии в русско-турецкой войне 1877–78 гг. Перерыв между двумя войнами составил более года. Сербия вступила в войну на стороне России только 1 декабря 1877 г. после взятия Плевны и после перехода Русской армии через Балканский хребет.

Такая сдержанность и выжидательная позиция не могла не вызвать негативной реакции не только русского командования, но и общественного мнения России. Чем была вызвана такая позиция Сербии?

6 См подробнее о русско-сербских отношениях в период русско-турецкой войны 1877–78 гг.: Кузьмичева Л.В. Русско-турецкая война 1877–78 годов и Сербия. // „Славянский альманах. 1996". М.,1997. С.68–86.

Ключом к решению и пониманию сербской позиции в событиях 1877–1878 гг. – является вопрос о Боснии и Герцеговине. Присоединение этих провинций (в особенности Боснии, ибо на большую часть Герцеговины претендовала Черногория) к Сербскому княжеству было главной задачей сербской внешнеполитической программы „Начертание", разработанной еще в 1844г.

Русская официальная политика по сербскому вопросу на протяжении Восточного кризиса 1875–1876 гг. неизменно сводилась к требованию придерживаться русских рекомендаций. Начиная с лета 1876 г. Россия практически дипломатическими переговорами и прямым вмешательством в форме ультиматума предотвращала возможность оккупации Сербии, как со стороны победившей в 1876г. Османской империи, так и со стороны Австрии. Вместе с тем к началу русско-турецкой войны стало ясно, что России не удастся способствовать значительному территориальному увеличению Сербии. Решать этот вопрос следовало поэтапно. То есть добиваться, несмотря на условия Будапештской конвенции автономии Боснии и Герцеговины и передела Новипазарского санджака между Сербией и Черногорией. Все это создавало бы условия для дальнейшего сербо-черногорского объединения с включением Боснии и Герцеговины. Попытка реализации этой программы и представлена в соответствующих статьях Сан-Стефанского прелиминарного договора.

Решить сербские проблемы, без активного участия Сербии в войне было бы сложно, поэтому Россия считает не только возможным, но и важным участие Сербии в боевых действиях в 1877 г.Однако Сербия не только не спешила вступить в войну, выжидая коренного перелома в русско-турецком противостоянии, но и игнорировала прямые призывы русского командования и русского императора.

В начале июня 1877 г. в ставке командования Дунайской армии русский император Александр II принял сербского князя Милана Обреновича и премьер министра Йована Ристича. В ходе встречи были высказаны русские пожелания Сербии присоединиться к боевым действиям, как только русская армия перейдет Дунай. Ристич считал, что встреча прошла успешно, так как с одной стороны Россия не отвернулась от его страны, а с другой официальных обязательств у Сербии нет и возможно удастся избежать новой войны. От вступления в нее предостерегал его и посланник Сербии в Константинополе Ф.Христич, говоря о том, что необходимы твердые русские гарантии в вопросе будущих территориальных приобретений Сербии. Он писал: „Ты скажешь, что нам обещано, что интересы Сербии не будут забыты. Да мы получим Малый Зворник, а Болгария станет великой и самостоятельной, и это будет основным итогом войны..."[7]

16 июня 1877 г. русские войска форсировали Дунай, а 4 июля полковник Катарджи, представляющий Сербии в русской ставке Дунайской

7 Писма Филипа Христића Јовану Ристићу .Београд.1953, № 160.

армии выступил на заседании сербской скупщины с сообщением, что главнокомандующий великий князь Николай Николаевич, посоветовавшись с императором, предлагает Сербии двинуть свою армию к границе, объявить войну Турции и провозгласить независимость. Отказываться прямо означало потерять русское доверие и поддержку, поэтому было принято решение – сообщить России следующее: 1) для приготовления к вступлению в войну Сербии понадобится 5–6 недель; 2) чтобы Сербия могла завершить перевооружение, ей нужен миллион рублей; 3) на военные расходы Сербии необходима ежемесячная субсидия в миллион рублей на все время военных действий.

С этого времени начался период почти пятимесячного активного сопротивления кабинета Ристича призывам России вступить в войну. Не пять-шесть недель, а пять месяцев понадобилось Сербии, чтобы отважиться присоединиться к России.

На протяжении этого времени русское командование не менее восьми раз обращалось к Сербии с призывом выполнить свои обещания и начать войну, в том числе и сам император Александр II четырежды обращался по этому поводу к сербскому князю Ристич же рискуя навлечь на страну высочайший гнев, любыми способами старался оттянуть момент вступления Сербии в войну. Предлоги изобретались разнообразные: когда иссякла ввиду получения русской материальной помощи возможность ссылаться на отсутствие денег, выдвигался тезис о противодействии западных держав, затем о росте антивоенных настроений в народе и так далее. Ристич в своих мемуарах явно грешил против истины, заявляя, что причиной того, что страна не вступила в июле-августе 1877 г. в войну были сдерживающие указания России.[8]

На самом деле Россия настаивала на немедленном вступлении Сербии в войну. Александр II 14 июля 1877 г. приказал министру финансов выдать Сербии миллион рублей, и настаивал, чтобы уже через 12 дней Сербия начала боевые действия. Игнатьев добавлял, что в противном случае будущность Сербии будет скомпрометирована. 23 июля сербскому правительству был представлен составленный генералом Непокойчицким план кампании, предусматривающий движение сербской армии в сторону Старой Сербии. Однако Сербия вновь отложила выступление из-за изменившейся не в пользу России картины боевых действий (к этому времени были предприняты два неудачных штурма Плевны – 8 и 18 июля). Но русский военный министр продолжал верить в сербское скорое выступление. Милютин с удовольствием заносит в свой дневник 2 августа „Сербия, получив от нас миллион, обещала начать наступательные действия"[9]. Однако посланный со специальной миссией в Сербию А.Н. Церетелев в середине ав-

8 Ј.Ристић. Дипломатска историја... књ.2, с.58–63.
9 Д.А.Милютин. Дневник. М.,1947. Т.2 . с.203.

густа 1877 г. доносил, что сербское правительство „ни в коем случае не решится на объявление Турции войны ранее марта", что с неудовольствием было воспринято Александром II.

Неготовность Сербии к войне, откровенные попытки ее правительства оттянуть момент вступления в боевые действия вызывали у части русского руководства сомнения в целесообразности военной кооперации. Так, управляющий канцелярией при Главном штабе Дунайской армии А.И. Нелидов 18 августа 1877г. составил докладную записку великому князю Николаю Николаевичу, в которой доказывал, что от Сербии ожидать серьезной помощи нельзя. Главнокомандующий и сам опасался, что, вовлекая Сербию, Россия может „навязать такого слабого союзника, которого бы мы сами принуждены, были, в конце концов, спасать от гибели".[10]

Почему же все-таки царское правительство и сам император продолжали призывать Сербию к боевым действиям? На наш взгляд, хотя и были расчеты русского командования, что вступление Сербии в войну оттянет часть турецких войск и будет способствовать продвижению русской армии, все же главным было другое. Во всех русских призывах содержится стремление привлечь княжество к боевым операциям, чтобы закрепить при заключении мирного договора его права на территориальное расширение. Это подтверждается и тем, что Александр II и главнокомандующий предложили сербскому князю начать военные операции задолго до неудачных атак Плевны, сразу же после форсирования Дуная.

Для выяснения реальной ситуации с военными приготовлениями в Сербии и для организации координации действий 21 августа в Белград прибыл полковник Генерального штаба Г.И. Бобриков. Выявив неготовность страны к военным операциям, он поставил своей задачей подготовить сербскую армию хотя бы к ноябрю. Главными в сентябре-октябре 1877 г. становятся переговоры о возможных размерах русской денежной дотации.

Новый русский генеральный консул в Сербии – Персиани – „1 сентября передал совет русского правительства сербскому князю: „Сербии не следует избегать участия в нынешней войне, что свидетельствовало бы об отречении от своего прошлого, своей прошлогодней войны, своих традиционных связей с Россией и своего будущего, ибо, воздерживаясь от выступления, Сербия не способствует русским победам и в своей собственной будущности"[11]

Русские победы начала октября на Кавказском театре военных действий, сжимающееся кольцо вокруг Плевны и перспектива ее скорого падения вызывали воодушевление сербского народа. Однако официальная Сербия по-прежнему медлила. Александр II прямо те-

10 Г.И. Бобриков. В Сербии. СПб., 1891, с.15.
11 Записи Јеврема Грујића. Београд,1923, с.301..

леграфировал Милану, что „желал бы, чтобы и армия князя приняла участие в войне". 10 ноября из русской главной квартиры поступило распоряжение князю Милану „немедленно принять меры для перехода сербскими войсками границы в возможно скорейшем времени". Сербия получила уже миллион рублей субсидий, но настаивала на новых дотациях. Было определено выдавать сербскому правительству по полтораста рублей в день на каждую тысячу человек. Действующих вне пределов княжества, притом, что число их будет не менее 25 тысяч.

18 ноября 1877 г. на заседании Совета министров Сербии было оглашено решение князя Милана начать военные действия. Князь подчеркнул союзнический характер сербского выступления, предложив „для освобождения братьев в Турции и для освобождения и независимости сербского народа принять участие в войне России против Турции (термина „вторая сербо-турецкая война" тогда еще не было). Несмотря на то, что все было решено и подготовлены и тексты прокламаций и ноты Турции, сербское правительство тянуло с началом выступления, пока 28 ноября 1877 г. не пала Плевна. Это было настолько очевидно, что, отвечая на поздравления князя Милана по поводу блестящей победы русского оружия – взятия Плевны и пленения Осман-паши – русский царь писал, что не может скрыть сожаления, что сербская армия не последовала примеру румын, которые вместе с русскими проливали кровь под Плевной.

Прокламация о войне была опубликована 2 декабря. В ней, в частности говорилось: „Хотя доблестная русская армия может и без нашего содействия восторжествовать в святом деле, которое император Александр принял под свое могущественное покровительство, тем не менее, ничто на свете не может нас освободить от выполнения долга, падающего на сербскую нацию". Порте была передана нота, в которой мотивом военных действий объявлялось нарушение Турцией 2-ой статьи протокола о мире между Сербией и Турцией от 16 февраля 1877 г. об амнистии сербов-беженцев, вернувшихся на оттоманскую территорию.

Сербская армия начала военные действия 3 декабря 1877 г. В югославянской историографии справедливо отмечается, что вступление Сербского княжества в войну лишь после падения Плевны существенно уменьшило моральный эффект всей второй сербо-турецкой войны.[12] Причиной такого запаздывания называют что исход войны был предрешен для Сербии Будапештской конвенцией. Это не совсем верно, на наш взгляд. Восточные и южные границы будущей Сербии, а также ситуация в санджаке во многом зависели от масштабов участия в войне на стороне России.

Понимая это, сербское правительство думало о как можно более глубоком продвижении на юг и юго-восток, с тем, чтобы впослед-

12 Историја српског народа. Београд,1981 – књ – 5, т.1, с.399.

ствии предъявить на эти территории претензии. Такое продвижение совпадало с планами русского командования, а направление в сторону Боснии категорически воспрещала позиция Австро-Венгрии.

По единодушным отзывам русских военных сербы выполнили поставленные перед ними задачи полностью и вовремя. Сербы взяли Бабину Главу, Мрамор, Аллие, Куршумлие, Ак-Паланку, Пирот, а 29 декабря овладели Нишем. Овладение этим городом имело важное значение для хода сербских военных операций, оно позволило армии закрепить достигнутые успехи, после чего она устремилась на юг в сторону легендарного Косова поля.

19 января 1878 г. в Адрианополе между Россией и Турцией было заключено перемирие, а через несколько дней, 22 января по приказу русского главнокомандующего Сербия также прекратила боевые действия. Начались дипломатические переговоры о возможном территориальном расширении Сербии.

Программным документом сербского правительства, в котором были определены претензии Сербии, явилось решение совета министров от 3 января 1878 г.: в предварительных условиях перемирия требовать передачу Нового Пазара, а в предложениях к мирному договору выставить независимость Сербии, присоединение к княжеству Старой Сербии в размерах Косовского вилайета с добавлением Видина[13].

Эта программа была сообщена великому князю Николаю Николаевичу. который ответил. что для решения подобных вопросов не имеет дипломатической власти и рекомендовал сербскому князю обратиться с ходатайством в Петербург[14]. 13 января 1878 г. Персиани, по просьбе князя телеграфировал в Петербург, что согласно рекомендации великого князя главнокомандующего, „князь Милан взывает к великодушию государя-императора, прося для Сербии при заключении мира независимости и присоединения Косовского вилайета в нынешних границах”[15]. На полях этой телеграммы Александр II написал: „Мы их не забудем”

На следующий день Персиани сообщил, что для уточнения притязаний Сербии он потребовал у Ристича карту косовского вилайета, которую направил в Азиатский департамент[16] Персиани отмечал что претензии Сербии вызовут протест Австро-Венгрии. Следует отметить, что сербское правительство параллельно с просьбами к русскому императору (к которому для урегулирования всех проблем 20 января был направлен Милан Протич) вело переговоры с Австро-Венгрией по вопросу о Боснии. Австрийская дипломатия продолжала проводить

13 Записници седница министарског Савета Србије. 1862–1893. Београд, 1952, с.338.

14 Записи Јеврема Грујића... с.315.

15 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Канцелярия, 1878, д.17. л.53.

16 Там же, л.49; См. подробное описание границ Косовского вилайета (Нишский, Призренский, Скопленский и Новопазарский округа) и Старой Сербии у твержденных на заседании Совета министров Сербии 16 января 1878 г. //Срби¼а 1878. Док.13.

политику, направленную на то, чтобы подчинить Сербию своему влиянию и настроить ее против России. Наотрез отказав Сербии в каких-либо претензиях на Боснию, Андраши всеми силами толкал Сербию на юго-восток, обещая поддержать ее претензии в этом направлении, а кроме того туманно намекал на возможность передачи Сербии части Ново-Пазарского санджака[17].

Истинные же намерения Австро-Венгрии хорошо видны из письма Вреде к Андраши от 24 января (5 февраля) 1878 г. В нем он с радостью отмечает, анализируя итоги русско-турецкого перемирия, что, во-первых то, что для Сербии предусмотрено лишь незначительное расширение границ, вызвало горькое разочарование сербов. обиду на Россию, а во-вторых, вызвало озлобление против болгар. Заявляя, что общественное мнение Сербии начинает определенно выступать против России, Вреде пишет „считаю возможным, что Сербия в ближайшее время будет искать сближения с Императорской и Королевской монархией (Австро-Венгрией – Л.К.), и нам лишь следует, как подсказывает опыт, подождать, когда это стремление недвусмысленно проявится"[18].

Вреде был прав, весть о том, что Сербия лишь незначительно увеличится по условиям перемирия, вызвала печаль и недоумение в Сербии. Единственным, пожалуй, кто ожидал подобного исхода, был министр иностранных дел Сербии Йован Ристич, которого предупреждал об этом Персиани. Особое недовольство вызвало предполагаемое присоединение к будущему болгарскому княжеству освобожденного сербами с боями Ниша.

Идея включить Ниш в состав Болгарии принадлежала князю Черкасскому, который с в своей записке от 18 декабря 1877 г. „некоторые соображения по поводу принятия Сербиею участия в Восточной войне"[19], а также в письме к Г.И. Бобрикову в конце декабря 1877г. утверждал, что Ниш должен отойти к Болгарии, а Бобрикову предлагал пост Нишского губернатора. Соображения князя Черкасского были высочайше одобрены, а проведение в жизнь его предложения ограничить район занимаемых сербскими войсками „районов Болгарии" передавались на усмотрение главнокомандующего 3 января 1878 г.[20] Г.И. Бобриков осуждая это решение писал: „только одним крайним увлечением идеальною Болгариею можно было объяснить возможность включения Ниша в состав нового болгарского государства"[21].

Для переговоров по поводу Ниша, а также других спорных территорий с письмом от князя Милана в ставку главнокомандующего рус-

17 Србија 1878. Док. 5; АВПРИ. ф. Канцелярия. 1878 г., д.17, л.51.

18 Србија 1878. Док .24.

19 Особое прибавление к Описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове – вып.6., Спб.,1911, с.237 –240.Б.

20 Г.И. Бобриков. В Сербии... с.140–142: ОБТИ, т.". № 369.

21 Г.И. Бобриков. В Сербии... с.142.

ской армией был направлен полковник М. Лешанин. Ему были даны инструкции „в крайнем случае" объявить, что сербская армия будет защищать Ниш, даже если придется сражаться за него с русской армией[22].

Князь Милан обратился к русскому командованию с протестом против предполагаемого включения Ниша в состав Болгарии, а также телеграфировал Протичу в Петербург, чтобы тот сообщил русскому правительству, что если Сербия не получит Нишского пашалыка и, в особенности, самого ниша, это будет для нее серьезным ударом[23].

Русская дипломатия и, прежде всего, Игнатьев и Нелидов при заключении Сан-Стефанского договора пошли навстречу Сербии и оговорили включение Ниша и Лесковца в состав Сербского княжества. Но именно в переговорах по поводу Ниша четко выявилась позиция сербского правительства, подталкиваемого Австро-Венгрией: если не удалось получить Боснию и распространиться на запад, любыми способами добиваться расширения границ на восток и юго-восток, даже если придется пойти на конфликт с Россией.

После заключения Сан-Стефанского договора (19 февраля 1878 г.) Андраши усилил нажим на Сербию, заявляя. что сербы могут продвигаться хоть до Софии, если примут предлагаемые Австро-Венгрией условия[24].

После заключения Адрианопольского перемирия (19 января 1878 г.) и вплоть до подписания Берлинского трактата (1 июля 1878 г.) просматриваются два различных варианта решения судьбы Сербии – русский и австрийский. Если Россия на всех стадиях дипломатических переговоров требовала предоставления Сербии независимости, то Австро-Венгрия предпочла бы видеть Сербию по-прежнему вассальным княжеством. Министр иностранных дел России А.М. Горчаков, инструктировал 30 марта 1878 г. русского посла в Вене Е.П. Новикова о русской позиции в связи с возражением Австро-Венгрии против некоторых статей Сан-Стефанского договора: „взятые в целом, предложения австро-венгерского правительства являются чрезмерными, они низводят Сербское и Черногорское княжества до вассального состояния. И, по сути дела, отдают Австро-Венгрии всю западную часть Балканского полуострова"[25]. Здесь выражена суть основных положений, по которым развернулась борьба русской и австрийской дипломатии в отношении Сербии. Россия всеми силами старалась отстоять для Сербского княжества часть территории Старой Сербии, Ново-Пазарского санджака. Австро-Венгрия же, твердо рассчитывая прибрать санджак к рукам, и в качестве компенсации предлагала Сербии претендовать на расширение на восток.

22 Историја српског народа. Београд,1981– књ – 5, т.1, с.406.

23 Србија 1878. Док .31,33,34,37.

24 Там же. Док.223 (условиями Австрии были – заключение льготного торгового договора, преимуществе при получении железнодорожных концессий и т.п.).

25 ОБТИ. Док. 34.

Овладение Ново-Пазарским санджаком было составной частью австрийского плана продвижения на Балканы. Главной составляющей этого плана была оккупация Боснии и Герцеговины, что было оговорено в ряде русско-австрийских соглашений накануне войны 1877–78 гг. Вся политика Австро-Венгрии была направлена на осуществление экономического захвата балканского плацдарма, усиление политического влияния на Балканах. Важной задачей было для нее строительство железной дороги, дающей выход к Эгейскому морю.

Австро-Венгрия в период между Сан-Стефано и Берлином любыми способами старалась подчинить Сербию своему влиянию, настроить сербское правительство враждебно к России. Но и сами сербские правящие круги, и прежде всего князь Милан Обренович, также шли на сближение с Австро-Венгрией, полагая, что она поможет им противостоять создаваемому Россией новому сильном государству – Болгарии. В сербской историографии утвердилось мнение, что русская дипломатия увлеченная идеей создания великой Болгарии, не проявляла интереса в усилении Сербии, и, фактически, толкнула ее в австрийский лагерь[26]. Изучение источников свидетельствует о том, что, напротив, русские дипломаты максимально пытались удовлетворить сербские интересы, зачастую нарушая существующие предварительные договоренности.

Еще в ходе переговоров Н. П. Игнатьева с при о выработке условий Сан-Стефанского договора, турецкие представители решительно выступили против русских предложений о территориальном расширении Сербии[27]. Особое сопротивление у них вызвал пункт о совместной сербо-черногорской границе. Они заявили, что „не могут согласиться на проведение границы, которая, делая смежными территории Сербии и Черногории, полностью изолирует Боснию и Герцеговину от остальной части империи”[28]. Продолжая настаивать на своих условиях, Россия делала все возможное для того, чтобы создать для Сербии условиями Сан-Стефано благоприятные условия для последующего увеличения государства. Прежде, всего это выразилось в том, что вопреки русско-австрийской договоренности в Рейхштадте и тайной Будапештской конвенции (1877 г) по условиям Сан-Стефано предоставлялась автономия Боснии и Герцеговине. Таким образом, создавались реальные условия для подготовки последующего отделения Боснии и Герцеговины от Османской империи и соединении этих провинций с Сербией и Черногорией.

26 Наиболее фундаментальным исследованием этого периода в сербской историографии является монография Владимира Стоянчевича – Стоянчевиż В. Срби¼а и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса. Београд, 1986.

27 Донесения Игнатьева Горчакову от 7, 14, 18 февраля 1878 г. – ОБТИ. Т.II,М.,1963, док. № 455, 474, 487; Игнатьев Н.П. Сан-Стефано. Пг.,1916, С 105.131,185–197, 265–295.

28 ОБТИ. Т.II, док. № 487.

Прекрасно понимая такую перспективу, министр иностранных дел Австро-Венгрии Д. Андраши начал борьбу против решений Сан-Стефано по вопросу Боснии и Герцеговины, завершившуюся в Берлине австрийской победой – решением конгресса об оккупации Боснии и Герцеговины австро-венгерскими войсками. С этого времени и вплоть до 1918 г. Босния и Герцеговина перешли под управление Австро-Венгрии (аннексированы в 1908 г).

Не менее острой была борьба России против попыток Австро-Венгрии утвердиться в Ново-Пазарском санджаке, или как именовалась в ходе переговоров эта территория – „анклав". Стратегическая важность „анклава" для Сербии состояла в том, что это была предполагаемая пограничная территория между Сербией и Черногорией. Территория эта, являясь частью т.н. Старой Сербии имела и важное культурно-историческое значение для сербов и черногорцев. Здесь располагались церкви, монастыри, памятники средневекового сербского государства, павшего в результате турецкого завоевания. Австро-венгерское правительство боялось объединения Сербии с Черногорией и создания таким образом сильного государства с программой дальнейшего территориального расширения. Такое государство могло бы оспорить у Австро-Венгрии ее права на Боснию и Герцеговину и помешать реализации ее планов относительно Балканского полуострова в целом.

В марте 1878 г. в Вене на переговорах с русским представителем Н.П. Игнатьевым австро-венгерский министр иностранных дел заявил, что „... требует изменения западной границы, не желая уступать Сербии Новый Базар и Митровицу с прилежащими округами, а намереваясь присоединить их к Австро-Венгрии ... Признавая, однако же, справедливым дать Сербии вознаграждение, он предлагает взять его у Болгарии, отняв у сей последней Вранью, Тырн и даже Пирот ..."[29]. Таким образом Андраши стремился осуществить сразу несколько задач: лишить Сербию возможности стать сильным государством, заполучить стратегически и экономически важные районы „анклава". Одной из далеко идущих целей было намерение воспрепятствовать славянскому единению на Балканах, и столкнуть сербские и болгарские интересы по вопросу совместной границы, заложив тем самым основу для будущих болгаро-сербских конфликтов.[30]

Соглашаясь пойти на уступки Австро-Венгрии по ряду вопросов Горчаков и Александр II категорически отказывались удовлетво-

29 Игнатьев Н.П. После Сан Стефано.Пг.,1916, с.26–27.

30 Последнее намерение вполне удалось сербо-болгарский пограничный спор послужил одной из причин сербо-болгарской войны 1885г., а затем и второй балканской войны 1913 г. Во время первой и второй мировой войн Сербия (затем Югославия) и Болгария воевали друг против друга.

рить австрийские претензии на „анклав".[31] Русская сторона считала, что если не удастся передать Ново-Пазарский санджак Сербии и Черногории, то лучше оставить его в составе Турции. Причины такого решения, отражены в решении совещания в высших русских правительственных сферах от 15 апреля 1878 г.: „Что касается анклава между Сербией и Черногорией, то, если он не представляет серьезной материальной выгоды, он имеет для них большое моральное значение. Пока эта полоса земли находится в руках турок, оба княжества могли не в ущерб своему будущему терпеливо выжидать, когда настанет для них время действовать, уверенные в том, что когда-нибудь они завладеют этой полосой земли и соединятся в бассейне Лима. Кстати, эта территория была оставлена Порте Сан-Стефанским трактатом только потому, что Босния и Герцеговина все еще принадлежали Турции. Но с того момента, как анклав перейдет к Австро-Венгерской империи, оба княжества становятся австро-венгерскими анклавами"[32] (подчеркнуто в документе – Л.К).

Русская позиция, таким образом, объективно отражала интересы Сербии и Черногории, защищала от австрийской экспансии, превращения их в „буферные территории". Дальновидность русской дипломатии в этом вопросе основывалась на хорошем знании военно-политических амбиций Австро-Венгрии, ее стремления к гегемонии в Юго-Восточной Европе. Россия собиралась несмотря на протесты Австро-Венгрии отстаивать права Сербии на ту часть Ново-Пазарского санджака, которая принадлежала ей по Сан-Стефанскому договору, но помехой здесь явилась позиция сербского руководства, которое в поисках австрийской поддержки само отказалось от территории санджака. Австрийский чиновник Швегель, обсуждавший с министром иностранных дел Сербии Й. Ристичем условия австро-сербского соглашения сообщал накануне Берлинского конгресса Андраши: „Что касается вопроса территориального увеличения Сербии, то г. Ристич заявил, что Сербия в нашу пользу отказывается от той части санджака возле Нового Пазара, которая ей досталась по Сан-Стефанскому миру, с тем, чтобы при нашей поддержке получить компенсации в направлении юго-востока"[33]. Как известно, Берлинский конгресс подтвердил эту договоренность, а также решил участь „анклава" в пользу Австро-Венгрии. Русская дипломатия считала эту уступку очень серьезным поражением для Сербии[34].

Вместе с тем, Россия решительно противилась австрийскому намерению компенсировать Сербии потери в санджаке за счет земель,

31 ОБТИ. Т.III, док. № 34 (Инструкция А.М. Горчакова Е.П. Новикову о переговорах с Андраши от 30 марта 1878 г.).

32 ОБТИ. Т.III, док. № 44.

33 Там же. Док. № 226.

34 Шувалов П.А. О Берлинском конгрессе. – „Красный архив",т.4 (59).М..1933.

отошедших по Сан-Стефано Болгарии. Вопрос о сербо-болгарской границе рассматривался в представленной на высочайшее имя записке русского военного представителя в Сербии полковника Г.И. Бобрикова от 20 апреля 1878 г.[35], в которой отмечалось: „при несомненной важности установления дружественных отношений между Сербией и Болгариею. Особое значение имеет точное и справедливое проведение их международной границы. Чрезвычайно трудно заметить, где предел одной народности и начало другой. Чрезвычайно трудно заметить, где предел одной народности и начало другой. Вследствие отсутствия резких естественных рубежей на сопредельном пространстве, обе народности соприкасаются друг к другу широкой полосою, где национальные цвета рода и обычая бледнеют, а переход от сербских селений к болгарским делается незаметным. Пятисотлетнее ярмо ислама было направлено здесь к сглаживанию национальных особенностей христиан, а расселением между ними арнаутов и черкесов турецкая администрация стремилась объединить их в единое стадо – райю"[36].

Россия не занимала и в этом пограничном споре „антисербской" позиции. Создание Великой Болгарии, действительно стояло на первом месте в русских планах, об этом прямо говорили сербским представителям русские дипломаты, объясняя общую международную обусловленность необходимости этого решения. Но интересы Сербии учитывались Россией не только в отношении ее западных рубежей, но и в определении ее восточной границы. Так, вопрос о Вранье Россия обещала пересмотреть в пользу Сербии[37].

Между тем под предлогом помощи Австро-Венгрией Сербии на Берлинском конгрессе быстро шло сближение представителей этих двух стран. Особая роль в переориентации сербской внешней политики на Австро-Венгрию принадлежит князю Милану, который не считал нужным скрывать недовольство русскими решениями. Так в беседе с английским представителем Джернингамом 20 мая 1878 г. он заявил, что „его главная цель – добиться благосклонности великих сил и доказать любым способом, что он не игрушка в русских руках"[38].

19 февраля (3 марта) 1878 г. был подписан Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор между Россией и Турцией. Договор предусматривал создание большого Болгарского государства, автономию Боснии и Герцеговины, независимость Румынии. Сербия и Черногория по договору также получали полную независимость и существенное увеличение своих территорий. Согласно договору Сербия и Черногория получали общую границу в районе Нови-Пазарского

35 Особое прибавление к Описанию русско-турецкой войны 1877–78 гг. на Балканском полуострове – вып.5., Спб.,1904, с.152–155.

36 Там же. С.152.

37 Србија 1878. Документи. Београд, 1978, док. 123,153.

38 Там же, док. 213.

санджака и, таким образом, были созданы условия для их возможного объединения в одно государство.

Но условия Сан-Стефанского договора вызвали резко негативную реакцию европейский великих держав. Великобритания ввела флот в Мраморное море, Австро-Венгрия объявила о мобилизации своей армии. Россия оказалась перед угрозой войны с коалицией европейских государств и Турцией. Замаячила перспектива второй Крымской войны и России пришлось согласиться на пересмотр условий договора в Сан-Стефано.

Внешнеполитическая ситуация для России оставалась сложной. После подписания 18 мая 1878 г. англо-русского соглашения 1878 г. русский военный министр Д.А.Милютин считал, что даже в случае войны с Австрией у России есть верный союзник в лице Сербии и Черногории, выступление которых „заставят австрийцев считаться с лишними 50–60 тысячами союзного нам войска".[39] О том , что русское командование рассчитывало на поддержку Сербии свидетельствует записка командующего русской армией на Балканах Э.И.Тотлебена на имя императора Александра II от 1 июня 1878 г, одобренная государем.[40] Тотлебен подробно анализировал положение Сербии в случае войны: „Положение ее в случае войны с Австриею делается совершенно иным. При состоянии ее вооруженных сил Сербия не в состоянии оказать против австрийских войск никакого сопротивления в поле. Но она может бороться в крепостях. Такое сопротивление, хотя в конце концов и должно будет кончиться тем, что австрийские войска одержат верх, но упорная борьба сербов может иметь весьма важное значение и в политическом, и в военном отношении"[41]. Далее в записке подробно разбирается план предполагаемых совместных действий русских и сербских войск. С целью выяснения положения сербской армии и ее возможностей в Белград был командирован штабс-капитан Чичагов[42], а затем и отставной генерал Р.А. Фадеев.

Приведенные данные свидетельствуют, что Россия не только не оставила Сербию, но напротив считала ее своим верным союзником в случае военной опасности. Вопрос о судьбе Боснии Герцеговины был центральным на протяжении всего восточного кризиса 1875–1878 гг. Именно события боснийско-герцеговинского восстания ознаменовали собой новый этап национально-освободительной борьбы на Балканах. Судьба Боснии и Герцеговины обсуждалась на особом совещании у императора, проходившем 27 мая 1878 г. в Царском Селе. На совещании констатировалось, что поскольку не создается единая целостная Болгария, то Россия считает себя свободной от обязательств по пово-

39 ОБТИ. Т.III, № 67.
40 Особое прибавление ... , вып. III. С. 111–119.
41 Там же.С.117.
42 АВПРИ, ф. Отчеты МИД. 1878, лл.183 об. –184.

ду предполагаемой аннексии Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины. Было решено также неуклонно отстаивать на Берлинском конгрессе интересы Сербии и Черногории[43]. Д.А.Милютин писал по этому поводу: „Важно не позволить Австро-Венгрии запустить свою немецко-мадьярскую лапу вовнутрь Балканского полуострова"[44].

Для решения всех вопросов судьбы европейских владений Турции в июне 1878 г. в Берлине был созван конгресс, в котором приняли участие помимо Турции и России – Германия, Великобритания, Австро-Венгрия, Франция и Италия. Представители балканских народов к участию в работе конгресса допущены не были. Итак, судьба Сербии и Черногории, как и других балканских территорий решалась великими державами.

Русская делегация на Берлинском конгрессе столкнулась с сильным противодействиям великих держав, каждый пункт договора приходилось отстаивать с боем. Сербские интересы были важным пунктом русской позиции, но сами сербские представители в это время старались заручиться поддержкой Австро-Венгрии.

Положение России на берлинских переговорах было весьма сложным, надо было максимально отстоять решения Сан-Стефано, и вместе с тем не до пустить создания антирусской военной коалиции. Защита интересов балканских славян – была одной из главных задач России в ходе работы Берлинского конгресса.

Министр иностранных дел Сербии, выдающийся дипломат, Й. Ристич был допущен к работе конгресса лишь в качестве уполномоченного, не имеющего права голоса. Он развернул активную закулисную работу, встречаясь и совещаясь с представителями великих держав.[45] В историографии утвердилось мнение, что Ристич добился для Сербии очень многого, ибо Сербия единственная из балканских стран. Которая получила в Берлине большие территориальные приращения, чем по Сан-Стефано (с 8 тыс. кв.км до 11 тыс кв.км.). Но для этого ей пришлось пойти на кабальные условия договора с Австро-Венгрией. А также пожертвовать общей границей с Черногорией.

Русские представители на конгрессе были единственными, кто, отстаивая сербские интересы, выступил против попытки заставить Сербию выплатить дань Турции, которую она не платила с начала кризиса 1875–1878 гг.

Главным итогом для Сербии Восточного кризиса 1875–1878 гг. было обретение государственной независимости. Сербское княжество, а с 1882 г. – королевство, стало полноправным европейским государ-

43 ОБТИ.Т.III, № 68 (Инструкция особого совещания при Александре II русским уполномоченным на Берлинском конгрессе).

44 Милютин Д.А. Дневник Д.А. Милютина. ТТ.1–4. М.,1947–1950. – Т.№. С.70.

45 Ристић Јован. Дипломатска историја Србије за време српских ратова заослобођење и независност.1875–1876. Т.2.С.184–242.

ством. Именно с этой точки зрения следует оценивать роль России в сербском вопросе в ходе кризиса, войны и мирных переговоров. Несмотря на некоторое охлаждение официальных русско-сербских отношений после 1878 г., понимание исключительной роли России в деле восстановления сербской государственности всегда существовало в сербском народе. Решения Сан-Стефанского договора было воспринято сербскими политиками того времени как „драма" Сербии. Ее „национальная катастрофа". Период между заключением Сан-Стефанского и Берлинского договоров продемонстрировал расхождения между Россией и Сербией, связанные с неудовлетворенностью сербского правительства русской позицией по территориальному вопросу. После подписание Берлинского договора начинается фактическое охлаждение русско-сербских официальных отношений.

Представленные выше факты показывают, что это охлаждение наступило значительно раньше. Многое, что объединяло славянские и православные народы Сербии и России не означало полного взаимопонимания в области политики и политических обязательств обеих сторон. Представление об „обязанностях" России по отношению к славянским народам Османской Турции вовсе не означало для сербского правительства взаимных обязательств по отношению к России

Доц. др Л.В. Кузмичева,
Московски државни универзитет „Ломоносов"

Руско-српска ратна сарадња у Источној Србији 1876–1878.

Српска независна држава појавила се на карти Европе 1878. према одлукама Берлинског конгреса у току чијег рада се узимало у обзир активно учешће Србије у борби са Османском империјом 1876–1878. г. Основна оперативна база два српско-турска рата је била сконцентрисана на истоку и југо-истоку кнежевине. То је дало нарочит значај том региону приликом израде планова ратних операција. Посебно место у историји ратова за ослободјење има руско-српска ратна сарадња. Прво искуство такве сарадње повезано је са учешћем руских добровољаца у Српско-турском рату 1876. г. Карактеристични документи за ту етапу су многобројни мемоари, дневници и аналитички извештаји, чији су аутори руски учесници првог српско-турског рата. Најважнији значај за ратна дејства има материјал штаба генерала Чернајева, команданта фронта Тимочко-Моравске армије. Рат је завршен поразом српске армије, што је изазвало појаву публикација, које је требало да објасне узрок неуспеха. Озбиљној анализи је био подвргнут и карактер руско-српских односа за време ратних дејстава. Други српски рат за ослобођење у вези је са руском редовном армијом на дунавском фронту руско-турског рата 1876. г. Србија је ушла у рат 2. децембра 1877. г. када се руска војска већ активно кретала ка Константинопољу. При свему томе,

заједничке ратне операције биле су важне за успех не само руских снага, већ и за касније одредјивање граница Србије. Судбина источних граница Српске кнежевине постаје предмет тешких дипломатских преговора. Источна Србија заузима у војним и дипломатским догадјајима Велике источне кризе 1875–1878. године кључно место.

Dr L.V. Kuzmiceva

Russian-Serbian War Cooperation In Eastern Serbia 1876–1878

Serbian independent state appeared on the map of Europe in 1878 by the decisions of the Berlin Congress during whose work the active participation of Serbia in the fight against Turkish empire 1876–1878 was taken in consideration. Fundamental operative base of two Serbian-Turkish wars was contencrated in the East and Southeast of principality. It gave a special significance to that region when the plans of war operations were being carried out. A special place in the history of wars for liberation has Russian-Serbian war cooperation. The first experience of such cooperation is connected with the participation of russian volunteers in Serbian-Turkis war 1876. The characteristic documents for that phase are many memories, diaries and analytical reports, whose authors are russian participants of the first Serbian-Turkish war. The most important one for war operations has material of the staff of General Cernajev, the commander of front Timocko-Moravska army. The war ended by the defeat of Serbian army which was the cause for the apperance of publications which were supposed to explain the cause of unsuccess. The character of Russian-Serbian relationship during the war operations was the subject of serious analyses. The second Serbian war for liberation was in connection with Russian regular army on the Danube front of Russian-Turkish war 1876. Serbia entered the war on 2nd decembre 1877 when russian army was actively moving to Constantinople. Besides that, joint war operations were important for the success not only Russian forces, but for later defending of Serbian borders. The destiny of eastern borders of Serbian principality becomes the subject of difficult diplomatic negotiations. Eastern Serbia has both in military and diplomatic events of great eastern crisis 1875–1878 a key place.

UDK 325.25(=161.1):355.1(497.1)"1919/1941"

Мр Далибор Денда,
Одељење за војну историју
Институт за стратегијска истраживања
Београд

РУСКЕ ИЗБЕГЛИЦЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ ВОЈСЦИ 1919–1941
(ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДЕЛАТНОСТИ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ)

Тема рада је присутност руских избеглица у војсци Краљевине СХС/Југославије и допринос који су дали њеном развоју. Рад се базира на архивској грађи Архива Војноисторијског института, Службеном војном листу, југословенској и избегличкој војној штампи из проучаваног периода и релевантној литератури на српском језику.

Руски емиграциони талас који је захватио балканске земље, па и Краљевину СХС/Југославију у првој половини XX века имао је у великом проценту војнички карактер.[1] Према најновијим истраживањима у професионалној структури руске избегличке популације у Краљевини СХС, лица са формално војничком статусом су учествовала са 62%, представници интелектуалних занимања са 33% и представници мануелних са 5%. Од 10.620 припадника руских оружаних снага који су се нашли у Југославији 1921. њих 7.856 били су трупни официри, војни специјалисти и административци. Од наведеног броја њих 3.713 су иста занимања имали и 1914, на почетку рата. Војних инжењера било је 40, што је за шест мањи број у односу на предратна занимања, а војних техничара 103, што је за 50 више него 1914. године. Персоналу војних установа припадало је 10 особа које се пре рата нису бавиле тим послом, док је војника било 2.611, од чега је почетак рата у сталном кадру затекао њих 805.[2] Из наведеног се да закључити да је војну службу као основно занимање имало нешто мање од 4.000 људи. Један већи део војника и старешина армије генерала Врангела (око 7.000 људи) био је у складу са уговором са Министарством грађевина, упослен на изградњи и одржавању путева и жељезница у Јужној Србији, као и на сакупљању трофејног наоружања са бојних поља из Првог светског рата, док је у августу 1921. године око 4.600

1 О томе видети : М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996; Исти, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд 2006; Ј. Качаки, План генерала Врангела о спасавању језгра Армије Југа Русије (беле) у Краљевини СХС, *Војноисторијски гласник*, 1–2, Београд 2004, 48–70.

2 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 182–183.

руских војника и подофицира и 64 официра примљено у Пограничну стражу Краљевине СХС уз право ношења руских униформи и инсигнија. Официри су примљени као уговорни војни чиновници. То је омогућило очување руске војне организације, будући да су војници организовани у посебне руске чете и распоређени дуж граница са Аустријом, Италијом, Албанијом, Грчком, Мађарском и Румунијом. У новембру 1922. Погнрична стража је реорганизована у Финансијску стражу, у којој је било много мање људи, тако да је у њој остало око 1.700 Руса. Финансијска стража била је под ингеренцијом министарства Финансија.[3] Југословенске власти одлучиле су се и за пријем око 500 Руса у жандармерију. У ту службу примане су све избеглице са војничким искуством које су то желеле,[4] а сама жандармерија је у оперативном смислу стајала под Министарством унутрашњих дела. Ове јединице за специјалне намене само су у погледу обуке стајале у ингеренцији Министарства војног и морнарице, тако да их не можемо сматрати делом југословенске војске у пуном смислу те речи.

Руска избегличка популација представљала је огроман потенцијал који се могао искористити за потребе југословенских оружаних снага. Ипак, проблематика њеног деловања у војсци Краљевине СХС/Југославије, само је делимично дотакнута у српској и југословенској историографији.[5] Делатност некадашњих руских држављана у оквиру југословенске војске између Првог и Другог светског рата могуће је сагледати кроз улоге активних и резервних официра, контрактуалних војних чиновника, дневничара и чиновника грађанског реда које су они имали у њеним јединицама, заводима и установама.[6]

Активни и резервни официри

Реорганизовањем Руске армије у Руски опште-војни савез (РОВС), које је отпочело већ 1923, када су пропали снови о још једном пролећном походу против Совјетског Савеза, а Први армијски корпус био разоружан и из-

3 Ј. Качаки, *н.д*, 61–64; М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924,* 208–211.

4 Ј. Качаки, *н.д*, 64.

5 Овде наводимо најзначајније радове: М.Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, 142–163; Исти, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 182–183, 292 –316; M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba,Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988, 92; M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994, 13, 60, 280–281; M.Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, Beograd 1999, 27, 38, 41–42; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, III, Београд 1997, 135–185; Т. Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919–1941*, Београд 2004, 399–401; Р.Рувидић, Руски лекари емигранти у Војном санитету Југославије између два рата (1920–1940), *Војносанитетски преглед*, 6, Београд 1999, 677–681; Ј. Качаки, н.д, 61–65;

6 Колики је био тачан број официра и војних чиновника руске националности у југословенској војсци, тешко је утврдити без опсежног истраживања, које би однело много времена а дало мале резултате. Ипак да би се стекла потпунија слика навешћемо податак, да међу персоналним досијеима официра и војних чиновника војске Краљевине Југославије, који се чувају у Архиву бившег Војноисторијског института у Београду има преко 1.000 досијеа лица са руским именима и презименима.

бачен из касарни у Бугарској, руски официри од заната губили су дотадашњи официрски статус.[7] Како је за велики део њих војничко занимање било и једино, једина могућност која је преостајала онима који су желели да и даље остану у статусу официра био је да ступе у активну службу земље домаћина. Један од основних услова да би неко лице могло бити примљено у активну и резервну војну службу у Краљевини СХС/Југославији из стране војске био је да поред одговарајуће стручне спреме дотично лице поседује и држављанство Краљевине. Према *Закону о устројству Војске и Морнарице* из 1923. године, ова лица примана су у југословенску војску на предлог министра војске и морнарице, и то само у чину нужег официра, који је одговарао чину који су имали у страној војсци. Услов је био и да се за пријем у југословенску војску јаве у току прве године по изласку из дотичне стране војске и да у потпуности владају српскохрватским (словеначким) језиком.[8] Пут до активне војне службе захтевао је дакле, од избеглих руских официра одрицање од држављанства Руске империје, и пријем у поданство државе на чијој територији су нашли уточиште. Одлука о томе, за официре који су до скора бранили интересе царства тешко је падала, али су животна реалност и егзистенцијалне потребе наметали решења о којима се пред полазак у емиграцију најчешће није ни размишљало. Ту дилему разрешио је руски митрополит Антоније. На честа питања која су му пристизала са свих страна, о томе да ли је грех „заклети се страном владару", митрополит је у пролеће 1925. преломио, изјавивши да није, уколико се ради о владару пријатељске земље.[9] Са друге стране у Војсци Краљевине СХС у тренутку доласка руских војних контигената постојала је велика потреба за активним официрима и подофицирима. Наиме, до пуне формације која је износила 8.864 официра и 12.153 подофицира, 1924. године недостајало је 2.886 официра и 7.100 подофицира.[10]У периоду од 1919. до краја 1940. године у активну војну службу у југословенској војсци, директним пријемом, примљено је 107 официра до тада држављана Руске империје.[11] Сви бивши руски официри који су примљени у активну војну службу до пред крај 1923. године били су српске националности.[12] Радило се о некадашњим држављанима Аустро-угарске, Црне Горе и Србије који су били у активној војној служби или на школовању

7 О формирању Руског опште-војног савеза детаљније видети : М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, 292–316.

8 *Закон о устројству Војске и Морнарице*, Београд 1923, 51, (члан 105).

9 Т. Миленковић, *н.д,* 399–400.

10 Архив Војноисторијског института, пописник 17, кутија 201, Фасцикла 1, регистарски број 21, (Даље: АВИИ, П–17, К–201, Ф–1, р.б. 21).

11 Службени војни лист Краљевине СХС/Југославије за 1919, страна 46 (даље: *СВЛ* 1919/46, 1919/628, 1919/898,1921/756, *СВЛ* 1921/862, 1921/863, 1921/1721, 1921/1787, 1921/2289; *СВЛ* 1922/603, 1922/918, 1922/1856, 1922/2174; *СВЛ* 1923/201, 1923/1699; *СВЛ* 1924/2280, 1924/2457; СВЛ 1925/533, 1925/671, 1925/1252, 1925/1253, 1925/1289, 1925/1840, 1925/2074; *СВЛ* 1926/446, 1926/821, 1926/1046, 1926/1595, 1926/1778, 1926/1906, 1926/2178; *СВЛ* 1927/136, 1927/214, 1927/587, 1927/638, 1927/1483; *СВЛ* 1928/1482, 1928/2127; *СВЛ* 1929/826; *СВЛ* 1930/1036, 1930/1677; *СВЛ* 1931/246).

12 *СВЛ* 1919/628, 1919/46,1919/898, *СВЛ* 1921/756, *СВЛ* 1921/862,1921/863, 1921/1721, 1921/1787, 1921/2289,*СВЛ* 1922/603, 1922/918, 1922/1856, 1922/2174, *СВЛ* 1923/201.

у руским војним школама и по њиховом окончању остали у руској служби. Реч је о укупно 16 лица. Од тог броја тројица су примљена у чину пуковника, један у чину потпуковника, двојица у чину мајора, двојица у чину капетана прве класе, један у чину капетана и седморица у чину поручника. Њих осморица били су артиљерци, четворица пешадинци, двојица коњички официри, један инжињерац и један ђенералштабне струке.[13] Први активни царски официр руске националности примљен је у војску Краљевине СХС августа 1923. године.[14] Од 1923. до 1940. године у активну војну службу примљен је 91 бивши царски официр, до тада руски држављанин који је узео југословенско држављанство. Од тог броја двојица су била српске националности. Њих 42 примљени су у чину капетана прве класе, 17 у чину капетана, 23 у чину поручника од чега два стручна, шест у чину потпоручника (од чега два свршена питомца руских коњичких војних академија), један у чину поручника бојног брода прве класе, један нижи ваздухопловно-технички пословођа друге класе, и један нижи ваздухопловно-техничких пословођа треће класе. Од укупно 107 бивших руских царских официра примљених у југословенску војску, њих 23 били су коњички официри, 16 артиљеријски, 22 пешадијски, пет морнарички (од чега четири стручни), девет санитетски, шест инжињеријски, пет ветеринарски, 14 ваздухопловни (од чега два ваздухопловно техничка), тројица артиљеријско-техничке, двојица административне и по један апотекарске и ђенералштабне струке. Проценат пријема по годинама изгледао је овако:

година	1919	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
број	3	8	4	2	2	15	47	11	8	3	3	1
проценат	2.8 %	7 %	3.7%	1.8%	1.8%	14%	44%	10 %	7%	2.8%	2.8%	0.9%

Из свега изложеног може се закључити да су у професионалну војну службу примани нижи официри руске војске од чина потпоручника до чина капетана I класе, изузев шесторице виших официра српске националности, који су примљени у војну службу пре ступања на снагу *Закона о устројству Војске и Морнарице* из 1923. године. Царски официри руске националности почели су стидљиво да се пријављују за пријем у активну војну службу у југословенској војсци од краја 1923. године да би највећи интензитет пријема био после прерастања Руске армије у РОВС и дозволе митрополита Антонија да се може заклети владару пријатељске земље, у 1925, 1926, када је достигао и највећи број, 1927. и 1928. години. Након тога број новопримљених је постепено почео да опада и после 1931. године потпуно престао.

Слично је било и са пријемом бивших руских официра у резервни састав југословенске војске. У резервни састав примљено је укупно 36 бивших руских официра. У годинама 1919–1923. примају се, осим

13 *Исто.*
14 *СВЛ,* 1923/1699.

једног случаја, лица српске националности, да би од 1924. били примани искучиво Руси. Највећи интензитет пријема био је 1927. године, када је у резервни састав југословенске војске примљено 27 бивших руских официра. У току истраживаног периода примено је 14 пешадинаца, девет коњичких официра, седам артиљераца, четири инжењерца, и по један ваздухопловни и санитетски официр. Од тога броја било је 15 потпоручника, 11 поручника, пет капетана и шест капетана прве класе.[15] Проценат пријема по годинама изгледао је овако:

година	1919	1921	1923	1924	1927	1929	1936
број	1	1	3	2	27	1	1
проценат	2.7%	2.7%	8.3%	5.5%	75%	2.7%	2.7%

Официри руске националности стизали су у југословенску војску и кроз југословенску Војну академију у Београду[16]. Ту школу уписивали су они млади Руси који су били заљубљени у војни позив и униформу и чији су преци у више генерација били војна лица па су желели да се та традиција настави. Не малу улогу играла је и чињеница да су се питомци Војне академије школовали о државном трошку. По успешном завршетку академије чекало их је сигурно радно место официра у југословенској војсци, цењено и релативно добро плаћено, као и брзо напредовање и пораст зараде. Добру основу за припрему за југословенску Војну академију представљали су избеглички кадетски корпуси. У Југославији су радила три кадетска корпуса. Донски кадетски корпус императора Александра III (основан 1883), који је преко Египта и Константинопоља дошао у Краљевину и најпре био смештен у Стрнишћу крај Птуја (Словенија), потом у Билећи, 1921–1926, и најзад у Горажду (Босна и Херцеговина), 1926–1933, након чега је затворен, а кадети пребачени у Кримски кадетски корпус у Белој Цркви; Први руски кадетски корпус Великог кнеза Константина Константиновича (основан 1920) смештен у Сарајеву од 1920 до 1929. када је затворен а ученици пребачени у Кримски, и најзад Кримски кадетски корпус (основан 1920), који је од доласка у Краљевину до јесени 1944. године био смештен у Белој Цркви, и у кога су се, по затварању улили Руски и Донски кадетски корпус.[17] Једно кратко време (1921–1923) у

15 *СВЛ* 1919/540, *СВЛ* 1921/2219, *СВЛ* 1923/1408, *СВЛ* 1924/1303, 1924/2341, *СВЛ* 1927/1991, *СВЛ* 1929/173, *СВЛ* 1936/1406;

16 Војна академија имала је вишу и нижу школу. Вишу школу су похађали официри који су се спремали за генералштабну струку. Нижа школа Војне академије до 1924. године трајала је две године, а затим је продужена на две ипо године.Од средине тридесетих година трајала је три године. Војна академија имала је смерове: пешадија, артиљерија, коњица и инжењерија. Војна администрација и интенданти почели су посебно да се школују од 1927, а постојала је и посебна Поморска академија у Дубровнику од 1923. године (M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 54–59, 91–92, 151).

17 М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920 – 1940*, 395; Видети и: Т. Миленковић, *н.д*, 93–100, 119–127.

Краљевини СХС деловала је и Николајевска коњичка академија, која је до укидања избацила две класе свршених питомаца.[18] У периоду од 1919. до 1928. у нижу школу Војне академије примљено је 123 питомца руске националности.[19]

Питомци руске националности примљени у ВА 1919–1928

година	укупан број	Руси	%
1919	213	1	0.5
1920	308	–	0
1921	303	1	0.3
1922	355	2	0.5
1923	372	2	0.5
1924	383	6	1.5
1925	358	28	7.8
1926	599	59	9.8
1927	353	8	2.2
1928	561	16	2.8
укупно	3805	123	3.2

У војну Академију југословенске војске отишло је 66 припадника Кримског и 41 питомац Донског кадетског корпуса. До 1940. године 111 питомаца руских кадетских корпуса завршило је школовање у југословенским војним школама. У мањем броју за војни позив опредељивали су се и руски ученици гимназија. Нешто више од 100 примила је и Николајевска коњичка академија.[20] Један број њих ступао у активну војну службу после завршених цивилних факултета. Тачан број руских студената који су завршили војне школе у Југославији као и тачан број Руса официра који су служили у југословенској војсци тешко је прецизно утврдити, јер су неки од њих, нарочито они са цивилним занимањима напуштали војску и посвећивали се уноснијем послу у цивилству. Тако су например, у 1925. и 1926. години војску напустила два руска официра.[21] До 1939. године у војсци је остало 226 активних и 106 резервних официра руске националности.[22] Они су чинили 2.5 % њеног активног и 0.27 % њеног резервног официрског састава. Разлоге нескладу између броја примљених у активну службу и резерву из руске

18 Т. Миленковић, *н.д*, 394–399.
19 M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 60 ; Т. Миленковић, *н.д*, 400.
20 Т. Миленковић, *н.д*, 399–401.
21 M.Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, 27.
22 *Исто*, 38.

војске и укупног броја официра руске националности у југословенској војсци треба тражити у чињеници да су у резервни састав примани и многи руски младићи који су стасали као југословенски држављани и у Краљевини завршили школе, што је био случај и са активним официрима који су у кадар југословенске војске пристизали по окончању цивилних факултета (техничких и медицинског).

Нашавши се у војсци, Руси су напредовали без ограничења, а неки од њих стизали и до изузетно високих положаја. Тако је у марту 1941. године Рус био командант једног од осам југословенских ваздухопловних пукова (пуковник Леонид Бајдак), једне од девет ваздухопловних школа (мајор Владимир Тихомиров), и једног од десет коњичких пукова (потпуковник Сергеј Скачков). У артиљерији, са једним од пет армијских пукова командовао је Рус (потпуковник Георгије Митрович), а од 34 пука (самостална дивизиона) у саставу дивизијских области, са три такође командују Руси (пуковници Георгије Токарович, Георгије Никитин и Ростислав Васиљев).[23] Наведене чињенице указују на то да су у војсци Краљевине Југославије официри руски емигранти уживали максимално поверење и равноправан третман, као и припадници матичних југословенских народа.

Војни чиновници и дневничари

Приличан број руских избеглица, у великом проценту бивших официра, подофицира и војника, нашао је запослење у оквиру војске и морнарице у својству контрактуалних војних чиновника и дневничара, од којих су неки по пријему држављанства наставили службу као особље грађанског реда. Особље грађанског реда на служби у војсци и морнарици делило се на указно[24] и неуказно[25]. Указно особље чинили су војни чиновници и чиновници грађанског реда, а неуказно, државни мајстори, занатлије, званичници и служитељи. Под војним чиновницима подразумевали су се капелници, војни контролори, лекарски, апотекарски и ветеринарски помоћници, војни писари, техничке пословође у морнарици и ваздухопловству, као и надзорници и пословође војно-техничких завода и барутана са завршеном војнозанатлијском школом у Крагујевцу или равном њој.[26] Војни чиновници делили су се на три основне категорије.

У прву категорију улазили су стални професори и стални професорски помоћници Војне академије, Поморске војне академије и осталих школа, технички чиновници струке, као и техничке пословође ваздухопловства са факултетском спремом, технички чиновници економске

23 *27.mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, (priredili B.Petranović i N.Žutić), Beograd 1990, 250–253; М.Бјелајац, *н.д*, 41–42.

24 Чиновници постављени на основу указа Министра Војног и Морнарице.

25 Чиновници за чије постављење није била потребна сагласност високих војних власти.

26 *Закон о уређењу Војске и Морнарице*, Београд 1923, 85 (члан 216).

струке, војни контролори са факултетском спремом или са вишом школом Војне академије и контрактуални чиновници са факултетском спремом.

У другу категорију спадали су војни контролори са испитом зрелости или са завршеном нижом школом Војне академије, или неком другом војном или морнаричком школом равном Војној академији, техничке пословође у ваздухопловству са Вишом обртничком школом и контрактуални чиновници са гимназијском спремом или спремом равном њој.

Трећу категорију чинили су војни писари I, II, III и IV класе, лекарски и ветеринарски помоћници, техничке пословође ваздухопловства са нижом школском стручном спремом и надзорници и пословође у фабрикама и радионицама који су завршили војнозанатлијску школу у Крагујевцу или неку сличну њој.

Остала грађанска лица на служби у војсци и морнарици делила су се на државне мајсторе-занатлије који су радили по фабрикама, заводима, радионицама, у трупи и арсеналима морнарице и ваздухопловства, званичнике који су обављали послове техничких дијуриста и цртача, дактилографа и преписивача, и на служитеље. Сем овог сталног особља грађанског реда Министарство војно и морнарице, према потреби примало је и хонорарне чиновнике и службенике грађанског реда, наставничко особље у школама, лекаре, ветеринаре, апотекаре и техничаре и.т.д. Њихове принадлежности одређиване су писменим уговором, према категорији њихове стручне спреме.[27]

Пријем руских држављана у службу у војсци и морнарици у својству контрактуалних чиновника и дневничара представљао је и стварну потребу југословенске војске тог периода. Према реферату који је 22. марта 1924. године упутио Министарском савету, тадашњи министар војске и морнарице, армијски генерал Петар Пешић, до формацијског стања које је за чиновнике грађанског реда износило 742, а за службенике-званичнике и мајсторе 2311, недостајало је 440 чиновника грађанског реда и 212 службеника-званичника, мајстора и служитеља. Осетан недостатак био је у чиновницима грађанског реда који су махом били стручњаци (инжењери, архитекте, професори, лекари...). Постојећа празнина била би још и већа да се није превазилазила запошљавањем чиновника и других званичника страних држављана, који су попуњавали најважнија места за које се тражило стручно особље, и тиме омогућили да се сви послови нормално обављају. Од укупног броја од 763 чиновника и осталих службеника грађанског реда – страних држављана, највише је било оних руске народности, док су један мањи број чинили држављани Чехословачке, Аустрије и других земаља.[28]

27 *Исто*, 86087 (члан 218).

28 Ђ. Бр. 12520 од 22.марта 1924. године (АВИИ, П–17, К–201, Ф–1, р.б. 21, лист 1).

Законску основу за пријем руских држављана у војну службу у својству контрактуалних чиновника и дневничара давао је члан 130. Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда, и члан 217. Закона о устројству војске и морнарице а о њиховом пријему одлучивао је Министарски савет Краљевине СХС. И новодонешена законска решења ишла су у прилог запошљавању Руса. Тако је *Правилом о пријему и постављењу особља по заводима, установама и јединицама Војске и Морнарице,* предвиђено да се изузетно, за специјалне послове, у недостатку држављана Краљевине могу примати и страни држављани.[29] Уговоре са њима сачињавали су начелници појединих одељења министарства, на основу овлашћења министра војске и морнарице. На основу решења министра војног од 9.априла 1924. био је повећан и проценат контрактуалних чиновника и осталих лица грађанског реда који могу примати одговарајући већи износ зараде:

	месечна плата	проценат од укупног броја
1.	до 4.000 динара	до 2%
2.	до 3.500 динара	до 8%
3.	до 3.000 динара	до 20%
4.	до 2.500 динара	до 25%
5.	од 2.000 динара	до 25%
6.	од 1.500 динара	сви остали

То је представљало прилично побољшање у односу на раније принадлежности. Уговори прописани овим актом имали су рок важности од годину дана.[30] Када је реч о официрима, члановима руских официрских удружења запосленим у Министарству војном, њихов број је у фебруару 1924. износио 437.[31] О ком се профилу стручњака радило најбоље се види из следеће табеле:

Чланови руских официрских удружења запослени у Министарству војске и морнарице Краљевине СХС 1924.године.

Руско официрско удружење	Запослени у МВМ
инжењерци	55
артиљерци	150
топографи	86
генералштабни	26
авијација	70
морнарица	50
свега	437

29 Ђ. Бр. 11040 од 23.марта 1924. године (*СВЛ* 1924/717–723).
30 Ђ.Бр. 15886 од 09. априла 1924. године (АВИИ, П–17, К–201, Ф–1, р.б. 21, лист 3).
31 Ј.Качаки, *н.д,* 64, Хувер – Гирс 48/1.

Од колике су важности за несметани развој југословенске војске били контрактуални војни чиновници, у огромном проценту Руси, најбоље сведочи чињеница да се њихов положај временом побољшавао и приближавао положају стално запослених војних чиновника и других званичника. Тако су на пример према *Правилнику за извршење Закона о накнадама приликом селидбе и службеног путовања од 15. новембра 1926. године* накнаде које су по новом биле једнаке према рангу који су заузимали и за стално запослене и за контрактуалне чиновнике и службенике имале да се унесу у нове и обновљене уговоре. Рок важења ових уговора продужен је на две године, у односу на ранијих годину дана. Контрактуални чиновници примали су, иначе само оне накнаде и награде које су биле предвиђене уговором закљученим између њих и државе.[32]

О више него равноправном третману избеглица запослених у Војсци и Морнарици сведочи и чињеница да су Руси запослени било као контрактуални чиновници и дневничари, било као особље грађанског реда, очигледно свесни значаја који су имали за функционисање система одбране, почели свој положај и злоупотребљавати. Већи број њих је заобилазећи званичну процедуру разним молбама почео да се обраћа директно вишим старешинама, министру војске и морнарице па чак и самом југословенском краљу Александру. Министар војни, армијски генерал Стеван С. Хаџић био је с тим у вези принуђен да изда крајем фебруара 1928. наредбу по којој је сваки онај Рус који би се после саопштења наредбе да се за све молбе има обраћати редовним путем, обраћао непосредно или у опште нередовним путем, имао предложити министру војном за отпуст из службе.[33] Ипак, без руских стручњака није се могло. Руским емигрантима у Краљевини СХС понуђена је 1928. могућност да пређу у југословенско држављанство „са олакшицама", али је добар део избеглица то одбио и остао у руском поданству.[34] О жељи југословенских војних власти да се стручни руски чиновници и официри задрже у служби сведочи и акт министра војног и морнарице од 15.септембра 1928, којим се објашњава да ће се официрима и чиновницима примљеним из руске војске, који су постали југословенски држављани, за време док су пре пријема у поданство Краљевине СХС као контрактуални чиновници војске службовали у Јужној Србији и Црној Гори, стаж који су у том својству тамо провели рачунати као бенефициран.[35]

Поверење које се гајило према Русима у југословенској војсци, имало је и своју негативну страну. Тако је и највећа афера разоткривена у обавештајном одељењу Главног генералштаба новембра 1929. године била везана за руске избеглице. Наиме, један Рус, техничко ли-

32 Ђ.Бр. 13258 од 16.априла 1927. године (АВИИ, П–17, К–201, Ф–1, р.б. 21, лист 5).
33 Пов.Ађ. Бр.2496 од 29.фебруара 1928. године (АВИИ, П–17,К–81, Ф–2, р.б. 2).
34 Љ.Димић, *н.д*,155–156.
35 Ђ.Бр. 27167 од 15. септембра 1928.године (*СВЛ* 1928/1721).

це, искористио је небудност југословенских официра и омогућио да италијански војни аташе дође до југословенских шифри. Поред тога, италијанска страна је кривицом још неколико Руса, дошла до података о свим југословенским индустријским предузећима.[36]

Да је југословенска држава и поред ових пропуста, изузетно ценила своје руске службенике сведоче и одредбе финансијског закона из 1937/38, које су пренете и на остале године до уласка Југославије у Други светски рат. Према одредбама овог закона помоћном особљу руске народности које је на раду у служби државе провело више од 10 година и које је у Првом светском рату учествовало у руској или било којој савезничкој војсци, а које је имало преко 65 година живота, у случају престанка службе без сопствене кривице давала се из државне касе потпора која је износила 900 динара месечно. По смрти уживаоца личне потпоре, породица је имала право на потпору која је износила за једног члана 50%, за два 65% и за три или више чланова 75% од личне потпоре. Удружење руских резервних официра и ратника, обратило се, марта 1940. године министру војном и морнарице са молбом да се предвиђено право на помоћ прошири и на оне учеснике рата руске народности који су навршили 65 година а нису били у државној служби, затим на оне од њих који су били у државној служби 10 година или у руским школама 15 година, а који су навршили 60 година старости али због болести и изнемоглости не би могли више да раде, као и на оне учеснике рата, нарочито са аустро-угарског фронта, који су били у државној и самоуправној служби 10 година или 10 година у руским школама у Краљевини Југославији, али су били отпуштени због болести или буџетских разлога, без обзира на године старости. Министар је ову молбу одбио правдајући се буџетским разлозима и опасношћу прављења преседана који би се могао употребити у корист других учесника рата чији је број био прилично велики, а који су такође били у тешкој ситуацији.[37] Све речено сведочи о чињеници да су руске избеглице у Краљевини Југославији имале повлашћен статус, нарочито у војсци, чије узроке треба тражити, како у симпатијама које су, југословенска војна елита у којој су доминирали Срби и краљевски дом имали према Русима, тако и у високим квалификацијама и улози коју су руске избеглице имале у југословенским војним јединицама, заводима и установама.

Руски емигранти у појединим војним установама

Руске избеглице играле су значајну улогу у обнови и изградњи југословенске војне индустрије, чија је главна фабрика била у

36 Ухапшени су у вези са овим аферама руски емигранти др Димитрије Цвијет, Прокофиров, Роксиков и Савојски. Прокофиров се по хапшењу убио (M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 170 – 171).

37 АВИИ, П–17, К–144, Ф–1, р.б.38.

Крагујевцу. Поред ове фабрике, постојале су и филијале у Сарајеву, Скопљу, Загребу и Чачку[38] као и државне барутане у Обилићеву (Крушевац) и Камнику (Словенија). Од 1927. године почео је да ради и Ваздухопловно технички завод у Краљеву.[39] Поред тога постојали су и поморски арсенал у Тивту, и морнаричко-артиљеријски ремонтни завод у Лепетанима, а пред рат, 1939. године, формиран је и завод за израду експлозива и барута у Лазаревцу.

Где год је било војних фабрика, било је и Руса. По артиљеријско-техничкој грани у Министарству војном и морнарице било је 1924. године запослено 156 руских избеглица, од чега двојица као виши контрактуални инжењери, 141 као контрактуални чиновник, осморо као службеници, три мајстора пушкара, једна квалификована болничарка и један мајстор литограф.[40] Највећи број ових руских емиграната за место боравка је изабрао Крагујевац због могућности запошљавања у тамошњем Војно-техничком заводу чија је обнова и изградња трајала до 1928. године. У овој фабрици је 1928. године радило 12 Руса инжењера.[41] Руси, инжењери и бивши официри, заузимли су врло одговорна руководећа места у заводу, а знатан део чиновника са средњом стручном спремом радио је на административним пословима. Руски емигранти су завршавали и браварско-монтерске курсеве у оквиру ове фабрике, уз свесрдну материјалну помоћ Министарства војске и морнарице, тако да је 1931. године у Крагујевцу било 580 руских емиграната.[42] Број радника у заводу кретао се од 1.300 у време обнове и изградње до око 6.000, у 1933. години.[43] Руски емигранти играли су тако, значајну улогу, како у обнови и проширењу Војнотехничког завода, тако и у непосредној производњи и њеној организацији.

Једна од институција у којој су руски емигранти оставили видан траг био је и Војни санитет у Краљевини СХС/Југославији. Због последица Првог светског рата санитет је имао веома смањен број лекара, будући да су многи страдали, већином као жртве епидемија за-

38 У одељку у Сарајеву се радило на елаборисању артиљеријске муниције, у Скопљу и Загребу се углавном оправљао артиљеријски уједни материјал, док се у одељку у Чачку радило на изради и оправкама инжењеријске опреме, средстава везе, а рађени су и шлемови. (Ж.Спасић, *Країујевачка фабрика оружја 1853 – 1953*, Београд 1973, 242).

39 О томе видети: М. Филиповић, *Краљевски авиони – фабрика авиона у Краљеву 1927 – 1942*, Краљево 1995.

40 АВИИ, П–17, К–201, Ф–1, р.б. 22.

41 M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, 281.

42 У овај број укључени су свакако и чланови породица људи запослених у Заводу, као и они Руси који су живели у Крагујевцу невезано за рад у Заводу. Исте године у том граду су постојале и многобројне емигрантске институције: руски одбор, руска школа, две руске библиотеке, руски клуб, руска црквена општина, коло руских сестара, црквено певачко друштво, официрско друштво, руско дилетантско позориште, руски „Соко" и кооперативна трпезарија (Ж.Спасић, *Країујевачка фабрика оружја 1853–1953*, 285–286).

43 М.Бјелајац, *н.д*, 281.

разних болести, док је известан број санитетских официра напустио војну службу. У таквој ситуацији, санитет је попуњаван лекарима из грађанства и једним бројем странаца, у највећем броју Руса. У периоду од 1919. до 1941. Руси су били на дужностима у југословенском војном санитету као контрактуални лекари и активни санитетски официри. Чест случај је био да се бивши контрактуални војни лекари, по преласку у југословенско поданство активирају као санитетски официри, док су млађи лекари југословенски држављани руског порекла такође у неколико случајева, по окончању факултета започињали активну војну службу као санитетски официри. Њихово напредовање у служби није било ничим ограничавано, тако да су од седморице санитетских официра који су примљени у југословенску војску средином двадесетих година у чину капетана I класе до 1940. године троица била у чину пуковника, а четворица у чину потпуковника.[44] Њима су биле поверене и неке од најодговорнијих дужности у војном санитету Краљевине Југославије. Тако су на пример руски лекари били на положају управника Реконвалесцентског одељења Треће армијске области у Скопљу (Д. Вершини), референта санитета Прве армијске областиу Београду (Г. Глађилин), шефа Одељења за болести уха, грла и носа Војне болнице Друге армијске области у Сарајеву (Г. Иванов), шефа Кожно-венеричног одељења Војне болнице Прве армијске области у Београду (А.Передељски), шефа Хируршког одељења Зетске сталне војне болнице (В. Семенченко), шефа Хируршког одељења и управника Војне болнице у Боки Которској и шефа просектуре Главне војне болнице у Београду (Н.Сичев).[45] Од укупно 265 војних лекара, колико их је било у Краљевини Југославији, број Руса, како активних официра, тако и контрактуалних лекара је износио преко 50, а међу њима је било и неколико жена. Четири лекара била су универзитетски професори у Русији,[46] што сведочи о њиховом високом рангу. Допринос руских емиграната развоју војног санитета у Југославији који је оскудевао у лекарским кадровима је изразит, нарочито када је у питању војна болница Прве армијске области (Главна војна болница), која је била највећа и најзначајнија војна болница у Југославији.[47]

44 Р. Рувидић, Руски лекари емигранти у Војном санитету Југославије између два рата (1920–1940), *Војносанитетски преглед*, 6, Београд 1999, 677–681.

45 Исто, 679.

46 Реч је о др Веребицком, професору Кијевског универзитета, који је радио као лекар унутрашњег одељења Главне војне болнице у читавом периоду између два рата, др Пасеку професору Психонеуролошког института у Петрограду који је у југословенском војном санитету обављао дијагностику и лечење оболелих од нервних болести од 1920 до 1927, др В. Сиротинину, професору Војномедицинске академије у Петрограду, који је радио као контрактуални војни лекар у болници Прве армијске области, као и др В. Требинском, професору дерматологије на Саратовском и Кијевском универзитету, који је такође од 1920. до 1927. радио у болници Прве армијске области у Београду; *Исто*,678.

47 *Исто*, 680.

Руски емигранти играли су значајну улогу и у раду Војногеографског института. У фебруару 1933. године од 76 лица запослених у овом институту осморица су били Руси, активни официри Краљевине Југославије.[48] Од осам Руса у институту, четворица су била у чину геодетског капетана I класе, тројица у чину геодетског капетана II класе и један у чину геодетског поручника. Два руска официра била су на служби у топографском отсеку који је бројао 12 људи, а петорица у картографском чије бројно стање је износило 15 лица.

До марта 1941. године институт је претрпео организацијске промене. У том периоду број Руса у институту се повећао на 12, али се број официра смањио на шест. У Фотограматском одељењу института од осамнаест лица, четворица су били Руси, и то један у чину геодетског мајора (Р. Е. Тјабин), један геодетски капетан I класе (М. К. Иљински) и два контрактуални чиновници. У репродукцијском отсеку, од 22 лица двојица су били Руси, и то један као контрактуални чиновник и један као хонорарни чиновник. У картографском отсеку од 12 људи, половину су чинили Руси. Један је био у чину потпуковника и шеф секције унутар отсека (Б. В. Бородин), троица у чину капетана I класе (В. В Сафонов, И. А. Веселов, и В. А. Гинтовт) и два техничка цртача, од којих један чиновник девете положајне групе, а други приправник, чиновник десете положајне групе. Руса није било међу запосленима у административном, наставном и геодетском отсеку овог Института.[49] Из наведеног се може закучити да су Руси официри и војни чиновници били ангажовани на ускостручним пословима института, те да официрима није било ограничено напредовање, будући да су сви редовно напредовали и двојица чак достигли мајорски, односно потпуковнички чин, а један од њих постао и шеф секције.

Руски емигранти су играли значајну улогу и у раду Историјског одељења Главног генералштаба. У овом одељењу у чијој надлежности је био Војни архив и уредништво најзначајнијег југословенског војностручног часописа *Ратник,* валадао је хронични недостатак људства. Од формацијом предвиђена 32 лица, у овом одељењу било је свега 14 стално запослених. Да би се надоместио недостатак људства у одељење је примљено девет некадашњих виших руских официра. Од тог броја, четворица као контрактуални чиновници а петорица као дневничари. Четворица су била запослена на превођењу са страних језика а пето-

48 У институту је било 60 официра, од чега један бригадни генерал, 11 геодетских пуковника, шест геодетских потпуковника, шест геодетских мајора, 19 геодетских и један пешадијски капетан I класе, седам геодетских капетана I класе, и девет поручника од чега један инжењеријски, шест геодетских, један пешадијски и један артиљеријски и два инжењеријска потпоручника. Поред тога у институту су били запослени један нижи војни чиновник економске струке, један нижи војни чиновник II класе геодетске струке, пет нижих војних чиновника III класе геодетске струке, један војни писар III класе, четири чиновника осме положајне групе, један чиновник девете и један десета положајне групе.

49 АВИИ, П–17, К–123, Ф–1, р.б.2.

рица на сређивању архиве. Радило се о лицима која су скоро сва имала генералске чинове и у своје време заузимала значајна места у командним структурама царске руске војске (нпр. В.И. Баскаков, В. М. Драгомиров). Главни послови на којима су били ангажовани ови некадашњи официри били су прикупљање и сређивање ратних архива разних јединица и установа за рат 1914–1918, израда књиге „*Велики рат Србије*", прикупљање и сређивање грађе, као и припрема за израду књиге о Балканском рату 1912, и о рату са Бугарима 1913, прикупљање и сређивање грађе за израду књиге о рату с Бугарима 1885, и рату са Турцима 1876–1878, и превођење разних страних часописа историјске вредности, који су тангирали југословенску војску или државу.[50]

Од утицаја на развој војне мисли у Југославији био је руски часопис *Вестник военных знаний* који је излазио у Сарајеву од 1929. до 1935. године. Иза часописа су стајали генерал-лајтнант Е. Ф. Новицки и уредник, генералштабни пуковник К. К. Шмигељски,[51] који је у у југословенској војсци био контрактуални службеник у Артиљеријској и Пешадијској официрској школи у Сарајеву. Шмигељски је сарађивао у часописима *Артиљеријски, Пешадијски, Пешадијско-артиеријски* и *Ваздухопловни гласник.* У југословенској војностручној периодици оставио је трага својим преводима са руског, немачког и пољског језика.[52]

Од великог значаја с тим у вези био је и рад генерала В.Ј.Борисова који је од априла 1924, радио као квалификовани дневничар у библиотеци Војне академије у Београду.[53] Његово необично добро познавање војне књижевности било је од огромне користи наставницима и слушаоцима Више школе Војне академије као и свим официрима који су радили на темама из војне литературе, будући да није било теме из области војне науке за коју генерал не би био у стању да пронађе велики број наслова.[54] Генерал Борисов је био и аутор више војностручних текстова у југословенској војној штампи, а нарочито у *Војном веснику* и *Ратнику.*

* * *

Карактер руске емиграције у Краљевини Југославији према професионалној структури био је у високом проценту војнички што је и определило чињеницу да руски емигранти у југословенској војсци буду заступљени у десетак пута већем проценту од оног који су заузимали у укупном становништву земље. У војсци су као активни официри, контрактуални чиновници, дневничари и чиновници грађанског реда углавном обављали послове за које је био потребан виши степен стручних квалификација. У војним круговима руска емиграција

50 Реферат начелника Историјског одељења начелнику Главног генералштаба од 27.јуна 1933. године (АВИИ, П–17, К–123, Ф–3, р.б.9).

51 *Вестник военных знаний*, Сараево 1931.

52 АВИИ, ДПП, К–1775/768, Шмигељски К. Константин.

53 АВИИ, ДПП, К–140/534, Борисов, Е, Вјечеслав.

54 Поручник Пирант, Вјечеслав Борисов, Војни Весник, бр.11, новембар 1933, Београд 1933, 372.

је срдачно и топло прихватана како због династичких веза, духовне повезаности, традиције, религије и класично-политичких разлога, тако и због објективног државног интереса који је произилазио из потребе младе државе за кадровима који су јој недостајали. У војсци се на Русе гледало као на припаднике мањине која је уживала посебно поверење, тако да су руске избеглице које су нашле запослење у њеним јединицама и установама уживале равноправан, а у неким случајевима чак и повлашћен третман у односу на припаднике матичних југословенских народа. Официри руског порекла, иако примани у нижим чиновима, нису ни у чему били ограничавани у напредовању у односу на своје југословенске колеге, тако да су се до 1941. године нашли на многим високим дужностима у оквиру југословенских оружаних снага. Тако је руска емиграција својим професионалним деловањем оставила видног трага у јединицама, заводима и установама југословенске војске између два светска рата.

MA Dalibor Denda

Russian refugees in Yugoslav armed forces 1919–1941

Character of the Russian emigration in kingdom of Yugoslavia was, according to professional structure, in high percentage military, which determined the fact that the Russian emigrants in Yugoslav army was very numerous, with its percentage in the army ten times greater than its percentage in total population. In the army they, as active officers, contractual clerks, day-laborers and civilian clerks, usually performed the tasks that required a higher level of specific knowledge. In military circles the Russian emigration was heartily and warm accepted for dynastical connections, spiritual connection, tradition, religion and classical-political reasons, and also for objective state interest which came from need of young state for its lacking staff. In the army the Russians were seen as minority which enjoyed special trust, so the Russian refugees, which found employment in its units and institutions had equal, in some cases even privileged treatment compared to native Yugoslav citizens. Officers of Russian origin, although they have been recruited as a lower officers, weren't limited in progressing compared to their Yugoslav colleagues, so they found themselves, until 1941, on many high duties as a part of the Yugoslav armed forces. Russian refugees played significant part in revival and construction of Yugoslav military industry, in military ambulance, in work of Military-geographical institute and Historical department of Main Headquarters, while high concentration of Russian military experts on the territory of the Kingdom didn't passed unnoticed, not even when the development of the Russian military thought is in the question and so is its influence on Yugoslav officers. That is how Russian emigration with its professional activity has left deep trace in military units and institutions of Yugoslav army between two world wars.

Мр Далибор Денда

Русские эмигранты в Югославской армии 1919–1941. (к вопросу о деятельности русской эмиграции в Югославии)

Русская эмиграция в Королевстве Югославии по профессиональной структуре была в значительной мере военной, что и привело к тому, что в процентном отношении русских эмигрантов в югославской армии было в десять больше, чем их относительная численность в общей численности населения. В армии на местах активных офицеров, регулярных чиновников, временно-трудоустроенных и гражданских чиновников они в основном выполняли те фунцкции, для которых было необходимо высшее профессиональное образование. В военных кругах русская эмиграция была сердечно и тепло принята, как благодаря династическим связям, духовной близости, традиции, религии и классово-политическим причинам, так и благодаря объективным государственным интересам, которые проистекали из потребностей молодого государства в кадрах, которых ему не хватало. В армии на русских смотрели, как на лиц, принадлежавших к меньшинству, которому особенно доверяли, так что русские эмигранты, которые смогли устроиться в военные части и учреждения, имели равноправное, а иногда даже и привилегированное положение по сравнению с представителями других югославских народов. Хотя офицеров русского происхождения и принимали на военную службу с понижением в чине, их ни в чем не ограничивали при повышении по сравнению с их югославскими коллегами, благодаря чему до 1941 года они оказались на многих высоких постах в рамках югославских вооруженных сил.

Русские эмигранты играли значительную роль в восстановлении и построении югославской военной индустрии, в Военной медицине, в деятельности Военно-географического института и Исторического отделения Главного генштаба, в то время, как большая концентрация русских военных экспертов на территории Королевства не осталась бесследной ни в вопросе развития русской военной мысли, а самим этим доходило и до ее влияния на югославский офицерский корпус. Таким образом, русская эмиграция, своей профессиональной деятельностью оставила заметный след и в частях, организациях и учреждениях югославской армии в межвоенное время.

UDK 327.323.31:929 Tito J.B.

Др Бондарев Никита
Российская Федерация

ИОСИП БРОЗ ТИТО НА СЛУЖБЕ КОМИНТЕРНА (1935–36ГГ). Е XX ВВ.

Из всего «советского» периода в жизни Иосипа Броза Тито (1935–1936 гг.) больше всего мы знаем именно о первых шести месяцах, проведенных им на родине Революции. Став полноценным сотрудником Коминтерна, полноценным, так сказать, бюрократом, Тито неизбежно оказался втянут в круговорот коминтерновского делопроизводства. Именно это позволяет нам сегодня вести исследовательскую работу, независимую от воспоминаний современников и самого Иосипа Броза, не всегда полных и не всегда достоверных. Источниковая база по этому периоду чрезвычайно обширна, хотя и несколько однообразна по характеру. Документы, которые нам удалось обнаружить в архиве Коминтерна, позволяют по-новому взглянуть на ряд проблем, выдвигать гипотезы, подвергать сомнению утверждения предшествующей историографии. Наш базовый источник, позволяющий восстановить график работы Балканского ландсекретариата (БЛС) Исполкома Коминтерна (ИК КИ) в первой половине 1935 г., это – календарные и секционные планы работы секретариата, а также индивидуальные планы работы ряда сотрудников, в частности, одного из руководителей БЛС Генриха Валецкого и сотрудника югославской секции Радомира Вуйовича–Лихта.

Согласно утверждениям многих исследователей, именно весной 1935 г. состоялась вербовка Тито советскими спецслужбами. Как уже указывалось во вводной части, ни мемуарная литература, ни исследования биографов Тито, ни доступные на сегодняшний день архивные документы никак не подтверждают факт его сотрудничества с ОГПУ или Разведуправлением Красной Армии. Мы можем констатировать, что история о вербовке Тито, как и вся линия его биографии, касающаяся ОГПУ–НКВД, основана на предположениях, допущениях, но никак не фактах.

Что касается деятельности сотрудников БЛС в апреле 1935 г., то календарный и секторный планы подтверждают тезис о пребывании Иосипа Броза в СССР, однако не в Москве, а на курорте, на лечении в Крыму. В секционном плане на апрель его имя отсутствует[1]. Мы же считаем уместным поставить под сомнение сам факт пребывания Тито на курорте в апреле 1935 г. Согласно официаль-

1 РГАСПИ. Фонд 495, опись 69, дело 69. – С. 13.

ной версии, Иосип Броз в то время находился именно на отдыхе. Эта версия излагается в работах В. Дедиера и П. Дамьяновича и основывается на отсутствии его имени в планах работы лендерсекретариата на апрель. Однако абсолютной уверенности в этом у нас быть не может, поскольку ни писем Вальтера из санатория в Москву, ни каких-либо других архивных материалов в нашем распоряжении не имеется. Забегая вперед, можно сослаться на пример Симы Мильюша, партийного функционера еще со времен Социал-демократической партии Хорватии и Славонии (СДП ХиС), соратника Филипа Филиповича и Джуро Джаковича. В Советском Союзе он находился под именем «Кубурич». Находясь в 1935–36 гг. на лечении в Кисловодске, С. Мильюш-Кубурич регулярно шлет письма и телеграммы в Москву В. Пику и Д.З. Мануильскому, эти документы были сохранены, приобщены к текущим делам БЛС и сегодня хранятся в архиве Коминтерна[2].

По отпуску же Вальтера в архиве нет ничего. Вряд ли направленного на лечение Вальтера не нагрузили попутно какой ни будь «не слишком обременительной» работой. Обычная коминтерновская практика состоит в том, что даже находясь на отдыхе, сотрудники КИ не устраняются от дел целиком, продолжая писать характеристики, разъяснительные записки и т.д. Это в полной мере должно относиться и к Иосипу Брозу, тем более что он только что приехал из Югославии и, в отличие большинства коллег по БЛС, знает о ситуации в стране не понаслышке. Тем не менее, ни письмами, ни телеграммами, ни другими написанными им на отдыхе документами мы, на сегодняшний день, не располагаем.

Еще один момент, подкрепляющий наши сомнения в «отпуске» Тито, связан с тем, что получить места в советских санаториях было не так просто. Об этом свидетельствует переписка ЦК КПЮ с представительством при КИ, относящаяся, правда, к концу 1935 г. В декабре М. Горкич просит представителя КПЮ Фляйшера–Гржетича «заказать для Хагена места в Мацесте, потому что ему нужно серьезно поправить здоровье»[3]. В начале февраля следующего года он подтверждает свою просьбу: «скажи кому надо, что Хагену действительно срочно нужен отпуск, у него очень сильно подорвано здоровье»[4]. В конце февраля, уже после прибытия К. Хорватина – Хагена в Москву, Соммер гневно вопрошает: «Почему вы не смогли отправить Хагена на лечение? Вы же видите, что он настолько болен, что просто не сможет нормально работать?»[5]. Соммер беспокоился не только о здоровье Хагена, в его переписке с Сенько и, позднее, с Фляйшером, неоднократно встречаются просьбы о предоставлении лечения прибыва-

2 РГАСПИ. Фонд 495, опись 11, дело 311. – С. 30–39.
3 РГАСПИ. Фонд 495, опись 11, дело 317. – С. 9–10.
4 Там же. – С. 13.
5 Там же. – С. 17.

ющим в Советский Союз югославским коммунистам. Почти всегда вопрос о лечении приходилось оговаривать заранее и поднимать эту тему несколько раз, чтобы просьбы возымели эффект. В переписке Вены и Москвы, относящейся к отправке в СССР Тито, вопрос о необходимости немедленного (как мы помним, Вальтер в БЛС не проработал и месяца) отпуска и лечения в санатории не затрагивался никак. Нет никаких упоминаний о болезни Иосипа Броза ни в его автобиографиях, ни у В. Дедиера в «Материалах к биографии», как 1953 г., так и 1981 г.

Следовательно, здесь мы имеем богатую почву для гипотез. А что, если в апреле 1935 г. Вальтер находился не на курорте, а скажем, на Лубянке?[6]

Для начала только факты. Никто из биографов Тито, будь то официальная титоистика или позднейшие апокрифы, не смог убедительно доказать факт сотрудничества Иосипа Броза с ОГПУ. 4 марта 1935 г., после заседания БЛС, Иосип Броз имел беседу с И. Караивановым и Якубовичем, о которой мы уже упоминали. В тот день Вальтер дал характеристики на Милана Горкича–Соммера, Ивана Гржетича–Фляйшера, Джуро Цвийича и Камило Хорватина[7]. В этом смысле можно упомянуть работу Мирослава Йовановича «Большевистская агентура на Балканах. 1920–23»[8]. В своей монографии М. Йованович подробно рассказывает об агенте НКВД Вальтере, действовавшем в рассматриваемый им период. Агент подходит под описание Иосипа Броза и по внешности, и по возрасту, и по некоторым деталям биографии. Описание «агента Вальтера» М. Йованович заканчивает словами: «Мы не можем сегодня судить, идет ли в данном случае речь об Иосипе Брозе Тито, или же мы имеем дело с не более чем занятным совпадением»[9]. Кстати говоря, Мирослав Йованович убедительно доказывает, что, в принципе, ничего невозможного в вербовке Тито во время плена и отправке его в СХС именно в качестве агента – нет. Подобные случаи известны. Но, за неимением архивного материала конкретно по Иосипу Брозу, он не спешит делать претендующие на сенсационность выводы и обобщения. Это, на наш взгляд, образец абсолютной научной корректности, к которой любой исследователь должен стремиться.

Стоит отметить и другое – в начале тридцатых годов внешней разведкой занимались Иностранный отдел (ИНО) ОГПУ, Разведупр Рабоче-крестьянской Красной Армии (РККА), ряд структур Коминтерна – Специальный отдел, Организационный отдел, Отдел партийного строительства, Отдел международной связи, Военно-конспиративная комиссия. Внутренней безопасностью в масштабе страны ведало ОГПУ,

6 Simic P. Ibid. – S. 101.
7 Simic P. Ibid. – S. 105–107.
8 Jovanovic M. Ibid.
9 Ibid. – S. 47.

в масштабе Коминтерна – Отдел кадров. Если же начать погружаться в специфику работы советских спецслужб, то ситуация вырисовывается отнюдь не простая. Этой теме посвящена восьмисотстраничная работа В.И. Пятницкого «Осип Пятницкий и Коминтерн на весах истории», основной императив которой – противостояние внутрикоминтерновских спецслужб: Специального отдела, руководимого Иосифом Пятницким и Отдела кадров, руководимого Д.З. Мануильским. Начало тридцатых годов для Коминтерна Владимир Иосифович видит как непрерывную череду конфликтов Пятницкого и Манульского. Если вкратце, Пятницкий руководил внешней разведкой Коминтерна и действовал в тесном контакте с ИНО ОГПУ и Разведупром РККА, Мануильский же руководил внутренней разведкой и координировал свои действия с внутренними отделами ОГПУ. Победителем из этого противостояния, в итоге, вышел Мануильский.

Так вот, те характеристики, с которыми работал Перо Симич, Иосип Броз давал не для Иностранного отдела ОГПУ–НКВД, а для Отдела кадров Коминтерна. Люди, которым он давал эти характеристики – И. Караиванов и Якубович – являлись сотрудниками Отдела кадров. Из этого факта не следует, что Тито не был связан с ИНО ОГПУ и/или Разведупром РККА. Но все известные на сегодняшний день аргументы, касающиеся его связи с «советской разведкой» при тщательном изучении оказываются связаны с отделом, где работали Караиванов, Якубович, Г.С. Алиханов, М.Б. Черномордик, имена которых еще не раз всплывут в нашей работе. Курировал этот отдел Д.З. Мануильский. Люди же, предположительно связанные с советской военной разведкой – упомянутые выше «Миронов», «Андреев» и «Ерохин» – к Тито не слишком благоволили, что отразилось в протоколе заседания узкого партактива КПЮ от 12 марта.

Осталось рассмотреть вопрос с отпуском, который и подтолкнул нас к небольшому, но абсолютно необходимому экскурсу в историю советских спецслужб. Был ли Тито в апреле 1935 г. в Крыму? Напомним, наши сомнения в достоверности отпуска опираются на тот факт, что отправка Вальтера на отдых никакими архивными материалами не подтверждается, заранее не планировалась, и связь с Москвой он, находясь, предположительно, в Крыму, не поддерживал. Или же в это время он находился где-то еще (в военно-тренировочном лагере или, наоборот, в «подвалах Лубянки»)? Если вербовка Тито советскими спецслужбами состоялась в марте 1935 года, то в апреле его вполне могли вырвать из коминтерновской жизни и подвергнуть более детальному «изучению». В случае, если Тито был направлен в Югославию в качестве агента еще в 1920 г. (предположение, которое не опровергает, но и не подтверждает в своей работе М. Йованович), его также вполне могли поместить на Лубянку или куда-либо еще на, своего рода, карантин, поскольку на родине революции он не был пятнадцать лет.

Нам наиболее вероятным представляется компромиссный вариант – Тито не был засланным в Королевство СХС агентом Москвы (его биография в начале-середине двадцатых годов не согласуется с подобным предположением), но на заметке у советских спецслужб, в частности у Отдела кадров ИК КИ, он был как минимум с 1927 г. Бранислав Глигориевич, в своей работе «Югославский и сербский вопросы в Коминтерне», указывает, что первый большой карьерный взлет Иосипа Броза тесно связан с миссией в Югославии коминтерновского инструктора Владимира Николаевича Сакуна, находившегося на Балканах под псевдонимом «Миркович»[10]. «Он довольно много времени провел в Югославии. Его заданием было выяснить, насколько жизнеспособна КПЮ после всех имевших место фракционных противостояний. Он был на многих партийных пленумах и совещаниях, много общался с активистами. В отчете, который он затем послал в Москву, особенно отмечается работа загребской парторганизации, деятельность которой обычно связывается с личностью Иосипа Броза…», – пишет о Сакуне Б. Глигориевич[11]. «Взлет Иосипа Броза, который до этого был простым профсоюзным функционером, связан именно с работой этого инструктора Коминтерна, на чьи указания о том, как надо организовать работу Партии, Броз постоянно ссылался во время восьмой партконференции в Загребе… Решения этой партконференции просто не могли бы быть приняты без прямой поддержки представителей ИК КИ»[12].

Можно предполагать, что впервые Иосип Броз попал в поле зрения советских спецслужб с легкой руки В.Н. Сакуна, о котором, кстати, нам не удалось найти никакой дополнительной информации сверх того, что сообщает Б. Глигориевич. Как бы то ни было, характер его миссии в Югославии предполагает высокий уровень подготовки и абсолютную надежность, что практически синонимично работе в советских разведывательных органах. В 1928 г. Иосип Броз осужден на «знаменитом» Бомбистском процессе и оказывается вырван из активной политической деятельности на пять лет. Но практически сразу после освобождения он встречается с еще одним спецпредставителем Коминтерна – Г. Алихановым, всю первую половину 1934 г. находившимся в Югославии, с той же миссией, что и В. Сакун за шесть лет до этого[13]. Алиханов фигура гораздо более известная, прежде всего потому, что в 1937 г. он какое-то время возглавлял Отдел кадров, прежде чем был репрессирован. У нас есть все основания полагать, что в начале тридцатых он был ответственным за БЛС в Отделе кадров, а также выполнял отдельные, связанные с Балканами, миссии загра-

10 Gligorijević B. Ibid. – S. 213.
11 Op. cit.
12 Ibid. – S. 214.
13 Ibid. – S. 274.

ницей. Летом 1935 г., как нам представляется, Г.С. Алиханов пошел на повышение, а ответственным за БЛС был назначен Иван Караиванов (об этом речь пойдет в следующем параграфе).

То есть, мы видим перед собой весьма стройную и последовательную схему развития событий. В 1934 г. Иосип Броз впервые встречается с Г. Алихановым, причем тот имеет о Брозе хорошие отзывы (не только от местных партийцев, но и от своего предшественника В. Сакуна). В 1935 г. Тито повторно сталкивается с ним в БЛС. Алиханов сводит его с сотрудниками Отдела кадров И. Караивановым и Якубовичем, Вальтер дает им характеристики на товарищей по КПЮ. Какое-то время Г. Алиханов, И. Караиванов и Якубович наблюдают за Тито и изучают предоставленный им материал, а затем, признав потенциально ценным сотрудником, решают подвергнуть его более тщательной проверке.

В этом контексте для нас очень важен опыт Влайко Беговича, его воспоминания о периоде 1935–36 гг., отношение Дедиера к этому материалу и отзывы И. Копинича о Беговиче[14]. У нас нет оснований сомневаться в достоверности рассказа В. Беговича, где он описывает, как его принуждали к сотрудничеству и вместо Кавказа отправили на Лубянку. Более того, мы можем предположить, что в случае с Беговичем ОГПУ действовал по некой четко отработанной схеме. Во всяком случае, выглядит это именно как поставленная на научную основу психологическая обработка потенциального «сотрудника». Сначала к «объекту» обработки присматриваются, не слишком давя на его психику. Затем неожиданно арестовывают и начинают запугивать, унижать, заставляют поверить в то, что все кончено, пора прощаться с жизнью. Потом также неожиданно отпускают и направляют в какую-либо из первосортных советских здравниц, внушая, попутно, что «объект» спасен от верной гибели и до конца своих дней обязан ОГПУ. Чисто хронологически такая история вполне могла произойти и с Тито. Четвертого марта сотрудники спецслужб «прозондировали почву». В конце марта Вальтер исчезает в неизвестном направлении и возвращается только в конце апреля.

Здесь есть смысл чуть подробнее коснуться деятельности Отдела кадров Коминтерна, поскольку в данном разделе нашей работы речь о нем и его сотрудниках будет идти постоянно. «Создание Отдела кадров (в 1932 г.) означало переход ИК КИ к осуществлению более строгой и упорядоченной кадровой политики, к усилению контроля за подбором и расстановкой руководящих работников в компартиях и аппарате ИК КИ. Тот факт, что в Отдел кадров влился так называемый Специальный отдел, занимавшийся ранее проверкой кадров и перепроверкой их через советские специальные службы, говорил о том, что Отдел кадров ИК КИ не только сохранял, но и укре-

14 Дедиер В. Јосип Броз Тито… – с. 241; АСиЧ. Фонд MG, дело 2047/2, с. 9; Cenčič V. Ibid. – с. 80.

пил связь с советскими органами госбезопасности…», – указывается в «Организационной структуре Коминтерна»[15].

В.И. Пятницкий повествует о том же более эмоционально, в обычной для себя манере осмысляя деятельность Отдела кадров через противостояние И. Пятницкого и Д. Мануильского: «Отделу кадров было поручено ведение персональных досье не только на работников аппарата ИК КИ, но и на руководящих работников всех секций Коминтерна, на иностранных эмигрантов, живущих и работающих в СССР. Эти досье содержали подробные биографические данные, характеристики с места работы и другую подробную информацию, позволяющую судить о «лояльности» данного коммуниста»[16]. Затем автор переходит на личности сотрудников. «Ядро Отдела кадров составляли Черномордик, Цируль, Алиханов, Благоева, Лебедева – жена Мануильского. Это была тесная, сплоченная в быту и на работе группа, плотно облепившая Мануильского… Эта группа, где командовали Алиханов и Черномордик, имела своих людей во всех звеньях аппарата ИК КИ»[17].

То есть Отдел кадров КИ являлся своего рода службой внутренней безопасности Коминтерна, в отличие от Отдела международных связей (ОМС) и Спецотдела, активность которых была направлена преимущественно за пределы Советского Союза. В. Пятницкий даже противопоставляет их друг другу, – в его понимании ОМС и Спецотдел, возглавляемые, соответственно, А. Абрамовым–Мировым и Б. Васильевым (и курировавшиеся Иосифом Пятницким), занимались бескорыстной борьбой за дело мировой революции. Отдел же кадров, курировавшийся Д. Мануильским, культивировал в Коминтерне доносительство и стукачество, изначально этой организации совершенно не свойственные, готовил Коминтерн к эпохе больших репрессий. Как неоднократно указывалось выше, В.И. Пятницкий склонен идеализировать своего отца, демонизируя при этом Мануильского и его сотрудников. Однако, по сути, он не так уж далек от истины, о чем свидетельствует работа Г. Адибекова, Э. Шахназаровой и К. Ширини, не оценочная, но исключительно информативная.

Возвращаясь к вопросу о связи Иосипа Броза Тито с советским спецслужбами, мы можем еще раз отметить, что авторы, приписывающие Тито тесную связь с НКВД или Разведуправлением Красной армии, сильно упрощают картину. Потенциальный объект вербовки сначала тщательно изучался собственно коминтерновскими спецслужбами и лишь затем, по совместному решению руководства Политкомиссии КИ, руководителя ИНО ОГПУ М. Трилиссера или руководителя Разведупра Красной Армии Я. Берзина, переходил на работу в другое ведомство. В. Пятницкий особо указывает, что при

15 Адибеков Г.М., Шахназарова Э.Н., Ширина К.К. Там же.
16 Пятницкий В.И. Там же. – С. 284.
17 Там же.

переходе на работу в ОГПУ или РККА иностранные коммунисты, как правило, выводились из состава Коминтерна и теряли (номинально) членство в своей партии по конспиративным соображениям[18]. Как мы помним, с Тито ничего подобного не происходило, что ставит под вопрос тезис о его тесной связи с ОГПУ/НКВД, хотя мы и должны признать, что из всякого правила бывают исключения.

А вот тесная связь Тито с Иваном Караивановым, а значит и с Отделом кадров КИ, это непреложный факт, подтверждаемый изрядным числом свидетельств, как прямых, так и косвенных. В принципе, мы можем говорить о цепочке: Тито–Караиванов–Черномордик–Мануильский. Любопытна повестка пятнадцатого (по другим данным – двенадцатого) заседания делегации КПЮ. На заседании речь шла, прежде всего, «о словенском вопросе и об обучении находящихся в советском союзе членов КПЮ». По итогам мероприятия Тито, отсутствовавшему на заседании, было поручено «через Отдел кадров ИК КИ поспособствовать тому, чтобы в школу [речь, судя по всему, идет о Международной ленинской школе – Н.Б.] были приняты все словенцы – члены КПЮ, которые в данный момент находятся в Советском Союзе»[19]. Этот протокол приводит и П. Дамьянович в третьем томе ПСС[20]. «Поручения по линии Отдела кадров» и «характеристики, данные для Отдела кадров» встречаются в ПСС еще несколько раз (например 22 мая 1936 г.), при этом, сотрудников Отдела кадров Караиванова, Якубовича и Алиханова П. Дамьянович называет «руководящими работниками БЛС»[21]. В Коминтерне существовали подразделения строго засекреченные (Спецотдел, Отдел партийного строительства и т.д.) и подразделения абсолютно секретные, режимные (военные школы Коминтерна), о которых не знали всей правды даже члены Президиума ИК КИ. Это как раз то, что В.И. Пятницкий называет «подводной частью коминтерновского айсберга». Но у коминтерновских спецслужб была и полулегальная, преимущественно «надводная» часть – это Отдел кадров (внутренняя безопасность) и Отдел международных связей (внешняя разведка). «Надводная» часть спецслужб как раз и была задумана таким образом, чтобы не привлекать излишнего внимания и не вызывать ненужных ассоциаций.

П. Симич совершенно справедливо отмечает, что Иосип Броз провел в Советском Союзе не семь-восемь, а двадцать месяцев (двадцать один, если быть совсем точным). В Балканском ландсекретариате Тито действительно проработал семь-восемь месяцев, но после этого он, согласно официальной версии и некоторым архивным материалам, работал в югославском партпредставительстве при ИК КИ. Тито не рассматри-

18 Там же. – С. 299, 334.
19 АСиЧ. Фонд KI, дело 1935/495.
20 Broz Tito J. Ibid. – S. 259.
21 Ibid. – S. 255.

вает работу в представительстве, как работу в Коминтерне? И если это так, а, похоже, что это именно так, то почему? Единственное возможное объяснение – в период с октября-ноября 1935 по июль-август 1936 г. Иосип Броз Тито проходил обучение в разведшколе Коминтерна, а в Секретариате В. Пика лишь числился, выполняя время от времени (в среднем – раз в два месяца) некоторые, не слишком обременительные, поручения.

Здесь есть смысл сказать несколько слов о нелегальных курсах при Коминтерне, в частности, о военно-политической школе. Об истории военных и разведывательных школ при Коминтерне В.И. Пятницкий сообщает следующее: «Эти школы ведут свое начало со времен Октябрьской революции, когда для немецких и австрийских военнопленных были организованы краткие курсы с той перспективой, что эти кадры используют свои знания на баррикадах Вены и Берлина. Позднее эти курсы превратились в постоянные учебные заведения. В школах, расположенных в Москве и ее окрестностях, обучался тщательно отобранный состав слушателей, которые изучали все аспекты гражданской войны, начиная с пропаганды и кончая умением обращаться с пулеметами. Способные слушатели проходили подготовку в Управлении разведки Генштаба РККА. Выпускники курсов и школ Коминтерна обязаны были после обучения возвратиться в свои страны для работы в пользу Коминтерна. От них требовалось строгое соблюдение секретности»[22]. С 1927 по 1931 гг. военными школами Коминтерна руководил финский коммунист Тууре Лехен (коминтерновский псевдоним Альфред), с 1931 по 1936 гг. уже упоминавшийся Кароль Сверчевский (Вальтер).

Военное и разведывательное обучение в Коминтерне проходило через разные этапы, в какие-то моменты сводилось к минимуму, но затем возобновлялось в прежних масштабах. В.И. Пятницкий выделяет два пика активности в военных программах Коминтерна – 1923–25 и 1929–32 гг. [23] Отметим, что его интересует прежде всего тот период истории Коминтерна, который связан с жизнью и деятельностью Иосифа Пятницкого. Поэтому В.И. Пятницкий не слишком подробно рассказывает о гражданской войне в Испании, хотя именно «испанские дела» являются апогеем военной и, вообще, нелегальной деятельности Коминтерна. Соответственно, третий период активизации военных программ КИ – 1936–38 гг. В 1939 г., в связи с очередной сменой вех в советской внешней политике, нелегальная деятельность Коминтерна за рубежом практически сворачивается, чтобы возобновиться во время Второй мировой войны, в совершенно ином качестве и под другой легендой. То есть, чисто хронологически основной фигурант нашего исследования попадает в один из пиков нелегальной активности Коминтерна.

22 Пятницкий В.И. Там же. – С. 190.
23 Там же. – С. 261.

Место военных школ и спецкурсов в коминтерновской иерархии изменялось на протяжении существования КИ. Изначально они были подчинены Организационному отделу, затем выделившемуся из него Отделу партийного строительства (и тем и другим руководил Б.А. Васильев). После VII Конгресса Борис Афанасьевич Васильев, вместе со своим патроном И. Пятницким, был переведен на работу в другое ведомство, а спецшколы и спецкурсы перешли в ведение Отдела кадров, сначала фактически, а в начале 1936 г. и номинально. Об этом говориться в «Положении об Отделе кадров» от 11 февраля 1936 г., хотя и несколько иносказательно: «…отдел должен руководить работой международных школ, контролировать подбор их аппарата и организацию набора студентов в школы». В одном из приложений к «Положению» уточняется, что под школами подразумевается и «группа спецшкол». Также этот документ обязывает Отдел кадров «обобщать опыт компартий по защите и охране своих организаций от провалов и репрессий и подготавливать соответствующие рекомендации и предложения по улучшению конспирации»[24]. То есть, мы можем констатировать, что в интересующий нас период спецшколы и спецкурсы Коминтерна, как и вся нелегальная деятельность, находились целиком и полностью в компетенции Отдела кадров. Тезис о весьма тесных связях Иосипа Броза с Отделом кадров КИ мы считаем доказанным, так что, нет ничего удивительного в том, что Тито попадает в обойму военно-политических программ Коминтерна именно после перехода последних в ведение этой структуры.

Известны места расположения основных учебно-тренировочных баз. Это прежде всего «баковская точка», которую В.И. Пятницкий называет «центральным отделением военно-политических курсов при военном секторе Орготдела ИК КИ»[25]. Вполне возможно, что в начале тридцатых годов база в поселке Баковка именно так и называлась, но на момент описываемых нами событий Орготдел был расформирован, соответственно и название должно было поменяться. Составители же сборника «Коминтерн и идея мировой революции», наоборот, называют «баковскую точку» «вторым вспомогательным помещением военных курсов при ИК КИ», а основным помещением считают некое «здание на Пятницкой улице»[26]. Помимо Баковки В.И. Пятницкий называет еще ряд точек: в Кунцево, где обучали технике разведслужбы, работе с радиоаппаратурой, подделке паспортов и т.д.; в Пушкино, где располагалась так называемая «База № 3» или «Восьмая база физкультурников», там находились радиоцентр и школа связи Коминтерна, созданная в 1933 г.; какой-то учебный центр существовал в поселке Квятково. Также Пятницкий упоминает о существовании нескольких

24 Адибеков Г.М. и др. Там же. – С. 194–195.
25 Пятницкий В.И. Там же. – С. 271.
26 Коминтерн и идея мировой революции… – С. 792

«точек» в Москве, в частности в районе метро «Новокузнецкая» и на улице Карла Маркса[27]. Мы видим, что некоторые «точки» дублируют друг друга, но тот же радиоцентр на протяжении 20–30-х гг. вполне могли переносить с места на место, из соображений конспирации.

О принципах подбора студентов в военные школы Коминтерна мы можем говорить лишь в самых общих чертах, зато на сегодняшний день опубликован ряд документов, проливающих свет на то, чему учили в спецшколах и на спецкурсах. В.И. Пятницкий о контингенте обучающихся и изучаемых предметах пишет следующее: «слушателями подбирались молодые, умные, холостые люди, расположенные к изучению языков и техники. Программа занятий была очень обширной и разнообразной: изучение языков, географии района будущей работы, его истории. Особое внимание уделялось изучению «партийной техники» – тайнописи, приемам конспирации, шифровальному делу, кодам Морзе, средствам связи… Окончившие эту школу курсанты перед отправкой к месту работы проходили тщательную проверку, в ходе которой проверялась степень их подготовки, их пригодность к выполнению функций секретного агента и бралось письменное обязательство работать на советскую разведку. Не выдержавшие этой проверки курсанты отправлялись на другую работу, а курсанты, сдавшие экзамен и прошедшие проверку, перед отправкой к месту назначения проходили общий курс военной подготовки в военно-спортивном лагере Коминтерна»[28].

Отметим, что в данном отрывке речь идет об одной из школ, готовивших, прежде всего, связистов. Отсюда упор на радиодело и относительно малая роль отведена военно-полевой подготовке. Однако, те принципы, по которым отбирались слушатели, имеют характер вполне универсальный – молодость, интеллект, отсутствие семейных уз, способности к иностранным языкам и технике. Все это, кроме, пожалуй, «молодости», непосредственно касается Тито (Иосипу Брозу сорок с небольшим, он не молод в буквальном смысле слова, но находится на пике физических и интеллектуальных возможностей).

О военно-политических курсах под руководством Кароля Сверчевского–Вальтера В. Пятницкий сообщает: «…Некоторые руководители Коминтерна, посвященные в их существование, называли их «партизанской академией». Военная школа готовила специалистов для будущих революционных армий капиталистических стран и военные кадры для национальных компартий, командиров партизанских соединений, командующих армиями вплоть до руководителей партизанских сил в масштабе отдельных стран. В программе подготовки учитывались знания и опыт слушателей и обстановка, в которой им при-

27 Пятницкий В.И. Там же. – С. 190, 198, 265, 271.
28 Там же. – С. 198.

дется действовать. Курсантов обучали военному делу, тактике партизанской борьбы и уличных боев. Они должны были досконально знать вооружение, применяемое в армиях своих стран, уметь пользоваться и изготавливать взрывчатые вещества из легкодоступных материалов. Срок обучения групп курсантов длился от восьми месяцев до года. Многие из тех, кто закончил эту школу, впоследствии отличились в Испании, Югославии, Польше, Китае и Вьетнаме»[29].

Опять таки, очень значительная часть приведенного фрагмента прекрасно соотносится с биографией Иосипа Броза Тито. Как с тем, что пропадает он из поля зрения исследователей именно на восемьдевять месяцев, так и с «тактикой партизанской борьбы», которая очень пригодилась ему в Югославии 1941–45 годов, сделав его «руководителем партизанских сил в масштабе отдельной страны». Но книга В. Пятницкого не может считаться абсолютно надежным источником. Как указывалось во вводной части, она очень фрагментарна – местами это научная монография, местами мемуаристика, местами чистая публицистика. Соответственно, мы принимаем на веру только ту информацию Пятницкого, которая соотносятся с архивными данными, найденными нами или опубликованными другими исследователями. Большая часть того, что В.И. Пятницкий рассказывает об истории военных и разведывательных учебных заведений при ИК КИ, подтверждается работами по истории Коминтерна и справочником «Организационная структура Коминтерна». А его наблюдения и выводы, касающиеся практической стороны работы этих структур, вполне коррелируются с докладной запиской Кароля Сверчевского «О деятельности военных курсов при ИК КИ в 1931–32 гг.» опубликованной в сборнике «Коминтерн и идея мировой революции».

К сожалению, записка эта охватывает период времени, предшествовавший нашему исследованию и касается, в основном, чрезвычайно низкого уровня подготовки студентов из Польши, многие из которых попадали на курсы случайно. По поводу изучаемых предметов Сверчевский сообщает данные в процентах, которые мы приводим целиком.

«Учебные планы курсов включают в себя следующие отделы:

а). политический, занимает около 25% времени курса

б). военно-политический, занимает около 15% времени курса

в). общей тактики, занимает около 25% времени курса

г). военной техники, занимает около 30% времени курса

д). партийной техники, занимает около 5% времени курса.

Различия в программах для различных курсов не слишком большое, но в содержание предметов вносятся обязательные поправки на специфические особенности данной страны. Главный упор в учебе делается на следующие главнейшие предметы: теория и практика воору-

29 Там же. – С. 271–272.

женного восстания, разложение вооруженных сил буржуазии, тактику, партизантику и уличный бой, подрывное дело и полное овладение техникой материальной части и боя ручного и автоматического оружия»[30].

В записке К. Сверчевского о югославских коммунистах речь не идет. Он сообщает, что «общее число прошедших через спецкурсы в течение последних двух лет выражается цифрой 194 человека следующих национальностей: немцев 72, поляков 56, финнов 22, украинцев 11, французов 10, чехов 10, итальянцев 7, испанцев 3, белорусов 2 и шведов один»[31]. Как видим, в подробном списке по всем национальностям за 1931–32 гг. уроженцев Югославии нет. На полях документа имеется также приписка от руки, касающаяся обучавшихся на курсах в 1933–35 гг. В ней значится: «1933 г. – 26 немцев, 13 финнов, 10 китайцев; 1934 г. – 2 бразильца, 3 китайца, 27 немцев; 1935 г. – 24 немца, 11 испанцев, 8 китайцев»[32]. Опять таки, никаких югославов.

Однако, на самом деле, все несколько сложнее. Дело в том, что специальных курсов на сербско-хорватском языке (равно как на словенском и македонском) в военно-политической школе не было, в связи с чем большая часть югославских коммунистов входила в состав немецкой языковой группы и слушала курс на немецком языке. В.И. Пятницкий приводит документ, составленный работником Разведупра РККА, касающийся работы военно-политических курсов в 1929–30 гг. В этом документе говориться: «Ввиду развертывания классовых боев и усиливающихся военных приготовлений было вынесено постановление инстанции и отпущены средства на военизацию Коминтерна... Согласно этому постановлению Управлением, при участии Орготдела ИК КИ, было обучено 24 поляка на специальных военно-политических 9-месячных курсах, 42 немецкоязычных коммуниста (31 из Германии, 7 из Чехословакии, по 2 – из Австрии и Сербии) на 4-месячных курсах, 13 франкоговорящих (4 итальянца, по 3 француза и бельгийца, 2 испанца и один чех) – на 5-месячных курсах»[33]. Именно из этого документа, как нам кажется, В. Пятницкий позаимствовал и информацию о предмете обучения, и тезис о спецкурсах продолжительностью от девяти месяцев до года. С запиской К. Сверчевского он, судя по всему, не был знаком, во всяком случае, в его списке литературы, озаглавленном «краткая библиография по «открытой» истории Коминтерна» сборник «Коминтерн и идея мировой революции» не упоминается.

Документ из архива Разведуправления Красной Армии позволяет, так сказать, читать между строк записки Кароля Сверчевского. В 1931–32 гг., по которым он дает развернутый перечень не только языков, но и национальностей (украинцы и белорусы, явно обучавшиеся

30 Коминтерн и идея мировой революции… – С. 789.
31 Там же. – С. 787.
32 Там же. – С. 791.
33 Пятницкий В.И. Там же. – С. 265.

не на родных языках, а на русском или польском; швед, почти наверняка обучавшийся на немецком или финском и т.д.), присутствие уроженцев Югославии на военно-политических курсах не прослеживается. А вот в 1933–35 гг., о которых сообщается вкратце, без указания национальностей, среди 77 обученных «немцев» вполне могли быть, более того, почти наверняка были, и австрияки, и югославы. К огромному сожалению, информации по наиболее интересующему нас 1936 году нет ни у Пятницкого, ни в записке Сверчевскго. Тем не менее, мы можем констатировать – югославы на военно-политичсеких курсах КИ обучались.

Подкрепляет нашу уверенность и то, что в работе В. Пятницкого по вопросу о «партизанской академии» упоминается персонально Тито. Правда, в довольно странном контексте. Владимир Иосифович пишет – «некоторые занятия в военно-политической школе поначалу шли через переводчика. Но миновало два-три месяца, и он становился ненужным. Основные предметы вели по-польски, по-французски, по-испански – Вальтер, большинство политических – знавший также немецкий Станислав Будзинский. Приезжали с лекциями Тельман, Эрколли (Тольятти), Гэккерт, Кнорин, Мануильский, Тито; из польских деятелей – Ленский, Прухняк»[34]. Чему вообще мог научить слушателей «партизанской академии» Иосип Броз? У него имелся определенный опыт участия в боевых действиях и представление об основах полевой разведки, полученное в австрийской разведшколе. Но это опыт двадцатилетней давности, изрядно Тито подзабытый, да и просто устаревший. У него был опыт конспиративной деятельности, но скорее негативный, связанный с провалом, приведшим к «бомбистскому процессу». Среди преподавательского состава военно-политических курсов, в который входили ассы разведки и мастера конспирации, Иосип Броз выглядит явным неофитом.

Объяснение тезиса о преподавательской деятельности Тито находится в записке К. Сверчевского. Он пишет: «Основные военные предметы (общая тактика, партизантика, уличный бой, оружие и т.д.) проходятся сейчас силами аспирантуры, набираемой из числа своих курсантов или прошедших подготовку на курсах в прошлом и работавших на практической работе в стране (немцы), или оставленных специально для этой цели из состава последних курсов (поляки)»[35]. То есть, после окончания собственно обучения, сколько бы оно ни продолжалось, Иосип Броз вполне мог быть оставлен при военно-политических курсах в качестве аспиранта, а значит, мог и преподавать.

Любопытную информацию о Тито сообщает в своей книге Джаспер Ридли. «Тито посещал занятия по военной тактике при школе Красной армии – пишет он, – где его проверяли на физическую кре-

34 Там же. – С. 276.

35 Коминтерн и идея мировой революции… – С. 789.

пость и выносливость. Один из тестов на выносливость требовал, чтобы человек две минуты стоял в проруби, по шею в воде, температура которой была едва ли выше нуля»[36]. Ссылается Ридли на устные данные, почерпнутые из разговора с немецкой коммунисткой Маргарете Бубер-Нойманн, находившейся в 1935–36 гг. в Москве. Надо сказать, что в книге самой Бубер-Нойманн нет ни слова об Иосипе Брозе Тито, вообще из югославских коммунистов упоминается только Филип Филипович. Особого интереса к югославским товарищам она, судя по всему, не испытывала, большинство югославов в ее книге безымянны – «этажом выше нас в «Люксе» жили какие-то югославы», «в Париже нас встретили какие-то югославы» и т.д. Но теоретически она вполне могла знать об учебных программах военного толка, в которых участвовал Тито.

Можно также сопоставить приведенную выше информацию с данными мемуарного характера из югославских архивов. Ни в одной из записок, обнаруженных нами, не говорится об обучении в коминтерновских спецшколах открытым текстом, однако во многих из них встречаются довольно любопытные фрагменты. Например, в неоднократно цитировавшейся нами записке Влайко Беговича сообщается следующее. Беговича, после всех перипетий с «Бутырками и Люблянками» направляют на учебу в КУНМЗ, причем сразу на четвертый курс. Однако, он решает, что нет смысла тратить время на обучение тому, что он знает и так. «Я решил – пишет он – что буду летом заниматься, сдам экзамены экстерном и поступлю сразу в аспирантуру. Так и вышло. Год я был аспирантом в КУНМЗ, потом стал преподавать там же мировую экономику…»[37]. После роспуска КУНМЗ В. Бегович какое-то время работал в Главлите, а затем покинул Советский Союз, отправившись в Испанию. По завершении гражданской войны в Испании В. Бегович остался во Франции, после оккупации бежал из Парижа на юг страны, где активно участвовал в антифашистском подполье, в Югославию вернулся только в 1945 году – так гласит официальная биография[38]. Казалось бы, все просто и ясно.

Однако, в мемуарах Беговича есть фрагмент, никак не согласующийся с историей об экзаменах, сданных экстерном, и работе в КУНМЗ. Ближе к концу записки, подытоживая свои впечатления от СССР, Влайко Бегович пишет: «Нам было не тяжело учиться ночью… Мы изучали военную науку, военную технику, имели отличные результаты в стрельбе из пистолетов, пистолетов-пулеметов, пулеметов. Мы совершали длинные марши ночью, в полной боевой экипировке и в противогазе. Часто при температуре ниже минус двадцати. Мы проводили ночи, расчищая завалы на железных дорогах. Ездили в колхозы, чтобы убеждать колхозников пахать и сеять тогда, когда

36 Ridley J. Ibid. – S.134.
37 АСиЧ. Фонд MG, дело 2047/2. – С. 13.
38 Broz Tito J. Ibid. – S. 284.

это велит Партия. И еще много чего тяжелого было, но для нас это было не тяжело…»[39]. Божидар Масларич пишет: «В КУНМЗ, где я был сначала студентом, а потом и преподавателем, мне очень мало платили. Поэтому, я пошел учиться в техническую школу Коминтерна, там я был шесть месяцев на одном курсе с немцами… В 1934 г. техническая школа начала расширяться, изначально она не предполагала деления по национальностям [деление было по языкам – Н.Б.], но уже в 1934 г. в ней открылся отдел для югославов, которым поставили руководить меня. Одновременно с этим я продолжал преподавать в КУНМЗ… Я был не только руководителем технической школы, обучение в которой продолжалось год, но и руководителем шестимесячных курсов для женщин, из наших на них училась, например, Зденка Кидрич… Существовали также и трехлетние курсы, которыми руководил Никола Ковачевич»[40]. Карло Мразовича сообщает: «Я был шефом югославского отделения КУНМЗ… При университете существовало секретное отделение, где имелась картотека студентов-слушателей, их биографии, анкеты и фото. Шефом секретного отделения был человек из ГПУ, венгр по национальности. Картотека хранилась в условиях особой секретности, никто не мог ею воспользоваться. Тем не менее, поскольку я помогал вновь прибывшим югославам писать биографии и давал им псевдонимы, я все обо всех знал… Помимо КУНМЗ и аспирантуры я также закончил военную академию и имел чин подполковника»[41].

Таким образом, перед нами совершенно четкий механизм по отбору кадров в КУНМЗ для коминтерновских спецшкол и советских спецслужб (ОГПУ, Разведуправление Красной Армии). Кадровик К. Мразович встречает югославских студентов, помогает им писать биографии, дает псевдонимы, попутно отбирая наиболее перспективных. Затем, после изучения соответствующими органами, они переходят в попечение Б. Масларича и начинают «бегать в противогазах» и «расчищать снежные завалы». Во главе угла находится Отдел кадров, тождественный «секретному отделению» в КУНМЗ. В заключение приведем небольшую цитату из «Материалов к биографии» В. Дедиера. Тито рассказывал ему, что в Москве «…серьезно набросился на военную литературу, штудировал из русских писателей Фрунзе, много читал немецких классиков, Клаузевица и других. Таким образом, во время своего пребывания в Москве, Тито во многом расширил свои знания по военной проблематике»[42]. Мы убеждены, что именно в работе по линии Отдела кадров КИ, а значит и советской разведки в целом, заключалась истинная цель и смысл отправки Тито в Югославию в 1936 г.

39 АСиЧ. Фонд MG, дело 2047/2. – С. 25–26.
40 АСиЧ. Фонд MG, дело 1489/4. – С. 1–2.
41 АСиЧ. Фонд MG, дело 2020. – С. 1–3.
42 Дедиер В. Там же. – С. 221.

Др Никита Бондарев
Институт за славистику Руске академије наука, Руска федерација

Јосип Броз Тито на служби Коминтерни (1935–36. г.)

Без обзира на то што је Јосип Броз Тито био на челу југословенске државе 35 година (од 1945–1980) и што су узајамни односи између Југославије и СССР били „традиционално пријатељство и свестрана сарадња", Титова биографија у Совјетском Савезу никада није издавана, нити је било научних радова који су посвећени лично Титу. Чак ни Титова смрт није могла изменити ту тенденцију испровоциравши је само некролозима у совјетској штампи. Године 1991. појавила се књига Ј. С. Гиренка „Стаљин-Тито", али ни у тој књизи биографија лидера Југославије није била основни предмет истраживања, Титова личност је првенствено анализирана у контексту „дестаљинизације" наше земље. Деведесетих година научној јавности није било до Тита јер је била оптерећена питањима елементарног преживљавања. Уопште можемо констатовати, да права историја Коминтерне ни поуздана биографија Јосипа Броза Тита, још није написана. Нема сумње да у историји Коминтерне Тито заслужује посебно место, исто као што је и Коминтерна посебна глава у Титовој биографији, при том једна од најзначајних и најинтересантнијих глава. Њој ћемо посветити нашу пажњу.

Dr N. V. Bondarev

Josip Broz Tito at the Service of Comitern

Disregarding Josip Broz Tito was at the head of Yugoslav state for 35 years (1945–1980) and the mutual relationship between Yugoslavia and the Soviet Union were "traditional friendship and many sided collaboration", Tito's biography in the Soviet Union has never been published nor there have been any scientific studies devoted personally to Tito. Even Tito's death could not change that tendency provoking only necrologies in the Soviet press 1991, the book "Staljin–Tito" by J. S. Girenka appeared, but even in that book the biography of Yugoslav leader was not the basic study of the research, Tito's personality was primarily analyzed in the context of " release from Stalian's influence " of our country. In the 90's the scientific public did not care for Tito because it was burdened with elementary questions of survival generally speaking, it can be concluded that neither real history of Comintern nor reliable biography of Josip Broz Tito have been written yet. There is no doubt that Tito deserves a special place in the history of Comintern as well as the Comintern is a special chapter in Tito's biography, on of the most important and interesting. We shall pay our attention to it.

UDK 070:355(497.1)"193"

Мр Иван Мијатовић,
Војни музеј, Београд

РАТНА ДОКТРИНА СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА ПРЕД ПОЧЕТАК ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СТРАНИЦАМА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈНЕ ШТАМПЕ

Војна штампа Краљевине Југославије је као неумољиви хроничар бележила кретања у војсци и друштву у домену војно-теоријске мисли, те је на тај начин била активни субјекат и чинилац времена. Она је давала снажне импулсе ка модернизацији војске и уједињењу официрског кора. Поред овог значајног задатка, такође је пратила непосредна дешавања на пољу светских догађаја који су се тридесетих година двадесетог века смењивали један за другим и претили отпочињањем новог великог сукоба. У таквим условима југословенска војна штампа је пратила савремена достигнућа на пољу војних наука, као и достигнућа по питању развоја ратних доктрина.

Све врсте медија представљају богатство разноврсних садржаја, видљивих и невидљивих, пројектованих да пренесу адекватну информацију циљној групацији. Штампани медији, у периоду између два светска рата, при томе заузимају посебно место у палети савремених средстава комуникације између пошиљаоца и примаоца. Заправо, то је платформа за креирање и пласирање контролисаних информација са једног места, а уједно (са војне тачке гледишта) и начин деловања (манипулације) ка сопственој или противничкој јавности[1]. Данас је свакако од изузетног значаја *моћ над мишљењем* или техника владања помоћу употребе симбола (идеја). Покушај да се понашање појединаца и група контролише помоћу веште манипулације симболима (идејама) означава *преокрет* у методама владања у том смислу што се *грубе методе принуде замењују финим техникама убеђивања*[2].

На просторима Краљевине СХС, након Првог светског рата, указала се потреба и створиле могућности за настављање традиција војног издаваштва, обнављањем неких предратних листова. Иако је војска створена из разнородних структура официра из разних армија (аустроугарске, српске, црногорске...), војна штампа у Краљевини СХС и касније Краљевини Југославији се пресликала из војне штампе српске

1 Иван Б. Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006, стр 233–234.

2 Ђуро Шушњић, *Рибари људских душа, идеја манипулације и манипулација идејама*, Београд, 1976, стр. 16.

војске. Поред „Ратника" листа са најдужом традицијом и поверењем официрског кора, са радом су отпочела и друга гласила родова као што су „Пешадиски гласник", „Артилериски гласник", „Коњички гласник", „Војнички гласник", „Инжињериски гласник" и многи други листови[3].. Несумњиво највећи допринос теорији Ратне вештине, војним наукама, стручном усавршавању официрског кора и наравно већој информисаности целокупног војничког састава, дао је „Ратник" – лист са најдужом традицијом међу официрима српске и југословенске војске, који је несебично делио и добро и зло заједно са својом војском.

Војна штампа Краљевине СХС/Југославије је као неумољиви хроничар бележила кретања у војсци и друштву у домену војно-теоријске мисли, те је на тај начин била активни субјекат и чинилац времена. Она је давала снажне импулсе ка модернизацији војске и уједињењу официрског кора[4]. Поред овог значајног задатка, такође је пратила непосредна дешавања на пољу светских догађаја који су се тридесетих година двадесетог века смењивали један за другим и претили отпочињањем новог великог сукоба. У таквим условима југословенска војна штампа је пратила савремена достигнућа на пољу војних наука, као и достигнућа по питању развоја ратних доктрина.

Након Првог светског рата прелазак са ратне на мирнодопску индустрију, као и смањење издвајања држава за потребе војске, неминовно доводе до економске кризе која ће продрмати европске државе и угрозити општу економску ситуацију у свету. То ће довести до револуционарних превирања у свету и покушаја за освајање власти од стране радничке класе по узору на Совјетски Савез, прво у ратом пораженој Немачкој (јануара 1919), затим у Мађарској (марта 1919), да би се револуционарни покрети као епидемија проширили широм света. Страх од ширења комунизма захватио је готово све капиталистичке државе, између осталих и Краљевину СХС која је примила велики број руских емиграната. Европске државе које се нису слагале са револуционарним променама у Царској Русији, у том циљу према СССР-у од малих нових држава формирају такозвани „санитарни кордон" под патронатом Француске, као начин спречавања ширења комунизма на запад. Оскудица, беда, као и многи нерешени и нагомилани проблеми проистекли из рата додатно су усложавали општу ситуацију у свету.

Однос Краљевине СХС/Југославије према СССР-у, од самог почетка постојања и Краљевине СХС и СССР је био изузетно негативан. Разлоге таквог негативног става можемо тражити у родбинским везама са руском царском породицом, али и у великом броју руских емиграната који су у Југославији пронашли своју другу домовину и уживали посебан статус.[5] Чак и у данима „судетске кризе", када је ситуаци-

3 Иван Б. Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006, стр 5.

4 Иван Б. Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006, стр 67.

5 Више о југословенско-совјетским односима између два светска рата види у: Миро-

ја у Европи наговештавала скори сукоб већих размера, нетрпељивост према СССР се огледала у односу на помоћ коју је ова држава нудила Чехословачкој – савезници Краљевине Југославије[6]. У преписци министра војске и морнарице и начелника генералштаба провејавају нетрпељиви ставови према СССР за кога се сматра да му је основна жеља да запали Средњу Европу која омета ширење комунизма[7]. Политика уздржавања од било каквих облика сарадње са СССР биће доследна све до 25. јуна 1940. године, када су коначно и формално успостављени дипломатски односи ових двеју држава (иако је СССР био примљен у Друштво народа и Савет Друштва народа још 1934. године[8]), да би уочи непосредног немачког напада на Југославију 05. априла 1941. године био потписан уговор о пријатељству и ненападању који је у својој суштини више био формални акт.

У таквим политичким условима посебна пажња у југословенској војној штампи придавана је формирању, развоју и организацији совјетске Црвене армије. Већи број написа у војним гласилима посвећује пажњу организацији војске и модернизацији система одбране у Совјетском савезу, као и развоју ратне и војне доктрине.

Војна доктрина је систем усвојених ставова и погледа о организацији, припремама и употреби оружаних снага, и вођењу оружане борбе на стратегијском, оперативном и тактичком нивоу[9]. Ратна доктрина се односи на рат у целини, док је подручје војне доктрине оружане снаге и оружана борба. Значи да је ратна доктрина шири појам од војне доктрине и обухвата све аспекте рата (и секторе друштвене делатности) – политичке, економске, војне и др. Ратна доктрина сваке земље треба да одговара њеним потребама и могућностима, што значи да треба да има пре свега национално обележје. Вредност ратне доктрине једне земље треба

љуб Кршљанин, *Контрареволуционарна акција краљевских влада у Београду против СССР-а (1918–1929)*, „Преглед" бр. 10, Сарајево 1956. године.

6 Савезнички односи Чехословачке и Југославије проистичу из „Мале Антанте" и Војне конвенције Савеза Мале Антанте потписаним 11. маја 1931. године чијим се чланом 11. дефинишу међусобни односи у случају ако се једна од чланица налази у рату. Одредбе ове трилатералне конвенције у „судетској кризи" су напрасно занемариле Румунија и Југославија следећи политику незамерања фашистичким земљама у окружењу, у ситуацији када је СССР нудио помоћ Чехословачкој у трупама и ратном материјалу који би био транспортован преко територија ових двеју земаља.

7 У строго поверљивом писму министра војске и морнарице армиског ђенерала Љубомира Марића, начелнику ђенералштаба армиском ђенералу Милутину Недићу од 11. јула 1938. године (стр. пов. Ђ.О. бр. 928/38) у коме га информише о судетском питању и ставовима Чехословачке, између осталог се каже: „... изгледа да Совјети и њима наклоњене силе врше подстицај Чехословачких меродавних фактора, као и јавног мњења на непопустљивост у циљу да би запалили Средњу Европу, која омета ширење комунизма и спровођењу комунистичких планова. Услед оваквог стицања прилика није немогуће да у току ове јесени дође до оружаног сукоба у Европи ...", Војни архив (бивши Архив Војноисторијског института), П.17, К.20, Ф.1, док.4.

8 Литвинов М., *Внешная политика СССР 1927–1937,* Москва 1937. године; *Историја дипломатије* (Дипломатија у периоду припрема Другог светског рата 1919–1939), свеска III, Београд 1951, стр. 414–440.

9 *Војни лексикон*, Београд 1981, стр. 686.

ценити кроз то како она одражава објективне могућности, националне и друге особености земље и народа, и колико је она својим начелима успела да усклади те факторе са реалним захтевима и потребама будућег рата. Да би одговорила захтевима стварности и била мање подложна честим променама, већи ослонац мора имати у погледима, ставовима и закључцима ратне вештине, као и да прати резултате осталих наука.

На израду ратне доктрине утичу фактори као што су: карактер рата и циљеви који се ратом желе постићи, војно-политички положај земље, војно-географски положај земље, величина и материјалне могућности, традиција, националне особености, друштвено уређење, могућности евентуалног противника, карактер будућих војних операција и др. Свака ратна доктрина мора да садржи ове елементе и да одражава начела савремених постулата ратовања. Она мора да послужи као чврста основа припрема за рат и његово вођење као водиља ратној вештини, али довољно флексибилна и прилагодљива на утицаје као што је модернизација ратне технике и савремена војна мисао.[10]

Што се тиче војног апарата, ослањајући се на општи државни програм, он по Фрунзеовим[11] речима „мора добити ону организациону форму која одговара општим државним задацима и својим даљим радом створити чврсто јединство"[12] у оружаним снагама, повезаних од врха до дна заједничким погледима како на карактер самих војних задатака, тако и на начине њиховог решавања. Војска је једна од многих организација које постоје у друштвеном животу. Одликују је бројне особине које се налазе и у другим организацијама мада су код војске много јаче изражене. Те особине су присутне у разним уређењима и историјским епохама, али њихов интензитет и начин на који се манифестују, зависе од конкретних услова развоја, а посебно од друштвено-политичког уређења, нивоа развоја технологије и геополитичких околности.

Војска је због своје структуре и начина функционисања аутоман организам, међутим у исто време она је и верно огледало стања у друштву[13]. Војска је двојако повезана са сваким друштвено-политичким уређењем.

10 Марић М. Љубомир, *Стратегија* – По предавањима на Вишој школи Војне Академије, Београд 1925. године, стр. 33–38.

11 Михаил Васиљевич Фрунзе (1885–1925) револуционар, војсковођа, војни писац и теоретичар, учесник је октобарске револуције. Од децембра 1918. па до завршетка грађанског и интервенционистичког рата био је командант армије и групе армија. По завршетку ратова постављен је за команданта свих војних снага Украјине, са ког места је изабран и за члана ЦК КП (б) Украјине. Почетком 1924. године постао је заменик комесара за војне и поморске послове, а у јануару 1925. народни комесар и председник Револуционарног војног савета СССР-а, на чијем челу је био до своје смрти. Аутор је великог броја теоријских радова и студија у којима третира војна питања и оставио је дубоки траг на организацију и ратну доктрину СССР. Данас једна од најпрестижнијих виших Војних академија у Руској федерацији носи његово име.

12 Михаил Васиљевич Фрунзе, *Изабрана дела* (чланци и говори о Црвеној армији), Београд 1946, стр. 23–43.

13 Миле Бјелајац, *Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918–1991*, Београд 1999, стр. 12.

Са једне стране, економско уређење пре свега одређује карактер војске, а с друге стране војска гарантује трајност тог уређења. Упоредо са развојем ратне технике нужно се повећава и ниво квалификација неопходних за извршавање војничких обавеза, што подстиче професионализам у војсци. Војска постаје сложен организациони механизам који је у великој мери копија компликоване професионалне структуре цивилног друштва.

Да би се схватио војни фактор и његов значај за једну државу, мора се узети у обзир и економска снага те државе (материјалне могућности) на којој базира свака реална политика, а поготову спољна политика. У једном друштву, војска увек делује двојако, као *објективна снага* на коју се ослања политика, и са друге стране као *активни субјект* свих друштвених токова. Активно учешће у друштвеним дешавањима може се манифествовати и активним и директним учешћем војног врха у политици (легално или преко других канала), утицајем на развој привреде, спровођењем политичке доктрине у официрском кору и међу регрутима у кадру, али и подизањем техничког и културног нивоа (мушког) становништва, што је посебно значајно у мање развијеним заједницама и у ранијим епохама.[14]

Уочи другог светског рата велике земље (Совјетски Савез, Немачка, Француска, САД, Италија, Велика Британија, Јапан) су имале своје оригиналне ратне доктрине, док је већина малих земаља своје доктрине изграђивала по узору на велике силе, прилагођавајући их са мање или више успеха својим могућностима и потребама. Југословенска ратна доктрина ослањала се на српска искуства из првог светског рата и већим делом на француску ратну доктрину.

Совјетска ратна доктрина у годинама претњи ратом није имала своје место на страницама војне штампе у целини већ парцијално, по деловима и занимљивим детаљима за читаоце, тако да тек са отварањем кризе у Чехословачкој и на границама према Пољској, постаје актуелна у разматрањима југословенских теоретичара рата. Иако у рубрици „Новости и белешке"[15], „Ратник" као водећи војно-стручни лист доноси преко 300 написа о активностима везаним за совјетску војску, војну организацију и модернизацију, тек се средином 1939. године појављују први општи написи који третирају совјетску ратну доктрину и организацију[16]. Први рад, објављен у рубрици „Различности" маја 1939,

14 Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988, стр. 6–7.

15 Рубрика у „Ратнику" која доноси кратке вести од неколико реченица до неколико страна углавном везаних за организацију, формацију, наоружање и опрему, без студиозних намера да се ближе дочара познаваоцима војних питања статус и карактеристике војне организације и употребе у борбеним дејствима.

16 Рачунајући целокупни опус „Ратника" у периоду између два светска рата који се односи на СССР, налазимо преко 300 написа углавном у рубрици „Новости и белешке". У освит Другог светског рата и онда када је рат већ увелико био део свакодневнице, у 1939. години налазимо 8 написа у рубрици „Новости и белешке", 2 у рубрици „Различности" и 1 у рубрици „Оцене и прикази". Ови радови се односе на савремена достигућа у области наоружања и опреме и доктрине СССР и углавном су пренешени (преведени) објављени чланци из неких других европских часописа.

представља превод са немачког чланка о „руској пешадији"[17] немачког капетана објављен у листу *Militärwochenblatt*, који због свог првог уводног пасуса изазива пажњу и предвиђа догађаје читаве две године унапред. Наиме, овај уводни пасус означава као потенцијалног противника за Немачку, јединице Црвене армије и процењује њену снагу, улогу и употребу у евентуалном будућем рату[18]. Други рад, опет у рубрици „Различности", посредно прати развој совјетских ваздушнодесантних снага и врши компарацију са ваздушнодесантним јединицама Енглеске, Француске, Пољске, САД и Италије[19]. За нас најзанимљивије и најзначајније дело које је објављено у „Ратнику" у рубрици „Оцене и прикази" говори о ратној доктрини совјетске војске аутора Тодора Махина у форми приказа од стране пешадијског потпоручника Војске Краљевине Југославије[20].

Совјетска ратна доктрина, заснована и утемељена на Фрунзеовој поставци из 1925. године, развијала се упоредо са условима модерне борбе и по угледу на остале војске. Основно одредиште ове поставке заснивало се величини територије и њен утицај на вођење будућег рата. Посебно место у развоју совјетске ратне доктрине заузима примена савремених техничких достигнућа и употреба ваздушних десаната[21]. На темељима привремен „Ратне службе" из 1936. године[22], офанзива представља једино средство за извојевање коначне победе док је пешадије главни чинилац, а сви остали родови имају задатак да јој омогуће што боље и брже извршење борбеног задатка. „Ратна служба" предвиђа три начина употребе пешадије и то „...покрет, други ватра, и на крају, као трећи – маневар, тј. комбинација покрета и ватре у борби".[23] Совјетска ратна доктрина предвиђала је да ће операције у будућем рату имати маневарски карактер и у складу са тим раздвајала је фазе на *почетни период*, *период граничних битака* и *период развоја рата*. Исход и дужина рата у потпуности су зависили од фазе граничних битака[24]. У дејствима неопходно је водити непрекидно рачуна

17 Руска пешадија, *Ратник*, мај 1939, стр. 85–89, са немачког превео З.Г., (Russische Infanterie, Hauptmann Fritzsch, Militärwochenblatt, 28–I–1939.)

18 Hauptmann Fritzsch у уводу каже „У борби са непријатељем биће увек корисно познавање облика и начина његове борбе, пошто се из тих података могу створити потребни закључци у погледу његових намера. Благовремено упознавање непријатељских планова биће у борби од пресудне важности. Ово важи нарочито за пешадију, која с непријатељем одржава најтешњи додир".

19 Ваздушна пешадија, *Ратник*, јули-август 1939, стр. 152–158, артилериски капетан I класе за ђенералштабне послове Шефкет Хасандедић, (Deutche Luftwach Ausgabe Luftwehr бр. 1 од јануара 1939.год)

20 Ратна доктрина совјетске војске, *Ратник*, јули-август 1939, стр. 200–213, са немачког превео пешадиски потпоручник Драгољуб Л. Обичан, (L`armèe rouge од ђенералштабног пуковника бивше царске руске војске Тодора Махина).

21 *50 лет вооруженных сил СССР*, Москва 1968, стр. 200–206.

22 *50 лет вооруженных сил СССР*, Москва 1968, стр. 200–206.

23 Руска пешадија, *Ратник*, мај 1939, са немачког превео З.Г., стр. 87.

24 Ратна доктрина совјетске војске, *Ратник*, јули-август 1939, са немачког превео пешадиски потпоручник Драгољуб Л. Обичан, (L`armèe rouge од ђенералштабног пуковника бивше царске руске војске Тодора Махина) стр. 201.

о непријатељу, да би се што успешније предвидео ток сукоба и извојевала победа. „Што је непријатељ енергичнији и проницљивији то је теже предвидети даљи ток догађаја”[25].

Совјетски доктринарни ставови по Махину предвиђају да време у *почетном периоду рата* треба да представља време које је неопходно за завршетак концентрације снага неопходно потребних и довољних за одлучне битке у граничној зони. Такође, потребно је створити време за прелазак индустрије са мирнодопске на ратну производњу. Носиоци борбених дејстава у овом периоду треба да буде коњица (масовна употреба), потпомогнута моторизованим јединицама и уз садејство авијације која за циљ поред подршке сопствених снага треба да има и дејство у дубини територије непријатеља ради спречавања концентрације, груписања снага и маневар непријатеља[26].

Период граничних битака представља време у коме ће обе стране настојати да противнику нанесу одлучан удар у што краћем времену и тежњу да се офанзивним операцијама дође у што краћем року до краја рата. Истовремено са исказивањем тежишта у офанзивним дејствима на појединим правцима комбинацијом са дефанзивним маневром обезбедити прегруписавање снага и ојачавање јединица на главном правцу дејства. Основни услов за успех је у „одличној и смишљеној употреби модерних техничких средстава. Авијацију, брза борна кола, моторизовану и механизовану артилерију и моторизоване јединице треба упутити за акцију у свима важним правцима.”[27] У случају одлучне победе у граничним сударима могуће је убрзање темпа ратних операција и непосредни прелаз у завршну фазу рата, док у случају непотпуног успеха или неуспеха се прелази у период развоја рата и заузимање што повољнијег стратегијског положаја.

Период развоја рата у суштини зависи од исхода граничних битака и развијаће се у правцу или завршетка ратних операција или стабилизацији фронта након исцрпљивања обеју зараћених страна.

Уочи Другог светског рата 1939. године, Совјетски Савез је био подељен на 13 војних округа и имао је око 35 корпуса са око 100 пешадијских дивизија, 7 коњичких корпуса са око 32 коњичке дивизије, 12 самосталних коњичких дивизија и 5 оклопних корпуса. Овакав распоред и развој били су предвиђени са циљем остваривања стратегијске дубине који би омогућио добијање главне битке – *битке материјала и економије снага*.[28] Распоред по дубини не само да даје могућности да се непријатељски фронт пробије у времену првог контакта, већ у исто време обезбеђује надмоћност снага у моменту када наступи потреба да

25 Тухачевски М.Н., *Изабрана дела* I, Београд 1985. године, стр. 176.
26 Ратна доктрина совјетске војске, *Ратник*, јули-август 1939, стр. 201.
27 *Исто.*
28 Свечин, *Стратегија*, Београд 1956. године, стр337–338.

се парирају непријатељски стратегијски противнапади.[29] Стратегијски распоред по дубини треба да садржи 4 ешалона, и то:

– *Први ешалон*: авијација, моторизоване јединице и коњица на аутомобилима,

– *Други ешалон*: пешадијске групе намењене за први удар,

– *Трећи ешалон*: моторизоване јединице које ће следити пешадију у почетку главних операција,

– *Четврти–последњи ешалон*: стратегијске резерве доведене из позадине (из дубине територије).

Под стратегијском резервом не треба разумети само трупе, већ и материјална и техничка средства[30].

Након изражених слабости уочених у току дејстава у рејону језера Хасан и реке Халхин Гол, као и у совјетско-финском рату, и искустава и поука извучених из немачко-пољског рата, СССР врши реорганизацију својих јединица.

До 1939. године приметан је велики број коњичких јединица који је био предвиђен за масовну употребу у фази почетног периода рата. Овај број се пред почетак рата у СССР-у 1941. године драстично смањује. Иако техничке и моторизоване јединице у совјетској војсци уживају нарочиту предност, ипак је совјетско војно руководство признало пешадији одлучујућу улогу у борби, наводећи у Уводу Правила о употреби пешадије „Пешадија је бројно најјачи род војске. У њој се огледа у највећем степену борбена снага војске, а напосе и целе нације. Успеси пешадије унапред обележавају коначни исход борбе или битке. Главни задатак свих осталих родова војске заснива се на сарадњи с пешадијом, с циљем да јој се омогући што боље и брже извршење борбених задатака".[31] Карактеристика совјетске организације јединица је тројни систем. Дакле 3 вода у чети, 3 чете у батаљону итд. Упоређујући совјетску пешадијску дивизију 1939. и 1941. године уочавају се неке несразмере, које су производ искустава из наведене употребе совјетских снага у дејствима против Јапана и Финске:

Совјетска дивизија – бројно стање 1939. и 1941. године

	1939	1941
људи	17.500	14.500
пушака	13.000	6.627
аутомата	530	3.405
пушкомитраљеза	419	329
митраљеза	206	175
тенкова	50	13
коња	6.000	3.000

29 Ратна доктрина совјетске војске, *Ратник*, јули-август 1939, стр. 202.

30 Ратна доктрина совјетске војске, *Ратник*, јули-август 1939, стр. 201–202.

31 Руска пешадија, *Ратник*, мај 1939, са немачког превео З.Г., стр. 88–89.

Дакле повећање ватрене моћи је основни приоритет развоја совјетских оружаних снага, који се уочава на примеру повећања броја аутоматичара у дивизији. У наоружању пешадије остала је као основна пушка калибра 7,62мм (модернизована мод. 1891 Мосин)[32], али и уведен је карабин (модел 1938), аутоматска пушка (модел 1936, С. Г. Симонова), полуаутоматска пушка (модел 1940, Ф. В. Токарева), да би почетком рата у СССР отпочело опремање аутоматима система Дегтјарев и Шпагин, као оружје за блиску борбу, лако и са великом брзином гађања[33]. Такође је видљив тренд смањења коњичких састава, по узору на слабости уочене у немачко-пољском рату пољских коњичких јединица које су употребљаване у непотребним тактичким ситуацијама и укрупњавања тенковских јединица до нивоа корпуса и армија[34].

Неколико оружаних борби које су јединице Црвене армије водиле у периоду 1938–1940. године[35], као и развој рата у Европи, показале су одређене недостатке у борбеној употреби јединица Црвене армија те се дошло до закључка да су велики темпо и непрекидност напада одлучујући фактор за успех у савременим операцијама. Велики темпо напада се постиже масовном употребом тенкова и авијације у садејству са ваздушним десантима.[36] Посебна пажња се посвећује совјетским ваздушнодесантним јединицама. Совјетски савез је прва држава која је у великим потхватима прихватила „вертикални маневар" или „идеју обухватања одозго". Као новом борбеном средству ваздушним десантима СССР придаје посебну пажњу, тако да за *ваздухопловну пешадију* планирају употребу у следећим случајевима:

– обухватање дела непријатељске војске одозго
– отварање и затварање теснаца, мостова идр..
– отцепљивање непријатељске резерве и
– напади на земљиште, организовано од стране непријатељске авијације[37]

Још 1930. године међу совјетским војним теоретичарима преовладава мишљење да „падобран више није справа за спасавање, већ је то офанзивно оружје будућности". Прву ваздушно-десантну јединицу

32 *Руска пешадија*, Ратник, мај 1939, са немачког превео З.Г., стр. 86.

33 *50 лет вооруженных сил СССР*, Москва 1968, стр. 200–201; Ротмистров, *Историја ратне вештине I*, Београд 1966. године, стр. 621.

34 Брајовић С, Петровић П, Младеновић С, *Совјетска армија*, Београд 1967. године стр. 45–49.

35 У периоду од 1938. до 1940. године јединице Црвене армије су учествовале у борбеним дејствима против јапанских јединица код језера Хасана (јули-август 1938. године) и у рејону реке Халхин Гола (мај-септембар 1939. године), као и у совјетско-финском рату (новембар 1939 – март 1940. године) У: Ротмистров, *Историја ратне вештине I*, Београд 1966, стр.670–671; Група аутора, Совјетска армија, Београд 1967, стр. 51–52.

36 Ротмистров, *Историја ратне вештине I*, Београд 1966. године, стр. 670.

37 Ваздушна пешадија, *Ратник*, јули-август 1939, артилериски капетан I класе за ђенералштабне послове Шефкет Хасандедић, (Deutche Luftwach Ausgabe Luftwehr бр. 1 од јануара 1939.год) стр. 155.

СССР је формирао још 1930. године да би већ 1931. године имао два падобранска батаљона. Совјети имају 1937. године преко 7.000 падобранаца у борбеним јединицама са целокупном опремом и око 100.000 обучених падобранаца у ОСОАВИАХИМ-у[38]. На дан ваздухопловства 18. августа 1933. године приказ искакања из авиона једновремено 62 падобранаца (јачина око 1 чете) представља еру почетка употребе и развоја ваздушно-десантних јединица СССР. СССР је прва држава која је у великим потхватима прихватила идеју „обухвата одозго" и предузела мере ка омасовљавању припадника новог рода војске. Велика вежбања и маневри изведени од 1935. до 1937. године приказали су напоре совјетског војног руководства ка формирању и употреби пешадије у ваздуху кроу неколико нивоа:

– *оперативни*, у целој позадини непријатељског ратишта,
– *тактички*, у оквиру операција војске,
– *у погледу политичког вођења рата*, преко агената и саботера[39].

Представљајући читаоцима совјетски поглед на будући рат, југословенска војна штампа уопште, а „Ратник" посебно су приближили једну визију будућих догађаја која је предвиђала маневарски рат и значајну улогу технике. Велики број написа се односи на приказивање тактичко-техничких карактеристика наоружања, војне опреме кроз рубрике које доносе новости и белешке из страних армија. По питању совјетске ратне доктрине, употребе снага и средстава тек пред непосредни почетак Другог светског рата на страницама „Ратника", водећег војно-теоријског часописа за војне науке се налазе написи који ближе приказују стање у Црвеној Армији, доктринарне ставове и начине употребе појединих родова и видова. Кроз тих неколико чланака може се створити слика о напорима које је совјетско војно руководство чинило ка унапређењу ратне вештине и модернизацији оружаних снага. Међутим, као што ће време показати, све то ће бити недовољно за озбиљан отпор у периоду граничних битака, док ће совјетска искуства из предратних борбених дејстава и прве фазе Другог светског рата до прекретнице под Стаљинградом показати еластичност у примени једне тако ригидне и строго постављане ратне доктрине.

38 „Осовиахим" војна организација која је деловала са циљем регрутовања и обуке падобранаца за ваздухопловне пешадијске бригаде. Обучила је преко 800 000 падобранаца скакача са кула и преко 25 000 падобранаца скакача из авиона. Била је основа за стварање падобранских ваздушнодесантних јединица Црвене Армије.

39 Ваздушна пешадија, *Ратник*, јули-август 1939, артилериски капетан I класе за ђенералштабне послове Шефкет Хасандедић, (Deutche Luftwach Ausgabe Luftwehr бр. 1 од јануара 1939.год) стр. 153.

MA Ivan Mijatović

War doctrine of Soviet Union in the dawn of World War II on the pages of Yugoslav military press

Military press of Yugoslav Kingdom recorded, like merciless chronicler, movement in military and society, in domain of military theory, and was, by that, an active subject and participant of time. It provided strong impulses toward the modernization of army and uniting the officers. Beside this important task, it also covered the actual happenings on field of the world events, which were changing daily in 30's of 20th century, and were threatening with possibility of emerging a new large-scale conflict. In this conditions Yugoslav military press followed modern achievements on the field of military science, likewise the achievements on the field of the development of war doctrine.

Just before the start of World War II great countries (Soviet Union, Germany, France, USA, Great Britain, and Japan) had its own original military doctrines, unlike the majority of small countries that were building its doctrines by using large forces as a model, adopting it, with more or less success, to its own needs and resources. Yugoslav war doctrine was relying on Serbian experience from World War I, and mostly, on French war doctrine. But beside this, military press was, with full attention, following development of war doctrines of other countries (neighbor and distant likewise). Soviet war doctrine in the years of direct war threat wasn't present on the pages of military press, but came to focus of military theoreticians with outbreak of war in Poland, and the conflicts on the frontier between Germany and France. Although in the column "News and notes" *Ratnik* (The Warrior), as leading military newspaper, brings over 300 notes on activities involving soviet army, it is not until mid-1939 that first article treating Soviet war doctrine has appeared.

Soviet war doctrine, based and developed on Frunze's thesis from 1925, was developing together with conditions of modern combat, and by model of other armies. Main point of this theory was based on the size of territory and its influence on waging the war. Special place in development of Soviet war doctrine belongs to application of modern technological achievements and use of airdrop. On the foundations of "War service" from 1936, offensive is only means for achieving a final victory, while the infantry is a main factor, and all other branches has the task to provide as quick and efficient fulfillment of combat task for infantry. Soviet war doctrine was predicting that the operations in the future war will have a maneuver character, and was, accordingly, dividing phases on start period, period of border battles, and period of the development of war. The outcome and longitude of war was completely depending on the phase of border battles.

By presenting to its readers Soviet view on a future war, Yugoslav military press in general, and *Ratnik* especially, broth one vision of future events, that was predicting a maneuver war and important role of tech. However, like the time will

show, all this will be insufficient for serious resistance in the period of border battles, till the Soviet experience from pre-war combats and first phase of World War II up to turning point at Stalingrad will show flexibility in appliance of one such rigid and strict war doctrine.

Мр Иван Миятович

Военная доктрина Советского Союза перед началом Второй мировой войны на страницах югославской военной печати

Военная печать королевства Югославии как неумолимый хронист отмечала изменения в армии и в обществе в рамках военно-теоретической мысли, и таким образом, была активным субъектом и фактором прошлого. Она давала сильные импульсы к модернизации армии и объединению офицерского корпуса. Кроме этой важной задачи, она также следила за непосредственными событиями в рамках мировых процессов, которые в 30-х годах 20-го века сменялись и угрожали развязыванием нового глобального конфликта. В таких условиях югославская военная печать наблюдала за современными достижениями в области военных наук, а также достижениями по вопросу развития военной доктрины.

Накануне Второй мировой войны крупные государства (Советский Союз, Германия, Франция, США, Италия, Великобритания, Япония) имели свои собственные военные доктрины в то время как большинство маленьких государств свои доктрины строило по образцу супердержав, приспосабливая их, более или менее успешно к своим возможностям и потребностям. Югославянская военная доктрина опиралась на сербский опыт из Первой мировой войны и, в большинстве своем, на французскую военную доктрину. Однако, несмотря на это, военная печать внимательно наблюдала за развитием военных доктрин ближайших и далеких соседей. Советская военная доктрина в годы военной угрозы не получила заслуженного места на страницах военной печати и лишь после начала военного конфликта в Польше и на немецко-французской границе стала актуальной в исследованиях теории войны. Хотя в рубрике „Новости и комментарии“ ведущий военно-профессиональный журнал Ратник опубликовал свыше 300 заметок о событиях, связанных с советской армией, военной организацией и модернизацией, лишь с середины 1939 года появляется первая общая статья, посвященная советской военной доктрине.

Советская военная доктрина, основанная и укрепленная на тезисах Фрунзе 1925 года, развивалась параллельно с условиями современного боя, а также с учетом изменений в других армиях мира. Основное направление этих тезисов базировалось на величине территории и ее влиянии на ход будущей войны. Особое место в развитии советской военной доктрины имело применение современных технических достижений и использование воздушных де-

сантов. На основании войскового устава 1936 года наступление представляло собой единственный способ завоевания окончательной победы, пехота была его главным элементом, а все остальные рода войск имели целью как можно более быстрое и успешное выполнение боевой задачи. Советская военная доктрина предусматривала, что операции в будущей войне будут иметь маневренный характер, и, в соответствии с этим, разделяла их фазы на начальный период, период пограничных боев и период развития войны. Исход и длительность войны полностью зависели от фазы пограничных боев.

Представляя читателям советский взгляд на будущую войну югославянская военная печать вообще, а Ратник в особенности, приближались к предвидению будущих событий, которые предусматривали маневренную войну и значительную роль техники. Тем не менее, как показало время, всего этого будет недостаточно для оказания серьезного сопротивления в период пограничных боев, в то время как советский военный опыт из предвоенных конфликтов и первой фазы Второй мировой войны (до перелома под Сталинградом), продемонстрировали эластичность в подходе к претворению в жизнь столь жесткой и крепко сколоченной военной доктрины.

UDK 355.356(497.11+470+571)
"1944"

Др Драган Петровић, научни сарадник,
Институт за политичке студије, Београд

СОВЈЕТСКО–ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈНА САРАДЊА У СЕВЕРОИСТОЧНОЈ СРБИЈИ ТОКОМ ОКТОБРА 1944. ГОДИНЕ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА БРАНИЧЕВСКИ КРАЈ

У овом раду се бавимо војно-политичком сарадњом совјетских снага и снага НОВЈ приликом ослобађања североисточне Србије у јесен 1944. године, са посебним интересовањем за Браничевски крај. У краћем уводу осврнућемо се на општу војно-политичку ситуацију на европским фронтовима у јесен 1944. године, нарочито када је у питању источни фронт и продор јединица СССР на Балкан. Потом ћемо се детаљније бавити политичким односом СССР са вођством НОВЈ, а потом и самим операцијама на наведеним подручјима у североисточнјној Србији.

Почетком друге половине 1944. године иницијатива вођења рата не само да се налазила, и то неповратно, на страни антифашистичке коалиције, већ су те силе управо у овим месецима постизале кључне успеха ка убрзанијем завршетку Другог светског рата у Европи. После искрцавања западних савезника у Нормандији, долази до ослобађања практично целе северозападне Француске са Паризом, паралелно са извођењем десанта и на југу, на Азурној обали 15. августа. До друге половине септембра, практично је цела Француска ослобођена од Немаца и 30. септембра се линија фронта стабилизује на холандско-белгијској граници. У Италији је образована „Готска линија" близу Фиренце коју су савезници форсирали све до њеног пробоја октобра месеца. Совјетска Црвена армија је током лета 1944. године извршила снажну офанзиву и важне продоре на широкој линији фронта од Балтичког до Црног мора. На централном делу фронта одвија се велика операција, која почиње крајем јуна северно од Припјетских мочвара између Витебска и Бобрујска, на фронту који је у почетној фази ширине 300 км, а убрзо захвата и Украјину, те тако достиже ширину од 1200 км. У том тренутку у Црвеној армији је 8 милиона бораца сакупљених у једанаест група армија (фронтова), којима Вермахт може да супртотстави само 120 дивизија. У току јула, Црвена армија, по ослобођењу Минска, продире дубоко у Пољску, ослобађа Виљнус 13. јула, Лублин 27. јула, Лавов и Брест 29. јула. Потом се фронт у Пољској стабилизује на линији Висла – Сан. Управо на јужном делу фронта, совјетске јединице 2. и 3. украјинског фронта којима командују Малиновски и Толбухин, током друге половине

августа у јашко-кишњевској операцији уништавају јаке снаге непријатеља. Непосредне поседице тога су излазак Румуније из рата 23. августа, потом проглашење неутралности, а потом и 9 септембра збацивање фашистичког режима у Бугарској и њен прелазак на страну антифашистичке коалиције. Совјетске снаге су избиле на југословенско-румунску границу код Турн–Северина 6. септембра, успостављајући потом 12. септембра везу са јединицама НОВЈ на Дунаву.[1]

Војно-политички односи СССР са НОВЈ

Снаге НОВЈ су извршиле продор у Србију крајем августа и почетком септембра месеца. Четнички покрет Драже Михајловића се нашао у извесно деликатној војно-политичкој ситуацији, пошто се до тада очекивало искрцавање западних савезника на јадранску обалу из Италије, а насупрот томе дошло је до избијања снага Црвене армије на Дунав и источне границе земље. У вези тога четнички покрет је покушао да успостави контакт са Совјетима, па је Велимир Пилетић, командант Крајинског четничког корупуса који је дејствовао у североисточној Србији, на основу пуномоћја Драже Михајловића прешао са групом четничких официра и немачких заробљеника 10. септембра 1944. југословенско-румунску границу на Дунаву и стигао у Крајову. Немачке заробљенике је предао совјетском штабу, а он се упутио у совјетску команду у Букурешту. Пилетић је ишао у специјалну мисију с циљем да се представи као командант савезничке војске – четника, који ишчекују долазак Црвене армије и спремни су да сарађују. Овим потезом четничко руководство је покушало да успостави сарадњу са Совјетима, међутим Пилетић је са својом групом официра ухапшен од стране совјетских војних власти и спроведен у Москву. Ово је био јасан наговештај совјетског политичког става у којем у Југославији помаже искључиво снаге НОВЈ. Овде је веома важно истаћи да су снаге НОВЈ издејствовале да при уласку на територију Југославије траже формалну дозволу од прелазне Шубашићеве владе. Тако је постигнут споразум да трупе Црвене армије ступе на тле Југославије и да на њему остану привремено, поштујући постојећи систем власти.[2] Управо је овај договор између две земље послужио као подлога за однос представника нове Југославије према западним савезницима по питању признања НОВЈ и територијалне неприкосновености земље.

Тито је кренуо у посету СССР из Крајове 21. септембра, а остао је у Москви све до 28. септембра, да би у Крајови остао до 15. октобра када је прешао у Вршац, а потом у ослобођени Београд.[3] Он је у

1 Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Том II, Нолит, Београд 1989; део „Југословенско-совјетски односи и војно садејство"; *Општа енциклопедија Larousse*, Том III, Београд 1973.

2 Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Том II, Нолит, Београд 1989; део „Југословенско-совјетски односи и војно садејство", стр. 331.

3 Исто, стр. 325.

прогласу борцима НОВЈ од 8. септембра поздравио Црвену армију, наглашавајући да је дуго очекивани сусрет двеју армија наступио. У СССР се већ од априла 1944. године налазила Војна мисија НОВЈ са генерал-лајтаном Велимиром Терзићем на челу, која је са Совјетима преговарала и договарала се у области војне координације.

О сусрету Тита и Стаљина, Владимир Дедијер је записао следеће, наводећи директно Титово казивање „...Једна од првих ствари о којој смо дискутовали било је питање заједничких операција између наших двију војски. Било је то у његовој канцеларији у Кремљу. Ја сам му тражио и једну тенковску дивизију, која би помогла нашим јединицама приликом ослобођења Београда. У источним деловима Југославије ми нисмо имали тенкова, нити тешке артиљерије, док су Нијемци били наоружани до зуба најмодернијим оружјем. Стаљин је овај мој захтјев прихватио, па ми је рекао: – Валтер, даћу вам не једну тенковску дивизију, него читав један тенковски корпус! Даље, договорили смо се колики дио Југославије да се ослободи заједничким снагама, докле њихове трупе да иду, а докле наше и, коначно, колико времена њихове трупе да остану код нас. Ту смо утврдили да нам они дају као помоћ за ослобођење Београда један тенковски корпус, а да затим њихове снаге напусте Југославију, пошто буде ослобођен Београд и тиме буде учвршћено њихово лијево крило за напад на Будимпешту.”[4] Коминике, са овог скупа је објављен преко агенције ТАСС 28. септембра 1944. године, и гласио је: Пре неколико дана совјетска команда – имајући у виду интересе развијања борбених операција против немачких и мађарских трупа у Мађарској – обратила се Националном комитету ослобођења Југославије и Врховном штабу НОВ и ПО Југославије с молбом да даду пристанак на привремни улазак совјетских трупа на југословенску територију која граничи с Мађарском. Совјетска команда саопштила је том приликом да ће совјетске трупе, пошто изврше своје оперативне задатке, бити повучене из Југославије.

Национални комитет и Врховни штаб Југославије пристали су да задовоље молбу совјетске команде. Совјетска команда је примила услов, који је постављен с југословенске стране, да ће на територији Југославије, у областима где ће се налазити јединице Црвене армије, деловати цивилна администрација Националног комитета ослобођења Југославије.”[5]

У тренуцима када је СССР покушавао да успостави договор са западним савезницима о низу важних питања у Европи и свету (пре свега о самом успешном окончању светског рата, а потом и чак паралелно са тим о преуређењу послератног света), свакако да његово политичко вођство на челу са Стаљином, није желело да по

4 Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, Либурнија-Младина, Ријека – Љубљана, 1981, стр. 872.

5 Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, Либурнија-Младина, Ријека – Љубљана, 1981, стр. 873, цитат.

питању унутрашњег уређења Југославије затеже односе са званичним Лондоном и Вашингтоном. Тако је са једне стране подстицало Тита на одређене уступке у организацији власти и прелазном периоду организације државе и улажења у процес добијања пуног међународног легитимитета, а са друге стране, највише из идеолошких разлога са симпатијама гледало на победу неокомунистичких снага у Југославији.

У исто време на преговорима у Москви између Ј. Б. Тита и совјетског руководства на челу са Ј. В. Стаљином постигнут је договор о значајном повећању совјетске помоћи и снабдевања Народноослободилачкој војсци Југославије. Ради се конкретно о договору да се Народноослободилачкој војсци Југославије дâ наоружање и опрема за 12 пешадијских дивизија, помоћ у формирању ваздухопловних, тенковских јединица и других родова војске. Под оперативну команду НОВЈ треба да пређе совјетска ваздухопловна група у саставу од две ваздухопловне дивизије и једног рејона за базирање авијације. Имало се у виду да све наоружање и материјални део ове групе, кроз извесно време, после обуке одговарајућег југословенског кадра који ће да замени совјетски лични састав, у потпуности буде предата НОВЈ. За време боравка Ј. Б. Тита у Москви о овом питању је донета одговарајућа одлука Државног комитета за одбрану СССР.[6] Овоме треба додати и сталну помоћ у материјалу различите намене и о прехрамбеним производима, где важно место има и 50 000 тона житарица, које је предато почетком октобра југословенској страни. Делом захваљујући и посредовању совјетске стране, долази до сусрета Ј. Б. Тита с делегацијом нове бугарске власти која је прешла на страну антифашистичке коалиције који се одиграо 5. октобра у Крајови, на којем је потписан споразум између НКОЈ-а и владе отечественофронтовске Бугарске. У том документу се истиче да је постигнут споразум о „војној сарадњи против заједничког непријатеља – немачког окупатора" и да „делегати владе Отечественог фронта изразили су спремност да учине све за исправљање неправди које су народима Југославије починили реакционарни фашистички елементи бугарске владе, и да ће се у пуној мери заложити да се нормализују односи између бугарског народа и народа Југославије у духу пуне и братске солидарности." Текст су потписали Тито и министар спољних послова нове бугарске владе Д. Терешев.[7]

Заједничке операције НОВЈ и Црвене армије у ослобађању североисточне Србије септембра – октобра 1944. године

Заједничке операције НОВЈ и Црвене армије за ослобођење источне Србије и Београда фактички су почеле 28. септембра 1944. акцијама трупа Трећег украјинског фронта које су прешле бугарско-

6 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, документи и материјали*, Београд 1996, документ „Уговор о предаји Народноослободилачкој војсци Југославије две ваздухопловне дивизије и једне ваздухопловне базе Црвене армије". стр. 615–616.

7 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, документи и материјали*, Београд 1996, стр. 897.

југословенску границу и започеле продор у правцу Кобишница-Неготин. Раније, као помоћ том продору јединице Другог украјинског фронта прешле су румунско-југословенску границу код завијутка Дунава у пределу Доњи Милановац-Неготин и ступиле у војне акције на пограничној југословенској територији.[8]

Почетком октобра совјетске јединице су координирале своје војне ударе заједно са снагама НОВЈ. Тако су совјетске снаге већ 5. октобра заузеле Панчево, а њихово напредовање јужно од Дунава је ишло нешто спорије. У исто време Тито је издао директиву команданту 1. Армије НОВЈ генерал-лајтнанту Пеку Дапчевићу 5. октобра: „Напад на Београд је везан са операцијама Црвене армије и чекајте нашу дефинитивну заповест. Са ваше четири дивизије држите стално контакт са десним крилом ваше леве групе. Ваше десно крило не мора да се качи са гарнизоном у Крагујевцу, већ је главни задатак да се спојите са Црвеном армијом код Велике Плане...”[9]

У даљем делу рада осветлићемо непосредне војне операције у североисточној Србији, са посебним освртом на Браничевски крај и сам град Пожаревац.

Продором Црвене армије кроз Румунију и њеним избијањем на југословенско-румунску границу 6. септембра код Турн Северина источна Србија је за Немце постала врло значајно оперативно подручје. Врховни командант Југоистока наредио је крајем августа и почетком септембра да се неке јединице пребаце из Грчке у Југославију, међу њима 4. СС полицијска околопна дивизија, 1. ваздухопловно-пољска дивизија према Београду, а 17. септембра и 117. ловачка дивизија. Јединице које су од раније биле у Србији стављене су под команду борбене групе „Фишер”, која је имала да заједно са 1. брдском дивизијом и 1. и 2. пуком „Брандебург” организује фронт према истоку, да спречи јединицама Црвене армије прелаз Дунава и југословенско-бугарске границе и садејство са јединицама 14. корупуса НОВЈ. Ради усклађивања садејства јединица НОВ и јединица Црвене армије Главни штаб Србије упутио је 12. септембра своје представнике јединицама Црвене армије на левој обали Дунава. Ови су прешли Дунав код Радујевца уз пратњу мањих јединица из 23. дивизије. У току 13. септембра немачка 1. брдска дивизија је ушла у Неготин и на линији Неготин – источни огранци Дели Јована – Салаш почела да организује положаје, због чега је штаб 14. корпуса оријентисао своје дивизије према Великој Морави ради дејства у немачкој позадини, и то 25. дивизију на комуникацији Неготин–Мајданпек–Кучево, које је заузела 21. септембра, 23. дивизију

8 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, документи и материјали*, Београд 1996, стр. 895.

9 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945, документи и материјали*, Београд 1996, документ „Директива Маршала Ј. Б. Тита команданту 1 армије НОВЈ генерал-лајтанту П. Дапчевићу”, стр. 542.

на комуникацији Бор–Жагубица–Петровац–Пожаревац, а 45. дивизију у простору Зајечар–Бољевац и Параћин. Радници Мајданпека формирали су сами партизански одред и ослободили Мајданпек.[10]

Немачке снаге на Балкану су се нашле у веома тешкој ситуацији пошто су поред извлачења групе армија Е из Грчке морале да одговарају концентричним притисцима три одвојене групе НОВ (1. армијском групом западној Србији и Шумадији, 14. корпусом у источној и 13. корпусом у западној Србији). Да одговори задацима одбране Србије до извлачења армијске групе Е из Грчке, формирана је армијска група „Фелбер", која је на истоку у односу на Црвену армију бранила правац од села Клисуре код Власине, преко Беле Паланке до Кладова. Јединице 75. корпуса 46. армије из 2. украјинског фронта форсирале су 22. септембра Дунав на сектору Оршава–Турн Северин код југословенског села Вајуга и избиле поред Кладова и Брзе Паланке на Мироч планину пробијајући се према Доњем Милановцу, Ђердапу и Клокочевцу, са њима и 1. батаљон 9. бригаде 23. дивизије НОВЈ, који је још 12. септембра прешао у Румунију идући у сусрет Црвеној армији. За прелаз границе била је одређена 57. армија са 64. и 68. и 75. стрељачким корпусом (девет дивизија), 4. гардијски механизовани корпус, 5. самостална гардијска моторизована бригада, 236. стрељачка дивизија, 1. гардијски утврђен рејон (јединица је раније бранила утврђени рејон и због традиције задржала име), 17. ваздухопловна армија са 4 јуришне, 3 ловачке, 1 бомбардерском ваздухопловном дивизијом и специјалном извиђачком ваздухопловном групом и Дунавска ратна флотила.[11] Немци су насупрот томе располагали са 1. брдском дивизијом, 7. СС дивизијом (без 14. пука), деловима дивизије „Брандебург", два пука Руског заштитног корпуса, самосталним батаљоном „Гласер", укупно са око 500 топова и минобацача и 40 тенкова. Ноћу 27/28. септембра прешла је границу близу Неготина и 13. дивизија 68. стрељачког корупуса. Дејствима 68, 75. и 14. корпуса немачке снаге од Зајечара до Дели Јована биле су раздвојене на три борбене групе: „Грот" у рејону Зајечара, „Фишер" у рејону Салаша и „Стетнер" у рејону Штубика. Тешке борбе водила је и 45. дивизија у простору јужно и западно од Зајечара. Јединице 223. дивизије Црвене армије и 23. дивизије НОВЈ заузеле су 3. октобра Бор. До 4. октобра пробијена је немачка одбрана на Тимоку и Дунаву и створени услови за надирање према Морави. По извршеном груписању 68. корпуса његова 113. стрељачка дивизија форсирала је Велику Мораву и образовала мостобран на линији Марковац–Лапово. Осмог октобра 74. и 233. стрељачка дивизија, са 25. дивизијом НОВЈ и уз подршку пет артиљериских и минобацачких пукова, окружиле су у рејону Клокочевца део немчаких снага, а сутра-

10 *Енциклопедија Југославије*, Загреб 1971, стр. 92.

11 Подаци из *Енциклопедија Југославије*, Загреб 1971, стр. 94.

дан заузеле Доњи Милановац и продужиле гоњење немачких трупа према Пожаревцу.

Од Петровца према селу Доња Ливадица пристигли су делови 53 мотоциклистичког пука и заузели 10. октобра мост на Великој Морави, преко којега су прешли 93. стрељачка и 5. моторизована бригада, истог дана заузеле Велику Плану и омогућиле прикупљање снага и организовање садејства са НОВЈ правцем Младеновац – Београд. Пре тога седмог октобра се 1. брдска дивизија са 2. пуком „Брандебург" пробила у Мајданпек и одступила према Кучеву. У долини Пека пристигла им је 13. октобра у помоћ из Београда борбена група „Витман", састава 92. моторизована бригада, 44. протвтенковски батаљон, чета 191. јуришне бригаде, 116. извиђачки батаљон, 2. батаљон 737. пука 117. ловачке дивизије и пук дивизије „Родос". По наређењу Штаба 14. корпуса, 25. дивизија остала је у простору Мајданпек – Доњи Милановац, а 23. дивизија упућена је преко Петровца према Београду. Надирући за 1. брдском дивизијом, јединице 75. стрељачког корпуса Црвене армије избиле су 13. октобра на северну ивицу Пожаревца, а јединице 5. моторизоване бригаде на јужну ивицу града, који је бранила заштитница 1. брдске дивизије ојачана пристиглим тенковима и артиљеријом. После борби вођених 14 октобра, јединице 75 корпуса ослободиле су 15. октобра Пожаревац, у који су потом ушли делови 25 српске дивизије.[12]

У даљим борбама, посматрајући укупна ратна збивања на простору североисточне и источне Србије јединице 3 украјинског фронта избиле су у долину Велике и Јужне Мораве и спојиле се са јединицама 1. армијске групе и јединицама Главног штаба Србије, чиме су пресечене све комуникације за везу групе армија Е и немачких јединица у простору Београда. У завршним операцијама од 14. до 20. октобра заузет је и Београд.

Овде можемо споменути да је готово све време рата у околини Пожаревца деловао Пожаревачки партизански одред. Његова снага се битно смањила након 1941. године, тако да је после тешких борби половином фебруара 1944. године преживело свега 16 бораца који су се придружили Космајском одреду, а Пожаревачки одред је привремено престао да постоји. Пожаревачки одред је током лета обновљен са бројчаним стањем од око 150 бораца. После ослобођења Кучева 21. септембра, ојачан је са још 150 бораца космајских партизана, па су му обновљена три батаљона. Средином октобра, после ослобођења Пожаревца ушао је у састав 25 дивизије.[13]

12 *Војна енциклопедија*, Том 9. Београд 1967, стр. 165.
13 *Воја енциклопедија*, Београд, том 7, стр. 359.

Ужа литература

– Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, Либурнија-Младина, Ријека – Љубљана, 1981.
– *Војна енциклопедија*, Томови 7 и 9. Београд 1967,
– *Енциклопедија Југославије*, Издање и наклада Југославенског лексикографског завода, Том 8, Загреб 1971.
– Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, Том II, Нолит, Београд 1989.
– *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945*, документи и материјали (уредио приређивачки одбор на челу са Бранком Петрановићем), Београд 1996.
– *Општа енциклопедија Larousse*, Том III, Београд 1973.

Dr Dragan Petrovic

Soviet–Yugoslav Military Cooperation in Northeast Serbia in October 1944, with a special review on Branicevo District

During the summer of 1944, the Soviet Military Forces breached in Romania and then Bulgaria, which caused surrender of pro-fascist regimes and formation of antifascist government in these countries, and then they joined antifascist coalition in the last months of the Second World War. After many years of liberation war against fascist forces in Yugoslavia, National Liberation Movement of Yugoslav army, that is partisan movement, started offensive in Serbia with the aim to expel the forces of German occupations and to take Belgrade. On the basis of negotiation on 21st September in Moscow between the leaders of National Liberation Army of Yugoslavia and the Soviet Union, an agreement was made to go into action together in the Northeast parts of Yugoslavia, which suited the Soviet troops on their way to Hungary. Soon after, in agreement with the representatives of Bulgarian fatherland's front; the Bulgarian troops were allowed to take part in battles against German forces in Eastern parts of Yugoslavia. As the German troops of the army E started to retreat late from Greece to the western part of Yugoslavia, there was a strategic attempt of the leaders of National Liberation Army of Yugoslavia with the soviet, and to less extent, with Bulgarian fatherland's forces was very useful. At the some time making this arrangement, the leadership of National Liberation Army of Yugoslavia in its fight for power counted of final military and political clash with forces and influence of citizens grouping in Yugoslavia, in the first place chetniks movement of Draza Mihajlovic in this areas.

The German troops offered strong resistance to the Soviet troops in eastern Serbia, while at the same time the chetniks movement of Draza Mihajlovic had unsuccessful attempt in making a cooperative relationship with the Soviet. The forces of Red Army starting from Djerdap was breacking to West, and liberated Branicevo region and Pozarevac in Octobre with the help of the unists of National Liberaton Army of Yugoslavia. While the forces of Red Army were advancing most of the Serbian population showed sympathy to the Soviets without any ideological convinctions. Naimly Serbian population had affirmatory attitude to the Soviets, led by the sam antifascist attitude and hatred towards occupators which had done many war crimes in these ar-

ea during the occupation. Besides that, a very important factor was a generally affirmatory attitude in traditional relationship to Russia, which whole Serbian people had, as well as all south slavs. The key factor of this sympathy towards red army in this fight in eastern serbia was allied co-action of the soviet troops with the forces of National Liberation Army of Yugoslavia.

Др Драган Петрович

Советско–югославское Военное сотрудничество в северновосточной Сербии в течение октября 1944. года с специальным взглядом на Браничевский край

В течение лета 1944. года советские военные силы пробились в Румынию, а потом и в Болгарию, что вызвало капитуляцию профашистского режима и формирование антифашистских правительств в этих странах, и их последнего вступления в антифашистскую коалицию в конечных месяцах Второй мировой войны. После многолетней освободительной войны против фашистских сил на просторах Югославии, Народноосвободительное движение войска Югославии – партизанское движение, выполняет офанзиву на Сербию, цель которого изгнать немецких оккупантов и занять Белград. На основании переговоров от 21. сентября руководство НОВЮ и СССР постигли договор о содействии в северновосточных частях Югославии, что отвечало советским труппам на проходе в Венгрию. Вскоре потом по соглашению с представителями отечественнофронтовой Болгарии, их труппам разрешено участвовать в борбе против немецких сил. Так как немецкие труппы армии Е опаздывали с отступлением из Греции к западной части Югославии, существовала стратегия руководства НОВЮ, сделать невозможным отступление; и тогда бы сотрудничество с советскими и отечественнофронтовыми силами Болгарии было очень полезно. В то же время при таких договорах руководство НОВЮ считало в борбе за власть, что военная и политическая расправы со силами и влиянием гражданских трупп в Югославии окончена прежде всего с четническим движением Дражи Михайловича.

Советские труппы в Восточной Сербии встретились с ожесточенным сопротивлением немецких сил, а в то же время четническому движению Дражи Михайловича не удалось установить сотруднические отношения с советами. Силы Красной армии пробивались от Джердапа к западу и они освободили Браничевский край и Пожаревац в течение октября в содействии с отрядами НОВЮ. Во время наступления сил Красной армии жители Сербии проявляли симпатии к советам, что было связано с их совместным положением и ненавистью к оккупанту, который на этих просторах совершил много злодеяний в течение оккупации. Эти симпатии сербского народа к Красной армии были союзническое содействие советских трупп со силами НОВЮ.

UDK 327(497.1:470+571)"1947/1948"

Мр Слободан Селинић,
Институт за новију историју Србије, Београд

ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ПРЕГОВОРИ, ДЕЦЕМБАР 1947 – ФЕБРУАР 1948. ГОДИНЕ

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКОГ СУКОБА 1948. ГОДИНЕ

Рад анализира развој југословенско-совјетских односа од 1945. до краја 1947, детаљније говори о југословенско-совјетским политичким, војним и економским преговорима крајем 1947. и почетком 1948. и даје кратак преглед сукоба Југославије и Информбироа после марта 1948. године.

Кључне речи. Југославија, СССР, Стаљин, Молотов, Кардељ, Ђилас, Информбиро.

Односи Југославије и СССР-а на крају 1947. године били су, споља посматрано, изванредни. После Другог светског рата спољна политика Југославије била је усклађена са совјетским ставовима, а унутрашњи развој Југославије обележен преузимањем совјетских узора. Темељ и највиши вид сарадње био је Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и послератној сарадњи склопљен 11. априла 1945. године у Москви.[1] На сваком кораку јавног живота истицани су совјетски примери, величани успеси совјетске државе, непобедивост њене армије и генијалност њених вођа. Превођена је совјетска литература, дела руских писаца достизала су невероватне тираже, приказиван је совјетски филм, превођени уџбеници, редовно су објављивани прилози из живота СССР-а и фотографије совјетских вођа, у Београду је основано Друштво југословенско-совјетског пријатељства, једном речју, совјетски културни утицај утемељиван је на сваком кораку.[2] Од СССР-а је очекивана

1 Закон о Уговору о пријатељству , узајамној помоћи и послератној сарадњи између Југославије и Савеза совјетских социјалистичких република, СЛ ФНРЈ, број 40/45, 12. јуни 1945, стр. 341–344.

2 Југославија и СССР закључили су 15. децембра 1947. године Уговор о школовању грађана ФНРЈ у вишим цивилним школама СССР и њихвом издржавању за 1947. и 1948. годину. Споразум о условима рада совјетских специјалиста у Југославији склопљен је 13. фебруара 1945. године, а Војни споразум (Споразум о давању на кредит наоружања и војнотехничких потреба 30. јуна 1947. године), Дипломатски архив Министарства спољних послова Србије (ДАМСП), Политичка архива (ПА), 1948, СССР, фасцикла 132, досије 6, сигнатура 432110; Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, Трећа књига, Београд, 1988, стр. 182; Љ. Димић, *Аитипрой култура, Аитипроповска фаза културне политике у Србији 1945–1952*, Београд, 1988; С. Живанов, „Узроци и последице сукоба", *Југословенско-совјетски сукоб 1948 године*, зборник радова са научног скупа, Београд, 1999, стр. 23; М. Весовић, „Штампа и публицистика

помоћ у многим сегментима живота, од стварања интелигенције, преко развијања привреде до јачања војске. Зато је пут далеке и велике земље послато 467 југословенских студената, са СССР-ом је вршена робна размена, створена су мешовита друштва, у Југославији су радили совјетски стручњаци, а југословенски официри школовани у СССР-у.[3] Прва мешовита југословенско-совјетска друштва створена су 1947. године: друштво за авионски саобраћај (ЈУСТА – Југословенско-совјетско акционарско друштво за цивилно ваздухопловство) и друштво за речни саобраћај (ЈУСПАД – Југословенско-совјетско дунавско паробродарско акционарско друштво). За главни циљ ЈУСПАД-а постављена је експлоатација речног саобраћаја и грађење са експлоатацијом бродоградилишта.[4] Економска размена у основи је почивала на годишњим трговинским уговорима.[5] Осим ових, редовних годишњих трговинских уговора, важни су били и посебни уговори. Велики значај требало је да има и Инвестициони споразум из 1947. године према коме је СССР требало да испоручи Југославији робу неопходну за извршење Петогодишњег плана у износу од 135 милиона долара.[6] Када се овоме дода да су југословенска и совјетска партија у септембру 1947. године учествовале у стварању Информбироа, закључак је да је на крају 1947. године изгледало да су Југославија и СССР чврсто уједињени у табору комунистичких партија Источне Европе у борби против западног света.[7]

Ипак, упркос сарадње са СССР-ом, од 1945. до краја 1947. године у многим сегментима живота, постојали су многи проблеми. Ма како трговински уговори са СССР-ом били значајни за југословенску економију, њихово спровођење текло је уз многе потешкоће. Први уговор, Споразум о узајамним испорукама од 13. априла 1945. године, ре-

КПЈ о СССР-у 1938–1948", *Југословенско-совјетски сукоб 1948 године*, зборник радова са научног скупа, Београд, 1999, стр. 309–321.

3 М. Перишић, „Сукобљене перцепције: поглед југословенских студената и стипендиста у СССРу на совјетску стварносст 1945–1948", *Велике силе и мале државе у Хладном рату 1945–1955 (случај Југославије)*, Београд, 2005, стр. 75.

4 Б. Петрановић, *Историја Југославије…*, стр. 201, 202; *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945–7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд 1995, стр. 538–548.

5 Већ 13. априла 1945. године, док је рат још трајао, са СССР-ом је закључен уговор о узајамним испорукама. Управо због чињенице да је још увек постојало ратно стање, уговором нису биле предвиђене ни цене робе, већ су само наведене грубе листе увозних и извозних артикала. Вредност трговинске размене за 1945. годину према овом споразуму износила је око 1,2 милијарде динара са обе стране. Следио је Споразум о узајамним испорукама потписан 8. јуна 1946. године. СССР је извозио у Југославију нафту, метале, целулозу, кокс, а Југославија у СССР метале, концентрате, цемент, шљиве, јабуке итд., Архив Јосипа Броза (АЈБ), Кабинет маршала Југославије (КМЈ), И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

6 Југославија и СССР закључили су 13. децембра 1945. и Споразум о испоруци 3.600 тона нафтних продуката месечно почев од 1. децембра 1945. године, ДАМСП, ПА, 1948, СССР, фасцикла 132, досије 6, сигнатура 432110; АЈБ, КМЈ, И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

7 *Борба*, 5.10.1947, стр. 1.

ализован је уз проблеме са ценама (Протокол о ценама потписан је тек августа 1945), транспортом[8] и југословенским рекламацијама.[9] Највећи проблем је био тај што је југословенска страна каснила са његовим извршавањем, па је, према подацима Владимира Поповића, до краја 1945. совјетска страна уговор извршила са 90%, а југословенска са 40%. Тек средином 1946. године постигнуто је изравнање испорука. И споразум о узајамним испорукама од 8. јуна 1946. било је тешко реализовати, па је крајем те године од 12–15 милиона долара, на колико је уговор гласио, остало нереализовано око 8 милиона. Међу проблемима поново су се истицали они са ценама и транспортом.[10] Осим тога, совјетска страна се жалила да је вредност југословенских испорука константно била мања од совјетских, па је Југославија била „стални дужник".[11]

Ни рад мешовитих друштава није протицао без проблема и југословенског нездовољства. Југословенско искуство са њима говорило је да ова друштва нису радила у интересу развоја југословенског саобраћаја и привреде уопште. ЈУСТА је у ваздушном саобраћају са иностранством истиснула Југословенски аеротранспорт и држала најрентабилније линије. Међу бројним југословенским незадовољствима исказиваних радом ЈУСПАД-а издвојићемо тврдње да се совјетска страна није придржавала обавеза о улагању средстава, опреме и материјала у изградњу југословенских речних бродоградилишта. Из југословенске перспективе, ова друштва у чије је стварање Југославија ушла са жељом да, уз ослонац на моћног савезника, развија своју привреду, претворила су се у „најгрубљу и најбезобзирнију форму експлоатације".[12]

У односу на друге партије источноевропских земаља, југословенска комунистичка партија била је много снажнија, успешнија, монолитнија, самосталнија и спремнија да се одупре притиску и ди-

8 Превоз је знатним делом обављан железницом преко Румуније, а део робе ишао је преко бугарских лука и транзитом преко Бугарске. Дунавом није било могуће пловити због мина. Услед ратних операција и несрећених прилика, посебно у Румунији, приликом транзира јављали су се мањкови, а роба често није ни стизала до Југославије, АЈБ, КМЈ, И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

9 Преговори око бројних југословенских рекламација отегли су се све до друге половине 1946. године, мада је по овом питању совјетска страна показала максималну предусретљивост и у свим случајевима у којима су југословенска предузећа излазила са доказима и документима, совјетска предузећа су признавала рекламације, АЈБ, КМЈ, И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

10 Споразум којим је регулисано питање пловидбе и узајамног коришћења шлепова на Дунаву потписан је тек августа 1946, па је тек у спетембру дошло до већег промета Дунавом. Међутим, баш у време највећих потреба пловидбе, Дунав је због ниског водостаја на Ђердапу био неплован (у октобру чак 20 дана), АЈБ, КМЈ, И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

11 Према совјетским подацима, дуг Југославије био је 1. јануара 1946. 10,5 милиона долара, 1. априла 1946. 7,3; 1. октобра 1946. 4, а 15. фебруара 1947. 2,5 милиона долара, АЈБ, КМЈ, И–3–б/646, Извештаји и телеграми Амбасаде ФНРЈ...

12 *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945–7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд 1995, стр. 538–548; АЈБ, Кабинет председника Републике (КПР), И–3–а, Посета државно-партијске делегације ССР-а.

рективама совјетске партије. Југословенске партијске вође јесу показале велику ревност у популасирању у својој земљи свега што је било совјетско, али нису били спремни да се одрекну самосталности и оригиналности свог успешног револуционарног подухвата. Уосталом, успешно изведена револуција од стране југословенских комуниста, доста дуго током рата не само да није имала подршку Москве због њених обзира према спољнополитчким интересима земље, пре свега односа са Британијом, већ су у Москви и сумњали у моћ југословенских комуниста да дођу на власт без оружане подршке СССР-а.[13] Совјетско руководство имало је исти став и према другим источноевропским комунистичким партијама. Из става, да те партије нису способне да саме изведу револуцију и дођу на власт без совјетске оружане помоћи, произашла је и жеља да им се наређује и диригује и очекивање да они беспоговорно слушају директиве. Међутим, у југословенским комунистима увек је постојала свест о томе да су на власт дошли скоро без подршке споља и да су сами извели револуцију. У њиховом деловању био је уочљив висок степен самопоуздања и вере у сопствене могућности. Иза КПЈ стајала је оружана револуција „чији се дах још осећао". За совјетски модел развоја земље определили су се сами, а не по диктату Москве.[14] О томе сведоче многи поступци југословенског руководства, како у унутрашњој тако и у спољној политици, од тврдоглавог опирања Западу у време тршћанске кризе, преко одлучног сузбијања опозиције у земљи, свеједно да ли се радило о генералу Михаиловићу, надбискупу Степинцу или Драгољубу Јовановићу, па до оштрог и немилосрдног курса индустријализације земље. Ни незадовољство совјетске партије

13 Почетак рата био је за Стаљина „ослобођење од фашистичког подјармљивања, а не социјалистичка револуција". Зато је 1941. године требало одвратити југословенски комунистички врх од идеје о стварању „националног комитета" као пандама избегличкој влади. И формирање народноослободилачких одбора у лето 1941. године било је супротно Стаљиновој политици. Коминтерна је критиковала и стварање пролетерских бригада и терор који су револуционари спроводили у зиму 1941/42. године. Касније су и Одлуке АВНОЈ-а из 1943. године којим је одузет легитимитет влади у избеглиштву сматране за „ударац у леђа СССР-у и одлукама у Техерану", па се совјетска влада са њима сложила нешто касније. Основа ових неспоразума југословенских комуниста и Стаљина још током рата билла је у томе што он није био спреман да „зарад једне револуције на Балкану, коју формално никада није признао, квари односе са Великом Британијом". Разлике су биле уочљиве и приликом првог сусрета Броза и Стаљина у Москви од 21. до 28. септембра 1944. године. Југословенски и совјетски вођа нису на исти начин процењивали јачину грађанских снага у Србији, заоштравање односа са Британцима, разилазили су се у погледу идеје о „привременом" прихватању Краља и формирању јединствене владе итд. Ипак, далеко од тога да се у овим разликама може тражити почетак сукоба из 1948. године. Пре се може говорити о различитим проценама политичке, друштвене и војне ситуације у ратној Југославији, различитим тактикама и интересима југословенских и совјетских комуниста у том моменту и жељи Стаљина да остале комунистике партије, па и у југословенску, држи под контролом и води рачуна да њихови потези не угрозе интересе његове земље у тадашњим међународним односима, Љ. Димић, „Тито и Стаљин", *Josip Tito, Josif Stalin*, Београд, 2006, стр. 5–11.

14 Б. Петрановић, *Историја Југославије...*, стр. 206; С. Живанов, „Узроци и последице сукоба"..., стр. 26.

југословенском рођено много пре него што је сукоб обелодањен. О томе сведоче и информације припремљене у Одељењу за спољну политику ЦК СКП приликом припрема за оснивање Информбироа 1947. године. У информацији „О савременој економској и политичкој ситуацији Југославије" из септембра 1947, уочене су и „неке тенденције руководилаца КПЈ о прецењивању својих достигнућа и у тежњи да поставе КПЈ у положај својеврсне руководеће партије на Балкану". Ове разлике су већ биле озбиљније природе, потичу из времена много ближег сукобу из 1948. године и у њима се већ може приметити клица неких од каснијих неспоразума.[15]

Сви ови неспоразуми, различита схватања и приступи, размимоилажења око процена међународног и унутрашњег југословенског тренутка која су постојала и у рату и после рата, нису до краја 1947. године реметила генералну линију југословенског руководства које је остајало привржено совјетској спољној политици. Са друге стране, и документа ЦК СКП (б) изражавала су се о југословенским комунистима само позитивно. Југославија је у њима заузимала прво место међу земљама „народне демократије".[16] Све време док су постојале ове разлике, совјетски комунистички врх редовно је југословенској комунистичкој партији давао предност у односу на друге комунистичке партије, сматрајући да је Југославија, у одосу на друге источноевропске земље, најдаље одмакла у изградњи комунистичког режима.[17] Штавише, савезништво и истоветност политике потврђено је и југословенским учешћем у оснивању Информбироа. Он је основан на седмодневном саветовању представника комунистичких партија СССР-а, Југославије, Мађарске, Бугарске, Чехословачке, Пољске, Румуније, Француске и Италије, септембра 1947. у Шкијарској Поремби у западној Пољској.[18] Све затегнутији односи СССР-а и дојучерашњих западних савзника, све јаче незадовољство Запада совјетском политиком према источноевропским земљама и стањем у тим земљама, испровоцирали су Стаљинову реакцију у виду политике већег монолитизма и повезивања комунистичких партија као одговор на политику западних сила (Труманова доктрина и Маршалов план). „Стаљин је полазио од схватања да груписање империјалиситчких држава изискује интеграцију социјалистичких земаља", па је Информбиро био одго-

15 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953*, том I, 1944–1948, Москва – Ховосибирск, 1997, стр. 704–710; С. Живанов, „Узроци и последице сукоба"..., стр. 27.

16 Л. Ј. Гибиански, „Тито и Стаљин: комунистичко једноумље и сукоб интереса", *Јосип Тито, Јосиф Стаљин*, Београд, 2006, стр. 39.

17 Л. Гибианский, „Столкновение Сталин – Тито: Мифы и историческая реальность", *Тито–Стаљин*, зборник радова са међународног округлог стола, Београд, 2007, стр. 23–39.

18 *История России 1917–2004* (редактор Э. М. Харланова), Москва, 2004, стр. 373; Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., стр. 195.

вор на Маршалов план. „Информбиро је и у идејно-политичкој сфери представљао покушај Стаљиновог централизованог одговора на повезивање западних земаља у првој фази хладног рата и поларизације у међународним односима".[19] КПЈ је била један од оснивача ИБ-а који је био замишљен као саветодавно тело комунистичких партија СССР-а, источноевропских земаља, Француске и Италије – са циљем размене искустава и заједничког деловања. Тако је сукоб Југославије и СССР-а избио скоро у тренутку када се чинило да је КПЈ нераскидиво, бесповратно и непоколебљиво укључена у совјетску интересну сферу. Тамо где је требало да леже чврсти темељи југословенског недвосмисленог сврставања уз СССР, уствари су се налазили поводи будућег сукоба. „Југословенски партијски врх као да није схватио да *сврставање* унутар Коминформа, које је иницирао хладни рат, искључује могућност самосталног наступа у међународним односима. На први поглед ситни спорови до којих је током година долазило (око природе југословенске револуције, критика изречених о понашању Црвене армије, *избегавања* консултација о важним питањима унутрашње и спољне политике, рада мешовитих друштава, односа према совјетским цивилним и војним стручњацима, сучељавања са албанским руководством, преговора са Бугарском око склапања балканске федерације, самосталног вођења спољне политике, испољавања револуционарног идеализма, сопствене политике према селу и друго), ескалирали су у оптужбе против КПЈ.".[20]

Крајем 1947. и почетком 1948. почели су проблеми у југословенско-совјетским односима који ће средином 1948. године ескалирати у познати сукоб Југославије и ИБ-а. Реч је о теми која је у југословенској историографији привлачила највише пажње, догађају који је уз расправе о 27. марту 1941. године, најконтроверзнији догађај и највећа вододелница у југословенској историји. Сукоб Југославије и ИБ-а (СССР-а) био је међудржавни, међупартијски и лични, и више је представљао процес него догађај. За његово правилно разумевање потребно је, пре свега, схватити да ни односи Југославије и СССР-а до 1948. године нису били без проблема и да се у тим, напред скицираним проблемима, једним делом крила и клица сукоба из 1948. године. Наговештавајући да је сукоб Југославије и СССР-а имао и партијску и личну димензију сукоба двојице вођа, ипак ћемо се углавном задржати на опису оног дела сукоба који је везан за супротстављене интересе у сфери државних политика. Две партије и двојица вођа стајали су на челу својих држава и, без обзира на идеолошке блискости, ипак су водили рачуна о интересима својих држава.

Проблеми који су и до тада постојали у југословенско-совјетским односима, почели су све више да избијају у први план од краја 1947.

19 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., стр. 198, 205.
20 Љ. Димић, „Тито и Стаљин"..., Београд, 2006, стр. 13.

године и да добијају нову димензију. У другој половини 1947. и првој половини 1948. године одвијали су се југословенско-совјетски преговори и то у више сфера живота. Југославија и СССР месецима су покушавали да усагласе ставове око неколико виталних питања – економска сарадња (испоруке из СССР Југославији), војна помоћ југословенској војсци и политика према Албанији. Као и у случају југословенско-чехословачких односа и југословенско-совјетски економски односи откривали су низ пукотина и неспоразума у односима две државе. Међутим, питања економске сарадње нису била једини проблем у југословенско-совјетским односима. Ескалацију совјетског незадовољства Југославијом изазвали су потези југословенског и бугарског руководства крајем 1947. и почетком 1948. године, којима су се придодале и неодмерене изјаве Димитрова, из којих је било видљиво да Москва није имала контролу над југословенском спољном политиком и то у моменту када је све јачи хладноратовски сукоб наметао монолитност комунистичког блока као императив.[21]

Први југсловенско-бугарски потез који је изазвао незадовљство у Москви било је објављивање, почеткома августа 1947. године, договора две владе о споразуму о пријатељству, сарадњи и узајамној помоћи. То је урађено упркос Стаљиновог тражења да се са таквим споразумом, против кога су биле западне силе, сачека до ступања на снагу мировног уговора са Бугарском. Стога је Стаљин 12. августа послао телеграм Димитову и Брозу и оштро осудио такву политику. Овај Стаљинов потез одложио је потписивање споразума за новембар.[22] У децембру 1947. године о питањима од важности за обе државе у Москви су више пута разговарали Жданов и Владимир Поповић. Иза Жданова стајао је Стаљин, иза Поповића – Броз. Најважније питање у њиховим разговорима била је Албанија, тачније ситуација у тој земљи после убиства Нако Спира. Потом је Стаљин 23. децембра 1947. затражио од Броза да у Москву дође Ђилас како би се наставили разговори о Албанији.[23] Ђилас је у Москву стигао 17. јануара 1948. године ујутру, а већ увече се састао са Стаљином, Молотовом и Ждановом. Преговоре са совјетском страном наредних дана водио је константно одржавајући везу и добијајући упутства од Ранковића из земље. Из Ђиласових извештаја се види да је на првом састанку са Стаљином константована истоветност гледишта по питању Албаније и да је закључено да се не жури са формалним уједињењем Југославије и Албаније. Према Ђиласовом сведочењу било је договорено да совјетска страна пошаље депешу у Београд. Требало је да њен текст напише Ђилас. Он је то и учинио,

21 *История России 1917–2004 (редактор Э.* М. Харланова), Москва, 2004, стр. 374.

22 Л. Ј. Гибиански, „Тито и Стаљин: комунистичко једноумље и сукоб интереса"..., стр. 37, 38.

23 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

предао је депешу Молотову, али депеша касније није послата.[24] Друга тема разговора било је наоружавање југословенске армије. Стаљин је рекао да је југословенска војска добра и да треба да буде наоружана као совјетска. Трећа тема била су југословенска економска потраживања од СССР-а (120.000 тона гвожђа) и Ђиласови утисци су опет били повољни, јер га је Микојан уверио да ће од ове количине послати половину, а Ђилас је веровао да ће успети да повиси и на 100.000.[25]

Од тог тренутка, проблеми у међудржавним односима Југославије и СССР-а прерасли у отворену совјетску критику југословенске политике. Иницијалне каписле за југословенско-совјетски сукоб биле су изјава Димитрова у Румунији јануара 1948. о федерацији источноевропских држава и најава уласка југословенских дивизија у Албанију. У изјави страним новинарима 17. јануара 1948. Димитров је изјавио да је стварање федерације социјалистичких држава Европе преурањено, али да ће она настати повезивањем Румуније, Бугарске, Југославије, Албаније, Пољске, Чехословачке, Мађарске и Грчке на федералној или конфедералној основи, чим за то сазру услови.[26] Цела изјава Димитрова, а посебно помињање Грчке у овом контексту, била је сасвим непримерена тадашњим циљевима совјетске спољне политике и тадашњем односу снага међу великим силама. Стаљин је реаговао критиком, најпре у шифрованом телеграму Димитрову, а потом и јавно у коментару „Правде" 28. јануара.[27] Знајући или наслућујући какве ће проблеме изазвати изјава Димитрова, Броз је преко Ранковића

24 Ђилас је јавио да је на првом састанку са Стаљином било договорено да совјетска страна пошаље депешу у Београд у којој би стајало и ово: „... константована је истоветност нашег и вашег гледишта у питању Слбаније. Конкретно, наше гледиште се састоји у следећем: прво, ми сматрамо да будући развитак Албаније у политичком, економском, војном и другом ппгеду погледу треба да је потпуно повезан са развитком Југославије; друго, у погледу формалног будућег уједињења Албаније и Југославије не треба журити него сачекати погодан моменат када односи између двију земаља за то сазру, избјегавајући при том повод иностране интервенције и остварујући такво рјешење преко албанске народне скупштине; треће, наши војни и економски савјетници биће увудуће подређени нашим одговарајућим органима у Београду, па ће се, према томе, питање њиховог будућег рада одвијати у сагласности с вама као и наших савјетника у Југославији. Ми сматрамо да је нарочито важно у будућим југословенско-албанским односима водити рачуна о томе да се видљивост албанске независности и слободног опредјељења потцрта и очува", АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем....

25 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

26 Б. Петрановић, *Исшорија Јуїославије*..., стр. 202.

27 Л. Ј. Гибиански, „Тито и Стаљин: комунистичко једноумље и сукоб интереса"..., стр. 37. Приликом сусрета са југословенским амбасадором Чернејом у Прагу 24. фебруара 1948. године совјетски амбасадор Зорин рекао је да је Димитров својом изјавом „изазвао потешкоће" совјетском Министарству спољних послова и „да је било потребно ударити га по глави", ДАМСП, Строго поверљива архива (СПА), 1948, фасцикла 3, сигнатура Строго поверљиво 156.

19. јануара затражио од Ђиласа да од совјетског руководства тражи да утичу на „бугарске другове" да „буду опрезнији у давању изјава" мислећи на изјаву Димитрова у Румунији о Грчкој, федерацији источноевропских народа и улози бугарско-југословенског пакта. У Југославији су се плашили да би после ових изјава западне силе покушале да сву кривицу за догађаје око рата у Грчкој свале на суседне земље.[28] Међутим, истог дана само југословенско руководство учинило је други корак који ће изазвати велико незадовољство у Москви. Јосип Броз је 19. јануара предложио Енверу Хоџи да се сектор Корче који се налазио близу југословенске границе прогласи југословенском војном базом ради смештаја једне југословенске дивизије због одбране зајдничке границе и снабдевања албанске војске која је иначе ушла у југословенски план снабдевања. Као разлог наведен је страх да би „грчки монархо-фашисти" уз помоћ западних сила напали Албанију и предузели провокације на граници. Хоџа је 20. јануара дао сагласнот мислећи да је овај југословенски корак договорен са Москвом и тражио је сугестије о начину и тренутку извршења тог задатка. Ранковић је 29. јануара тражио од Ђиласа да о овоме обавести совјетско руководство и убеди их у оправданост југословенског потеза.[29] Међутим, на тражење Молотова Југославија је одустала од овог предлога.[30]

Овако радикални потези Броза и Димитрова, предузети без знања Стаљина, за совјетско вођство били су довољно алармантни. Совјетски врх одлучио се да непослушне балканске партије дисциплинује на тројном састанку у Москви. На позив Молотова пут Москве кренуле су, почеком фебруара 1948. године, југословенска и бугарска делегација. Југословенску су чинили Кардељ и Бакарић. Они су 8. фебруара стигли у Москву, а 10. фебруара заједно са Ђиласом састали су се са совјетским (Стаљин, Молотов, Маленков, Жуков, Суслов и Зорин) и бугарским представницима (Димитров, Коларов, Костов). Састанак је почео у 9 сати и 15 минута увече и трајао до око поноћи. Овај сусрет је јасније него било шта друго показао разлоге за неслагање Југославије и СССР-а. Три стране су говориле очи у очи, јасно и отворено. Суштина спора била је у томе што су неки потези југословенског и бугарског руководства одударали од совјетске политике. Из визуре совјетске политике, Југославија и Бугарска су требале да буду само део у мозаику држава подређених совјетској спољној политици, што посебно са Југославијом

28 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

29 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

30 ЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

у пракси никако није био случај. Совјетска влада није могла да пређе преко самосталне југословенске спољне политике, а југословенска политика према Албанији, а тиме индиректно и према Грчкој, и политика повезивања са осталим информбировским земљама уговорима о савезу, то, свакако, јесте била. Осим тога, Стаљин је морао да има обзира и према западним силама, посебно у моменту када у неким источноевропским земљама, попут Чехословачке, политичке промене још увек нису биле спроведене до краја. Било је очигледно да су у неким питањима СССР, са једне, и Бугарска и Југославија, са друге стране, имали различите интересе. Стаљин и његови балкански савезници разишли су се по питању политике према Албанији, Грчкој и сарадње источноевропских земаља (свеједно да ли та сарадња била означавана појмом „царинске уније" или „федерације"). Тако на грчко питање нису гледали из истог угла. За Стаљина је Грчка била само део погодбе са Западом,[31] па се од Грчке морало одустати ако су то налагали совјетски интереси, док је за Југославију и Бугарску победа монархистичких снага у Грчкој значила још једног непријатеља на својим границама и извор даљих опасности и проблема. Док су Југословени и Бугари желели да сусрет са совјетским врхом искористе за решавање питања која су их највише интересовала, пре свега економских, совјетска страна је желела да се говори само о размимоилажењима између ње са једне, и Југославије и Бугарске, са друге стране. Циљ совјетске стране на овом састанку било је извођење југословенске и бугарске политике на совјетски пут. Сваки покушај бугарских и југословенских представника да у разговор убаце и причу о темама које су за њих биле битне, попут економске сарадње њихових земаља са СССР-ом, Стаљин је грубо прекидао и инсистирао само на причи о разликама, критикама и размимоилажењима.

Сусрет је почео тако што је Молотов одмах истакао да је дошло до „озбиљних мимоилажења" између СССР-а, Југославије и Бугарске. Таксативно је навео три разлога за неспоразуме: прво, склапање југословенско-бугарског уговора о савезу (неспоразум СССР-а, с једне и Југославије и Бугарске, са друге стране), друго, изјава Димитрова о федерацији источноевропских и балканских народа, укључујући и Грчку (неспоразум СССР-а и Бугарске), треће, увођење једне југословенске дивизије у Јужну Албанију, тј. у Корчу (неспоразум СССР-а и Југославије).[32] После Молотова гово-

31 Договором Стаљина и Черчила крајем 1944. године Грчка је припала енглеској интересној сфери, С. Цветковић, „Балканска федерација и Коминформ", *Југословенско-совјетски сукоб 1948. године*, зборник радова са научног скупа, Београд, 1999, стр. 59.

32 У вези југословенско-бугарског савеза Молотов је рекао да су обавестили југословенску и бугарску владу да се уговор са Бугарском не склапа док не истекне ограничење по мировном уговору са Бугарском. Међутим, југословенска и бугарска влада су склопиле уговор о чему је совјетска влада сазнала из новина. У вези изјаве Димитрова рекао је да се Димитров занесе на конференцијама за штампу, али да када он и Тито дају неку изјаву онда читав свет мисли да је то гледиште и СССР-а. У вези уласка југословенске дивизије у Албанију Молотов је рекао да су о томе случајно сазнали и да су Албанци мислили да је то било усаглашено са СССР-ом. Молотов је закључио да су

рио је Димитров који је покушао да оправда своје поступке који су довели до совјетске критике, али је његово излагање било стално прекидано Стаљиновим упадицама. Сарадњу са Југославијом правдао је економским тешкоћама у којима се налазила његова земља. Из Стаљинових упадица било је видљиво да је совјетско незадовољство било уперено не толико ка царинској унији Југославије и Бугарске, колико ка помињању могућности да и Бугарска и Румунија уђу у царинску унију. Уједињење Бугарске и Румуније било је у Москви одлучно одбачено.[33] Зато је велико незадовољство совјетског вође изазвала је изјава Димитрова, јер она није била у складу са овим совјетским погледима. Стаљинов став да је Димитров том изјавом хтео да „задиви читав свијет", да се тиме само „даје храна америчкој реакцији", да се Димитров и остали „затрчавају као комсомолци, а затим све изнесу као жене на улицу", само су неке од опаски којима је совјетски врх исказивао своје негодовање.[34] На став Димитрова да између спољне политике Бугарске и СССР-а није било крупних разлика Стаљин је реаговао опаском да је тих разлика ипак било, а на Димитровљево правдање да су грешке биле плод недовољног искуства које су бугарски руководиоци имали у спољној политици, Стаљин је реаговао подсећањем да је Димитров имао иза себе четири деценије искуства и да се код њега није радило о грешкама него о „друкчијем схватању". Тезу о „друкчијем схватању" Стаљин је касније више пута понављао. Бугарску политику потом је правдао Коларов тврдњом да је бугарско-румунски уговор најпре био послат совјетској влади и да га је она одобрила, али је Стаљин изјавио да није знао да је у том уговору постојала и одредба о царинској унији.[35]

Стаљин је Југославију и Бугарску осудио због неконсултовања Москве („Каже да им Бугари и Југословени не јављају ништа, него све дознају на улици, стављени су обично пред свршен чин"). Совјетски предлог да

„разилажења недопустива и с партијске и с државме тачке гледишта и да разилажења треба изностии, а не крити их, да се треба информисати и консултовати" и да у погледу конференција за штампу треба бити опрезан. Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., стр. 203; АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

33 Стаљин је сматрао да су интегративни процеси источноевропских држава требали да иду ка стварању три федерације – Пољске и Чехословачке, Мађарске и Румуније и Југославије, Бугарске и Албаније, с тим што је сматрао да су услови за југословенско-бугарску федерацију већ били сазрели и да би уједињења требала да потекну од народних скупштина. Ђилас и Кардељ су на Стаљиново тражење објаснили да би Албанци добро примили уједињење са Југославијом, јер им је то у „националном интересу" пошто је око 800.000 Албанаца живело у Југославији, АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

34 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

35 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

се склопи протокол о узајамном споразумевању по спољнополитичким питањима Кардељ је прихватио. Два дана после тројног сусрета код Стаљина, Кардељ је посетио Молотова и потписао тражени протокол са следећом формулацијом: „СССР и Југославија се обавезују, да ће се међусобно консултирати по важним међународним питањима, која се тичу обеју земаља". Исто је учинила и бугарска делегација.[36]

Југословенску политику према Албанији Стаљин је напао подсећањем да су СССР, Енглеска и Америка гарантовале независност Албаније и да би Енглези на улазак југословенских трупа у Албанију могли реаговати са позиција заштитника албанске независности. Стаљин је тражио да се Албанија помогне, да се њена војска ојача, па ако буду нападнути онда да албанска скупштина позове Југославију у помоћ. Навео је пример Кинеза којима је СССР помагао, али му нико ништа није могао пребацити и додао да Албанци нису гори од Кинеза само их треба „учити". И тезу о потреби „учења" Албанаца потенцирао је током разговора више пута. Стаљин је Албанију назвао „нашом најслабијом кариком" и због тога што још није била ни у Уједињеним нацијама. Совјетски и југословенски приступ питању Албаније био је очигледно различит. Албанија је за СССР била питање односа снага међу великим силама, а за Југославију је била витално стратешко питање. „Учити" Албанце да се боре из угла Југославије није било довољно да би се Албанија одбранила у случају евентуалног напада. Тих дана се из Албаније вратио шеф југословенске војне мисије генерал Купрешанин и донео крајње обесхрабрујуће вести – стање албанске војске било је „слабо у сваком погледу", војна готовост била је „никаква", хране није било, веза између севера и југа земље била је скоро никаква, снабдевање отежано због само једне цесте и слабих мостова, штабови слаби, мобилизацијског и оперативног плана није било. Таква војска није нимало уливала наду да се може одбранити у случају евентуалног напада из Грчке. То би за Југославију значило да би Јужна Македонија дошла у „тежак стратешки положај".[37]

Југославију је пред Стаљином покушао да оправда Кардељ, али није прошао много боље од Димитрова. За уговор са Бугарском рекао

36 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем... Бранко Петрановић наводи да је ноћу између 11. и 12. фебруара 1948. године Молотов изненада позвао Кардеља да потпише готов текст уговора. „Збуњен ненаданим чином Кардељ је потписао Уговор на месту предвиђеном за потпис Молотова. Сутрадан се процедура потписивања поновила", *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945–7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд, 1995, стр. 640.

37 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

је да није био објављен, већ је само пренето саопштење, али и признао да „смо се пожурили" (прекинуо га Жданов упадицом да су за уговор дознали из новина). За улазак трупа у Албанију рекао је да је „озбиљна гријешка" што нису унапред обавестили СССР (прекинуо га Стаљин рекавши да југословенски врх ствар узима исувише просто, а она је сложена). Кардељ је потом говорио о сталним грчким провокацијама, слабостима албанске војске и да је Југославија у том моменту издржавала албанску војску. Стаљин је све време наставио са упадицама (на пример „да Албанце треба учити и изграђивати им војску"). Попут Димитрова, и Кардељ је објашњавао да не види озбиљније разлике у спољној политици Југославије и СССР-а, али је Стаљин и њега прекинуо износећи супротан став. Стаљин је, за разлику од Кардеља, изразио сумњу у победу партизанског покрета у Грчкој („Он каже да у Грчкој треба помагати ако има наде на побједу, а ако нема да треба размислити и окончати партизански покрет... Стаљин говори о томе како се не не треба бојати признати ако нема услова за побједу").[38]

Молотов и Кардељ срели су се и 11. и 13. фебруара 1948. године, пре Кардељевог повратка у земљу. Током првог сусрета Кардељ је покренуо три питања – Титове нове посете Москви, војних испорука и зајма од 60 милиона долара у злату Југославији. На другом састанку Молотов му је испоручио совјетске одговоре – сагласност да Тито у марту или априлу посети Москву, одлагање одговора о војним испорукама до одлуке совјетске владе и одбијање југословенског тражења зајма.[39]

Ови неспоразуми Југославије и СССР-а имали су директне негативне последице на конкретну сарадњу, пре свега у две области за које је Југославија била највише заинтересована – економске испоруке и војна помоћ. Односи у ове две сфере непогрешиво су пратили траг политичких кретања. То значи да је јануар 1948. године још и задржао неке наде из децембра 1947. године, али је фебруар 1948. донео велико разочарање. На позив Стаљина, у Москву су у јануару 1948. године кренули Ђилас, Коча Поповић, Мијалко Тодоровић и Иван Рукавина како би преговарали о војним питањима. Касније је дошао и Темпо. Ђилас је од Стаљина тражио опрему за војну индустрију и бродоградилишта на Јадрану.[40] Кочу Поповића је 24. јануара Антонов обавестио да је план наоружања поднео Булгањину. Ђиласов утисак тада је био да су Совјети „максимално изашли у сусрет" Југославији, да имају добро мишљење о југословенској војсци, да желе на јој помогну и да пред југословенским представници-

38 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

39 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953*, том I, 1944–1948, Москва – Ховосибирск, 1997, стр.756, 757.

40 *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд, 1995, стр. 640.

ма немају тајни.[41] Само седам дана касније, Ђилас је јавио да су се ствари „развукле мало, иако су у почетку кренуле добро", а већ средином фебруара јављао је да је све „на мртвој тачки" и да је Антонову који му је изложио шта је СССР спреман да испоручи Југославији од војног материјала морао да одговори „да то значи да наша Армија неће бити наоружана".[42] Поповић је на челу једне југословенске делегације посетио Булгањина 25. фебруара и чуо совјетски став који је сасвим одударао од југословенских захтева, жеља и планова. Булгањин је југословенски предлог војних испорука назвао „обимним" и „великим" и изнео совјетско мишљење да се он не може реализовати. Совјетски став био је да Југославија за прво време треба само да прошири постојеће војне заводе како оне за израду наоружања тако и оне за изградњу морнарице. Од Југославије су тражили „знатно скраћење Армије".[43] Совјетски став још јасније је исказан приликом новог сусрета две делегације које су предводили Поповић и Булгањин 9. марта. Поповић је Брозу јавио да совјетски представници „своје нерасположење нису могли скрити". Још једном су поновили да су југословенски планови за набавку војног материјала, изградњу ратне индустрије и морнарице били нереални, да их совјетска индустрија не може испратити и да не верују ни да их југословенска индустрија може издржати. Ни после овог састанка није било јасно колико би уопште Југославија могла да очекује од СССР-а на плану војне помоћи и сарадње, јер јасног совјетског одговора на југословенске захтеве и даље није било.[44]

Од децембра 1947. године почеле су припреме за нове трговинске преговоре Југославије и СССР-а. Да би се постигао економски споразум са СССР-ом, у Москву је у јануару 1948. отишао помоћник министра спољне трговине Богдан Црнобрња. Он, Ђилас и амбасадор Поповић чинили су југословенску делегацију за трговинске преговоре.[45] Њихов задатак да уговоре економску сарадњу није био ништа лакши од политичких преговора. Од СССР-а је тражено проширење трговинског споразума, а преговарано је и о уговору о продаји совјетских филмо-

41 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

42 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

43 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

44 АЈБ, КМЈ, И–3–δ/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/ Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

45 Б. Петрановић, *Историја Југославије*..., стр. 203.

ва Југославији, испоруци железничких вагона из Мађарске, Румуније и Аустрије које је Црвена армија одвезла као ратни плен.[46] Преговарало се месецима, од јануара до априла. Временом су се мењала и атмосфера преговора и совјетски став. Када су у јануару преговори почињали Црнобрња је са доста оптимизма јављао у Београд своју наду да ће велики део посла успети да обави успешно, али је временом исказивао све веће разочарење, а његови извештаји постајали су све суморнији и све више су се састојали од описа југословенских потраживања и совјетских одбијања и постављања услова. Тако је на једном састанку совјетски министар спољне трговине и члан Политбироа Анастас Микојан тражио од Ђиласа, Црнобрње и Поповића да Југославија више не извози обојене метале у западне земље.[47] Југославија је износила читав низ проблема и мера совјетске стране које су погађале њену економију. Основни југословенски захтев у погледу економске размене било је повећање испорука нафте, метала и памука из СССР-а до краја 1948. и повећање обима размене следеће године. Совјетски савез је одбијао да Југославији испоручи памук или девизе да га може сама купити, а питање памука било је једно од најчешће постављаних у овим преговорима. Совјети су се правдали да им је жетва подбацила и да имају обавезе и према Чехословачкој, Бугарској, Румунији, Мађарској, Пољској. Југославија се жалила на учестала отказивања совјетских транспорта морским путем, нудећи чак и своје бродове само да би робу довезла у Југославију. СССР је затезао и око потписивања испорука ланеног семена, барута, азбеста, сировог железа. Са совјетске стране стигло је упозорење да Југославија показује све већу задуженост у размени са СССР-ом и да је на дан 15. марта већ имала дуг од око 4,8 милиона долара.[48] На састанку Семичастнова, помоћника министра Микојана и Црнобрње, 28. фебруара 1948. године, отворило се и питање плаћања совјетских стручњака у Југославији. Југославија је сматрала да њихове плате треба ускладити са стандардом живота у Југославији, јер ће, ако се примени званични курс из СССР-а, имати неколико пута већу плату од југословенских руководилаца, што би било „политички неугодно". Совјетски представници позвали су се у свом одговору на стручну помоћ коју примају од Чехословачке, јер су једног чешког стручњака плаћали 1.200 долара. Чињеница да је СССР у фебруару 1948. године одбијао да повећа неке испоруке Југославији

46 *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд, 1995, стр. 640.

47 АЈБ, КМЈ, И–3–б/651, Депеше Ј/осипа Висарионовича/ Стаљина и /Вјечеслава Михаиловича/Молотова – /Маршалу/ Титу, Извештај /Милована/ Ђиласа и депеше које су размењивали Ђилас, Кардељ и Бакарић са Титом, Ранковићем и Влаховићем...

48 Архив Југославије (АЈ), фонд 9, Министарство спољне трговине ФНРЈ, ф. 190, СССР, Разна пословна преписка 1948; АЈБ, КМЈ, И–3–б/653, Извештаји В/ладимира/ Поповића и помоћника министра спољне трговине Богд/ана/ Црнобрње...

преко уговореног трговинског споразума, што је Југославија покренула у децембру претходне године преко Лебедова, а СССР најпре начелно прихватио, такође је била јасан сигнал у ком се правцу крећу економски односи СССР-а и Југославије.[49]

Неуспешни преговори са СССР-ом започети крајем 1947. године, а посебно сусрет са совјетском и бугарском делегацијом у Москви 10. фебруара 1948, били су јасан сигнал југословенском руководству да су односи са СССР-ом достигли најнижу тачку после Другог светског рата. Југословенско партијско руководство било је веома незадовољно развојем односа са совјетским врхом. Незадовољство је јасно исказано на седници Политбироа 1. марта. Титове речи биле су недвосмислене: „Односи између нас и СССР дошли су у ћорсокак у последње време... Врше на нас економски притисак. Треба да издржимо тај притисак. Овдје се ради о независности наше земље". Броз је одбио и Стаљинову идеју изнету на фебруарском састанку о федерацији са Бугарском оцењујући да би то значило увести „Тројанског коња" у Југославију с обзиром на то Бугарска тада није била економска јака, унутрашња ситуација није била стабилна, а њена партија није била идеолошки јединствена. Највеће незадовољство југословенског врха изазвало је противљење СССР-а југословенској политици према Албанији и Грчкој, одсуство економске и војне помоћи и совјетски став да Југославија треба да смањи своју армију. Чула су се чак и размимоилажење са совјетским врхом око питања изградње социјализма.[50] У историографији се сматра да је ова седница Политбироа ЦК КПЈ била од одлучујућег значаја за даљи развој југословенско-совјетских односа и да је довела до даље конфронтације и пооштравања совјетског притиска. Совјетски врх био је обавештен о догађајима на овој седници преко Сретена Жујовића који јој је присуствовао.[51] Отпор који су југословенске партијске вође пружиле совјетској политици тог 1. марта захтевао је одлучнију совјетску реакцију. Она је уследила већ 18. марта 1948. године када је југословенској влади саопштен телеграм маршала Николаја А. Булгањина, министра одбране СССР-а, којим се опозивају совјетски војни саветници и инструктори из Југославије. Дан касније опозвани су и цивилни стручњаци. Амбасадор у Москви, Поповић, покушао је 24. марта да убеди Молотова да совјетска страна повуче ову одлуку, али

49 АЈ, фонд 9, Министарство спољне трговине ФНРЈ, ф. 190, СССР, Разна пословна преписка 1948.

50 *Записници са седница Политбироа Централног комитета КПЈ (11. јун 1945 – 7. јул 1948)*, приредио Бранко Петрановић, Београд, 1995, стр. 236–247, 637; Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*..., стр. 204; М. Терзић, „Стаљин – Упоришна тачка Титовог политичког успона", *Тито–Стаљин*, зборник радова са међународног округлог стола, Београд, 2007, стр. 88; С. Живанов, „Узроци и последице сукоба"..., стр. 29.

51 С. Живанов, „Узроци и последице сукоба"..., стр. 29.

без успеха.[52] Још одлучнија опомена из Москве стигла је у виду писма Молотова и Стаљина 27. марта 1948. године. Југословенско руководство је оптужено да није давало отпор покушајима дискредитовања совјетске армије, да је ставило совјетске представнике у Југославији под контролу органа безбедности, да чланови КПЈ развијају антисовјетску атмосферу и шире антисовјетске изјаве, а да у самој КПЈ нема унутарпартијске демократије. КПЈ је оптужена да се преко Народног фронта расплињава у ванпартијској маси.[53] Одговор КПЈ, усвојен на седници Политбироа 12. и 13. априла 1948, садржао је као кључни став уверење да „ма како неко од нас волио земљу социјализма СССР, он не смије ни у ком случају мање вољети своју земљу". Нове совјетске оптужбе следиле су у писму од 4. маја 1948. уз позив на заједнички састанак партија ИБ-а. Наредни дани донели су одлучно југословенско одбијање овог позива, збијање редова унутар југословенске партије (одстрањивање Хебранга и Жујовића) и Букурештанско заседање ИБ-а од 20. до 22. јуна 1948. На овом састанку усвојена је Резолуција у којој је југословенски врх поново оптужен за непријатељску политику према СССР-у, дискредитовање совјетске армије, изједначавање спољне политике СССР-а са спољном политиком „империјалистичких сила", утапање КПЈ у Народни фронт, недовољну борбу против „кулака" на селу итд. Следећа два дана, 23. и 24. јуна 1948, у Варшави је одржано саветовање министара спољних послова СССР-а и „земаља народне демократије" поводом Лондонске конференције о Немачкој. Већ тада се осетила промена у држању источноевропских земаља према Југославији у виду нескривеног „хладног" односа према југословенској делегацији. На Резолуцију ИБ-а, ЦК КПЈ је одговорио изјавом 29. јуна, која је у југословенској штампи објављена заједно са Резолуцијом.[54] Сукоб је избио на видело и више није био сакриван.

Отворени сукоб Југославије и СССР-а, тј. њихових комунистичких партија, од марта до јуна 1948. године и његово обелодањивање крајем јуна 1948. године довео је до тога да су односи Југославије и земаља ИБ-а од тог момента ишли само силазном линијом. Овај утисак не мења ни то што је југословенски врх у својој унутрашњој политици, почео да спроводи политику у складу са критикама из Москве (на пример, колективизација на селу) ни то што је у међународним односима још дуго стајао на позицијама источноевропских земаља (гласање у ОУН у складу са ставовима СССР-а).[55] Југославија је чак од-

52 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953*, том I, 1944–1948, Москва – Ховосибирск, 1997, стр.756, 757.

53 Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*..., стр. 208.

54 АЈБ, КМЈ, И–3–ц/13, Забелешка Станоја Симића...; АЈ, фонд 507/ИХ, ЦК СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, ИХ, 22/И–1–115, документ 19, Копија одговора ЦК КПЈ...; Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*..., стр. 208–212.

55 Тако је на заседању Генералне скупштине ОУН у септембру и октобру 1948. године југословенска делегација скоро у потпуности подржавала совјетске ставове и предлоге и гласала за кандидате источноевропских земаља. Чак је одбијала да

мах по Букурештанском заседању Информбироа, заједно са осталим земљама „народне демократије", учествовала на заседању у Варшави посвећеном одлукама Лондонске конференције о Немачкој. Југославија је била и једна од потписница заједничке изјаве са овог састанка донете 24. јуна.[56] Ипак, наредних месеци и година односи СССР-а и Југославије више нису били као пре. У Југославији је следило збијање редова унутар партије одстрањивањем и кажњавањем оних који су се изјаснили за Информбиро, наступиле су године Голог отока, дани у којима је „полиција била бржа од партије". Пети Конгрес КПЈ који је одржан од 21. до 28. јула 1948. у Љубљани пружио је подршку партијској политици. Сам партијски и државни врх почео је да преобликује своју политику. Политичка, економска и војна помоћ, као и културна сарадња, нађени су на другој, до тада омраженој, страни. На граници између Југославије и информбировских земаља завладало је предратно, а неретко и ратно стање. На граници се пуцало и гинуло, вођен је жесток пропагандни рат, одржано је више суђења „шпијунима" друге стране. Било је дана када је југословенски врх сваког часа очекивао и да почне прави напад дојучерашњих пријатеља. У источноевропским земљама следиле су године стаљинизације и политичких процеса (процеси Рајку, Дзодзеу, Костову, Сланском). Информбиро је нове оптужбе на рачун југословенског руководства упутио у другој Резолуцији усвојеној у новембру 1949. године у Будимпешти.[57]

До тада су односи информбировских земаља и Југославије били већ скоро сасвим прекинути отказивањем уговора о пријатељству крајем септембра и почетком октобра 1949. године. Сарадња је прекинута сасвим.

MA Slobodan Selinic

Yugoslav–Soviet negotiations, December 1947–February 1948 The contribution to the study of Yugoslav (Serbian)–Soviet (Russian) relationship in XX–century

Looking from outside the relationship between Yugoslavia and the Soviet Union was excellent at the end of 1947. After the Second World War Yugoslav Foreign Affairs was in accord with the Soviet attitudes, and internal Yugoslav development was characterised by taking over the soviet model. The base and the supreme form of cooperation was on Agreement about friendship, mutual help and

неки Југословен буде кандидован од стране западних држава против кандидата Источног блока, АЈБ, КМЈ, И–4–б/7, Депеша и извештај /Едварда/ Кардеља – Маршалу Јосипу Брозу Титу...

56 *Политика*, 25. 6. 1948, стр. 1.

57 Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, стр. 216–238.

after – war cooperation signed in Moscow on 11 April 1945. The soviet examples were emphasized on every step of the public life, the successes of the Soviet state, invincibility of its army and ingenuity of their leaders were exalted, and the society of Yugoslav–Soviet Friendship was founded in Belgrade. Help was expected from the soviet Union in many segments of life, from making intelligence, through the development of economy, to strengthen the army. That's why 467 students were sent to that big and far country, exchange of goods was done with the Soviet Union, trade and investment agreements were signed, mixed societies were made, the soviets experts worked in Yugoslavia and Yugoslav officers were educated in the Soviet Union.

However, despite the cooperation with the soviet union from 1945 up to the end of 1947 in many segments of life, there were problems. There were many difficulties in carrying out trade contracts, the work of mixed societies had many problems and the Yugoslav side was unsatisfied. The Yugoslav party leaders showed strong eagerness to popularize everything 'Soviet' in their country, but they were not ready to deprive of their independence and originality of their successful revolutionary project.

The atmosphere of spoiled relationship was additionally stirred up by foreign policy move of Yugoslav ruling circles (the politics to Albania, the relationship with Bulgaria, a series of friendship agreements with the countries of "national democracy") which were not in accordance with foreign political interests of the Soviet Union in the period when the world was dividing East – West.

In order to overcome misunderstandings, military, economical and political negotiations were led in Moscow from December 1947 to February 1948. Many Yugoslav leaders (Djilas, Popovic, Crnobrnja) were trying, unsuccessfully, to agree on further military help and economical cooperation. The most important conversation were at the meeting of Yugoslav and Bulgarian delegation with Molotov and Stalin on 10th February. However, the solution of existing problems was not found during these negotiations which became the introduction to open Yugoslav–Soviet (Information Bureau) conflict (March–June 1948).

Мр Слободан Селинич

Югославско-советские переговоры, декабрь 1947 – февраль 1948. г. Приложение к изучении югославско (сербско)–советских (русских) отношений в XX веке

Отношения Югославии и СССР-а в конце 1947. года, рассматривано снаружи были чрезвичайними. После Второй мировой войни внешная политика была согласована с советскими позициями а внутренее развитие Югославии того времени отмечено предпринятием советских примеров. Основание и высший вид сотрудничества было Соглашение о дружбе, взаимопомощи и послевоенном сотрудничестве, составлено 11. 04. 1945. года в Москве. Всюду, на каждом шагу общественной жизни выделялись советские примеры, возвеличивались успехи советского государства, непобедимость его армии и гениальность

их вождей. В Белграде основано Общество югославско-советской дружбы. В Югославии ожидали помощ от СССР-а в разных областях жизни. Поэтаму в далекую и огромную страну послали 467 югославских студентов. С СССР-ом выполняли товарообмен, сочинали торговые и инвестиционные соглашения, основивались смешанные предприятия, в Югославии работали советские специалисты, а югославские официры учились в школах СССР-а.

Однако, вопреки сотрудничеству с СССР-ом с 1945. до конца 1947. года в многих областях жизни сущществовали проблемы. Осуществление торговых соглашений, работа смешанных предприятий протекала с проблемами и с югославским недоволствием. Югославское партийное руководство популяризировало в своей стране все что советское, но оно не было готово в своей самостоятельости.

Такую ситуацию в которой отношения были нарушены, подогревала внешняя политика югославского верха (политика к Албании, вопросы отношений с Болгарией, ряд соглашений о дружбе с странами „народной демократии"), которая не саглашалась с интересами внешней политики СССР-а, в то время когда мир уже разделили на Восток и Запад.

Чтобы превзошлись несогласия в Москве с декабря 1947. года до февраля 1948. велись военные, економические и политические переговоры в несколько фаз. Несколько югославских функционеров (Джилас, Попович, Црнобрня) месяцами без успеха настаивали на дальнейшей военной помощи и економическом сотрудничеству. Самые важные разговоры проходили

UDK 355.233(497.1)"1944/1948"

Мр Александар Животић,
Институт за новију историју Србије
Београд

СОВЈЕТСКИ ВОЈНИ ИНСТРУКТОРИ И САВЕТНИЦИ У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ АРМИЈИ 1944–1948

У чланку се на основу доступне необјављене и објављене архивске грађе, као и историографске и мемоарске литературе анализирају разлози доласка, распоред, активности и улога совјетских војних инструктора и саветника у Народноослободилачкој војсци Југославије и Југословенској армији између 1944. и 1948. године. Рад садржи увод, краћу анализу узрока ангажовања совјетских војних стручњака, приказ активности у Југославији и ауторову оцену њиховог места и улоге у развоју југословенске оружане силе.

Кључне речи: Југославија, Совјетски Савез, Југословенска армија, војни инструктори и саветници, Црвена армија, Генералштаб.

У јединицама, командама и установама Народноослободилачке војске Југославије, а потом Југословенске армије од јесени 1944. па до пролећа 1948. године боравио је већи број совјетских војних саветника и инструктора који су обављали различите дужности везане за обуку, организацију и наставу. До сада, разлози њиховог доласка у Југославију, природа ангажмана, улога и значај за развој југословенске оружане силе нису разматрани на целовит начин. Сем мањих публицистичких радова и посматрања њихове улоге у склопу анализа ширих дешавања и процеса уз назначавање потребе истраживања те проблематике, нема радова и синтеза посвећених карактеру тог вида совјетског војног присуства на простору Југославије.

У оквиру студије о југословенско-совјетским односима током Другог светског рата, разлозима доласка совјетских војних стручњака у Југославију бавио се Никола Поповић.[1] Разматрајући основна обележја развоја југословенских оружаних снага и њихове улоге у држави и друштву у раздобљу непосредно по окончању Другог светског рата, појединим аспектима рада совјетских војних стручњака у Југославији бавио се Бојан

1 N. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, Beograd 1988.

Димитријевић.[2] Део архивске грађе о доласку совјетских инструктора у Југославију и контексту војних односа две земље објављен је у оквиру тематског зборника грађе о југословенско – совјетским односима у Другом светском рату[3], док је мањи део југословенске партијске грађе који се тиче те проблематике публикован у оквиру посебног зборника докумената проистеклих из рада Политбироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије.[4] Важна необјављена грађа о тој проблематици чува се у фондовима строго поверљиве Политичке архиве Министарства спољних послова,[5] Канцеларије Маршала Југославије Архива Јосипа Броза Тита[6], Комисије за међународне односе и везе Централног комитета Комунистичке партије Југославије Архива Србије и Црне Горе[7], као и Оперативне и Обавештајне управе Генералштаба Југословенске армије.[8] Мањи број података пружа и војна штампа из тог периода.[9] Сем тога, мемоари Милована Ђиласа сликовито говоре о искуству југословенске партијске, државне и војне елите са совјетским војним инструкторима и проблемима са којима су се сретали у свакодневној комуникацији с њима.[10]

Долазак совјетских војних инструктора и саветника у Југославију

После премештања тежишта борбених дејстава у Југославији на простор Србије у лето и рану јесен 1944. године и ступања на тло Југославије јединица Црвене армије Народноослободилачка војска је почела да мења своју дотадашњу физиономију услед промене начина вођења рата. Преласком са герилског на фронтални начин вођења рата и наглим бројчаним растом дотадашња партизанска војска се суочила са низом организационих и материјалних проблема. Повећање бројног стања и прилив савремене војне опреме из арсенала Црвене армије и ратног плена изискивало је обучено људство за шта је био потре-

2 B.Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd 2006; Isti, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006; Isti, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Beograd 2006.

3 Група приређивача, *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали*, Београд 1996.

4 B. Petranović, (priređivač), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd 1995.

5 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА) – строго поверљиво, 1947. година, фасцикла (у даљем тексту: ф.) IV.

6 Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Канцеларија Маршала Југославије (у даљем тексту: КПР), I–3–b.

7 Архив Србије и Црне Горе (у даљем тексту: АСЦГ), фонд 507/IX – Комисија за међународне односе и везе Централног комитета Комунистичке партије Југославије (у даљем тексту: КМОВ ЦККПЈ), СССР, ф. 1 и 2.

8 Архив Војске Србије (у даљем тексту: АВС), Архив Југословенске народне армије (у даљем тексту: АЈНА , фондови ГШ–2 и ГШ–10 (у даљем тексту: ГШ–2, ГШ–10), кутије (у даљем тексту: к.)3,13, 364 и 372.

9 *Narodna armija* (1945–1948); *Front* (1945–1948).

10 M. Đilas, *Susreti sa Staljinom*, Beograd 1990.

бан квалитетан старешински кадар. Иако се на командним дужностима у Народноослободилачкој војсци налазио већи број официра Војске Краљевине Југославије, као и оних који су ратно и командно искуство стицали у Шпанском грађанском рату и Другом светском рату на простору Југославије осећао се хроничан недостатак командног кадра пошто официри поникли у рату нису располагали потребном количином школски и теоријски утемељених војних знања док предратни школовани официри који су махом рат провели у заробљеничким логорима нису имали неопходно ратно искуство нити потпуну представу о савременом вођењу рата и искуствима из Другог светског рата.[11]

На основу захтева Врховног штаба Народноослободилачке војске и одлуке Државног комитета народне одбране СССР-а од 22. августа 1944. године совјетски војни саветници и инструктори су почели да пристижу у септембру 1944. године. У првој фази је било предвиђено да дође 142 инструктора за артиљерију и 48 за везу.[12] Распоређени су у јединице које су оперисале на тлу Србије и са којима је Црвена армија требало да успостави први контакт по свом ступању на југословенску територију – 1. и 12. корпус, као и у Главне штабове Србије, Војводине и Македоније, али и у Артиљеријску школу која се налазила у оснивању и Централну артиљеријску базу у Београду. У командама и јединицама 1. пролетерског корпуса НОВЈ су радила 33 артиљерца и 17 везиста, док су се у три дивизије 12. корпуса налазило 15 артиљераца и 8 везиста. При Артиљеријском одељењу Врховног штаба налазило се 10 совјетских официра, док је у Главном штабу Србије било 6 артиљераца и један везиста. У Главном штабу Војводине било је 10 артиљераца и један везиста, а у Главном штабу Македоније 10 артиљераца и тројица везиста. У 1. и 2. артиљеријској бригади било је укупно 16 совјетских официра, у четири артиљеријске школе 37 артиљераца и 17 везиста, док се у Централној артиљеријској бази у Београду налазило 5 артиљераца и један везиста. Укупно је пристигло 94 совјетских официра за род артиљерију и 23 за род везе тако да предвиђени број инструктора није попуњен.[13]

Најспецифичнији вид такве совјетске помоћи је био у ваздухопловству. У ваздухопловној групи ***Витрук***[14] током операција на

11 О образовном нивоу командног кадра народноослободилачке војске Југославије и Југословенске армије крајем 1944. и током 1945. године опширније видети: B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006; M.S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo s multietničkom armijom (1918–1991)*, Beograd 1999.

12 N. Popović, *navedeno delo*, str. 230.

13 *Isto.*

14 Група ваздухопловних дивизија ***Витрук*** (названа по команданту совјетске 10. гардијске јурушне дивизије генерал-мајору Андреју Никифоровичу Витруку) је формирана на основу споразума команданта Трећег украјинског фронта маршала Толбухина и врховног команданта НОВЈ маршала Јосипа Броза Тита 16. октобра 1944. године. Група је формирана од дела јединица совјетске 17. ваздухопловне армије – 10. гардијске јуришне дивизије, 236. ловачке дивизије и 9. рејонске ваздухопловне базе са више од 250 авиона, 500 возила и око 5500 људи. При тој

Сремском фронту спроведен је систем дублирања свих формацијских места – од команданта до пилота што је био најбржи начин борбене обуке и најкраћи пут ка југословенском преузимању комплетних авијацијских јединица. По одласку групе ***Витрук*** у мају 1945. године у различите команде југословенског ваздухопловства, закључно са командама дивизија стигло је 14 совјетских ваздухопловних инструктора чији су првенствени задаци били организација команди, јединица и установа и обука и настава у јединицама ваздухопловства.[15]

Током разговора југословенске и совјетске делегације у Москви јануара 1945. године договорено је даље ангажовање совјетских инструктора, али је дошло и до првих неспоразума услед различитог сагледавања њихове улоге у југословенској војсци пошто су Совјети инсистирали на привременом карактеру и брзом одласку што је касније измењено.[16] Сходно постигнутом договору утврђен је нов распоред инструктора.[17] Сем тога дошло је и до спорења око језика који би био у службеној употреби и униформе. Југословенска страна је инсистирала на употреби српско – хрватског језика и ношењу југословенске униформе док су Совјети одбијали ту могућност тражећи да њихови инструктори током рада у Југословенској армији носе своје униформе и говоре руским језиком истичући да би пуко пресвлачење у југословенске униформе без претходног овладавања српско – хрватским језиком, за шта није било довољно времена, представљало обичну маскараду и крњење угледа Црвене армије.[18]

Распоред, дужности и активности совјетских саветника и инструктора у Југославији

Одмах по завршетку рата у Југословенској армији је почела је да се уводи нова формација војске по совјетском моделу. На основу југословенских потреба, али и совјетске пројекције утврђен је број инструктора неопходних за реорганизацију и модернизацију југословенске војске. Предвиђено је да совјетски инструктори буду распоређени у Генералштаб – 10, затим при командама позадине – 8, артиљерије – 2,

ваздухопловној групи формиране су југословенске 11. ваздухопловна ловачка и 42. ваздухопловна јуришна дивизија и 9. обласна ваздухопловна база са идентичном организацијом и формацијом, као и совјетске јединице.

15 B. Dimitrijević, Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992, Beograd 2006, str. 60.

16 Неслагања између југословенског и совјетског државног и војног врха у погледу величине, организације и намене Југословенске армије је почело током трајања завршних ратрних операција у зиму и пролеће 1945. године. Совјети су критиковали југословенско инсистирање на стварању велике оружане силе са објашњењем да толика армија није потребна с обзиром на постојање снажне Црвене армије чији би један од послератних задатака била и одбрана совјетских савезника. (M. Đilas, *navedeno delo* , Beograd 1990, str. 74–76. N. B. Popović, *navedeno delo*, Beograd 1988, str. 193–198.)

17 *Из забелешке о разговору председника ССНК СССР Ј. В. Сталина са шефом делегације НКОЈ А. Хебранговом,* Група приређивача, *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945. Документи и материјали,* Београд 1996, стр. 655–656.

18 *Исто*, стр. 656.

противавионске одбране – 1, тенковских и моторизованих јединица – 3, инжињерије – 1, везе – 1, инспекцијама ПХЗ и коњице по један, командама 1. и 2. армије по 5, 3. и 6. по 3 и 4. и 5. по 8 и оклопних дивизија по 2. У војним школама је било предвиђено ангажовање 12, а при команди ваздухопловства 22, као и већи број инструктора у морнарици, војној индустрији и осталим војним школама. Укупно је планирано ангажовање 162 војна инструктора.[19]

По дефинитивној демобилизацији Југословенске армије у пролеће 1947. године и њеног преласка на мирнодопски начин рада сачињена је анализа стварних потреба совјетског инструкторског кадра у Југословенској армији. Дошло се до закључка да је потребно повећање броја совјетских стручњака ради бржег и квалитетнијег развоја оружане силе. У том моменту у Југославији није био попуњен ни предвиђени број инструктора утврђен 1945. године. У Генералштабу се од предвиђених 10 налазило 9 совјетских официра.Присутни су били главни саветник, саветници за обавештајну службу, организацијско – мобилизацијска питања, борбену обуку и наставу, персонална питања, ађутант и дактилограф, док је недостајао саветник при Оперативној управи који је уједно требало да буде и заменик главног саветника. При Комади артиљерије су била двојица саветника (саветник за артиљерију и саветник за артиљеријско снабдевање), командама противавионске одбране и инжињерије по један, Команди везе двојица (саветник при команди и саветник за радио службу) и Команди тенковских и моторизованих јединица тројица (саветник при команди, саветник за експлоатацију и поправку тенкова и инструктор за централну радионицу) како је било и предвиђено. Идентична ситуација је била и при инспекцијама коњице и противхемијске заштите где се налазио по један совјетски инструктор. У Команди позадине је попуњеност била много мања. Од предвиђених 8 била су присутна четворица (саветници за интендантуру, финансијска питања, санитет и ветерину, док су недостајали главни саветник и саветници за погонски материјал, аутомобиласку службу и поправку и експлоатацију аутомобила).[20]

При командама армија копнене војске попуњеност совјетским саветничким кадром је варирала. Од предвиђених 5 за Прву армију недостајала су тројица. Присутни су били саветници за наставна питања и артиљерију, а нису стигли главни саветник и саветници за везу и позадину.У Другој армији је стање било много боље по-

19 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 166, *Писмо ґенерал- лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снаґа СССР-а ґенерал-лајтнанту Славину* од 3. марта 1947.

20 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 270, *Писмо ґенерал- лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снаґа СССР-а ґенерал-лајтнанту Славину* од 11. марта 1947.

што је од предвиђених 5 по истој формацијској структури, као у Првој армији недостајао само саветник за позадину, док је у Трећој армије попуњеност била половична. Од планираних 6 присутна су била тројица (саветници за артиљерију, инжињерију и позадину), док нису дошли главни саветник и саветници за наставу и везу. При команди Шесте армије од предвиђених 6 саветника (главни саветник и саветници за наставу, артиљерију, везу, позадину и санитетску службу) недостајао је само саветник за наставу.[21] Највећи број саветника је био планиран за команде Четврте и Пете армије које су базирале на простору Словеније (Четврта) и Македоније (Пета), а које су према ратним плановима у случају рата са Грчком или Италијом имале задатак да приме главни удар.[22] У обе армије је требало да буде по 8 саветника (главни саветник и саветници за наставу, артиљерију, везу, инжињерију, обавештајну службу и позадину), с тим што је Четврта армија имала саветника за наставу у тенковским јединицама, а Пета за санитетску службу. Недостајао је по један саветник, у Петој за наставу, а у Четвртој главни. Обе тенковске дивизије су биле без совјетских инструктора иако је било предвиђено да при свакој буде по један.[23]

При војним школама и училиштима копнене војске замишљено је ангажовање 12 совјетских официра. Пристигло је 5 (инструктор пешадијског училишта, инструктор за наставу пешадијског училишта, инструктор официрског курса, инструктор за наставу официрског курса и инструктор у училишту везе) док је недостајало 7 (инструктор за курсеве противхемијске заштите, инструктори интендантске официрске, артиљеријске, инжињеријске, противавионске и артиљеријско – техничке школе и инструктор тенковског училишта).[24]

У Команди ваздухопловства је требало да буде ангажовано 22 совјетска саветника и инструктора. Пристигло је 15 (главни саветник и саветници оперативне послове, наставу, везу, радио – везу, јуришну службу, за авио – техничко снабдевање, експлоатацију наоружања, падобранско – десантну службу, дешифровање аерофотоснимака, изградњу аеродрома, метеоролошку службу, оптичку службу, метеорологију и саветник главног инжињера), а није дошло 7 (саветници за обавештајну и санитетску службу и позадину и инструктори за поправку мотора, електро – специјалну обуку, као и инструктори за

21 *Исто.*

22 ВА, АЈНА, ГШ – 2, к. 13, ф. 1, документ број 2/1–17, *Елаборат ратног плана* ***Максимум***. Сви југословенски ратни планови настали између 1945. и 1948. године предвиђали су само могућност рата на западном (граница са Италијом и Аустријом) и јужном фронту (граница са Грчком). Могућност рата са земљама народне демократије (Мађарска, Румунија Бугарска, Албанија) није разматрана.

23 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 270, *Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снага СССР-а генерал-лајтнанту Славину* од 23. марта 1947.

24 *Исто.*

одржавање и експлоатацију авиона ЈАК – 3 и ИЛ – 2).[25] У јединицама ваздухопловста је требало да буде 6, а била су четворица саветника (при мешовитој, ловачкој и бомбардерској дивизији и саветник при бомбардерској дивизији за поправку и изградњу). Недостајали су још један саветник при мешовитој и бомбардерској дивизији за поправку и експлоатацију авиона ПЕ – 2. У ваздухопловним војним училиштима затражено је ангажовање 11 саветника. Присутно је било 10 (саветник управника училишта, саветници команданта авио пука за почетну обуку, јуришне и ловачке авионе, саветници за тактику, везу и наставу летења, као и саветници за теорију полетања, јуришне припреме и авионских стројева у ваздуху. Недостајао јес аветник инжињерије.[26] У ваздухопловним механичарским школама од планираних 6 била су четворица саветника (саветник управника школе и саветници за моторе, авио наоружање и специјалне службе) док нису пристигли саветници за наставу и експлоатацију авиона.[27]

Алармантно стање је било у ветеринарској служби, Управи војне индустрије, војно-поморском училишту, Команди морнарице, Главној поморској бази, Штабу пловног састава и Географском институту где се од тражених 36 совјетских војних инструктора и саветника није налазио ниједан, што је за југословенску страну било забрињавајуће.[28] Недостатак квалитетног командног кадра, потреба за школовањем и обуком утицала је да генерал-мајор Раде Хамовић[29], заменик начелника Генералштаба Југословенске армије, у неколико наврата затражи од совјетског Генералштаба упућивање недостајућег броја војних инструктора и саветника у Југославију. Све до њиховог потпуног повлачења из Југославије на тај захтев није одговорено.[30]

25 *Исто.*

26 *Исто.*

27 *Исто.*

28 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 277, *Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снага СССР-а генерал-лајтнанту Славину* од 11. априла 1947.

29 **Раде Хамовић** је рођен 13. фебруара 1916. године у Стоцу код Мостара. Завршио је шест разреда гимназије и Нижу школу Војне академије 1936. године. Учествовао је у априлском рату 1941. године. Пошто је избегао заробљавање прикључио се партизанским снагама у августу исте године, када је постао и члан Комунистичке партије Југославије. Током рата је био начелник штаба Сарајевског одреда, командант Калиновачког партизанског одреда и Оперативног штаба за Калиновик, члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ (1941–1942), командант 10. херцеговачке бригаде, начелник штаба и командант 29. дивизије, начелник Оперативног одељења и помоћник начелника генералштаба Југословенске армије.После рата је био начелник Прве управе Генералштаба и заменик начелника Генералштаба, командант Осме армије, а потом и Треће и Пете армије, начелник Више Војне академије, начелник Генералштаба и Главни инспектор ЈНА. Активна служба му је престала пензионисањем 1969.године. Завршио је Вишу Војну академију. Носилац већег броја југословенских, совјетских, пољских, чехословачких и албанских одликовања.

30 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 311, *Захтев генерал-мајора Радета Хамовића совјетском генералштабу од 2. јуна 1947.*

Зато је у пролеће 1947. године затражено повећање тог броја на 176 лица због потреба морнарице и војне индустрије, али је од тражених 176 инструктора у том моменту у Југословенској армији било свега њих 90.[31] Велики недостатак траженог инструкторског кадра осећао се у војној индустрији и морнарици, док је најбоља попуњеност била у ваздухопловним командама, јединицама и школама. Очигледно, бројност совјетског инструкторског корпуса у Југославији је била много мања него што је то у званичној пропаганди представљано како током њиховог боравка, тако и после сукоба између Југославије и Совјетског Савеза.

Иако је замишљено да совјетски официри у Југославији имају искључиво саветодавну улогу у пракси је долазило до различитих одступања од тога. Сем рада на обуци, настави и организацији, совјетски официри су се често мешали у рад југословенских колега, па се дешавало да у пракси поједини совјетски инструктори и саветници, на известан начин, намећу југословенским своје одлуке.[32] Иако постоје мишљења да се радило о специфичном виду совјетске војне контроле над југословенском оружаном силом,[33] нема писаних трагова нити директних доказа о таквој совјетској интенцији. С друге стране, совјетски официри су својим схватањима, радом и погледом на обуку, тактику и доктрину форсирали совјетске обрасце у свакодневној пракси Југословенске армије. Првобитне идеје о некритичком копирању совјетских решења одбацивана су по закону праксе. Совјетски стручњаци су у југословенској средини покушавали да примењују совјетска искуства без икаквог прилагођавања условима који су владали у Југославији.[34] Посебан извор сукоба представљало је и југословенско инсистирање на коришћењу југословенских ратних и мирнодопских искустава у процесу изградње југословенске оружане силе и совјетско негирање сваког настојања те врсте[35], као и отворени обавештајни рад совјетских официра у Југославији.[36]

Сем тога, значајан удео у сукобу везаном за одређивање места и улоге совјетских војних стручњака у Југославији представљала је и природа југословенског војног присуства у Албанији где се налазио значајан број југословенских официра који су у албанској армији обављали послове сличне оним које су имали совјетски официри у Југославији.[37]

31 ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1947, ф. IV, документ 198, *Писмо генерал-лајтнанта Бранка Пољанца, начелника Војне мисије Југословенске армије у СССР-у помоћнику начелника Генералштаба Оружаних снага СССР-а генерал-лајтнанту Славину од 19. априла 1947.*

32 АСЦГ, 507/IX – КМОВ ЦККПЈ, СССР, ф. 1, *Телеграм Бранка Пољанца Јосипу Брозу Титу од 12. јуна 1946*.

33 B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd 2006, str. 22 – 23.

34 Б. Петрановић, *Југославија на размеђи (1945–1950)*, Подгорица 1998, стр.459–460.

35 S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, III, Beograd, Zagreb, 1982, str. 318–320.

36 В. Дедијер, *Изгубљена битка Ј. В. Сталина*, Сарајево, 1962, стр. 152–154.

37 АЈБТ, КМЈ, I–3–b/29, *Писмо Енвера Хоџе маршалу Титу од 29. децембра 1946.*

Често се у међудржавним контактима постављало питање како једна армија која прима страну стручну и техничку помоћ може истовремено и да пружа такву помоћ другој војсци.[38] Даља југословенско – совјетска конфронтација, све јачи совјетски утицај у Албанији који је нагло порастао после посете Енвера Хоџе[39] Совјетском Савезу у јулу 1947. године и рапидно смањење југословенског присуства у Албанији утицали су како на третман југословенских војних стручњака у Албанији, тако и совјетских у Југославији.[40] О сукобу две партијске и државне елите око погледа на природу ангажовања совјетских инструктора и саветника у Југословенској армији и импликације тог проблема на совјетско–југословенске и југословенско–албанске односе, њихову улогу и начин рада сликовито је сведочио Милован Ђилас, свакако један од најзначајнијих југословенских партијских и државних функционера који је посебно истицао политичку димензију сукоба не задржавајући се на анализи војних аспеката проблема.[41]

Ескалација југословенско–совјетског сукоба у пролеће 1948. године рефлектовала се и на међусобне војне односе. Важан аспект дотадашњег војног зближавања представљало је и упућивање совјетских војних саветника и инструктора у Југославију. Совјетско игнорисање југословенских захтева за слање додатног броја војних саветника и инструктора, неразумевање за све гласније југословенске захтеве за испоруку савременог наоружања и војне опреме, али и чести неспоразуми у погледима на правце развоја југословенске оружане силе – условили су све јасније југословенско опредељење за развијањем сопствених војноиндустријских капацитета и ослањање на сопствене снаге и искуства у будућем развоју војске.[42] Видљивија фаза сукоба означена оштром преписком два партијска вођства импликовала је повлачење совјетског војног персонала из Југославије, што је представљало увод у

38 АСЦГ, 507/IX – КМОВ ЦККПЈ, Албанија, ф. 1, *Телеграм Саве Златића александру Ранковићу од 28. фебруара 1948.*

39 **Енвер Хоџа** (16.10.1908, Ђирокастро – 11.4.1985. Тирана) је рођен у трговачкој породици, основну школу је завршио у родном месту, а гимназију у Корчи. Као стипендиста албанске владе студирао је природне науке у Монпељеу 1930/1931. године. Одатле је отишао у Париз, а потом је постављен на место секретара албанског посланства у Бриселу. У Албанију се вратио 1936. године и радио као професор у гимназијама у Корчи и Тирани. Радио је у комунистичкој групи, основаној 1929. године. Одатле је послат у Тирану где је формирао комунистичку ћелију. Један је од оснивача албанске комунистичке партије. Био је члан привременог централног комитета. Њен генерални секретар је постао 1943. године, а од маја 1944. године је био председник Антифашистичког народноослободилачког комитета, који је од октобра исте године обједињавао функције владе и врховне команде партизанских снага. У прве четири послератне владе био је премијер, министар одбране и краће време министар спољних послова. Од 1954. године, па све до смрти имао је само партијске функције.

40 АСЦГ, 507/IX – КМОВ ЦККПЈ, Албанија, ф. 1, *Писмо јосипа Броза Тита Енверу Хоџи о разлозима повлачења југословенских војних инструктора и саветника из Албаније од 22. априла 1948.*

41 M. Đilas, *navedeno delo*, str. 82–84.

42 *Sastanak Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 19. februara 1948,* B. Petranović, (priređivač), *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7.jul 1948)*, Beograd 1995, str. 234.

даљу међудржавну и међупартијску конфронтацију и потпуни прекид међусобне војне сарадње за дужи низ година. Дубина сукоба одредила је у потоњем периоду начин сагледавања њихове улоге у организацији и развоју југословенских војних снага током првих послератних година.[43]

Совјетски војни стручњаци и југословенска јавност

Совјетским инструкторима и њиховим породицама је био обезбеђен смешај, исхрана и одговарајуће месечне принадлежности. Током њиховог боравка у Југославији у јавности је, на таласу тада актуелне глорификације Совјетског Савеза и његове армије, улога совјетских војних стручњака често слављена и пропагандно уздизана, а неретко и преувеличавана. Различити неспоразуми, од којих је свакако један од највећих био онај са главним инструктором за оклопне јединице, пуковником Ктиторенком, о моделу организације оклопних јединица у јулу 1945. године[44] и низ других о којима постоје бројна сведочанства, нису спомињани.

Тек након болног раскида са Совјетским Савезом и повлачења совјетских инструктора из Југославије, које је започело у пролеће 1948. године и дубљег сукоба наредних година, од почетка 1950. године војна штампа је у серијалима почела да преноси негативна искуства са совјетским војним инструкторима у Југославији, при чему је било масовног претеривања и омаловажавања њихове улоге у изградњи југословенске војске. Навођени су примери совјетског суровог и примитивног опхођења према југословенским колегама, њихово бахато понашање, подстицање сукоба и нетрпељивости између официра стасалих у рату и бивших официра Војске Краљевине Југославије,.Југословени су се жалили и на фаворизовање совјетске опреме у односу на другу која се налазила у употреби у јединицама Југословенске армије, честа контрадикторна упутства, пијанства, занемаривање основних дужности и бахатог понашања у јавности. [45] Таква слика о раду совјетских инструктора и саветника у Југославији била је очигледно диктирана ставовима државног и партијског вођства. Говорећи на Шестом конгресу Комунистичке партије Југославије Јосип Броз се, дотичући се стања у војсци, у свом реферату осврнуо и на последице рада совјетских официра у Југословенској армији. Он је нагласио да је у Југословенској армији у периоду између 1948. и 1952. године одбачено све што је административно и шаблонско, а што су, према његовим речима, совјетски саветници покушавали да реализују у југословенској пракси. Сматрао

43 B. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Beograd 2006, str. 24.

44 ВА, АЈНА, ГШ – 2, к. 3, ф. 3, документ 1, *Реферат пуковника Ктиторенка генералу Арсу Јовановићу.*

45 S. Brajović, Detalji pomoći sovjetskih vojnih savetnika jedinicama naše armije, *Narodna armija*, 28. februar 1952.

је да су Совјети инсистирањем само на свом ратном искуству и негирањем југословенских искустава покушавали да спрече изучавање југословенских искустава на домаћим војним школама и академијама.[46] Даље инсистирање на сопственим војним искуствима и традицијама условила је вербално дистанцирање од совјетског утицаја на послератну изградњу Југословенске армије, умањивање њиховог значаја за модернизацију југословенске оружане силе и њену трансформацију из ратом прекаљене герилске формације у савремену војску тог доба.

Такви ставови су нашли одраза и у војној публицистици наредних година, где је улога совјетских војних стручњака у процесу стварања југословенске оружане силе и њене трансформације из герилске групације у модерну војну силу минимизирано. С друге стране, на основу постојећих изворних података, слободно се може закључити да су совјетски војни стручњаци у Југославији значајно утицали на организовање Југословенске армије, њено опремање и обуку, као и на процес стварања командног кадра и прихватање модерних доктринарних начела.

* * *

Историографија је дуго понављала окоштале пропагандне стереотипе о совјетским војним инструкторима у Југославији и њиховој стварној улози. Таква представа је била у директној несразмери са подацима које пружају доступни изворни подаци. На основу доступних података недвосмислено се може утврдити да су совјетски војни саветници и инструктори у Југословенској армији дали велики допринос мирнодопској изградњи, реорганизацији и модернизацији Југословенске армије. Присутни у готово свим родовима и службама, командама стратегијског и оперативног нивоа, као и војним школама, они су у југословенској средини учвршћивали модерне погледе на војну организацију. Ипак, у југословенској војсци која је оскудевала у школовеном и обученом кадру, а развијала на свежим партизанским традицијама, опијена победничком еуфоријом сусретања са суровом стварношћу која је јасно говорила да је Југословенска армија далеко од модерне војске каквој се тежило, совјетски официри су наилазили на отпор својих југословенских колега из чега су се рађали неминовни сукоби. То је касније, у годинама оштрог међудржавног сукоба, у југословенским медијима добило неслућене пропагандне оквире.

Отвара се и читав низ питања на која историографија ни приближно није дала одговоре. *Каква је била њихова стварна улога? Како је рад совјетских војних стручњака утицао на даљи развој југословенске војске? Да ли су Совјети путем инструктора контролисали Југословенску армију? У којој и каквој мери је совјетска инструкторска помоћ имала војну, а каквој политичку улогу? Каква је била улога таквог вида помоћи у југословенско–совјетском сукобу који је почео 1948. године?*

46 Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, VII, Београд 1960, стр. 308–309.

MA Aleksandar Zivotic

The soviet Military instructors in Yugoslav Army 1944–1945

A great number of soviet military instructors were in commands, units and the institutions of Yugoslav Army. Voluminous unpublished original material about their activities in Yugoslavia is kept in funds of military archive, diplomatic archive, The ministry of Foreign Affairs, The Archive of Josie Brow and the Archive of Serbia and Monte Negro. Original material is usefully supplemented by the data which relevant historiographic and memoirs literature offer.

In autumn 1944 when the units of the Red Army stepped on Serbian territory, and on the base of former agreement between Josif Visarionovic Stalin and Josip Broz Tito, a great number of Soviet soldiers and political instructors were sent into units, commands and the institutions of national Liberation Army, and later Yugoslav Army. They had various duties of advising and instructional character in Yugoslavia up to the conflict between Yugoslavia and the countries of socialist group 1948 the Soviet Military instructors were present in military schools, in commands and units form regiments to army and general staff. During the years of intensive military cooperation there were often smaller and bigger conflicts between official Yugoslav military structures and Soviet instructors. Up to 1948, their contribution to the building of Yugoslav armed forces was glorified and often overestimated in Yugoslav public while after that period, the first information about their ostensibly harmful work, which was in accordance with current political rhetoric.

Despite various evaluation of the position, role and significance of the Soviet military instructors during the first years of post-war building of Yugoslav military forces, on the base of available original sources it can be concluded that it was excellent professional help in formation of modern armed forces.

Мр Александар Животић

Советские военные инструкторы в Югославской армии 1944–1948 гг.

С осени 1944 до начала 1948 года в штабах, частях и учреждениях Югославской армии пребывало значительное число советских военных инструкторов. Объемная неопубликованная источниковая база об их деятельности в Югославии находится в фондах Военного архива, Дипломатического архива Министерства иностранных дел, Архива Иосипа Броза Тита и Архива Сербии и Черногории. Источники качественно дополняются данными из соответствующей историографической и мемуарной литературы.

После перехода частями Красной армии на территорию Сербии осенью 1944 года, и на основании предварительного договора между Иосифом Виссарионовичем Сталиным и Йосипом Брозом Тито в части, штабы и учреждения Народно-освободительной армии Югославии (позднее Югославской армии) было послано значительное число советских военных и политических инструкторов. Они в Югославии выполняли различные обязанности как советники и инструкторы вплоть до конфликта между Югославией и странами социалистического лагеря 1948 года. Советские военные инструкторы присутствовали в военных школах, штабах и частях от уровня полков до армий и Генералштаба.

В течение нескольких лет интенсивного военного сотрудничество часто случались небольшие и значительные конфликты между официальными военными структурами и советскими инструкторами. В сообщениях для югославской общественности вклад советских инструкторов в построение югославских вооруженных сил до 1948 года прославлялся и частенько преувеличивался. В тоже время после конфликта появились и первые информации о их якобы вредоносных действиях, в соответствии с тогдашней политической риторикой.

Несмотря на различные оценки места, роли и значения советских военных инструкторов в течении первых лет послевоенного строительства югославских вооруженных сил, на основании имеющейся источниковой базы можно прийти к выводу о том что речь шла об исключительно профессиональной помощи в рамках создания современных вооруженных сил.